

MIKLÓS ZSUZSA

TOLNA MEGYE VÁRAI

VARIA
ARCHAEOLOGICA
HUNGARICA

MIKLÓS ZSUZSA

TOLNA MEGYE VÁRAI

VARIA ARCHAEOLOGIA HUNGARICA

XXII

Redigit

CSANÁD BÁLINT

Publicationes Instituti Archaeologici
Academiae Scientiarum Hungaricae
Budapestini

MIKLÓS ZSUZSA

TOLNA MEGYE VÁRAI

Históriaantik Könyvesház Kiadó
Budapest, 2007

Lektor
Torma István

Technikai szerkesztő
Domokos György

Fordítás
Bartus Imréné

Légi felvételek
Miklós Zsuzsa

Tárgyfelveledek
Dénes Fanni, Kádas Tibor

Tárgyrajzok
Ósi Sándor, Szathmáry Gézőné

Képfeldolgozás
Ósi Sándor, Peterdi Csaba, Réti Zsolt

Tipográfia, tördelés
Domokos György

A kutatást támogatta az OTKA (T 13892, 23707, 34949, M 041927),
a Lakitelek Alapítvány, a Soros Alapítvány, a NKÖM, az OKTK,
valamint Tolna megye Önkormányzata

A könyv megjelenését támogatta az NKA, 2007 (2712/0170)

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Minden jog fenntartva
© MTA Régészeti Intézete, 2007
© Miklós Zsuzsa, 2007

ISBN 978-963-7391-93-4
HU – ISSN 0237-9090

Nyomda
Bornus Nyomdaipari Szolgáltató Kft., Pécs

Wosinsky Mór emlékének

ELŐSZÓ

Ebben a kötetben Tolna megye erődítményeit adom közre, az őskori földváraktól a kuruc kori sáncokig (a római és kuruc kori erődítéseket csak akkor említem, ha azok más korszak váraihoz kapcsolódnak). Az anyaggyűjtés és a terepmunka is a jelenlegi Tolna megyére terjedt ki: tehát nem tárgyalom azokat a várakat, amelyek a középkor folyamán lényegesen nagyobb kiterjedésű megye Ny-i, illetve D-i, a jelenlegi Somogy, illetve Baranya megye területére esnek. A somogyiakat Nováki Gyula és Magyar Kálmán dolgozta fel,¹ a baranyaiak egy részét Tolnai Gergely egyetemi szakdolgozatában gyűjtötte össze.²

Hasonló összefoglalások már korábban is készültek, egy teljes megyére, az őskortól a kuruc kor végéig terjedő időszakra vonatkozóan a közelmúltban megjelent, Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kötet az első,³ és ezt követi Tolna megye.

Hazánkban az utóbbi évtizedekben a sánccal-árokkal védett várak jelentős mértékű pusztulása tapasztalható. Ennek oka elsősorban az intenzív szántóföldi művelés, erdőirtás, és a különböző természetkárosító létesítmények (pl. motocross-pályák) megjelenése. Az ilyen erődítések nyomait sok esetben már csak légi felderítéssel, légi fényképezéssel lehet dokumentálni.

Egyaránt kutattam az őskori és a középkori várakat is. Miután a római táborokat, őrtornyokat Visy Zsolt részletesen feldolgozta, én csak azokat tárgyalom, ahol ugyanott más korszakokban is készült erődítés.⁴ A török kori palánkokkal Gaál Attila foglalkozik, ezért én csupán a publikációkban is megjelent eredményeire hivatkozom. Ugyanez vonatkozik a kuruc kori sáncokra, ezeket Nováki Gyula mérte fel és foglalta össze.⁵

A kötet szerkezete: az előszó után ismertetem a földrajzi környezetet, majd a kutatástörténetet és a várakkal kapcsolatos helyneveket. Ezután mutatom be a várakat: a könnyebb áttekinthetőség érdekében külön-külön fejezetben szerepelnek az őskor, majd az Árpád-kortól a török kor végéig terjedő időszak erődített helyei (a várak, majd az erődített kolostorok). A jól meghatározható objektumok után külön-külön fejezetbe soroltam a bizonytalan korú, rendeltetésű helyeket; az azonosíthatatlanokat (amelyeket bármely ok miatt nem tudtam lokalizálni); végül azokat, amelyek nem bizonyultak váraknak. A keresés megkönnyítéséhez helynévmutatót készítettem.

Az egyes lelőhelyek bemutatása: elhelyezkedés, kutatástörténet, terepbejárás/ásatás/felmérés, légi fényképezés, leletek ismertetése, korhatározás; illetve középkori váraknál birtoklástörténet, a közelben levő, hasonló korú falvak elhelyezkedése. Természetesen egyes váraknál el kellett térni ettől a szerkezettől (pl. akkor, ha nincs kutatástörténet vagy ásatás stb.). Az első ábra minden esetben a helyszínvázat, ezt követik a legfontosabb térképi ábrázolások, fényképek, szintvonalas felmérés, esetenként rekonstrukció, a legjellemzőbb leletek bemutatása. A több évtized alatt, más-más módszerrel készült felméréseket Réti Zsolt digitalizálta, egységesítette. Egyes esetekben ezeket összeszerkesztette a légi felvételekkel, ezáltal jól látható, mennyit pusztult egy-egy vár az utóbbi évtizedekben. Ugyanő több lelőhelyről készített terepmodellt, amelynek segítségével könnyebben értelmezhető a szintvonalas felmérés.

A terepbejárásokhoz, ásatásokhoz, majd a légi felderítésekhez-fotózásokhoz a Soros Alapítvány, a Lakitelek Alapítvány, az OTKA, OKTK, NKÖM, Tolna Megye Önkormányzata, illetve az MTA Régészeti Intézete nyújtott anyagi támogatást. Az intézményi háttérrel végig az MTA Régészeti Intézete biztosította. Ezúton is köszönöm valamennyi segítséget.

A légi fényképezéseket az őcsényi, a budaörsi és a tököli repülőtérrel felszállva végeztem. Ezúton is köszönöm a repüléseket, az erkölcsi és anyagi támogatást mindhárom repülőtérnek, a Centro-Plane és a Master Sky Kft-nek, valamint a pilótáknak: †Cziráki Péternek, Gáspár Zoltánnak, Szentgyörgyi Györgynek, és főképpen Talabos Gábornak.

A terepmunkában (elsősorban a felmérésekben) nyújtott segítségért ezúton is köszönetet mondok Nováki Gyulának, †Sándorfi Györgynek, †Skerletz Ivánnak, †Egyed Endrének, Merényi Armandnének, Korondán Zoltánnak, Magony Ritának. A felmérések egységesítését, rajzolását Réti Zsoltnak, az egyéb rajzokat Ősi Sándornak; a tárgyfotókat Kádas Tibornak, Dénes Fanninak; a légi fotók laborálását Gadányi Györgynek és Székely Évának; digitalizálásukat Peterdi Csabának, az összesítő térkép domborzati háttérének elkészítését Holl Baláznak köszönöm.

Külön köszönet illeti az ásatások résztvevőit, akik a sokszor igen nehéz, nomád körülmények között is kitartottak: Csajka Ferenc (1984 óta vesz részt ásatásaimon), Borosnyay Csaba, Csécsi Adrián, Hostyinszki Attila, Korbuly Csaba, Mező István, Miklós Dániel, Miklós Gergely, Ráduly Emil, Szigeti Timea, Szota Katalin, Szota Krisztina, Újvári Mária.

Köszönet Gaál Attilának, hogy hozzájárult a szekszárdi Wosinsky Mór Múzeumban található adattári jelentések tanulmányozásához.

Ezúton is köszönöm a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Térképtára, valamint a Szekszárdi Levéltár munkatársainak a régi légi felvételek, térképek tanulmányozásában nyújtott segítségét.

Köszönettel tartozom Holl Imrének és Torma Istvánnak a terepmunkával és a feldolgozással kapcsolatos hasznos tanácsaikért, Holl Imrének a problematikus középkori leletek; Torma Istvánnak az őskori leletek meghatározásáért, valamint a lektorálás során nyújtott segítségéért.

1 *Magyar–Nováki* (2005).

2 *Tolnai* (1996).

3 *Nováki–Sárközy–Feld* (2007).

4 Legutóbbi összefoglalása: *Visy* (2000).

5 *Nováki* (2004) 69–104.

BEVEZETÉS

FÖLDRAJZI KÖRNYEZET

Tájegységek

A megye legfontosabb tájegységei a Duna mellett húzódó Mezőföld és a Sárköz. Nyugat felől kapcsolódik hozzájuk a Tolnai dombvidék (ezen belül a Hegyhát, a Völgység és a Szekszárdi dombvidék). Kogutowicz Manó külön tájegységként kezeli Külső-Somogyot is. A Mecsek É-i csücske Váraljánál nyúlik be a megyébe.

Mezőföld

A Mezőföld a Dunántúl jellegzetes, a többi területtől lényegesen eltérő tája. É felől a Bakony-, Vértess- és Budai-hegység, Ny-ról a Sió-Kapos-csatorna, K felől pedig a Duna határolja. Legnagyobb része Fejér megyébe esik, de Ny-on átnyúlik Veszprémbe, D-en pedig Tolnába is.¹

Jellegzetes a Mezőföld D-i csücskét vastagon ellepő homokbuckák tája. Ezeken – az ingoványos területből kiemelkedő – hátakon helyezkednek el a falvak.² A hátságokat a száraz térszíni típusos lösz D felé fokozatosan vastagodó takarója fedi be. A Ny-Mezőföld széles, terjengős löszlábláival, a D-Mezőföld medenceszerűen széles és lapos, enyhe lejtésű völgyeivel, kicsi reliefenergiájával, helyenként vastag homoktakarójával már teljesen az Alföldre emlékeztet.³

A pleisztocén- és holocénkori mozgások sakkátblaszerűen feldarabolták a Mezőföldet. A mozgások ÉNy-DK-i és ÉK-DNy-i szerkezeti vonalak mentén történtek.⁴

A Mezőföld éghajlati szempontból is elüt a Dunántúl többi tájától: szinte teljesen alföldi jelleget mutat. Agyagos vályogtalaján Kogutowicz szerint soha nem állt erdő, hanem pusztaság volt mindig, amely viszont kedvezett az állattartásnak.⁵

Sárköz

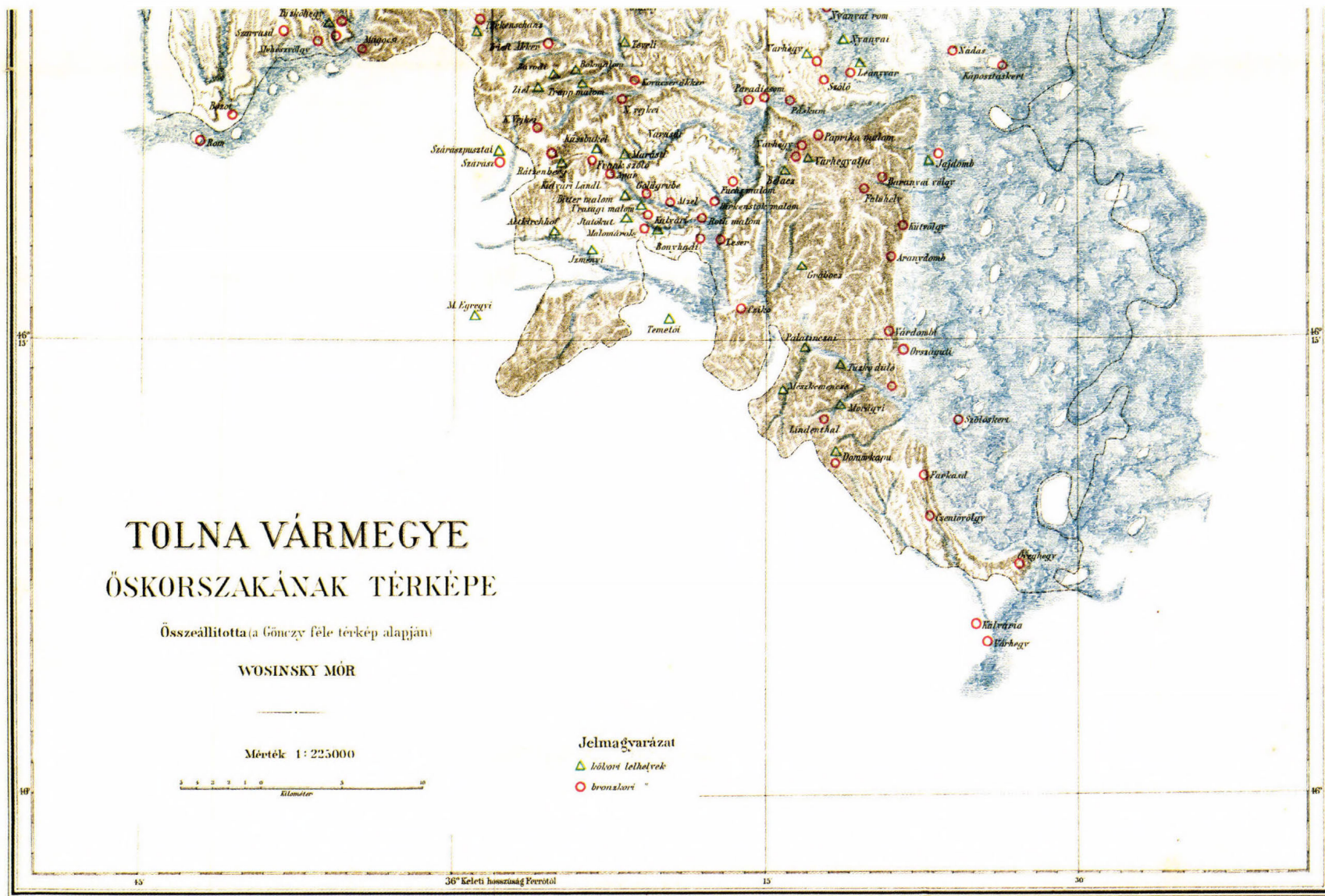
A Duna folyásától 10–15 km-rel Ny-ra, a folyás irányával párhuzamosan haladó É-D-i dombosor aljában folyt egykor a Sár vagy Sárvíz. A Sár és a Duna közötti területet nevezik Sárköznek. A Sárköz a geológiaiailag süllyedő alföldi medenceterület legmélyebb, és egyben a Dunántúli dombvidékbe benyúló része.

Ezt a mintegy 100 000 hold nagyságú síkot a Duna és a Sióval egyesült Sárvíz töltötte fel hordalékjával. A Sárvíz esése igen csekély, régebben számtalan kanyargó ágra szakadva saját iszapjába fúlt. A Duna is többször változtatta medrét ezen a területen. Az évenként többször ismétlődő, de a nyár elejére okvetlenül megérkező „zöldár” idején az egész síkot elborította a víz. A 86–87 m tengerszint feletti magasságú ártérből csak a 92–95 m-re kiemelkedő szigetszerű hátak, valamint a dombok alji teraszok 92–105 m-re emelkedő felszíne maradt száraz. Az idők folyamán azonban, az állandó feltöltődés miatt a kiemelkedések relatív magassága csökkent, és egyre többet öntött el közülük a víz.⁶

A középkorban az emberi tevékenység jelentős mértékben befolyásolta a folyók munkáját, a völgyek állapotát. Az elmocsarasodást elősegítették a vízimalmok számára készített töltések és a várak védelmét biztosító sáncok, árkok is. Ezek lassították a víz lefolyását, és ezáltal fokozatosan feltöltődtek a medrek.

A völgy 18. század végi állapotát jól tükrözik a II. József-féle katonai felmérés lapjai: a folyó a széles völgy ingoványai között kanyarog, több ágra szakadva. Átkelési lehetőséget mindössze 5 helyen biztosítottak az összeszűküléseknél épített gátak. A vízrajzi körülmények miatt az utak a jobb part magasabb részein haladtak.⁷

1. Tolna megye domborzati és vízrajza a Gönczy-féle térkép alapján a lelőhelyekkel, *Wosinsky* (1896) nyomán

Külső-Somogy a Balaton, a Sió, a Kapos-völgy és Belső-Somogy közötti dombság, az ÉK-DNy-i vetődések mentén féloldalasán kiemelt táblarögökkel.⁸ Az egykori, É-ről D felé lejtő, É-on meredeken leszakadó táblát ÉNy-DK-i irányú völgyek tagolják patakokkal. Ez a domborzati adottság minden korszakban kedvezett az erődítések kialakításának.

A Tolnai-dombság

A Mecsek É-i szomszédságában helyezkedik el. Az É felé fokozatosan elkeskenyedő területet a Kapos és a Sió-Kapos-Sárvíz völgye övezi. A domborzatilag is élesen kirajzolódó természetes határokkal körülfogott Tolnai dombságon belül három kistáj: a Tolnai-Hegyhát, a Völgység és a Szekszárdi-dombság található, ezeket számos földrajzi tulajdonságuk kapcsolja egy természetföldrajzi egységgé.⁹ Mindhárom terület pannon rétegekből épült fel, mindent vastag lösz borít.¹⁰

A *Tolnai-hegyhátat* Ny, É és K felől a Sió-Kapos-Sárvíz völgye határolja. D-i határa az Alsóhidas-patak völgye. Területe aprólékosan felszabdalt, magasra kiemelt, keskenyebb-szélesebb hegyhátakból, völgyekből és terjedelmes löszborította pannóniai táblarögökből áll.

A *Völgység* az Alsóhidas-patak völgyétől D-re helyezkedik el. A Kapos, a Völgységi-patak és a Hábi-patak völgye fogja közre a lankás völgyekkel felszabdalt, löszös dombsorokkal övezett területet.¹¹

A *Szekszárdi-dombság* a Völgységi-patak völgye és a Sárköz között terül el. Szabálytalan alakú rögökre feldarabolt, legmagasabbra kiemelt tolnai kistáj.¹²

A Tolnai-dombság aprólékos tagoltsága kedvezően befolyásolta a különböző korú lelőhelyek természetes védettségét, amelyet viszonylag kis munkával tovább is fejleszthettek átvágásokkal, árkokkal, sáncokkal, biztosítva a lakók számára az általános védelmet. A különböző szurdikok, löszmélyutak, szakadékok tovább tagolják az amúgy is keskeny hátakra bontott felszínt. Ezeknek mélysége napjainkban elérheti a 8–10 m-t is. Ezek még akkor is nyújthattak bizonyos védelmet, ha figyelembe vesszük azt, hogy pl. a bronzkorban nyilván lényegesen sekélyebbek lehettek.

Vízrajz

A megye legnagyobb, legfontosabb folyója a Duna, amely K felől határolja. Ny felől csatlakozik hozzá a Kapos és az abba belefolyó Koppány, illetve az egyesült Sió-Sárvíz. Ezekon kívül a dombság vidéket számos kisebb-nagyobb patak-völgy tagolja. (*1. ábra*)

A *Duna-völgy* Tolna megyei szakasza Dunaföldvártól D felé előbb kiszélesedik, Bogyiszlónál, a Sió-torkolatnál a 32 km-t is meghaladja, majd D felé újra összeszűkül, és a Batai foknál már csak 10 km széles. A völgy dunántúli oldala meredekebb, magasabb és élesebben kirajzolódik, mint az alföldi. Egyes szakaszokon a víz a dunántúli fennsík oldalát, a pannon táblarögre települt vastag lösztakarót mossa: itt – Dunaföldvár és Bölske között, valamint Paksnál – a magas part meredeken, suvadásos szakadékkal esik a Dunába. A völgy többi részén a völgyperem és a főfolyás között lapos ártéri vagy részben az ártér fölé emelkedő teraszokat találunk.¹³ A Duna az elmúlt évezredekben állandóan változtatta folyását. Ez főleg a középszakasz jellegű folyók jellegzetessége: az állandóan szélesedő kanyarok végül lefűződnek, elzáródnak, de közben a kanyarok is vándorolnak a folyás irányában. Nagy árvizek idején az egész Duna-völgy víz alá került. Minden nagyobb áradás megváltoztatta a medret és környékét. A lefűződött, 2–3 m mély mederszakaszok és ezek partjai az évezredek során fontos szerepet tölthettek be a megtelepedésben: a partok alkalmasak voltak szállásnak, kaszálónak, a közelben levő meder pedig biztosította az itatáshoz, halászáshoz szükséges vízmennyiséget.¹⁴

A *Sár* vagy *Sárvíz* a Duna után a vidék legnagyobb folyója. Jelentése a török nyelvekben mocsár.¹⁵ É-on, a Bakony alján eredő patakok, valamint a Székesfehérvár körüli Sárrét vizét vezette le D felé. Simontornyánál felvette a Kapos és Sió vizét is, és így Sárvíz néven érte el Szekszárdnál a szekszárd-batai dombvonulatot. Ennek alján kanyarogva Bátánál torkollott a Dunába. 1855-ben megváltoztatták a folyását: Sióagárd és Szekszárd között K felé fordították, és bevezették a Tolnai vagy Taplósi Holt Dunán át a Dunába.¹⁶

2. A Sió-Sárvíz völgye tavasszal

Kapos-völgy: A Kapos a Dél-Dunántúl legnagyobb folyója. Kaposvártól Ny-ra, 180 m tengerszint feletti magasságban ered, összegyűjti a Mecsek É-i lejtőinek, Somogy jelentős részének, és a Hegyhát Ny-i lejtőinek vizeit, és 112 km megtétele után Simontornya felett 102 m tengerszint feletti magasságban egyesül a Sióval. A völgy egyik jellegzetessége a berekből, bozótból kiemelkedő számos sziget, amelyek átlag 5 m-rel emelkednek ki a vízenyős területből.¹⁷ Ezek a szigetek, félszigetek kiváló természetes védelmet nyújtottak a különböző korok embereinek; viszonylag kis munkával – árok kiásásával – fokozhatták is ezt.

A Sárvíz völgye

A Mezőföld tengelyét képező, 100 km hosszú, széles, lapos fenekű völgy Sárszentmihálynál kezdődik, és Sióagárd alatt, a Szekszárdi-dombvidék pereménél éri el a Duna-völgyet. A Sárvíz völgye Cecétől Ny-DNy-ra egyesül a Sió-Kapos-völgygel.¹⁸

A Cece-Sióagárd közötti völgyszakasz K-i oldalán a legtöbb helyen a középpleisztocén törmelékű folyóvízi homokanyaga képezi a partot, amelyet csak kevés helyen emel meg a lösz.¹⁹

Sió-völgy

A Balaton vízfölöslegét levezető Sió-csatorna völgye Siófoknál kezdődik, és Simontornyától Ny-ra kapcsolódik a Kapos völgyéhez. A völgy esése igen csekély, a 41 km hosszú szakaszon mindössze 7 m.²⁰

A fentiek alapján látható, hogy Tolna megye területe mind vízrajzi, mind domborzati szempontból alkalmas volt a különböző korokban a megtelepedés számára. Az alacsonyabban fekvő területeken az árvízmentes hátakon telepedtek meg. A falvakat övező mocsaras, vízenyős terület egyrészt természetes védelmet biztosított, másrészt élelmet nyújtott a lakosságnak és állataiknak.

Természetesen az is előfordult, hogy a meglevő természetes védettséget fokozták egy-egy átvágással, árokkal, sánccal. A vízszabályozás óta az egykori szigetek, kanyarulatok nagyrészt eltűntek, kiszáradtak. Tavasszal azonban, amikor feltöltődnek a holtágak, néhány száz méteres magasságból még most is jól látható a táj korábbi arculata. (2. ábra)

A dombvidékek a geológiai adottságoknak köszönhetően általában erősen szabdaltak. Ezáltal ezen a tájakon igen sok domb rendelkezett megfelelő természetes védettséggel, amelyet tovább fokozhattak az oldalak meredekre faragásával, átvágással, sánccal, árokkal.

- 1 Kogutowicz (1930) 259.
- 2 Kogutowicz (1930) 264.
- 3 Bulla (1962) 86.
- 4 Bulla (1962) 86.
- 5 Kogutowicz (1930) 266–267.
- 6 Andrásfalvy (1976) 98.
- 7 Kogutowicz (1930) 234–235.
- 8 Bulla (1962) 116.
- 9 Ádám (1969) 9.
- 10 Kogutowicz (1930) 147.
- 11 Ádám (1969) 9.
- 12 Ádám (1969) 10.
- 13 Andrásfalvy (1975) 5.
- 14 Andrásfalvy (1975) 6.
- 15 Szófejtő szótár 265.
- 16 Andrásfalvy (1975) 13.
- 17 Kogutowicz (1930) 231–232; Ádám – Marosi – Szilárd (1959) 338.
- 18 Ádám – Marosi – Szilárd (1959) 173.
- 19 Ádám – Marosi – Szilárd (1959) 176.
- 20 Ádám – Marosi – Szilárd (1959) 203.

A VÁRAK NEVEI

Ennek a fejezetnek a célja azoknak a neveknek a bemutatása, amelyek alapján feltételezhető, hogy valamilyen várat jelölnek. Itt tehát nem foglalkozom azokkal a nevekkal, amelyek nem utalnak várakra (pl. Alsónyék–Gubaczi-hegy, Sárszentlőrinc–Birkajárás stb.). Névtani elemzést sem végzek, csupán a figyelmet szeretném felhívni arra a névtípusra, amely Tolna megyében kapcsolatba hozható a különböző korú várakkal. Magyar és német nevek egyaránt előfordulnak, ezeket más-más betűtípussal jelzem (a magyarokat álló, a németeket dőlt betűvel). Mindössze egyetlen szlovák várnévről tudok: Nebojsza = ne boj sa = ne félj. Más szláv nyelvekben is előfordul személynévként és várrész neveként is.¹ A névadás indítéka talán az, hogy aki a várban van, annak nem kell félnie. Az egyetlen török név Jenipalánka (Szekszárd). Az utóbbi két nevet aláhúzással jelzem.

Tolna megyében a várakra utaló megnevezések többféle változatban figyelhetők meg:

Anya (Janya, Nyanya)vár (*Sióagárd*)

Bolondvár (*Bölcske*)

Földvár (*Dunaföldvár*)²

Kleine Schanz (*Pári*)

Leányvár (*Bölcske, Értény, Kaposszekcső, Sióagárd, Szakcs*)

Nebojsza

Palánk, Palanka (*Szekszárd–Jenipalánk*)

Pogányvár (*Gyulaj, Regöly*)

Sánc (*Dalmand, Kajdacs, Kurd, Mucsi, Regöly*)

Sánchegy (*Dunakömlőd, Paks*)

Sánci dúlő (Mözs)

Schanz (Murga)

Schanzberg (Pári, Tevel)

Schlossberg (Kakasd)

Süllyedtvár (Dombóvár)

Törökdomb (Szakadát; Váralja-Várfő – a törökök sapkában hordták össze)³

Töröksánc (Mucsi)

Vár (Decs, Döbrököz, Dunaföldvár, Jágónak, Ozora, Simontornya, Szekszárd, Tamási)

Váracska (Alsónyék)

Várdomb (Dunaszentgyörgy és falunév)

Várfő (Váralja)

Várhegy (Döbrököz, Felsőnyék, Harc, Tamási)

Vaskapu (Dunaföldvár, Kajdacs, Szárazd)

Ezeknek a neveknek egy része a várakhoz fűződő néphagyomány, népmonda eredménye: Bolond-, Pogány-, Török-, Leány- stb. A népi etimológia által összekapcsolt várakhoz szép példa a Szekszárd környékén elhelyezkedő három vár: Bativár (Kakasd), Leányvár és Janya (Anyá, Nyanya) vár (Sióagárd). A hagyomány szerint a kakasdi várhegy régi elnevezése Bativár, noha nem a Bati-hegyen feküdt. Ez és a környező helynevek Nagybat, Kisbat elpusztult középkori falvak emlékét őrzik. Az I. katonai felmérés országleírása szerint: „...a Schlossberg a legmagasabb, melyen réges régen egy kastély állt, melyből azonban ma már semmi sem látható erős sáncain kívül.”⁴ Garay János leírása Batról: „...melyről szóbeli hagyományok állítják, hogy ott hajdanta erősség volt, de bizonyítják ezt a csak egy tized előtt fenn volt romok, s a maig látható sáncok is, melyek a hegyek körül vannak felvetve.” Nála szerepel először a három összekapcsolódó vár mondája: Nyanyánál az anya, Leányvárnál a hűg, Batban a bátyy lakott, a török vagy tatár háborúkkor „gyertyagyújtás által adának egymásnak jelt.”⁵

Hőke Lajos a Tolna megyei „avargyörök” egyikének tartja a kakasdi Schlossberget. Nála a monda úgy hangzik, hogy „...Itt hajdan Bati úr lakott, a leánya Leányváron egy másik györben a Siónál, a nép pedig a Sár szigetén Janya várban.”⁶ Szekszárd jegyzője, Mehrwerth Ignác elismeri, hogy a három vár egyenlő távolságra van egymástól, de Batot és Leányvárt földvárnak tartja, ellentétben Janyával. Az előbbi kettő „...valószínűleg még a ragadozásokból élt Avaroktól származhattak.”⁷

Tolna megye területén kevés az állatnevekből képzett várnév: az általam ismertek: Dombóvár-Gólyavár és Szakály-Ürgevár. A Gólyavár elnevezés a helybeliek szerint onnan származik, hogy a magasabbik falcsonton volt egy gólyafészek.⁸ Az Ürgevárat – Wosinskyval ellentétben – nem tartom erődítettnek. Ez a domb a nevét nyilván a sok ürgéről kapta. Eddigi tapasztalataim szerint az állatokról elnevezett – a nép által várnak tekintett – dombok általában nem erődítettek.

A Békavár, Rókavár, Kányavár stb. félig-meddig tréfás elnevezés, az ott élő állatokra utal. A nép sem tartja őket várnak. Az ország más részein azonban előfordul, hogy ilyen típusú nevek valóban várakat jeleznek: pl. Érden a Kutyavár; Szentendre környékén pedig több Bolhavár, mindegyik római kori őrtorony.

A vár szót ritkán újkori épületre is alkalmazták. Pl. (Tamási)–Miklósvár a 18. sz. végén épült kastélyról.⁹

A Leányvár elnevezés helységnévként meglehetősen ritka. Földrajzi névként Torma Istvánnak a teljes magyar nyelvterületen 38 előfordulását sikerült összegyűjtenie.¹⁰ Véleménye szerint a névadás indítékát „az a körülmény szolgáltatta, hogy a rendszerint jogosan várnak tartott konkrét objektumhoz hozzákapcsolták a várat építő, abban lakó leányok általános elterjedt mondáját.”¹¹

Mindössze néhány olyan várat ismerek, amelyek személynévhez kapcsolódnak: Ete vára, Pula vára, Dáróvár, Háb. Közülük Pula várát és a Hábi tornyot nem sikerült azonosítani, Ete és Dáró pedig középkori erődítések. Regöly-Sánc egy részét Veravárnak hívják; Dunaföldvár egyik kuruckori erődjét pedig Bottyán Jánosról Bottyánsáncnak nevezik. Az Ete, Háb, Pula helyvevek pusztá személynévből keletkeztek, magyar névadással.¹² A Dáró megnevezés a várral egyidős; a személynévre nincs korabeli adat. Családnévként nagyon ritkán, 1473-tól előfordul.¹³

Wosinsky Mór a Vaskapu elnevezést is kapcsolatba hozta a várakkal: „...hol a várhegy a fensíkkal volt összekötve, kapukat is emeltek... Ezek magas dombok között hagyott szűk bejárások, melyeket támadás esetében kellően eltorlaszoltak. A mély bevágásokat vagy szűk bejárásokat a nép

»Vaskapu«-nak nevezi.”¹⁴ Ilyen típusú elnevezés található Szárazdon, ahol éppen ennek alapján kerestem és találtam meg a korábban ismeretlen erődítést. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy minden Vaskapu elnevezésű helyen erődítésnek kell lennie, hiszen ellenkező példa is akad: pl. Dunaföldvár és Kajdacs határában is előfordul ilyen helynév, de ott várra utaló nyomokat (sőt leleteket sem) találtam.

A fentiekkel csupán a figyelmet szerettem volna felhívni a várakkal kapcsolatos helynevekre. Egy-egy terület bejárásakor mindenképpen figyelembe kell venni ezeket, mivel az esetek többségében valóban erődítésekre utalnak.

- 1 Kiss (1997) II. köt. 231.
- 2 A jelenlegi település magyar nevét valamelyik őskori földváráról kaphatta.
- 3 Solymár (1996) 15.
- 4 Solymár (1996) 16–17. Eperjessy Kálmán másolata: Tolna megye. Az első katonai felvétel (1782–1785) országleírásai. Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, Szekszárd. Kézirattár, 26. sz., 50. old.
- 5 Solymár (1996) 17; Garay (1846) 56–62.
- 6 Solymár (1996) 17; Hőke (1876a).
- 7 Solymár (1996) 17; Mehrwerth (1884) 18.
- 8 Ezt a fészket néhány éve sodorta le egy vihar.
- 9 Ma már csak miklósvári kastély néven szerepel. Gyerekkoromban mi helyiek kizárólag Várnak neveztük, kastélynak csak a mindenhol odakerült és ott lakó hivatalnokok hívták. A Vár sajnos már a földrajzi. névgyűjtésbe se került be, pedig az egyik adatközlő a tövében lakott, és nyilván a régi nevét (is) használta (Torma István megjegyzése a lektori véleményben).
- 10 Torma (1999) 168.
- 11 Torma (1999) 175.
- 12 Kiss (1978), I. 435, 555; II. 378.
- 13 Kázmér (1993) 283.
- 14 Wosinsky (1896) 226.

KUTATÁSTÖRTÉNET, KUTATÁSI MÓDSZEREK

A várakkal kapcsolatos – a Kárpát-medencére kiterjedő – kutatástörténettel itt most csak egészen röviden foglalkozom;¹ és elsősorban a Tolna megyét érintő terepmunkákat, publikációkat foglalom össze.

Az ország többi részéhez hasonlóan Tolna megyében is a reformkorban kezdett élénkülni az érdeklődés a múlt emlékei iránt. Ekkor készültek az első helynévgyűjtések, egyéb kutatások.

Találón foglalta össze a megye műemlékeinek állapotát 1824-ben *Moldoványi József*: „Ezen Megye sok régiségekkel díszeskedik, de fájdalom! azoknak csak némelly maradványi mutatják, mik lehettek régenten. Sok öszvehordott dombjai ellenséges időkben várak gyanánt szolgáló helyekre mutatnak; - számtalan el-pusztult Templomoknak, és más falaknak mohos omladékival díszeskedik, melyekről ha az öregeket kérdésre veszed, semmi hagyománnyal sem vigasztalják furtató, és vizsgáló lelkedet, és csak setétségben maradnak azoknak eredeti, és korábbi ideji!”² Ennek ellenére Moldoványi máig használható megye-leírást állított össze, amelyben a földrajzi, gazdasági ismeretek mellett megtalálhatóak egy-egy helység vagy járás régi templomai, várai is.

1830-ban, szintén a Tudományos Gyűjteményben jelent meg *Szalay Antaltól* Tamási leírása. A cikk történeti összefoglalás (helyenként régészeti vonatkozásokkal) Tamásiról, a tamási várról és a környékbeli, elpusztult középkori falvakról.³

Egyed Antal bonyhádi római katolikus plébános nevéhez fűződik annak a 22 kérdésből álló kérdőívnek az előkészítése, amelyet 1829-ben a megye összes településének elküldtek, és amelyre a helyi előjáróknak kellett válaszolniuk. Témánkkal kapcsolatban igen hasznos Egyed Antal 10. kérdése: „Találkoznak e a Határban, vagy környékében régi romladékok u.m. Templomok, Várak,

Sánczok, Római emlék kövek, vagy szerszámok? mit tudhatni ezekről a Hagyomány után, jegyeztesenik fel, valamint a köz írások is másoltassanak le.”⁴ Sajnos, a válaszoknak csak mintegy fele érkezett meg, de még így is jelentős – a régészetben hasznosítható – anyag gyűlt össze.

Fényes Elek geográfiai szótára⁵ a természet- és gazdaságföldrajzi leírason túl egyes települések nevezetességeit (pl. várakat, templomokat) is ismerteti.

Igen jól hasznosítható a földvárkutatásban *Pesty Frigyes* Helynévgyűjteménye. Az 1864-es felhívást követően Tolnában 19048 helynevet gyűjtöttek össze, amelyek közül 571 névnek van régészeti vonatkozása.⁶ Ezek közül a sáncokkal, várakkal kapcsolatos feljegyzéseket emelem ki: tizenöt esetben jegyezték fel sáncokat, negyvenhét esetben pedig várakat említene. Röviden foglalkoznak a várak korával is.⁷

Rómer Flóris az 1860-as években több alkalommal járt a megyében. A Tolna megyei földvárakról, várakról ő készítette az első, vázlatos felméréseket, amelyek közül Regöly-Sánc rajzát az 1876. évi kongresszusi kötetben közölte.⁸ Ugyanitt felsorolásban 9 erődítést említ, részben saját tapasztalatai, részben Hőke Lajosnak hozzá írott levelei alapján (Bata, Bölske, Duna-Földvár, Duna-Sz.-György, Gyánti pusztá, Hidvég, Leányvár, Sár-Sz.-Lőrincz-Török hányás, Várdomb).⁹ A középkori várak közül a dombóvárít és a döbröközt tekintette meg; ezekről távlati képet és alaprajzot is készített.¹⁰ Ugyanő tudósított először Decs-Eteváról is, amely feltevése szerint római kori volt.¹¹

Dunaföldvár és környékének kutatásával kapcsolatban meg kell említeni *Hőke Lajos*, *Szelle Zsigmond* és *Czirák Gyula* nevét. Szelle Zsigmond ásatást is végzett, pl. Bölske-Hadai-hegyen.¹²

Hőke Lajos a Pesti Naplóban és az Archaeológiai Értesítőben közölte a földvárakkal és árkokkal kapcsolatos anyaggyűjtését, amelyben a Dunántúlról kb. 40 földvárat ismertet.¹³

Tolna megye vonatkozásában a legnagyobb munkát *Wosinsky Mór* végezte, aki – 1896-ban megjelent megyei monográfiájában – a jelenlegi megye területéről 46 földvárat ismertet.¹⁴ Ezek közül 32 bizonyult valóban földvárnak, köztük 15-höz közül alaprajzot (csíkozásos technikával), illetve (Felsőnyékről) távlati rajzot. 14 objektum a többszöri terepbejárás és légi fotózás ellenére sem bizonyult erődítettnek; egy lelőhely időközben elpusztult, egyet pedig a nagyon homályos, elnagyolt helymeghatározás miatt nem találtam meg.¹⁵ Az általunk készített felmérések során bebizonyosodott, hogy Wosinsky rajzai pontosak, és jól szemléltetik az erődítéseket. Több esetben nemcsak alaprajzot, hanem metszetet is publikált. Wosinskyt a monográfia összeállításában nagymértékben segítették az egyes községektől begyűjtött adatok, amelyeket az általa kiküldött kérdőívekre küldtek be a községi előljárók. Ezek megtalálhatók a Wosinsky Mór Múzeum újkori gyűjteményében,¹⁶ így láthatóak Wosinsky személyes megjegyzései is. Ennek alapján tudhatjuk, hogy pl. a földvárak nagy részét ezek után nézte meg a helyszínen is. Helyszíni tapasztalatait ezekre a kérdőívekre írta fel. Wosinsky terepmunkáiról – tudomásom szerint – más feljegyzés nem maradt meg. Ezért igen fontosak ezek az általa készített széljegyzetek. Ugyanígy elveszhettek ásatási dokumentációi. Wosinsky precizitásának ismeretében elképzelhetetlennek tartom, hogy a különböző helyeken végzett ásatásairól ne készített volna feljegyzéseket.

Összefoglalva, szerintem Wosinsky Mór munkássága Tolna megyében nélkülözhetetlen a jelenlegi kutatáshoz is. Kétkötetes monográfiája ma is „biblia” a megyében dolgozó régészek számára.

Wosinsky halála után a Tolna megyei földvárkutatás hosszú ideig szünetelt. A két világháború között *Csalogovits/Csalog József*, a megyei múzeum akkori igazgatója sok helyen végzett terepbejárást és ásatást is. Dokumentációja azonban a II. világháború végén nagyrészt elpusztult, ezért csak naplótöredékek maradtak ránk. Az egyik ilyen töredékből tudjuk, hogy Felsőnyéken a Várhegyet 1934-ben néhány kutatóval vizsgálta meg.¹⁷ Terepet járt Decs–Etén, és leírta Etevára jellemzőit is.¹⁸ 1934-ben szondázó ásatást vezetett Tamási–Várhegyen és Tamási–Doromboson is.¹⁹

Csalog Józsefhez hasonlóan *Mészáros Gyula* is sok helyszínelést, ásatást végzett. Ezek eredményeiről már többet tudunk, mivel ő le szokta adni a jelentéseket az MNM-nek. Így tudjuk, hogy pl. Nagykónyi–Eledényben 1959-ben,²⁰ Bölske–Hadai-hegyen 1961-ben járt.²¹

Torma István az 1960-as évek elejétől végzett terepmunkát a megyében. Egyetemi szakdolgozatában²² a Kapos- és Koppány-völgy őskori lelőhelyeit dolgozta fel. Közben felfigyelt a földvárakra is. 1980-ban az ő irányításával végeztem az első Tolna megyei terepbejárásaimat, és később is figyelemmel kísérte tevékenységemet.

1960-ban *Patek Erzsébet* és *Balás Vilmos* a dunántúli urnasíros kultúra monográfiájához járta be és fotózta le a szakirodalomból ismert őskori földvárak egy részét.²³

Az addig ismeretlen Dombóvár-Békeparki (Szigeterdő) földvárban 1968-ban, a helyiek kezdeményezésére *Rosner Gyula* kutatott.

Pakson és környékén az 1980-as évek második felében *Csizmadia Gábor* végzett – szakdolgozatához – terepbejárásokat. Összeállítása azonban számomra nem tartalmazott új adatokat.²⁴

Az 1980-as évektől *Visy Zsolt* kutatta a limest: munkájához felhasználta a térképészeti céllal készült korábbi légi fotókat, és maga is légi fotózta a limes egyes objektumait. A limeskutatáshoz kapcsolódott a paks–dunakömlődi Sánchegy (Bottyánvár) ásatása, amely 1969 óta folyik – kisebb-nagyobb megszakításokkal – Visy Zsolt irányításával, egyetemi hallgatók és végzett régészek bevonásával.

Az alsóhetényi római erőd egyes részleteit *Tóth Endre* tárta fel, több éves munkával. Ehhez kapcsolódva terepbejárásokat is végzett a megye területén.²⁵

A szekszárdi múzeum régészei leletbejelentéssel kapcsolatban, illetve kutatási témájuk kapcsán jártak 1–2 várbán: *Gaál Attila* a török palánkokkal foglalkozott. E kutatási téma keretében feltárta Szekszárd–Jenipalánk török palánkvárat.²⁶ Ezen kívül járt Sióagárd–Janyavárban is.²⁷ *Szabó Géza* a Bölcske környéki lelőhelyeket nézte meg, és több éves ásatást folytatott Dunaföldvár–Kálvárián,²⁸ *Vizi Márta* Harc–Várhegyen végzett helyszínelést; *Ódor János* Simontornya–Mozsihegyen és Döbrököz–Tűzkövesen járt terepet.

Pásztor Emília és munkatársai tollából 2004-ben jelent meg egy útikalauz, amelyben többek között hét Tolna-megyei őskori földvár is szerepel. Adatai több esetben pontatlanok, szinte kizárólag Wosinsky monográfiáját használják.

Kutatási módszerek

A jelenkori Tolna megyei – és más megyei – kutatások előzményeihez tartozik az is, hogy 1975-ben Nováki Gyula és Sándorfi György ötletéből kiindulva elhatároztuk a várkataszter elkészítését. Ennek érdekében öten (Nováki Gyula, Sándorfi György, Csorba Csaba, Dénes József és jómagam) az addig, várakkal kapcsolatban összegyűlt cédulaanyagunkat egyesítettük. A megyék, majd községek szerinti rendszerbe sorolt cédulák képezték/képezik a további kutatások kiinduló alapját. Tolna megyei kutatásaimhoz én is felhasználtam ezt a gyűjteményt.

A földvár/várkutatás fontosságára utal, hogy Nyugat-Európában, sőt még a környező országok egy részében (pl. Szlovákiában, Csehországban, Ausztriában) is lényegesen előbb kezdődött az intenzív várkutatás, mint hazánkban. Ez talán annak is köszönhető, hogy ezekben az államokban – a történelmi körülményeknek köszönhetően – kevésbé pusztultak el a középkori várak. Egyes helyeken még az őskori erődítések is jobb állapotban maradtak fenn, mint nálunk, miután ott más jellegű a mezőgazdasági művelési mód.

A külföldi szakirodalomban általában az tapasztalható, hogy az őskor és középkor várait külön-külön kezelik. Egy-egy területi – leginkább jelenlegi közigazgatási – egység várainak kutatásakor vagy a középkori, vagy az őskori várakkal foglalkoznak. Az utóbbi években elsősorban a középkori várakat ismertető publikációk szaporodtak meg: közöttük megtalálhatók a népszerűsítő és a szakmai közlemények is. Csupán Michal Slivka és Adrian Vallašek tárgyalja könyvében a Kassa környéki őskori várakat is. A katalógusban azonban már ők sem szerepeltetik ezeket az erődítéseket.²⁹

A Tolna megyei várak kutatását az 1980-as évek elején kezdtem el. Eleinte csupán kedvtelésből, majd egyre intenzívebben folytattam. Munkám néhány évig kapcsolódott a Tolna Megyei Régészeti Topográfia előmunkálataihoz.

A terepbejárásokat többnyire egyedül végeztem, miután megfelelő szakirodalmi vagy egyéb (pl. légi fotós) adattal rendelkeztem ahhoz, hogy tudjam, hol keressem a várat. Igen sokat segítettek Wosinsky Mór 19. század végi részletes leírásai, vázlatai. Sajnos az ő munkássága óta eltelt, több mint egy évszázadban a megfigyelési körülmények jelentős mértékben romlottak: az általa még legelőnek, szőlőnek jelölt dombokat ma már többnyire sűrű bozót fedi, a szőlőművelésre alkalmas területeken a hatalmas, gépi tereplépcsők, teraszok nagymértékben megbolygatták, illetve el is pusztították az egyes erődítményeket. Az intenzív mezőgazdasági művelés felgyorsította az eróziót is: ennek következtében a szemem láttára pusztultak el egyes erődítések, és váltak a mélysántások miatt a földdel egyenlővé (pl. Dalmand–Sánc, Értény–Képesfai dűlő).

Az intenzív terepmunka elkezdése előtt – a szakirodalom, a néphagyomány, kézíratos térképek stb. alapján – 90 várról, illetve esetleg várra utaló helynévről tudtam. A terepbejárások eredményeként ez a szám kb. a felére csökkent, mivel egy részük nem bizonyult várnak. Az is előfordult, hogy ugyanazt az objektumot a különböző források más-más néven említették. A légi fotók átnézésekor, illetve az általam végzett légi felderítéseknek köszönhetően új, eddig ismeretlen erősített helyek is felbukkantak. Az eddigi kutatási eredmények alapján összesen 77 objektum tekinthető biztosan várnak, ebből 31 őskori; 22 Árpád-kori ún. „kisvár” (közülük 8 továbbá a késő középkorban is); 9 késő középkori, részben a török kort is átvészelő „kövár”; 2 castellum; 1 várkastély; 4 erősített kolostor; 2 mezővárosi megerősített hely; 4 (Hegyi Klára szerint 5) török palánk; 2 kuruc kori sáncvár.

A bizonytalan korú/rendeltetésű objektumok száma 21. Hét – különböző forrásokból ismert – lelőhelyet nem tudtam azonosítani; 23, korábban várnak tekintett objektumról pedig bebizonyosodott, hogy – a jelenlegi felszíni nyomok alapján – nem tekinthetők erősítésnek.

Ebben a kötetben az őskori és középkori várakkal egyaránt foglalkozom. Módszertanilag ugyanis szerintem nincs különbség a két korszak erősítésményeinek kutatása között. Mindegyiket ugyanúgy be kell járni, fel kell mérni, és koruk – amennyiben eddig ismeretlenek voltak – csak terepbejárás, ásatás során derül ki. A légi felderítések alkalmával felfedezett erősítésnyomokról – további kutatások nélkül – csupán sejteni lehet az eddigi tapasztalatok alapján, hogy őskoriak vagy középkoriak lehetnek. Tehát csak munka közben bizonyosodik be, hogy egy-egy vár melyik korból származik. A két korszak földvárainak összehasonlításához viszont elengedhetetlen, hogy mindegyiket ismerjük. Ezért szerintem egy-egy terület várainak kutatásakor elengedhetetlen minden, erősítésre utaló nyomot megvizsgálni, felmérni, fotózni. Az alapkutatás elvégzése után természetesen az lenne ideális, ha a részletes vizsgálatokat az őskori földváraknál őskorosok, a középkoriaknál középkorosok végeznék el.

A Duna menti római kori őrtornyokat, táborokat Visy Zsolt részletesen feldolgozta, publikálta,³⁰ ezért én csak akkor foglalkozom velük, ha ugyanazon a lelőhelyen más korszakból származó erősítés is található. A belső-pannoniai erődök közül az alsóhetényi helyezkedik el Tolna megyében. Ennek kutatását, közlését Tóth Endre végezte el.³¹

A török kori palánkokkal Gaál Attila foglalkozik, ezért én csupán a publikációkban megjelent eredményeire hivatkozom. Hegyi Klára közelmúltban megjelent három kötetes könyvében a magyarországi török várak teljes török szempontú történeti áttekintését, forrásközlését adja.³² A Tolna megyei kuruc kori sáncokat a közelmúltban Nováki Gyula mérte fel és publikálta, ezért ezek közül – a rómaiakhoz hasonlóan – csak azokat ismertetem, amelyek valamilyen szempontból más, korábbi várakhoz kapcsolódnak.³³

Munkám során a hagyományos, a régészeti topográfiánál is jól bevált módszerek (irodalmi, múzeumi adattári, levéltári, könyvtári anyaggyűjtés, terepbejárás, szondázó és teljes feltárás) kívül új módszerként alkalmaztam a légi felderítést, légi fényképezést. Ennek köszönhetően olyan földvárak is ismertté váltak, amelyek egyébként ismeretlenek maradtak volna, mivel az intenzív mezőgazdasági művelés következtében az egykori árkok, sáncok a felszíni kutatás számára már felismerhetetlenné váltak, illetve olyan sűrű bozótos erdőben találhatóak, ahol légi fotók nélkül soha nem találhatnánk meg őket.

A különböző korú és jellegű erősítések elnevezésével kapcsolatos vitára csupán az összefoglalásban térek ki; az egyes várak leírásánál a hagyományos fogalmakat (földvár, vár) alkalmazom. A földvár fogalmat általában az őskori lelőhelyeknél alkalmazom, bár ott sem mindig fedi a szó a valószínű helyzetet. A „kisvár” megnevezést lehetőleg nem használom, de bizonyos esetekben nem tudom megkerülni.

Anyaggyűjtés

Az anyaggyűjtés – lehetőség szerint – megelőzte a terepmunkát. A szakirodalomban végzett tájékozódás mellett átnéztem a Magyar Nemzeti Múzeum, a Szekszárdi Wosinsky Mór Múzeum és az MTA Régészeti Intézetének Adattárát; felhasználtam a 17–19. századi kézíratos térképeket, amelyek az Országos Levéltárban, a Szekszárdi Megyei Levéltárban, illetve az Országos Széchényi Könyv-

tárban találhatók. Természetesen hasznosítottam ezeknek a térképeknek a helynévanyagát és egyéb jelöléseit is, amelyek esetleg várakra utalhattak. Sokat segítettek a helynévgyűjtemények is.

A szakirodalmi és egyéb anyaggyűjtések után mintegy 90 várra utaló feljegyzés volt. Ezeknek az egyeztetése, lokalizálása, terepbejárása eredményeként ez a szám kb. a felére csökkent: több alkalommal bebizonyosodott, hogy a néphagyományban említett, vagy térképen, illetve egyéb forrásban szereplő, várra utaló helynév által jelzett helyen nem volt vár. Más esetekben a helynévgyűjtésekben vagy egyéb helyeken különböző néven nevezett „várak”-ról kiderült, hogy ugyanazon leőhelyre vonatkoznak.

Felmérések

A Tolna megyei földvárak közül elsőként Rómer Flóris (a regölyi sáncról) készített (vagy készítette) felmérést, amelyet az 1876. évi kongresszusi kötetben közölt is.³⁴ A fentebb ismertetett előzmények után Wosinsky 15 vár alaprajzát, illetve távlati képét közölte.

A Tolna megyei földvárak közül elsőként Bölcske-Vörösgyírről készült műszeres felmérés, Nováki Gyula ásatásához. Ez sajnos nem terjed ki a földvár egészére, hanem csak a feltárássra és környékére (*Regius János* felmérése, 1965).

Virágh Dénes 1975-ben kezdte el a várak műszeres geodéziai felmérését (Ozora-Kálvária, Páris-Schanzberg, Szárazd–Gerenyás), Torma István megbízásából. Az általa alkalmazott műsértípus Tádé-4 (MOM teodolit). Az 1980-as évek első felében mérései immár a meginduló Tolna megyei várkutatáshoz kapcsolódtak (Felsőnyék–Várhegy, Dombóvár–Szigeterdő/Békepark).

Sándorfi György 1985–1988 között 9 Tolna megyei várat mért fel. Ekkor kezdte alkalmazni az általa kidolgozott új mérési módszert, amelynek segítségével könnyen, gyorsan lehetett felmérni egy-egy lelőhelyet. A hagyományos geodéziai felméréseknél, ahol gondot okoz a műszer és tartozékainak felcipelése egy-egy erdős, bozotos, meredek oldalú hegytetőre, a Sándorfi György által alkalmazott kis műszereknél ez nem probléma. Másrészt, a hagyományos teodolitos méréseknél a sűrű aljnövényzetben – a pontos leolvasás érdekében – folyosókat kellett vágni. Az új módszernél ez nem szükséges, miután a vízszintes szögmérésekhez elegendő egy-egy pont mérése, egy érzékeny tájolóval. A függőleges szöget lejtőszögmérővel, a távolságot pedig két objektíves optikai, illetve ultrahangos távmérővel, szükség esetén mérőszalaggal lehet mérni. A terepen mért adatokat számítógépbe lehet betáplálni, a mért pontokat ki lehet nyomtatni, majd a szintvonalakat kézzel megszerkeszteni. Az akkori lehetőségeknek megfelelően a szoftvert QWBASIC nyelven írta Kelecsényi Lajos. Ennek a programnak nagy előnye, hogy az adatok kis helyet foglalnak el (egy-egy vár adatai 1000–2000 byte közötti terjedelműek).³⁵

Sándorfi György és Kelecsényi Lajos 1993-ban bekövetkezett halála után *Nováki Gyula* folytatta a méréseket, nemcsak Tolnában, hanem az ország más részein is. A felmérés módszerét és a számítógépes háttérrel kissé módosították, de a lényeg, a kis műszerekkel történő mérés maradt.

A Régészeti Intézetben *Virágh Dénes* nyugdíjba vonulása után *Badics Balázs* folytatta a geodéziai munkákat. Néhány várat Tolnában is felmért, de ezeket nagyrészt újra kellett mérni, illetve pontosítás vált szükségessé. Rövid ideig (1992-ben) *Meisinger István* is részt vett ebben a munkában (Tolnában a „lengyeli” sánc felmérését folytatta Badics Balázs után). 1997-től (1999-ben bekövetkezett haláláig) *Egyed Endre* készítette a geodéziai felméréseket, immár új, automata műszerrel (Set5F). Ő – tiszteletre méltó módon – igyekezett minél előbb megtanulni a számára teljesen új, ismeretlen mérési módszert és a számítógépes háttérrel. Halála után egy évig *Magony Rita* végezte a geodéziai munkákat. Az ő távozása óta a Régészeti Intézetnek nincs geodétája, ezért a méréseket mindenki maga intézi: vagy megtanul mérni, vagy külső geodétákkal dolgoztat. Én az előbbi választottam. Eleinte Nováki Gyulával – a hagyományos módon – folytattuk a felméréseket, majd lassanként – Korondán Zoltánnal együtt – megtanultuk az új műszer és a hozzá tartozó számítógépes program használatát. Az újabban felfedezett földvárak mérését már együtt készítettük.

Miután – mint a fentiekből kiderült – a Tolna megyei várak felmérései mintegy 40 év alatt készültek el, természetesen nemcsak a mérési módszerek, hanem az ábrázolásmód is változott. Ezért az egységesítés érdekében valamennyit digitalizáltuk, és a jelenleg elfogadott jelkulccsal láttuk el. Ezt a munkát *Réti Zsolt* végezte el.

<i>Év</i>	<i>Lelőhelynév</i>	<i>Felmérő</i>
1965	Bölcske-Vörösgyír	Regius
1975/1992	Pári-Schanzberg	Virágh/Nováki
1975/1993	Szárazd-Gerenyás	Virágh/Nováki
1975/1987	Ozora-Kálvária	Virágh
1983	Dombóvár-Szigeterdő	Virágh - Egyed - Göbölös - Miklós
1983	Felsőnyék-Várhegy	Virágh
1985/1999	Kölesd-Csonthegy	Sándorfi/Egyed
1985/1999	Harc-Várhegy	Sándorfi/Egyed
1985	Tevel-Schanzberg	Sándorfi
1985/1994	Váralja-Várfő	Sándorfi/Egyed
1985/1991	Őcsény-Oltovány	Sándorfi/Egyed
1988	Dombóvár-Gólyavár	Sándorfi - Nováki
1988/1999	Döbrököz-Vár	Sándorfi/Egyed
1988	Kakasd-Schlossberg	Sándorfi
1988	Kapospula/Jágónak-Dáróvár	Sándorfi
1989/1998	Harc-Janyavár	Badics/Egyed
1990/1998	Bölcske-Hadai-hegy 2.	Nováki/Egyed
1990	Dunaföldvár-Bottyánsánc	Nováki
1990	Dunaföldvár-Kálvária	Nováki
1990	Dunaföldvár-Macskalyuk	Nováki
1992	Pári-Kleine Schanz	Nováki
1992	Pári-Schanzberg	Nováki
1992	Tamási-Dorombos	Nováki
1992/1999	Tamási-Várhegy	Nováki/Egyed
1992	Gyulaj-Pogányvár	Nováki
1992	Nagykónyi-Eledény	Nováki
1992/1999	Dalmand-Sánc	Nováki/Egyed
1993/2003	Felsőnána-Szálláshegy	Nováki/Miklós
1993	Regöly-Szigetdomb	Nováki
1993/2003	Tengelic-Hidja-pusztá	Nováki
1994	Alsónyék-Gubaci-hegy	Nováki/Miklós
1994/2005	Bikács-Belső-sziget	Miklós/Korondán
1994	Értény-Képesfai-dűlő	Miklós/Korondán
1994	Simontornya-Mozsihegy	Miklós/Korondán
1994	Báta-Öreghegy	Nováki/Miklós
1994	Murga-Schanz	Nováki/Miklós
1994	Sióagárd-Leányvár	Nováki/Miklós
1995	Sárszentlőrinc-Birkajárás	Nováki - Miklós
1995	Kisszékely-Kálvária	Nováki - Miklós
1995	Nagyszékely-Basahalom	Nováki - Miklós
1995	Dombóvár-Szarvasd	Nováki - Miklós
1996	Regöly-Pogányvár	Nováki - Miklós
1996	Kurd-Sánci-dűlő	Nováki - Miklós
1996	Szakcs-Leányvár	Nováki - Miklós
1996/2004	Kaposszekcső-Leányvár	Nováki/Miklós
1996/1997	Sióagárd-Janyavár	Badics/Egyed
1997	Decs-Etevéra	Egyed
1998	Bölcske-Bolondvár	Egyed
1998	Bölcske-Hadai-hegy 1.	Egyed
1999	Döbrököz-Tűzköves	Egyed
2000	Döbrököz-Kétvíz köze	Magony

2000/2007	Tolnanémedi–Nyebojsza	Magony/Nováki
2000	Madocsa–Alsónyilas	Magony
2000	Szedres–Horgásztanya	Magony
2003	Gyönk–Gerenyás	Nováki
2003	Gyönk–Szabaton	Nováki
2003	Mucsi (Lengyel)–Sánc	Nováki
2003	Németkér–Közlegelő	Miklós/Korondán
2003	Regöly–Sánc	Nováki/Miklós
2003	Szedres–Kajmád	Miklós/Korondán
2003	Szedres–Hidja-pusztá	Miklós/Korondán
2003	Tengelic–Török-domb	Nováki
2004	Dunaföldvár–Gyűrűs tábla	Miklós/Korondán
2004	Kajdacs–Sánc	Miklós/Korondán
2004	Tamási–Henyé	Miklós/Korondán
2004	Bölske–Szélesdombi	Miklós/Korondán
2004	Kaposszekcső–Leányvár	Miklós/Korondán
2005	Nak–4. tábla	Miklós/Korondán
2005	Szárazd–Vaskapu	Miklós/Korondán
2005	Felsőnána–Ónána	Miklós/Korondán
2005	Pincehely–Tamási útra dűlő	Miklós/Korondán

Légi fényképezés

Annak ellenére, hogy a légi fényképezést Nyugat-Európában évtizedekkel korábban vonták be a régészeti kutatásba, mint Közép-Európában, így nálunk is, a várkutatásban – jelenlegi ismereteim szerint – nem, vagy nem kellőképpen hasznosítják, mint ahogy lehetne. A publikációkban inkább illusztrációkként közölnek légi felvételeket egy-egy várról. A légi fotós szakirodalomban viszont, egy-egy területnek a légi felderítések segítségével felfedezett lelőhelyeit ismertető cikkben, könyvben a várak szinte elvesznek a többi lelőhely között.

A hozzáférhető katonai légi fotókat a HM Hadtörténeti Intézetének Térképtárában néztem meg. A polgári légi fotók közül elsősorban a BGTV által készített, és az MTA Régészeti Intézetének átadott fotókat használtam fel.

Magam 1990 óta végzek légi felderítéseket és készítek légi fényképeket a megyében. Az 1990-es évek második felétől pedig Czajlik Zoltán – saját kutatásaihoz – az őskori földvárakat légi fotózta.

Az elmúlt évtizedekben készített katonai vagy polgári légi fényképeken (a kontakt másolaton) öt, várra utaló jelenséget észleltem. Ezek többségéről a terepbejárások során bebizonyosodott, hogy ott valóban volt földvár. Saját légi felderítéseim, légi fényképezéseim közben összesen 23 esetben figyeltem meg erősítésre utaló nyomokat. Ezek közül 17 esetben a felszíni kutatás bizonyította azt, hogy ott valóban földvár volt; hat objektumnál a felszínen nem dönthető el egyértelműen, hogy ott valóban sáncárok vagy sánc volt egykor, vagy pedig a talajban, illetve növényzetben mutató eltérések természetes eredetűek.

A Tolna megyei légi fotózások tanulságait külön tanulmányban fogom összegezni, itt most csak röviden foglalom össze a legfontosabb megfigyeléseket:

A földvárak erősítésének két legfontosabb eleme a sánc és az árok. Ebben nincs lényeges különbség az őskori, valamint az Árpád-kori várak között. Néhány száz méteres magasságból szántóföldön a betöltődött sáncárcok általában sötétbarna csíkként mutatkoznak. A lekopott – eredetileg többnyire az árok kidobott földjéből, altalajból – épített sánc pedig világos sávként figyelhető meg. Túl nagy mélységben (40–45 cm) végzett szántás, illetve talajlazítózás (mélység kb. 80 cm) következtében ezeknek a sávoknak a széle szakadozott. Érdekes módon a növényjeleknél már lényeges a különbség a két korszak várai között. Az Árpád-kori várak árkat, sáncát általában jól jelzi a gabona és a kukorica is: május vége felé a gabonafélék zöld állapotában sötétzöld sáv jelzi az árkat, világos, szinte fehér sáv a sáncot. Ugyanez figyelhető meg a kukoricánál, de később, a nyár folyamán. Nagyon határozottan mutatkoznak ezek az árkok az érett gabona aratás előtti állapotában is: a humuszban

gazdag sáncárkokban a búzafélék növekedése erősebb, ezért előfordul, hogy meg is dől a növényzet. Az is jól látható, hogy ugyanakkor, amikor a gabonatábla az erődítésen kívül már sárga, a sáncárkokban még zöldes színű. Az őskori várak sáncárcái – eddigi Tolna megyei megfigyeléseim szerint – csak szántásban mutatkoznak. Növényjel csak egyes esetekben utalt az ilyen típusú erődítésekre.

A hó több szempontból is hasznos a régészeti célú légi fotózásban. Domb- és hegyvidéki, erdős, bokros területeken, megfelelő sűrűségű mellett földvárak sáncái, árkai válnak láthatóvá. Ez a hatás olyan helyeken is érvényesül, ahol a felszínen, a sűrű aljnövényzet miatt nem lehet áttekinteni az erődítés rendszerét. A fotózásnál a hó magassága is számít: az erősen lekopott sáncokat ugyanis a nagyon magas hó már eltakarja. Tehát ezeken a helyeken az átlag 10 cm vastag hóréteg az ideális.

Nyílt terepen és erdőkben is ki lehet használni azt a jelenséget, hogy az egykori árkokban megül a hó: gyenge olvadásnál, amikor a lelőhely más részei már csupaszok, a mélyebb részeket szépen kirajzolja az ott megmaradó hó.

Kolostorokban, kővárakban a felszínen már nem észlelhető falakat is jelezheti a hó: miután a falnyomok másként melegszenek fel, mint környezetük, ott vagy előbb elolvad (kora tavasszal), vagy tovább megmarad (ősszel), mint közvetlen környékükön. Ennek segítségével a már lepusztult falak vonala is rekonstruálható.

A hójel megfelelő érvényesüléséhez feltétlenül szükséges a sűrűségű. Borult, párás időben felesleges próbálkozni, mert akkor nem mutatkoznak a jelek.

A különböző légi fotós jelek nemcsak a várak, egyéb objektumok megtalálásában segítenek: jól hasznosítható a már ismert, de nagyon lepusztult sáncok, árkok vonalának tisztázásában, ezáltal a geodéziai felmérés pontosításában. A már teljesen szétszántott várak esetében pedig ez az egyetlen módja az észlelésnek, mivel a felszínen, terepbejáráskor, „békaperspektívából” nem vehetjük észre a földdel egyenlővé tett erődítési vonalat.

Éppen ezért a légi felderítés és fényképezés szerintem ma már nélkülözhetetlen egy-egy terület földrajzi egység várkutatásában.

Ásatások

1888	Bölcske-Hadai-hegy 2.	Szelle Zsigmond – Nagy László
1890	Döbrököz-Vár	Kammerer Ernő
1890	Gyöng-Gerenyás	Wosinsky Mór
1888	Kölesd-Csonthegy	Wosinsky Mór
1882-1888	Mucsi/Lengyel-Sánc	Wosinsky Mór
1896 előtt	Tamási-Dorombos	Wosinsky Mór
1899	Báta-Klastromhegy	Wosinsky Mór
1932	Báta-Klastromhegy	Hadnagy Albert
1932	Mucsi/Lengyel-Sánc	Tompa Ferenc
1934	Tamási-Várhegy	Csalogovits József
1934	Tamási-Dorombos	Csalogovits József
1937	Báta-Klastromhegy	Csalogovits József
1950	Regöly-Sánc	Barkóczi László – Sági Károly
1960-1970	Szekszárd-Vár	Kozák Károly
1960-1975	Simontornya-Vár	Lócsy Erzsébet
1964-1966	Dunaföldvár-Vár	Kozák Éva
1969, 1972, 1987-	Paks/Dunakömlőd-Sánc	Visy Zsolt
1965-1967	Bölcske-Vörösgyír	Nováki Gyula
1968	Regöly-Sánc	Jerem Erzsébet
1986-1991	Dunaföldvár-Kálvária	Szabó Géza
1962	Dunaföldvár-Macskalyuk	Bóna István
1981-1984	Felsőnyék-Várhegy	Miklós Zsuzsa
1981-2002	Ozora-Várkastély	Feld István
1982-1983	Mucsi/Lengyel-Sánc	Gaál István
1982	Ozora-Kálvária	Miklós Zsuzsa

1988, 1990–1992, 2001	Őcsény–Oltovány	Miklós Zsuzsa
1991	Bölcske–Hadai-hegy 3.	Szabó Géza
1993	Regöly–Szigetdomb	Miklós Zsuzsa
1994–1995	Váralja–Várfő	Miklós Zsuzsa
1994–1995	Regöly–Sánc	Vizi Márta
1996, 1998–2000	Dombóvár–Szigeterdő	Miklós Zsuzsa
1997	Nagyszékely–Basahalom	Miklós Zsuzsa
1997	Sárszentlőrinc–Birkajárás	Miklós Zsuzsa
1998	Dalmand–Sánc	Miklós Zsuzsa
1998	Kölesd–Csonthegy	Miklós Zsuzsa
2001	Decs–Etevéra	Miklós Zsuzsa – Vizi Márta
2002	Felsőnána–Szálláshegy	Miklós Zsuzsa
2002	Murga–Schanz	Miklós Zsuzsa
2005	Nak–4. tábla	Miklós Zsuzsa

A fentiek szerint tehát Tolna megyében 1888–2005 között 39 várásatás folyt, amelyek 31 várat érintettek. Ezeknek a többsége egy-két kutatóárkos „szondázó” ásatás volt; Szekszárd–Jenipalánkot Gaál Attila, magam pedig 4 várat teljesen feltártam (Felsőnyék–Várhegy, Őcsény–Oltovány, Dombóvár–Szigeterdő, Váralja–Várfő). Műemléki kutatással egybekötött régészeti ásatás során teljesen feltárták az ozorai várat és a simontornyai vár nagy részét. A várak többségében csak a lakóterületen folyt feltárás; csupán 16 esetben vizsgálták az erődítést is. Ezért az erődítések szerkezetére, korára vonatkozóan igen kevés az adat.

Feldolgozás

A 19. század végi kisebb feltárásokat Wosinsky Mór bedolgozta megyei monográfiájába. A két világháború közötti néhány ásatásról viszont legfeljebb a megyei újság tudósított; mások viszont csupán az adattárakban találhatók meg. Az 1960-as években kezdődtek a műemléki helyreállításokkal kapcsolatos régészeti feltárások (Dunaföldvár–Vár, Simontornya–Vár, Ozora–Vár). Dunaföldvárról és Simontornyáról eddig csak összefoglaló munkák jelentek meg, a leletanyag részletes feldolgozása még nem történt meg. Az ozorai feltárásról az első összefoglalást 1988-ban tették közzé, a leletanyagot folyamatosan publikálják.³⁷ Nem ilyen jó a helyzet az 1960-as években kutatott két földvárnál: Bölske–Vörösgyír bronzkori földvárában Nováki Gyula ástott: a leletanyag feldolgozásának jogát átengedte Bóna Istvánnak, aki továbbadta azt Poroszlai Ildikónak. Korai halála miatt csak az értékelést tudta elkészíteni.³⁸ Regöly–Sáncon Jerem Erzsébet kutatott 1968-ban. A leletanyag késő-bronzkori részének feldolgozási jogát T. Németh Gabriellának engedte át, aki azt egyetemi szakdolgozatához el is készítette.³⁹

A Völgység őskorát legutóbb Torma István, római korát V. Péterfi Zsuzsanna, középkorát K. Németh András, török korát pedig Dávid Géza foglalta össze.⁴⁰

Saját ásatásaim részletes feldolgozását többnyire publikáltam.⁴¹ Őcsény–Oltovány és Dombóvár–Szigeterdő publikációra történő előkészítése folyamatban van.

1 A magyarországi várkutatás történetét részletesen összefoglalta Nováki Gyula (*Nováki* (1963), majd később Csorba Csaba. *Csorba* (1974a) 289–310.

2 *Moldoványi* (1824) 43–44.

3 *Szalay* (1830) 65–102.

4 *Egyed* (1829).

5 *Fényes* (1851) I–IV. köt.

6 A Helynévgyűjteményt Gaál Attila és Kőhegyi Mihály tette közzé. *Gaál – Kőhegyi* (1975–1976). Régészeti értékelésüket is ők készítették el: *Gaál – Kőhegyi* (1984).

7 *Gaál – Kőhegyi* (1984) 59–60.

8 *Rómer* (1878) 84.

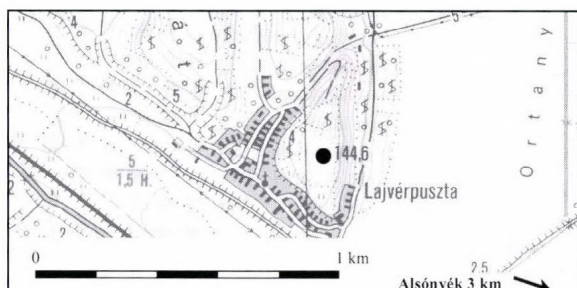
9 *Rómer* (1878) 101.

- 10 Rómer-hagyaték – KÖH Könyvtár.
- 11 *Rómer* Jkv. XIX. 157–158.
- 12 *Szelle* (1889), *Czirák* (1910).
- 13 Pesti Napló 1876. szeptember 21. és 23. Azt sajnos nem lehet tudni, hogy ezek közül melyiket látta személyesen is.
- 14 Néhány esetben a megye határain kívül eső, de általa bejárt földvárat is bemutat (Acsa, Dunaszekcső, Igar).
- 15 *Wosinsky* (1896) I. köt. 222–282.
- 16 A gyűjtemény nem teljes: valószínűleg nem minden község küldte el a választ, illetve az eltelt 100 év alatt el is kallódhatott néhány.
- 17 SZWM Adattára Tolna vármegye Múzeumának ásatási naplója 1934. július (18–19. old.).
- 18 Csalogovits József levele Paulovics Istvánnak 1933. március 29-én. MNM Adattára Paulovics-hagyaték. A levélre Kőhegyi Mihály hívta fel Vizi Márta és az én figyelmemet.
- 19 Erről a kutatásról csupán a Tolna Megyei Újságból értesültünk (1934. szept. 12. 71. sz. 1–2. old.)
- 20 Mészáros Gyula kiszállási jelentése 1959. szeptember 7. MNM Adattára I. 1960/46. (SZWM Adattára 49–73.).
- 21 SZWM Adattára 85–73, 86–73.
- 22 *Torma* (1964).
- 23 A fényképek az MTA Régészeti Intézetének Adattárában találhatók.
- 24 *Csizmadia* (1990).
- 25 *Tóth* (1988) 22–61.
- 26 *Gaál* (1985).
- 27 Gaál Attila szíves szóbeli közlése.
- 28 *Szabó* (1992).
- 29 *Michal Slivka – Adrián Vallašek*: Hradý a hrádky na vychodnom Slovensku. Košice (1991)
- 30 *Ld. Višy* (2000).
- 31 *Tóth* (1988) 22–61.
- 32 *Hegyi* (2007).
- 33 *Nováki* (2004) 69–104.
- 34 *Rómer* (1878) 84.
- 35 *Harangozó – Marton – Nováki* (1995) 12.
- 36 A felmérőknél „/” jellel ellátott lelőhelyeknél az eredeti felmérés kiegészítése vált szükségesé (ennek oka lehetett a korábbi felmérő pontatlansága, illetve jobb megfigyelési lehetőségek kihasználása). Az egymástól kötőjellel elválasztott nevek esetében a folyamatos, több éven át készülő felmérés miatt szerepel több felmérő.
- 37 A teljesség igénye nélkül: *Feld – Kisfaludi – Vörös – Koppány – Gerelyes – Miklós* (1988) 261–337, *Feld – Gerelyes* (1985) 163–184, *Feld – Gerelyes* (1986) 177–207, *Feld – Koppány* (1987) 332–346, *Gere* (2003).
- 38 *Poroszlai* (2000).
- 39 *Németh* (1990).
- 40 *Torma* (2006a).
- 41 *Miklós* (1988a), (1988b), *Miklós* (1998), (1999), (2002), (2002a), (2003), (2004), (2005).

ŐSKORI FÖLDVÁRAK

ALSÓNYÉK-LAJVÉR-PUSZTA (GUBACI-HEGY)¹

A Gubaci-hegy a falutól Ny-ÉNy-ra, kb. 3 km-re, Lajvér-puszta felett található. A lelőhely meghatározása Wosinskynál: „Alsó-Nyék és Bátaszék határához tartozó (Lajvir-község fölötti) Gubaczi-hegy”. A Lajvér-patak É-i partján, a Sárköz Ny-i szélén emelkedő, körben meredek oldalú, É-D-i irányú, szabálytalan háromszög alakú hegy relatív magassága kb. 53 m, tengerszint feletti magassága 144,6 m. (3. ábra)

3. Alsónyék-Gubaci-hegy. Helyszínvázlat

Kutatástörténet

A Lajvér-patak É-i partján emelkedő, magányos hegyet Wosinsky Mór szerint „körülbelül 2/3 magasságában meredek part veszi körül s északnyugoti részén még a teraszozás is épen maradt fenn.” Koráról csak annyit ír, hogy az őskori védművekhez tartozik, leleteket nem említ.²

Nováki Gyula és Gaál István 1980. évi terepbejárásukon a perem alatt 5–10 m-rel körben követhető, de sok helyen elszántott sáncot figyeltek meg; a felszínen sok bronzkori cserepet találtak. A vár felmérését 1994-ben Nováki Gyulával készítettük el. (4. ábra)

Terepbejárás

A hegy domború, illetve lapos tetejét szőlő, gyümölcsös, szántóföld és kevés erdős, bokros rész fedi. Területe kb. 500 × 150 m (7,5 ha). A K-i oldalon kb. 5–7 m széles terasz fut végig, a tetőtől kb. 4 m-rel lejjebb. A hegy D-i végén kb. 2 m vastagságban levágták az eredeti felszínt, így itt már nem látszik az erődítés. A vár Ny-i részén mintegy 8–10 m széles terasz fut végig a peremen belül. A hegy É-i végén a jelenlegi nyomok szerint betemették az egykori árkot, amelynek jelenleg már csak halvány nyoma látszik. (5. ábra) A szántásban helyenként sötét foltok mutatkoznak (ezek némelyike paticsos). Egy helyen kiszántott tűzhely nyomát is megfigyeltük. Az eredeti várat, az erődítést erősen megbolygatta a szőlőművelés, teraszozás.

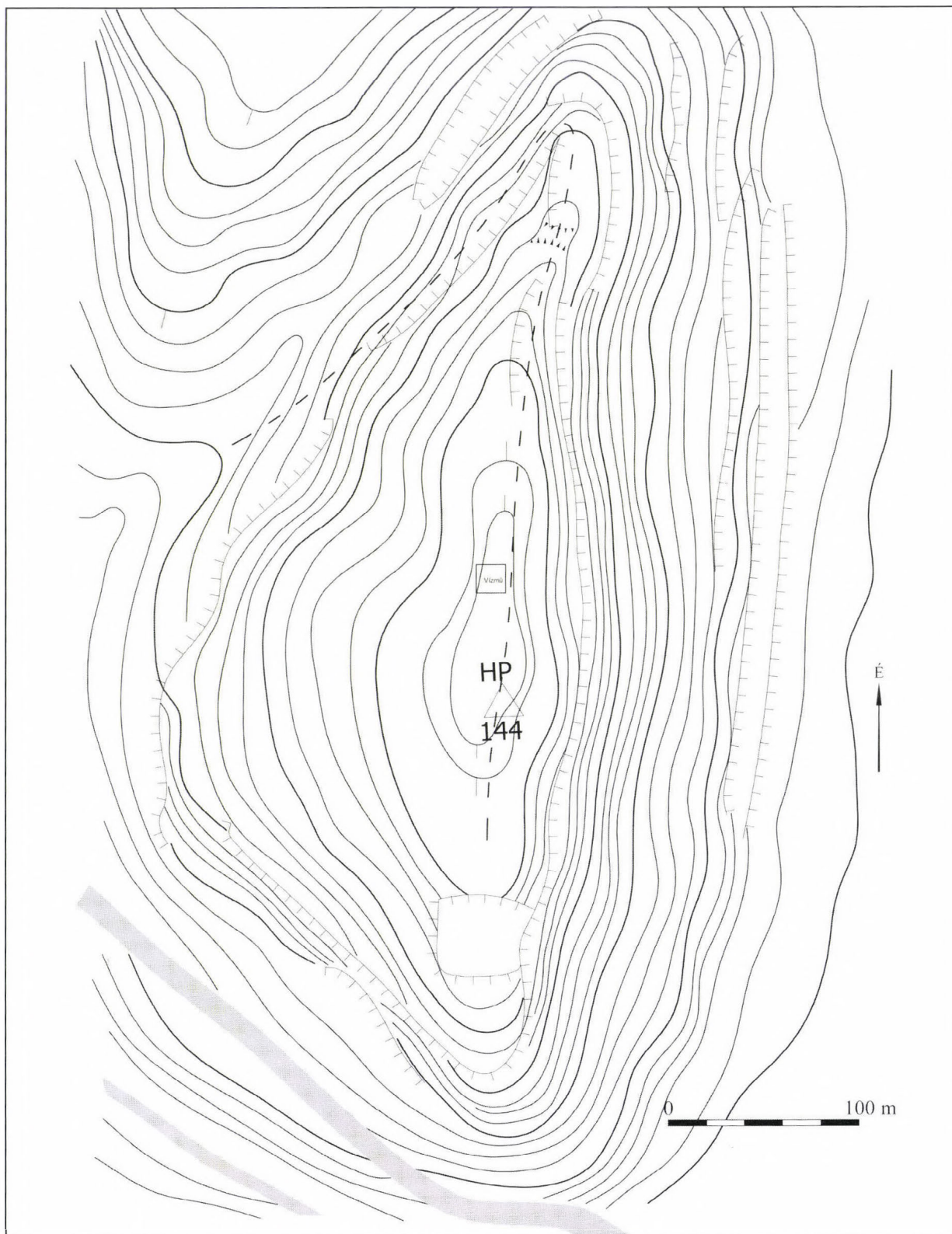
Korhatározás

A felszínen elég sok a bronzkori cserep. Az 1994-ben gyűjtött leletek többsége tölcséres perem; egy vékonyfalú, finoman iszapolt töredék bögre pereme lehetett; a belül bekarcolt vonalakkal díszített darab belsődíszes tálhoz tartozhatott.³ (6. ábra)

1 Wosinsky (1896) I. 233.

2 Wosinsky (1896) I. 233.

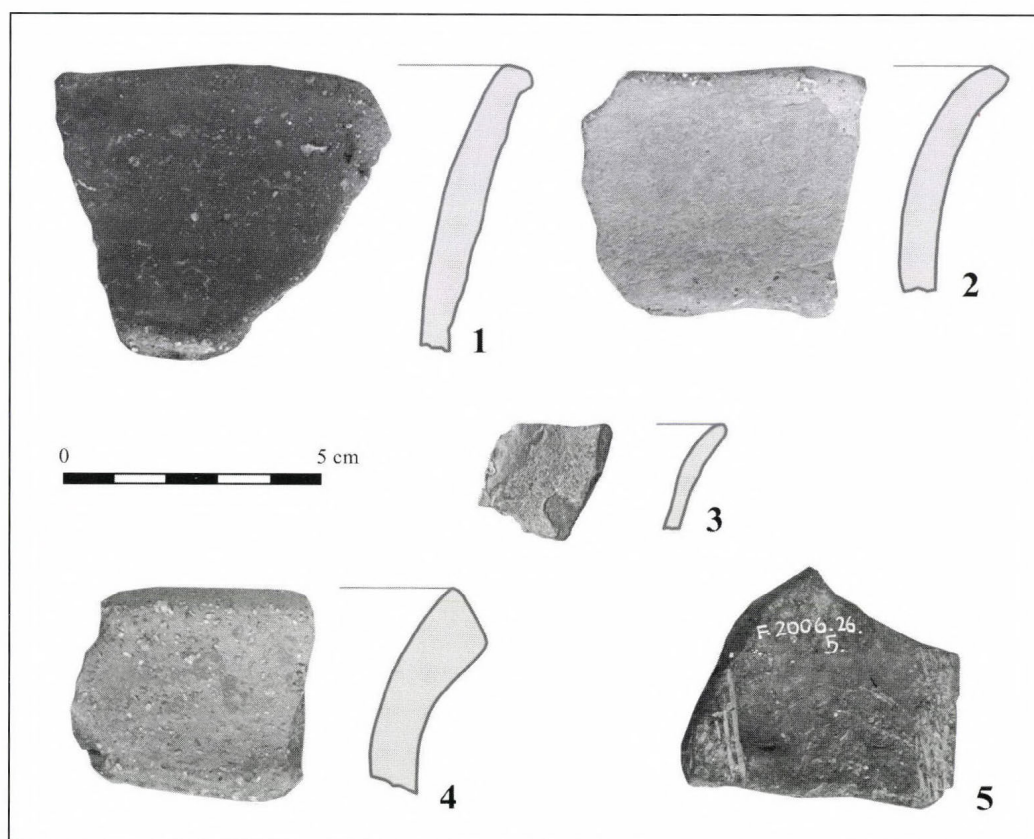
3 SZWM F.2006.26.1–6.

4. Alsónyék-Gubaci-hegy. A lelőhely a 1:10000-es térkép és a helyszíni mérések alapján (Nováki Gyula – Miklós Zsuzsa)

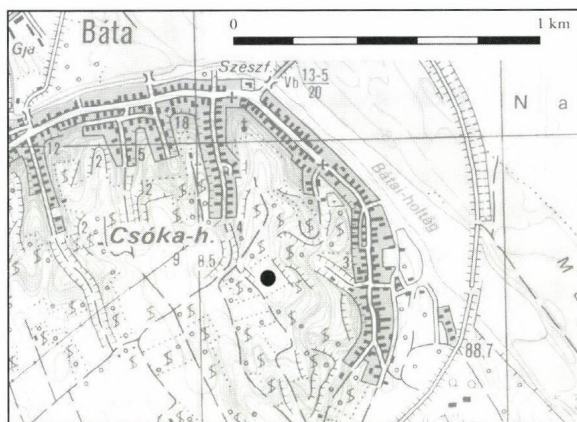
5. Alsónyék-Gubaci-hegy. A lelőhely K felől (2003. február 28.)

6. Alsónyék-Gubaci-hegy. Felszíni leletek

BÁTA-ÖREGHEGY

Az Öreghegy a falu K-i része felett, a Holt-Duna Ny-i partján emelkedő löszfennsíkon található. Tengerszint feletti magassága 166,1–169,4 m, a Duna feletti relatív magassága kb. 75 m. (7. ábra)

7. Bata-Öreghegy. Helyszínvázlat

Kutatástörténet

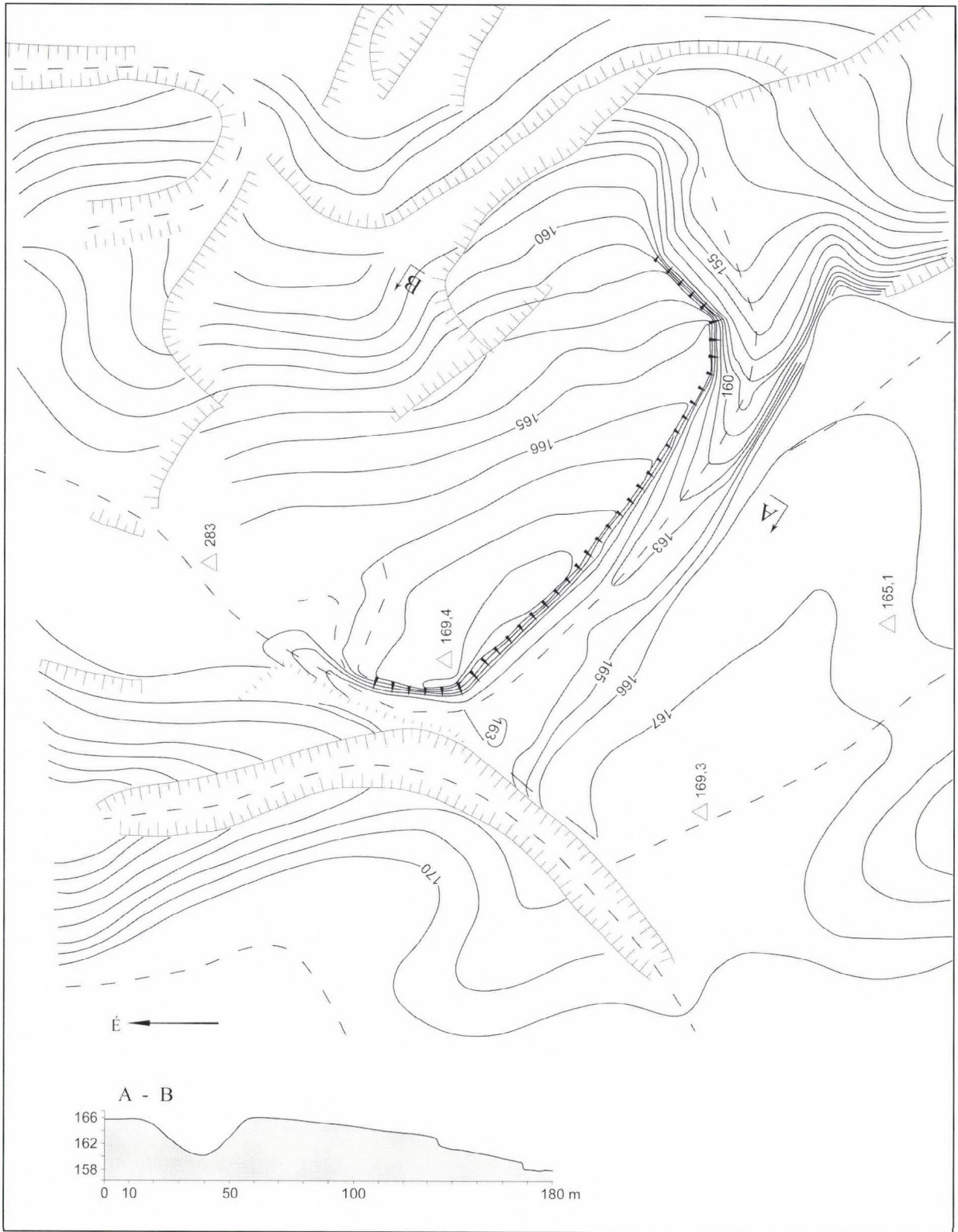
A bátai „őskori földerődítmény”-t – Hőke Lajosra hivatkozva – Rómer Flóris említi.¹ Első részletes leírását Wosinsky Mórnak köszönhetjük: „az úgynevezett „Öreghegy”, mely a Szegszárdtól Bataig félkörívben nyuló hegyláncnak végső partjára esik s egykoron messze vidéket domináló földerődítménnyé volt átalakítva. 30 m széles (itt nem „Vaskapu”-nak, hanem „Szurduk”-nak nevezett) mély bevágás választja el az erődítményt a Duna-Szekcső felé nyuló, magas fensíktól. Az erődítménynek jelenleg szőlőkkel beültetett, szabálytalan alakú fensíkja igen nagy terjedelmű, nagyobbak látszik a lengyelinél. A fensíket 3–10 méter meredek part veszi körül s az alatt következik az átlag 70 m széles terrassozás. Több helyen még egy második terrassozásnak nyoma is látható, mely alatt, a Dunavölgy felé, teljesen hozzáférhetlen, szédítő meredek partokat találunk.”² A felszínen igen sok edénytöredéket gyűjtött; a helybeliek szerint korábban emberi csontvázak is előfordultak itt. A „Szurduk” mély bevágásán túl viszont már nem fordultak elő leletek.³

1937-ben Csalog József végzett próbaásatást a földvárban, „a sáncműnek körülbelül a közepe táján”. A Duna felé néző oldalon „hallstatti” és kelta kultúrréteget talált lakóház maradványokkal, elszórva pedig néhány 1–2. századi római bronzérmét.⁴

Terepbejárás, felmérés

Patek Erzsébet 1961. évi terepbejárásakor nem talált erődítésnyomokat, ezért csupán magaslati telepnek tekintette a lelőhelyet. A telepet szerinte a fiatalabb urnasíros kultúra alapította, és csak rövid ideig használta.⁵ Nováki Gyula és Gaál István 1980. évi terepbejárásuk során megállapították, hogy Wosinsky leírása jó, amit azzal egészítenek ki, hogy a bevágás belső oldalán elmosódott sánc is észlelhető. A földvár területét akkor is szőlő borította, és a felszínen sok bronzkori cserepet találtak. 1994-ben Nováki Gyulával bejártuk és felmértük a lelőhelyet. (8. ábra)

A helybeliek Öreghegynek nevezik nemcsak azt a dombot, amelyet – földvárként – felmértünk, hanem a többi, a falutól a Dunáig, illetve egy igen nagy horhosig húzódó – dombot is. Ma már nem dönthető el egyértelműen, hogy a levágások, teraszok közül melyik őskori, melyik újkori. A löszfalak állandóan szakadnak a kultúrrétegekkel együtt, így a dombok alakja és a teraszok is folyamatosan változnak. Véleményem szerint aligha lehetett az Öreghegyen az összes domb földvár, hiszen közöttük igen mély, természetes eredetű szakadékok, horhosok találhatók.⁶

8. Bata-Öreghegy. Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula, 1994)

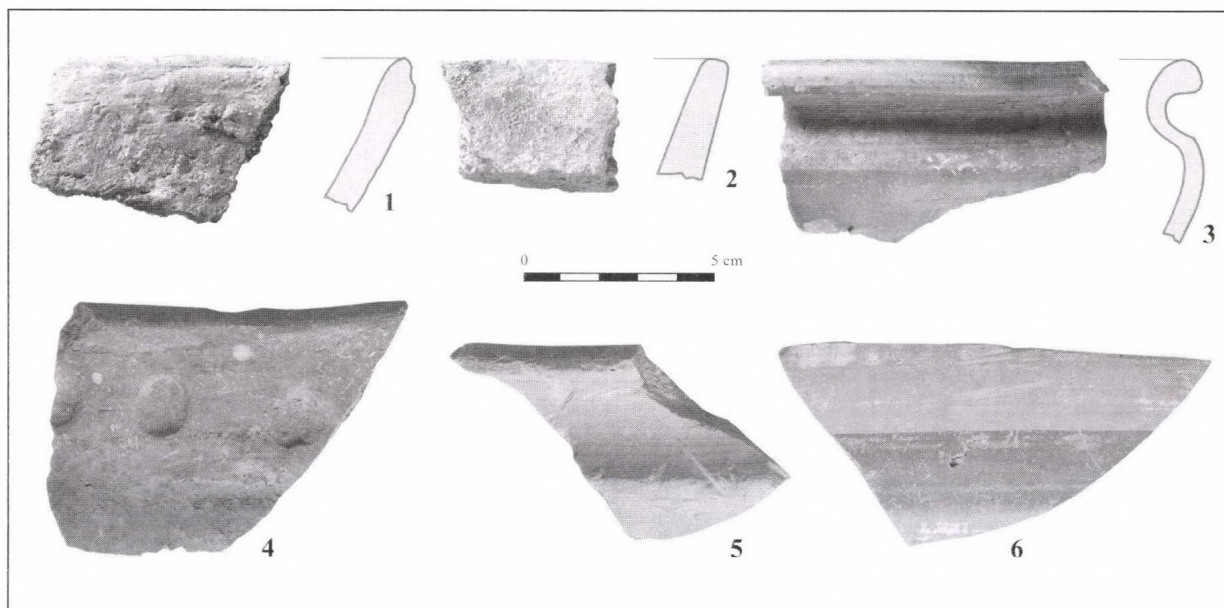
9. Bata-Öreghegy. Légi felvétel (1997. május 7.)

Az általunk földvárnak tekintett öreghegyi domb a falu K-i része felett, a Holt-Duna Ny-i partján emelkedő löszfennsíkon található. (9. ábra) A kb. 120×200 m alapterületű (2,4 ha) erődített területet D felől, a hegy folytatásától árok választja el. É felől is lehetett árok, de itt már szinte teljesen elszántották. Az egész terület szőlő, gyümölcsös. A terasozással erősen megváltoztatták a hegy eredeti formáját és az erődítés jellegét is. A Duna felőli oldalon nem dönthető el, hogy a jelenlegi perem azonos-e az egykori, a bronzkorban létezett peremmel. Itt több újkori terasz is látható. A Ny-i oldalon viszont szépen látszik az árok: a vár felől meredeken szakad le az oldal, az ellenkező oldalon viszont a szántás miatt többé-kevésbé ellaposodik. Az É-i árok indulása – távolabbról – jól megfigyelhető. A szántott részekben, a szőlők között igen sok a cserép (bronzkori, késő bronzkori, késő kelta), állatsont.⁷ Az É-i ároknál Keresztes Mihály bátai lakos kőbaltát, orsógombokat és két agyaggúltát talált. (10. ábra)

Korhatározás

A lelőhely korszakba sorolásánál megoszlanak a vélemények. Mint már láttuk, Patek Erzsébet az urnamezős kultúra dél-dunántúli csoportjába sorolja. Ismerteti a különböző lelet típusokat is.⁸ Kőszegi Frigyes a preszkíta korba sorolja a földvárat.⁹ Az urnamezős leleteken kívül igen sok a kelta edénytöredék is. Szabó Miklós a lelőhelyet a kelta oppidumok között szerepelteti.¹⁰ Petres Éva Bátával kapcsolatban megemlíti, hogy korábbi földvárnak látszik fontos kelta leletekkel.¹¹

A földvár keltezésének alátámasztására a szerzők olyan leleteket használnak fel, amelyeknek közelebbi lelőhelyét nem ismerjük, vagy biztosan nem a földvárból származnak, így a földvár kelte-

10. Bata-Öreghegy. Felszíni leletek

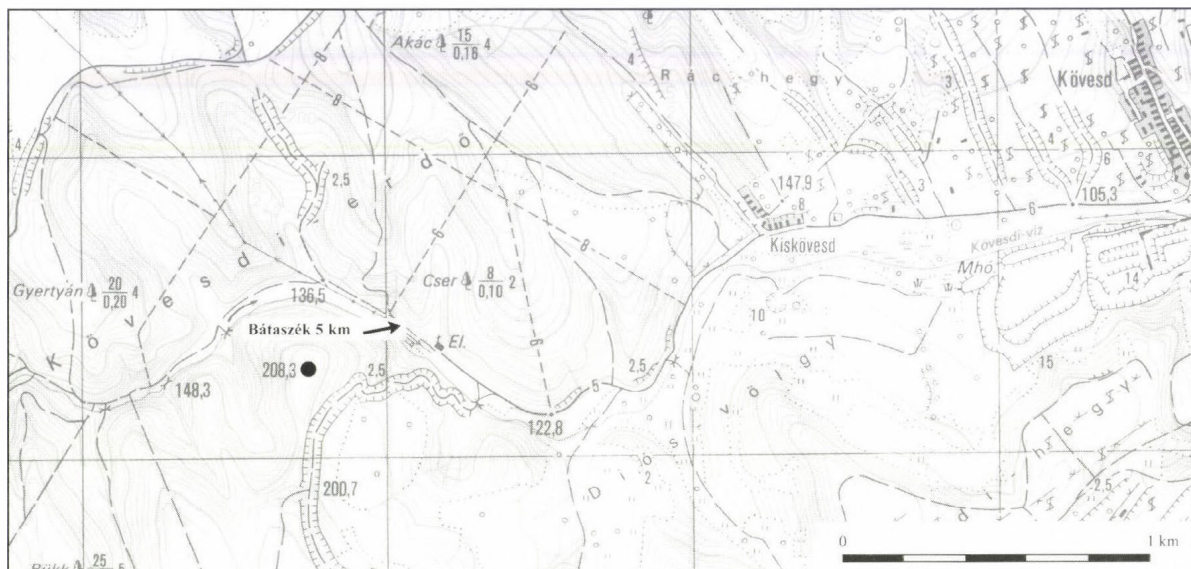
zésére nem használhatók fel. A földvárban gyűjtött leletek vagy elkallódtak vagy kevésbé jellegzetesek. Mindazonáltal Csalog József „hallstatti” leletei megengedik azt a feltevést, hogy valóban a késő bronzkori urnamezős kultúra népe hozta létre a földvárat, amelyet a késő kelta korban is használtak.

- 1 Rómer (1878) 101; Hőke (1872) 313. Hőke az elkövetkező években különböző folyóiratokban sorolja fel az általa ismert, „győrök”-nek tartott földvárakat: Pesti Napló 1876. szept. 23.; Vasárnapi Újság 1882. febr. 5.
- 2 Wosinsky (1896) I. 233–234. A lelőhelyre az általa szétküldött kérdőívre adott válasz hívta fel figyelmét. (SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény 91.63.39.).
- 3 Wosinsky (1896) 234.
- 4 Csalog (1940) 59.
- 5 Patek (1968) 53–54, 20.
- 6 Miklós Zsuzsa és Sümegi József bátaszéki gimnáziumi igazgató terepbejárása, 2004. RKM 2005, 184. A 2004-ben a felszínen gyűjtött leletek nagyrészt bronzkoriak, de előfordul a kelta is (SZWM F.2005.29.1–7.).
- 7 SZWM 2005.29.1–7, 2006.9.1–7.
- 8 Patek (1968) 122; SZWM ltsz. 33. 125. tétel.
- 9 Kőszegi (1988) 54.
- 10 Szabó (1971) 12–13. térkép.
- 11 Petres (1976) 59.

BÁTASZÉK-GESZTENYÉS-VÖLGY

A várostól Ny-ra, a Kövesdi-víz D-i partján, a Kövesdi-víz és a Gesztenyész-völgy találkozására felel emelkedő dombon légi felderítés közben figyeltem fel egy erődítésre. (11–12. ábra)

A domb tengerszint feletti magassága 207,6 m, a völgyek feletti relatív magassága kb. 75 m. A domb É felől igen meredek, Ny és K felé lankásabb. ÉNy felé a plató kiszélesedik és enyhe lejtésű. Délen, a gerinc felől szinte vízszintes. A vékony hóban a légi fotón jól látható, hogy a dombtetőt

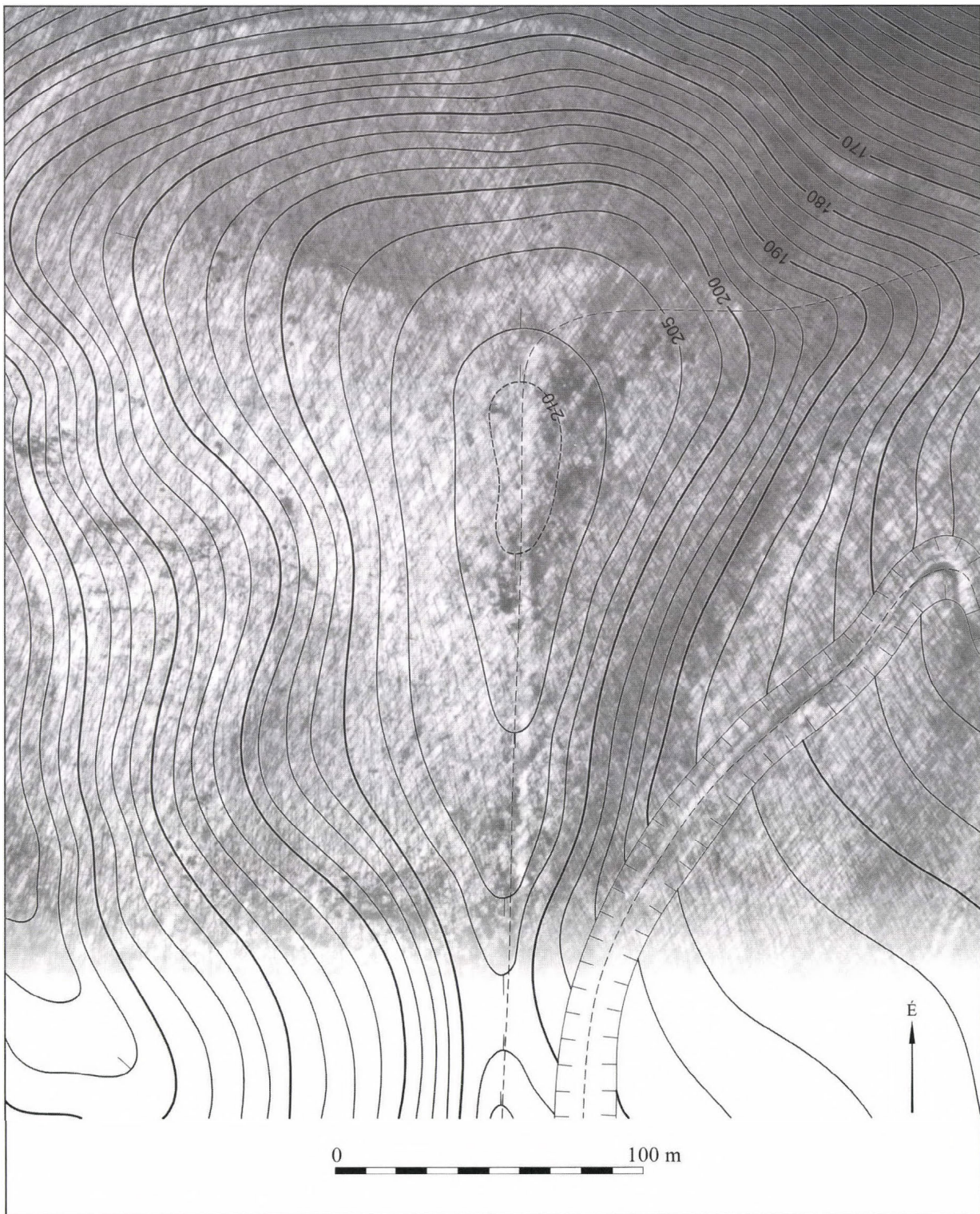
11. Bátaszék-Gesztenyész-völgy. Helyszínvázlat

szabálytalan vonalban terasz övezi. Ez leghatározottabban É, a völgy, illetve D, a domb folytatása felől mutatkozik.¹ Terepbejáráskor a szálerdőben könnyen azonosíthattam ezt a vonalat. A helyszínen a domb peremén futó terasznak mutatkozik, szélesség 5–10 m. A dombtető enyhén domború. Leletet a felszínen nem találtam. A légi fotón a már leírt terasz alatt, azzal nagyjából párhuzamosan másik vonal is megfigyelhető, ez azonban jelenleg is működő erdészeti út. (13. ábra)

A helyi, kerületvezető erdészek szerint a feltételezett erődítési vonalon az elmúlt mintegy 50–60 évben út nem volt. Miután korábban dózerutat nem készítettek, valószínűsíthető, hogy a megfigyelt terasz régészeti korú. Ásatás nélkül azonban nem dönthető el egyértelműen, hogy pontosan

12. Bátaszék-Gesztenyész-völgy. Légi felvétel (2005. március 2.)

13. Bátaszék-Gesztényes-völgy. A légi felvétel, beillesztve a 1:10 000-es térképbe

melyik korból származik. A domb kiterjedése, a terasz elhelyezkedése és mérete alapján feltehetően őskori, késő bronzkori lehet.

1 2005. március 2. MTA RI Neg. sz. 205. 274–278.

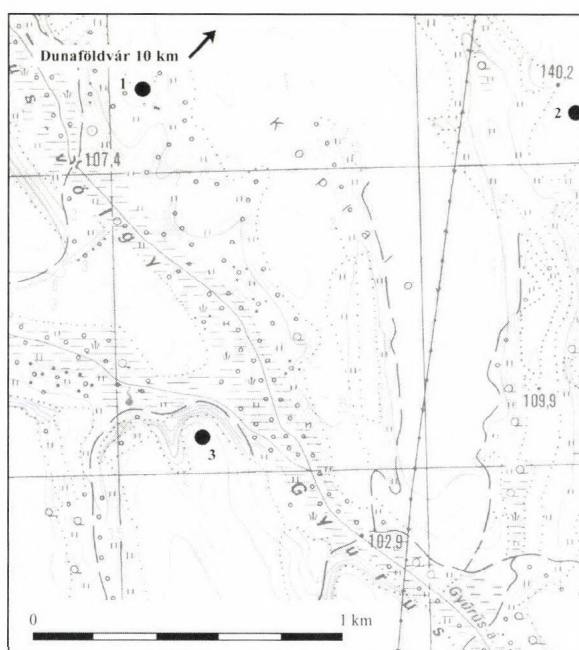
BÖLCSKE

Hőke Lajos az 1876. évi régészeti kongresszushoz írt levelében két bölcskei őskori megerősített telepről számolt be.¹ Miután közelebbi adatokat nem ismerünk, nem lehet eldönteni, hogy a jelenleg ismert 5 bölcskei földvár közül melyekre vonatkozik ez a közlés.

BÖLCSKE–BOLONDVÁR

A Bolondvár a falutól Ny-ra, a Gyűrűs-völgy és a Kanacs-völgy találkozása feletti ÉNy-DK-i irányú dombtető É-i végén található. Tengerszint feletti magassága 138,2 m, a völgy feletti relatív magassága kb. 26 m. A várat É és K felől az említett völgyek; Ny felől pedig a Kanacs-völgy D-i mellékvölgye határolja. (14. ábra 3.)

A Bolondvár elnevezést Tolna megye földrajzi nevei között megjegyzés nélkül közlik: domboldal, szántó.² A mellette, D-DK-i irányban levő dülő neve: Tul-gyűrűs: dombos, szántó. „A Gyűrűs-folyón túl terül el. Ezen a területen egy gyűrű alakú várszerű erődítmény nyomait vélük felfedezni.”³

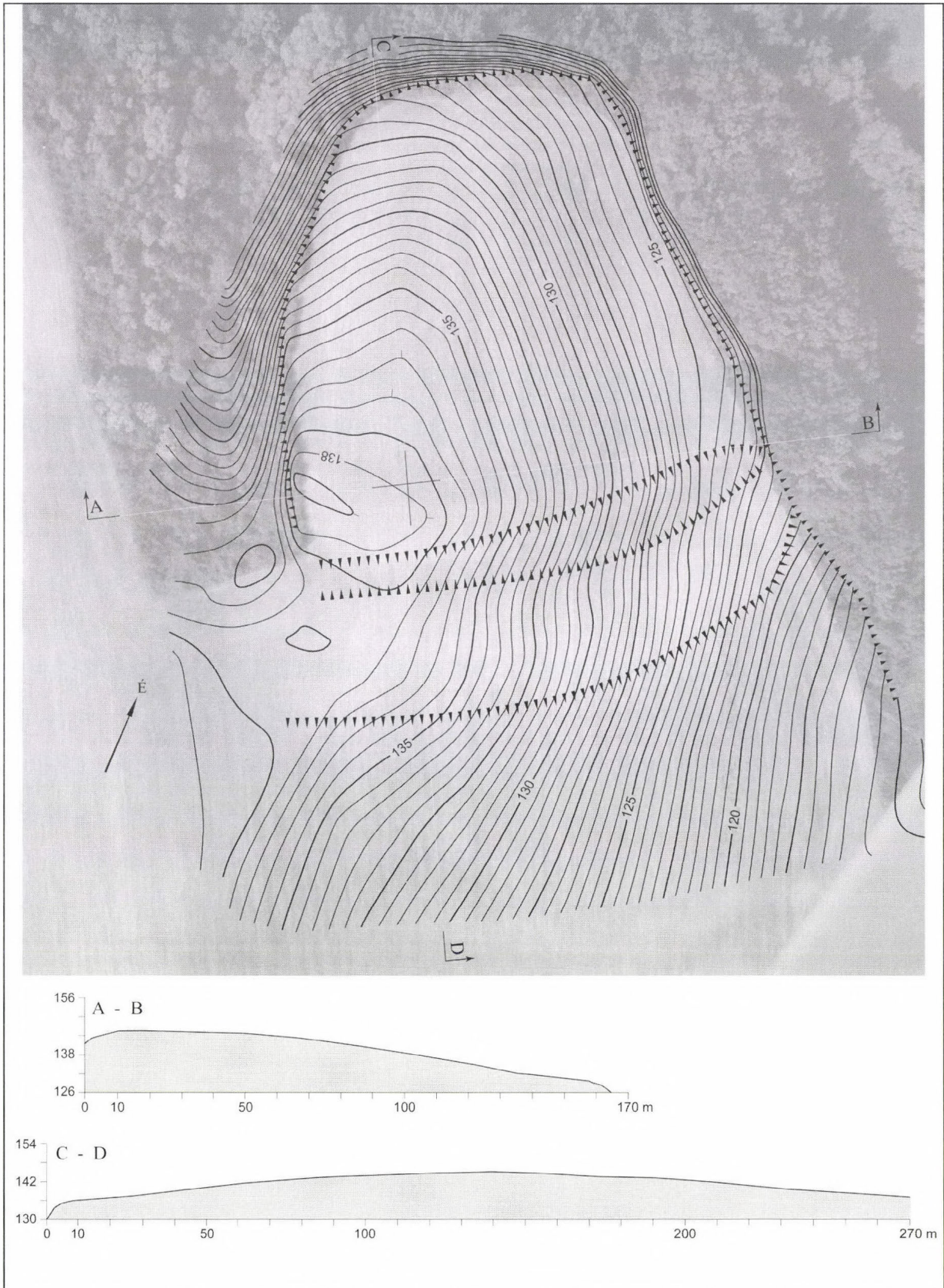
14. Bölcske-Bolondvár. Helyszínvázlat

Terepbejárás, felmérés

A fenti adatok alapján Nováki Gyula és Skerletz Iván több alkalommal végzett terepbejárást ezen a környéken, eredménytelenül. Magam a helynévanyag és az 1:10 000-es térkép segítségével próbáltam meghatározni a feltételezett földvár helyét, és ezek alapján végeztem légi felderítést. Így végül 1997. május 7-én sikerült megtalálnom a várat.

Napjainkra az egykori sáncot, árkot szinte teljesen elszántották, ezért hagyományos módon, terepbejárással már nem azonosítható. Csupán a légi fotók alapján lehet lokalizálni, és az ott látható jeleket megkeresni a helyszínen.

A domb tetejét szántják, az É-i, K-i és Ny-i meredek oldalak bozótosak. A földvárnak ebből a három irányból tehát megfelelő természetes védettsége volt. Ezeken az oldalakon, a jelenlegi peremtől 1–1,5 m-rel lejjebb, 10–15 m széles terasz övezi a lakóterületet.⁴ D felől – a domb folytatása felől – a légi fotókon látható helyen a felszínen csak igen gyengén figyelhető meg az egykori sáncárok és

15. Bölcske-Bolondvár. Szintvonalas felmérés, háttérében a légi fotóval (Egyed Endre, 1999)

16. Bölske-Bolondvár. Légi felvétel (2006. szeptember 21.)

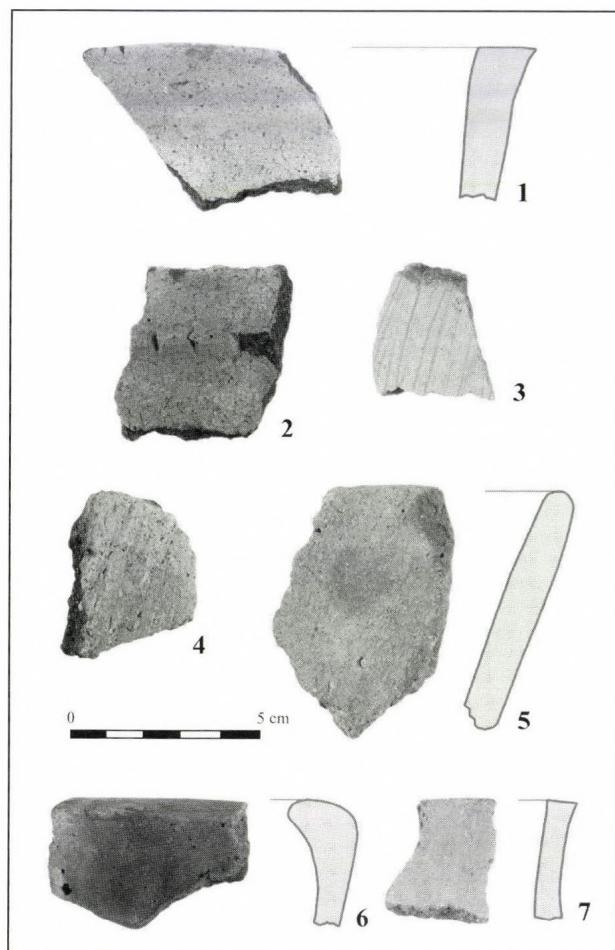
17. Bölske-Bolondvár. Légi felvétel (2001. június 2.)

18. Bölske-Bolondvár. Légi felvétel (1997. május 7.)

19. Bölske-Bolondvár. Légi felvétel (1999. december 22.)

20. Bőlske-Bolondvár. Felszíni leletek

sánc. Domborzatilag alig észlelhetőek; színük is nehezen válik el környezetüktől. A vár védett területe kb. 140×130 m (1,8 ha), teljes területe 170×130 m (2,2 ha).

A geodéziai felmérést 1999-ben készítette el Egyed Endre. Ennek, valamint saját, 2007-ben készült légi fotómnak az összedolgozását Réti Zsolt végezte el. (15. ábra)

Légi fényképezés

A földvárat 1997 óta több ízben, különböző megfigyelési körülmények között fotóztam. Az erődítést a talajjelek és a növényjelek is mutatják. Szántásban kettős, enyhén ívelt, sötét, és közöttük világos sáv utal az átvágásra. Egyes esetekben ettől a vonaltól D-re Ny-K-i irányú, enyhén ívelt sötét sáv is megfigyelhető. Ez áthúzódik a vár mellett Ny felől emelkedő dombra is.⁵ Felmerül a kérdés, hogy ez a külső vonal egykorú-e a földvárval, és védővonálnak tekinthető-e. Czajlik Zoltán e vonal alapján kétrészesnek tekinti a földvárat: szerinte a vár mellett a Ny-i oldalon emelkedő domb is erődített volt, és a már ismert földvárhoz tartozott.⁶ 2005. évi terepbejárásom alapján számomra egyértelművé vált, hogy a valódi sánc a Ny-i oldalon a horhosba kapcsolódik. Az ettől D-re időnként látható vonal szerintem természetes eredetű. A földvár Ny-i oldalán levő domb nem is alkalmas erődítésre, leletet sem találtam.⁷ (16–17. ábra)

A növények közül elsősorban a búza jelzi az erődítést. A külső sötétebb vonal határozottabban mutatkozik, mint az enyhén ívelt belső vonal. A külső sáv két oldalán a világos, sárgás talaj (ahol rosszul kelt ki a búza) erózióra vagy esetleg sáncra utal.⁸ (18. ábra)

1997. május 7-én a fiatal kukoricában jól látszott a Ny-K-i irányú, enyhén ívelt átvágás, amely a védett területet elválasztotta a domb folytatásától. A vár felől sötétzöld csík utalt az egykori sáncárokra, ennek külső oldalán pedig széles, világos sáv mutatja a szétszántott sáncot.⁹

Az erődítés domborzati maradványai hóban, sűrűlőfényben látszanak. (19. ábra)

Leletek, korhatározás

Az erődített területen közepes sűrűségben gyűjthetők bronzkori cserepek. Főleg a domb K-i lejtőjén találtam több leletet: a megfigyelések szerint zápor moshatta le őket a domb aljába. Ezen a részen néhány kelta, illetve középkori cserép is előfordult.¹⁰ Az erődítésen kívül is gyűjthetők bronzkori cserepek. Mennyiségük valamivel kisebb, mint a földvár területén.¹¹

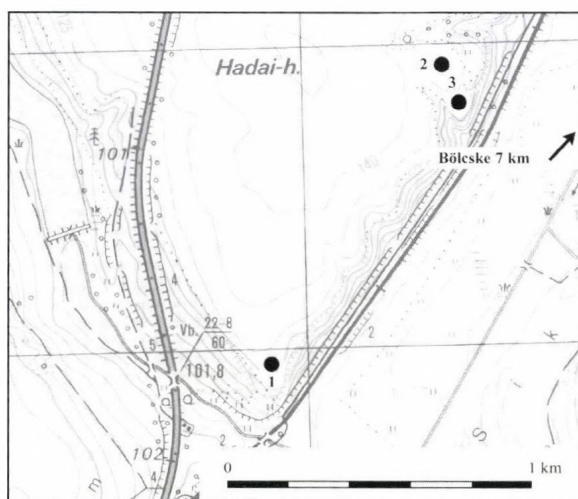
A cserepek zöménél a bronzkoron belüli keltezés nem lehetséges.¹² A külső telep néhány töredéke esetleg középső bronzkori.¹³ Ugyanitt több kisebb oldaltöredék az urnasíros kultúra első felére tehető.¹⁴ (20. ábra) Ez a földvár – Bőlske-Hadai-hegy 1-hez hasonlóan – nagy valószínűséggel a kora bronzkorban, a nagyrévi kultúra idején létesült, és később esetleg a vatyai kultúra népe is használhatta. Pontos korhatározásra azonban csak ásatással nyerhetünk adatokat.

- 1 *Rómer* (1878).
- 2 TMFN 171. 211. sz.
- 3 TMFN 171. 212. sz.
- 4 Mivel ezt a sávot nem szántják, igen sűrű bozót fedi, ezért a mérésbe nem tudtuk bevonni.
- 5 1998. március 11. MTA RI Neg. sz. 178.059, 178.200–202; 2000. november 23. MTA RI Neg. sz. 189.659–660; 2001. április 25. MTA RI Neg. sz. 190.757; 2001. június 2. MTA RI Neg. sz. 191.478–479; 2002. június 5. MTA RI Neg. sz. 198.241.
- 6 *Czajlik – Holl* (2003) 71–74.
- 7 RKM 2005, 188.
- 8 1998. május 6. MTA RI Neg. sz. 178.888.
- 9 MTA RI Neg. sz. 175.523–525.
- 10 SZWM F.2005.17.1–5.
- 11 Szerző terepbejárásai 1998, 2002, 2005.
- 12 SZWM F.2005.19.1–3.
- 13 SZWM F.2005.18.1.
- 14 SZWM F.2005.18.2.

BÖLCSKE-HADAI-HEGY 1.

A falutól DNy-ra mintegy 8 km-re, a Gyűrűs-völgynek az egykori Duna mederbe torkollása felett emelkedő Hadai-hegy D-i csúcsánál található egy bronzkori földvár. Az enyhén domború tetőt K és D felől is meredek part határolja. Tengerszint feletti magassága 130–135 m, a völgyek feletti relatív magassága kb. 40 m. (21. ábra 1.)

Régi, katonai légi felvétel alapján Visy Zsolt feltételezi, hogy a Hadai-hegy D-i csúcsán is lehetett római őrtorony: ez „még igazolásra vár, de a légi felvétel alapján négyszögű árok vehette körül.”¹

21. Bölske-Hadai-hegy 1. Helyszínvázlat

Terepbejárás

1961-ben Mészáros Gyula végzett terepbejárást a Hadai-hegyen.² Jelentéséből sajnos nem derül ki, hogy mekkora területet járt be, és a megfigyelhető jelenségeket a fennsík mely részein észlelte. A leletek egyaránt származhatnak a Hadai-hegy 1-ről és a tőle É-ra levő Hadai-hegy 2-ről is. Megállapította, hogy a fennsíkon nagy kiterjedésű bronzkori lakótelep és valószínűleg ugyanilyen korú urnatemető húzódik. A Duna felőli teraszon sok leletet (cserepet, állatcsontot, munkakövet)

22. Bölcske-Hadai-hegy 1. Légi felvétel (2000. november 23.)

talált és sok szürke foltot figyelt meg. Másutt nagyobb, „összefüggő, humuszos foltok húzódnak a sárga alaptalajban, sőt, kitaposott ösvények keskeny vonalai is megfigyelhetők. Elvértve, egy-két római peremes téglatöredék is előfordul.” Végül megállapította, hogy a dombvonulat „általam bejárt déli foka rendkívül sűrűn lakott terület volt a korai bronzkor idején.”³ Az általa gyűjtött edénytöredékek a badeni kultúrától a későbronzkorig terjedő időszakot képviselik. A nagyrévi kultúrát és a vatyai kultúrát egy, a dunántúli mészbetétes kerámia É-i csoportját két bögre képviseli. Néhány cserép későbronzkori, egy pedig kelta.⁴

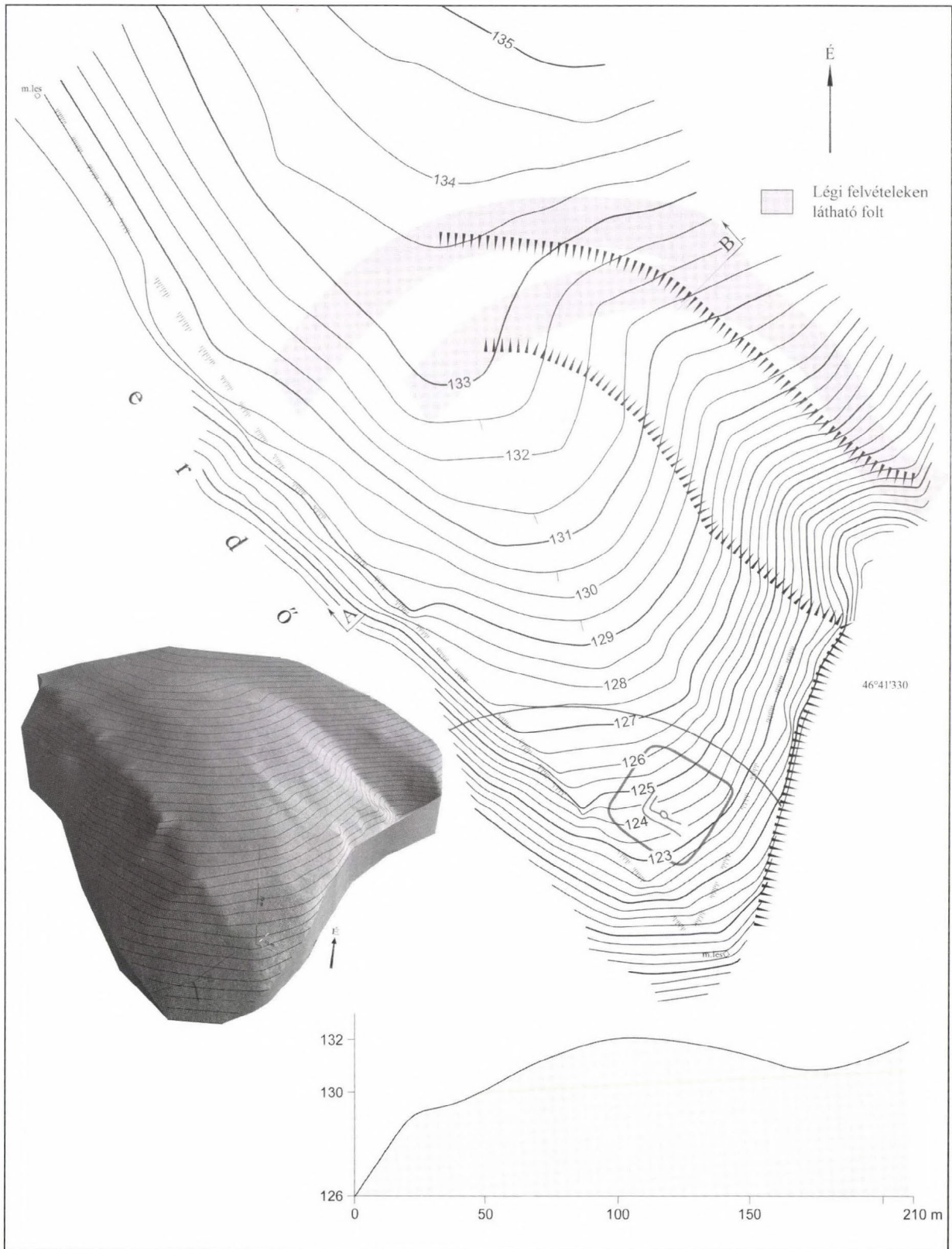
A domb erődítetttségére az 1950-es évekből származó katonai légi fotók tanulmányozása során figyeltem fel. Ezeken – szántásban – jól látható, hogy a fennsík D-i végét egykor árok választotta el az É-i folytatástól.

A lelőhelyen több alkalommal végeztem terepbejárást (1997, 1998, 2005) Az erődítés a Hadai-hegy D-i végén, a Gyűrűs-völgy és a 6. sz. főút találkozására felett található. A völgyből erősen kiemelkedő domb tetején a szántásban bronzkori cserepek gyűjthetők. A domb K felől, az egykori Duna meder irányában meredek, helyenként szakadékos. D-i irányban, a két völgy találkozásánál kevésbé meredek, ezért itt szükséges volt a mesterséges védelem. A dombtető nagy részét szántják, D-i végére azonban fenyőerdőt telepítettek, ezért utóbbi helyen rosszak a megfigyelési lehetőségek. A felszínen nagyrévi kultúrák cserepek gyűjthetők: elsősorban a szántásban, de a fenyvesben is található. Terepbejáráskor erődítésre utaló nyomokat csupán az É-i és Ny-i oldalon tapasztaltam: itt erősen elszántott árok figyelhető meg.

Légi fényképezés

1996 óta készítek légi felvételeket a lelőhelyről. Jelek elsősorban szántásban mutatkoznak: negyed körívben kettős sötét csík utal az egykori sáncárokra, amely a lakóterületet elválasztotta a fennsík folytatásától. (22. ábra)

Ez az árok minden bizonnyal folytatódott a fenyvesben is, de ez ma már alig látható: csupán a fák növekedésében figyelhető meg némi eltérés az egykori árok helyén. (ld. pl. az 1997. május 7-i

23. Bölcske-Hadai-hegy 1. Szintvonalas felmérés: Egyed Endre, 1998; terepmodell: Réti Zsolt

felvételt).⁵ A légi fotók alapján valószínűsíthető, hogy eredetileg patkó alakban húzódnak a sáncárok, és K, valamint D felől is befutott a meredek domboldalba. A fenyves és a szántás határán, kb. a földvár közepe táján a sötét, négyszögletes csík talán egykori, épületet övező árok nyoma lehet. A fotók többségén a feltételezett épületen kívül egy nagyjából Ny-K-i irányú, halvány sötét csík is látható.⁶ Ennek rendeltetése ismeretlen. A feltételezett objektum kb. 40 × 40 m alapterületű lehet. Egyes fotókon még egy – betöltődött sáncárokra utaló – sötét csík figyelhető meg, amely a négyszögletes objektum ÉK-i sarkától indul, és a külső sáncárokkal nagyjából párhuzamosan halad. Utóbbi árok feltehetően szintén a bronzkorhoz köthető.

A fent leírt sáncárok, illetve a másik objektum érett búzában alig vagy egyáltalán nem mutatkozik.⁷ Az egykori árok hóban is csak akkor figyelhető meg, ha sűrű hó van.⁸

Felmérés

A földvár részletes szintvonalas felmérését 1998-ban készítette el Egyed Endre.⁹

Réti Zsolt számítógépen összeillesztette az 1950-es években készült katonai légi fotót, a jelenkori műholdfotót, a 1:10 000-es térképet és a részletes szintvonalas felmérést. Az eredmény tanulságos: az egykori sáncárok 1950 körül még határozottabban mutatkoztak, mintegy 20–25 m szélességben (szürke sáv). Felmérésünk idejére – a szántás következtében – az egykori árok ellaposodott, és domborzatilag kb. 60 m szélesen észleltük (rézsűzött sáv). A négyszögletes objektum kb. 40 × 40 m-es alapterületű. A belsejében csupán részlegesen megfigyelhető épület (?) hosszabbik oldala kb. 20 m. (23. ábra)

Leletek

Az 1997. április 30-i terepbejárás során a nagyrévi kultúrába sorolható edénytöredékeket és egy római kori (?) cserepet találtam.¹⁰

A 2005. évi terepbejáráskor a fiatal vetésben ismét bronzkori, a nagyrévi kultúrába sorolható cserepeket találtam (egy-két töredék talán a vatyai kultúra időszakából származik). A lelőhely D-i sarkában, ahol a légi fotókon a szögletes objektum látszik, még alaposabban körülnéztem, nincsen római kori lelet. Mindössze 1 db római kori cserepet találtam, ezt is kissé távolabb, a földvár É-i részén.¹¹ (24. ábra)

Korhatározás

Az eddigi eredmények szerint a Hadai-hegy D-i végében a bronzkorban, a nagyrévi kultúra idején létesítettek földvárat, amelyet a vatyai kultúra idején is használhattak. Ezen belül később még egy – lényegesen kisebb alapterületű – erődítést készítettek: Visy Zsolt erről a négyszögletes foltról feltételezi, hogy római őrtorony lehetett. További kutatások szükségesek annak eldöntésére, hogy mikor és milyen céllal készíthették a szögletes árkot, illetve épületet.

1 Visy (1989) 108.

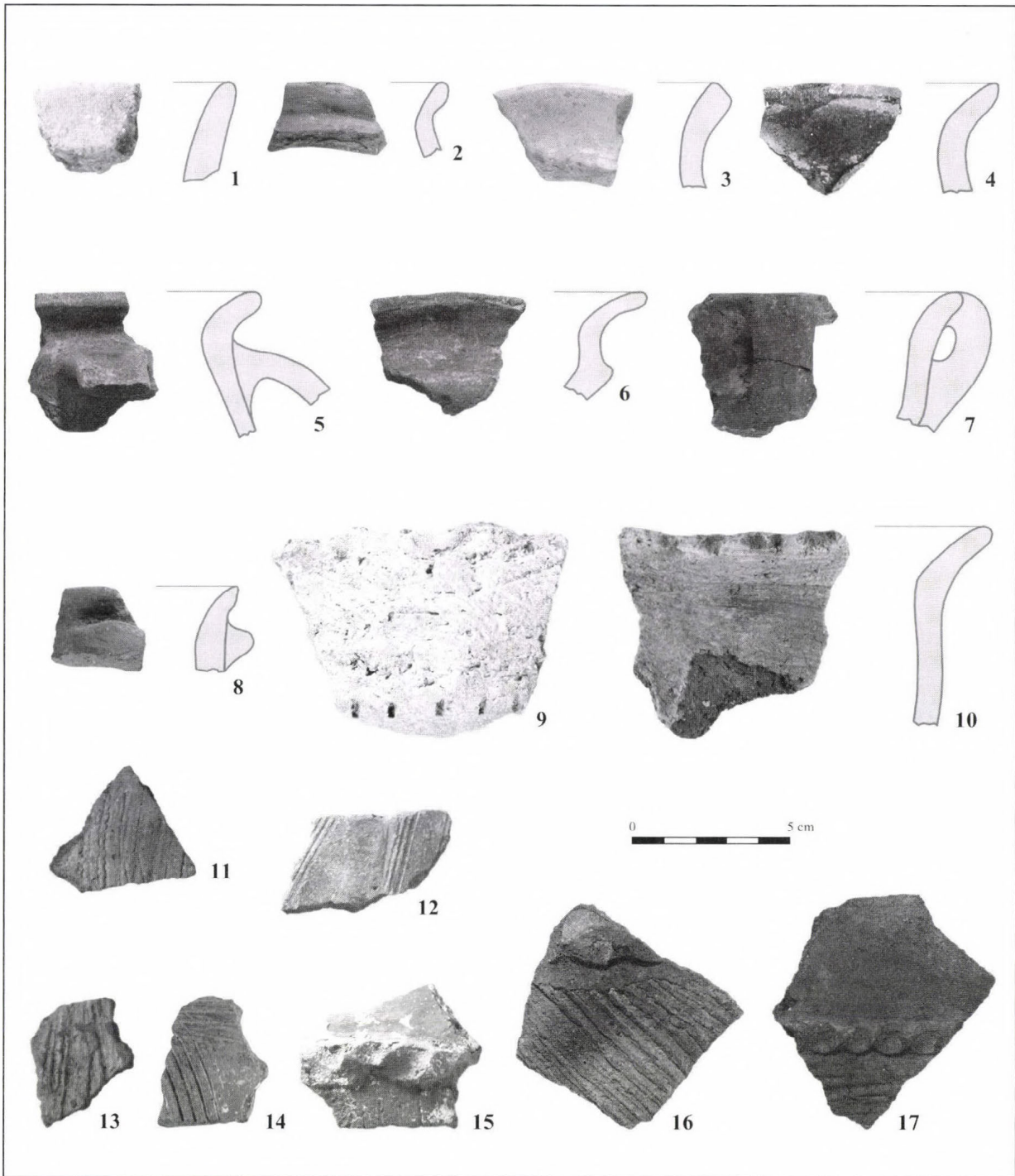
2 Jelentésében Magyarhalmi dűlő megnevezés szerepel, amelyet az 1:50 000-es térkép Kadai-hegy névvel jelöl. Az újabb kiadású 1:25 000-es térképeken az egész dűlő megnevezése Hadai-hegy. A háromszögelési pont a fennsík legmagasabb pontján, a Magyar-halmon állt.

3 SZWM Adattára 85-73, 86-73.

4 SZWM 66.39.1-18; 66.107.1-9; 66.108.1-3; 66.127.1-16.

5 MTA RI Neg. sz. 175.526.

6 1996. április 18. MTA RI Neg. sz. 172.319; 1996. május 6. MTA RI Neg. sz. 172.695-699; 1997. május 7. MTA RI Neg. sz. 175.526; 1998. március 3. MTA RI Neg. sz. 178.245; 1999. március 25. MTA RI Neg. sz. 182.099-101, 408-410; 2000. november 23. MTA RI Neg. sz. 189.661-663; 2001. április 25. MTA RI Neg. sz. 190.755; 2003. május 23. MTA RI Neg. sz. 201.301-302.

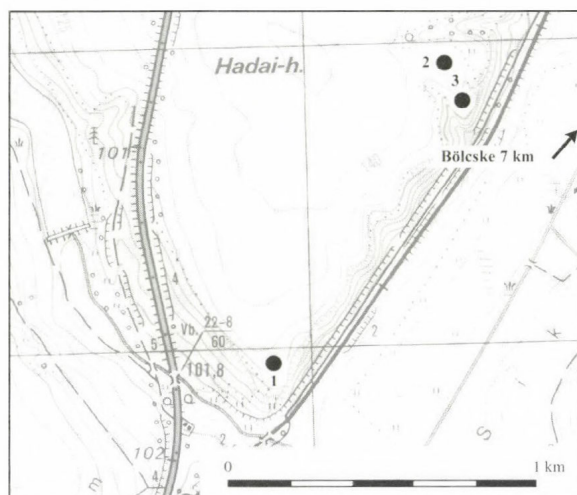

24. Bölske-Hadai-hegy 1. Felszíni leletek

- 7 2002. június 13. MTA RI Neg. sz. 198.280-282, 328-329.
 8 1999. december 22. MTA RI Neg. sz. 185.403; 2001. december 21. MTA RI Neg. sz. 196.477;
 2003. február 28. MTA RI Neg. sz. 200.833-834.
 9 MTA RI Adattára 32.973.
 10 SZWM F.2004.5.1-16.
 11 SZWM F.2005.30.1-17.

BÖLCSKE–KIS- ÉS NAGY LESVÖLGY KÖZÖTT (HADAI-HEGY 2.)

A falutól DNy-ra, egykori Duna-meder Ny-i partján, erősen kiemelkedő, a víz felől meredek oldalú dombok sorakoznak. A dombvonulat D-i vége közelében, a Kis- és Nagy Lesvölgy között nagyméretű őskori földvár található. A patkó alakú erődítményt félköríves, mély völgy választja el a magas fennsík többi részétől. A lakóterület tengerszint feletti magassága kb. 140 m, a völgy feletti relatív magassága mintegy 48 m. (25. ábra 2.)

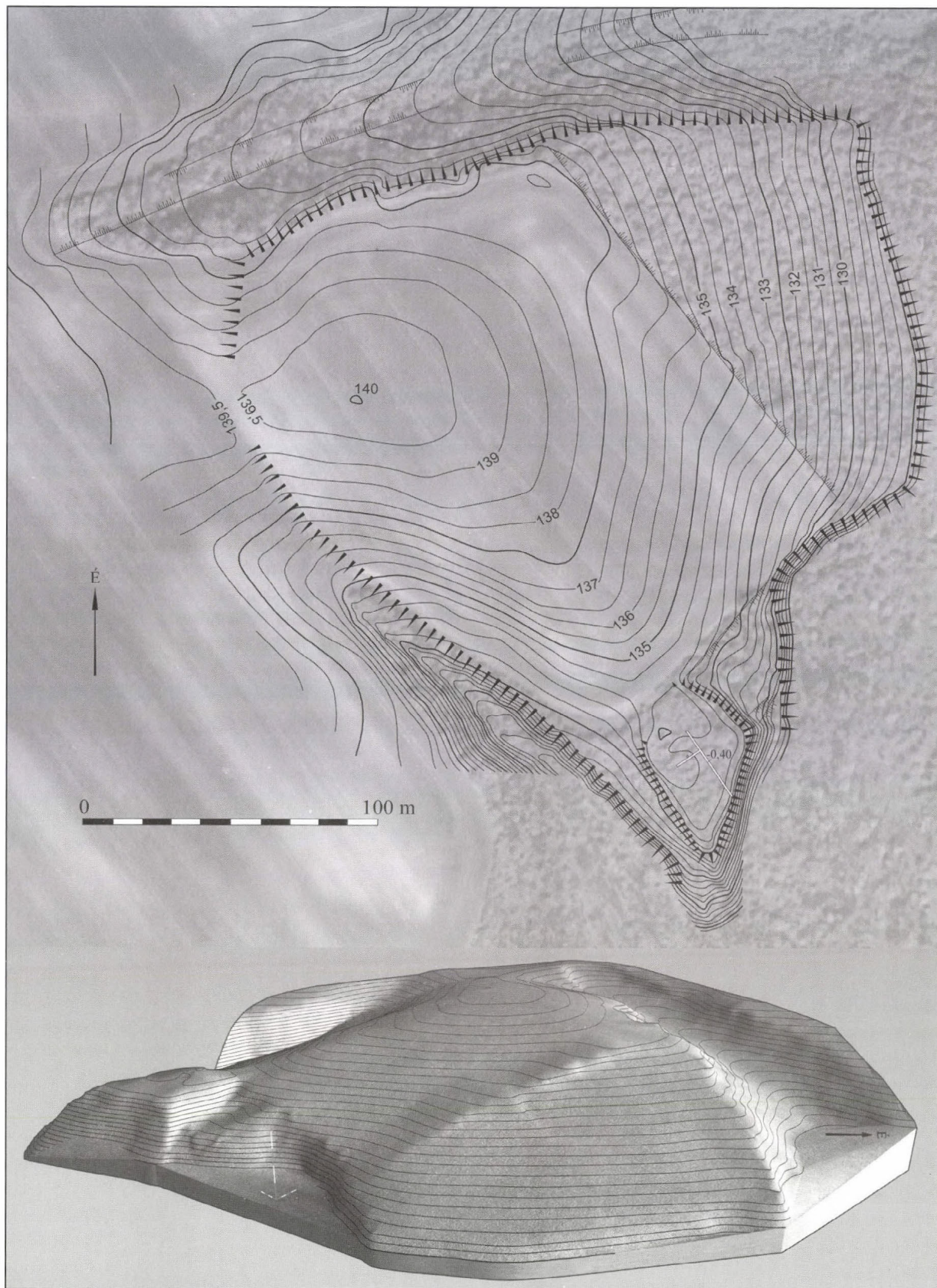
25. Bölske–Hadai-hegy 2. Helyszínvázlat

Terepbejárás

Az erődítést Wosinsky Mór is ismerte: az ő korában a „praehistoricus védműnek nyoma még tisztán látható” volt. „E védművet félköríves, mély völgy választja el a magas fennsík többi részétől s így patkó-alakú. E félköríves völgy eredetileg emberi kéz-alkotta, mély sánczárók volt, melynek a fensíkon terjedő részét az iv közepén annyi századon át az erre lejtő víz beiszapolta, de nyoma azért még kivehető, a patkó két oldalán, a hegylejtőn végig huzódó sánczárkot pedig tekintélyesen kitágította. Az egyenes vonalban terjedő, keleti, meredek hegyoldal az egykori Duna-mederre (jelenleg nádas lapály) nyulik s kettős terrasozással védett. A védmű fensíkja körülbelül 8-10 kataszteri holdat tesz ki.”¹ A fentiek szerint a földvárat Ny felől a fennsík többi részétől elvágó árok Wosinsky idejében még jobban látszott. Wosinsky mesterséges eredetűnek tartja a lakóterületet É és K felől határoló horhost. Ez azonban – véleményem szerint – inkább természetesnek tekinthető, amelyet felhasználtak a védelemhez. Wosinsky szerint a völgy felől kettős terrasozás is megfigyelhető. Jelenleg ezen az oldalon erődítésre utaló nyom nem látható; valószínűleg nem is volt rá szükség, mivel ez a part igen meredek, szakadékos.

Wosinsky a felszínen paticsdarabokat, őrlőköveket és „temérdek” szemcsés anyagú, durva, bronzkori edénytöredéket (köztük sok mészbetétes díszítésűt) talált.²

1961-ben Mészáros Gyula végzett terepbejárást a Hadai-hegyen. A helyszínelés a Magyarhalmi dűlőben talált leletek miatt történt. Az viszont nem egyértelmű, hogy az általa megfigyelt telepjelenségek a Hadai-hegy mely részére vonatkoznak: a Magyarhalm lelőhelyünk közelében volt; Mészáros Gyula viszont jelentése végén megjegyzi, hogy a dombvonulat „általam bejárt déli foka rendkívül sűrűn lakott terület volt a korai bronzkor idején.”³ Ha tehát a bejárás a dombvonulat déli végén történt, akkor a jelentésben közölt megfigyelések a másik földvára (Hadai-hegy 1.) vonatkoznak.

26. Bölcske-Hadai-hegy 2. Szintvonalas felmérés: Egyed Endre, 1999; terepmodell: Réti Zsolt

27. Bölcske-Hadai-hegy 2. Légi felvétel (1997. május 7.)

Terepbejárás, felmérés

Szabó Géza a bölcskei régészeti lelőhelyek között említi ezt a települést is, részletes leírást azonban nem közöl.⁴

1990 őszén Nováki Gyula végzett terepbejárást a lelőhelyen: az egykori vasúti őrház felett egy kis kinyúló hegynyúlványt talált, amit egykor árok választhatott el a fennsík többi részétől, de ezt teljesen összeszántották. Így az árok csak halvány nyomokban ismerhető fel, de minden jel erősítésre mutat. A kis hegynyúlvány füves és igen sűrű, tüskés bokrokkal fedett. Egy megbolygatott kis részben sok bronzkori és kevés római kori cserép volt a felszínen, kövek és habarcsstöredék is. A hozzá csatlakozó nagy fennsíkon igen nagy területen található sok középső bronzkori cserép. A terepbejárást követő napokban a földvárnak ezt a részét fel is mérte. Megfigyelései szerint ez a kis földnyelv is intenzív földművelés alatt állt, mert több terasz húzódik rajta, amelyek földművelés nyomai.⁵ Ő ezt a nyúlványt tekintette a bronzkori földvárnak, az É-i, nagyobb részt pedig a nyílt telepnek.⁶

Magam több alkalommal bejártam ezt a lelőhelyet (1995, 1998, 1999, 2000). A földvárat É és K felől igen mély, bozotos horhos határolja, és választja el a fennsík folytatásától. D felől meredeken szakad le az egykori folyópartra. Ugyanitt erősen kiugró földnyelv is megfigyelhető (erről részletesebben ld. külön, Bölcske-Hadai-hegy 3. címen). Ny felől jelenleg csak igen sekély bemélyedés látható a szántóföldön; ez a mélyedés D felé egyre mélyülő szakadékban folytatódik. A lakóterület tehát igen jó természetes védettséggel rendelkezett, amelyet csupán Ny-ÉNy felől kellett kiegészíteni egy átvágással. Utóbbit a folyamatos szántás mára már szinte teljesen megszüntette.

Jelenleg a lakóterület nagy része szántó, K-i, ÉK-i harmada viszont elvadult és bozotos gyümölcsös. A szántott szakaszon közepes sűrűségben gyűjthetők a bronzkori (nagyrévi vagy vatyai kultúra) edénytöredékek, de előfordul néhány újkőkori is.⁷

28. Bőske-Hadai-hegy 2. Légi felvétel (1999. december 22.)

A geodéziai felmérést Egyed Endre készítette el 1999-ben. (26. ábra) A műholdas és légi felvételek, valamint a felmérés összeillesztésével egyrészt a tágabb környezetben is elhelyezhető a földvár, másrészt jobban értelmezhetők az erődítés egyes részletei.

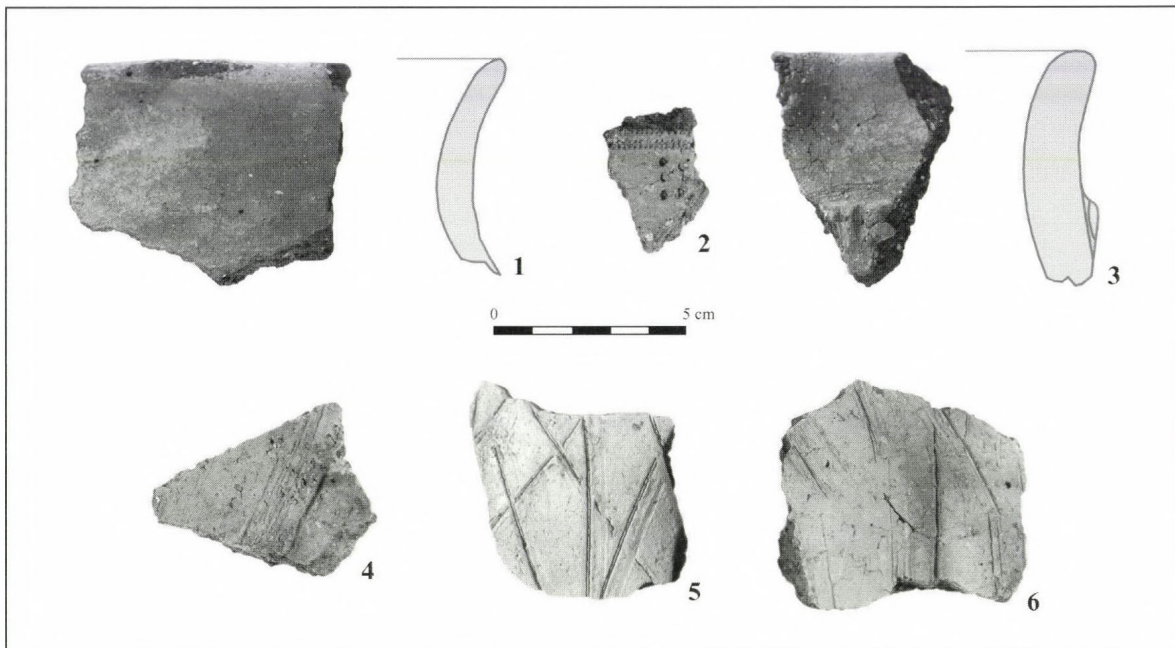
Légi fényképezés

Az 1962. évi, térképezési céllal készült légi fényképen jól látható, hogy az É-i és D-i horhost sötét csík köti össze.⁸

1996 óta rendszeresen légi fotózom a lelőhelyet, különböző időjárási és megfigyelési körülmények között. A Ny-i oldalon levő – jelenleg – sekély mélyedés foltja szántásban mindig látszik. Az 1997. május 7-i felvételen pedig úgy tűnik, mintha az általunk felmért terület csupán a legbelső része lenne egy igen nagyméretű, a fennsík többi részétől félkörös árokkal elválasztott földvárnak. A felmért részlet kb. 250×200 m, a légi fotón megfigyelhető erődítés pedig mintegy 600×400 m. Az 1997-es légi fotón látható nagyméretű árok ÉNy-i kanyarulatában talán bejáratra utal a sötét csík megszakadása, illetve kikanyarodása. Ennek a közelében, a lakóterület belsejében több sötét, nagyméretű folt is észlelhető.⁹ (27. ábra)

A légi felvétel alapján 2000 tavaszán végeztem terepbejárást: a száraz, nemrég boronált talajban a fotón látható árok igen gyengén, sötét csíkként jelentkezett. Leleteket ezen a külső szakaszon nem találtam. Ugyanakkor a már felmért „belső” részen a frissen tárcsázott talajon néhány hamus foltot figyeltem meg. A leletek elég ritkán helyezkedtek el (edénytöredék és kevés állatcsont).¹⁰

Jól látható a földvár alakja és a fennsík felőli átvágás hóban, súrolófényben.¹¹ (28. ábra)

29. Bőske-Hadai-hegy 2. Felszíni leletek

Leletek, korhatározás

Kőszegi Frigyes – az 1961. évi gyűjtés alapján – késő halomsíros-korai urnasíros telepre következtet a Magyarhalmi dűlőben.¹² A fenti leleteken kívül bádénai kultúras és mészbetétes töredékek is előkerültek. Mint fentebb (Hadai-hegy 1-nél) már jeleztem, ma már nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy Mészáros Gyula pontosan hol gyűjtötte a leleteket. Egyik megjegyzése: a hegy „általam bejárt déli foka” arra utal, hogy elsősorban a déli részeket járta be. Akkor viszont ezek a leletek nem származhatnak a Kis- és Nagy-Lesvölgy között levő földvárból. Miután az 1961-ben gyűjtött leletek nagy valószínűséggel a Hadai-hegy 1-ről származnak, Kőszegi Frigyes korhatározását figyelmen kívül hagyhatjuk.

Az általam végzett terepbejárásokon 1998-ban nagyrévi, illetve vatyai; 2000-ben pedig a vatyai kultúrához sorolható edénytöredékeket gyűjtöttem.¹³ (29. ábra) A fentiek alapján – a többi bőskei földvárhoz hasonlóan – ez is a nagyrévi kultúra idejében készülhetett, és esetleg a vatyai kultúra népe is használhatta. Ennek bizonyítására vagy cáfolására azonban ásatás szükséges.

1 Wosinsky (1896) I. 237.

2 Wosinsky (1896) I. 237.

3 SZWM Adattára 85-73.

4 Szabó – Szécsi (1994) 90–93.

5 Nováki Gyula naplója, 1990. október.

6 SZWM Adattára 525-95.

7 SZWM F.2005.14.1–13; 2005.15.1–10; 2006.14.1–3.

8 HIM HT L-34-38-D-d. Nytsz. 40285.

9 MTA RI Neg. sz. 175.528.

10 RKM 2000, 101.

11 1999. dec. 22. MTA RI Neg. sz. 185.400; 2001. dec. 21. MTA RI Neg. sz. 196.476.

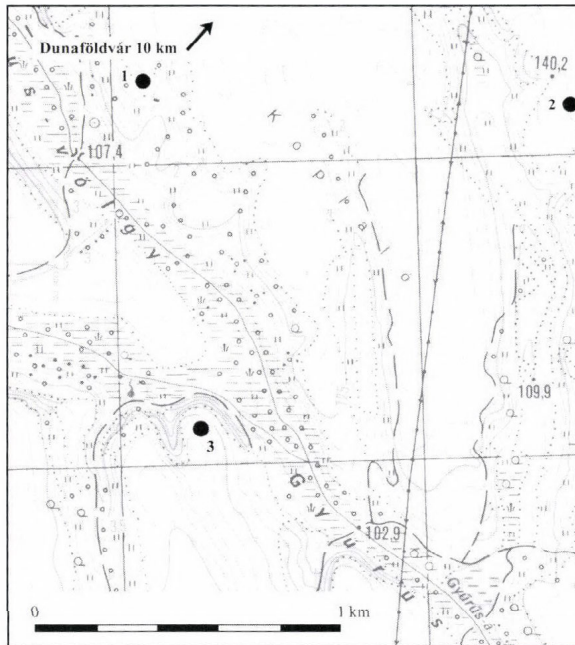
12 Kőszegi (1988) 127., SZWM 66.39. tétel. A leltárkönyvből nem derül ki, hogy ezeket a leleteket ki gyűjtötte. Miután 1961 tavaszán Mészáros Gyula végzett itt terepbejárást, feltehetően ezek a cserepek tőle származnak.

13 SZWM F.2005.14.1–13; F.2005.15.1–10.

BÖLCSKE-SZÉLESDOMBI-DÜLŐ

A falutól Ny-ra, a Sági-völgy K-i partján emelkedő, erődítettnek látszó dombra Czajlik Zoltán hívta fel figyelmemet.

A lelőhely a falutól Ny-ra kb. 7 km-re található. Tengerszint feletti magassága kb. 140 m, a völgy feletti relatív magassága mintegy 20 m. (30. ábra 2.)

30. Bölcske-Szélesdombi-dűlő. Helyszínvázlat

Légi fényképezés

2001. június 26-án készült fotómon jól látható, hogy a meredek oldalú dombot a fennsík felől egykor árok választotta el.¹ A már nagyrészt betöltődött átvágásra a növényzet (búza, illetve kukorica) sötétebb színe utalt.

Azóta rendszeresen fotózom a földvárat: domborzatilag az egykori árok helye csupán hóban, sűrűfényben észlelhető.² Miután a dombot két tulajdonos műveli, az erődítés egyes részein minden évben más-más a növényzet: 2001 óta a völgy felőli, nagyobb területen általában gabonát vetnek, az átvágásnál pedig kukoricát. Szerencsére az egykori árok nyoma a kukoricában is látszik, sötétebb zöld sávként. Szántásban a betöltődött árok sötétbarna csíkként mutatkozik.³ 2003-ban infra filmmel fotóztam a lelőhelyet: ekkor a növényzet még alig kelt ki, ezért az infra film nem tudott érvényesülni. Az egykori átvágás vonalát azonban határozottan jelezte.⁴ 2004-ben az egész területre búzát vetettek. Április végén a már erős növekedésű búzában a környezeténél sötétebb zöld szín utalt az erődítésre.⁵ (31. ábra)

Terepbejárás, felmérés

A dombot ÉNy és DK felől széles, mély horhos határolja, a völgy felől meredek, füves. Három oldalról kb. 10–30 m széles terasz övezi, amely a domb folytatása felőli árokhoz, illetve a horhoshoz kapcsolódik. A lakóterületet a fennsík felől elválasztó átvágás a felszínen csak részben figyelhető meg: a horhostól a dombtető felé haladva egy darabig követhető az árok, a tetőn viszont már teljesen elszántották. Itt csupán a talaj, illetve a növényzet elszíneződése jelzi a helyét.

31. Bölske-Szélesdombi-dűlő. Légi felvétel (2004. április 28.)

Az árok megfigyelhető szélessége 20 m, mélysége kb. 50 cm. A védett terület nagysága mintegy 350×450 m (15,75 ha).

A jó megfigyelési körülmények ellenére eddig csupán egy db őskori (?) cserepet találtam.⁶

A földvárat 2004. őszén mértük fel. Ekkor a völgy felőli részen tarlólántás volt, az átvágásnál pedig mélyszántás. (32. ábra)

Korhatározás

Leletanyag hiányában nem lehet meghatározni a korát. A kora és középső bronzkori földváraknál nagyobb, méretei alapján lehetne késő bronzkori, ennek viszont ellentmond a leletek hiánya.

1 MTA RI Neg. sz. 192.826.

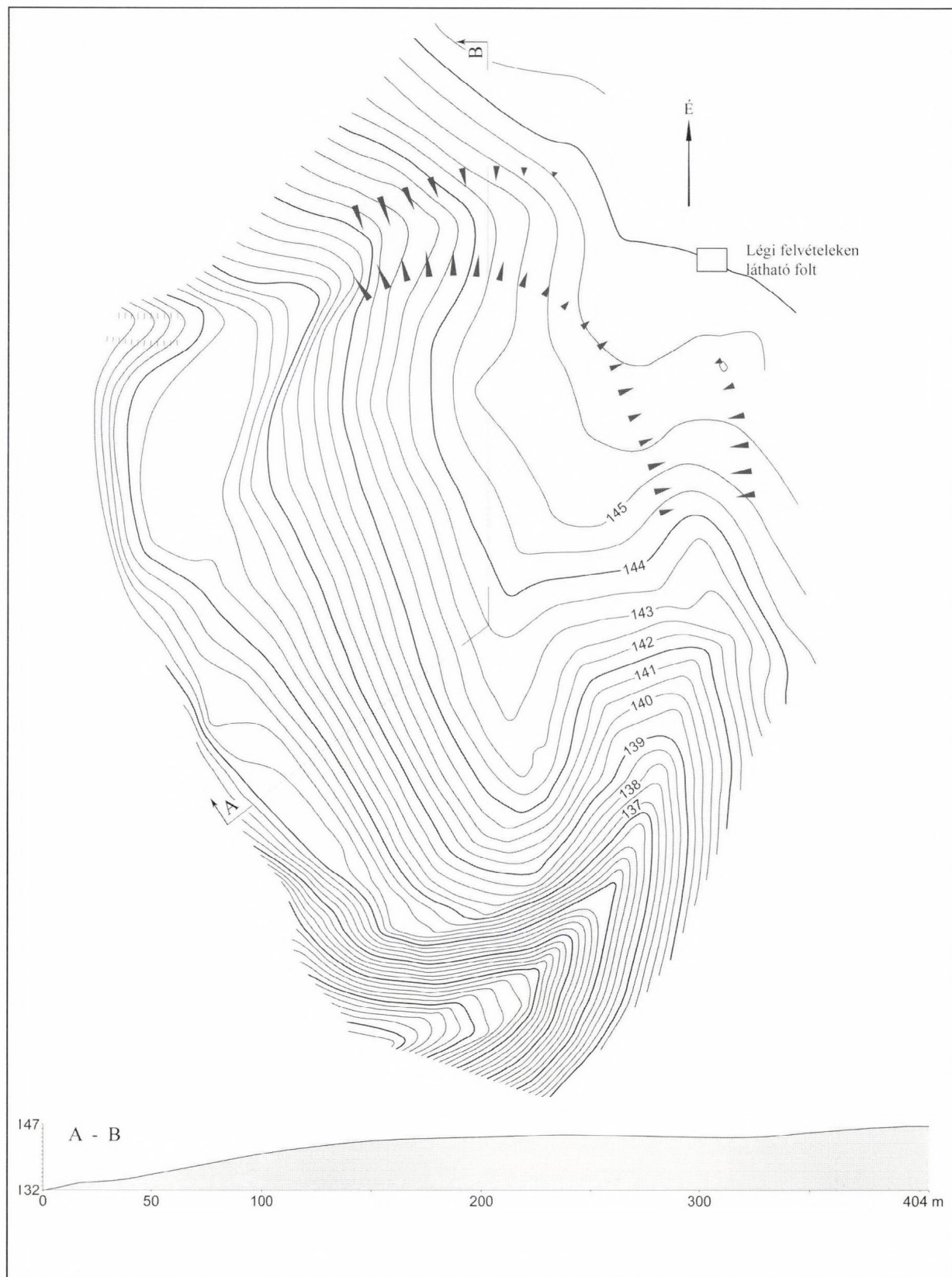
2 2001. dec. 21. MTA RI Neg. sz. 196.474-475.

3 2002. május 8. MTA RI Neg. sz. 197.460-461; 2002. jún. 13. MTA RI Neg. sz. 198.330-331; 2002. júl. 3. MTA RI Neg. sz. 199.018.

4 2003. május 23. MTA RI Neg. sz. 201.297-298.

5 2004. április 28. MTA RI Neg. sz. 203.371, 373; Rég. kut. 2004, 144.

6 SZWM F.2005.3.1. A Szerző 2002. és 2004. évi terepbejárása.

32. Bölske-Szélesdombi-dűlő. Szintvonalas felmérés (Miklós Zsuzsa - Korondán Zoltán, 2004)

BÖLCSKE-VÖRÖSGYÍR

A Vörösgyír a falu É-i részén, a Duna fölé magasodó löszfennsík szélén található. K-i szakaszát a szakadékos Duna-part képezi, a másik három oldalon eredetileg árok övezte. A földvár tengerszint feletti magassága 113 m, a Duna feletti relatív magassága kb. 23 m. (33. ábra)

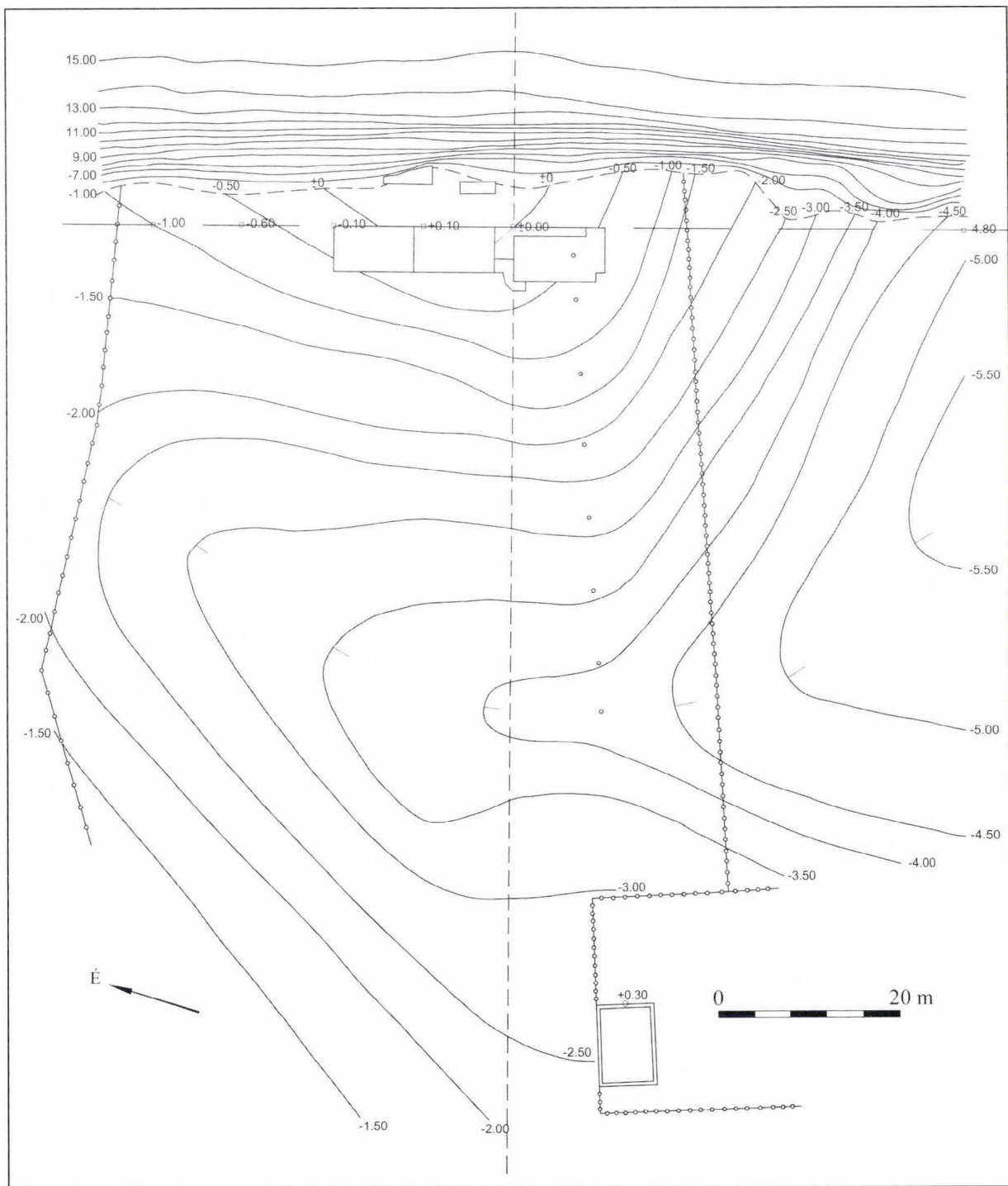
33. Bölcske-Vörösgyír. Helyszínvázlat

Kutatástörténet

A lelőhelyet első ízben Rómer Flóris említi: „vörösgyűrű szőlő árokban találtak fazekakat ... (volt benne hamus).”¹ Ezután a Wosinsky Mór által kibocsátott – régészeti vonatkozású – kérdőívre adott válaszban találkozunk vele: „Az ugynevezett Kún-rév-hez vezető lejáró felett uralkodó magaslaton található egy – állítólag a Kunok idejében emelt sáncz.”² Az adat minden bizonnyal a Vörösgyír-re vonatkozik, Tolna megye földrajzi nevei szerint ugyanis a »Kúnrév« helynév egykor a Vörösgyír É-i részét jelölte.³ A fenti adat ismerete ellenére Wosinsky ezt a földvárat nem említi a Tolna megyei várak között, csupán egy bronzöv részletet ismertet, amely 1869-ben került elő a „Vörös gyűrű nevű szőlőhegy Duna felőli oldalán, a partszakadásnál.”⁴

Ásatás

A földvár a Duna melletti löszfennsík szélén helyezkedik el. A telep egyik szélét a lösz szakadék képezi, a többi oldalról egykor mély árok övezte. Nováki Gyula 1965–1967 között végzett ásatásain a település nagy részét feltárták. Az átlag 6,5 m vastag kultúrréteg alul a nagyrévi kultúrával kezdődik, ezután a kisapostagi és a mészbetétes edények kultúrája következik, majd felül a vatyai kultúra zárja a sorrendet. Valamennyi korszakban több ház padlótapasztása, cölöplyukak, tűzhelyek, elszennesedett tetőszerkezeti maradványok kerültek elő. A leletanyag igen sok edénytöredéket, állatcsontot, csonszerszámot, őrlőkövet, agyaggúlat, növényi magot tartalmazott. 1966-ban 18 réteget tudtak megkülönböztetni. 1967-ben több házalaprajz is kibontakozott.⁵ A rendkívül bonyolult rétegződésű település feltárási módszereit Nováki Gyula és Regius János ismertette.⁶ Az ásatások során nagy mennyiségű növényi mag is felszínre került: árpa, borsó, csicséri borsó, közönséges búza, lednek, lencse, tönkebúza, rozsnok, gyommagvak.⁷

34. Bölcske-Vörösgyőr. Szintvonalas felmérés (Regius János, 1965)

Az erődítést 1965-ben Regius János mérte fel. Akkor a lakóterület és a sáncárok nagy része még gyümölcsös volt, illetve a D-i oldalon – a lakóterület D-i szélén és a sáncárok D-i szakaszán – veteményes kertek húzódtak. A felmérés szerint a védett belső részből ekkor még mintegy 16 m széles, 50 m hosszú szakasz volt meg. A platóhoz képest a sáncárok mélysége kb. 5,50 m, az árok szélessége 40 m volt. (34. ábra)

35. Bőske-Vörösgyőr. Légi felvétel. A földvár maradványai a Duna felől (2007. december 17.)

Jelenleg az egykori földvárnak már csak töredékét lehet megfigyelni. Az ásatás idején még beépítetlen területen most utcák, házak sorakoznak. (35. ábra) A földvár nagy részét az utcák szintjéig géppel eltolták, bele a Holt-Dunába. Csak kb. 4-5 m-es szakasza maradt meg a lakóterületnek. Itt – a kb. 2 m magas metszetben – láthatók az állatsontok, bronzkori edénytöredékek. A lakóterület maradványán kívül, a D-i oldalon még látható az egykori árok részlete. Ott is zártkert van, gyümölcsfákkal. Az eldózerolt, lapos területen égett foltok, cserepek is megfigyelhetők.⁸

Korhatározás

Nováki Gyula az ásatás közlési jogát átadta Bóna Istvánnak, aki azt továbbadta Poroszlai Ildikónak, aki elkészítette a lelőhely részletes értékelését.⁹

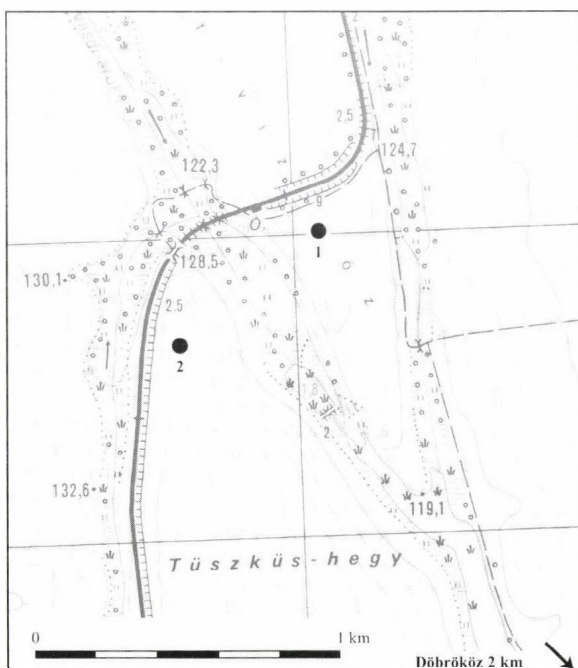
Ezt a földvárat a vatyai kultúra erődített telepeként említi Petres Éva, Bándi Gábor és Kovács Tibor is.¹⁰ Bóna szerint Vatyai III-hoz sorolható.¹¹ Mozsolics szerint a Vörösgyőrnél a hajdúsámsoni arany és bronz kincsek elrejtése utáni időszakban történt a telep megerősítése.¹²

Az ásatás eredményeként megállapítható, hogy a 4–6,5 m vastag rétegsor a nagyrévi és vatyai kultúra teljes fejlődésmenetét képviseli. A leletanyag egyértelműen bizonyítja a vatyai kultúra nagyrévi eredetét. A vatyai kultúra törés nélkül követi a nagyrévi kultúrát. A kerámiaanyag elemzése és a legfelső rétegek tanúsága szerint ezen a telepen az élet még a koszideri korszak előtt megszűnt, az utolsó itt lakók a vatyai III. fázis emberei voltak.¹³

- 1 Rómer Jkv. XIX. 69.
- 2 Wosinsky Mór hagyatéka, SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény 91.63.113. Bölcse, 1891. júl. 15.
- 3 TMFN 30/95, 97.
- 4 Wosinsky (1896) I. 396.
- 5 ArchÉrt. 93(1966) 290; 94(1967) 217; 95(1968) 126; Rég. kut. 1965, 5.; 1966, 9.; 1967, 4.; *Mozsolics* (1967) 117; Műemlékvédelem 1968/2. 115.
- 6 Nováki – Regius (1968) 85–90. old. 2. kép.
- 7 Hartyáni – Nováki – Patay (1967–1968) 14; Nováki (1969) 41. old. 1. kép.
- 8 Szerző terepbejárása, 1995.
- 9 Poroszlai (2000) 111–145.
- 10 Petres – Bándi (1969) 170, 172; Kovács (1969) 168.
- 11 Bóna (1975) 58, 77.
- 12 *Mozsolics* (1969) 287. 51. lj.
- 13 Dombokká vált évszázadok, 62–63; Poroszlai (2000) 126–127, 136.

DÖBRÖKÖZ-KÉTVÍZ KÖZE

A lelőhely a falutól ÉNy-ra kb. 3 km-re, a Szarvasdi-árok és a Csáblény-árok által közrefogott hosszasan elnyúló, D-i végén összeszűkülő dombon található. A mintegy 1600 m hosszú telep tengerszint feletti magassága 135–138 m, a völgyek feletti relatív magassága kb. 13–16 m. É-i harmadában Ny-K-i irányban átvágja a – ma már használaton kívüli – Tamási–Dombóvár vasútvonal. (36. ábra 1.)

36. Dobróköz-Kétvíz köze. Helyszínvázlat

Terepbejárás

Ez a terület őskori lelőhelyként 1962 óta ismert, ekkor Torma István a vasúttól É-ra eső részen a domb K-i oldalán sok hamus, paticsos foltot figyelt meg. A vasúttól kb. 150 m-re É-ra 1 m magasra kiemelkedő „csík” szeli át a dombot. Ez a sáv egész hosszában hamus, paticsos földből áll. A lelőhelyen rengeteg kora vaskori és egy neolitikus cserepet talált.¹ A vasúttól D-re eső területen akkor

37. Döbrököz–Kétviz köze. Légi felvétel (2004. március 18.)

kukorica volt, így telepnyomokat itt nem talált, pedig a helybeliek (a göröcsményi malomnál) szerint ezen a területen döbröközi amatőr régészek több ízben ástak már eredménnyel.² Utóbbi területet Torma István 1964-ben járta be. Megfigyelései szerint a nagy kiterjedésű lelőhelyen több kultúra telepe fedi részben egymást. A domb D-i részén néhány lengyeli, péceli és korabronzkori foltot figyelt meg; a Ny-i oldal peremén több kisapostagi (bekarcolt vonalas és tekercselt pálcikás díszítésű töredék; több alagútfüles oldal) és mészbetétes cserepet tartalmazó foltot látott. Itt egy egész edénykét is talált (kétfülű, mészbetétes díszű kis edény) – dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája.³

A Torma István által megfigyelt „csík” minden bizonnyal megegyezik a légi fotón is látható ívelt, sötét sávval. Ez – véleményem és utóbbi megfigyelésem szerint – egykor árok lehetett, amely a domb folytatása felől védte a lakóterületet. 2005. évi megfigyeléseim szerint az árok mélysége átlag 1 m, szélessége mintegy 50 m. Belső oldalán sok volt a szürke, hamus folt; és sok késő bronzkori cserepet, állatsontot találtam.⁴ (39. ábra) A védett terület kiterjedése: 50–150 × 1600 m (16 ha). (38. ábra)

Légi fényképezés

A földvárat 1999. május 13-án, légi felderítés közben fedeztem fel: a három oldalról vizenyős völgygel határolt, hosszan elnyúló dombot É–ÉNy, a domb folytatása felől egykor árok választotta el. A szántott területen ez ívelt, sötét csíkként mutatkozik. A csík keresztben átszeli az egész dombot.⁵ (37. ábra) 2000-ben és 2004-ben hasonló körülmények között ismét fotóztam a lelőhelyet. A sötét csík akkor is látszott.⁶

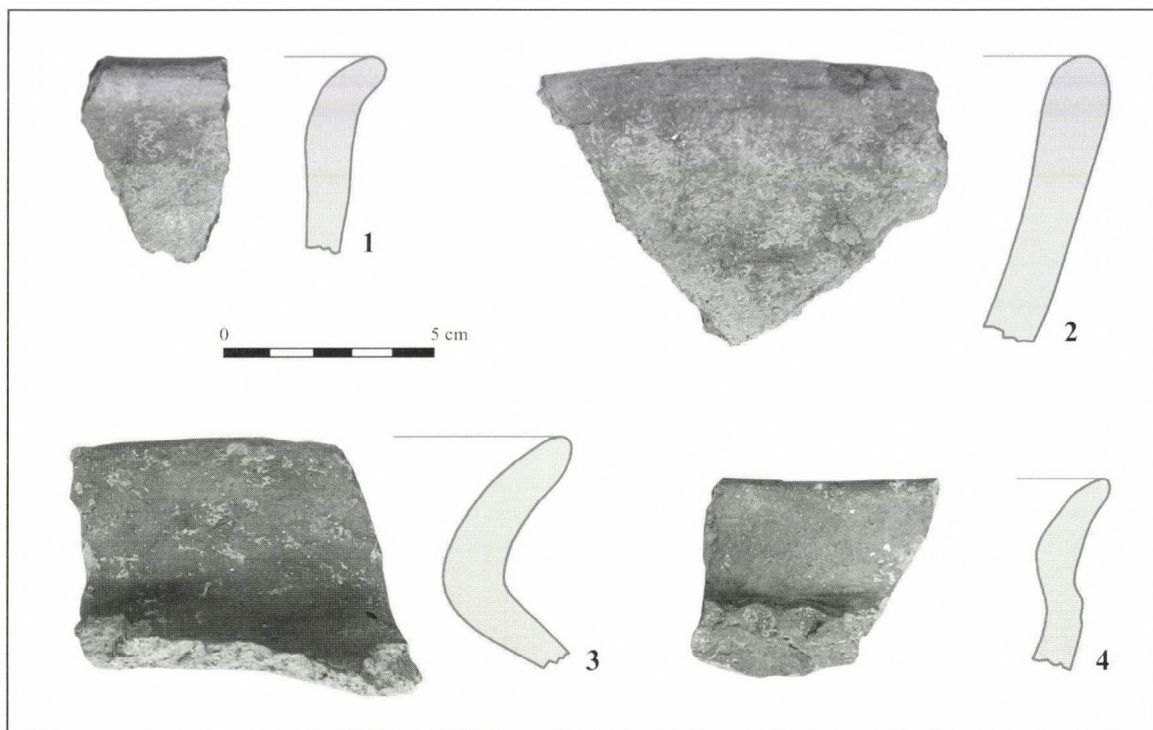
2003-ban hóban fotóztam, de sűrűlőfény hiányában akkor az árok, illetve sánc nem mutatkozott.⁷

Korhatározás

Az eddig ismertté vált leletek nagy része a középső, illetve a késő bronzkorból származik. Annak eldöntéséhez, hogy melyik korszakban készült az erődítés, ásatás szükséges. Mindenesetre a méretek inkább a késő bronzkorra utalnak.

38. Döbrököz-Kétvíz köze. A légi felvétel és az 1:10 000-es térkép összeillesztése (Réti Zsolt)

39. Döbrököz-Kétvíz köze. Felszíni leletek

- 1 SZWM ltsz. 75.18.1-5.
- 2 Torma István terepbejárása 1962. okt. 12. MTA RI Adattára 61-117. – A vasúttól É-ra levő terület 150. lelőhelyként szerepel, a D-i pedig 353.
- 3 Torma István terepbejárása, 1964. április 8. – SZWM ltsz. 73.31.1-26.
- 4 RKM 2005, 228. – Leletek: SZWM F.2006.12.1-14.
- 5 1999. máj. 13. MTA RI Neg. sz. 182.506-507.
- 6 2000. ápr. 9. MTA RI Neg. sz. 186.211-212.; 2004. március 18. MTA RI Neg. sz. 203.165, 171-172. – RKM 2004, 145-146.
- 7 2003. febr. 28. MTA RI Neg. sz. 200.767-770, 773.

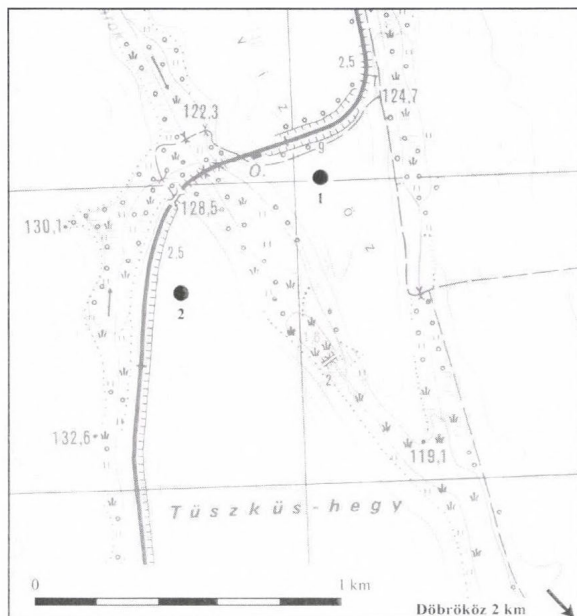
DÖBRÖKÖZ-TŰZKÖVES

A falutól ÉNy-ra kb. 3 km-re emelkedő dombot három oldalról vizenyős rét határolja: É-i csúcsánál folyik a Szarvasdi-árokba egy É-D-i irányú vízfolyás. A lelőhely É-i vége 3 oldalról elég meredek, D felől azonban csaknem vízszintesen folytatódik. Tengerszint feletti magassága 147,5 m, a völgyek feletti relatív magassága kb. 24 m. Ny-i szélén halad a ma már használaton kívüli Tamási – Dombóvár közötti vasútvonal. (40. ábra 2.)

A lelőhelyet első ízben Wosinsky Mór említi: elsősorban a „tűzkövekkel” foglalkozik, de azt is jelzi, hogy a községi előljáróság jelentése szerint edénytöredékek is találhatók itt.¹

Terepbejárás

1962-ben Torma István végzett itt terepbejárást (155. lelőhely). Annak ellenére, hogy bejárásakor kukorica volt a területen, rengeteg cserepet talált: ezek túlnyomó többsége a zóki kultúrához tarto-

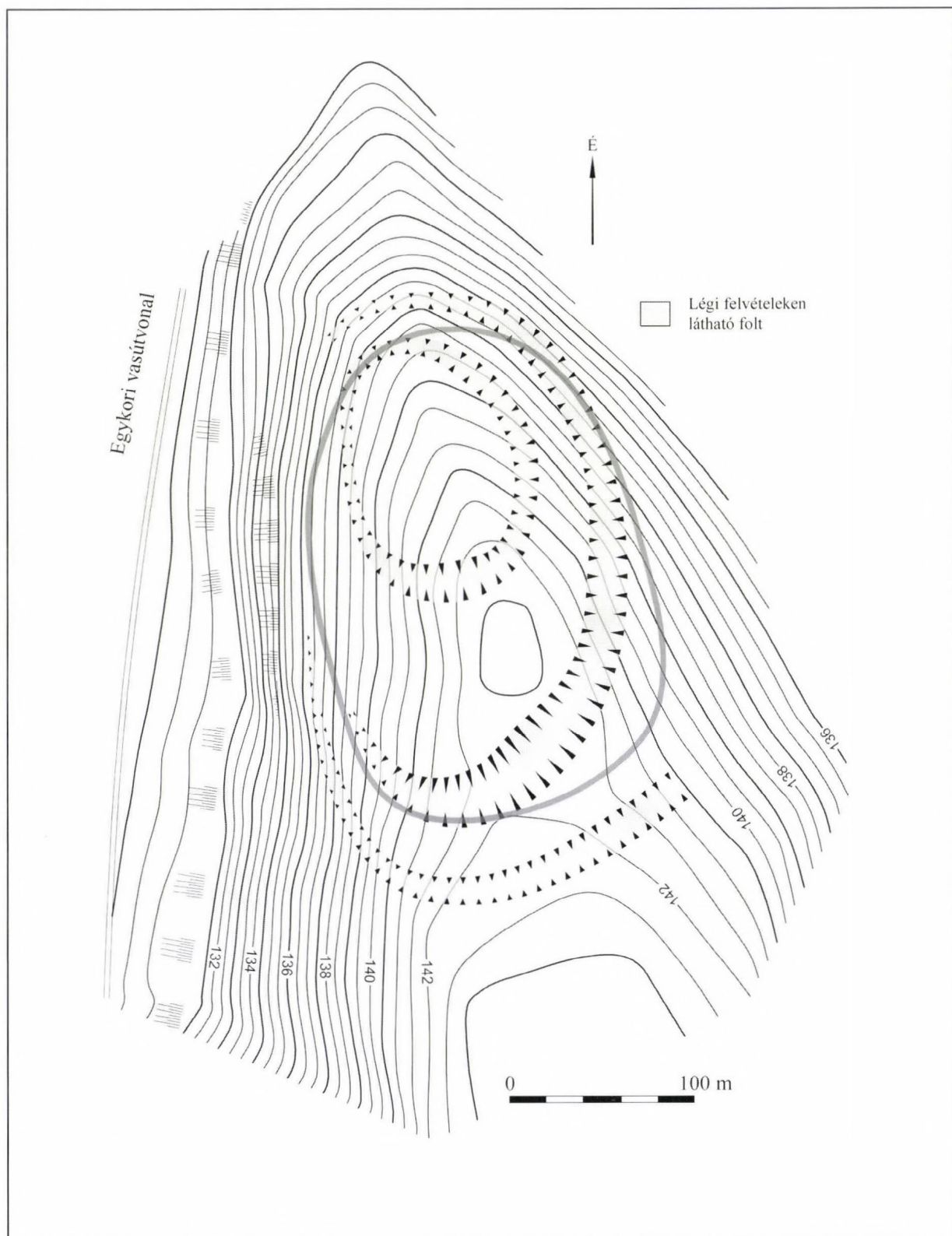
40. Döbrököz-Tűzköves. Helyszínvázlat

zik (zóki tálak díszített töredékei, egyéb díszített zóki cserepek. Három-négy darab szép újkőkori vonaldíszes darabot is talált. Néhány kevésbé jellegzetes cserép alapján arra következtetett, hogy a település a bádeni kultúra időszakában is lakott volt. A lelőhelyen névnek megfelelően kovaszilánkok is voltak, ezenkívül 3 kőbalta töredéket és kevés paticsot is gyűjtött.²

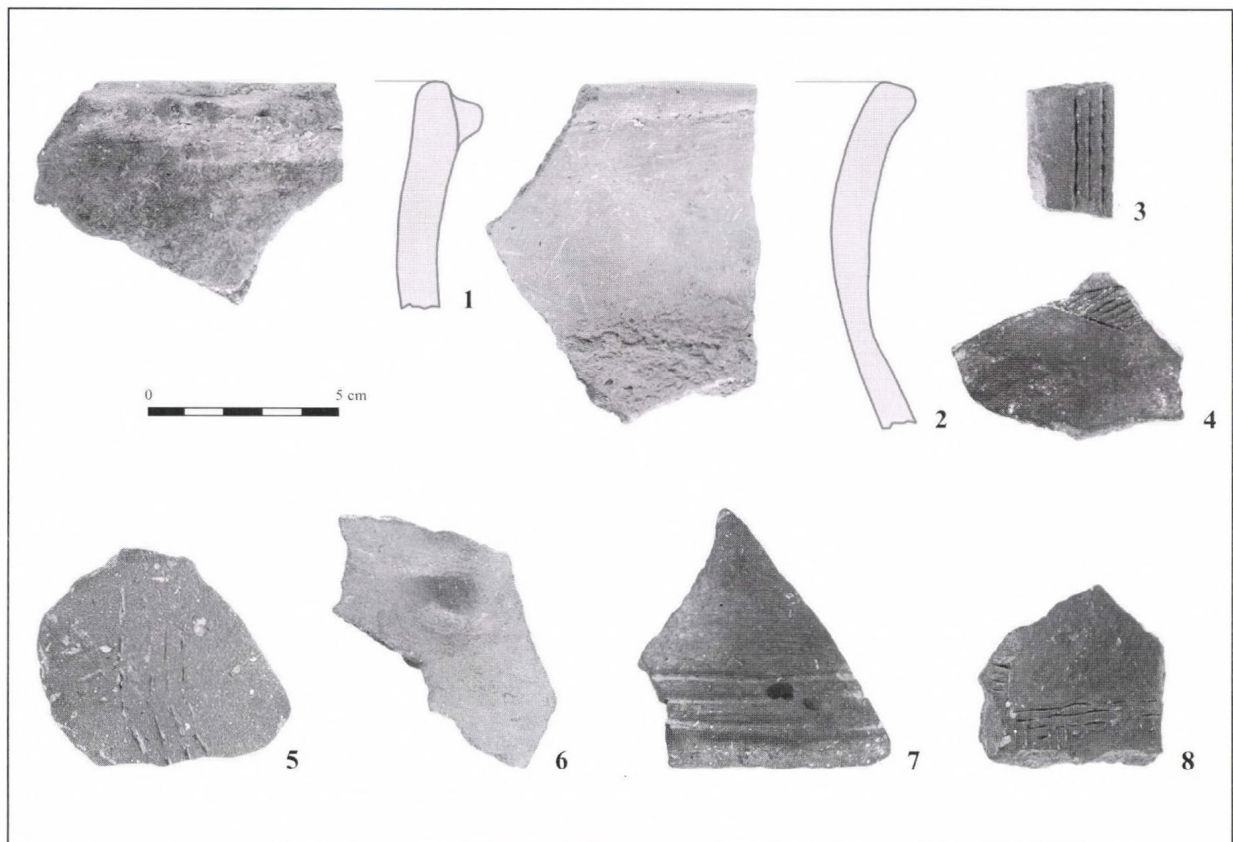
1999. március 22-én a Döbröközi TSZ munkatársa, Gugyerás Ferenc értesített, hogy szántásnál igen sok edénytöredéket és állatcsontot találtak, és a felszínen sok szürke foltot figyeltek meg. Egyidejűleg értesítette a szekszárdi múzeumot is, ahonnan Ódor János és Gaál István ment ki helyszínelni. A szántásban igen sok korabronzkori cserepet és csontot, valamint kevés újkőkori leletet gyűjtöttek.

41. Döbrököz-Tűzköves. Légi felvétel (2004. március 18.)

42. Döbrököz-Tűzköves. Szintvonalas felmérés (Égyed Endre, 1999)

43. Döbrököz-Tűzköves. Felszíni leletek

Légi fényképezés

1999. április 1-én légi fotóztam a lelőhelyet: ekkor derült ki, hogy a domb É-i végét ovális árok övezi. Ezzel párhuzamosan az É-i, K-i és D-i oldalon is mutatkozik elszántott árok. A Ny-i oldalon ennek nincs nyoma. Itt tehát vagy teljesen szétszántották, vagy pedig a meredek oldal miatt ezen a szakaszon nem is volt erődítés. A 3. vonal a D-i oldalon, a két árok között, a domb gerincén figyelhető meg, eléggé elmosódottan. Erről ásatás nélkül nem lehet eldönteni, hogy átvágás volt-e vagy egyéb objektum.³ (41. ábra) 2000-ben búzát vetettek a lelőhelyre, ezért aratás előtt megnéztem, látszik-e az erődítés. Sajnos, az érett búzában egyáltalán nem mutatkoztak jelek.⁴

Érett búzában és zöld kukoricában – hagyományos filmen – egyáltalán nem látszanak az egykori árkok.⁵ Színes infra filmen viszont zöld kukoricában is szépen kirajzolódnak az árkok sávjai.⁶ Hóban – sűrűlőfény nélkül – nem követhetők az erődítés vonalai.⁷

Felmérés

1999. április 13-án Egyed Endre felmérte a földvárat. Az elboronált szántásban a felszínen is szépen látszott a 120 × 80 m-es belső ovális gyűrű. A külső erődítési vonal a földről nem észlelhető; a légi fotók alapján ennek mérete mintegy 280 × 160 m. Ettől D-re még egy átvágás sávja is megfigyelhető a légi fényképeken. A belső erődítési vonal árokként csak a D-i oldalon látszik, egyébként csak elszíneződésként, igen gyenge teraszként. A védett terület a D-i átvágással együtt mintegy 320 × 160 m (5,12 ha). (42. ábra)

A felszínen sok szürke, hamus folt látszik, sok a cserép, állatcsont; több megmunkált csontot is találtunk.

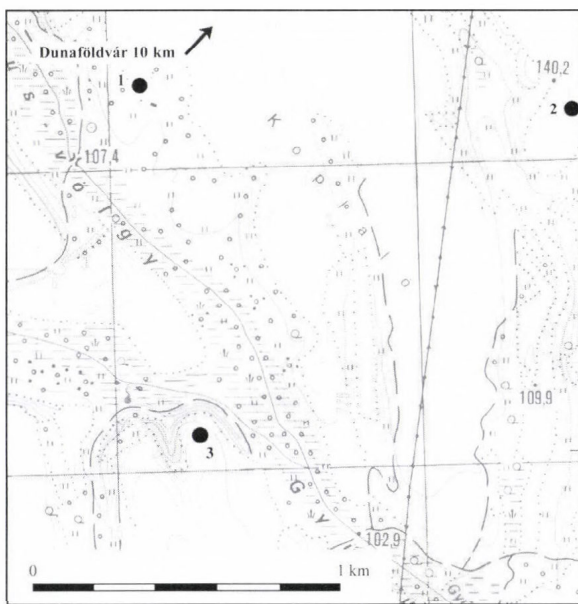
Az eddigi felszíni leleteket Kulcsár Gabriella dolgozta fel.⁸ Szerinte a lelőhely a késő vučedoli és korai somogyvár-vinkovci időszakokban egyaránt lakott volt.⁹ Ásatás nélkül azonban nem dönthető el, hogy az erődítést melyik kultúra népe készítette.

- 1 Wosinsky (1896) I. 175; SZWM Újkori történeti gyűjtemény 91.63.91.
- 2 Torma István terepbejárása, 1962. október 15. MTA RI Adattára 62-117.
- 3 1999. ápr. 1. MTA RI Neg. sz. 182.091-092, 182.157-158.
- 4 Miklós Zsuzsa légi felvétele, 2000. június 22. Neg. sz. 187.260-261.
- 5 2000. június 22. MTA RI Neg. sz. 187.260-261; 2002. május 8. MTA RI Neg. sz. 137.451; 2003. június 30. MTA RI Neg. sz. 201.839.
- 6 2003. augusztus 6. MTA RI Neg. sz. 202.306-310.
- 7 2003. február 28. MTA RI Neg. sz. 200.771-772.
- 8 Ezúton is köszönöm Kulcsár Gabriellának, hogy PhD-dolgozatának Döbrököz-Tűzkövesell kapcsolatos megállapításait felhasználhattam.
- 9 Kulcsár (2002a).

DUNAFÖLDVÁR-GYŰRŰS TÁBLA

A Gyűrűs tábla a várostól DNy-ra kb. 9 km-re található; a Gyűrűs-völgy K-i oldalán emelkedő dombvonulat egyik tagjaként. Tengerszint feletti magassága 145 m, a völgy feletti relatív magassága kb. 35 m. (44. ábra 1.)

A domb erődítettségére a 2003. május 23-i légi felderítés közben figyeltem fel: ekkor a szántásban sötét, ívelt csík mutatkozott, amelyről feltételeztem, hogy esetleg sáncárok lehet.¹ (45. ábra)

44. Dunaföldvár-Gyűrűs tábla. Helyszínvázlat

Terepbejárás, felmérés

A terepbejárásra 2004 májusában került sor. Az akkori megfigyelések szerint a lelőhely DNy és DK felől meredeken emelkedik ki a völgyből. A légi fotón észlelhető sötét csík a helyszínen is lát-

45. Dunaföldvár–Gyűrűs tábla. Légi felvétel (2004. november 4.)

szott: a dombtetőn az éppen kikelt napraforgóban sötétbarna sávot és enyhe bemélyedést tapasztaltam. Ez a sáv DNy és DK felől vízmosásba torkollik. A plató folytatásától így elválasztott lakóterületet a DNy-i, D-i és DK-i oldalról változó szélességű terasz határolja. A védett terület mintegy $240 \times 30\text{--}150$ m kiterjedésű. A geodéziai felmérést 2004 novemberében készítettük el.² (46. ábra) A felmérésnél, illetve a szerkesztésnél derült ki, hogy a lelőhely D-i végét még egy belső erődítési vonal is védte,³ amely a külső, a szántásban megfigyelt árokkal párhuzamos. Jelenleg mindkét vonal enyhén bemélyedő árokként figyelhető meg.

A domb tetejét szántják, oldala füves, bokros, helyenként bozótos. Utóbbi részeken az újkori – kisparcellás – művelési mód nyomai még ma is látszanak, és megnehezítik az erődítés vonalának pontos megállapítását.

Leletek, korhatározás

A felszínen – elsősorban a szántott dombtetőn – elég sok a bronzkori, a vatyai kultúrához sorolható cserép.⁴ Egy mészbetétes díszítésű töredék import.⁵ Találtunk egy őrlőkö töredéket, kevés paticot és állatsontot is. Néhány szürke, hamus folt is mutatkozott.⁶ (47. ábra) A leletek alapján az erődítést a középső bronzkorban a vatyai kultúra népe készítette.

1 MTA RI Neg. sz. 201.344.

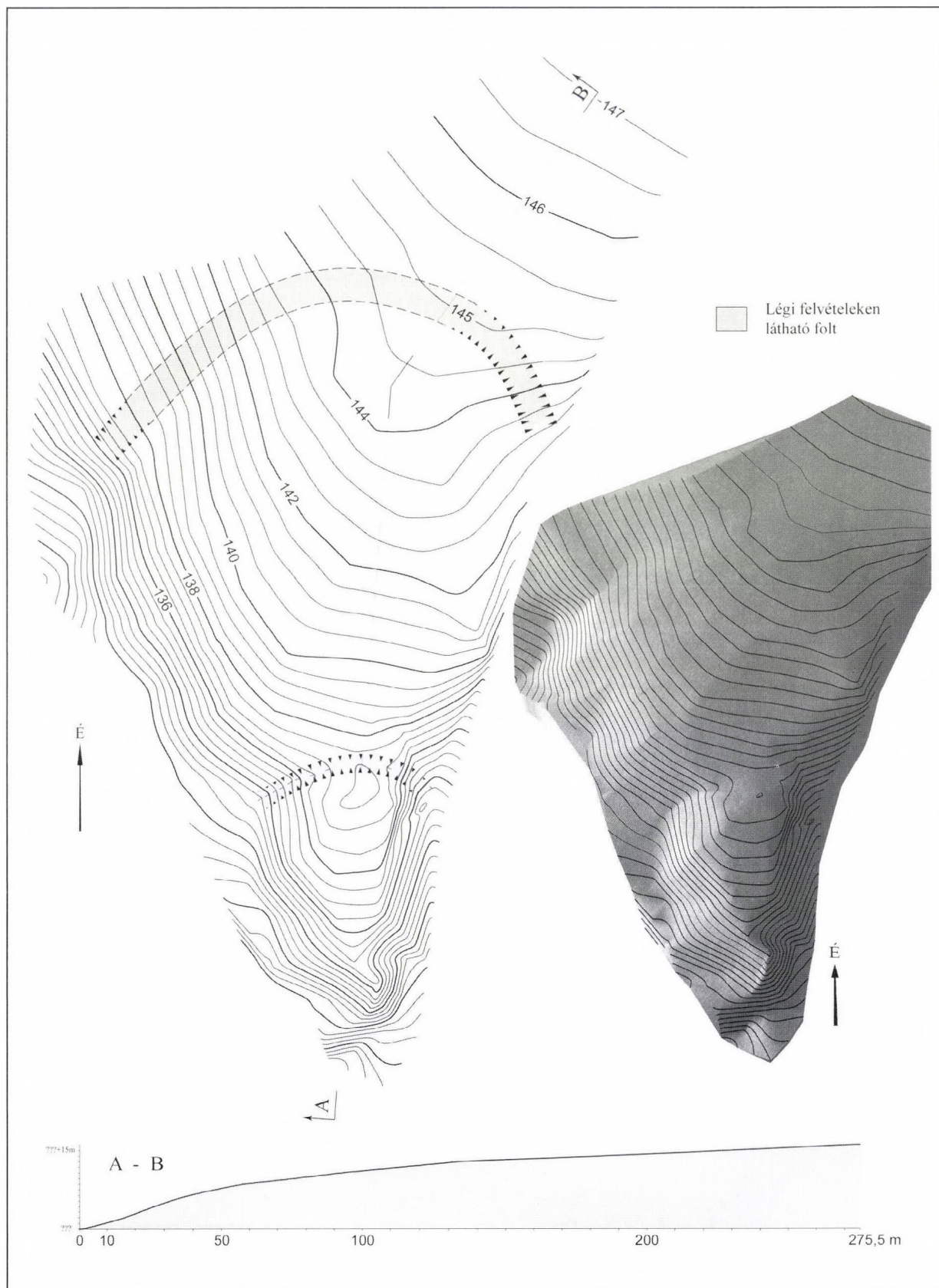
2 RKM 2004, 146.

3 Ezt az erődítési részletet a helyszínen a bokrok miatt összefüggéseiben nem láthattam.

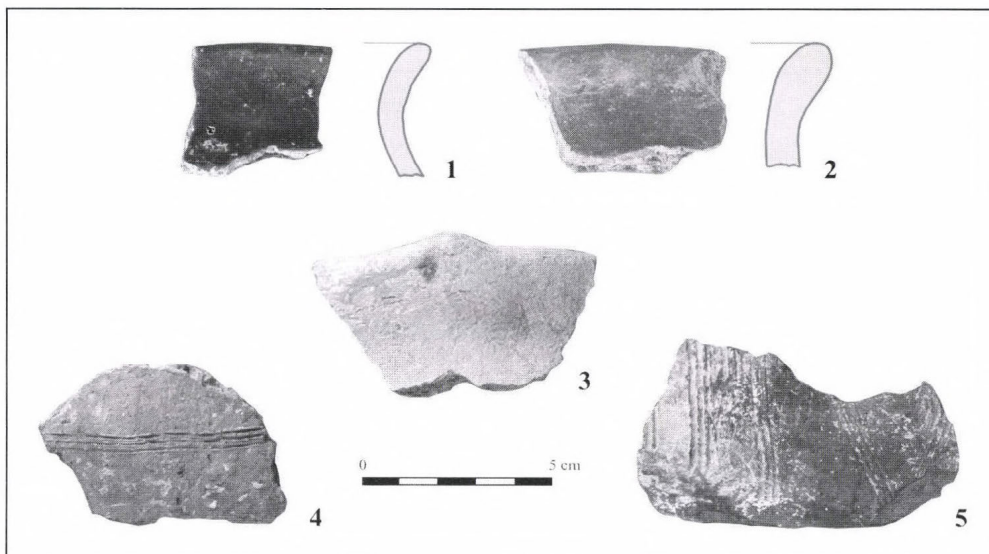
4 SZWM F.2005.28.1–3, 5–8.

5 SZWM F.2005.28.4.

6 Szerző terepbejárása, 2004.

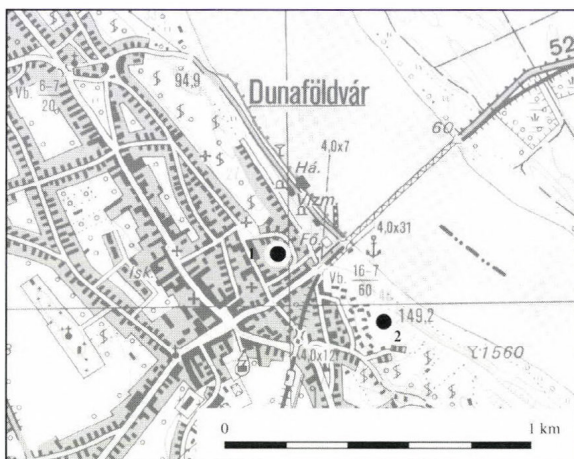
46. Dunaföldvár-Gyűrűs tábla. Szintvonalas felmérés: Miklós Zsuzsa – Korondán Zoltán, 2004; terepmodell: Réti Zsolt

47. Dunaföldvár–Gyűrűs tábla. Felszíni leletek

DUNAFÖLDVÁR–KÁLVÁRIA

A Kálvária a város közepén, a Dunát kísérő löszdombok egyikén helyezkedik el, az Alsó-Öreg-hegy legmagasabb része. Tőle Ny-ra emelkedik a Tudom- vagy Kakas-hegy. A két domb között található a Burgundia mély bevágása. A Kálvária tengerszint feletti magassága 148,6 m,¹ a Duna feletti relatív magassága kb. 52 m. (48. ábra 2.)

48. Dunaföldvár–Kálvária. Helyszínvázlat

A Kálvária-hegyen levő sáncokra² Egyed Antal adatközlői hívták fel a figyelmet: „Látzának azon sántzok, melyek 1809^{ik} esztendőben, midon a frantzia már le felé közelgetett, itt a Calvária hegyen és a Szőlő hegyeken hányattattak.”³ A Kálvária-hegy első említése Egyed Antal leírásában szerepel: szerte az árkolás egy része a Dunába szakadt, a franciák közeledtére védő állapotra egyengették.⁴

Rómer Flóris megfigyelései szerint az Öreghegy tetején „sáncforma kerítés de nem sáncz, semmi nyoma.”⁵ „A Kálvária tetején ... 1-3 ölnyire a felület alatt szén, csont, vörösre égett föld... kerek és hosszúkás sáncz formák.”⁶

49. Dunaföldvár-Kálvária. Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula, 1990)

Hóke Lajos a Kálvária és Tudom-hegyen említ egy-egy földvárat.⁷ Később a Kálvária-hegyet gall földvárnak tekintette.⁸

A Kálvária-hegy erődtettségre utalnak Wosinsky Mór adatközlői is: „A Kálvária hegy ormát a déli oldalán határoló rézsutos falszerű szintén mesterségesen készült földmű...”⁹

Wosinsky Mór Szelle Zsigmond alapján ismerteti a lelőhelyet: „az Alsó-Öreghegy hármas, kidomborodó oromban végződik, melyek elseje az egész vidéken uralkodó 64 m magas Kálvária-hegy, melynek egykor nagyobb fennsíkja volt. 1. védmű: a fennsík Ny-i oldalán, a Dunára lejtő nyeregtől kezdve, hatalmas, hosszúkas körívben délnek mindinkább emelkedő, s a Kálvária-hegy ormára a D-i oldalon fellépő, kb. 15 m széles közlekedési út. 2. védmű: 4 m magas, Ny-ról K-re, a Kálváriát az Alsó-Öreghegy további folytatásától elválasztó sánc, mely kb. 30 m hosszan megvan még. A Ny-i oldalon a pincék, udvarok megváltoztatták az eredeti képet. A Kálvária-hegy ormát képező síkot az Alsó-Öreghegy ormától 20 m mély horpadás választja el, mely Ny-i irányban a Burgundia völgyébe süllyed le, K-re pedig a meredek Dunapartra nyílik.”¹⁰

50a. Dunaföldvár-Kálvária. Légi felvétel (2004. május 26.)

50b. Dunaföldvár-Kálvária. Légi felvétel (2004. május 26.)

A földvár felmérését 1990-ben Nováki Gyulával készítettük el. Akkor a területet részben szőlő, gyümölcsös fedte, részben bozótos takarta. Az egykori, feltételezhető erődítésnyomokat a mezőgazdasági munkákkal, építkezésekkel nagyrészt elpusztították.¹¹ Belső részét a felmérés idején kerítés övezte, ezért ezen belül nem tudtunk mérni. A Duna felől a part folyamatosan szakad; É-i és Ny-i oldalába pincéket, házakat építettek; D-i végén egykor átvágás lehetett, amely a védett területet elválasztotta a tőle D-re levő dombtól. Ez a rész azonban a mérés idején – a sűrű bozót miatt – megközelíthetetlen volt. A védett terület jelenleg megfigyelhető méretei: hossza Ny-K-i irányban 120 m, szélessége 90 m (1,08 ha). (49. ábra)

Légi fényképezés

A földvárat 1995 óta légi fotózzom. A felvételeken jól látszik a pusztulás, és az erődítést a környezettől D felől elválasztó árok. (50. ábra)

Leletek, korhatározás

Kőszegi Frigyes az urnamezős kultúrával foglalkozva felsorolja a Kálvária-hegy leleteit (Vál-II-nek meghatározva), de magáról a lelőhelyről nem ír.¹² Patek Erzsébet HB magaslati telepnek tekinti, amelyet a fiatalabb urnamezős kultúra alapított, és szerintem csak rövid ideig volt lakott.¹³ Bándi Gábor és Kovács Tibor a halomsíros lelőhelyek között említik.¹⁴ Ezeket a korhatározásokat a későbbi ásatások alapján lehet pontosítani.

1986–1990 között Szabó Géza végzett ásatást a lelőhelyen. A leletmentésként¹⁵ induló feltárást 1987-től tervásatásként folytatta. Az 5 ásatási szezonban mintegy 250 m²-en kezdték el a feltárást, és több, mint 100 m²-en elérték az altalajt. A 4–4,5 m vastag rétegsor felső rétegeit a II. világháborús lövészárkok és egy Árpád-kori település bolygatta meg. Összesen 8 értékelhető szintet figyeltek meg: a legfelsőn Árpád-kori, a legalsón pedig kostoláci leleteket találtak. A közbeeső 6 bronzkori szint leletei a nagyrévi kultúra időszakából származnak.

A feltárások során a bronzkori leleteken kívül 1986-ban Árpád-kori falmaradványokat is találtak.¹⁶

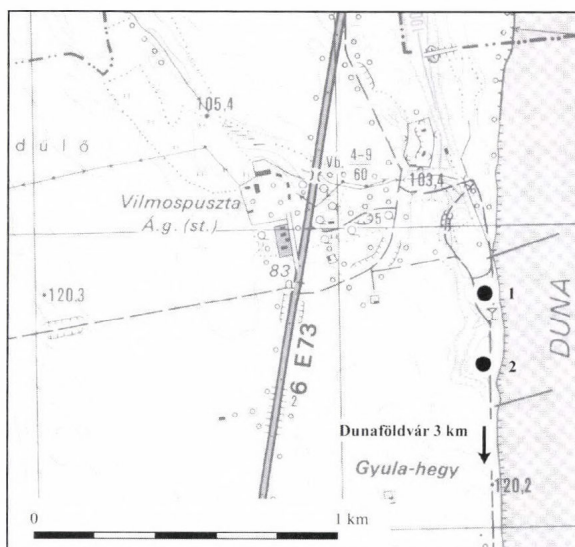
A fentiek alapján az erődítést minden bizonnyal a nagyrévi kultúra időszakában készítették.

- 1 A tengerszint feletti magasság az 1976. évi 1:25 000-es térképen 149,3 m, az 1964. évi 1:10 000-es térképen pedig 148,6 m. A felmérésnél az utóbbit használtuk.
- 2 Minden bizonnyal ez a földvár a település névadója. Földvár néven 1199-től fordul elő.
- 3 *Egyed* (1829) 79.
- 4 *Egyed* (1832) 36.
- 5 *Rómer* Jkv. XIII. 100.
- 6 *Rómer* Jkv. XIII. 110.
- 7 *Hóke* (1871) 129–130.
- 8 *Hóke* (1876).
- 9 Válasz Wosinsky Mór kérdőívére. SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény 91.63.83. (1891. júl. 25.).
- 10 *Wosinsky* (1896) I. 243.
- 11 SZWM Adattára 525–95.
- 12 *Kőszegi* (1960) 169, 179.
- 13 *Patek* (1968) 17, 20.
- 14 *Bándi–Kovács* (1969–1970) 105.
- 15 A leletmentésre a partszakadás veszélye miatt volt szükség.
- 16 Rég. kut. 1986, 11.

DUNAFÖLDVÁR–MACSKALYUK¹

A lelőhely a várostól É-ra, a megyehatár közelében található. A Dunát kísérő löszpart tengerszint feletti magassága ezen a szakaszon 116 m, a Duna feletti relatív magassága 24 m. (51. ábra 1.)

Baracs pusztá néven Wosinsky röviden ír egy terjedelmes őskori földvárról („Dunaföldvár fölött, Tolna-vármegye határán”), amelynek teraszozása az ő korában még tisztán kivehető volt, egyik része azonban már a Dunába szakadt. Területén „sártapaszos tűzhelyek, bűtykökkel díszített edénytöredékek, csont-tűk s silex-pengék találtak.”²

51. Dunaföldvár–Macskalyuk. Helyszínvázlat

Terepbejárás

Nováki Gyula a szakdolgozatához végzett itt terepbejárást, azonban tévesen Bottyán sáncnak jelölte. 1952-ben megjelent cikkében a leírás tehát erre a lelőhelyre vonatkozik: Baracs határában, az Ágocsy-tanyától K-re kb. 3–400 m-re van a Gyulahegy, közvetlenül a Duna felett. Ennek egy kis részét foglalja magába a „Bottyán sánc”.

K felől függőleges, 60–80 m mély³ szakadék határolja, amely a Duna medrében végződik. Ny-ról és D-ről természetes úton keletkezett mély és meredek oldalú vízmosás veszi körül. Egyetlen támadható pontja az É-i oldal. Erről az oldalról mesterséges, 8–10 m mély árok védi. Ezen az árkon kívül semmi egyéb jele nincs az egykori erődítésnek, ez a meredek oldalak miatt nem is volt szükséges. Az É-i oldalon, az árok felett van ugyan néhány domborulat, de ezt már nem lehet teljes biztonsággal felismerni, hogy erődítés volt-e.

Belső területét – Nováki bejárása idején – erdő fedte. Igen sok helyen felszaggatták a II. világháború katonai futóárkai. Ezek fala gazdag elszíneződéseket mutat, paticsok, égett földrétegek és cserepek vannak benne. A cserepek jellegtelenek, anyaguk és kidolgozásuk alapján a bronzkorba helyezhetők.⁴

Az 1960-as években⁵ hadgyakorlatot tartottak itt. Ezzel kapcsolatosan a földvár Ny-i felét kb. 1 m vastagságban ledőzerolták és ezt a földet áthelyezték a vár K-i felére, a szakadék szélére. Ezáltal ez a rész kb. 1 m-rel megemelkedett.⁶

Bóna István 1960-ban átvágta a sáncot; 1962-ben pedig – 25 m² felületen – 5 m vastagságban tárt fel a rétegeket. Legfelül a Koszideri fázis, alatta a vatyai kultúra, legalul pedig a nagyrévi kultúra objektumai helyezkedtek el.⁷

1990-ben terepbejárást végeztünk Nováki Gyulával a földvárban. Akkor a vár É-i részén még látszott Bóna István ásatásának nyoma, a szakadék szélén. A felszínt bejárva észleltük, hogy az É-i

52. Dunaföldvár–Macskalyuk. Légi felvétel (2002. június 5.)

sarokban egy kis darabon még megmaradt az eredeti felszín. A megmagasított K-i részben később ásott lövészárkok metszetében pedig jól követhető a feltöltött felső réteg, tehát ez alatt a régészeti rétegek még épek lehetnek.⁸ (52. ábra)

Felmérés

A vár geodéziai felmérését 1990-ben készítettük el Nováki Gyulával. Eszerint a vár védett területének É-D-i irányú kiterjedése kb. 90 m. Jelenleg megfigyelhető szélessége pedig mintegy 60 m. Alapterülete tehát mintegy 0,54 ha. Az északon még látható árok szélessége kb. 40 m, mélysége kb. 5 m. (53. ábra) A vár területe eredetileg nagyobb lehetett: a Duna romboló hatása miatt ugyanis a K-i oldalon a löszfal folyamatosan pusztul. A légi fényképek alapján felmerül az a lehetőség is, hogy az erődítés nem egy, hanem kétrészes volt: a jelenleg É felől megfigyelhető árok folytatásaként egy – a jelenleg ismertnél – kb. kétszer nagyobb, lapos tetejű domb figyelhető meg, amelyet É felől szintén árok zár le. Ennek bizonyítása – vagy cáfolása – a későbbi kutatások feladata.

Korhatározás

Bóna István kutatásai alapján valószínűsíthető, hogy az erődítést a nagyrévi kultúra idején építették, és esetleg a vatyai kultúra népe is használta.⁹

1 A szakirodalom Vilmos-puszta néven is ismeri.

2 *Wosinsky* (1896) 233.

3 A 1:10000-es térkép szerint ez a mélység csupán 24 m.

4 *Nováki* (1952) 13. old., 12. kép.

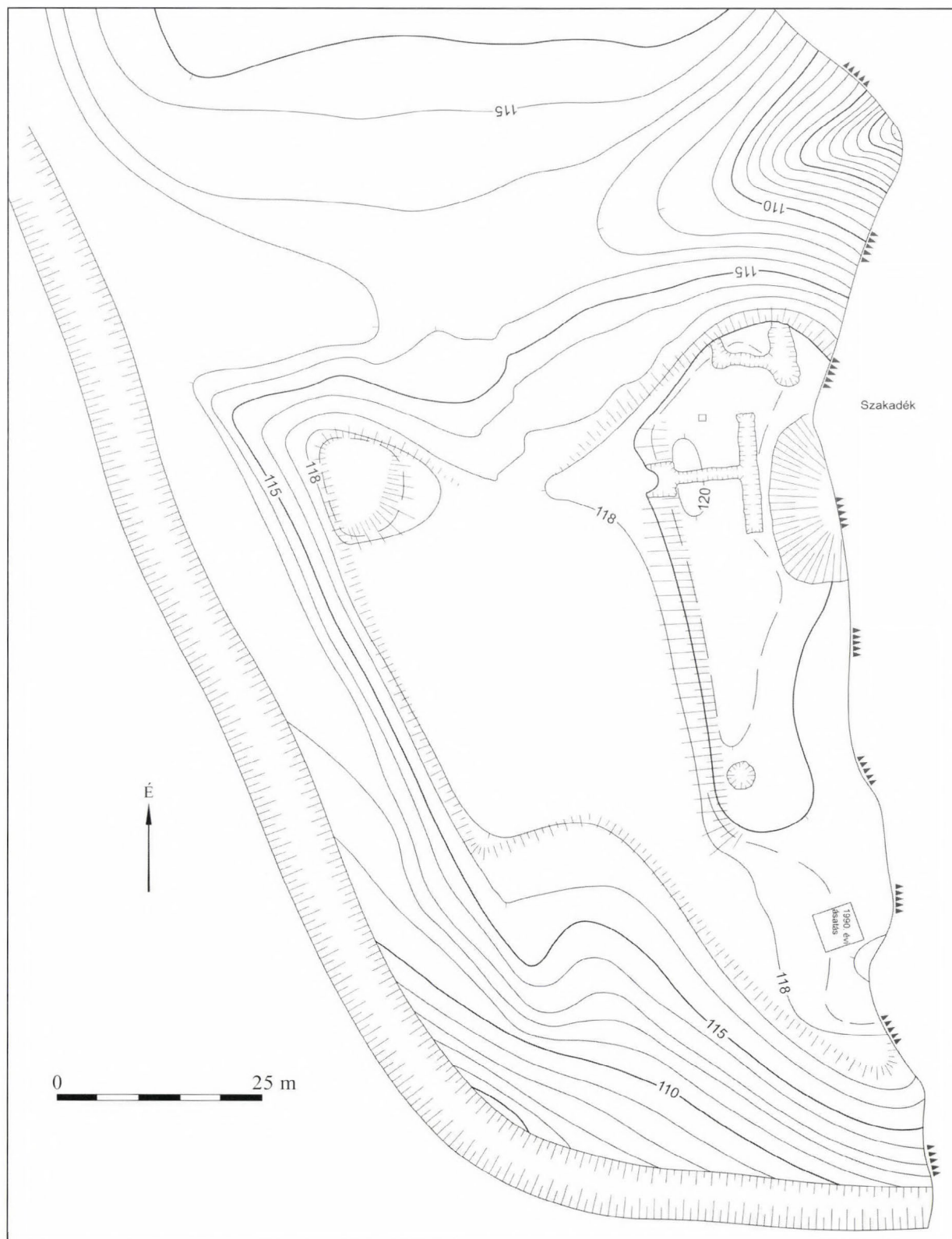
5 Visy Zsolt szerint 1964-ben vagy 1965-ben. Visy Zsolt levele Nováki Gyulának, 1990. júl. 9.

6 Nováki Gyula levele Bóna Istvánnak és Visy Zsoltnak, 1990. júl. 1.

7 *Bóna* (1975) 77.

8 Nováki Gyula levele Bóna Istvánnak és Visy Zsoltnak, 1990. júl. 1.

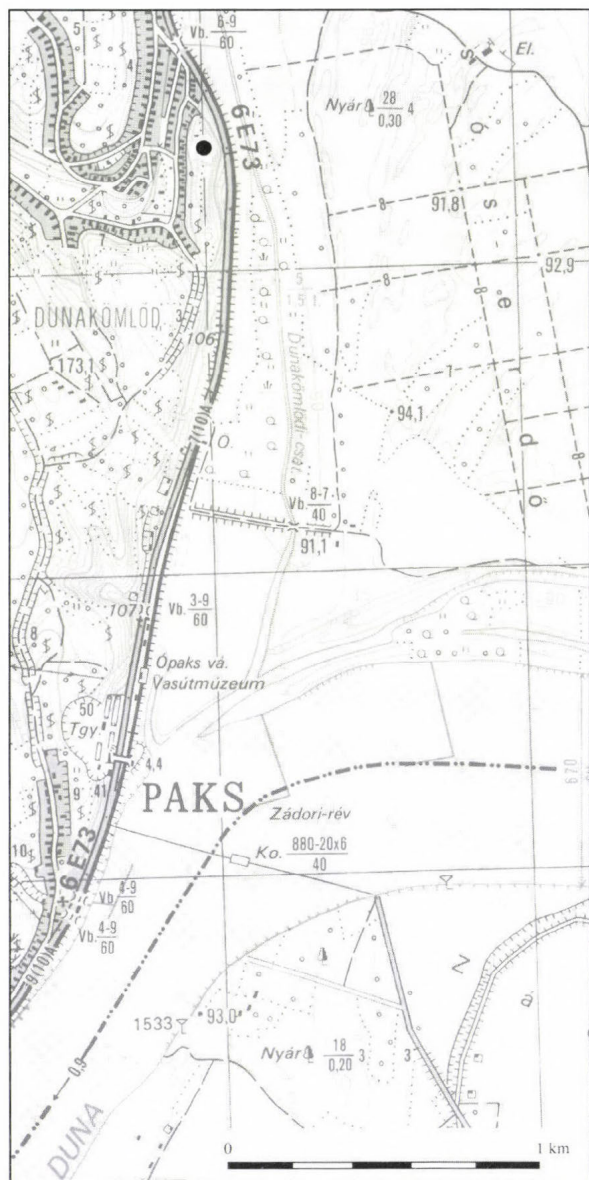
9 *Bóna* (1975) 58.

53. Dunaföldvár-Macskalyuk. Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula, 1990)

PAKS/DUNAKÖMLŐD-BOTTYÁNVÁR (SÁNCHEGY)

A Bottyánvár Dunakömlőd D-i vége és a jelenlegi 6. sz. országút felett emelkedik. Tengerszint feletti magassága 141,4 m, a Duna-völgy feletti relatív magassága kb. 50 m. (54. ábra)

54. Paks/Dunakömlőd-Bottyánvár (Sánc-hegy).
Helyszínvázlat

Bronzkor

Az erődítést első ízben Egyed Antal említi: adatközlői szerint „régí omladékok nintsenek az úgy nevezett Botyány Sántzon kívül.”¹ A Pesty-féle Helynévgyűjtemény szerint a „Szőlőhegyet Sánc-hegynek nevezik...”, e szőlőhegyen volt hajdan egy régi Római vár... később török háború ideje alatt Kurucz világban ezen hegy Bottyánhegynek – a régi vár pedig Bottyán várnak elneveztetett...”² Rómer Flórist Novák Sándor paksi orvos tudósította a sánccról. Többszöri levélváltásuk után Rómer végül személyesen is megnézte a lelőhelyet.³

Wosinsky adatközlői is úgy tudják, hogy „A Sánc-hegyen, hol Római erőd volt, később Bottyán vára, most is talátnak őskori edények és sok féle Római korbéli érmek...”⁴

Ezen a hegyen az első erődítést a bronzkorban létesítették. Ezzel – Wosinsky kivül – alig foglalkoztak, legfeljebb a leleteket említették. A Duna-völgyből meredeken kiemelkedő domb kiváló természetes védelemmel rendelkezett: K felől a tövében folyó Duna; Ny és É felől a Wajervölgy védte: mindkét hosszanti és É-i oldala is igen meredek. A dombvonulat D-i folytatásától átvágással választották el. Wosinsky megfigyelései szerint a bronzkorban széles, körbefutó sánc-círok védte a telepét.⁵ Ez ma már csak részlegesen figyelhető meg, változó szélességű terasz formájában. A pusztulás folyamatos, egyrészt a partszakadások, másrészt a mezőgazdasági művelés miatt.⁶

Wosinsky a szőlővel beültetett területen „temérdek” bronzkori és római kori leletet gyűjtött; Daróczy Zoltán paksi gyűjteményében pedig csiszolt kőbaltát és agancseszközt látott. Az edénytöredékek egy része mészbetétes volt.⁷ Dr. Zavaros paksi orvos gyűjteményében Wosinsky néhány fémtárgyat is talált: bronzsodronyból ké-

szített, mindkét végén S-alakú nyakperecet; egy két szegecslyukas tört és egy füles bronzcsörgőt.⁸

Bándi Gábor a lelőhelyet a zóki kultúra telepének tekinti, ahol azonban huzamosabb ideig nem telepedett meg a mészbetétes edények népe.⁹

Patek Erzsébet, terepbejárása során nem talált sánccot. Ezt azzal magyarázta, hogy az egykori peremet feltehetően lebányászták.¹⁰ Megjegyzi, nincs adat arra, hogy a környéket lakta volna az urnamezős kultúra. F. Petres Éva és Bándi Gábor a vatyai kultúra erődített telepeként említik, mint a Duna jobb partját kísérő magaslati telepek legdélibb pontját;¹¹ Kovács Tibor a vatyai kultúra 26 ismert föld-

váraként említi;¹² Bóna a vatyai kultúra III. periódusához tartozó földvárakhoz sorolja.¹³ Kőszegi Frigyes – Wosinsky alapján – feltételezi, hogy itt „talán későbronzkori sánccal erősített telep” volt.¹⁴

A lelőhely szintvonalas felmérését Nováki Gyula készítette el 2001–2002-ben. (55. ábra)

Római kor

A lelőhelyet Wosinsky Mór azonosította Lussoniummal.¹⁵ Ennek történetével Visy Zsolt részletesen foglalkozott, ezért én itt csak rövid összefoglalást közlök.

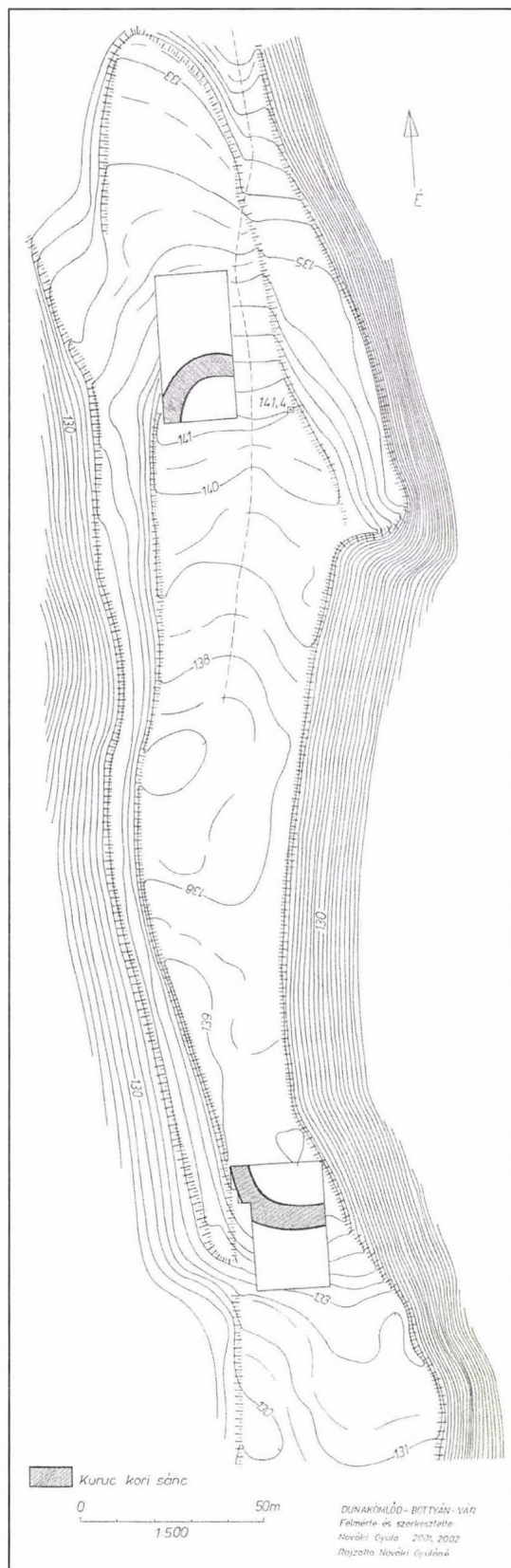
Az 1969-ben megkezdődött, többször megszakadt, de jelenleg is tartó ásátások során feltárták a késő római erőd É-i falának előterében húzódó 4 védőárkot. A legkülső valószínűleg a 2. század derekáiig lehetett használatban. Ezen a részen és a D-i szakaszon is előkerültek a korai palánkvár maradványai is. A középső császárkori kőerődre vonatkozó egyértelmű bizonyíték eddig nem került elő. 1995-ben a kaputornyoktól néhány méterrel É-ra előkerült egy 10 × 9 m alapterületű torony alapfala, amely a legkésőbbi, Valentinianus halála utáni római erődítmények csoportjába tartozik. Megépítésekor az erőd és kaputornya nem volt már használatban.

Kuruc kor

A lelőhely kuruc kori történetét legutóbb Nováki Gyula részletesen ismertette, ezért itt csak röviden összefoglalom az ő kutatási eredményeit, a kutatástörténet mellőzésével.

Visy Zsolt ásátásain a római kori rétegek felett megfigyelhető volt a kuruc kori sánc töltése, a többnyire égett, összeomlott faserkezet maradványaival. Mivel a mezőgazdasági munkák a sánctól elegyengették, ezért csak a legalsó részből lehetett részleteket megtalálni.¹⁶ Ezek alapján pontos rekonstrukciót nem lehet készíteni, de az megállapítható, hogy a sánctól fatörzsekből kialakított rácsszerkezet tartotta, a közőket pedig földdel töltötték ki. A dombtető É-i részén megfigyeltek alapján függőlegesen álló cölöpök is erősítették a szerkezetet. A mellvédről csak annyit tudunk, hogy az 1705. évi ostromkor a császári sereg ágyúi és puskái „rostává” lőtték, tehát elég vékony lehetett.¹⁷

Az ásátások során, különböző helyeken előbukkanó gerendanyomok kirajzolják a kuruc kori sánc vonalát, amely a domb É-i és D-i végén is a meredek K-i hegyoldalhoz kanyarodik. Annak nincs nyoma, hogy a kurucok árkot ástak volna a sánc előtt. Az

55. Dunakömlőd-Bottyánvár. Szintvonalas felmérés, 2001–2002, Nováki (2004) nyomán

56. Paks/Dunakömlőd-Bottlyánvár (Sánchehy). Légi felvétel (2004. április 28.)

eddigyi eredmények alapján a kuruc kori sánc hossza 230 m; szélessége az épnek tűnő É-i végén 50 m, közepén 40 m, a D-i végén pedig már csak 25 m. Nováki szerint valószínű, hogy a kuruc kori Bottlyánvár a maival nagyjából azonos méretű lehetett, azóta csak a K-i oldalon történhetett kisebb partszakadások.¹⁸

A vár kialakításának módját Rákóczi, Bercesényi és a francia hadmérnök, Lemaire sem helyeselte, mert nem volt bástyája. Az I. katonai felmérésen az ÉNy-i és DNY-i sarokban látszik ugyan egy-egy kis kör alakú bástya,¹⁹ ennek azonban az ásatásokon nem került elő nyoma. A vár legkorábbi ábrázolása 1790-ből származik: itt az erődítés alakja megfelel az ásatási eredményeknek, azzal a kivétellel, hogy kettős sáncot jeleznek.²⁰ Nováki feltételezi, hogy a külső sánc az akkor még ép alsó teraszt mutatja. Mivel a terasz nagyrészt elpusztult, nem tudhatjuk, hogy a kuruc korban volt-e itt is sánc. Ugyanez a térkép a vár É-i végénél ovális, sáncsal övezett területet ábrázol. Ez esetleg elővédmű lehetett, felszíni nyoma azonban jelenleg már nincs.²¹ (56. ábra)

1 *Egyed* (1829) 143.

2 *Gaál – Kőhegyi* (1975) 329.

3 *Rómer* Jkv. XIX. 71–72.

4 SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény 91.63.112. (1891. júl. 14.).

5 *Wosinsky* (1896) 254.

6 Szerző terepbejárása, 2005.

7 *Wosinsky* (1896) 186, 255.

8 *Wosinsky* (1896) 442, 444.

9 *Bándi* (1967) 19.

10 *Patek* (1968) 55. – *Wosinsky* nem sáncot, hanem sáncárkot említ, *Patek* tehát nem is találhatott sáncot, legfeljebb a kuruc kori erődítés részleteit.

11 *Bándi – F. Petres* (1969) 170.

12 *Kovács* (1969) 168.

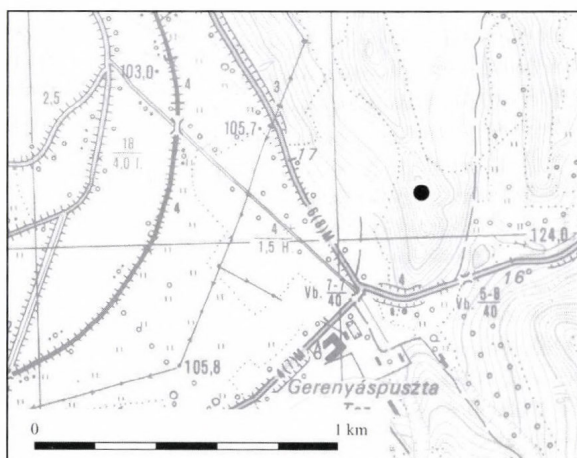
13 *Bóna* (1975) 58.

14 *Kőszegi* (1988) 136.

- 15 *Wosinsky* (1896) 656.
- 16 *Nováki* (2004) 93.
- 17 *Nováki* (2004) 95.
- 18 *Nováki* (2004) 95.
- 19 I. katonai felmérés, XIII. 28.
- 20 *Quits* 1790. évi térképe. MOL S-12 Div. IV. No. 30.
- 21 *Nováki* (2004) 95.

GYÖNK-GERENYÁS

A lelőhely a falutól ÉNy-ra, a Kapos és a Koppány összefolyása felett emelkedő, meredek oldalú, ÉNy-DK-i irányú dombtető DK-i végén található. Tengerszint feletti magassága 178,1 m, a völgy feletti relatív magassága kb. 76 m. (57. ábra) A domb három oldalról meredek, a platót DK felől két széles terasz kíséri.

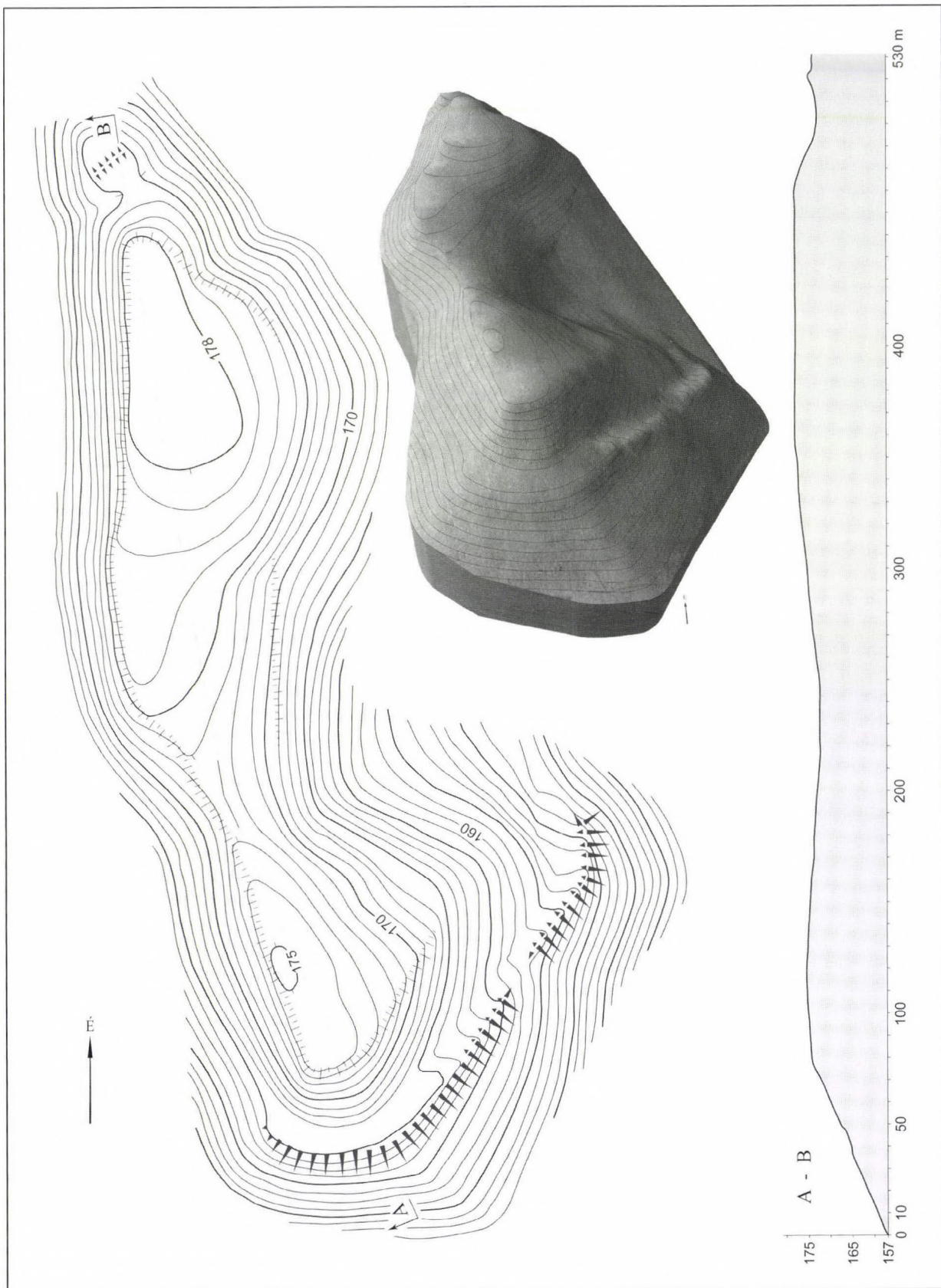
57. Gyöngyös-Gerenyás. Helyszínvázlat

Kutatástörténet

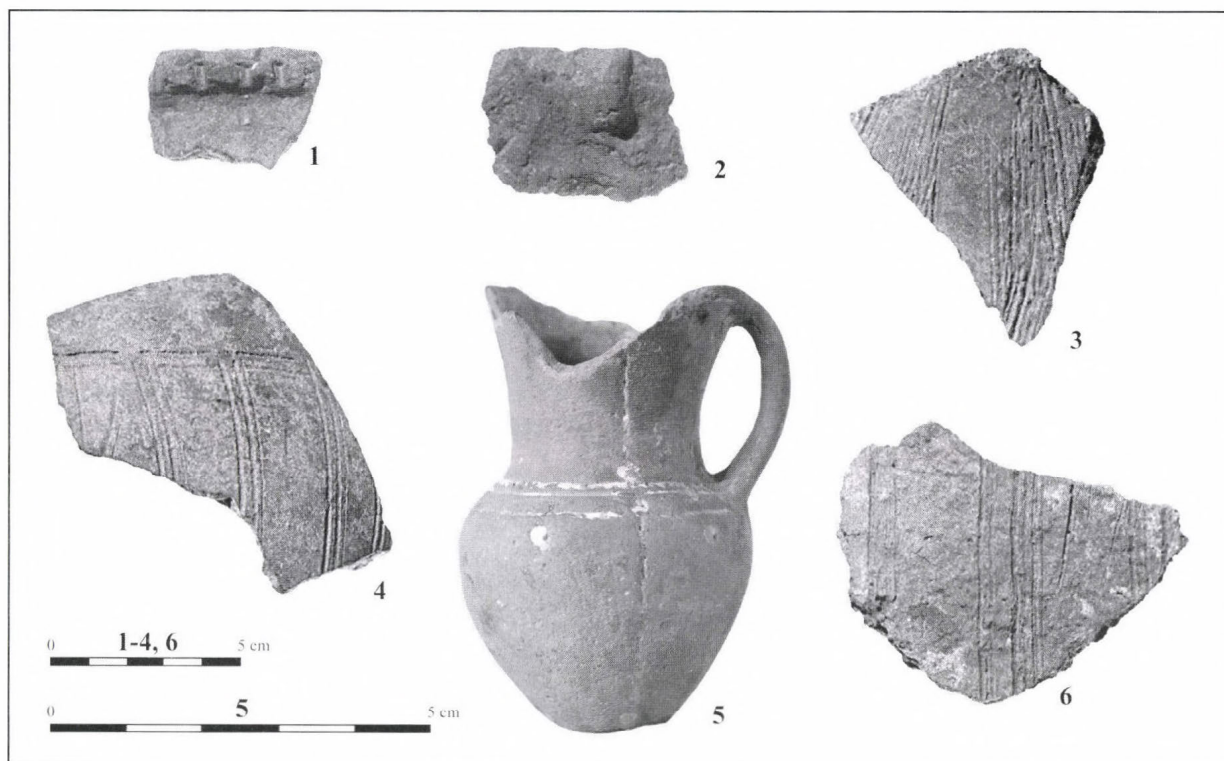
Wosinsky szerint a várát mély bevágás (Vaskapu) választja el a hegy folytatásától, és kettős sáncgyűrű vette körül. Ezek a sáncok szerint a Ny-i és É-i oldalon még jól kivehetők voltak. Ugyanő 1890-ben néhány próbaárkot húzott a hegytetőn. Ekkor ujjbenyomásokkal díszített cserepeket, agyaggúla töredékeket és sílex pengéket talált.¹

Terepbejárás

Torma István 1963. évi megfigyelései szerint a vár igen rossz állapotú. (262–263. lh.) Belsejében és az oldalán, másodlagos helyzetben több igen apró cserepet talált.² Saját, 1981-ben és 2000-ben végzett terepbejárásaim megfigyelései szerint a kb. 190 × 20–30 m-es (kb. 0,47 ha) platót DK felől két széles terasz övezi. Az alsó terasz csak a hegy DK-i végén látható, a felső azonban É felé, kissé elmosódottan folytatódik, majd ÉNy-on, a meredek oldalnál eltűnik. 1995-ben Nováki Gyulával néztük meg a földvárat. Akkor azonban olyan sűrű bozót fedte a lelőhelyet, hogy a korábban már megfigyelt jelenségeket sem találtuk meg. 2002. évi terepbejárásom idején – a kisebb mértékű faritkításnak köszönhetően – áttekinthető volt a vár. Az enyhén domború dombtető Ny-i oldala nagyon meredek, itt nincs nyoma erődítésnek. A K-i oldalon viszont, amely kevésbé meredek, széles terasz,

58. Gyöng-Gerenyás. Szintvonalas felmérés: Nováki Gyula, 2003; terepmodell: Réti Zsolt

59. Gyöng-Gerenyás. Felszíni leletek

illetve árok és sánc figyelhető meg. Ez Ny felé bekanyarodik és a meredek oldalhoz kapcsolódik. A vár É-i lezárását akkor bizonytalannak tartottam, az itteni bozót miatt csak a domb összeszűkülése alapján gondoltam, hogy ott érhet véget a földvár. A lakóterület É-i végét 2003-ban, a felmérés idején tudtuk rögzíteni.

Felmérés

A várat 2003-ban mértük fel Nováki Gyulával. (58. ábra) A felmérés a bozótos erdő miatt nehéz volt. A D-i szakaszon a tulajdonos kitisztította az erdőt, az É-i részen viszont sűrű az aljnövényzet. A Wosinsky által még jól megfigyelhető erődítésnyomok mára erősen lekoptak, leletek a felszínen nem találhatók. A jelenleg megfigyelhető erődítésnyomok: É és D felől bevágás választotta el a lakóterületet a hegy folytatásától. Maga a lakóterület Ny felől a természettől védett, itt igen meredek a hegyoldal. É-i végén, a földvár lezárásánál az árok É-i felén lekopott sánc van.

Légi fényképezés

A sűrű erdő és bozót miatt igen nehéz fotózni a lelőhelyet. Az erődítésnyomok még hóban, sűrű fűben is csak gyengén mutatkoznak.³ Lombos időszakban csupán sejteni lehet a földvár körvonalait.⁴

Korhatározás

Kőszegi Frigyes Gerenyás lelőhelynévvel említi a bordadíszes, hengeres nyakú edényt és a síkolt, csücskös peremtöredéket, amelyeket a késő halomsíros – korai urnasíros kultúrához köt. Az ívelt

hátú, díszített bronzkés a fiatalabb urnasíros kultúrát jelzi. Ugyanitt említi azon síkozott peremeket is, amelyeket Torma István gyűjtött.⁵ (59. ábra) A Kőszegi által hivatkozott leletek (SZWM 70.69.1-2.) azonban nem a földvár területéről származnak, hanem a hegy tövében levő Gerenyás-pusztáról.

A minimális leletanyag nem elegendő ahhoz, hogy a vár korát megállapíthassuk. Szokatlan az erősítés formája: nem jellemző sem a középső, sem a késő bronzkorra, sem a középkorra. Itt tehát mindenképpen ásatás szükséges a pontos korhatározáshoz.

1 *Wosinsky* (1896) 247.

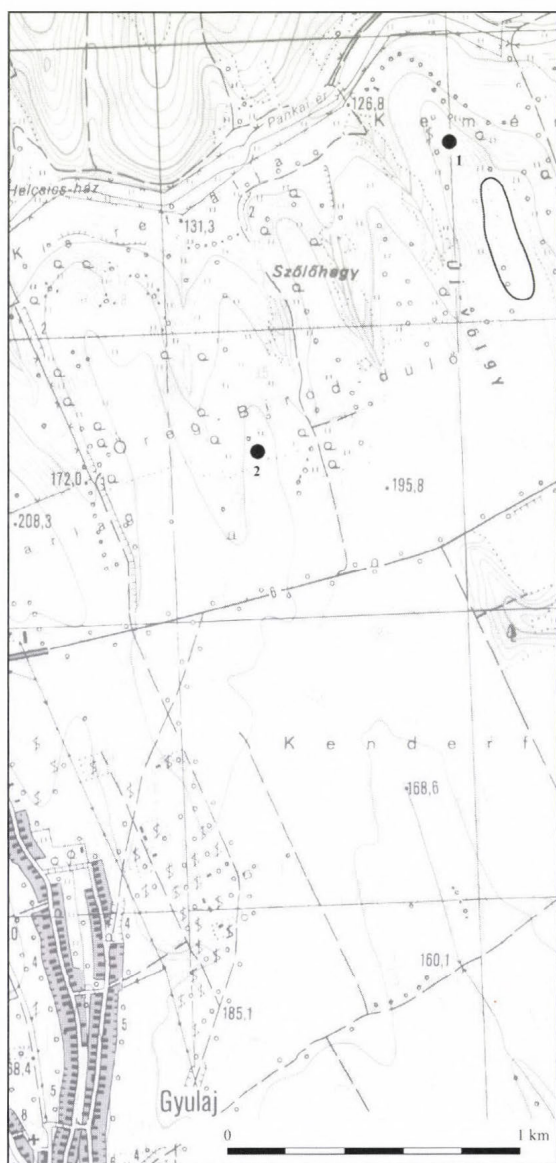
2 SZWM 73.68.1-12.

3 2003. február 28. Neg. sz. 200.779-781.

4 2002. március 27. Neg. sz. 197.028-029.

5 *Kőszegi* (1988) 142. – SZWM 70.69.1-2.

GYULAJ-POGÁNYVÁR

A falutól ÉK-re, a Pankai-ér völgyéből meredeken kiemelkedő, hosszan elnyúló ÉNy-DK-i irányú domb ÉNy-i végén található a földvár. Tengerszint feletti magassága 200 m, a völgy feletti relatív magassága mintegy 80 m. (60. ábra 1.) Felszíne jelenleg magas fűvű, művelésből kivont terület.

A hagyomány szerint valamikor vár volt itt, ahol régi cserepeket, tégladarabokat találtak.¹

Kutatástörténet

Rómer Flóris 1866-ban készített róla rövid leírást és vázlatot: „Pogányvár Kis tavai Pusztá irányában Hajdan tó² volt a völgyben.”³ Miután községet nem nevez meg, a néhány szavas ismertetés és a vázlat alapján lehetett azonosítani a gyulai Pogányvárral. Az akkor szőlővel beültetett dombtetőt U alakban terasz övezte, a D-i oldalon pedig perem, illetve – a hosszmetesz szerint – sánc választotta el a domb folytatásától. A földvár szerepel az 1876. évi kongresszus kötetében is, „Kis-tavaszi, Regöly közelében; Pogányvár” megnevezéssel. Az erősítés Rómer szerint őskori, amelyet hajdan egy nagy tó is védett.⁴

Wosinsky adatközlője szerint a „Pogányvári szőlő hegyben még ma is látható vár alakú domb a mely valamikor csak is varát képezet és ettől nyerte az Pogányvári nevet is...”⁵ A dombon Wosinsky korában is szőlő volt. Megfigyelései szerint a csúcsot a fensíktól egy már betemetett, de még kivethető bevágás választja el, utána egy téglalap alakú elővédmű következik, majd az ellipszis alakú, parttal és sánccal körülvett, magasabban fekvő vár követ-

60. Gyulaj-Pogányvár. Helyszínvázlat

kezik. Ennek alapterülete 150×97 m. A felszínen sok edénytöredéket talált, amelyek leírása alapján a kora bronzkori makói kultúrához és a középső bronzkori dunántúli mészbetétes kultúrához tartozhattak.⁶ (61. ábra)

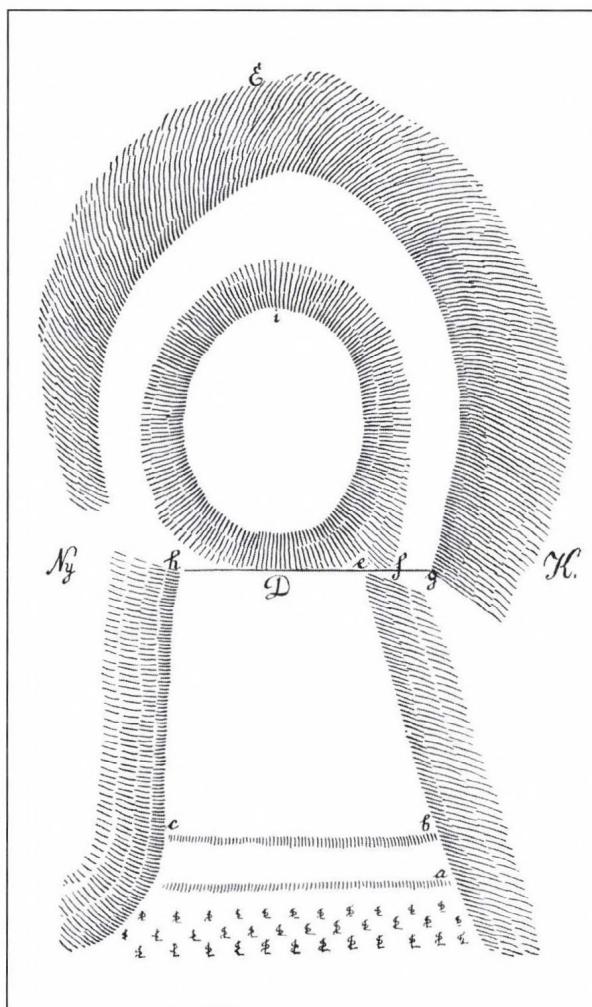
Terepbejárás

A vár területén 1963-ban Torma István végzett terepbejárást. Megfigyelései szerint a hegy tetején és K-i, lankásabb oldalán, illetve teraszán egy nagy kiterjedésű kisapostagi és középső bronzkori mészbetétes telep volt. A sáncárok-nyomok alapján a lelőhelyet erődítettnek tekinti.⁷

2005. évi terepbejárásomkor jól látszott az egykori átvágás, illetve most már csak enyhe árok. A platóhoz képest ennek mélysége kb. 150–180 cm. Az enyhén domború dombtetőt K felől kettős – erősen leszántott – terasz, Ny felől egy terasz határolja. A vár É-i végén széles terasz látható. ÉNy-on mintha földkitermelés nyoma mutatkozna.

A Pogányvár közelében emelkedik a Csencsevár, amely jelen formájában nem tekinthető erődítésnek. Torma István felvetette, hogy „nem lehetetlen (de nem is bizonyítható), hogy a név eredetileg a Pogány-várra vonatkozott.”⁸

Itt említek meg egy téves közlést is: Böröczky Kornél–Deák István: Gyulaj c. könyvében az egyik kép a regöly-somolyi templomromot ábrázolja Csencse-vár aláírással.⁹

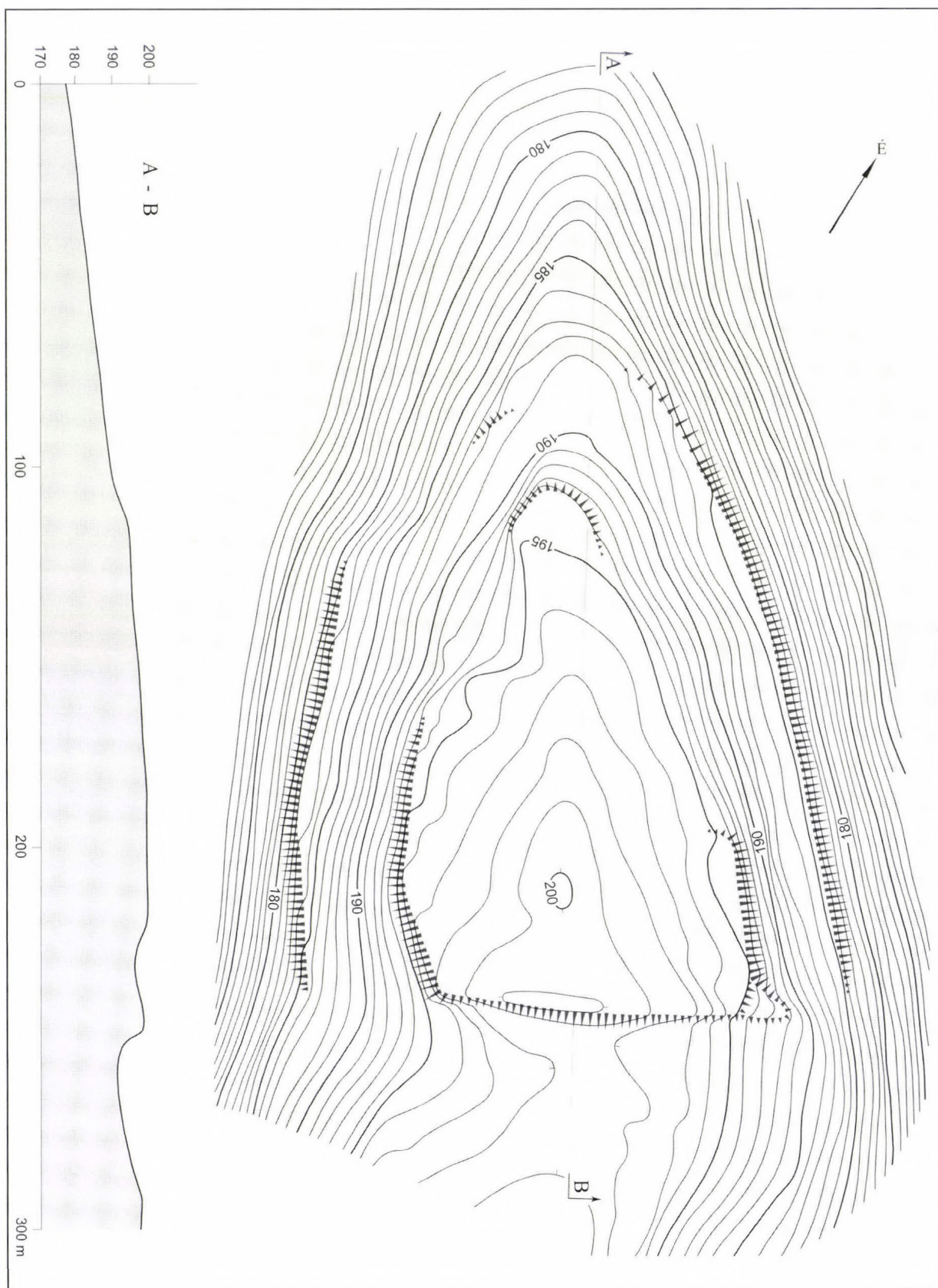
61. Gyulaj-Pogányvár. Wosinsky Mór rajza

Felmérés

1992-ben Nováki Gyulával végeztünk itt terepbejárást, és felmértük a várat. (62. ábra) A dombot ekkor már nem művelték, felszínét magas fű fedte néhány bokorral. A növényzet miatt leletet nem találtunk. Az erődítés a korábbi talajművelés miatt erősen lekopott. Wosinsky kétrészesnek tekintette a várat, jelenleg azonban csupán a domb ÉNy-i végén figyelhető meg erődítés (így ábrázolta Römer is). A 140 m hosszú, 25–85 m széles¹⁰ védett területet D felől széles bevágás választja el a domb folytatásától. A bevágás É-i oldalát az újkorban is lefaragták. Magát a bevágást a talajműveléssel szinte teljesen elegyengették már, csaknem teljesen beleolvad a domb D-i folytatásába. A lakóterületet 6–15 m-rel lejjebb É, K és Ny felől erősen elszántott terasz övezi. Ennek a terasznak inkább a külső széle észlelhető és mérhető. Miután Wosinsky idején még jobban látszott az átvágás és a terasz is, Réti Zsolt egymásra illesztette a két rajzot. Ezáltal könnyebben értelmezhető a mi felmérésünk is.

Légi fényképezés

A földvárat 1993 óta légi fotózom. Miután a korábbi szántásokkal erősen lekopatták az egykori erődítést, az átvágás és a teraszok ma már csak gyengén látszanak.¹¹ (63. ábra)

62. Gyulaj-Pogányvár. Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula, 1992). Háttérben a Wosinsky-féle rajz sziluettje

63. Gyulaj-Pogányvár. Légi felvétel (2005. március 2.)

Korhatározás

A lelőhellyel Bándi Gábor foglalkozott, a dél-dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának elterjedésével kapcsolatban. Wosinskyra és Tormára hivatkozva megállapította, hogy itt a zóki kultúrának és a mészbetéteseknek is nagyobb önálló telepe volt.¹²

A várat Sándorfi György – kellő alap nélkül – a bizonytalan korú 10–14. századi várak közé sorolta.¹³

A felszíni leletek (64. ábra) alapján a földvár a kisapostagi vagy a mészbetétes edények népe időszakából származik. Pontos kora feltárás nélkül nem dönthető el.

Külső telep

A vár D-i folytatásában, az erődítésen túl 2005-ben a dombtető többnyire parlag volt. Egy szakaszon szántásban, mintegy 450 × 100 m-es területen sok szürke, hamus, paticsos foltot figyeltem meg, sok bronzkori cserepet, álltacsontot találtam. Az edénytöredékek közül néhány a korabronz-kori makói csoporthoz tartozik. Nagy részük pedig a mészbetétes edények kultúrájának D-i csoportjához sorolható.¹⁴ Ezen a szakaszon nincs erődítési nyom.

1 TMFN 251.

2 Népetimológia a puszta neve után, ami viszont a középkori Tah(a) nevéből származik. Torma István szíves szóbeli közlése.

3 Rómer Jkv. XIX. 172.

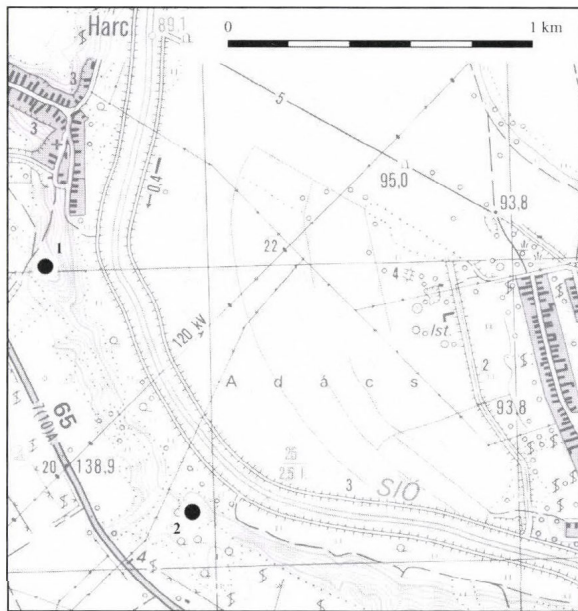
64. Gyulaj-Pogányvár. Felszíni leletek

- 4 Rómer (1878) II. 78-102. – A fentiek szerint itt tó nem létezett. A domborzati viszonyok miatt, ha lett volna, akkor sem nyújtott volna védelmet a földvárnak. (Torma István megjegyzése a lektori véleményben)
- 5 SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény 91.63.69. – 1891. július.
- 6 Wosinsky (1896) I. 247-249.
- 7 Torma István terepbejárása 1963. okt. 8. 308. lh. – SZWM ltsz. 73.87.1-28.
- 8 Idézet Torma István lektori véleményéből. Hasonló pl. A tamási Várhegy, amely már régóta nem a tamási vár helyét jelöli, hanem több kilométer hosszan a környező szőlőhegyet.
- 9 Böröczky Kornél – Deák István: Gyulaj. Bp. 1970. A könyvre és a tévedésre Torma István hívta fel figyelmemet. Ezúton is köszönöm a segítségét.
- 10 A Wosinsky, illetve az általunk mért adatok közötti különbség a közben eltelt mintegy 100 év alatt történt változásokkal, erózióval magyarázható.
- 11 RKM 2004, 147.
- 12 Bándi (1967) 11.
- 13 Sándorfi (1979) 251.
- 14 SZWM F.2005.6.1-24.

HARC-VÁRHEGY

A Várhegy a falu D-i szélén, a Sió Ny-i partján, a völgyből meredeken kiemelkedő ÉNy-DK-i irányú dombhát DK-i végén található. Tengerszint feletti magassága 130 m, a völgy feletti relatív magassága kb. 40 m. (65. ábra 1.)

Jelenleg változóan sűrű erdő borítja.

65. HARC-Várhegy. Helyszínvázlat

Kutatástörténet

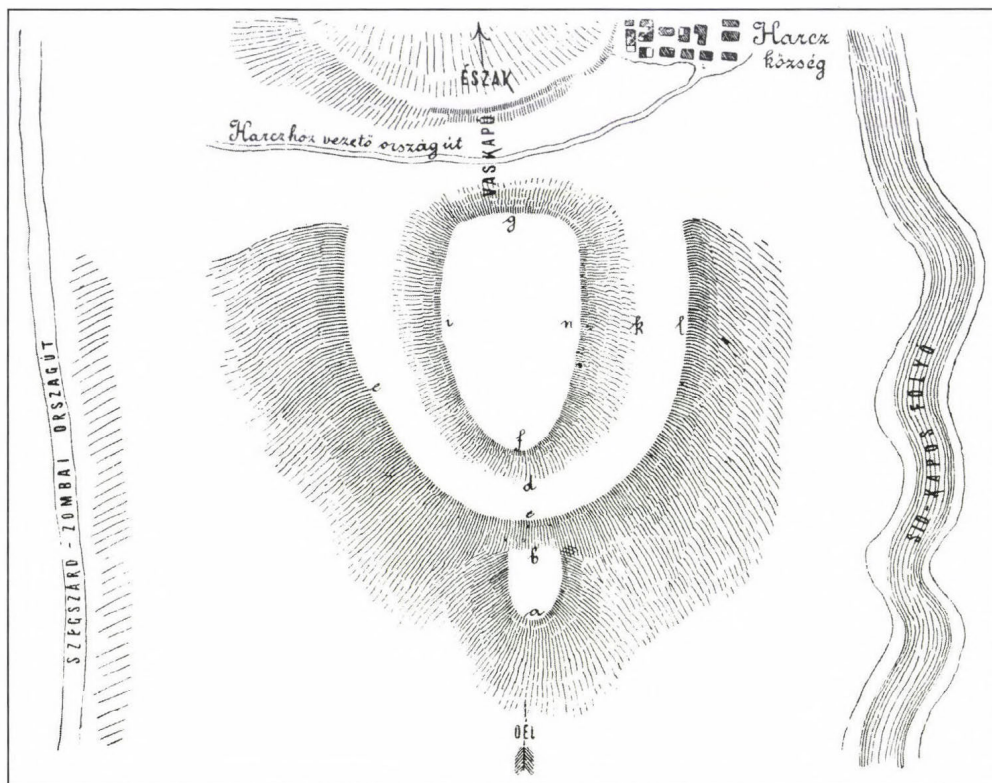
Első említése 1891-ből származik, amikor Harcz község előljárói válaszoltak a Wosinsky Mór által kiküldött kérdőívre: „A várhegy – mesterséges átvágással, mely vaskapunak neveztetik.”¹ A hagyomány szerint „vár állott rajta, amelyet a törökök megostromoltak, és súlyos harcokban be is vettek.”²

Wosinsky – bizonyára ennek a bejelentésnek a hatására – már 1891 őszén felkereste a földvárat, hogy „méreteket s fényképi felvételt” vegyen róla. A vár területe és környéke akkor szőlővel volt beültetve. Ennek eredményeként művelés közben igen sok edénytöredék és kőeszköz látott napvilágot. Valószínűleg ekkor készítette el Wosinsky a vár részletes leírását, rajzát, amelyet azután a megyei monográfiában közölt.³ (66. ábra)

Wosinsky a várhegyi leleteket is közölte a monográfiában. Közöttük megtalálhatók a dunántúli mészbetétes kultúra É-i és D-i csoportjának és a szeremlei típusnak az edényei is (kettős kónikus fülös bögrék, táltöredékek mészbetétes díszítéssel).⁴

Wosinsky terepbejárása után Hollós László járt a helyszínen, és közölte is az itt előkerült leleteket (edénytöredékek, állatcsontok, őrlőkő, simítókö), rajz nélkül. A hegy oldalában barlangszerű folyosókat említ, amelyek azonban már beomlottak.⁵ Ezeket az üregeket 1912-ben Kovách Aladár vizsgálta meg. Szerinte a hegy gerincén volt horpadások és nyílásaik a bronzkori telepeken megtalálható méhkas alakú földbevájt lakások nyomai.⁶ A partoldalban levő nyílásokat a török hódoltság utáni szláv telepések lakásainak tartja.⁷

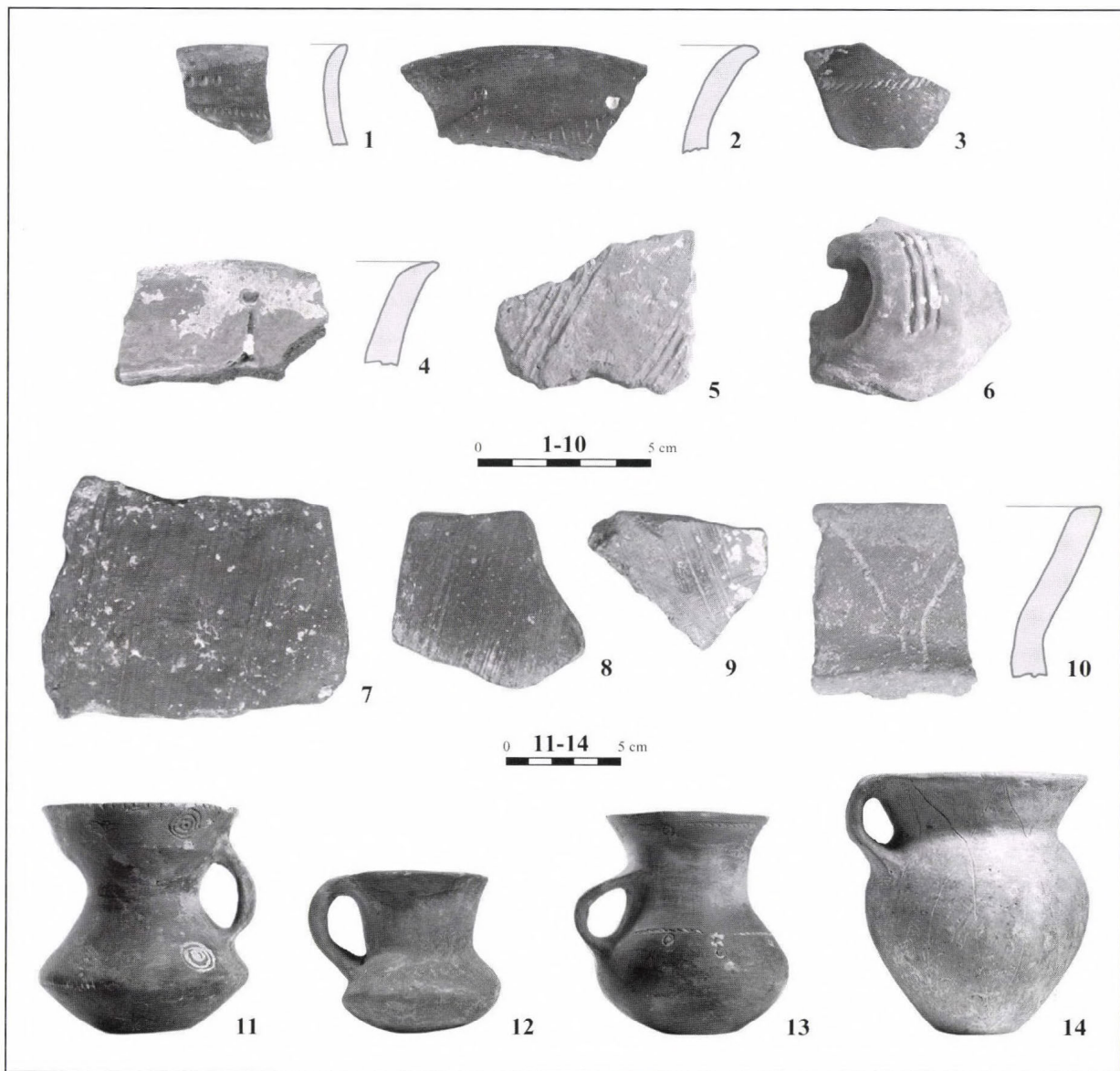
Csalog József 1952-ben módszertani szempontból foglalkozott a harci Várheggyel: az 1930-as években járt itt, a mintegy 30 évvel ezelőtt előkerült leletek hitelesítése céljából. A helybeliektől tudta meg, hogy az 1900-as években a földvár belsejében, szőlő alá forgatásnál bronzkori urnasírokat találtak (a dunántúli mészbetétes kultúra D-i csoportjának edényeivel). Ott jártakor derült ki az is,

66. Harc-Várhegy. Wosinsky Mór rajza

67. Harc-Várhegy. A földvár Ny-i oldala (Miklós Zsuzsa felvétele)

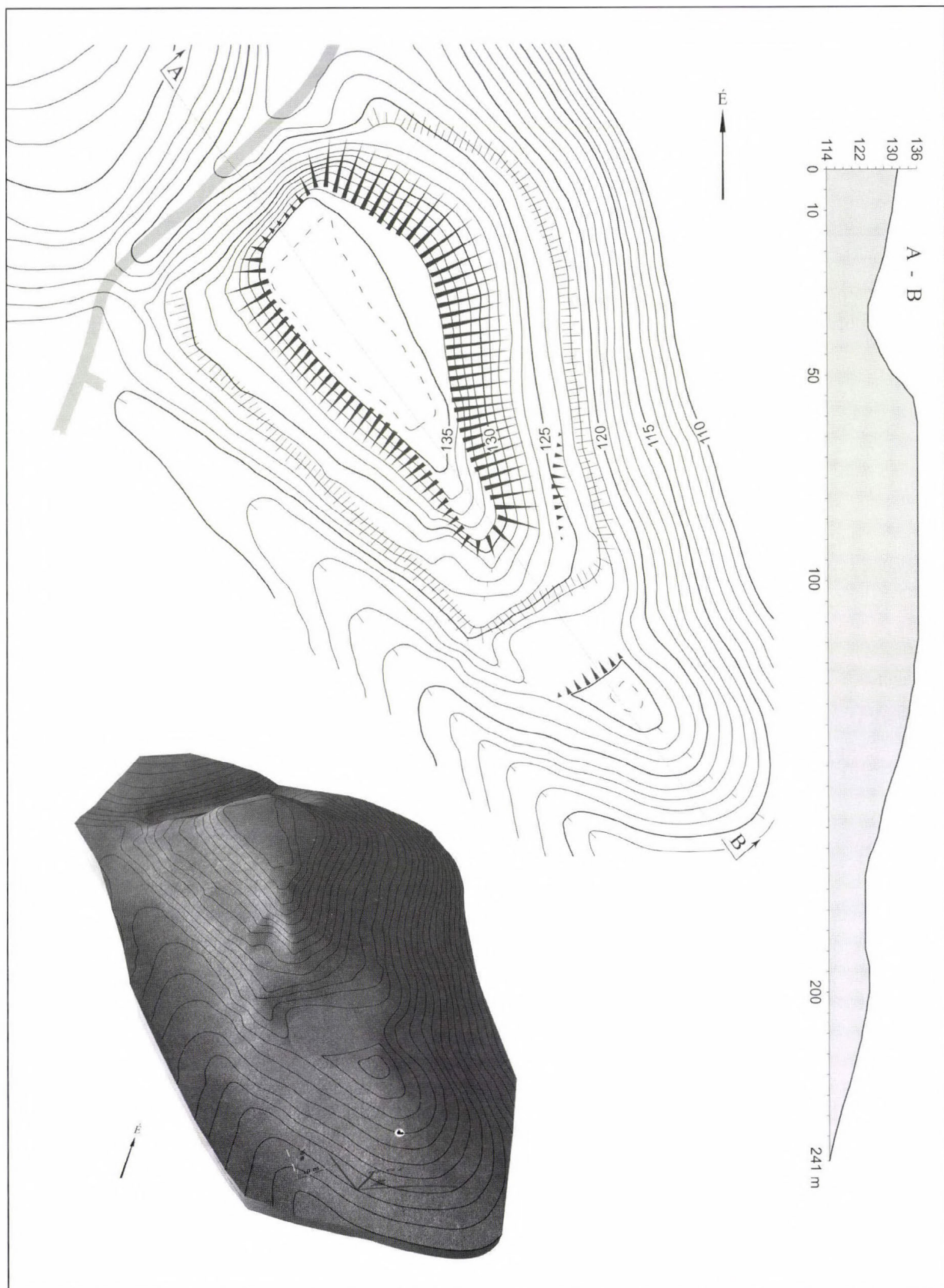

68. Harc-Várhegy. Válogatás a leletanyagból

hogy az 1930-as években hasonló körülmények között hallstatt kori cserepeket is találtak itt.⁸ Cikke nyomán több félreértés született a vár korával kapcsolatban: pl. Lázár Jenő szerint a középső bronzkori földvárat a korai vaskorban is használták.⁹ Hasonló módon utal a lelőhelyre Genthon István „Földvár, kisméretű, bronz- és hallstattkori”¹⁰ és Gerő László is.¹¹

Terepbejárás

A földvárban több alkalommal végeztem terepbejárást: 1985-ben Nováki Gyulával és Sándorfi Györggyel együtt, a későbbiekben 1998-ban, 1999-ben, majd 2004-ben jártam itt. A vár területét – főleg az É-i részen – bokrok, fák fedik, helyenként nehezen áttekinthető. A védett terület kiterjedése Wosinsky szerint 91×28 m.¹² Az ÉNy-DK-i irányú dombot 12 m mély, 35 m széles bevágás választja el az ÉNy-i folytatástól. Ez a bevágás Wosinsky idejében a faluba vezető út volt, jelenleg csak egy ösvény látható rajta. DNy felől mély horhos kapcsolódik hozzá, felette U alakban széles, erősen

69. Harc-Várhegy. Szintvonalas felmérés (Egyed Endre, 1999)

70. Harc-Várhegy. Légi felvétel (2005. március 2.)

betöltődött terasz húzódik. A másik három oldalon meredek (a Sió felől szakadékos) az oldal. A terasz szélessége a Ny-i oldalon 10–15 m, a K-i oldalon 15–20 m. (67. ábra) D felől a terasz külső szélén mintha egykori sánc nyoma látszana. Az eredeti átvágás formája, mérete napjainkra már nyilván megváltozott a valamikori szőlőművelés, közlekedés, erózió miatt.

A lakóterület ÉK-i sarkában az 1999. évi felmérés idején egy kb. 2 m mély, 2–3 m átmérőjű kincskereső gödröt dokumentáltunk. Metszetében megfigyelhető a vastag kultúrréteg. 2001-ben ennek közelében újabb, 2 × 1 m-es gödröt ástak.¹³

Az átvágáson túl, a falu felé a gerincen, szántásban szintén bronzkori cserepek gyűjthetők. A temető felől egy sekély nyereg mutatkozik, amely a domb hosszanti oldalai felől a horhoshoz kapcsolódik. Kérdés, hogy ez a földvárhoz tartozott-e. 1999-ben és 2005-ben bejártam ezt a dombhátat is: a durva szántásban több szürke foltot figyeltem meg, és elég sok mészbetétes, késői mészbetétes edénytöredéket gyűjtöttem.¹⁴ (68. ábra)

Felmérés

A várat 1985-ben mérte fel Sándorfi György és Nováki Gyula. Az akkor igen sűrű bozótban azonban részletes megfigyeléseket nem tehettünk. Ezért Egyed Endrével 1999 áprilisában, lombmentes időszakban újramértük. Közben feltehetően tisztító vágás volt a vár területén, ezért áttekinthetőbb volt, mint a korábbi mérésakor. (69. ábra)

A felmérések bebizonyították, hogy Wosinsky felmérése meglepően pontos. A védett terület nagysága jelenleg 90 × 10–30 m.

Légi fényképezés

Miután a vár területét elég sűrű növényzet borítja, leginkább hóban (napsütéses időben) vagy lombmentes időszakban célszerű fotózni. A Várhegy esetében a sűrű növényzet miatt az eddigi havas légi fotók közül csak a 2005. március 2-i felvételen érvényesült az erősítés.¹⁵ (70. ábra)

Wosinsky a bronzkor elejére keltezi a leleteket. A sok keráma- és kőlelet közül kiemeli az arany „láncszemet.”¹⁷ Rendeltetés szempontjából ehhez a földvárhoz köti az ettől D-re elhelyezkedő Cukorhegyet, amely azonban minden bizonnyal Árpád-kori vár volt, tárgyalását ld. ott.¹⁸ Bándi Gábor és Kovács Tibor szerint a lelőhely a dél-dunántúli mészbetétes csoporthoz tartozik, de több szeremlei típusú lelet is előkerült itt.¹⁹ Bóna István a mészbetétes edények kultúrájának erődített telepeihez sorolja a lelőhelyet.²⁰ A fentiek alapján ez a földvár a középső bronzkorban, a dunántúli mészbetétes kerámia időszakában létesült, és továbbélt a kultúra kései szakaszában, a szeremlei típusú leletanyag megjelenésének idejében is.

- 1 SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény 91.63.40. (1891. júl. 19.).
- 2 TMFN 95/138. név, 448. old.
- 3 Wosinsky (1892) 339–341; Wosinsky (1896) 249–251, 438–440. A leletek ismertetését ld. még: Wosinsky (1904) 44.
- 4 Wosinsky (1896) LXXVII, LXXIX. t.
- 5 Hollós (1894) 72–73; Wosinsky (1896) 440.
- 6 Ezek a gödrök természetesen nem lakások voltak.
- 7 Múzeumi és Könyvtári Értesítő VII (1913) 159.
- 8 Csalog (1952) 91–93.
- 9 Lázár (1956) 9.
- 10 Genthon (1959) 132.
- 11 Gerő (1968) 301.
- 12 A 28 m-es szélesség inkább átlagnak tekinthető: jelenleg a vár a D-i szakaszon mindössze 10 m széles, az É-i harmadban pedig 35 m-es.
- 13 Vizi Márta helyszínelése 2001. május 3. Jelentésében 3 (két téglalap alakú és egy szabálytalan) gödörrel számol be. Ezek közül az egyiket már rögzítettük a felmérés alkalmával. SZWM Adattára 719–2002.
- 14 SZWM F.2005.16.1–2; 2006.11.1–12.
- 15 1998. dec. 9. MTA RI Neg. sz. 180.785–791; 1999. dec. 22. MTA RI Neg. Sz. 185.612–615.
- 16 A földvárból előkerült leletek részben a Nemzeti Múzeumba, részben a Wosinsky Mór Múzeumba kerültek. Ltsz: MNM 95.1892. – SZWM B.101.933.1–16; B.102.933.1–16; 58.231; 58.388.1.
- 17 Az azóta elveszett tárgy a jó leírás alapján egyértelműen a középső bronzkorra jellemző hajfonatkarika volt. – Torma István megjegyzése a lektori véleményben.
- 18 Wosinsky (1892) 339–341; Wosinsky (1896) 250–251.
- 19 Bándi–Kovács (1969–1970) 97–98.
- 20 Bóna (1975) 198.

KAKASD-SCHLOSSBERG

A Schlossberg a falutól K-ÉK-re egy ÉNy-DK-i irányú hegyhát É-i végén található. Tengerszint feletti magassága 210,8 m, a völgy feletti relatív magassága kb. 110 m. (71. ábra)

Első, általam ismert ábrázolása az I. katonai felmérésen látható, „Schloss b” néven. (72. ábra) Körben jelzi a domb peremét, illetve a sáncot (az ábrázolás módja nem alkalmas annak eldöntésére, hogy peremet vagy sáncot jelez).¹

Kutatástörténet

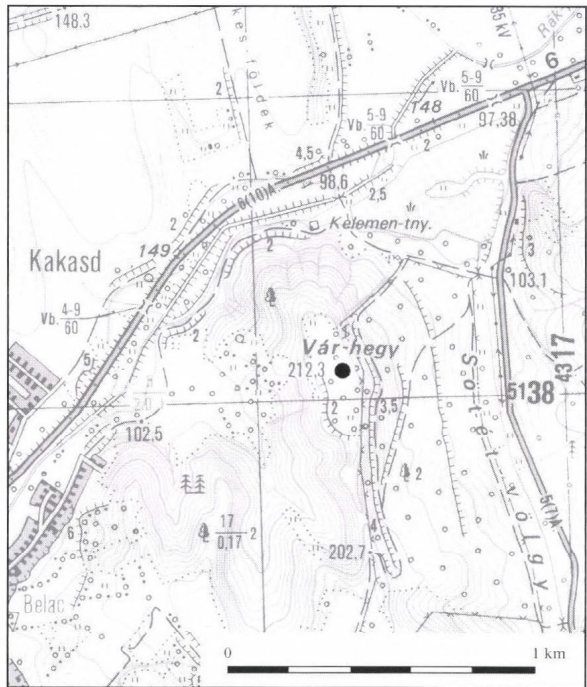
A szabálytalan alakú, sík platót 20 m-rel lejjebb széles sáncárok övezi, amely a K-i oldalon 11 m, a Ny-i oldalon 24 m széles.² Szőlőmunkák alkalmával állítólag emberi csontokat is találtak. 1891-

ben Wosinsky sok turbántekercses táltörredéket és állatcsontot gyűjtött.³ 1892-ben, rigolírozási munkák után újabb cserepeket; a hegy Ki oldalán pedig egy koponyát talált. Részletesen leírja a leleteket, amelyek szerint Hallstatt koriak.⁴ Mészáros Gyulánál, aki 1956-ban járt a lelőhelyen, „a csavart peremű tálakkal datált belaci Várhegy” szerepel.⁵ (73. ábra) Patek Erzsébet a fiatalabb urnamezős kultúra időszakára keltezi a leleteket.⁶

Terepbejárás⁷

1988-ban Nováki Gyulával és Sándorfi Györggyel jártuk be és mértük fel a lelőhelyet. A hegy lapos, kb. 450 m hosszú, 90–120 m széles tetejét körben 15–20 m széles terasz övezi. D-i végén meredeken szakad le a természetesnek látszó hegynyereg. Itt sáncskapu látszik (de sáncnak nincs nyoma). A nyereg viszonylagos meredekségét kb. 50 cm magas feltöltéssel egyenlítették ki (ennek időpontja kérdéses). A hegy oldala a plató alatt körben igen meredek, valószínűleg mesterségesen lefaragott. A dombtetőn – és feltehetően a teraszon is – Wosinsky idejében szőlőművelés folyt, az esetleges sáncot ez is eltüntethette. A felszín a bejáráskor füves, gázos, kissé bokros volt. A terasz Ny-i szakaszát áthatolhatatlan bozót fedte. A vaddisznó túrásokban sok későbronzkori cserepet, paticsot, állatcsontot találtunk.

1996-ban Nováki Gyulával újrajártuk a várat. Ekkor áttekinthető volt a terasz Ny-i szakasza: szélessége átlag 25 m. A löszpart eléggé szakadozott. A 450 m hosszú, 90–120 m széles, D felé enyhén emelkedő hegytetőt átlag 10 m-rel lejjebb 20–30 m széles terasz övezi. D-i végén, az összeszűkülő nyeregnél sáncskapu látható.

71. Kakasd-Schlossberg. Helyszínvázlat

72. Kakasd-Schlossberg.
A földvár az I. katonai felmérésen

Felmérés

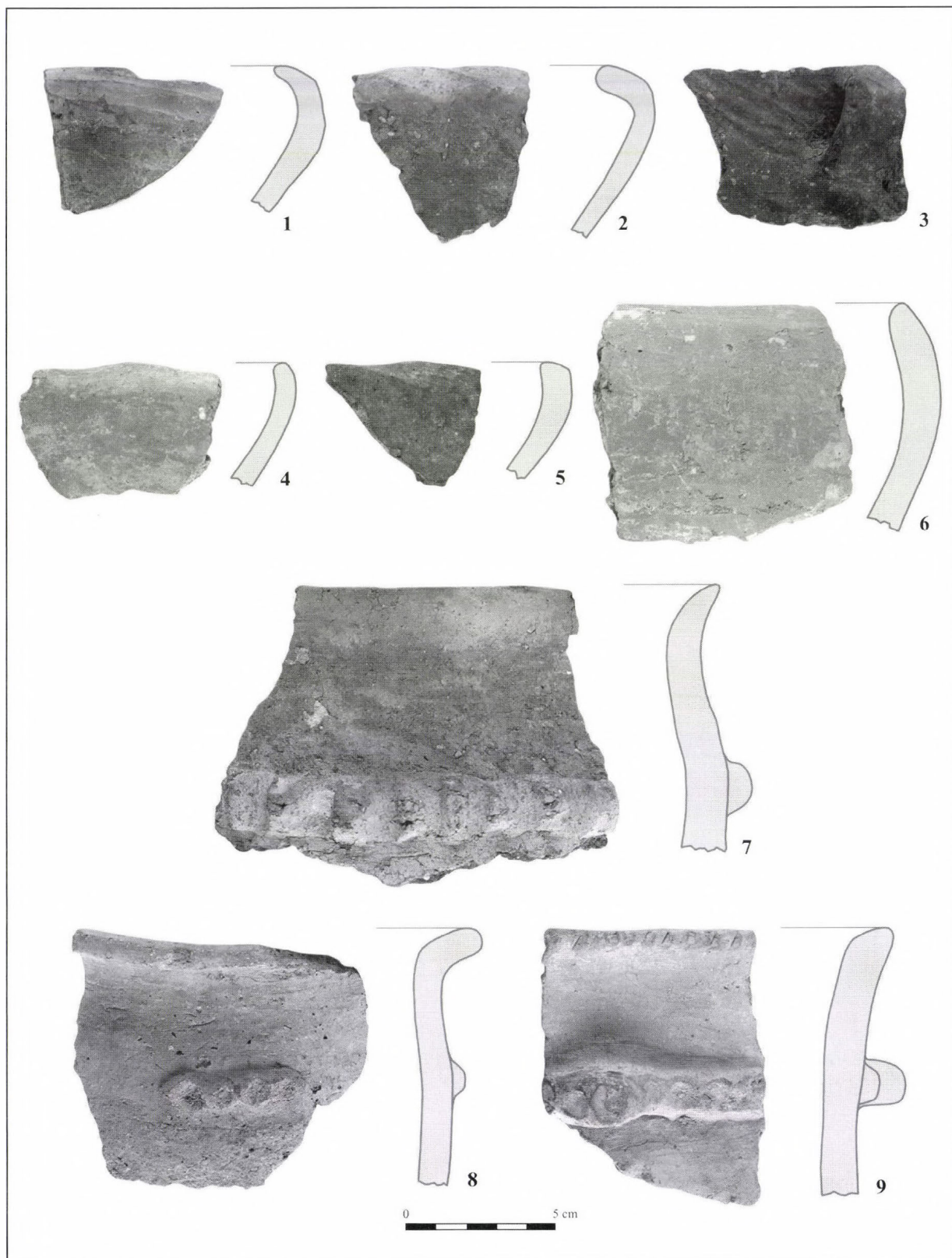
A várat 1988-ban Nováki Gyulával és Sándorfi Györggyel mértük fel. (74. ábra)

Légi fényképezés

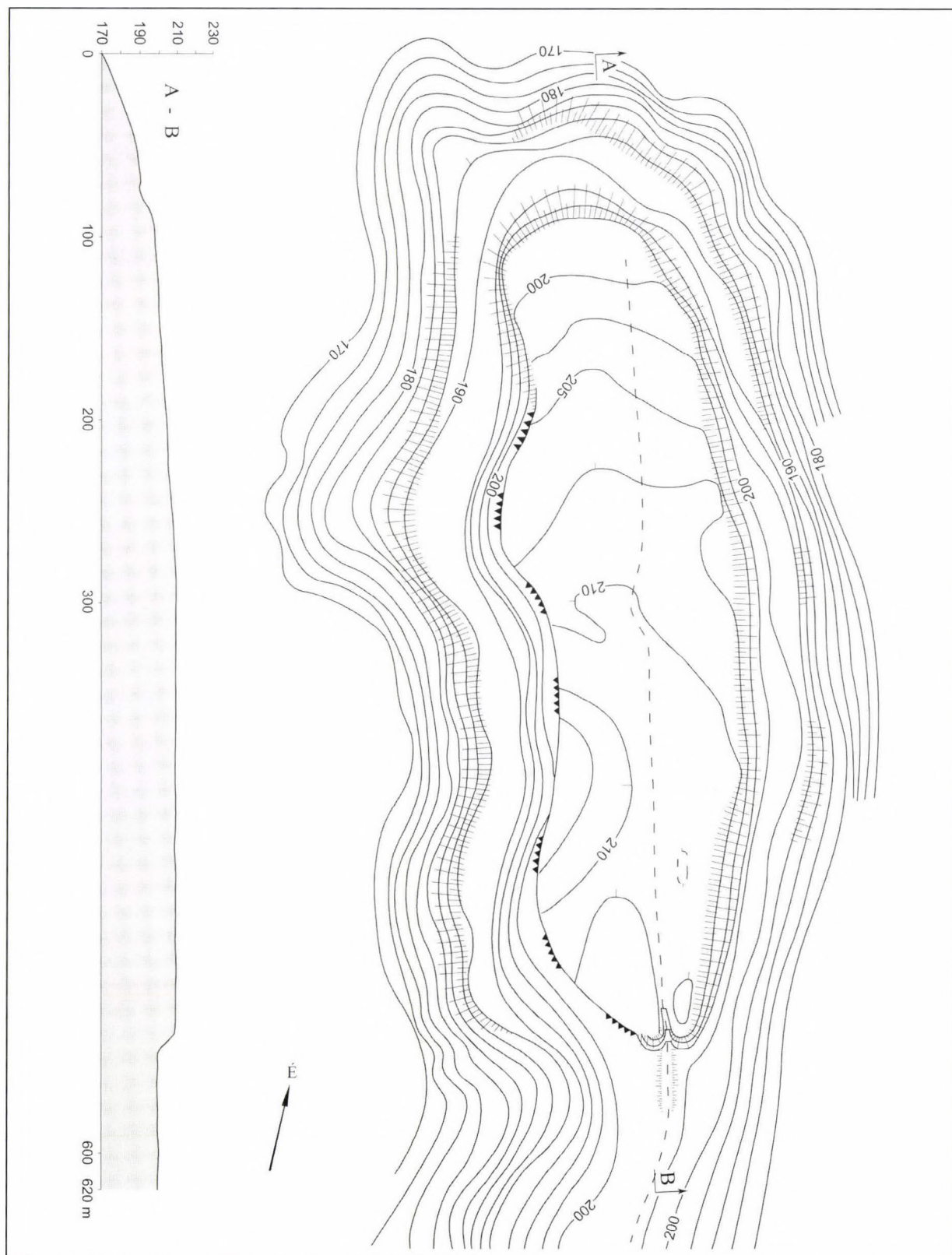
Jól látható az erődítés az 1950-es években térképezési céllal készített légi felvételeken.⁸ Jelenleg elsősorban lombmentes időszakban, hóban fotózható. (75. ábra)

Korhatározás

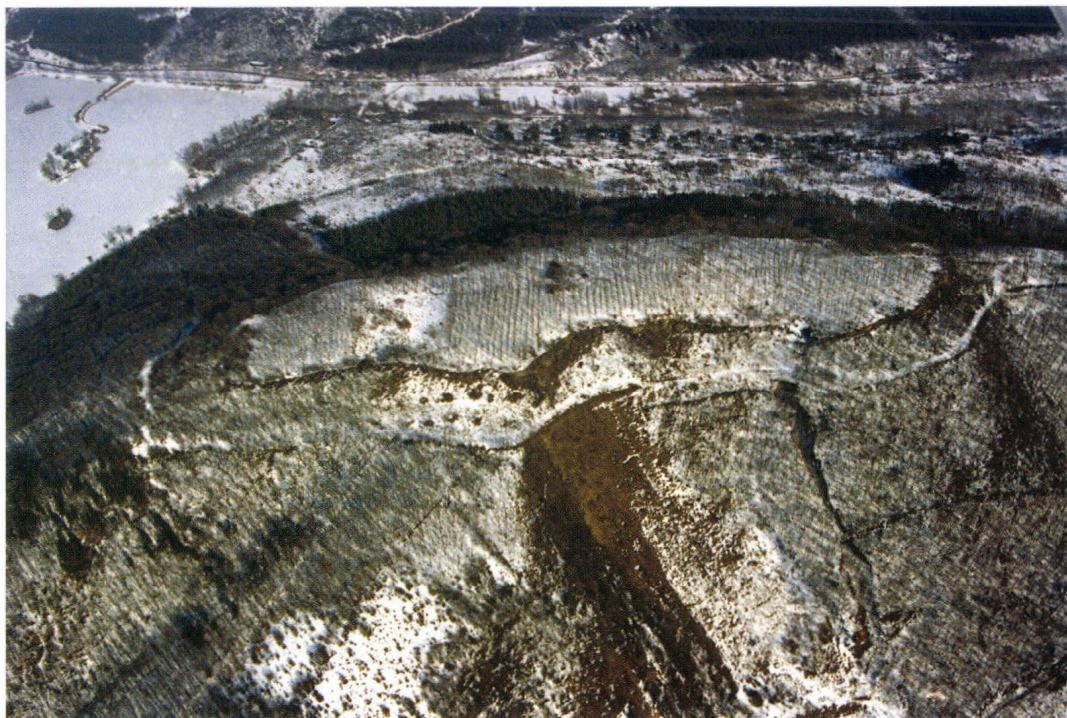
Kőszegi Frigyes – a Dunántúl késő bronzkorával foglalkozva – tévesen külön lelőhelyként sze-

73. Kakasd-Schlossberg. Válogatás a leletanyagból

74. Kakasd-Schlossberg. Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula - Sándorfi György, 1988)

75. Kakasd-Schlossberg. Légi felvétel (2003. február 28.)

repelteti Kakasd–Belacz–Schlossberget és Kakasd–Várhegyet. Utóbbiról csak annyit közöl, hogy Wosinsky feltehetően urnasíros leleteket említ innen.⁹ A Schlossbergéről megjegyzi, hogy erődített település sok hulladékgyödörrel. A leletek közül kiemeli a lengyeli típusú tűzikutyákat, a polírozott cserepeket (köztük turbántekercses peremű tálak), az ujjbenyomásos bordás fazekakat. Ezek szerte a régebbi urnasíros kultúra időszakából származnak.¹⁰

Legutóbb Torma István foglalkozott a Völgyesség peremén álló három jelentős földvár (Kakasd–Schlossberg, Sióagárd–Leányvár, Mucsi (Lengyel)–Sánc) korával, jelentőségével. A már korábban ismertté vált leleteket az urnamezős kultúra időszakába sorolja.¹¹

Schlossberg–Bativár

Az I. katonai felmérésen a hegy neve „Schlos b.” Az 1818. évi térképen tornyos épületet jelölnek: Rud. Bati Vár.¹² Sebestyén Ádám sok mondát gyűjtött a hajdani Schlossbergéről (Várhegyről). „Közülük az egyik azt állítja, hogy alatta, a hegy belsejében is van egy ugyanolyan vár építve, mint a fölötte való volt, csak nem találták a bejáratát. A másik szerint a törökök rengeteg kincset ástak el ide, és össze volt kötve földalatti folyosók által más várakkal. Az a monda is él, hogy a törökök itt aranyborjút imádtak, és menekülésükkor azt betemetve itthagyták. Sokan azóta is keresik a kincset, de még nem találta meg senki eddig.”¹³

Hőke Lajos az avar győrök között említi a Bati várat. Szerinte „Szegszárd közelében a völgyességi pataknak az egyesült Sió–Sárba folyásánál van Bativár és Leányvár; amaz 12, ez 50 hold nagyságú. Főntebb, a Sár folyónak egykori szigetvéra, Janya nevet visel... E három földvárról a vidék regéje azt tartja, Bativárba Bati nevű úr, Janyán a neje, Leányvárott pedig ... az ő leányuk lakott.”¹⁴

Hollós László: „Közel van hozzá (ti. a Schlossberghez) egy másik földvár, Bat vára. A nép tudni véli, hogy itt az egyik fivér vára létezett, míg a harci Várkapunál a másik fivéré, Agárdnál, egy hasonló fensíkon (Leányvárott), a leány s odább, Nyanyaváron (Pta-Janya), az anya vára, Apátváron (Apáti pusztá) az apáé és a család jelekkel tartotta fenn az összeköttetést.”¹⁵

Árva Jenő szerint a Schlossberget az I. katonai felmérés „Rudera Bati” várnak nevezi.¹⁶

A források egy része tehát külön-külön helynek tekinti a két megnevezést, mások viszont ugyanannak. Egy dolog bizonyosnak látszik: Kakasd szélénél helyezkedett el a középkori Bat falu. Ennek nyomai 1992-ben, gázvezeték-árok ásásakor kerültek elő.¹⁷ 1999-ben én is végeztem itt terepbejárást: A Völgysegi-patak és a Rák-patak találkozásánál, az ártérből néhány méterrel kiemelkedő, lankás domboldalon kb. 800 m hosszan figyeltem meg a lelőhelyet, ahol igen sok Árpád-kori és késő középkori cserepet találtam; a terület középső és D-i szakaszán sok, néha nagyméretű vasolvadékokat figyeltem meg.

Ezen a környéken csoportosulnak a Bat szóösszetételű helynevek: pl. Bati-kereszt, Bati-hegy, Bati-malom stb.). Ezek alapján terepbejárásokon kerestem a feltételezett Bati-várat, de erődítésre utaló nyomokat sehol sem találtam.¹⁸ Légi felderítéseket is végeztem itt, de szintén eredménytelenül.

- 1 Coll. XII. Sect. XXX.; az országleírás szerint itt valamikor egy „Schloss” állt, amelynek erős sáncolása azonban már nem látszik. V. ö. *Eperjessy* (1926).
- 2 *Wosinsky* (1896) 236.
- 3 *Wosinsky* (1896) 378–379.
- 4 *Wosinsky* (1896) 184, 378–379.
- 5 *Mészáros* (1961) 210. – A leletek leltári száma: SZWM 60.85.1–9; 60.86.1–13.
- 6 *Patek* (1968) 57.
- 7 A földvár elnevezése a korábbi szakirodalomban Belac(z)-Schlossberg. A Kakasddal csaknem összeépült Belacot 1935-ben Kakasdhoz csatolták. *Árvay* (1936) 6. Wosinskynál Belacz-Schlossberg szerepel. *Wosinsky* (1896) 236. Patek Kakasd-Várhegyet ír. *Patek* (1968) 57.
- 8 HIM HT Nytsz. 47577.
- 9 *Kőszegi* (1988) 147. old., 501, 505. sz. – Az idézett helyen Wosinsky a Várhegy lejtőjén, szőlőkben előkerült csontvázakról ír, amelyeknek mellékletei – a lakosok szerint – csiszolt és átfűrt kőbalták és kőbuzogányok voltak.
- 10 *Kőszegi* (1988) 146. old., 501. sz. – SZWM ltsz. 60.85.1–9, 86.1–12.
- 11 *Torma* (2006) 13.
- 12 Mappa Inclyti Comitatus Tolnensis... Schneemann József, 1818.
- 13 TMFN Kakasd: 331. old.
- 14 *Hőke* (1882) február 5.
- 15 *Hollós* (1894) 70.
- 16 *Árvay* (1936) 39.
- 17 Szabó Géza helyszínelése: Rég. kut. 1992, 72; Rég. Fü. Ser. I. No. 46 (1994) 72.
- 18 1995: Miklós Zsuzsa; 1996: Miklós Zsuzsa–Nováki Gyula.

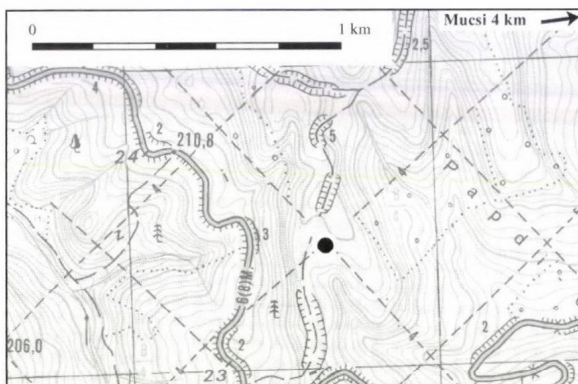
MUCSI (LENGYEL)–SÁNC

Lengyeltől ÉNy-ra kb. 4 km-re (Mucsitól Ny-ra) helyezkedik el a Sánc. Wosinsky kutatásai nyomán a szakirodalomban Lengyeli Sánc néven vált ismertté, de valójában közigazgatásilag Mucsihoz tartozik. A lelőhely tengerszint feletti magassága 243,2 m, relatív magassága kb. 95 m. (76. ábra) Jelenleg bokros, helyenként bozótos erdő fedi.

A nagyjából háromszög alakú hegytetőt – a legmeredekebb oldal kivételével – sánc és kívül árok övezi. A kevésbé meredek ÉNy-i és DNy-i részen kettős sánc védte a telepet.¹

Kutatástörténet²

A földvárat Darnay Kálmán „Töröksáncz” néven említi, ahol kőkori telep volt.³ A Töröksánc, Sánc,⁴ Sánci tető⁵ elnevezés még napjainkban is ismert. Moldoványi 1824-ben említi a „Lázi sántzokat”: „egy hegy tetőn 1 ½ órányira el nyúlnak, nagy erősségeket mutatnak, és a’ sok benne taláztatott ón golyóbisok, és fegyverek hadi küszködésekre mutatnak.”⁶

76. Mucsi (Lengyel)-Sánc. Helyszínvázlat

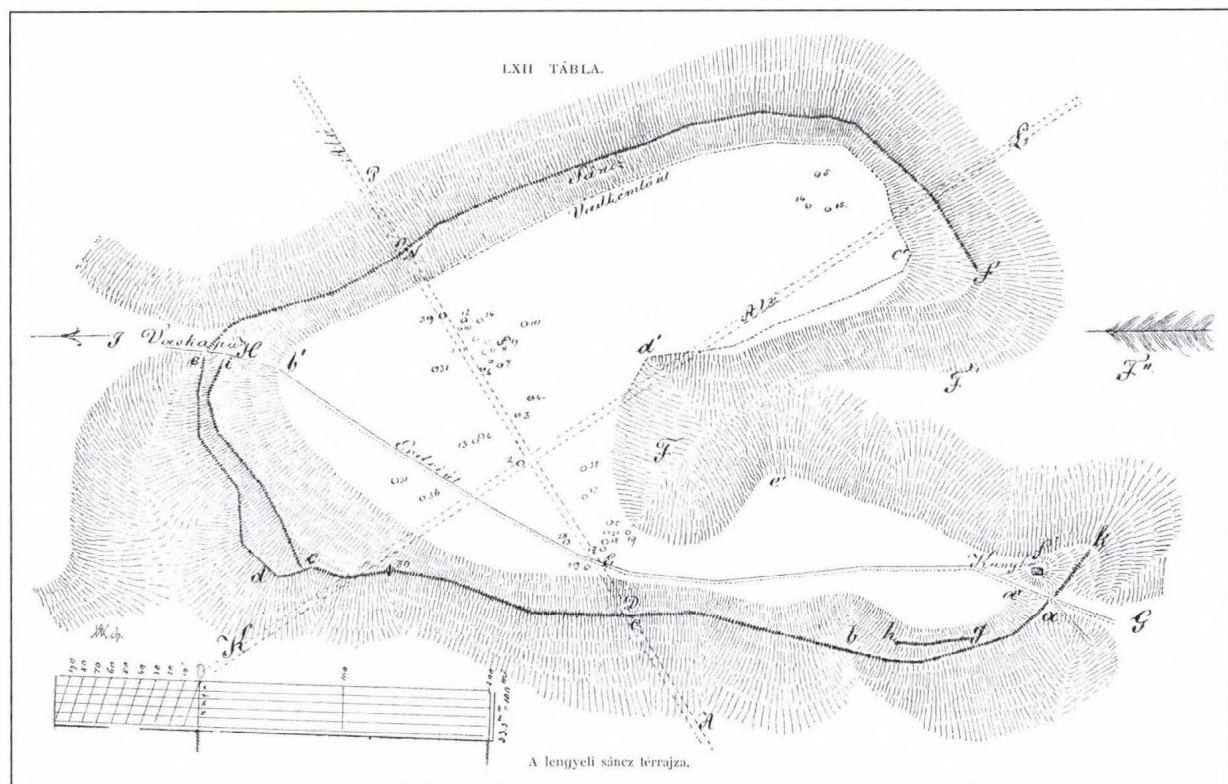
Wosinsky Mór 1882–1888 között végzett ásatásai során nagy mennyiségű későneolit (több lakást és 2 temetőt), valamint középső- és késő bronzkori leleteket talált. Három helyen vágta át az erődítést, és közölte a metszetet is.⁷ Eleinte feltételezte, hogy a sáncot a kőkorból építették, és a bronzkorban tovább használták, de később már határozottan állította, hogy csak a bronzkorban készíthették az erődítést.⁸ A későneolit leletek alapján ez lett a lengyeli kultúra névadó lelőhelye.

Röviden ismertette az innen előkerült kelta és népvándorlás kori leleteket is.⁹

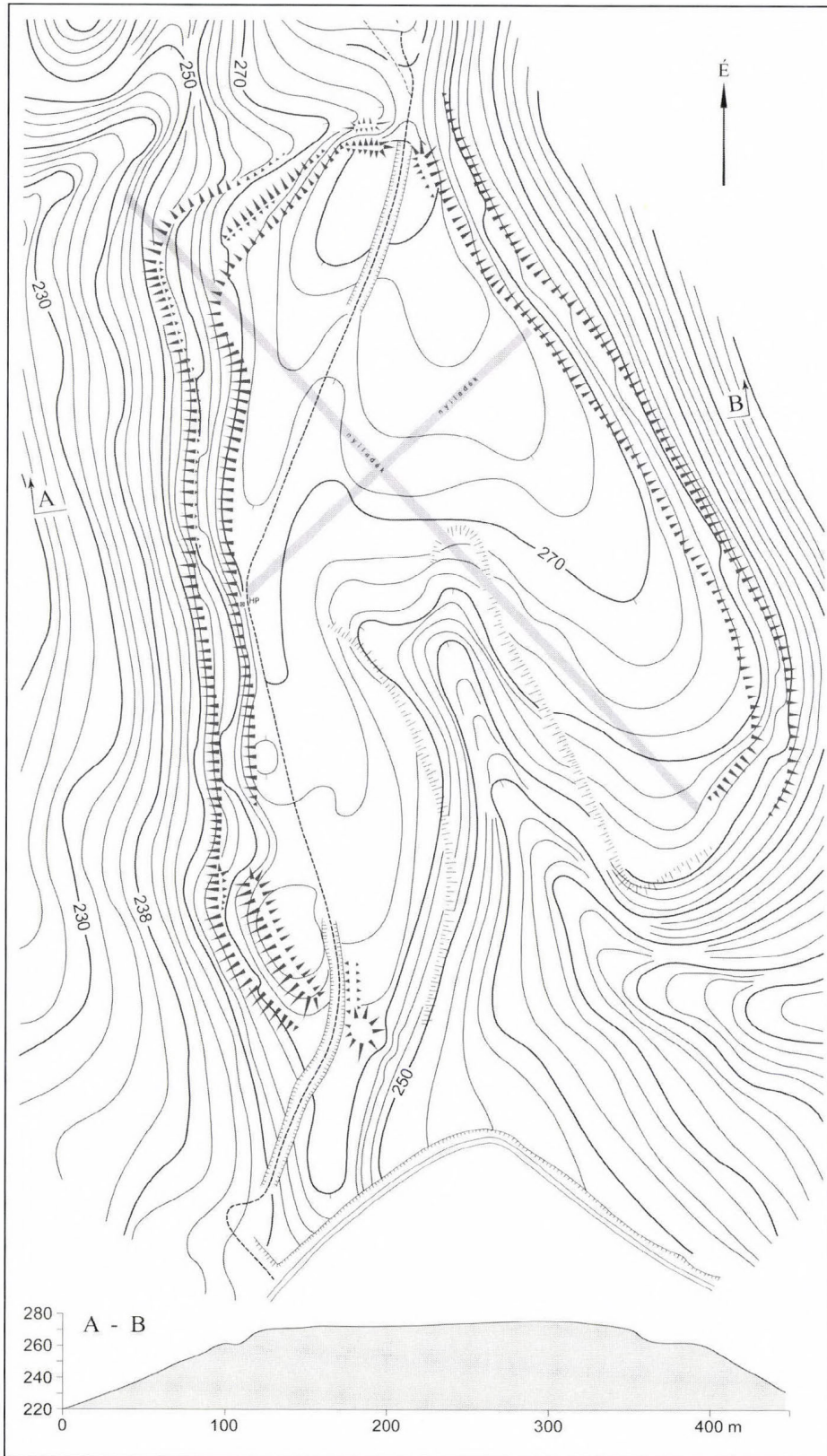
Felmérés

Wosinsky Mór részletes és pontos rajzot közölt a megyei monográfiában. (77. ábra)

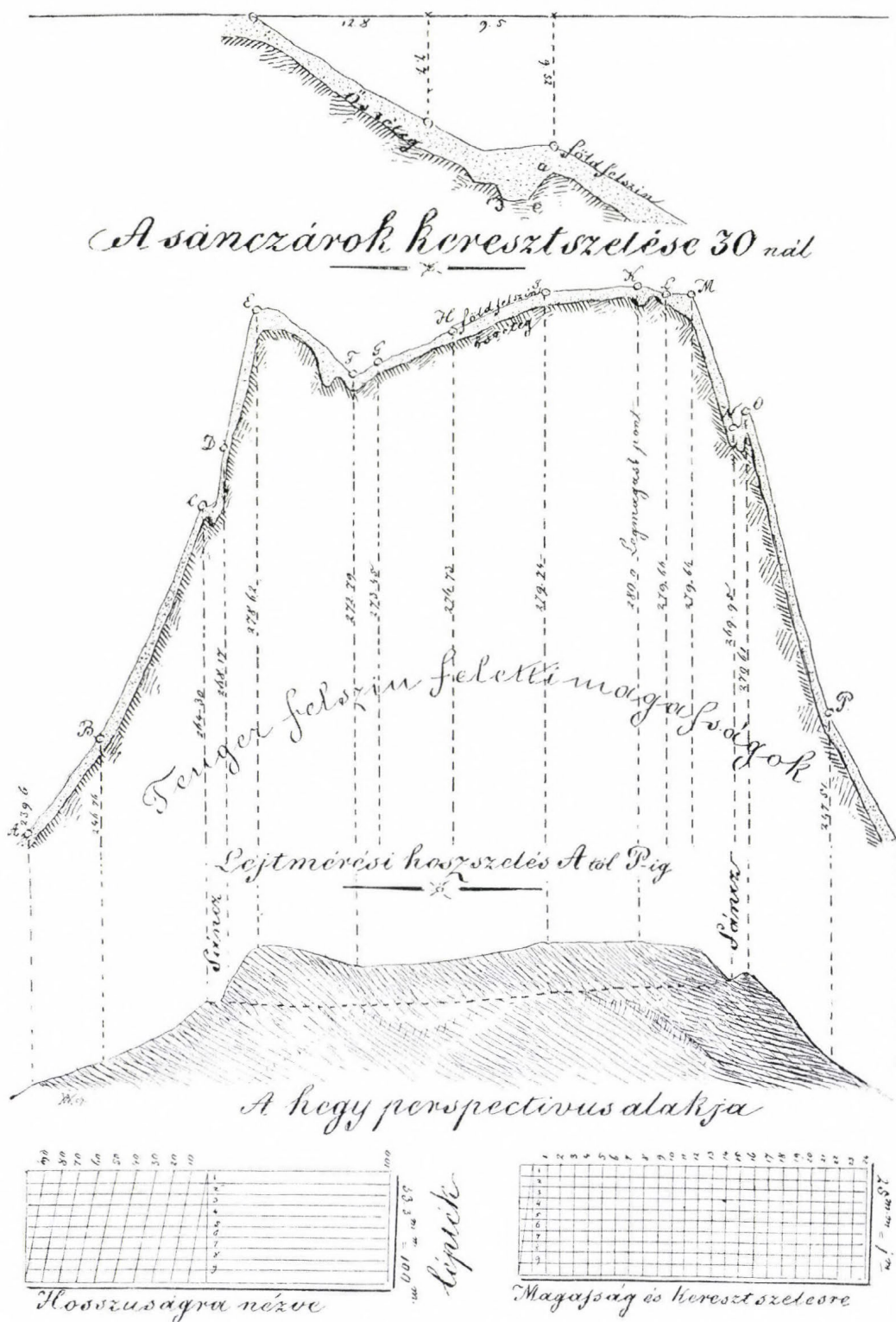
Zalai-Gaál István az ásatásaival kapcsolatban mérette fel a várat: a munkát Badics Balázs kezdte el, majd Meisinger István fejezte be. A Nováki Gyulával együtt végzett terepbejárásunkon megál-

77. Mucsi (Lengyel)-Sánc. Wosinsky Mór felmérése

78. Mucsi (Lengyel)-Sánc. Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula, 2003)

A lengyeli sánc keresztmetszete.

79. Mucsi (Lengyel)-Sánc. A sánc keresztmetszete (Wosinsky Mór rajza)

80. Mucsi (Lengyel)–Sánc. É-i sánckapu (Felvétel: Miklós Zsuzsa, 1996.)

lapítottuk, hogy a szintvonalas felmérés részleteiben (főleg az É-i és D-i sánckapunál) pontatlan. Akkor még úgy gondoltuk, hogy elegendő, ha ezekről a helyekről készítünk új felmérést, és ezeket beillesztjük a korábbi mérésbe. Ezért 1996-ban Nováki Gyulával az É-i sánckaput, majd 1999-ben Egyed Endrével a D-i sánckaput mértük fel. Befejezni akkor – Egyed Endre váratlan halála miatt – nem tudtuk. Végül 2003-ban Nováki Gyulával újramértük az erődítés teljes vonalát.

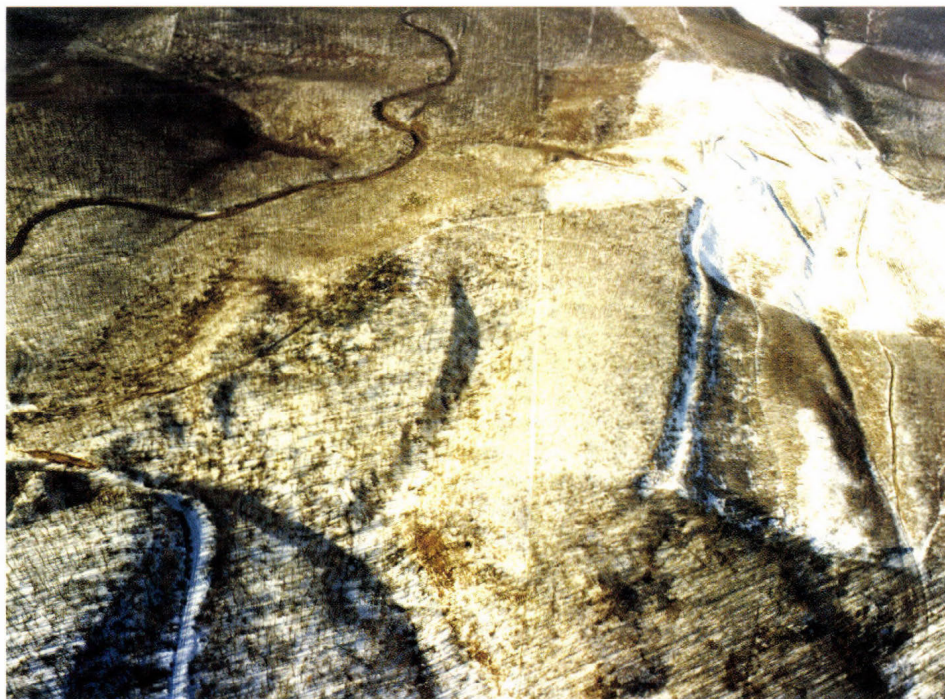
A vár leírása (78. ábra)

A védett terület kiterjedése $570 \times 160\text{--}330$ m (kb. 14 ha).

Az ÉNy–DK-i irányú, D felé szélesedő dombba D felől mély horhos nyúlik be, amely – jelenlegi állapotában – kettévágja a védett terület D-i felét. A földváron áthalad egy dűlőút is, amely az É-i és D-i sánckapu környékén mélyút jellegű. A domb Ny-i és K-i hosszanti oldala igen meredek: ezen a szakaszon csupán egy 8–10 m széles terasz figyelhető meg, a platótól kb. 2–5 m-rel lejjebb. A külső peremen egykor húzódott sáncre két rövidebb szakasz utal, ahol még megfigyelhető a sánc belső oldala is.

Északon keskeny nyereggel kapcsolódik a vár a domb folytatásához, a D-i szakaszon az erődítés vágja át a domb D-i részét. Mivel É és D felől nincs természetes védelem, ezeken a részeken többszörös védelmi vonal figyelhető meg. A már említett dűlőút a D-i sánckapun át lép be a várba. K-i oldalán egy erősen kiemelkedő (kb. 4–5 m) domb, és ahhoz É felől kapcsolódó, kb. 30 m hosszú, mintegy 1 m magas sánc látható. A domb felső átmérője kb. 15–20 m. Közeliében, a K-i oldalon kezdődik a horhos, amelynek bizonyára fontos szerepe volt a védelemben. A kapu Ny-i oldalán, a felső perem vonalában kb. 90 m hosszan követhető egy sánc, amely az É-i és D-i végén is lezárul. Ez alatt mintegy 7 m-rel lejjebb indul a széles terasz és a külső perem, amely kb. 500 m hosszan nagyjából egyenes vonalban halad É felé és ott bekanyarodik K-i irányban, az É-i sánckapu felé. A Ny-i terasz-nál néhány helyen megfigyelhető az egykori sánc belső oldala is.

Az erődítés K-i oldalán a horhos közeliében kezdődik a terasz, de itt nem maradt nyoma a valószínűleg egykori sáncnak. Ezen az oldalon a terasz ÉNy-i irányban fut az É-i sánckapuhoz. A kapu közeliében a Ny-i és K-i oldalon is többszörös védelmi vonal figyelhető meg: Ny felől a kapu közvetlen közeliében

81. Mucsi (Lengyel)–Sánc. Légi felvétel (2003. február 28.)

kettős sánc látható: a perem vonalában kb. 25, néhány méterrel lejjebb pedig 15 m hosszán. Utóbbi vonalában, DNy-i irányban keskeny terasz, illetve – 40 m hosszán – sánc figyelhető meg. A kaputól K-re kb. 30 m hosszán építettek sáncot. A kapun kilépve összeszűkülő nyereg választja el a telepet a domb folytatásától. (79–81. ábra)

Korhatározás

Mint láttuk, a földvár első ásatója, Wosinsky Mór eleinte feltételezte, hogy a sáncot a kőkorbán építették, és a bronzkorban tovább használták, de később már határozottan állította, hogy csak a bronzkorban készíthették az erődítést.¹⁰

Tompa Ferenc 1928-ban G. Bersuval együtt átvágta a sáncot, és az alapnál későhallstatt és kora La Tene cserepeket talált. Valószínűnek tartotta, hogy a Ny-ról betörő kelták ellen építették a sáncot, de feltételezte, hogy már a bronzkorban is erődített volt a telep.¹¹ Az árokról megállapította, hogy koravaskori és V alakú.¹²

Kőszegi Frigyes a BD–HA leletekkel foglalkozik. Szerinte a továbbélő halomsíros kultúra népessége letelepedett a földvárban, de csak rövid ideig lakta.¹³

Patek Erzsébet – Tompa Ferencsel ellentétben, aki késő Hallstatt korinak határozta meg a sáncot – feltételezi, hogy már az urnasíros kultúra idején is erődített volt a telep.¹⁴ Részletesen foglalkozik a leletekkel is, amelyek szerinte az urnasíros kultúra régebbi fokozatát képviselik.¹⁵

Bándi Gábor és Kovács Tibor – Dél-Magyarország bronzkorával foglalkozva – a halomsíros kultúra lelőhelyei között említik a lengyeli földvárat.¹⁶ Bóna István megállapítja, hogy a Wosinsky által feltárt telepjelenségek elsősorban a mészbetétes kultúrához tartoznak, de a sánc kora vaskori.¹⁷

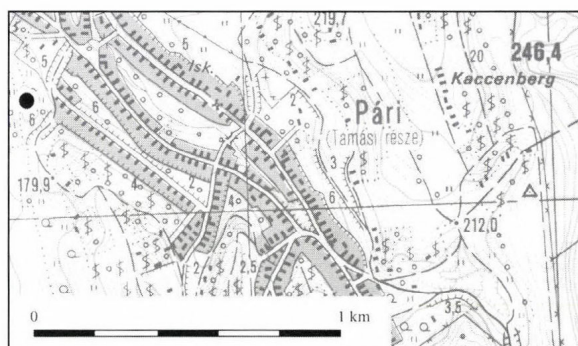
Gaál István – 1982–1983-ban – késő neolit (lengyeli kultúra) és bronzkori leleteket tárt fel.¹⁸ Kutatásai során elsősorban a Wosinsky által részben már kiásott késő neolitikus temetőt vizsgálta; ezen kívül két helyen részlegesen átvágta a sáncot. Miután teljes átvágásra nem volt lehetősége, a sánc korára, szerkezetére vonatkozóan új adatokat nem tudott meg. Mivel az eddigi ásatások során a földvár bronzkori betelepültsége, illetve az erődítés kora ma sem tisztázott egyértelműen, felvette, hogy „a feltehetően bronzkori védőműnek esetleg neolitikus előzményei lennének.”¹⁹

Az eddigi kutatások szerint feltételezhető, hogy az erődítést az urnamezős korszakban építették, és a kora vaskorban megújíthatták.

- 1 *Wosinsky* (1896) I. 256–258.
- 2 A lelőhelyre vonatkozó szakirodalomból csak azokkal foglalkozom, amelyek az erődítést, illetve annak korát érintik.
- 3 *Darnay* (é.n.)
- 4 TMFN 55/151, 152. (Mucsi).
- 5 TMFN 66/38. (Lengyel).
- 6 *Moldoványi* (1824) 57.
- 7 *Wosinsky* (1896) 259–260. old., LXIII. t.
- 8 *Wosinsky* (1885) 391–393, (1886) 1–50, (1987) 171–173, (1891) 224, (1890) 101–102, (1896) I. 259.
- 9 *Wosinsky* (1896) I. 256–259; II. 586, 994.
- 10 *Wosinsky* (1885) 391–393, (1886) 1–50, (1987) 171–173, (1891) 224, (1890) 101–102, (1896) I. 259.
- 11 *Tompa* (1929) 47., (1934) 16., (1934–1935) 106.
- 12 *Tompa* (1942) 103.
- 13 *Kőszegi* (1960) 156.
- 14 *Patek* (1968) 18.
- 15 *Patek* (1968) 58–59.
- 16 *Bándi–Kovács* (1969–1970) 97–110.
- 17 *Bóna* (1975) 198.
- 18 *Gaál* (1983) 20.
- 19 *Gaál* (1983) 20.

PÁRI-SCHANZBERG

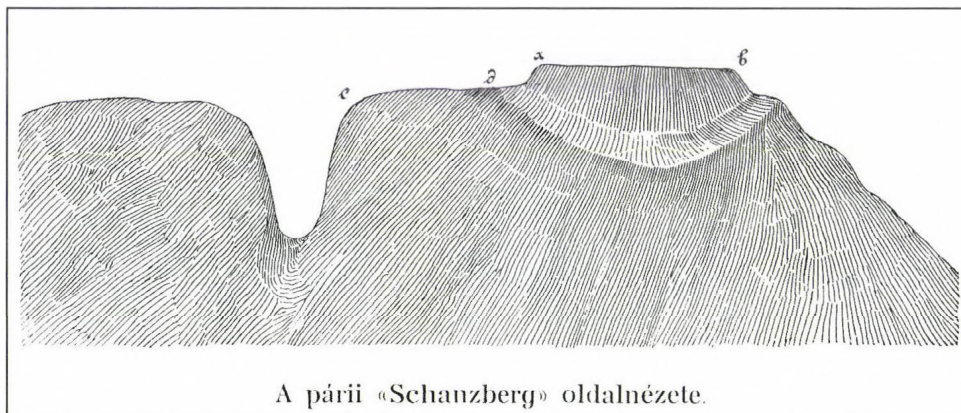
A Schanzberg a falu Ny-i oldala felett emelkedő ÉNy-DK-i irányú dombvonulat ÉNy-i végén található. A 177,9 m tengerszint feletti magasságú földvár 63 m-rel magasodik a Koppány-völgy és a Koppányba D felől folyó kis patak fölé. (82. ábra)

82. Pári-Schanzberg. Helyszínvázlat

Kutatástörténet

Wosinsky adatközlője szerint régiségeket még nem találtak itt,¹ ő azonban részletesen leírja a lelőhelyet: „Egy igen mély s vizmosás által még jobban kitágított bevágás (Vaskapu) választja el az erődítményt a község végén levő magas hegyháttól. E földvárnak systemája ugyanolyan, mint a

83. Pári-Schanzberg. A földvár metszete (Wosinsky Mór)

jovánczai pogányváré. Ugyanis a Vaskapu után egy keskeny, 78 m hosszú hegyhát képezi az elővédművet s csak azután következik a valamivel magasabban fekvő várfő, melynek fensíkja 115 m hosszú s 34 m széles. A várfőnek meredek partjai alatt 11 m széles terrassozás veszi körül a védművet s e terrass alatt gyenge lejtő vonul le a völgybe. A várhegy északnyugati lejtőjén a felső, tisztán fenmaradt terrasson kívül még két, elmosódott terrass nyoma látható. Az egész Várhegy jelenleg gyöppel borított legelő s így a felszínén nem találtam semmi leletet.”² (83. ábra)

Kőszegi Frigyes – a regöly-veravári, az urnamezős kultúra idejéből származó bronz leletegyüttes ismertetése kapcsán – foglalkozik Pári-Sáncheggyl. „Pári-Sánchegyrről nem tudunk sokat; Wosinsky sánccal erősített földvárat említ, ... Torma telepnyomokat észlelt, s ezekből az UK-ra jellemző kerámiát szedett össze.”³

Terepbejárás, felmérés

Torma István 1962. évi terepbejárása szerint a földvár (186. lh.) jó állapotban van. Az erősítés belsőjében a szántás ellenére sem talált leleteket. Csupán az ÉK-i saroknál, hamus folt közeléből tudott gyűjteni néhány rézkori, valamint a BD–HA korszakba sorolható cserepet. 1964. évi bejárásakor egy seprűs és több síkzott peremű edénytöredéket talált. A földvár közelében településre utaló nyomot nem észlelt.⁴

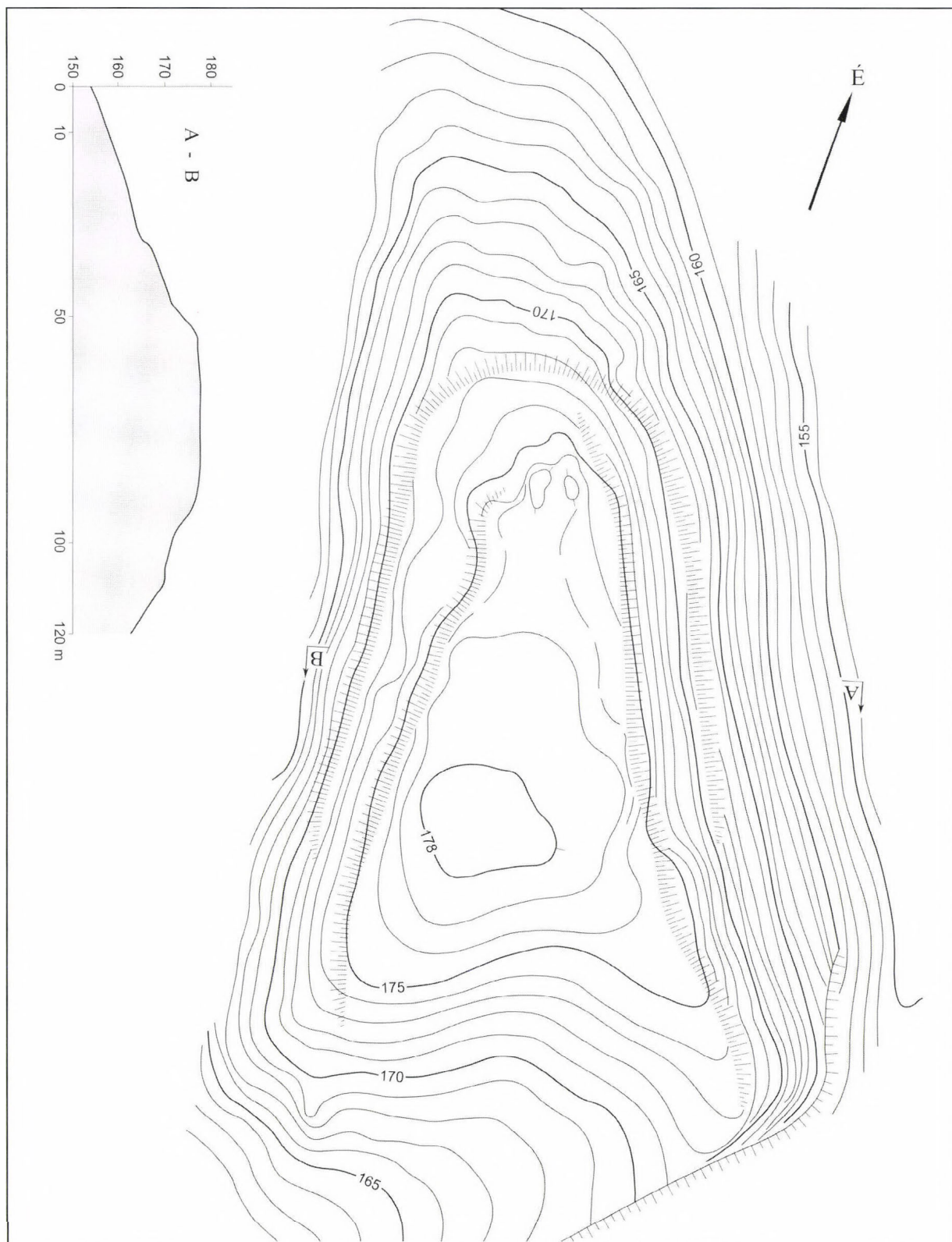
A geodéziai felmérést 1975-ben Virágh Dénes készítette el, ezt a mérést 1992-ben Nováki Gyulával helyesbítettük.⁵ (84. ábra)

2004-ben ellenőriztem a bronzkori földvár korábbi felmérését, és fotókat készítettem a még látható erősítési nyomokról. A lakóterületen akkor búza volt, ezért a már elég magas növényzetben csak két jellegtelen bronzkori cserepet találtam. A lakóterületet övező terasz napjainkra már nagyon lekopott, helyenként alig észlelhető.

A vár jelen állapotában egyrészesnek tűnik, elő- és fővár nem válik el. A dombvonalat D-i folytatásától igen mély bevágás (jelenleg mélyút) választja el a lelőhelyet. A domború felületű dombtetőt három oldalról terasz határolja. Az így védett terület hossza kb. 180 m, szélessége 20–90 m (1,08 ha). A felső perem alatt mintegy 5 m-rel lejjebb található a körben húzódó, 12–13 m széles, erősen elszántott, jelenleg már bokros terasz, amely D felől beleolvad a meredek domboldalba, az É-i végén viszont nagyon elmosódott.

Légi fényképezés

Jól látszik a földvár az 1953. évi, térképezési céllal készült légi fotón.⁶ Magam 1998 óta több alkalommal, különböző megfigyelési lehetőségek között fotóztam a lelőhelyet. Sajnos, a domb oldala bozotos, ezért még havas viszonyok között is csak gyengén figyelhető meg az erősítés.⁷

84. Pári-Schanzberg. Szintvonalas felmérés (Virágh Dénes/Nováki Gyula, 1975/1992)

85. Pári-Schanzberg. Légi felvétel (2004. április 28.)

2004. május végén búzában határozott, keresztben futó sötét sáv látszott a vár közepe táján, mint ha ott korábban átvágás lett volna.⁸ Újabb felszíni kutatás szükséges annak eldöntésére, hogy a légi fotókon látható sáv valóban erődítésre utal-e.⁹ (85. ábra)

Korhatározás

Mint láttuk, Wosinsky a felszínen nem talált leleteket. Torma István terepbejárásai során BD-HA cserepeket is gyűjtött. (86. ábra) Patek Erzsébet – az urnasíros kultúrával foglalkozó könyvében – csupán Wosinskyra hivatkozik. Wosinsky leírása alapján arra következtet, hogy maga a telep a hegylejtőn és a teraszozott oldalon volt, vagy közvetlenül mellette helyezkedett el. Leleteket nem említ, kormeghatározást nem ad.¹⁰ Kőszegi Frigyes – Wosinsky és Torma¹¹ alapján – késő bronzkorinak határozza meg.¹² Wosinskyra hivatkozva Sándorfi György – tévesen – a bizonytalan korú 10–14. századi várak között említi.¹³

Annak ellenére, hogy korai és középső bronzkori lelet egyelőre nem került elő, elhelyezkedése, alapterülete alapján inkább ebből a korszakból származhat a földvár. Bár Torma István néhány urnamezős edénytöredéket is gyűjtött, a valóban késő bronzkori várakkal (Sióagárd-Leányvár, Kakasd-Schlossberg, Regöly-Sánc és Mucsi-Sánc) összehasonlítva Pári-Schanzberg nem tarthat közéjük.

1 SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény 91.63.96. – 1891. júl.

2 Wosinsky (1896) 268–269. – Ugyanitt közli a vár oldalnézetét is.

3 Kőszegi (1993) 232. – Hivatkozik: Torma (1964)-re.

4 Torma István terepbejárása, 1962. okt. 24. és 1964. ápr. 6. – SZWM ltsz. 74.317.1–10.

5 MTA RI Adattára ltsz. 29.742.

6 HIM HT L-34-49-B-c. Nytsz. 43192.

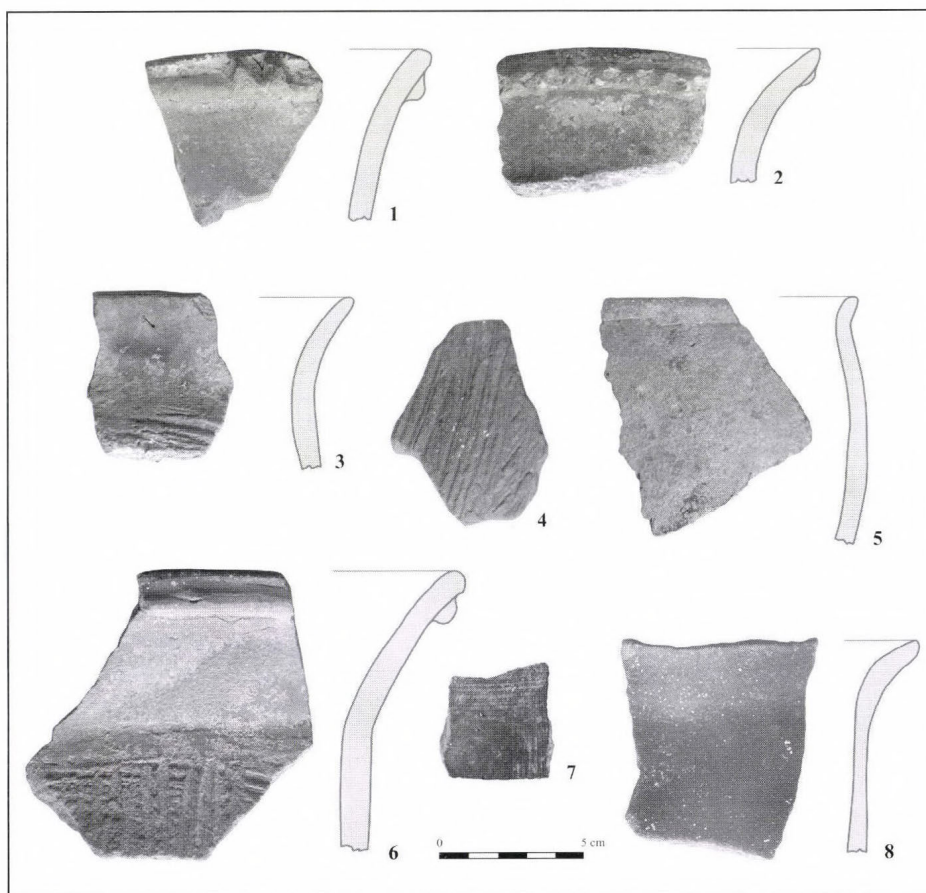
7 MTA RI Neg. sz. 178.041–042, 181.908–909, 197.026–027.

8 RKM 2004, 149.

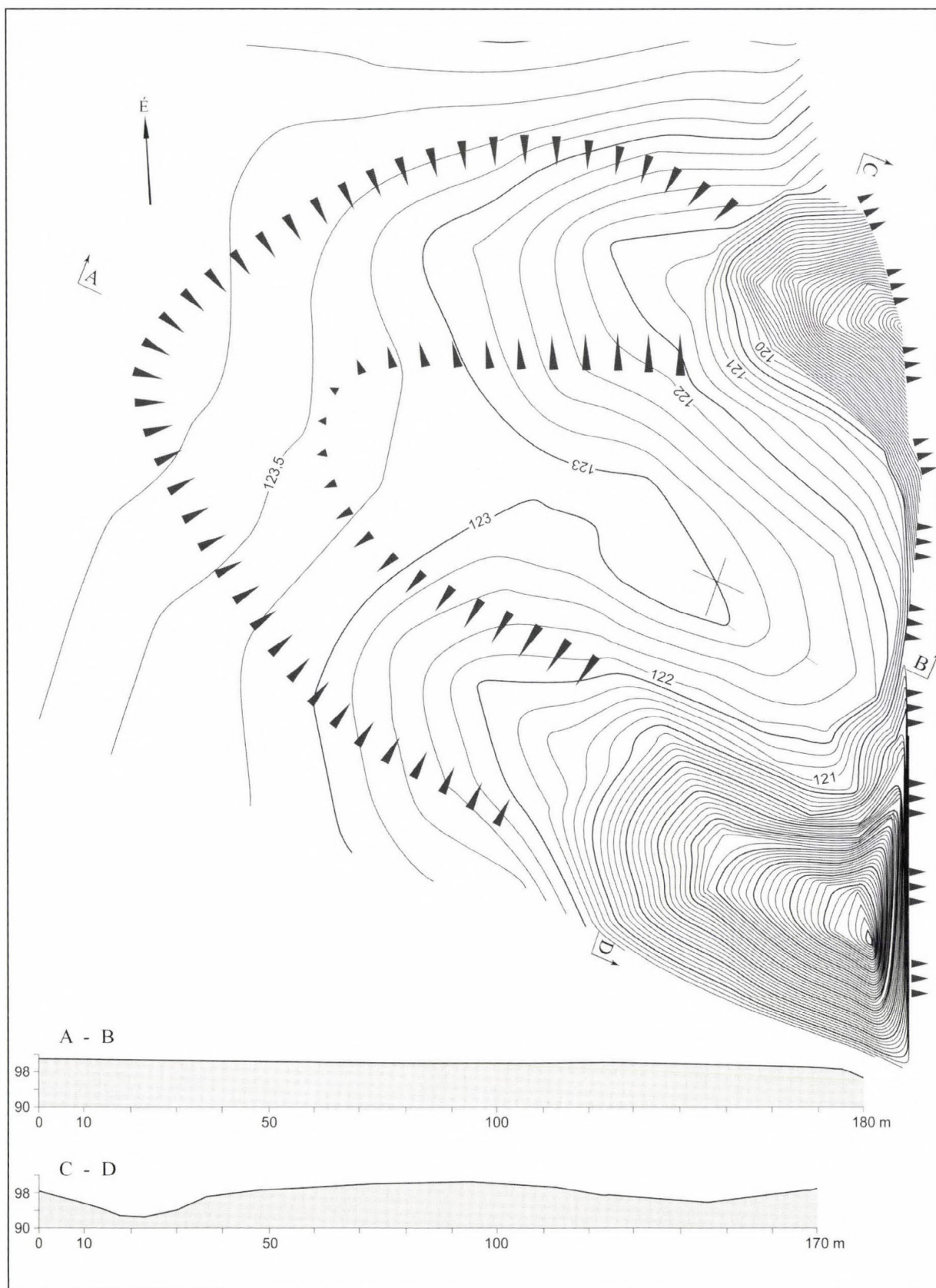
9 RKM 2004, 149.

88. Pincehely-Tamási út dűlő. Légi felvétel (2004)

89. Pincehely-Tamási út dűlő. Felszíni leletek

90. Pincehely-Tamási útra dűlő. Szintvonalas felmérés (Miklós Zsuzsa - Korondán Zoltán, 2005)

A 2003. évi légi felderítésnél figyeltem fel arra, hogy az egyik, meredek oldalú dombot két oldalról horhos, a fennsík felől pedig árok határolja. (88. ábra)

Terepbejárás, felmérés

2004. évi terepbejárásom során a szántásban elszíneződés nem látszott, a fennsík gerincén már elszántották az árkot, de kétoldalt még észlelhető a bemélyedés. A horhosok, valamint az egykori árok által határolt domb nagy része füves, bokros, a plató felől szántott. Utóbbi részen a korabronz-kori Somogyvár-Vinkovci kultúrához tartozó cserepeket, kevés paticsot, állatcsontot találtam. Az egykori árkon kívül bronzkori és római kori edénytöredékeket gyűjtöttem.¹ 2005-ben a tulajdonos fia, Zsiga Zsolt is összeszedte a felszíni leleteket: ezek a töredékek is nagyrészt a Somogyvár-Vinkovci kultúrához tartoznak (tölcséres szájú töredék; tagolt peremű, vállán benyomkodott díszű töredék; rendszertelen bekarcolásokkal, seprűdísszel, illetve szabálytalanul körbefutó vonalakkal ellátott oldalak) de előfordul néhány bádeni is.² (89. ábra)

A szintvonalas felmérést 2005 áprilisában készítettük el.³ (90. ábra) Az erődített terület nagysága kb. 120 × 90 m (1,08 ha).

Korhatározás

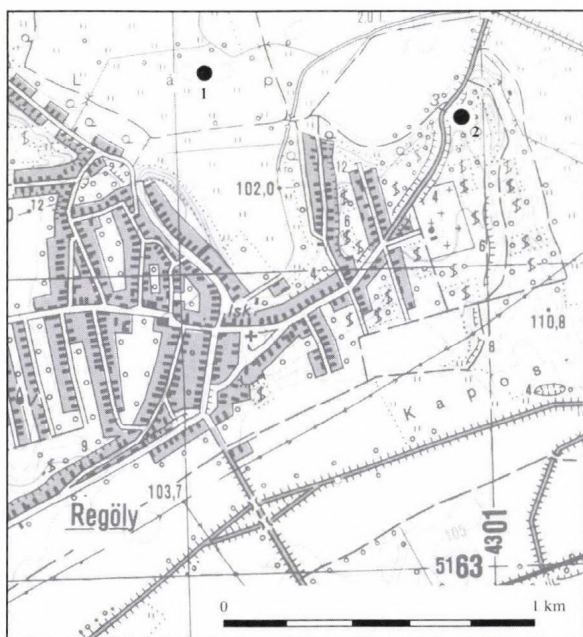
Az eddigi leletek alapján a földvár a kora bronzkorban, a Somogyvár-Vinkovci kultúra idején létesült.

1 SZWM F.2005.53.1–10.

2 SZWM F.2005.53.1–10. Zsiga Zsolt ajándéka. Segítségét ezúton is köszönöm.

3 RKM 2005, 299.

REGÖLY-SÁNC

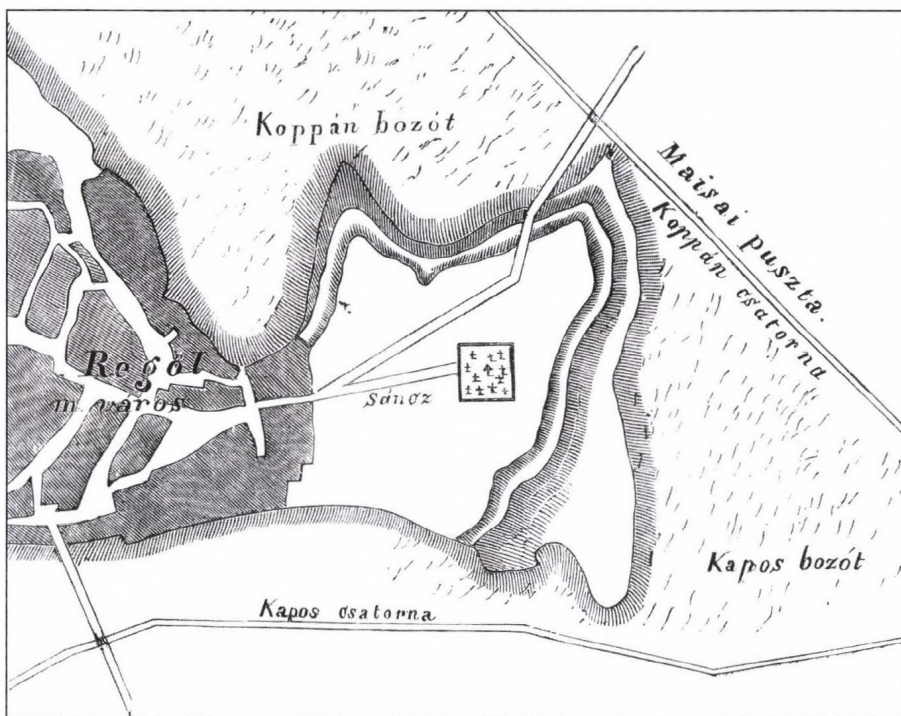
91. Regöly-Sánc. Helyszínvázlat

A Sánc a falu K-i szélén emelkedik, a Kapos és Koppány folyók találkozásánál. Tengerszint feletti magassága 122,1 m, relatív magassága kb. 16–20 m. (91. ábra 2.)

Kutatástörténet

Az általam ismert legkorábbi adat, ahol szerepelnek a sáncok, 1722-ből származik: a canonica visitatio az egykor itt állt templommal kapcsolatban említi.¹

Az I. katonai felmérés is határozottan ábrázolja, bár nem egészen helyes alaprajzzal. Figyelemreméltó, hogy a Koppány felőli oldalon Ny-i irányban tovább viszi. A D-i oldalon lényegében a Rómer-féle alaprajznak megfelelően zárja le. D-i oldalán a községből kiinduló, a Kaposbozótban elvesző út halad. Az akkor még csak jelentéktelen falusi házakkal beépített Ny-i oldalon nincs nyoma semmiféle sáncnak.²

92. Regöly-Sánc. A földvár első felmérése (Rómer Flóris)

Jól láthatók a sáncok az 1818. évi regölyi térképen: ekkor a lelőhely még nagyrészt beépítetlen volt.³

Első leírása Moldoványi Józseftől származik: „Regölynek napkeleti része a’ Templommal együtt egy nevezetes kétszeres Sántzban fekszik, mellynek némelly maradvánnya kivált a’ Kapos felől igen látszatós, és bizonyosága annak, hogy itt hajdan valami vár a’ természettől is magától megerősítve lehetett...”⁴

Valószínűleg Hőke Lajos hívta fel Rómer Flóris figyelmét a regölyi sáncre: 1872-ben kelt levelében több földvárat is említ, közöttük a regölyit is.⁵ Rómer a kongresszusi kötetben közli a vár vázlatos alaprajzát⁶ és rövid leírását is: az oldalai meredek, kiszögelléseik bástyát formálnak, és azokon a helyeken, ahol a fennsík lejtősödik, nemcsak 12 m magas földsáncokat, de elég mély árkokat is találunk. Az oldalak hossza 400 és 660 m között változik, a földvár lábánál, ahol az oldalai nem voltak elég erősek, földsáncokat emeltek és árkokat mélyítettek, amelyek megszakadnak, amikor a mocsár már elég a védelem biztosítására.⁷ (92. ábra)

Wosinsky a Rómer-féle rajzokat közli újra. Leírásában hangsúlyozza, hogy Tolna megyében ez az egyetlen őskori földvár, amely nem hegytetőn, hanem csak dombon helyezkedik el. Kiemeli a mocsaras környezet által biztosított természetes védelmet is: É-i és Ny-i oldala kettős sáncárokkal védett, de jobban védte egykor a mocsaras víz, amely a falu felé eső, D-i bejáratát kivéve, minden oldalról övezte. Azokon a részekén, ahol a sánc fennsíkja a víz felé lejt, a 12 m magas sáncon kívül még igen széles árkokat is találunk. Hosszanti oldalai 400 és 600 m között váltakoznak.⁸

Megemlíti, hogy a leletek között vannak kőkoriak, bronzkoriak⁹ és rómaiak is, de legtöbb a kelta. Ennek alapján valószínűsíti, hogy az erődítést a kelták építették.¹⁰ Feltételezi, hogy az egyik kelta törzs fejedelmi székhelye lehetett itt: igen sok a kelta lelet, közöttük rengeteg a pénz, sőt pénzöntő mintákat is találtak.¹¹

A Nemzeti Múzeum megbízásából 1890-ben Wosinsky Mór is kutatót a vár alatti völgyben, a keleti kapu közelében, egy „nagy kerek domb tövében”. Megfigyelései szerint településnyomok itt nincsenek (a mocsaras terület miatt nem is lehetett itt település). Az addig előkerült leleteket vízbe dobott votív tárgyaknak tekinti.¹²

A leletek alapján a rómaiak is megtelepedtek a Sánc területén, de a község más részein is.¹³

93. Regöly-Sánc. A betöltődött sáncárok foltja (Miklós Zsuzsa felvétele, 2003)

1904-ben Kovách Aladár a sánccoldalban és a sánctetőn végzett ásatást. Ennek során több sírt tárt fel. Korszakot nem említ, de a leírás alapján népvándorláskori vagy középkori sírok lehetnek.¹⁴

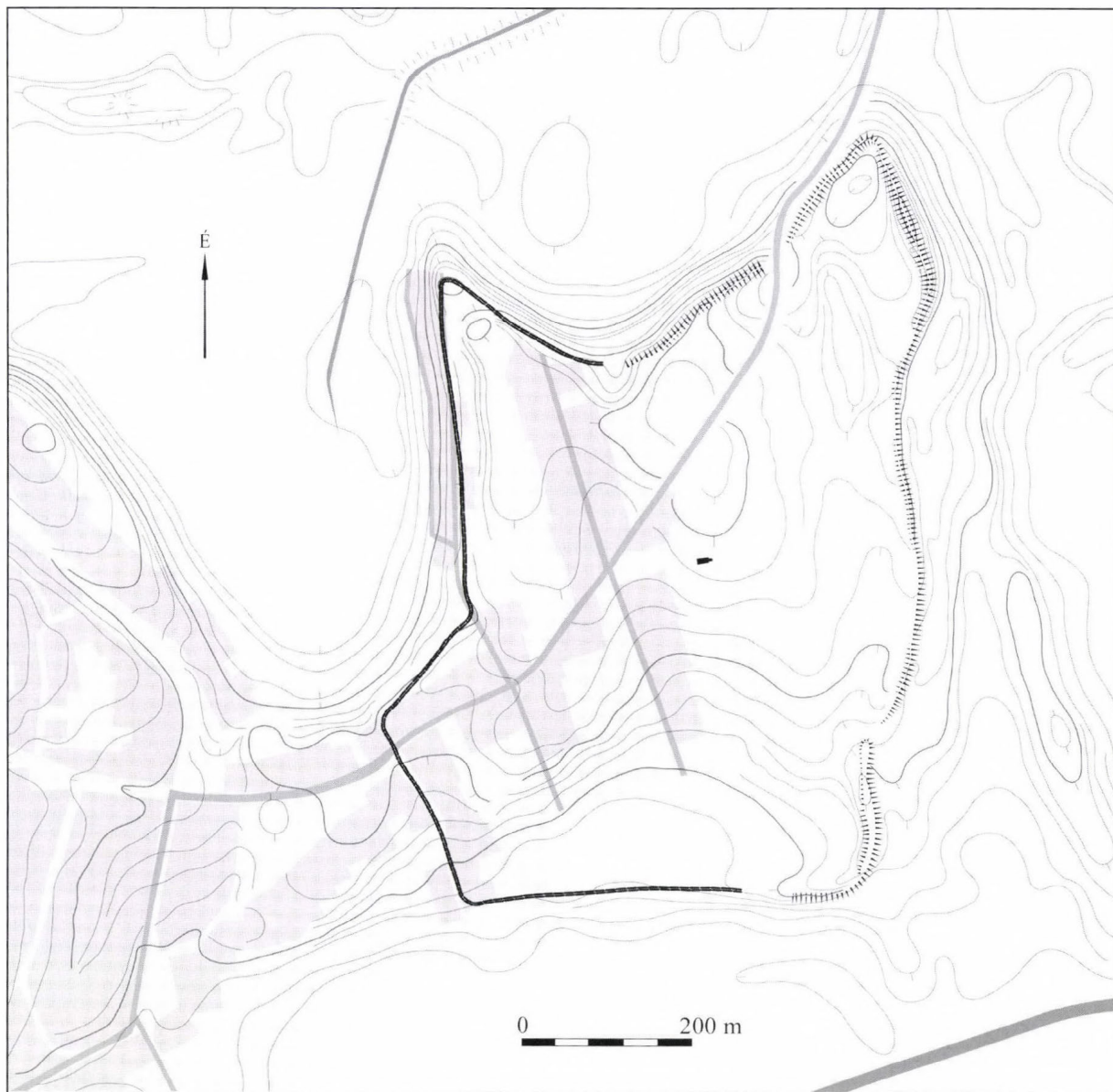
Barkóczi László és Sági Károly 1950. évi ásatásán a földvár legrégebbi rétegeiben Hallstatt-kori leletek kerültek elő, ezután pedig csak késő LT következik, amely belenyúlik a császárkorba. A Hallstatt és a La Tene D között nincs lelet.¹⁵

Mészáros Gyula turbántekercses tálperemeket, ujjbenyomásos bordával díszített fazéktöredékeket, agyagkarika darabot gyűjtött az urnasíros kultúra időszakából.¹⁶

A regölyi kelta leletek ismertetése kapcsán Hunyadi Ilona valószínűsíti, hogy itt egy kelta oppidum volt, ahol pénzöntőde is működött.¹⁷

Patek Erzsébet a korábbi szakirodalom és saját terepbejárása alapján foglalkozik a lelőhellyel: Wosinskyval ellentétben elképzelhetőnek tartja, hogy már az urnamezős kultúra időszakában erősített volt a település.¹⁸ Részletesen ismerteti az erősítést. Megemlíti, hogy jelenleg két feljárat ismert: K felől a Kisvaskapu, É felől pedig a Nagyvaskapu (Majsa-puszta felől).¹⁹

1970–1971-ben Jerem Erzsébet kutatott a Sánc területén: elkészítették a lelőhely részletes szintvonalas felmérését;²⁰ a legmeredekebb É–ÉNy-i oldalon, egymástól 155 m-re 16 × 2, illetve 12 × 2 m-es szelvényekkel vágták át a sánct.²¹ A kevés és bizonytalan cölöpnyom alapján nem dönthető el egyértelműen, hogy a földsáncnak volt-e gerendaszerkezete. A felhordási rétegben kizárólag koravaskori kerámiát találtak. Az egyik szelvényben a rétegek egy kora vaskori hulladékgödör fölé, a másikban egy szintén kora vaskori ház padlószintje és omladéka fölé futnak. Ezek szerint a telep megerősítésére legkorábban a kora vaskor második felében kerülhetett sor. A belső településrétegeket három kisebb szelvényrel vizsgálták.²² A földvár D-i részén, a jelenlegi templomtól ÉK-re kiásott szelvényekben földbevéjt sövényfalú házak és gödrök kerültek elő, igen sok LT D lelettel. Az ásatási megfigyelések alapján Jerem Erzsébet szerint a lelőhely legkorábban a kora-bronzkor-

94. Regöly-Sánc. Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula, 2003)

ban népesült be; a vaskori és kelta lakosságot hosszabb szünet után a késő népvándorláskori, majd kora Árpád-kori népesség követte.²³ A többi erődtített kelta telephez hasonlóan a regölyi is későre keltezhető, ahol többnyire az Kr. u. 1. századra is átnyúló leletanyagot találunk. Ugyancsak közös vonásuk ezeknek a telepeknek, hogy korábban már sánccal erősített földvárba költözött be a későkelta lakosság.²⁴

Kőszegi Frigyes – a regöly-veravári,²⁵ az urnamezős kultúra idejéből származó bronz leletegyüttes ismertetése kapcsán – foglalkozik Regöly-Földvárral.²⁶ Megállapítja, hogy Regöly-Veravár közvetlen közelében „két olyan sánccal erősített földvárat [Pári-Schanzberg és Regöly-Sánc] ismerünk, amely betölthette ilyen központ [nagy urnamezős települési központ] szerepét, s amely alkalmas lehetett arra, hogy veszélyhelyzetben a környékbeli falvak lakosságának menedékhelyül szolgáljon. Természetesen ezekről a magaslati helyekről jól belátható volt a távolabbi vidék is, így az itt megtelepedők ellenőrzésük alatt tarthatták a folyó völgyben futó kereskedelmi útvonalat is...[Regölyben] sánccal erősített földvárról vannak ismereteink. Az itt megejtett sánctávágásból eddig csak korai

vaskori cserepek bukkantak napvilágra, és számos szörványkerámiát és bronztárgyat őriz a helyről a szekszárdi és a Magyar Nemzeti Múzeum. Különös jelentőséget kell tulajdonítanunk az 1950-ben itt végzett ásatásnak, melynek során zömmel az UK régebbi szakaszába keltezhető leletanyag került elő. Ezek közé tartozik a már említett, V bordás tokosbalta öntőmintája. Patek tumulust is megfigyelt a földvár alatt.”²⁷

Terepbejárás

A Sánc jelenleg az É-i, K-i és ÉNy-i szakaszon a legépebb. Ezek a részeken többnyire fás, bokros, helyenként füves a felszíne. A mezőgazdasági művelés azonban itt is sokat rontott az állapotán. Már 1903-ban feljegyezte Kovách Aladár, hogy ezek az oldalak, illetve a sáncetető szőlővel volt beültetve. A negyedik, Ny-i oldalba viszont házak épültek, ahol az udvarok feltöltéséhez, rendezéséhez „a felső sáncolatot lehordták az alsó sáncolatra.”²⁸ Napjainkban ezen az oldalon már csak a házak felett magasodó löszfalat láthatjuk, egy helyen a betöltődött sáncárok feltöltésével. (93. ábra) Az ÉNy-i sarokban az egykori sánc rövid szakaszon még kivehető, bár itt is erősen lepusztult, egy pincét is belevágtak. A Wosinsky által a Ny-i és É-i oldalon említett kettős sáncároknak nem találtuk nyomát.

A falu belterületén feltehetően feltöltötték, elegyengették az egykori erődítést; vonalát csak sejteni lehet. A domb összeszűkülő nyakánál az É-i és D-i oldalon látható mélyedés esetleg egykori átvágás is lehet; középen az országút magasabban húzódik, minden bizonnyal újkori feltöltésen. A DNy-i szakaszon ismét szántóföldön – alig látható – kiemelkedés jelzi a sánc vonalát. A K-i oldalon végig követhető – a többnyire fás, bokros – sánc. Legépebben az É-i sarok közelében maradt meg, a többi részen eléggé lekopott, több helyen házat építettek bele. Az ÉNy-i oldalt a Keszőhidegkút felé vezető országút építésével átvágták. Metszetében a sánc szerkezetére utaló nyomok jelenleg nem látszanak.

Mindenesetre feltűnő, hogy míg a többi oldalon több méteres sánc határolja a lelőhelyet, addig a DNy-i szakaszon alig látható kiemelkedés utal az erődítés határára. Nehezen képzelhető el, hogy – ha egykor itt is olyan magas volt a sánc, mint máshol – azt annyira leszántották, hogy szinte nyoma sem marad. Valószínűbbnek tartom azt, hogy ezen az oldalon talán el sem készült, vagy félbeszakadt az építkezés, éppen olyan helyen, ahol a leginkább támadható volt a település.

Felmérés

Minthogy az eredeti felmérés hiányos, ezért Nováki Gyulával 2003-ban újramértük a Sáncot. (94. ábra)

Légi fényképezés

A jelenleginél jobb állapotban ábrázolja a Sáncot egy 1968. évi légi fotó.²⁹ Magam 1996 óta készítetek légi fotókat Regölyről. Szántásban a talaj elszíneződése utal az erődítés már elszántott részeire. A hó pedig – megfelelő sűrűlőfény mellett – a domborzati formákat is jelzi. (95. ábra)

Czajlik Zoltán 2001. évi légi fotózása alkalmával a lelőhely D-i részén, kiskertekben a növényzet elváltozásai alapján egy, a növényzet által jelzett sávot figyelt meg: a 10 m széles sáv a sánc K-i végéhez kapcsolódik, Ny-on pedig a házaknál ér véget (odáig lehet követni). Czajlik feltételezése szerint ez az elszíneződés az egykori sáncra utal, amely a földvár eddig ismeretlen D-i lezáródását jelzi. Ezek alapján megállapítja, hogy a lelőhely ma megfigyelhető határai megfelelnek a kongresszusi kötetben megjelent rajznak: a D-i széle ott van, ahol Rómer a plató szélét jelzi. Ennek alapján a vár területe 44–50 ha (640/860 × 920 m).

A földvár Ny-i szakaszával kapcsolatban Czajlik Z. valószínűsíti, hogy ott lehetett legjobban megerősítve, mivel azon az oldalon nem volt természetes védelem. A topográfiai megfigyelések alapján arra gondol, hogy itt két-rekeszes sáncrendszer lehetett, olyan, mint Velem-Szentvid-hegyen.

Czajlik hipotézise szerint a vár belső vonalát árok képezte, amely helyenként ma is látható.³⁰

95. Regöly-Sánc. Légi felvétel

Templom

Mint már láttuk, a Sánc területén a kora Árpád-korban is megtelepedtek. Kutatás hiányában nem tudjuk, hogy térben és időben meddig terjedt ez a település, amelynek templomát, és részben temetőjét is feltárták.

Ennek a templomnak az első említését az 1722. évi canonica visitatio-ban olvashatjuk: „Hasonlóképpen láthatók még a regölyi határ keleti részében lévő sáncokban egy szintén romokban heverő templom nyomai, a földdel egyenlővé tett falakkal, csupán a szentély íve maradt meg.” 1994–1995-ben Vizi Márta Havassy Péterrel együtt tárta fel a templom maradványait. Ennek nyomán egy téglalap alakú, kívül félköríves szentélyzáródású templomot találtak (az 1. fázisban hossza: 13,80 m, szélessége: 7,20–7,60 m, nyugat felé kissé szélesedik). A templomot a nyugati végén szintén téglalap alakú résszel, feltehetőleg karzattal bővítették (2. fázis: a bővítés hossza: 4,80 m, szélessége: 7 m).

A templom falait nagyrészt kiszedték. A déli oldalon megmaradt egy része, (felmenő falra utaló szakaszok nem voltak), másutt csupán az alapozási árok került elő. A nyugati bővítmény falának sárga agyagból döngölt alapja volt. A padlószint minden valószínűség szerint megsemmisült.

A templom építése a 12–13. század fordulójára tehető. Néhány évtized elteltével, talán a 13. század második felében, nyugati oldalához karzatot építettek. Minden bizonnyal a korszak egyszerű falusi templomainak sorába tartozott. Felmerülhet azonban az a feltételezés is, hogy egykor főesperességi templom volt.

Pusztulásának idejét nem ismerjük. Területét azonban később temetőnek használták a környékeliek. A sírokból egyszerű pánt- és fejesgyűrűk, övpártaveretek, kapcsok kerültek elő.³¹

A regölyi plébániatemplomot csak a pápai tizedjegyzék említi a középkorban.³² Az épület vélhetőleg kezdetben főesperesi egyház lehetett és csak a főesperes Pécsre költözése után lett belőle plébániaegyház.

Györffy György Regölyt vár nélküli főesperességi központnak tartotta.³³ Mások – így pl. Tímár György, K. Németh András – szerint a sáncot felhasználták honfoglaló eleink, hiszen kiváló védelmet biztosított. A vélemények megoszlanak abban a kérdésben, hogy volt-e Regölyben királyi várispánság, amelynek ispánja mellett tevékenykedhetett volna a térítő pap. Kristó Gyula a várral is rendelkező, egy-egy megye területén általában a megyének is nevet adó főesperesség mellett többed-

magukkal osztozó főesperesi központokat elemezve mutatott rá, hogy ezek a vilgi-területi igazgatási önállósodás, az önálló várispánsági fejlődés különböző fokára jutott központok.³⁴ Kristó Gyula szerint a Szent István korában alapított Tolna megye keletkezését néhány évtizeddel később követhette a megye Ny-i részén egy másik, Regöly központú világi központ kialakulása, amely azonban a későbbiek során nem vált önálló vármegyévé.

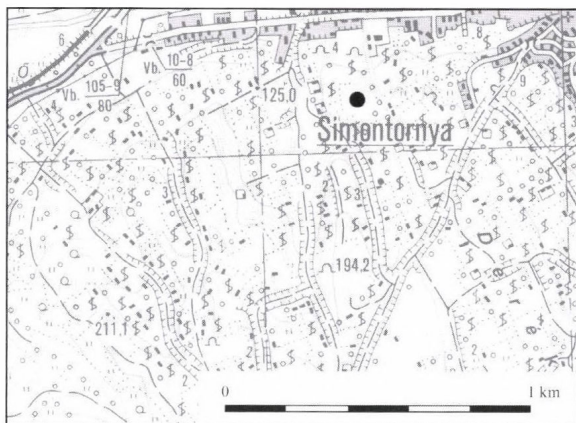
Összegzés

Jerem Erzsébet kutatásai szerint a telep megerősítésére legkorábban a kora vaskor második felében kerülhetett sor. A többi erődített kelta telephez hasonlóan a regölyi is későre keltezhető, ahol többnyire az Kr. u. 1. századra is átnyúló leletanyagot találunk. Ugyancsak közös vonásuk ezeknek a telepeknek, hogy korábban már sánccal erődített földvárba költözött be a késő kelta lakosság.³⁵

- 1 TMÖL Kammerer-hagyaték, Regöly.
- 2 I. katonai felmérés, XI–XXVIII.
- 3 Mappa Urbaria Oppidi Regöly. 1818. Antonius Obersteiner. TMÖL U 123.
- 4 *Moldoványi* (1824) 65.
- 5 MOB 1872/120. levél.
- 6 A rajz készítőjét nem ismerjük.
- 7 *Rómer* (1878) 84–85; Jkv. XIX. 178.
- 8 *Wosinsky* (1896) 270–272.
- 9 *Wosinsky* (1896) 494–497.
- 10 *Wosinsky* (1896) 272. – A regölyi leletek nagy része a Nemzeti Múzeumba került. Ezeket *Wosinsky* az egyes korszakoknál részletesen ismerteti.
- 11 *Wosinsky* (1896) 593.
- 12 *Wosinsky* (1896) 596.
- 13 *Wosinsky* (1896) 790.
- 14 *Kovách* (1904) 256. – Ezek a sírok avar temetőhöz tartoztak. A temetőt közli *Kiss* (1984a).
- 15 *Kerényi* (1957–1958) 9.
- 16 *Kőszegi* (1988) 176. – SZWM 59.508.1–9.
- 17 *Hunyadi* (1957).
- 18 *Patek* (1968) 18.
- 19 *Patek* (1968) 65.
- 20 A felmérést Farkas Pál készítette el. Sajnos, csupán a sánc vonalát mérte fel, a belső területet nem. Ezért Nováki Gyulával újramértük a földvárat.
- 21 A szelvények elhelyezkedéséről készült térkép elkallódott. – Jerem Erzsébet szíves szóbeli közlése.
- 22 *Jerem* (1971) 13.
- 23 *Jerem* (1972) 18–19. Az ásatás bronzkori leletanyagának feldolgozási jogát T. Németh Gabriella kapta meg, aki egyetemi szakdolgozatában ezt el is végezte. *T. Németh* (1999).
- 24 *Jerem* (1975) 270.
- 25 Veravár a belterületen, a Sánc szomszédságában található.
- 26 *Kőszegi* 1988, 964. sz. alatt közli a földvár kutatástörténetének tömör leírását. A 970, 975, 978. sz. külön felvett lelőhelyek (Kemence, Kisvaskapu, Óvoda udvar) a földvár részeit képezik.
- 27 *Kőszegi* (1993) 232; *Patek* (1968) 64, 80–86. t; *Patek* (1981) 15, 20.
- 28 *Kovách* (1904) 260.
- 29 BGTV felvétel.
- 30 *Czajlik – Holl* (2003) 67–70. old., 2–5. kép.
- 31 *Havassy – Vizi* (2004) 221–233.
- 32 Mon. Eccl. Vat. I/1. 145, 262, 276, 298, 306. Vö. *Timár* (1999) 307. – *K. Németh* (2006) 149.
- 33 *Györffy* (1976) 336. o. 97. l.; *Györffy* (1977) 209.
- 34 *Kristó* (1988) 232.
- 35 *Jerem* (1975) 270.

SIMONTORNYA-MOZSI-HEGY

A város D-i széle felett, a Kapos D-i partját kísérő É-D-i irányú hegyhátak egyikének É-i végén található a földvár. Tengerszint feletti magassága kb. 160 m, a Sió-völgy feletti relatív magassága mintegy 60 m. (96. ábra) Ez a terület a Tolnai-Hegyhát legészakibb nyúlványa, ahol az ÉNy-DK-i irányú dombhátak kiválóan alkalmasak erődítések létesítésére.

96. Simontornya-Mozsi-hegy. Helyszínvázlat

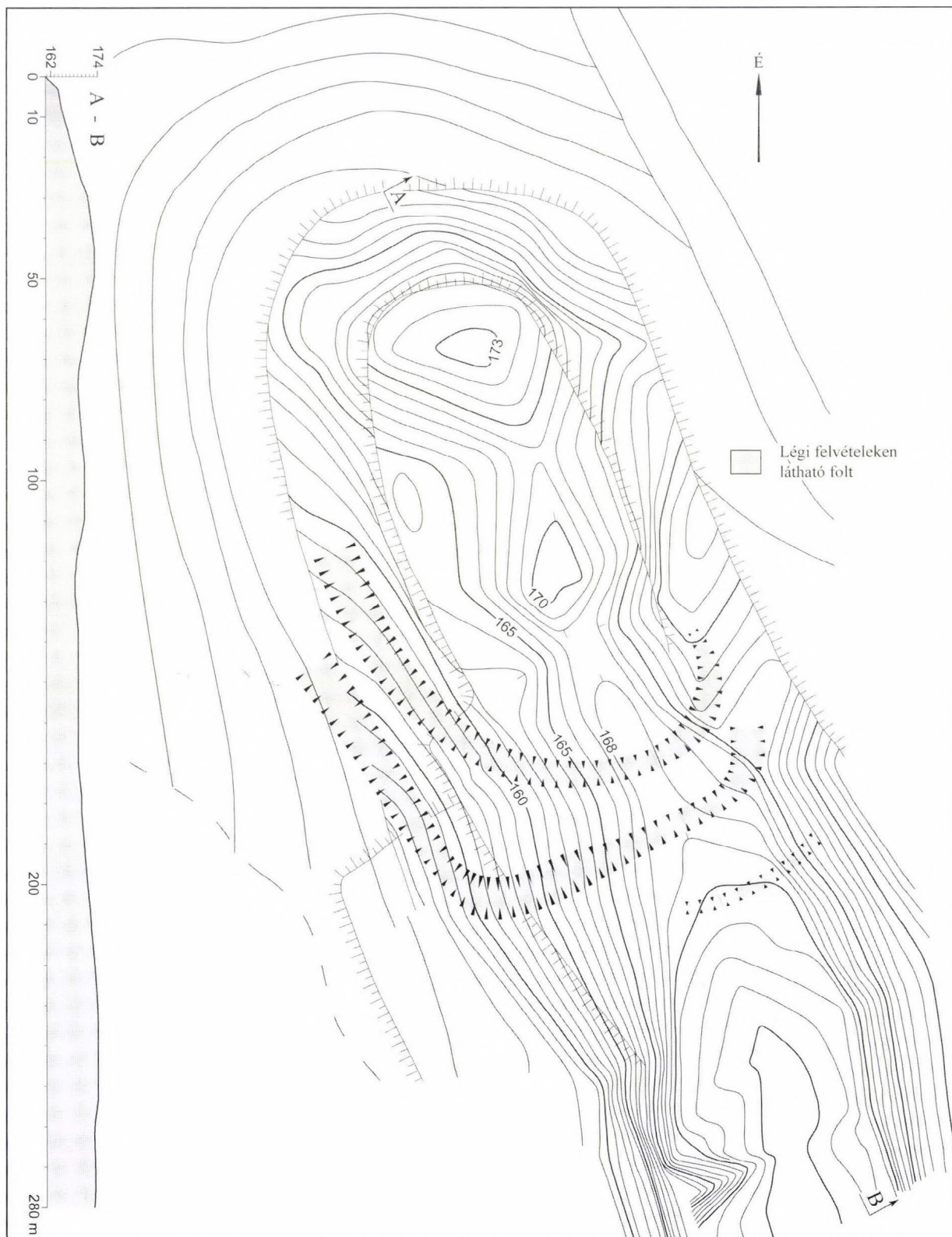
Kutatástörténet

Wosinsky adatközlője szerint „Háromszoros földsánczczal van megerősítve a Mózséhegynek a második pont alatt említett kiszögelése, melynek azonban neve nincs. Az itt talált régiségek apróbb cserép töredékek.”¹ A hagyomány szerint a hegy neve Mózséhegy,² a szakirodalomban Wosinsky óta Mozsi-hegyként ismert. Wosinsky helyszíni szemléje szerint a „keskeny hegyhát keleti és nyugati lejtőjén kettős, most már a szőlőművelés következtében meglehetősen elmosódott sánczárók vonul végig. Az északi hegyfőnél hármassánczáróknak nyoma látható, melyek közül a felső s alsó meglehetősen elmosódott, a középső azonban igen tisztán kivehető. A védművet a fensiktől egykoron elválasztó bevágásnak nyoma most már ki nem vehető.”³ A vár leírásához két rajzot tördeltek be: az első a Schöneichel (Széptölgyes) határában levő – Wosinsky által földvárnak tekintett – dombot; a másik pedig a Fejér megyei Igar-Vám-Szőlőhegyen levő földvárat ábrázolja.⁴

Kiss István elég részletes leírást ad a „Mózsé-hegy”-ről: valóságos sáncerőd, erősen meredek oldalakkal. Szerinte még látszik az árok nyoma, amely a 3–4 hold terjedelmű „fellegvárat” határolta. Úgy gondolta, hogy a város felé lenyúló lejtőn voltak a lakások.⁵

Terepbejárás, felmérés

Az erődítés az É-D-i irányban hosszan elnyúló dombhát É-i végén található. Az enyhén domború tetőt három oldalról széles, meredek falú terasz határolja (ma már nem dönthető el, hogy az újkori szőlőműveléssel kapcsolatban mennyit változott a domboldal meredeksége). 1993. évi terepbejárásomkor a földvár É-i vége parlag, D-i része kisparcellás szőlő volt. A szőlőművelés következtében a terasz helyenként el is tűnt. Amint azt már Wosinsky is említette, a vár D-i lezárásának nincs felszíni nyoma. A geodéziai felmérést 1994. őszén készítettük el. Akkor a vár É-i végén a terasz épnek tűnt. Ugyanitt a domboldal és a terasz is bozotos volt. D felé haladva a K-i oldalon csak egy darabig követhető a perem, valamint annak tövében a terasz indulása. A Ny-i oldalon csak a vár É-i felében látható az erődítés. A domb tetején, az É-i – a felmérés idején parlagon hagyott – szakaszon az egyik helybéli szerint néhány éve géppel elegyengették a felszínt. Szerinte korábban domborúbb volt a tető. A terepbejárás és a felmérés idején a felszínen közepes sűrűségben fordultak elő bronzkori cserépek. A Ny-i oldalon, a felső perem alatt egy helyen szürke foltot figyeltünk meg. (97. ábra)

97. Simontornya-Mozsi-hegy. Szintvonalas felmérés (Miklós Zsuzsa – Korondán Zoltán, 1994)

98. Simontornya-Mozsi-hegy. Légi felvétel (2002. március 27.)

Légi fényképezés

Jól látszik a földvár az 1955-ben, térképezési céllal készült légi fotón.⁶ Én 1994 óta rendszeresen fotózom a földvárat. A terasz általában jól látszik a fotókon. Többnyire észlelhetőek azok az egykori átvágások is (azok foltjai), amelyek a domb D-i folytatásától vágták el a lakóterületet. Ezek már Wosinsky idejében sem látszottak a felszínen. A légi fotózásnak köszönhetően azonban meg lehet állapítani az erődítés D-i lezáródását is. (98. ábra) Miután ezeket mérni már nem lehet, Réti Zsolt összeszerkesztette a geodéziai felmérést és az 1955. évi légi felvételt. Ezáltal jól látható, hogy az átvágások csatlakoztak a hosszanti oldalakon még – részben – meglevő teraszokhoz. (97. ábra)

Korhatározás

A földvárban és a környékén előkerült leleteket, a korábbi közléseket is felhasználva Wosinsky ismertette. Ő az erődítés É-i végében, Grossmann Jakab szőlőjében több szemcsés anyagú edénytöredéket talált. Ennek a szőlőnek a folytatásában, de még a várban, Reich János cecei lakos az 1860-as években két, égett csontokkal teli urnát talált. Az egyiket, amelyiknek fedele is volt, a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta, a másik Vajtára, gróf Zichy Aladár tulajdonába került. Ugyancsak Reich János szőlőjéből származik egy golyó alakú, tölcséres szájú, 29 cm magas, nyakán és fülén mészbetétesen díszített, igen öblös edény.⁷ Ezeken kívül egy innen származó csiszolt kőbaltát és egy agyagpiramist látott dr. Kiss István simontornyai orvos gyűjteményében.⁸

A lelőhelyen a bronzkori leletek mellett korábbiak is előbukkantak: néhány töredék a lengyeli kultúra egykori jelenlétére utal.⁹

Bóna István a mészbetétes kerámia kultúrájánál tárgyalja és földvárnak tekinti a Mozsi-hegyet.¹⁰

Említi a várat Sándorfi György, de tévesen a „bizonytalan korú X-XIV. századi” várak közé sorolja.¹¹

Az eddigi leletek alapján a Mozsi-hegy a dunántúli mészbetétes kerámia déli csoportjának legészakibb földvára volt. A tőle néhány km-re É-ra elhelyezkedő igari Galástya-vár már a vatyai kultúrához tartozik. A Mozsi-hegy jelentőségére utal a környékén talált sok mészbetétes lelőhely.

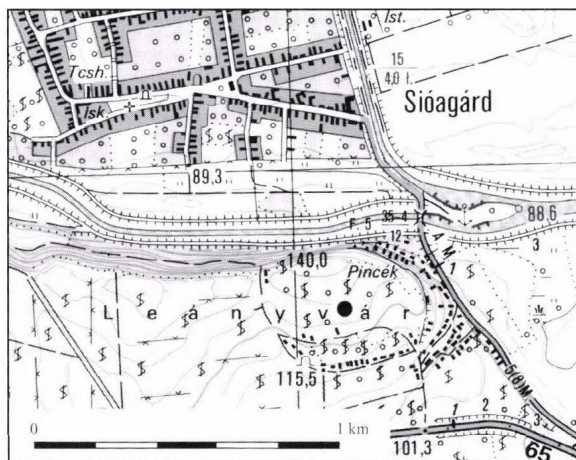
99. Simontornya–Mozsi-hegy. Légi felvétel (2007. december 17.).

- 1 SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény 91.63.59.
- 2 TMFN 4/155. 69. old.
- 3 *Wosinsky* (1896) 273–274. – A vár leírásában szereplő rajz nem a Mozsi-hegyre vonatkozik, hanem a Fejér megyei Igar-Vám-Szőlőhegyen levő földvárra.
- 4 *Wosinsky* (1896) 274.
- 5 *Kiss* (1938) 13.
- 6 HIM HT L-34-38-C-c 1955. Nytsz. 40019.
- 7 *Wosinsky* (1896) I. 497.
- 8 *Wosinsky* (1896) 273–274.
- 9 *Zalai-Gaál* (1980) 43. old., 10. kép.
- 10 *Bóna* (1975) 198.
- 11 *Sándorfi* (1979) 251.

SIÓAGÁRD–LEÁNYVÁR

A falutól D-DK-re, a Sió jobb partján, a Sió–Sárvíz összefolyásánál, a Sió árterületéből erősen kiemelkedő, szabálytalan kör alakú domb tengerszint feletti magassága 140 m, relatív magassága kb. 25 m. (100. ábra)

Első térképi ábrázolása az I. katonai felmérésen látható.¹ A hagyomány szerint egy török vezér ebben a várban tartotta rabságban a környéken összefogdosott magyar lányokat.² Egy másik népmondát Hollós László közölt: „Közel van hozzá (ti. Kakasd–Schlossberghez) egy másik földvár, Bat vára. A nép tudni véli, hogy itt az egyik fivér vára létezett, míg a harci Várkapunál a másik fivéré, Agárdnál, egy hasonló fensíkon (Leányvárott), a leány s odább, Nyanyaváron (Pta-Janya), az anya vára, Apátváron (Apáti puszta) az apáé és a család jelekkel tartotta fenn az összeköttetést.”³

100. Sióagárd-Leányvár. Helyszínvázlat

Kutatástörténet

Egyed Antal kérdőívére válaszolva a (Sió)agárdi előjáróság a következőket közölte: „Határos ezen helységgel Szekszárd Mvárosa is és ennek határában úgy nevezett Leányvár, egy magos kerek hegy vár formára, melynek tetejében a Szekszárdiak most gabonát vetnek. Semmi emlékkövek általunk nem találtattak.”⁴ Hasonlóképpen jellemzi a hegyet a szekszárdi előjáróság is: „A régi romladékok közül egyéb nem találtatik a határban, mint egy régi várot képzelő gömbölyű, és mintegy 100 holdat magábanfoglaló halom, mely körös körül jól felemelve vagyon, és Leány-Várnak neveztetik.”⁵

1872-ben Hőke Lajos említi a várat.⁶

Rómer Flóris rövid leírást és két irányból távlati képet is készített a várról: „Leányvár ... minden erősítési nyom nélkül, szántóföld, itt ott egy régi cserép, egyéb semmi... régen sziget lehetett Pogányvár...”⁷

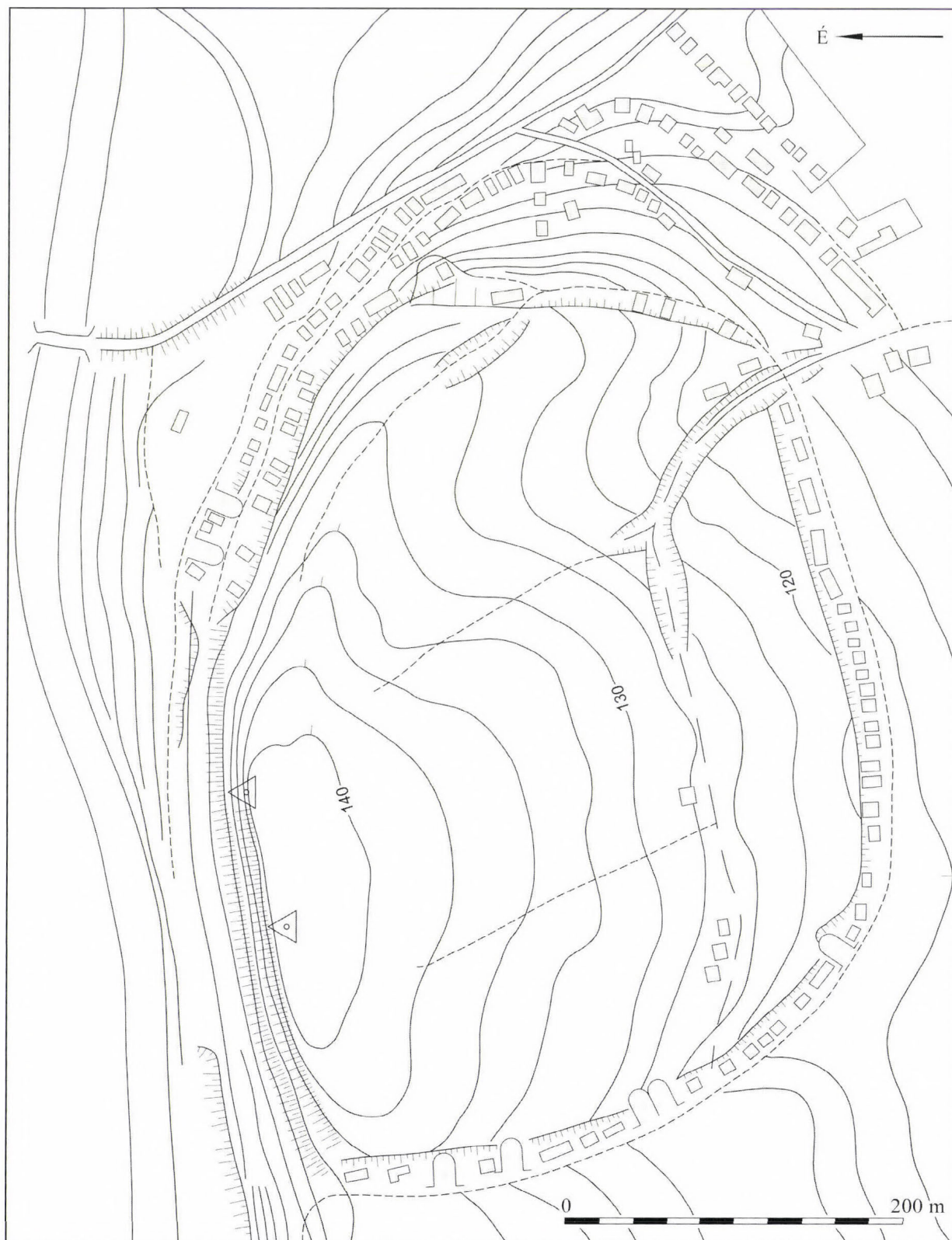
Hollós László 1894-ben közölte a Leányvárban végzett bejárása eredményeit. Magáról a lelőhelyről nem ír, csak az ott talált leleteket (2 kőbalta, őrlőkö, 3 csaknem ép edény, tányérka) sorolja fel.⁸

A vár első részletes leírása Wosinsky Mórtól származik: É-i részét mély árok választotta el a fennsík többi részétől; K-i oldalának egy részét hozzáférhetetlenné teszi magas, meredek partja a Sió felé. D-i és DK-i részén meredek és széles, kettős terasz maradt fenn, elég épen, ez azonban a Ny-i oldalon már elmosódott.⁹ Szerinte „temérdek régiséget” találtak már itt a szőlőművelés és a pinceépítések során, de ezek mind elkallódtak. Egy kőbaltát látott, ami innen származott.¹⁰ Megemlíti, hogy a sok egyéb lelet mellett gyakran találhatnak csontvázakat és kelta leleteket is.¹¹

Terepbejárás

1969-ben Csorba Csaba késő bronzkori és kelta cserepeket talált. 1982-ben Torma Istvánnal és Medzihradszky Zsófiával végeztünk terepbejárást. A korabronzkort tál- és urnatöredékek képviselik.¹² A leletanyag nagy része későbronzkori, urnamezős urna- és táltöredék. Ezekon kívül kevés kora vaskori töredék is előkerült.¹³ Találtunk néhány kelta edénytöredéket is.¹⁴

1994 tavaszán Nováki Gyulával részletesen bejártuk a dombot és felmérést készítettünk. (101. ábra) Ekkor dokumentáltuk az egykori erősítés még látható részeit is. Tetejének átmérője mintegy 350 × 500 m (17,5 ha). Oldala a Sió felől igen meredek, a D-i és Ny-i oldalon valamivel lankásabb. Az É-i oldalon, a Sió felől a csaknem lapos dombtető alatt 2–3 m-rel látható a kb. 3–7 m széles terasz, amely K felé fokozatosan emelkedik. A háromszögelési pont közelében, attól Ny-ra néhány m-re éri el a dombtető szélét. Ezután lefelé lejtve tovább követhető K felé. Az ÉK-i szakaszon nem dönthető el egyértelműen, hogy a – jelenleg két szintben – látható terasz mennyiben őskori, és mennyiben újkori, a szőlőműveléssel, pinceépítéssel kapcsolatos.

101. Sióagárd-Leányvár. Felmérés (Nováki Gyula, 1994)

102. Sióagárd-Leányvár. Légi felvétel (2003. február 28.)

A D-i és K-i oldalon a domb peremét lapos sáv követi, talán az egykori sáncárok, sánc nyoma. Helyenként a perem széle magasabb, mint a néhány m-rel beljebb levő terület. Ez sáncra utal. Ennek külső oldalát az újkorban pinceépítésekkel kapcsolatban lefaragták. (102. ábra)

A lelőhelyről állítólag emberi csontváz mellől került elő egy bordás ívfibula töredéke (ezt Wosinsky még bronzkarperecnek tartotta).¹⁵

A pincetulajdonosok szerint 1993-ban törpevízmű építéskor gabonásverem került elő. A 221. sz. pince tulajdonosa, Sági János különböző földmunkáknál talált edénytöredékeket, orsógom-bokat, amelyek a badeni kultúra időszakából és a késő bronzkorból, az urnamezős időszakból származnak.¹⁶

1994-ben a vár tetején rádió-átjátszó állomás építéséhez ástak egy 5 × 5 m-es, kb. 80 cm mély gödröt. A metszetben 3 beásás látszott, egyikük erősen paticosos volt. A kidobott földből gyűjtött edénytöredékek a későbronzkori urnasíros kultúrához sorolhatók: jellemzőek a behúzott szélű tál-peremek (egy részük belül síkozott), a különböző urnatöredékek, a lábas edény részlete, finoman iszapolt, vékonyfalú bögrealj.¹⁷ (103. ábra)

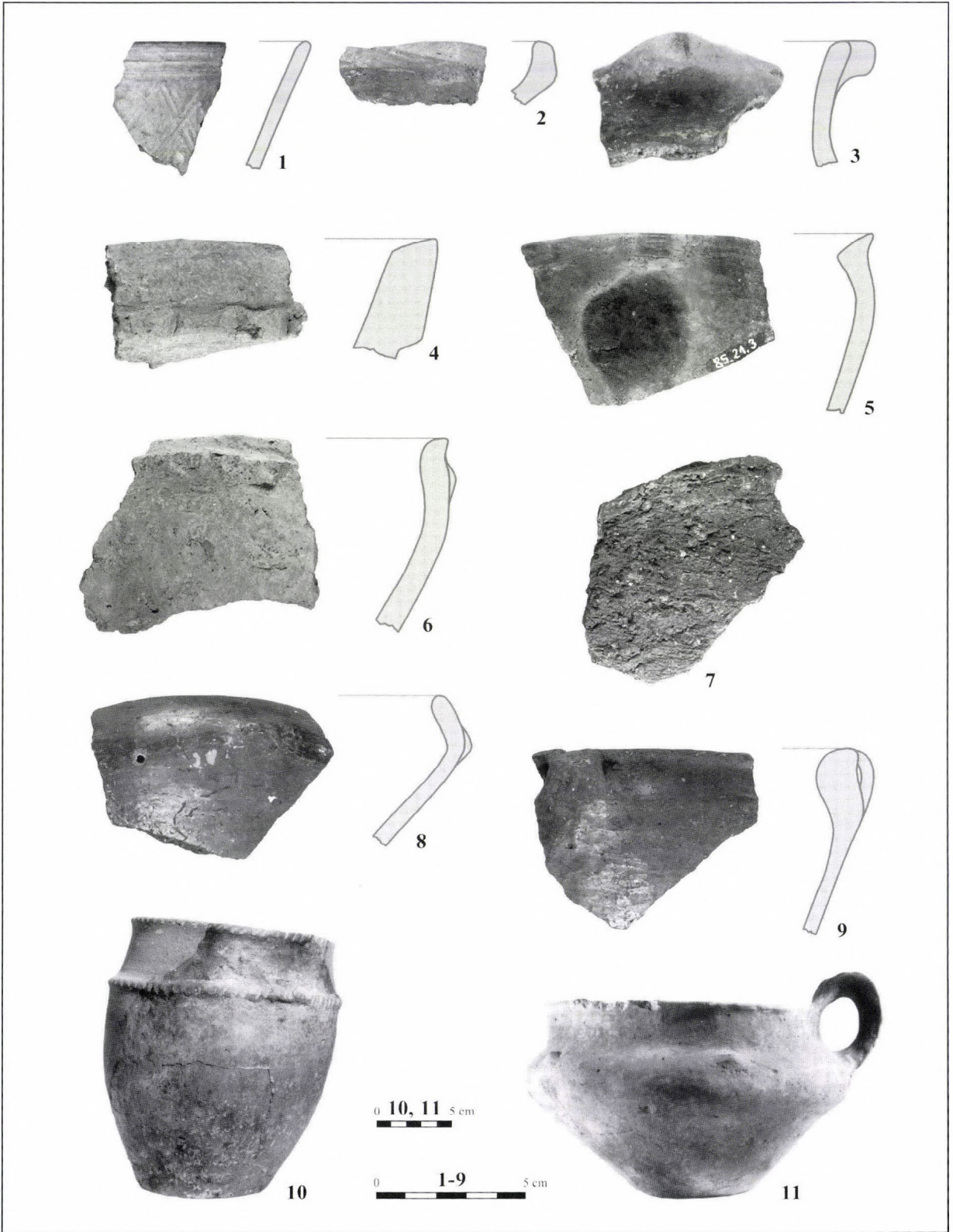
Korhatározás

Patek Erzsébet az urnasíros kultúrához tartozó depot-leletet említ innen.¹⁸ Bóna István – Wosinskyra hivatkozva – minden alap nélkül sorolja a vatyai erődített telepek közé.¹⁹

Kőszegi Frigyes szerint a szekszárdi múzeumban őrzött leletek közül az ujjbenyomásos és ro-vátkolt bordás házikerámia valószínűleg urnasíros telepről származik.²⁰ A szintén innen származó bronz leletgyűjtést az urnasíros kultúra régebbi szakaszába, a kurdi horizonthoz sorolja.²¹

A depot-leletek és a késő bronzkori földvárak kapcsolatát Torma István tárgyalta; elsőként ő határozta meg ezt a földvárat késő bronzkorinak.²²

A leletanyag alapján ez a földvár a késő bronzkorból, az urnamezős időszakból származik. A ke-vés kora vaskori és kelta lelet szerint ezekben a korokban is használták, de nem dönthető el, hogy erődítményként vagy csak bele költöztek.

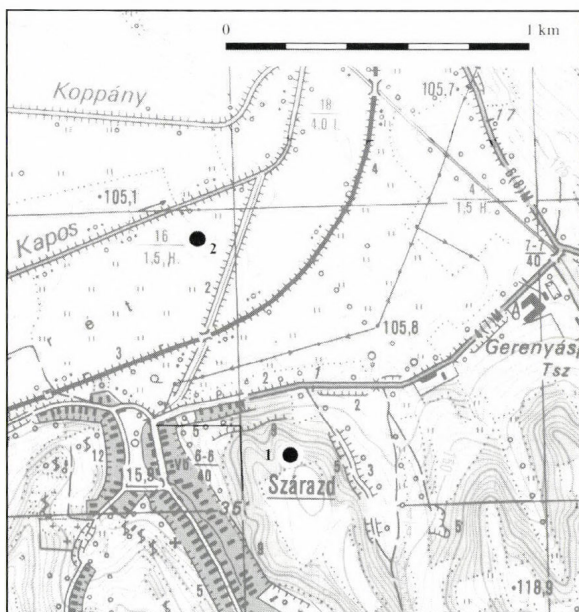

103. Sióagárd–Leányvár. Felszíni leletek

- 1 Coll. XII. Sect. XXIX.
- 2 TMFN 456. (97/128.)
- 3 *Hollós* (1894) 70.
- 4 *Egyed* (1829) 34.
- 5 *Egyed* (1829) 220.
- 6 Hőke Lajos jelentése M. Biz. 1872, 120.
- 7 *Rómer* Jkv. XIX. 162.
- 8 *Hollós* (1894a) 73.
- 9 Helyesen: a meredek part nem a K-i, hanem az É-i oldalon figyelhető meg.
- 10 *Wosinsky* (1896) 233, 172; A leletekre utal a szekszárdi előjárásának Wosinsky kérdőívére adott válasza is: „Leányvár. Pincze ásások alkalmával találtak csontdarabokat, régi pénzeket s egyébbb kötárgyakat.” – SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény 91.63.79.
- 11 *Wosinsky* (1896) II. 563.
- 12 SZWM 85.21.2-8.
- 13 SZWM 85.21.1, 9-34.
- 14 SZWM 85.21.35-39.
- 15 *Márton* (1913) 156.
- 16 A leleteket Sági János (Sióagárd, Petőfi u. 32.) őrzi.
- 17 SZWM F.2004.3.1-18.
- 18 *Patek* (1968) 67.
- 19 *Bóna* (1975) 58.
- 20 SZWM 71.189.1-3.
- 21 *Kőszegi* (1978) 179.
- 22 *Torma* (2006a) 12-13, 17.

SZÁRAZD-VASKAPU

A falu felett, a K-i oldalon emelkedő domb tengerszint feletti magassága 177 m, relatív magassága kb. 71 m. (104. ábra 1.) Egy 1800-ban készült térkép szerint „Vaskapu” választotta el a DK-i folyta-

104. Szárazd-Vaskapu. Helyszínvázlat

105. Szárazd-Vaskapu. A Ny-i terasz (Miklós Zsuzsa felvétele, 2005.)

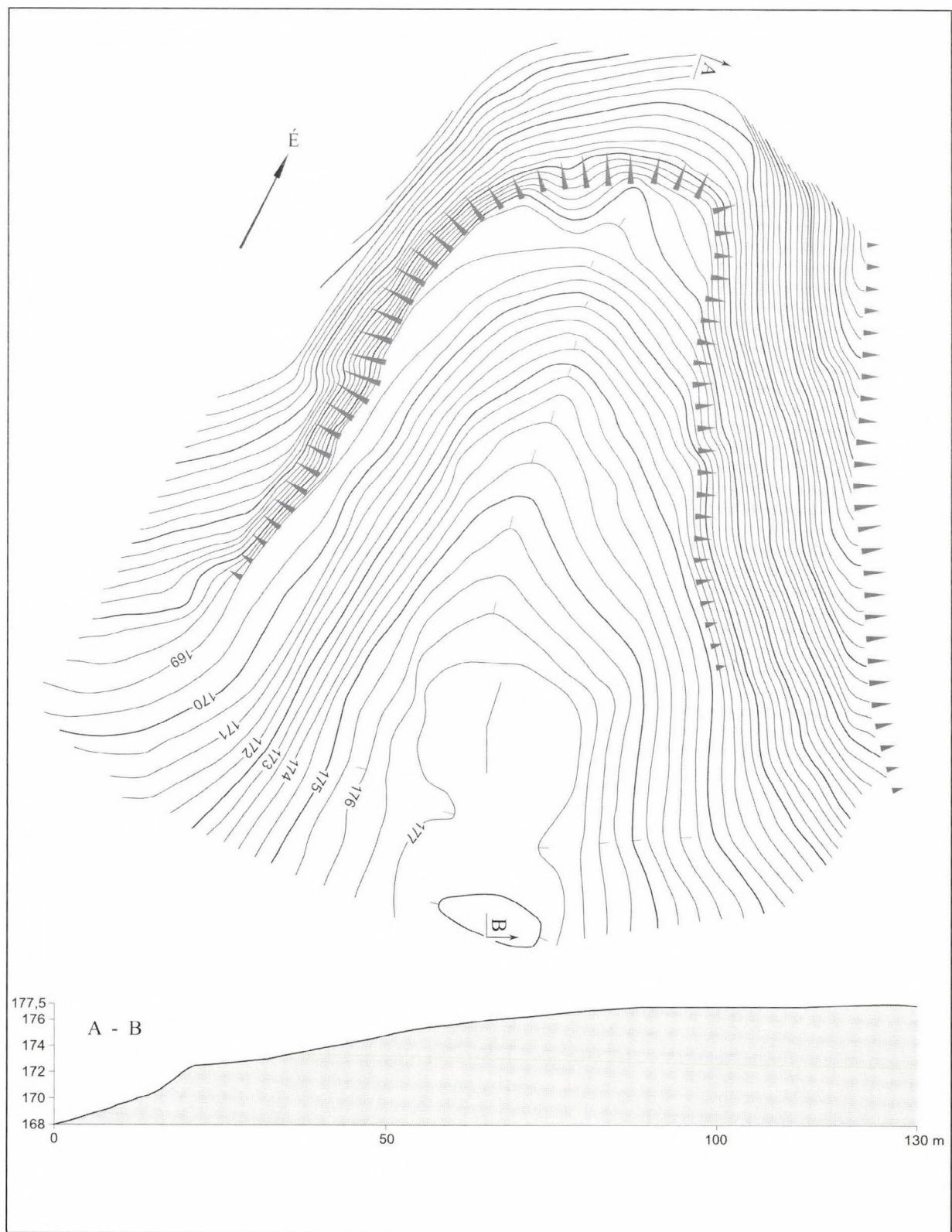
tástól.¹ A Wosinsky-féle kérdőívre válaszolva a szárazdiak az alábbiakat írták: „Vaskapu nevű átkelőül szolgáló bevágás a község hegyes délkeleti részén van, ennek közelében régi bronztárgyak már találtak.”²

Terepbejárás

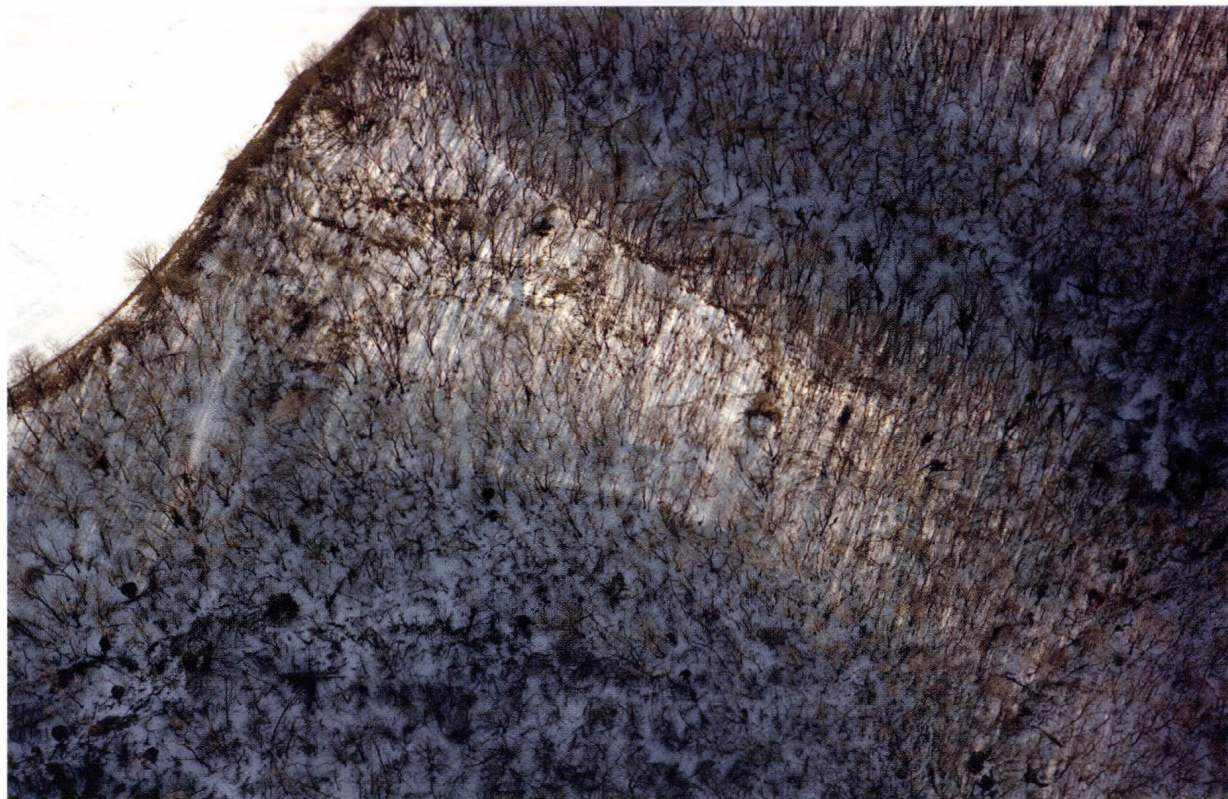
Ezen a dombon Torma István 1963-ban és 1970-ben végzett terepbejárást: a platón igen nagy kiterjedésű, mészbetétes kerámiát tartalmazó telepet és néhány lengyeli cserepet; a hegy Kapos felőli oldalán pedig egy grafitos cserepet is talált.³ A lelőhelyet a helybeliek szerint már korábban is kutatták. Wosinsky „szárazdi sánczhegy”-et említ, ahol csiszolt kőbaltát találtak.⁴ Torma István szerint utóbbi elnevezést nem ismerik a faluban, de valószínűsíti, hogy azonos a Vaskapuvval.

A falu felett, a K-i oldalon emelkedő, erősen bozótos oldalú, ÉNy-DK-i irányú, hosszan elnyúló domb kettős tagolású. A 2. rész D-i végén 10 m mély bevágás található, amelyet most mélyútként használnak. Kétoldalt a fal függőleges, a löszfal szakadékos. Az ettől É-ra levő bevágás nem mély, szétszántották, de mélyebb a dombtetőnél. A két hosszanti oldalon terasz látható. A hegytetőn a terepbejárások idején gabona, illetve szántás volt. Néhány mészbetétes cserepet találtam.⁵

Az erődítést a hegy É-i végén találtam meg, bokros erdőben. A domború platót három oldalról széles terasz övezi: leghatározottabb az É-i végén, és végig követhető a Ny-i oldalon is. (105. ábra) A K-i részen jobban lepusztult, itt keskenyebb, és helyenként nehezen észlelhető. D-i lezárása is az erdőn belül figyelhető meg, ez azonban erősen betöltődött. A terasz szélessége az É-i és Ny-i oldalon kb. 5–10 m, K felől pedig 4–5 m. Az erődítés kiterjedése mintegy 110 × 40–80 m (0,6 ha). A lakóterü-

106. Szárazd-Vaskapu. Szintvonalas felmérés (Miklós Zsuzsa - Korondán Zoltán, 2005)

107. Szárazd–Vaskapu. Légi felvétel (2005. március 2.)

leten és az oldalában is újkori parcellanyomok láthatók, tehát a 19–20. században minden bizonnyal művelték a dombnak ezt a részét is.⁶

A geodéziai felmérést 2005-ben készítettük el. (106. ábra)

Légi fényképezés

Igen jól látható az erődítés egy 1968-ból származó légi fotón. A domb enyhén domború teteje akkor még nagyrészt füves volt. A perem alatt megfigyelhető a terasz. A D-i oldalon halványan mutatkozik még az átvágás, enyhe bemélyedés formájában. Ettől D-re, a szántóföldön igen bizonytalanul talán félkör alakú árok nyoma látható.⁷

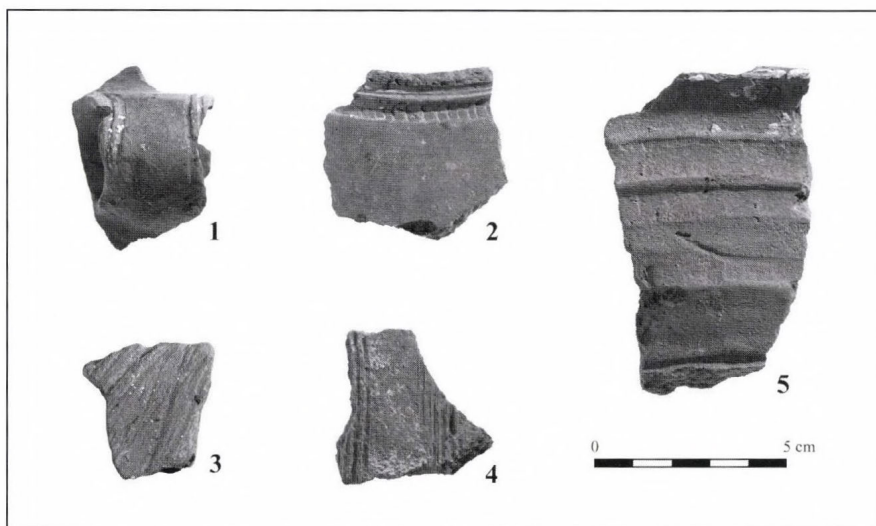
Miután sűrű, bokros erdő fedi a földvárat, ezért vegetációs időszakban az erődítés alig észlelhető. Hóban, sűrűlőfény mellett viszont szépen kibontakozik. (107. ábra)

Leletek

A földvár területén – a sok disznótúrás ellenére – csak kevés kora bronzkori, bronzkori cserepet találtam.⁸ Kint a szántóföldön azonban már több edénytöredéket sikerült gyűjtenem: ezek bronzkori, mészbetétes töredékek.⁹ (108. ábra)

Korhatározás

Az erődítés és a külső telep területén gyűjtött eddigi felszíni leletek alapján a földvár a bronzkorban, a mészbetétes kerámia kultúrája idején létesült.

108. Szárazd-Vaskapu. Felszíni leletek

- 1 TMÖL T 142 (Szárazd, 1800.).
- 2 SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény 91.63.74. (1891. július).
- 3 SZWM 74.430.1-12; 74.520.1-9. (275. lh.).
- 4 *Wosinsky* (1896) 199.
- 5 Szerző terepbejárása, 1995, 2001.
- 6 Szerző terepbejárása, 2004, 2005.
- 7 BGTV 8034/7562. Repülési magasság 2460 m. – Az 1:3000 léptékű nagyítás az MTA Régészeti Intézetében található. Nyilvántartási száma: 13.
- 8 SZWM F.2005.21.1-2; 2006.13.1-3.
- 9 SZWM F.2004.4.1-7.

SZEDRES-HIDJA-PUSZTA

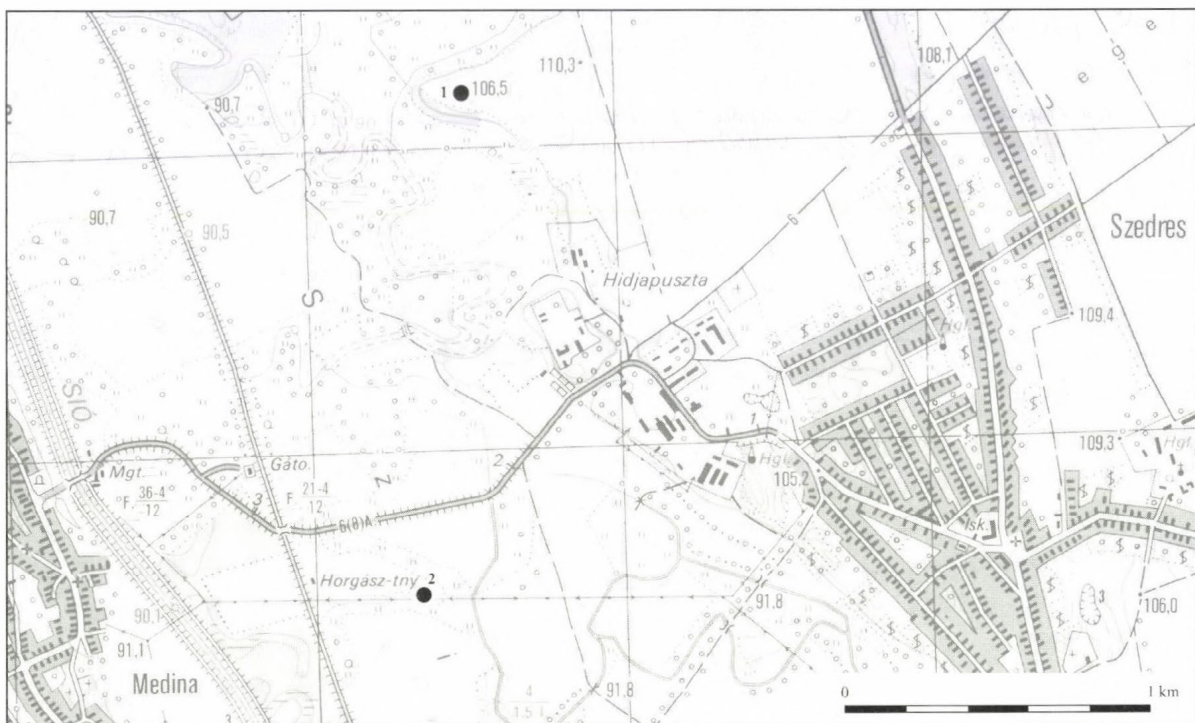
A lelőhely Hidja-pusztától É-ra, a Sió-Sárvíz völgyébe mélyen benyúló, meredek oldalú dombon található. Tengerszint feletti magassága 120 m, a völgy feletti relatív magassága kb. 29 m. (109. ábra 1.)

A domb K-i részén az 1:10 000-es térkép szintvonalai bemélyedést jeleznek. A 2001. április 30-i légi fotón ezen a szakaszon sötét csík látszik, amely talán egykori sáncárokra utal. Ennek külső szélén, vele párhuzamosan húzódó világos sáv szétszántott sáncra utalhat. A 2003. májusi – infrafilmes – fotókon ugyanez a világos sáv igen határozottan mutatkozik az akkor már fejlett gabonában. (110. ábra)

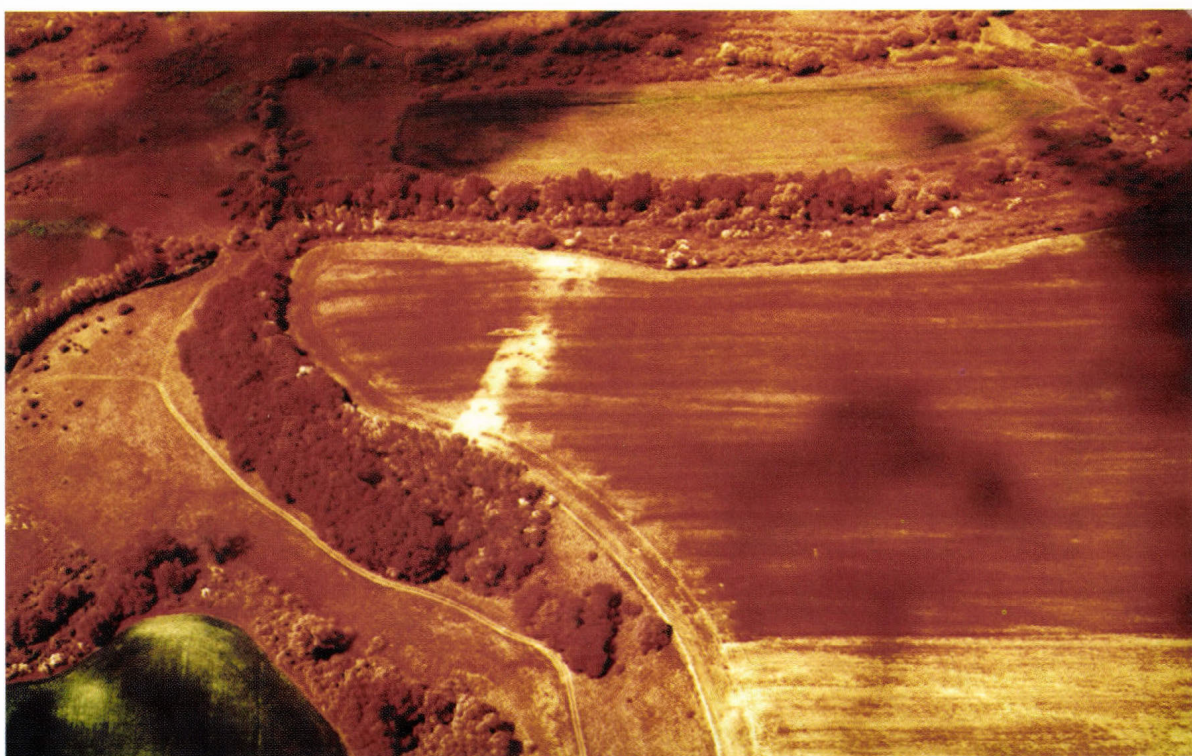
Terepbejárás, felmérés, leletek

A domború tetejű domb széle három oldalról lapos, terasz formájú, a K-i részen pedig mély, de eléggé elszántott átvágás nyoma látszik, amely az É-i és D-i végén a meredek oldalhoz kapcsolódik. A védett terület 100–200 × 250 m (3,75 ha).

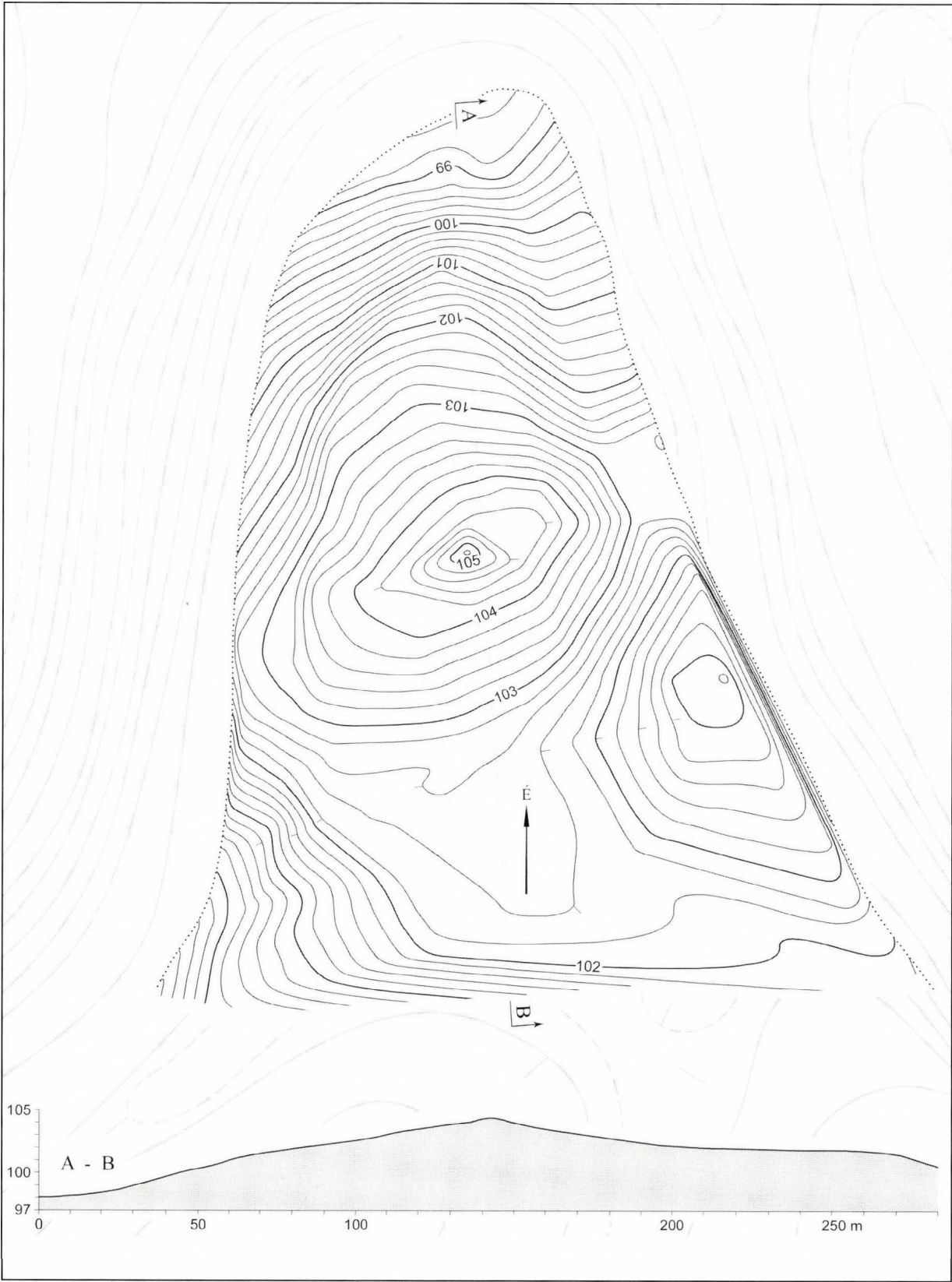
A várat 2003 őszén mértük fel. (111. ábra) Részletes mérést csak a szántott dombtetőn tudtunk végezni; a domb meredek oldalait sűrű, bokros erdő fedi. Ezért az itteni domborzat ábrázolásához – háttérként – a 1:10 000-es térképet használtuk fel. A mérés idején elég ritkán fordultak elő a csere-

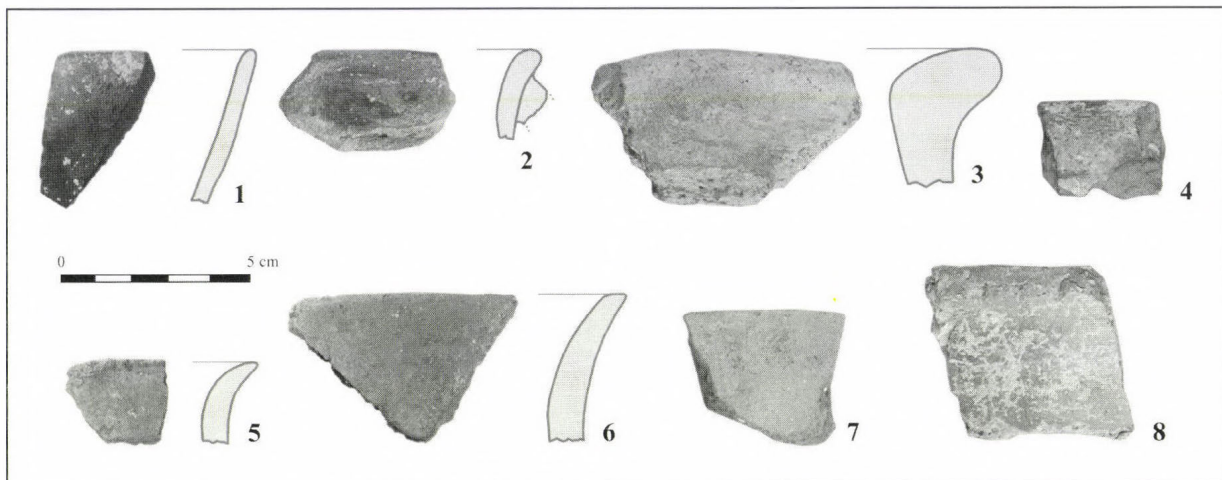
109. Szedres-Hidja-pusztai. Helyszínvázlat

110. Szedres-Hidja-pusztai. Légi felvétel (2003. május 23.)

111. Szedres-Hidja-pusztá. Szintvonalas felmérés (Miklós Zsuzsa - Korondán Zoltán, 2003)

112. Szedres-Hidja-puszta. Felszíni leletek

pek.¹ A leletek között található néhány újkőkori (vonaldíszes), bolerázi és Árpád-kori cserép is, de többségük jellegtelen bronzkori.² (112. ábra)

Korhatározás

A felszíni leletek szerint tehát különböző korszakokban volt lakott ez a domb. Azt azonban egyelőre nem tudjuk, hogy az erődítés melyik korszakból származik. Talán bronzkori, de ezt csak ásatással lehet bizonyítani vagy cáfolni.

1 SZWM F.2005.55.1-16.

2 SZWM F.2005.54.1-7. – Szerző terepbejárása, 2002-2003.

SZEDRES-HORGÁSZ TANYA

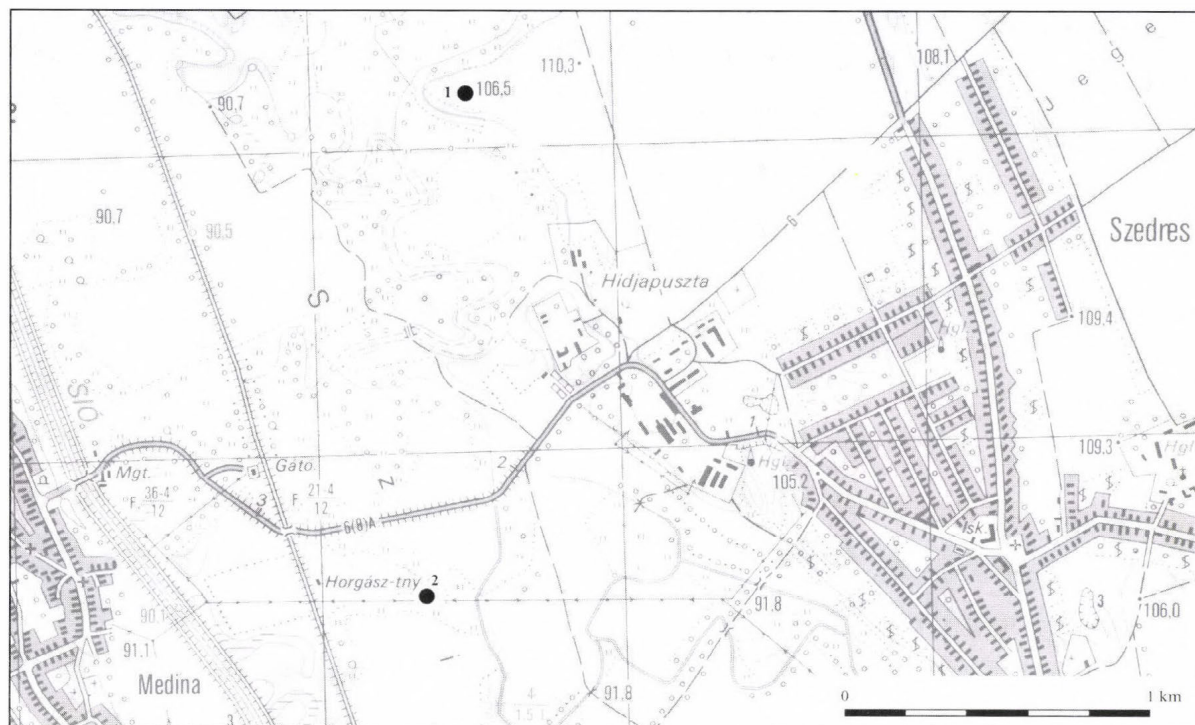
A falutól Ny-ra, a Sárvíz-csatorna K-i partján, a Szedres-Medina közötti műút D-i oldalán, kb. Ny-K-i irányú domb emelkedik. Tengerszint feletti magassága 93,1 m, relatív magassága kb. 3 m. (113. ábra 2.)

Légi fényképezés

A domb erődítettségére 1999. március 4-én, a Sió-Sárvíz-völgyben folytatott légi felderítés során figyeltem fel: a Sárvíz egykori medre által 3 oldalról védett domb negyedik oldalán erősen elszántott átvágás látszik. (114. ábra)

Terepbejárás, felmérés

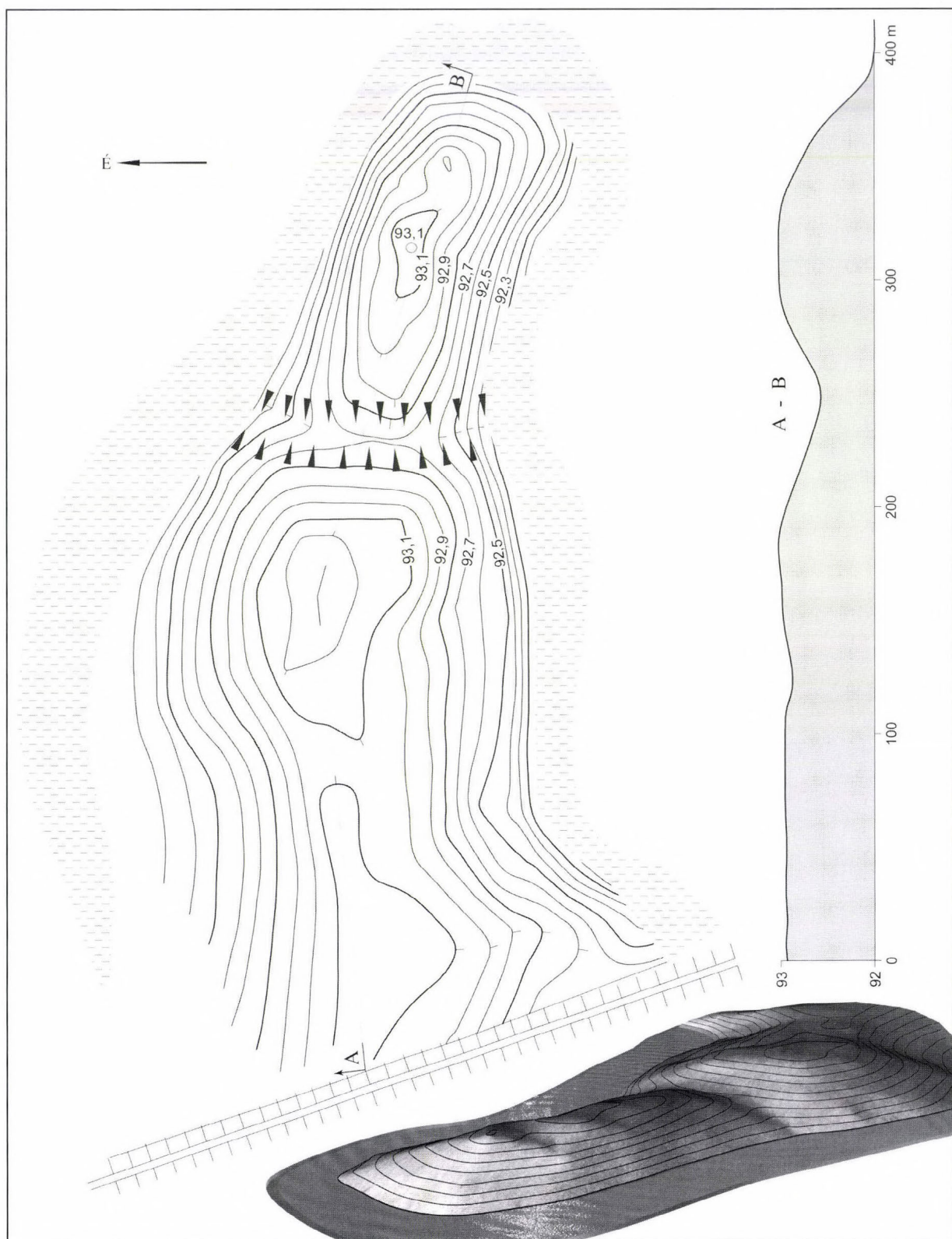
A légi fotó alapján 1999. április 14-én végeztem terepbejárást a helyszínen. Akkor a domb ÉK-i része szántás volt, a D-i részen pedig őszi vetés. A szántásban egy-két kora bronzkori seprűdíszes, leginkább a nagyrévi kultúrához sorolható és a vatyai kultúrához tartozó cserepeket találtam, közepes sűrűségben.¹ (116. ábra) Az átvágás a felszínen is látszik, sekély árok formájában. Cserepek

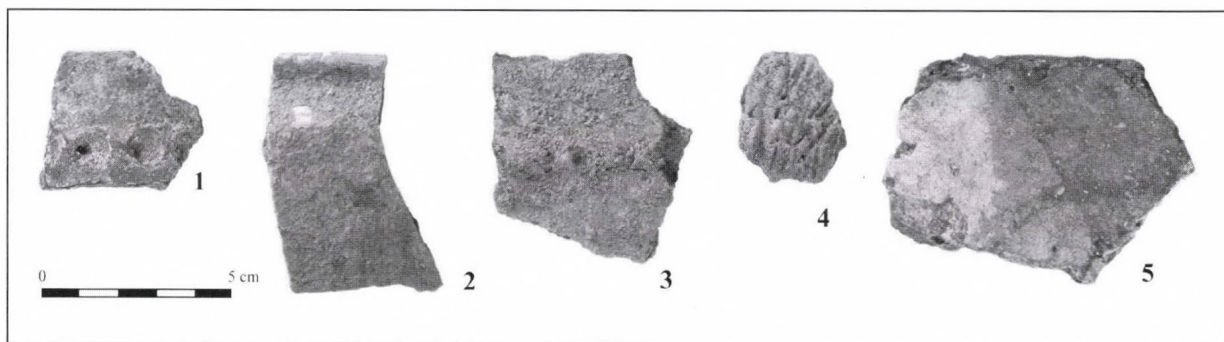
113. Szedres-Horgász tanya. Helyszínvázlat

114. Szedres-Horgász tanya. Légi felvétel (1999. március 4.)

115. Szedres-Horgász tanya. Szintvonalas felmérés: Magony Rita, 2000; terepmodell: Réti Zsolt

116. Szedres-Horgász tanya. Felszíni leletek

elsősorban a védett területen gyűjthetők. Kívül nem sok a lelet. A védett terület hossza 165 m, szélessége 85 m (1,8 ha).

A felmérést 2000-ben Magony Rita készítette el. (115. ábra)

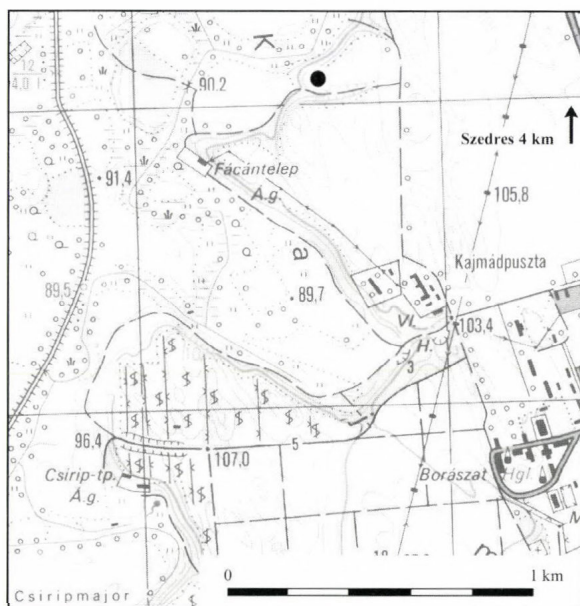
Korhatározás

A lelőhely – nagysága és a leletek alapján – minden bizonnyal a vatyai kultúra időszakában létesült. Közvetlenül mellette, a domb folytatásában megtaláltuk a nyílt telepet is.

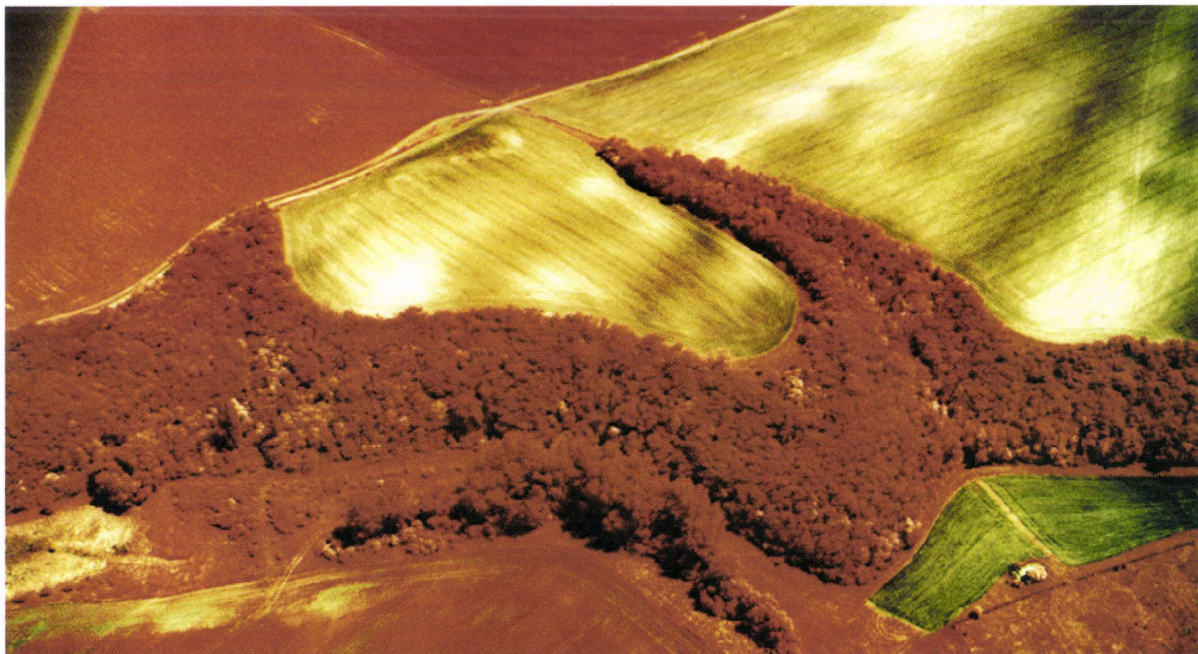
1 SZWM F.2005.2.1-9; 2005.27.1-3.

SZEDRES-KAJMÁD (FÁCÁNKERT-FÁCÁNTELEP)¹

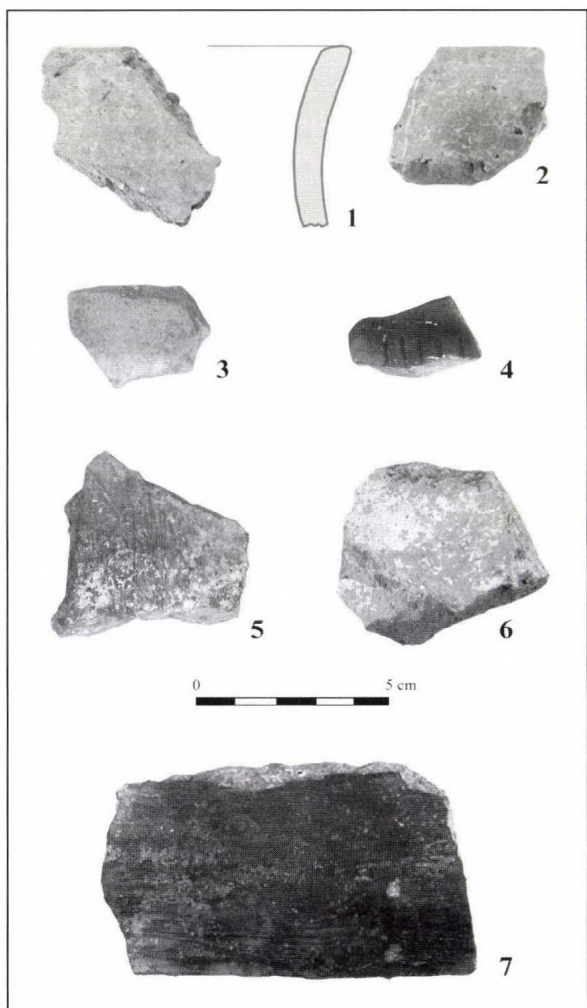
A lelőhely Szedrestől D-re, a Sárvíz árteréből félszigetszerűen kiemelkedő dombháton található. Tengerszint feletti magassága kb. 105 m, relatív magassága mintegy 15 m. (117. ábra)

117. Szedres-Kajmád. Helyszínvázlat

118. Szedres-Kajmád. Légi (infra) felvétel (2003. május 23.)

Légi fényképezés

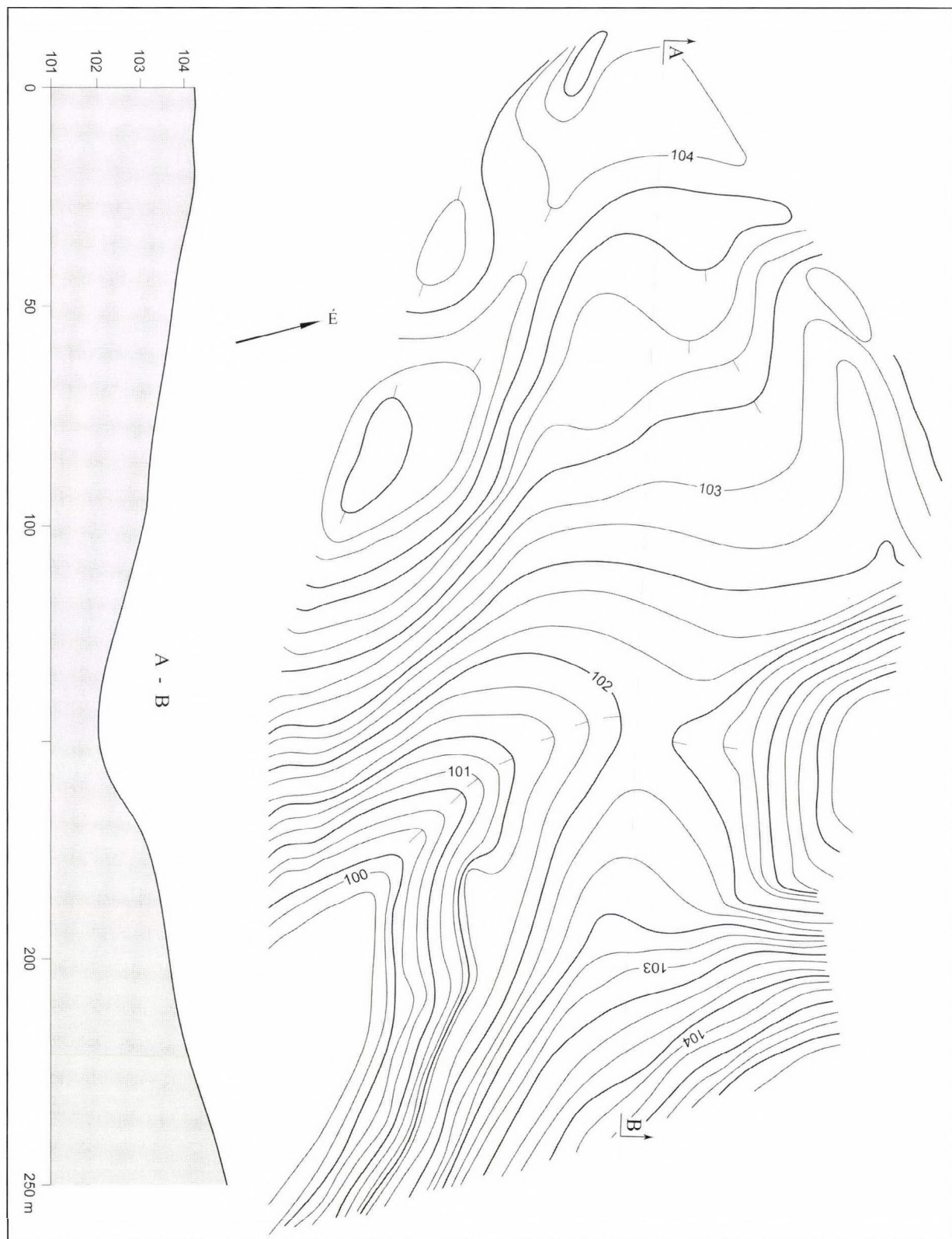
A lelőhelyről 1999 óta készítenek légi felvételeket. A lakóterületet a környezetétől elválasztó átvágás elsősorban szántásban mutatkozik: az árokra sötétebb barna szín utal.

A domb K-i részén a 1:10 000-es térképen a szintvonalak árokra utalnak. A helyszínen – az erdős részen határozott – mélyedés a szántóterületen alig észlelhető. Légi fotón viszont jól látszik az árok sötét csíkja (a felvételen két sötét sáv figyelhető meg, közülük a külső, enyhén ívelt utal az elszántott árokra. (118. ábra)

Terepbejárás, felmérés

A Sárvíz árteréből erősen kiemelkedő dombot – a korábbi légi fotók szerint – árok választotta el a domb folytatásától. A szántás miatt azonban a helyszínen ennek ma már csak gyenge nyoma van. Az átvágásra utaló mélyedés csak a domb D-i, nem szántott szélén figyelhető meg. A 170 × 60–150 m-es (1,8 ha) védett terület három oldalról igen meredek. A szántott belső részen közepes sűrűségben találhatók késő bronzkori (urnasíros) cserepek (köztük turbántekecses is). (119. ábra) É, Ny és D felől a szántás és a perem között változó szélességű erdősáv húzódik.

119. Szedres-Kajmád. Felszíni leletek

120. Szedres-Kajmád. Szintvonalas felmérés (Miklós Zsuzsa - Korondán Zoltán, 2003)

A Ny-i és DNy-i oldalon ez a sáv nagyon bolygatott. Az erősen elszántott átvágás K felől határolta a lakóterületet. Ez az É-i és D-i oldalon jól látszik, a domb gerincén nem. Ezen a szakaszon vagy nem készült el, vagy elszántották. (Miklós, 1993, 2000, 2001, 2003.)²

A várat 2003-ban mértük fel. (120. ábra) Az oldalakat fedő bozót miatt csak a szántott területen tudtunk mérni.

Korhatározás

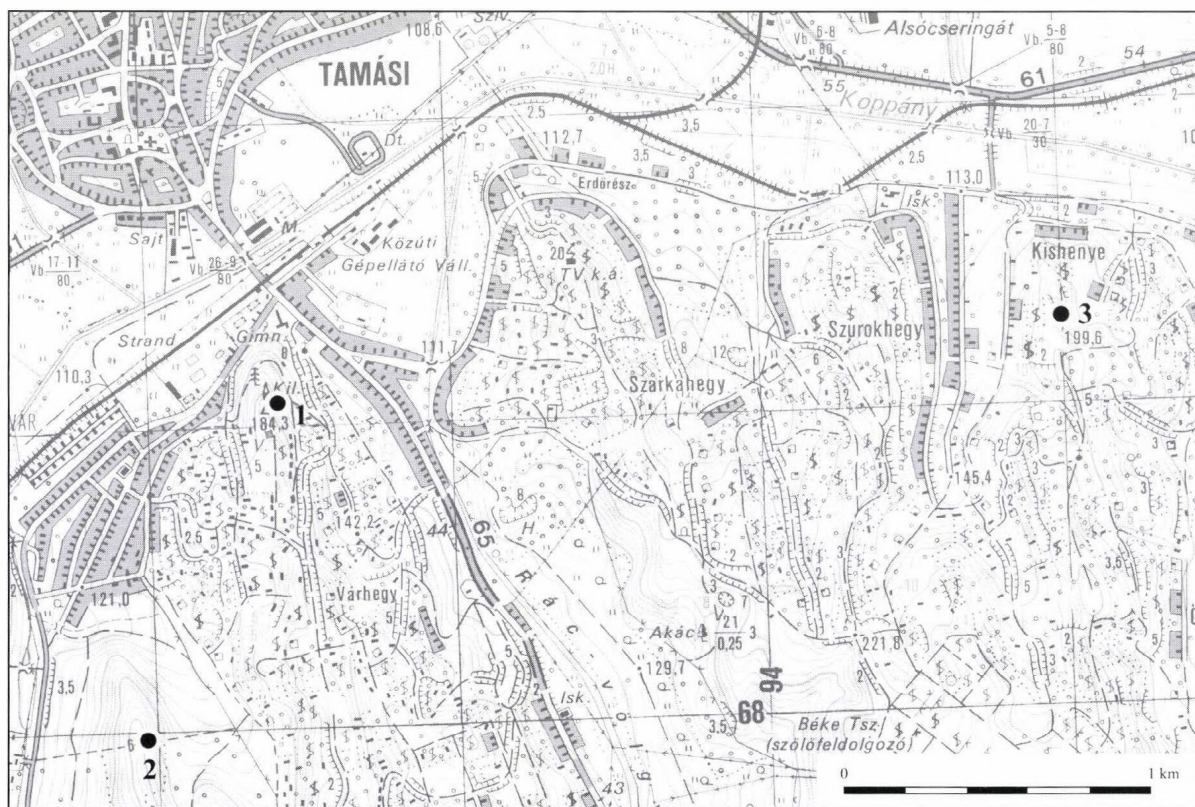
Az eddigi felszíni leletek késő bronzkori lakottságra utalnak. Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy az erődítés is akkor készült. Szedres–Hidja pusztához hasonlóan itt is kérdéses, hogy az erődítés a bronzkor melyik szakaszában készült.

1 Korábbi jelentéseimben Fácánkert–Fácántelep néven szerepelt a lelőhely.

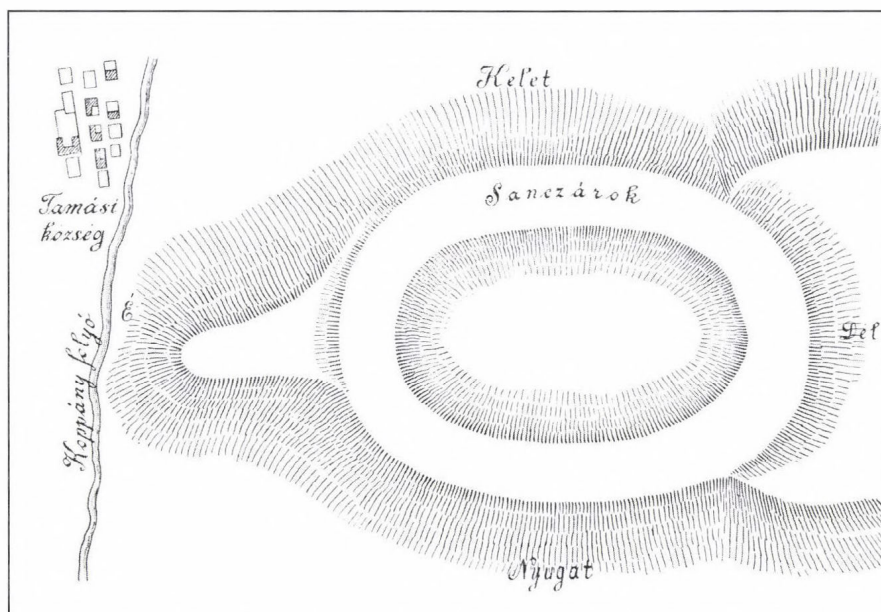
2 RKM 2001, 163. – Leletek: SZWM F.2006.24.1-7.

TAMÁSI-DOROMBOS

A várostól DNy-ra, a Koppányba D felől folyó kis patak K-i partján emelkedő É–D-i irányú hegyhát É-i végén található a földvár. Területe parkerdő. Tengerszint feletti magassága 209 m, a völgy feletti relatív magassága kb. 89 m. (121. ábra 2.)

121. Tamási–Dorombos. Helyszínvázlat

122. Tamási-Dorombos. A földvár rajza (Wosinsky Mór)

Kutatástörténet

„A' vadas kertnek pedig közepében egy omladozott várnak szomorú hulladéki hevernek – melyek a' Törökök' pusztító kívánsága által széljel hanyattattak”¹ - írta a földvárról Moldoványi József 1824-ben.

Első részletes leírását Wosinsky Mórnak köszönhetjük: figyelmét az általa 1891-ben kiküldött kérdőívre kapott válasz kelthette fel: „...Dorombos nevű hegy orom, mely még jól felismerhető hogy sánczokkal van környezve...”² Wosinsky megfigyelései szerint a sánczokkal körülvett fennsík 196 m hosszú és 28 m széles. „A védmű fensíkjáról 22 m mély, meredek part nyulik a körben futó, 13 m széles sánczárókba. Innét ismét meredek lejtő nyulik le messzire a völgy aljáig. Három oldalról mély völgy határolja a védművet, déli oldalán pedig egy 18 m széles bevágás választja el a keskeny hegygerincz többi részétől. E mély bevágás képezi egyszersmind a földvár déli sánczárkát.”³ Bejárásakor magas fű borította az egész földvárat. Egy munkással néhány helyen csekély üreget ásatott, ahol szemcsés agyagú, ujjnyi vastag edénytöredékeket talált. Feltételezi, hogy ennek a telepnek a lakói temetkeztek a sánc É-i csúcsának legalsó részébe, a miklósvári fasornál talált urnatemetőbe.⁴ Tapasztalatai alapján vázlatos rajzot is készített a földvárrol.⁵ (122. ábra)

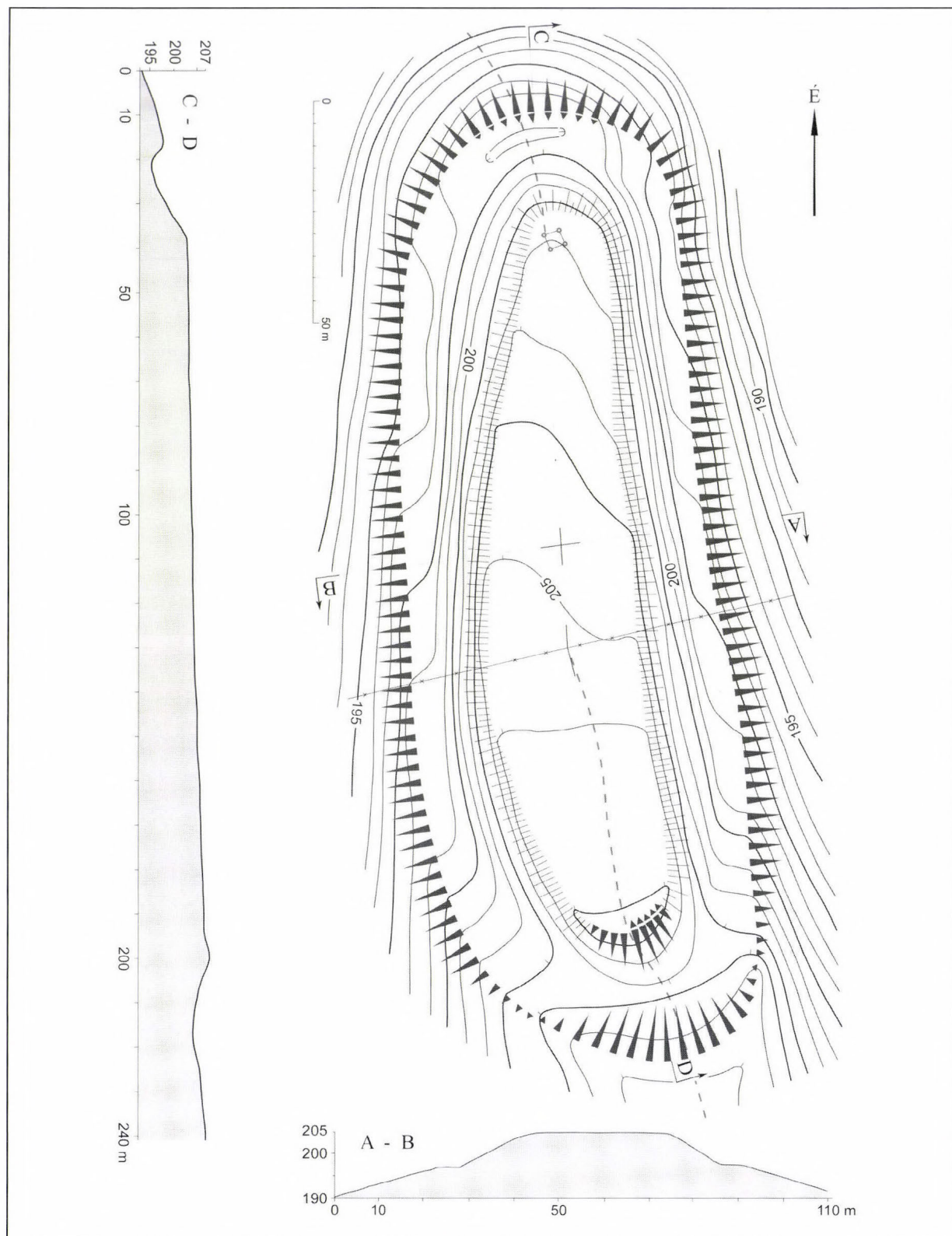
1934-ben Csalogovics (sic!) József kutatott a földvárban: az ásatás célja a pontosabb korhatározás volt. Több árokkal átvágták a teraszozást és a belső területet is. A leletek alapján Csalogovics megállapította, hogy a várat, amelyet csak veszély esetén használtak, a korai vaskorban, Kr. e. 700 körül építették.⁶

Terepbejárás, felmérés

Az 1960-as években Torma István több alkalommal járt a lelőhelyen. Az 1974 tavaszán végzett terepbejárása során középső bronzkori mészbetétes edénytöredékeket gyűjtött.⁷ 1961-ben Patek Erzsébet járt a helyszínen, de akkor az erdő miatt nem volt áttekinthető a terep.⁸

Tamási és környékének monográfiája, Papp István esperes szerint a korai vaskorban két földvár is épült Tamásiban: közülük a dorombosi a megye legrégebb földvára.⁹

1980-ban Torma Istvánnal és Nováki Gyulával; 1992-ben Nováki Gyulával végeztünk itt terepbejárást. Utóbbi alkalommal elkészítettük a szintvonalas felmérést is. (123. ábra)

123. Tamási-Dorombos. Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula, 1992)

124. Tamási-Dorombos. Légi felvétel (2003. március 6.)

A vár leírása

A lelőhely a Koppány folyó K-i partján, É-D-i irányú hegyvonulat É-i végén található. A hegyoldal É, Ny és K felől meredek. A tojásdad alakú, 35×163 m kiterjedésű (0,57 ha) tetőt Ny, K és D felől széles terasz övezi, amely É-on és D-en árokban folytatódik. Az árok szélessége É-on kb. 15 m, D-en 10 m; mélysége 3 m. K és Ny felől az erődítés terasz formájú. É-on és D-en jól látható az árkon belül a sánc is. Míg 1980-ban a földvár területe gondozott parkerdő volt, a felmérés idejére az egész terület elhanyagolt, bozótos lett, főleg az oldalakon. A lelőhelyet a hegytetőn és az oldalban is vadvédelmi kerítés választja ketté. Ettől D-re kitaposott kocsút látható a gerinc közép vonalában. Ennek készítésekor a D-i sáncból kb. 80–100 cm-t lefaragtak.

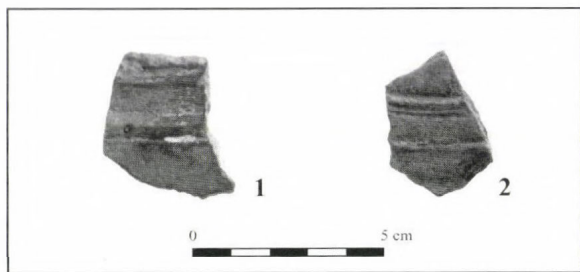
Légi fényképezés

A Dorombosról 1999 óta készítenek légi felvételeket. Miután a várat bozótos lombos erdő fedi, nehéz fényképezni. Csupán lombmentes időszakban, illetve hóban, sűrűlőfényben észlelhető az egykori erődítés.¹⁰ Legjobban 2003. március 6-án, vékony hóban mutatkozott – egyébként igen rossz időjárási viszonyok között. Ekkor szépen kirajzolódott a védett terület és az azt övező terasz is.¹¹ (124. ábra)

Leletek, korhatározás

Patek Erzsébet – a Wosinsky által összegyűjtött leletek alapján – feltételezi, hogy a földvárat a fiatalabb urnasíros kultúra népe építette, és csak rövid ideig volt lakott, a Hallstatt kultúra kezdetéig. Ugyanitt magaslati telepként említi a lelőhelyet.¹² Kőszegi Frigyes új megállapítást nem közöl, – Patekra hivatkozva – feltételeken késő bronzkorinak tartja az erődítést.¹³

Torma István 1974-ben a dunántúli mészbetétes kultúrába sorolható edénytöredékeket gyűjtött itt.¹⁴ (125. ábra) Miután ma már sem Wosinsky, sem Csalogovits leleteit nem lehet azonosítani, csak a Torma-féle leleteket lehet figyelembe venni a korhatározásnál. Ezek alapján a Dorombos erődítését a középső bronzkorban, a dunántúli mészbetétes kultúra idejében készítették.

125. Tamási-Dorombos. Felszíni leletek

- 6 Tolna Megyei Újság 1934. szept. 12. 71. sz. 1-2. old.
- 7 SZWM 74.475.1-3.
- 8 Patek 1968, 65.
- 9 Papp 2000, 98.
- 10 1999. március 4. MTA RI Neg. ltsz. 181.917; 2000. április 9. MTA RI Neg. ltsz. 186.158.
- 11 2003. március 6. MTA RI Neg. ltsz. 200.907-912.
- 12 Patek (1968) 20, 24.
- 13 Kőszegi (1988) 187.
- 14 SZWM 74.475.1-3.

- 1 *Moldoványi* (1824) 64.
- 2 SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény 91.63.98.
- 3 *Wosinsky* (1896) 277-278.
- 4 A dorombosi földvár és a miklósvári fasornál talált leletek semmiképpen nem hozhatók összefüggésbe egymással. Kéziratommal kapcsolatban Torma István részletesen kifejtette ennek okát, valamint a szakirodalomba bekerült tévedéseket.
- 5 *Wosinsky* (1896) 277-278. – A bronzkorinak meghatározott leleteket említi az 508. oldalon is, ahol – bizonyára tévedésből – „Dombos” hegyként szerepel a lelőhely.

TAMÁSI-HENYE

A földvár a várostól K-re, a Koppány folyó D-i partján emelkedő É-D-i irányú dombok egyikén található. Tengerszint feletti magassága kb. 170 m, a völgy feletti relatív magassága mintegy 60 m. (126. ábra 3.)

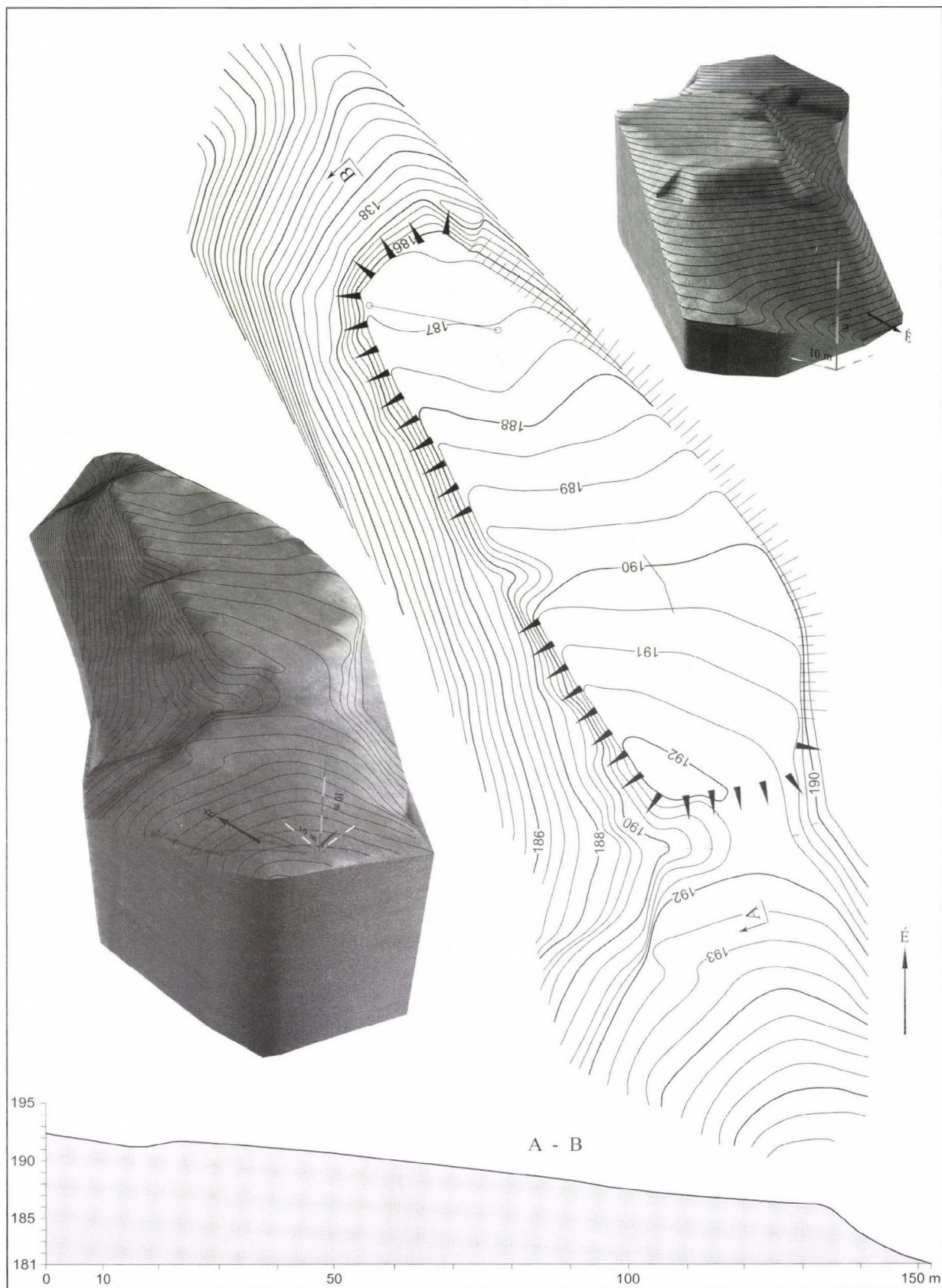
Kutatástörténet

A henyei földvárra Papp István tamási esperes plébános szóbeli közlése alapján Torma István figyelt fel a szakdolgozatához végzett terepbejárások során. (Torma, 1963, 1964.) 1963. tavaszi bejárásakor megállapította, hogy a hegy tetején egy erősen lekopott földvár maradványai láthatók. Leleteket nem talált.

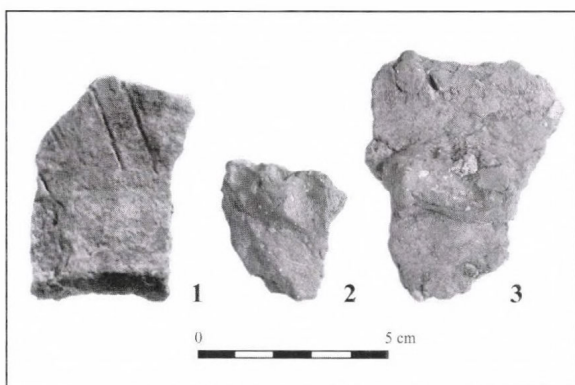
Tamási és környékének monográfiája, Papp István esperes szerint a korai vaskorban két földvár is épült Tamásiban: közülük a henyeit a magyarok is használták.¹ Ezt a feltevést valószínűleg arra alapozta, hogy a középkori Arcsa falu 1193. évi határjárásában szerepel a következő megnevezés: „...Inde ad monticulum, qui vocatur war...”² Arcsa pontos helyét még nem ismerjük, de a határjelek alapján a fenti kitétel minden bizonnyal a henyei földvárra utal.

Terepbejárás, felmérés

A lapos tetejű, egykor szántott domb É, K és Ny felől meredek, D felől kissé alacsonyabb nyereggel kapcsolódik a kiszélesedő domb folytatásához. A kb. 110 × 20-40 m (0,33 ha) kiterjedésű védett terület jelenleg művelésből kivont. Két hosszanti oldalán a peremen enyhe kiemelkedés figyelhető meg: ez azonban nem sánc, hanem szántási perem. Ez alatt néhány méterrel terasz figyelhető meg, amely D felől csatlakozik a lakóterületet a domb folytatásától elválasztó, mintegy 15 m széles átvágáshoz. Utóbbi is erősen elszántott; a teraszok szintén eléggé lekoptak. Jelenlegi szélességük kb.

127. Tamási-Henye. Szintvonalas felmérés: Miklós Zsuzsa – Korondán Zoltán, 2004; terepmodell: Réti Zsolt

128. Tamási-Henye. Felszíni leletek

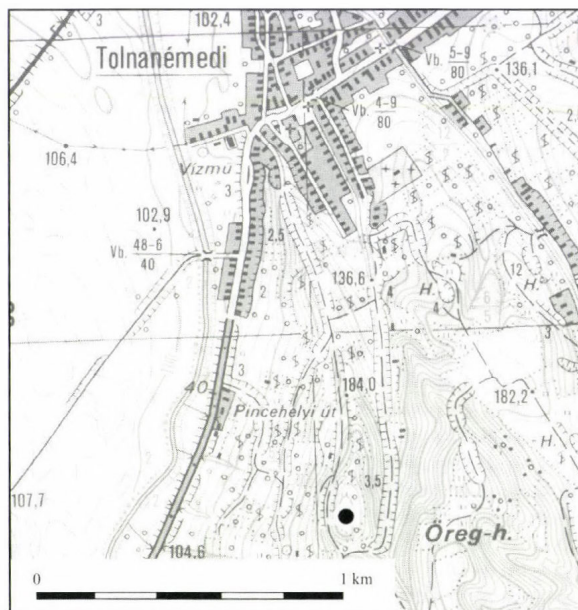
129. Tamási-Henye. Légi felvétel (2004. április 28.)

TOLNANÉMEDI-NEBOJSZA¹

A falutól D-re kb. 1 km-re, a Kapos jobb partján, É-D-i irányú dombvonulat legmagasabb pontján található a földvár. Tengerszint feletti magassága kb. 230 m, a Kapos feletti relatív magassága kb. 125 m. (130. ábra)

Wosinsky korában egész területén szőlőt műveltek; 1982. évi terepbejárásomkor É-i szélét és az árkot szőlő, többi részét ritkás erdő borította. Jelenleg parlag, a fákat kivágták.

A II. katonai felmérésen Pogánvár hegy néven szerepel.² Hőke Lajos Gyánti pusztánál említi (az avar gyűrűk felsorolása közben).³ Rómer is Gyánti pusztá néven ír az „őskori megerősített telep”-ről.⁴ Valószínűleg Hőke nyomán eleinte Wosinsky is Gyánthoz kötötte a földvárat: gyánti földerődítményként említve.⁵ Népi elnevezése (Nebojsza/Nyebojsza) a szakirodalomban Wosinsky nyomán terjedt el.

130. Tolnanémedi-Nebojsza. Helyszínvázlat

Kutatástörténet

A vár első részletes leírását Wosinsky Mór készítette el, Pincehelyhez sorolva a lelőhelyet.⁶ Megfigyelései szerint az egykor kettős teraszozással védett hegy „fensíkja 260 m hosszú s 70 m széles. A fensík széléről 20, néhol pedig 30 m mély, meredek part nyulik le az első terrassig, mely gyűrű-alakban futja körül az egész hegyet s néhol 6, néhol pedig 13 m széles. A jóval alantabb fekvő második terrass csak a Kaposvölgy mentén, a nyugati oldalon vonult s most már meglehetősen elmosódott. Az egész védművet déli oldalon igen széles és mély bevágás (Vaskapu) választotta el a hegylancz többi részétől.”⁷

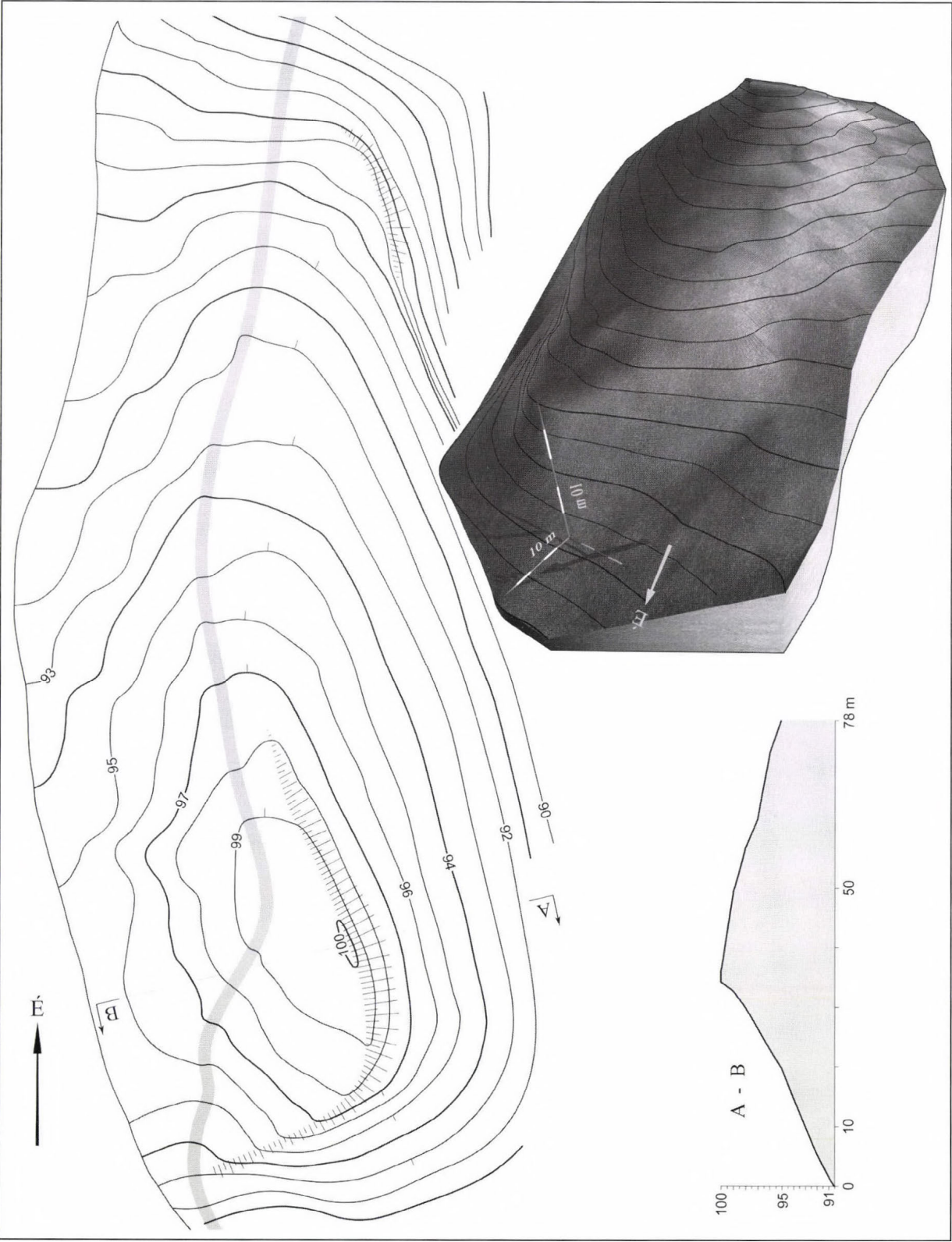
Terepbejárás, felmérés

Torma István 1962-ben egyetemi szakdolgozatához végzett itt terepbejárást; magam több alkalommal (1982, 2000, 2002, 2003); 1996-ban és 2007-ben Nováki Gyulával együtt néztem meg a lelőhelyet. A felmérést 2007-ben Nováki Gyula készítette el. (131. ábra)

Torma István az erődítés állapotáról, szerkezetéről nem ír. A vár területén telepnyomot nem talált, közvetlenül alatta, a Tolnanémedi felé eső szőlőben sok őskori, köztük mészbetétes cserepet gyűjtött.⁸

A vár leírása

A vár erődítése az elmúlt, több mint 100 év alatt erősen lepusztult, ezért szerkezete nehezen áttekinthető, mérhető. A pusztulást a szőlőművelés, és – valószínűleg ennek következtében – az erózió okozta. 1982. évi terepbejárásomkor – a már elhagyott – szőlőkben, illetve a fás hegytetőn viszonylag jól látszott az erődítés: É felől mintegy 30–40 m széles árok választotta el a lakóterületet a tőle alacsonyabb dombhát folytatásától. D felől keskeny, és a földvárnál alacsonyabb nyereggel kapcsolódik a dombhát folytatásához. Ny felől a plató alatt 2–3 méterrel 5–6 m széles terasz húzódik, amely északon csatlakozik az árokhoz. K felől csak rövid szakaszon követhető a terasz, egyébként meredek az oldal. A plató domború. Ez az állapot a mérés idejére – 2007-re – tovább romlott. A K-i és D-i oldalon természetesnek tűnő lejtő figyelhető meg. Az egykori terasz csak a Ny-i szélén látható:

131. Tolnanémedi-Nebojsza. Szintvonalas felmérés: Nováki Gyula, 2007; terepmodell: Réti Zsolt

132. Tolnanémedi-Nebojsza. Légi felvétel (1999. március 4.)

szélessége 5–10 m; É-on és D-en csatlakozik a gerinchez. A Ny-i oldal jelenleg teljes hosszában szakadékos; alatta dűlőút húzódik. Ez azonban – mai formájában – nem tűnik egykori terasznak. Véleményem szerint egykor egyszeres árok – és kívül talán sánc – övezte a 180×44 m-es (0,79 ha) lakóterületet. A folyamatos mezőgazdasági művelés következtében azonban az eredeti formák nagyon lekoptak. A védelmi rendszer pontos szerkezetét csak ásatással lehet tisztázni.

Légi fényképezés

1997 óta rendszeresen készítünk légi fotókat a földvárról. Az erős lepusztultság miatt még légi foton is alig érzékelhető az erődítés vonala. (132. ábra)

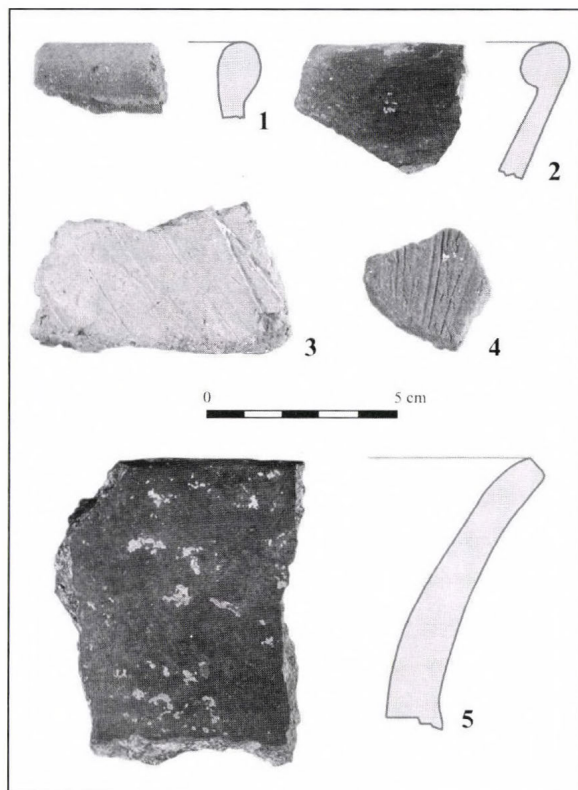
Korhatározás

Wosinsky a felszínen sok cserepet, paticst talált. A cserepek ujjbenyomásos, mészbetétes díszűek. Ezek alapján megállapította, hogy „A mészbetétes edények után következtetve, a bronzkorszakba kell helyeznünk e védmű korát.” A „2. terasz alatt” hamvakkal teli urnákat is találtak, amelyekről Wosinsky feltételezi, hogy a földvár lakóinak temetője lehetett.⁹ Patek Erzsébet Wosinsky alapján ismerteti a földvárat. Korát ismeretlennek tartja.¹⁰ Kőszegi Frigyes – Wosinskyra hivatkozva – „talán későbronzkori eredetű”-nek tekinti az erődítést.¹¹

A Torma István által gyűjtött leletek vagy a kisapostagi kultúra vagy a mészbetétes kultúra idejéből¹² származnak.

Az általam gyűjtött töredékek közül a jól iszapolt, behúzott szélű tálperem, valamint a vörös, apró kavicsos anyagú, duzzadt perem a makói kultúrához sorolható; a két seprűdíszes urnaoldal pedig a kisapostagi kultúrához tartozik.^{13 14} A 2000 tavaszán gyűjtött leletek közül egy kora- vagy középső bronzkori, a többi a kisapostagi vagy a mészbetétes kultúrához tartozik.¹⁵ (133. ábra)

A Nyebojsza mérete alapján bronzkori. Ásatás nélkül azonban nem dönthető el, hogy a kisapostagi vagy a mészbetétes kultúra idején erősítették-e meg.

133. Tolnanémedi-Nebojsza. Felszíni leletek

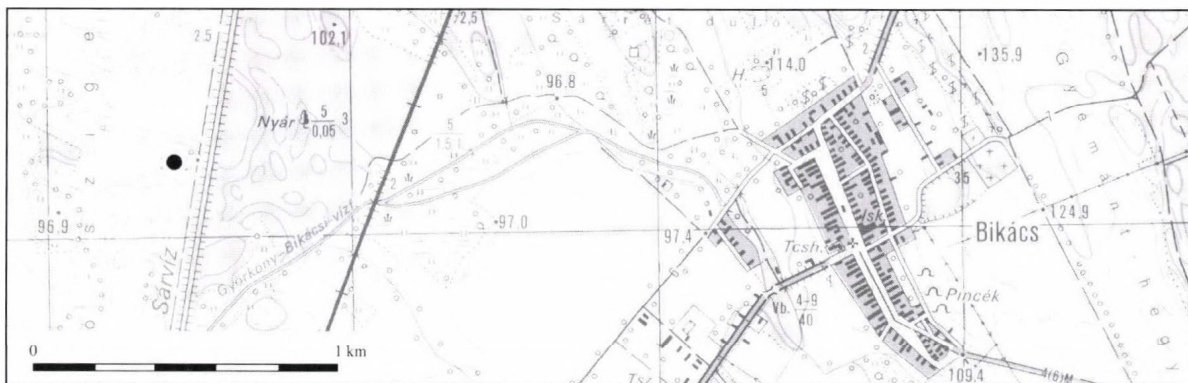
- 1 A lelőhelyet a szakirodalom váltakozóan Tolnanémedihez, vagy Pincehelyhez sorolja. A két település határán elhelyezkedő erődítés jelenleg Tolnanémedihez tartozik.
- 2 Col. XXX. Sect. 58.
- 3 *Hőke* (1872) 313; *ArchÉrt* VI (1872); *Pesti Napló* 1876. szept. 23; *Vasárnapi Újság* 1882. febr. 5; *Fővárosi Lapok* 1889. szept. 20. – Gyánt puszta – a középkori Gyánt mezőváros helye – a föld-várral szemben, a Kapos másik partján található.
- 4 *Rómer* (1878) II. 101.
- 5 *Wosinsky* (1886) 3.
- 6 *Wosinsky* (1896) 269–270. Rajzot sajnos nem készített.
- 7 *Wosinsky* (1896) 269–270.
- 8 MTA RI Adattára 1067/1965. – 183. lelőhely.
- 9 *Wosinsky* (1896) I. 269–270.
- 10 *Patek* (1968) 63.
- 11 *Kőszegi* (1988) 174. – A szerző csak a katalógusban közli a lelőhelyet; egyébként sem az értékelő részben, sem az elterjedési térképen nem szerepel.
- 12 SZWM 74.485.1–3.
- 13 SZWM 85.15.1–3.
- 14 SZWM 85.15.2.
- 15 SZWM F.2005.20.1–3.

KÖZÉPKOR – TÖRÖK KOR

BIKÁCS-BELSŐ-SZIGET

A Belső-sziget a falutól Ny-ra, a Sió és a Sárvíz között, egy ma már száraz holtág partján húzódó, az ártérből enyhén kiemelkedő domb. Korábban ez a környék „Répás dombi” néven szerepelt a térképeken.¹ Tengerszint feletti magassága 97,9 m, a völgy feletti relatív magassága kb. 5 m. (134. ábra)

Az itt elhelyezkedő erődítésre egy 1950-ben, térképezési céllal készült légi fotó hívta fel figyelmet: a Sárvíz egyik holtága mellett kb. 40 × 60 m-es sötét csík látszik, amelynek a Ny-i oldalán még egy – ezzel párhuzamos – sáv figyelhető meg.²

134. Bikács-Belső-sziget. Helyszínvázlat

Terepbejárás

Az első terepbejárást a légi fotó alapján végeztem. A három oldalról egykor a Sárvíz által határolt, bogárhátú domb tetején és oldalán, szántásban, tarlóban, illetve alacsony gazban igen sok pelyvás téglatöredéket, kötőredékeket figyeltem meg. Ezen kívül elég sok az Árpád-kori cserép és állatcsont, és 1-2 embercsont is gyűjthető.³ Az erősen elszántott, kb. 15 × 15 m-es (0,02 ha) dombon kifejezett perem már nem látható. Tarlóban még jobban látszik, mint szántásban, hogy a dombot egykor árok övezte. Ez jelenleg az É-i és D-i oldalon még – sekély – árok formájú, a K-i és Ny-i oldalon terasz alakú a szántás miatt. A dombtól D-re, annál enyhébb kiemelkedésen szórványosan gyűjthetők középkori cserepek. Az árokkal övezett kis dombtól É-ra, erősen kiemelkedő, lapos, hosszan elnyúló dombháton nem találtam leleteket.

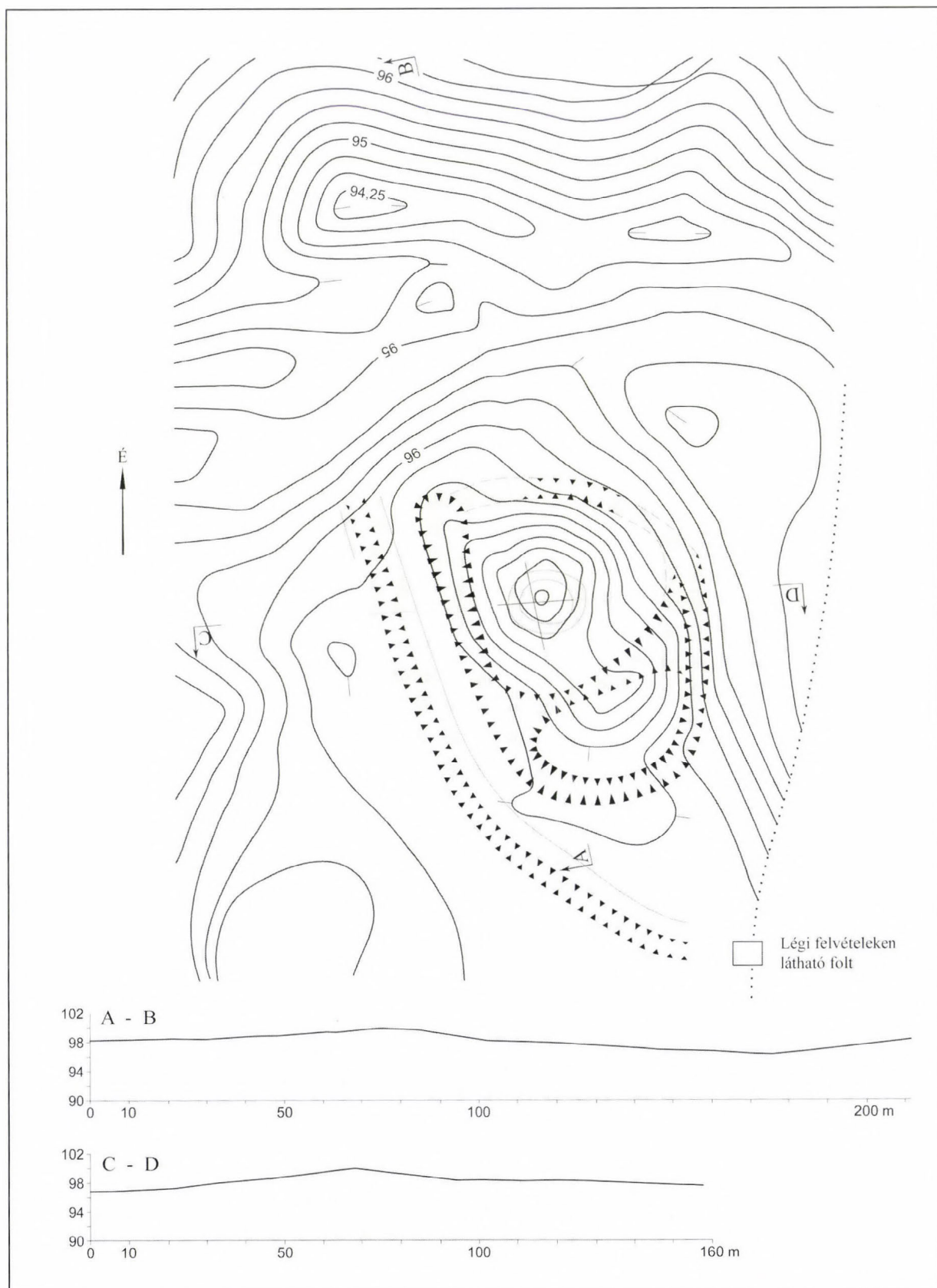
A várat 1994 novemberében Korondán Zoltánnal mértük fel. (135. ábra)

Légi fényképezés

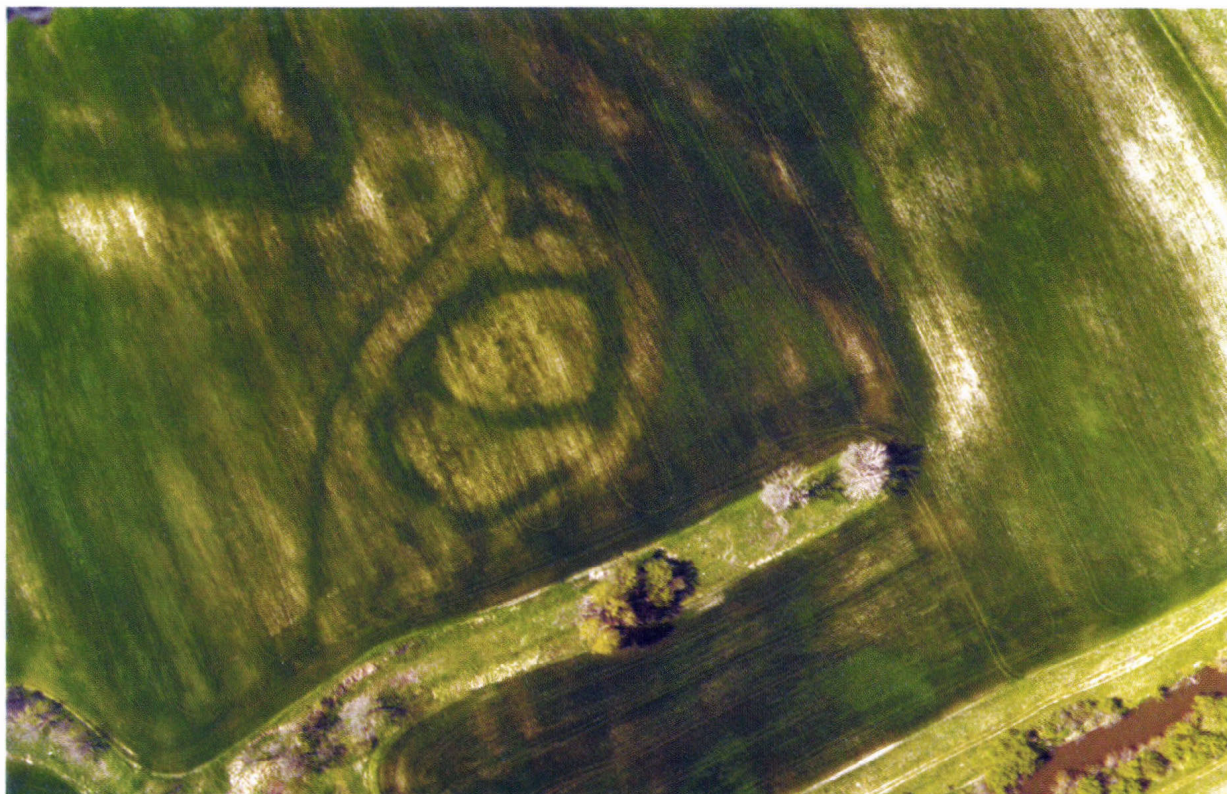
A földvárat különböző időpontokban és megfigyelési körülmények között légi fényképeztem: 1993. április 23-án, szántásban a domb É-i oldalán sötét csík utalt a sáncárokra. Maga a dombtető világos, kerek foltként mutatkozott.⁴ 1997-ben június 28-án készítettem légi felvételeket, amikor az érett gabonában nemcsak a szántásban megfigyelt jelenségek látszottak, hanem a dombot övező árkon kívül még egy külső árok is kibontakozott. Az árkok helyén a búza sötétzöld árnyalatú volt.⁵ (136. ábra)

1999. március elején a holtágak még tele voltak vízzel. Ennek köszönhetően jól látható, hogy a földvár valóban szigeten helyezkedett el.⁶

2000. július 1-én szántásban fotóztam. Az árkokra sötétbarna sávok utalnak, a védett terület színe világosabb.⁷

135. Bikács-Belső-sziget. Szintvonalas felmérés; Miklós Zsuzsa – Korondán Zoltán, 1994; egyesített alaprajz: Réti Zsolt

136. Bikács-Belső-sziget. Légi felvétel (1997. június 28.)

137. Bikács-Belső-sziget. Légi felvétel (2001. december 21.)

138. Bikács-Belső-sziget. Légi felvétel (2004. július 12.)

2001. április 25-én a már szép, zöld búzában határozottan kirajzolódott az erődítés: az árkok helyén a búza színe sokkal sötétebb zöld, mint a védett területen.⁸ Ugyanez figyelhető meg a búza félig érett állapotában is, amikor az árkok helyén sötétzöld a növényzet, környezetében pedig már kezd sárgulni.⁹

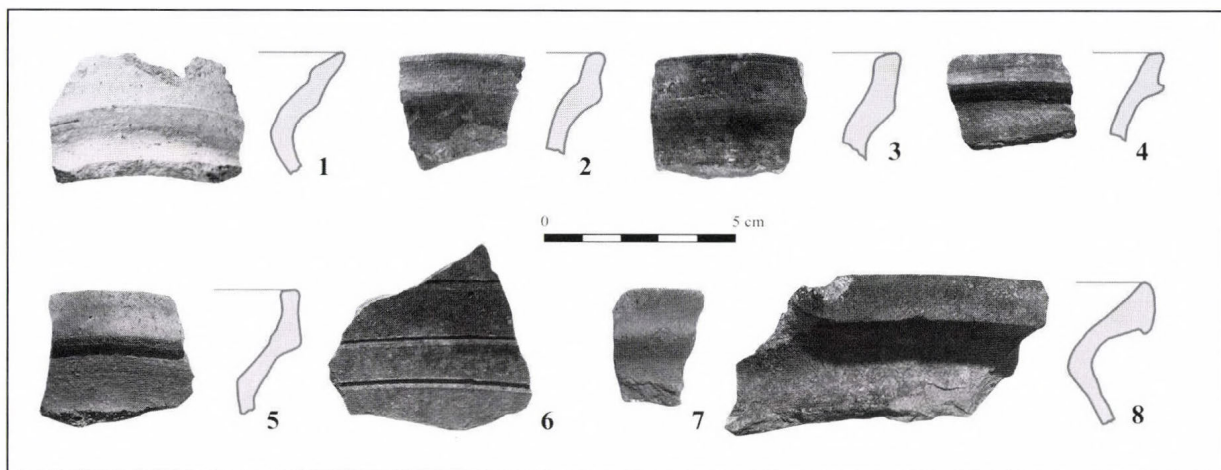
Ugyanez év telén, december 21-én vékony hóban, sűrűlőfényben szépen kibontakozott a lakóterület dombja, és a még kevésbé elszántott É-i sáncszakasz.¹⁰ (137. ábra)

2002-ben, június elején az éppen kelő kukoricában jól látható a lakóterület, és az árkok is.¹¹

2003. június 25. és 30. A már szépen kikelt kukorica is mutatta a jeleket: a búzához hasonlóan ez a növény is jelezte az árkokat. A védett területen sokkal világosabb a növényzet, és – valószínűleg – gyengébben is kelt ki.¹²

Különösen szépen látszik az erődítés a 2004. július 12-én készült felvételeken: a már érett, aratás előtt álló búzában az árkok helyén a növényzet sárgásbarna, a többi részen sötétebb árnyalatú. Az egykori árkokban – az erősebb növekedés miatt – a búza megdőlt.¹³ (138. ábra)

A különböző időpontokban és változó megfigyelési körülmények között végzett légi fotózásokról összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az erődítést legjobban a növényjelek mutatják: a búza zöld állapotában és aratás előtt is, a kukorica pedig zöld állapotában. Az egykori – immár betemetődött – árkokra a környezeténél sötétebb színű növényzet utal. A már erősen elszántott domborzat csupán hóban, sűrűlőfényben figyelhető meg.

139. Bikács-Belső-sziget. Felszíni leletek

Szántásban is jól láthatók az egykori árkok a Google felvételén: ezt tudtuk egyeztetni a szintvonalas felméréssel. Az egyesített alaprajzon a műholdképen észlelhető nyomokat finom ékcsikkokkal jelöltük. Ugyanitt a dombtetőn kerek, kiemelkedő gyűrű is látható, ezt is hasonló módon érzékeltetjük. A védett terület kiterjedése 60×90 m (0,54 ha). A kerek gyűrű átmérője kb. 15 m.

Leletek

A leletek zöme kettősen tagolt, illetve tagolatlan fazékperem, valamint bekarcolt egysoros hullámvonallal, illetve csigavonallal díszített fazékoldal. Valamennyi a 13. századra keltezhető.¹⁴ (139. ábra)

Okleveles adatok

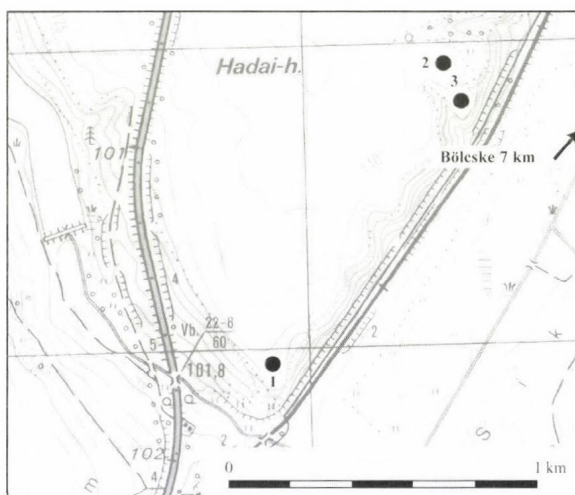
Egyelőre nem dönthető el, hogy lelőhelyünk a középkori Bikács faluhoz kapcsolható-e. Azt tudjuk, hogy Bikács templomos falu volt – legalábbis a 16–17. században.¹⁵ A Gerecze által említett, majd Genthon által átvett adat, miszerint 15. századi, gótikus templom alapfalainak maradványai ismertek Bikácsról, valószínűleg a Bihar megyei Bikács nevű falvak egyikére vonatkozik.¹⁶ A 13. századi erősítés területére később épült templomra utalhat a felszínen talált néhány embercsont töredék. A feltevés bizonyítására ásatás szükséges. A földvár közelében egyéb, templomra utaló nyomokat nem találtam.

- 1 Bikács 1859. Kataszteri térkép. TMÖL K 13.
- 2 HIM HT L-34-38-C-d Nytsz. 40032.
- 3 Szerző terepbejárása 1993, majd 1994, 2005; RKM 2005, 188; SZWM F.2005.10.1-7.
- 4 MTA RI Neg. sz. 163.715-718.
- 5 MTA RI Neg. sz. 175.549, 175.556-558.
- 6 1999. március 4. MTA RI Neg. sz. 181.929-931.
- 7 MTA RI Neg. sz. 187.038-042; 187.282-285.
- 8 MTA RI Neg. sz. 190.766, 190.772.
- 9 2001. június 2. MTA RI Neg. sz. 191.481.
- 10 MTA RI Neg. sz. 196.473, 196.856; RKM 2001, 143.
- 11 MTA RI Neg. sz. 198.222.
- 12 MTA RI Neg. sz. 201.698, 780-781, 848.
- 13 MTA RI Neg. sz. 203.881-882, 909.
- 14 SZWM 2004.15.1-5; 2004.16.1-2; 2004.17.1-7; 2006.3.1-2.

- 15 K. Németh András kutatásai szerint „A templom létezésének legkorábbi bizonyítéka a simontornyai szandzsák 1546-os és 1552-es tahrir-deftere, amely Bikács lakóinak felsorolását mindkét szer János pappal kezdte. *Dávid* (1982) 257. Református lelkészét először 1626-ban említik. *Földvár* (1898) 113. A középkori falu és temploma elhelyezkedéséről mindeddig nem rendelkezünk adatokkal.” K. Németh (2003) 6.
- 16 K. Németh (2003) 6; Gerecze (1906) 891; Genthon (1951) 426; Genthon (1959) 39.

BÖLCSKE-HADAI-HEGY 3.

A lelőhely a falutól DNy-ra, az egykori Duna-meder Ny-i partján, a Hadai-hegy D-i nyúlványán található. Ennek a kis dombnak a tengerszint feletti magassága 133,7 m; relatív magassága a völgy felől kb. 42 m. Közvetlenül csatlakozik a Hadai-hegy 2. sz. bronzkori földvárhoz, attól csupán egy árok választja el. (140. ábra)

140. Bölcske-Hadai-hegy 3. Helyszínvázlat

Kutatástörténet

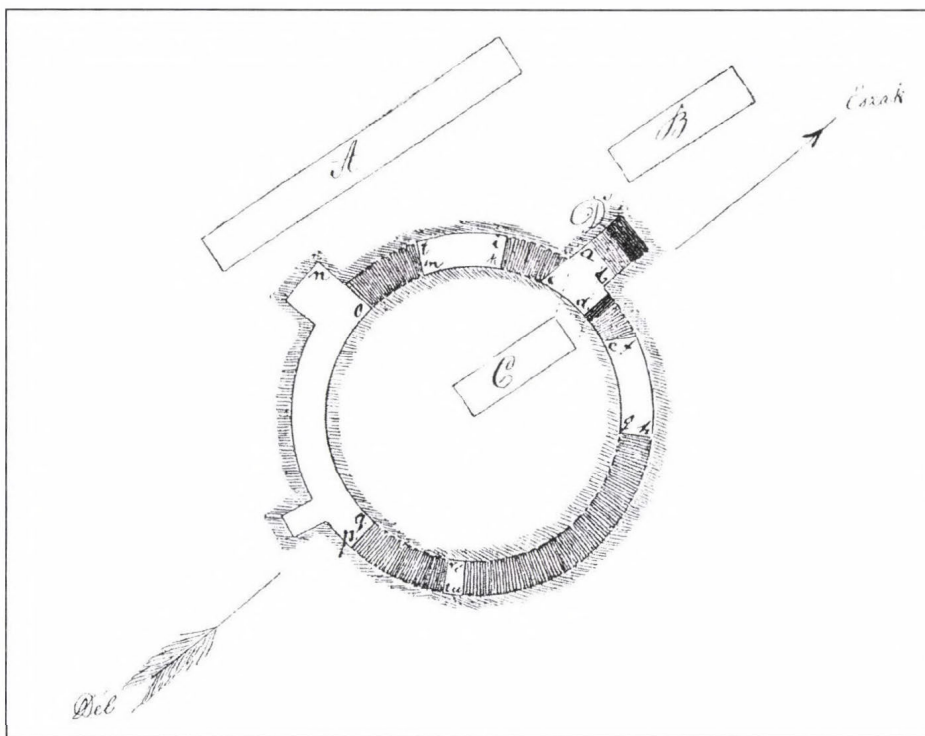
Minden bizonnyal erre a lelőhelyre vonatkozik V. János 1838. évi leírása: „Délnyugotra Paks felé nyúló kisdud hegylánczolat ormain a szőlősi pusztában készakarva hányt emlékhelyeik találtatnak. Illyen az ugy nevezett nyakvágó halom, telve embercsontokkal. Sáncz alakú kerített kis zárt hely volt ez hajdan, s nevét onnét mondatik viselni, mert a fogságba jutottak itt nyakasztattak vala le.”¹

Pesty Frigyes Helynévgyűjteménye szerint „A helységtől délnek vonuló hegylánczolat van a Madai völgy, alább a Madai hegy, melyen hagyomány szerint a Madai nemzetség vára volt, ott hol a nép a vár helyét kijeleli. 858ban egy sír beomlott, benne sarkantyú, és réz láncz és egy kereszt forma mű találtatott. Ennek mentében van a kis és nagy les völgy...”²

Wosinsky 1891-es kérdőívére válaszolva a bölcskeiek említést tettek a Hadai-hegyen talált csontvázakról, ami a templom körüli temető sírjaira vonatkozhat.³

Terepbejárás

Mészáros Gyula 1961-ben terepbejárása során újra azonosította a templom és temetője helyét egy 10 × 20 m-es területen, ahol embercsontokat, valamint habarcs-, kő és téglatöredékeket talált, a templomhoz tartozó faluhelyet azonban hiába kereste.⁴

141. Bölcske-Hadai-hegy 3. A rotunda alaprajza, Szelle (1889) nyomán

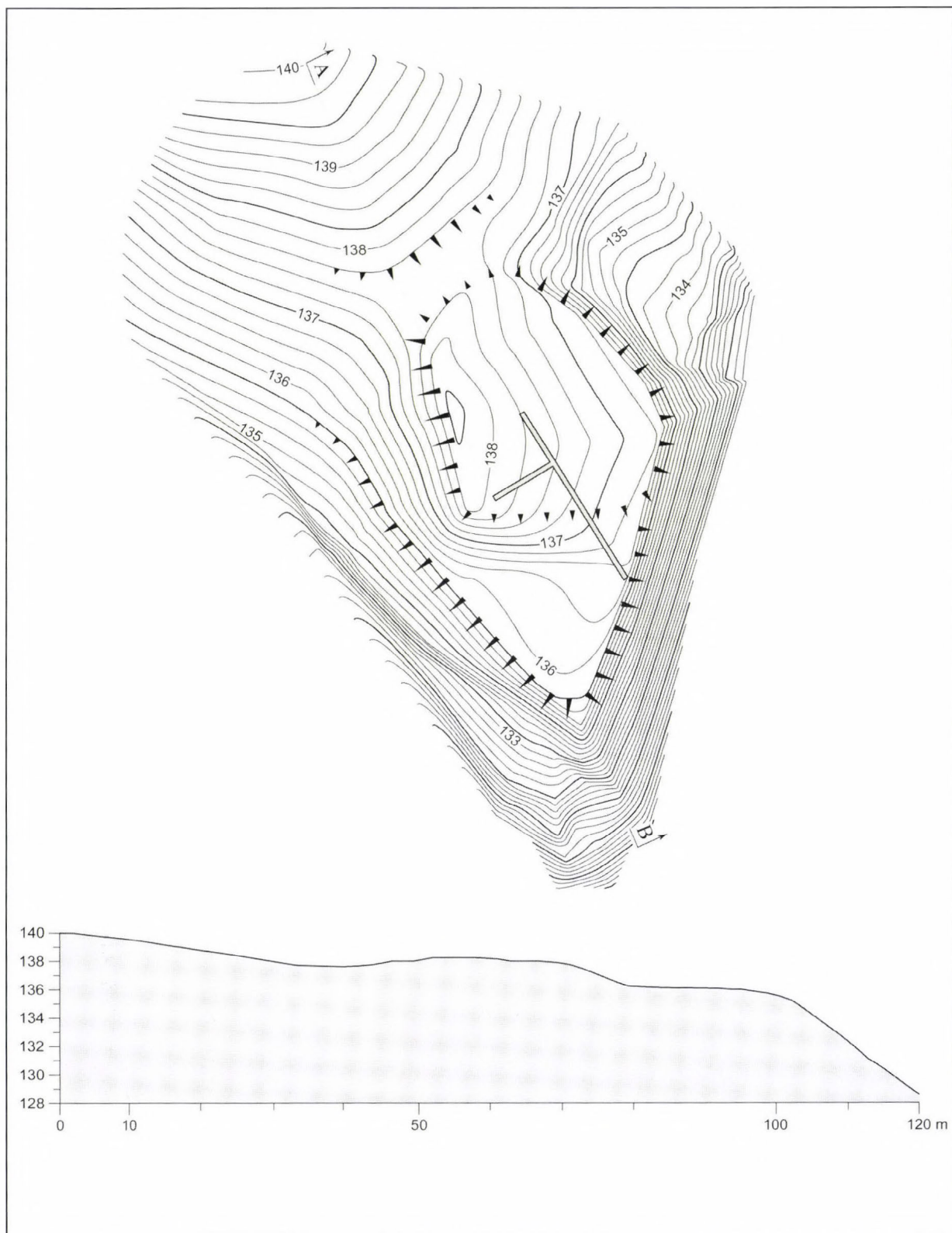
Minden bizonnyal a fenti hellyel azonosítható a Hadai-hegy D-i nyúlványát képező kisméretű, domború tetejű domb, amelyet K, D és Ny felől terasz övez, a domb folytatásától pedig az É-i oldalon egykor árok választotta el. A domb egész területét igen sűrű, tüskés bozót fedi, ezért nehéz áttekinteni. A kb. 10–30 × 60 m alapterületű (0,12 ha), éles peremű platót ÉK, DK és DNy felől változó (3–10 m) szélességű terasz övezi. Ennek külső szélét DK és DNy felől igen meredek oldal határolja. Az ÉK-i oldalon kevésbé mélyen bevágódott kis völgy zárja le. A plató egész felülete igen erősen bolygatott: több, határozatlan szélű gödör és két kutatóárok nyoma látható. Falukban elég szürke, törmelékes a talaj, téglá- és kőtörmelékkel, habarccsal. Eszerint itt középkori (esetleg római) épület állt. Az árkok mélysége kb. 50 cm.⁵

Leleteket a felszínen az igen sűrű bozót miatt nem találtam. A domb tövében viszont, a Duna árteréből kb. 1 m-rel kiemelkedő dombon, szántásban elég sok 13–15. századi edénytöredéket és kevés állatsontot gyűjtöttem. A mintegy 150 × 50 m kiterjedésű lelőhelyen több hamus foltot is megfigyeltem.⁶ A itt talált leletek közül egy db bronzkori oldaltöredék, mészbetétes díszítéssel.⁷ A többi 13–16. századi fazék-, korsó- és fedőtöredék.⁸

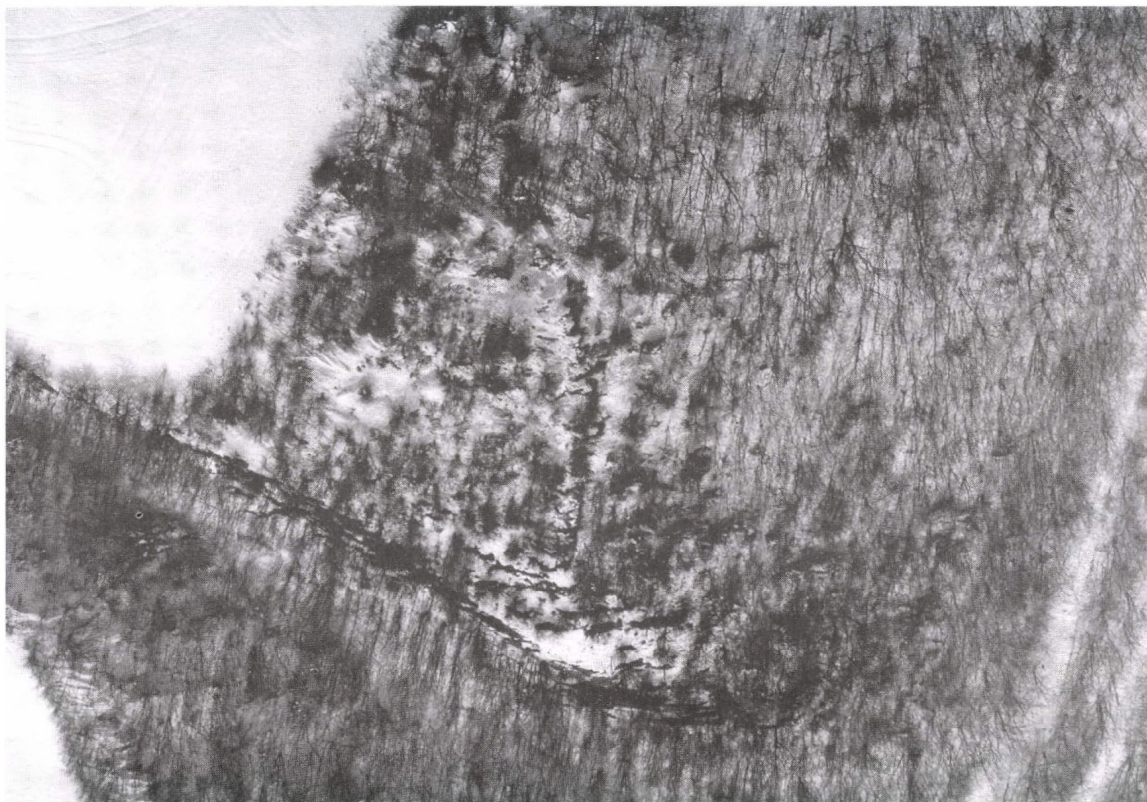
2002-ben K. Németh András végzett terepbejárást az erődítés területén. Megtalálta a templom helyét, a kutatóárkokban pedig néhány falrészletet is megfigyelt.⁹

Ásatás

A lelőhelyen első ízben Szelle Zsigmond és Nagy László végzett ásatást 1888-ban. Eleinte kutatóárkokat húztak, majd követték a falakat, illetve az omladékat.¹⁰ A megfigyelések szerint itt egy kör alakú építmény állt, amelynek belső átmérője 6,5 m, a falvastagság 70 cm volt. Három helyen támpillérek is előkerültek: ezek nem voltak kötésben a körfallal. Szelle Zsigmond feltételezi, hogy a bejárat a D-i oldalon lehetett. Az álló falak promontori, faragott mészkőből épültek, a törmelékben azonban más kőfajták is előfordultak. Igen sok – bélyeg nélküli – római téglatöredéket is találtak. A bolygatatlan falrészek külső és belső oldalát is szabályosan faragott mészkövek fedték, belsejükben viszont alaktalan kődarabokat találtak. (141. ábra)

142. Bőske-Hadai-hegy 3. Szintvonalas felmérés (Egyed Endre, 1999)

143. Bölske-Hadai-hegy 3. Légi felvétel (2005. március 2.)

Az épület belsejét igen laza, hamus, faszenes réteg töltötte be, amelyben kb. 15 emberi váz darabjai és vasszögek heverték. Ezen kívül találtak egy „faragvánnyal díszeskedő kődarabot, melynek ornamentikája vagy sarkopfag, vagy valami feliratos kőtábla maradványára utal.” Szelle Zsigmond az épület rendeltetését, korát nem tudta megállapítani. Felvetette azonban, hogy esetleg kapcsolatba hozható a madocsai apátság birtoka határainak kijelöléséül szolgáló egyik ponttal: „Budics ülése egy kőkápolnával”. Felvetette azt is, hogy esetleg római őrtorony állhatott itt.¹¹

A továbbiakban Szelle Zsigmondnak hol a római őrtoronyra, hol pedig a rotundára vonatkozó feltevését fogadták el, attól függően, ki milyen témával foglalkozott.¹²

Szelle Zsigmond kutatásaira hivatkozva Gervers Molnár Vera az apszis nélküli rotundákhoz sorolja az itt talált épületet. A teljesen kör alaprajzú rotundák építésének idejét a 12. század vége és a tatárjárás közötti időre teszi.¹³

1991-ben Szabó Géza végzett leletmentést ezen a területen, miután ismeretlen személy több sírt dúlt fel. A megfigyelések alapján egy szögletes szentélyzáródású rotundát feltételez itt. A teguladarabok szerint arra utalnak, hogy a templom építéséhez valamelyik környékbeli őrtorony anyagát is felhasználták. Nem zárja ki azt a lehetőséget sem, hogy az őrtorony ugyanezen a platón állt, és ezzel függ össze a domboldal négyszögletesre faragása is.¹⁴

Visy Zsolt a szórványosan előforduló római leletek ellenére sem biztos abban, hogy itt római burgus állt. Az eddigi leletek és megfigyelések alapján inkább középkori templomra és a körülötte levő temetőre következtet, ahol természetesen felhasználhattak másodlagosan római építőanyagot.¹⁵

Felmérés

A lelőhely geodéziai felmérését 1999-ben, a bronzkori földvár mérésével egyidejűleg készítettük el Egyed Endrével. A mérést nagy mértékben megnehezítette az igen sűrű bozót és a nyitva hagyott kutatóárkok. (142. ábra – A terepmodellt ld. a 26. ábrán.)

Az 1962. évi katonai légi fotón még nem bozotos ez a terület. A talaj elszíneződése alapján egyértelműen látható a hegynyúlványt az É-i résztől elválasztó árok sávja. Az is megállapítható, hogy az erődített terület erősen bolygatott. Részletek azonban a nagy magasságból készült felvételen nem figyelhetők meg.¹⁶

A jelenlegi igen sűrű bozót miatt nehéz a lelőhely fotózása a levegőből és a földről egyaránt. Légi fotózni csupán hóban érdemes. (143. ábra)

Okleveles adatok

A helynevek és a terepbejárási tapasztalatok alapján ez a lelőhely a középkori Hada faluval azonosítható.¹⁷ Az első alkalommal 1417-ben említett falu a 15. század folyamán többször szerepel oklevelekben.¹⁸ A török korban 1562-ben írták össze először, ekkor még mint pusztát: „Dada [sic] pusztá, ráják nélkül, Böcske és Madacsá faluk közelében, [ezek lakosai] szántják-vetik, rétjét kaszálják és szőlőjét művelik. A jövedelem 898 akcse, mégpedig búzatized 30 kile, kevert tized 18 kile, lenmagtized 120 akcse, a böcskeiek musttizede 112 pint és a madacsaiak musttizede 12 pint.”¹⁹ 1580-ban már 3, 1590-ben pedig 10 családfőt írtak össze.²⁰ A templomról nem ismerünk írott forrást.²¹

Összegzés

A fentiek alapján a bronzkori földvár szélén, az ártér felé benyúló földnyelven egy kisméretű földvár állt. Erre utal a belső területet övező erődítés jellege (a fennsík felől átvágás, a másik három oldalon széles terasz, amely egykor árok és sánc is lehetett). Az erődítésnyomokat eddig még senki nem vizsgálta, sem a felszínen, sem ásatással, ezért szerkezetüket nem ismerjük. Ha elfogadjuk, hogy a földnyúlványon valóban rotunda állt, az még nem zárja ki az erődítés lehetőségét. Rétegmegfigyelések hiányában azonban kérdés, hogy pontosan mikorra keltezhető a rotunda, és mikor készült a földvár. Mérete, elhelyezkedése, és az eddigi – más objektumokban végzett – kutatási eredmények alapján azonban nagy valószínűséggel az Árpád-korban állt itt egy kisméretű vár. A rotundáknak a böcskeivel rokon csoportját Gervers-Molnár Vera a 12. század végére, a tatárjárás előtti időszakra keltezi.²² A vár tehát ezt megelőzően épülhetett, és elhagyása, illetve elpusztulása után építhették ide a templomot. Pontosabb keltezéshez természetesen ásatás szükséges.

1 Havassy (1994) 91. – Eredeti közlése: Regélő 1838. 401–406. – Az adatra K. Németh András hívta fel figyelmemet. Segítségét ezúton is köszönöm.

2 Gaál–Kőhegyi (1971–1972) 308.

3 K. Németh (2005b) 135.

4 SZWM Adattára 86–73.

5 Szerző terepbejárása, 1995.

6 RKM 2000, 101.

7 SZWM F.2004.18.1.

8 SZWM F.2004.18.2–16.

9 K. Németh (2003) 8.

10 A bizonytalan szélű gödrök talán ehhez az ásatáshoz köthetők.

11 Szelle (1889) 353–356.

12 Ld. pl. Wosinsky (1896) II. 761; Fitz (1976) 109; Visy (1989) 108.

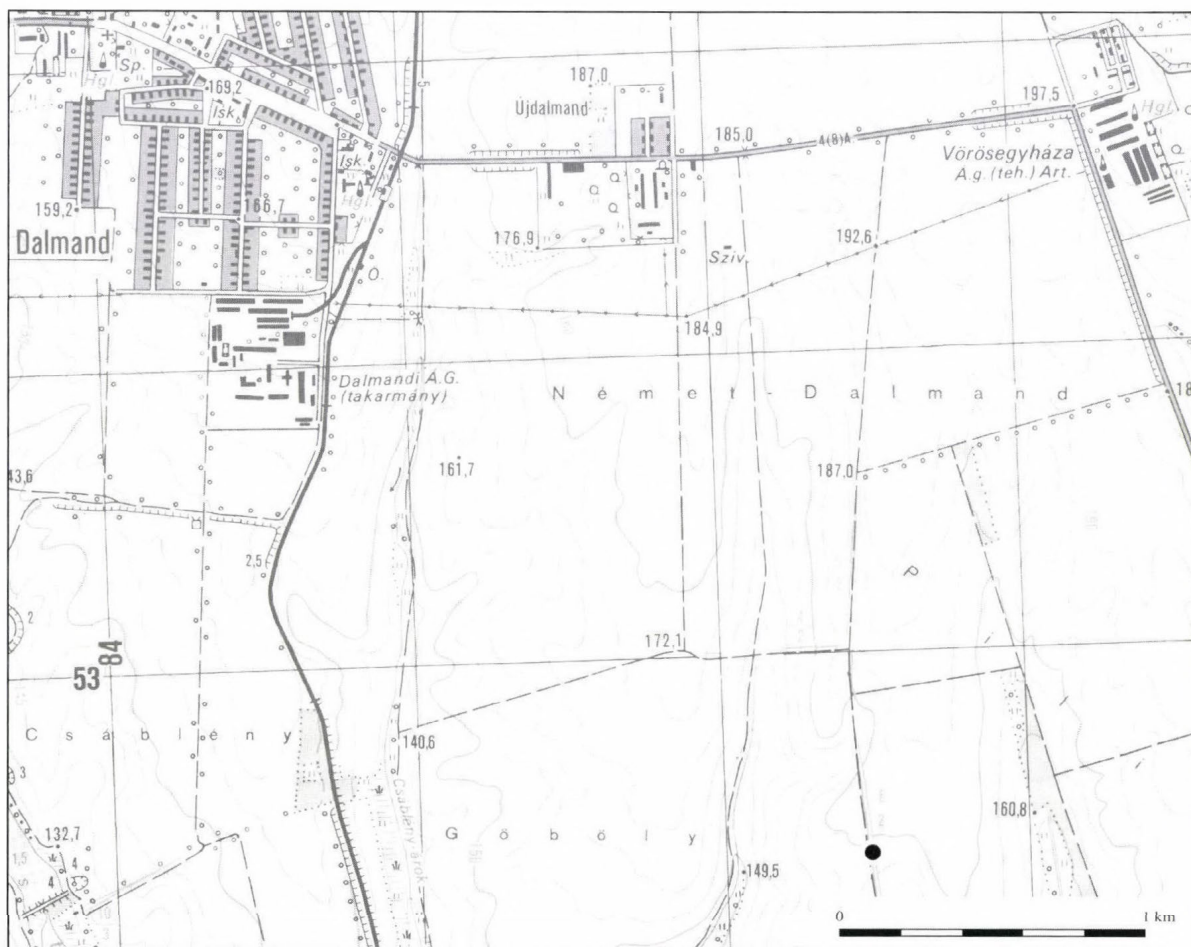
13 Gervers-Molnár (1972) 40–41. old. 139. lj.

14 Szabó–Szécsi (1994) 91–93. – Az ÉNy-DK-i és ÉK-DNy-i irányú, jelenleg is látható, betemetetlen árkok valószínűleg ennek az ásatásnak a nyomai. A római tegulák eredetével kapcsolatban a Régészeti Füzetekben még úgy nyilatkozik, hogy azokat „a sánc északkeleti sarkában valóban meglevő római őrtoronyból bányászták ki, és építették be a középkori templomba.” Rég. kut. 1991, 74.

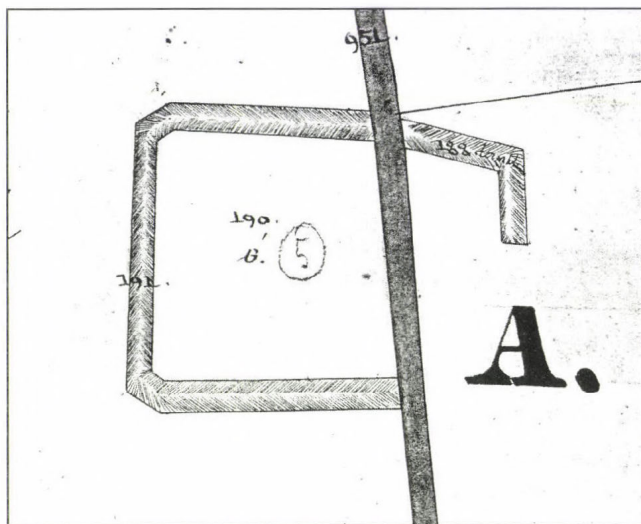
- 15 Visy (2000) 82.
- 16 HIM HT Nytsz. 40285; MTA RI R 75.348.
- 17 Szabó Géza Hada falut lelőhelyünkől ÉK-re mintegy 3,5 km-re lokalizálja. *Szabó–Szécsi* (1994) 89–90. old., térkép. Miután a Hada helynevek lelőhelyünk közvetlen környékén csoportosulnak, valószínűbbnek tartom, hogy itt állt egykor Hada falu.
- 18 Csánki (1897) III. köt. 428.
- 19 Káldy-Nagy (1985) 288.
- 20 Káldy-Nagy (1985) 288.
- 21 Havassy Péter feltételezte, hogy a rotunda „összefügghet” a Bölcske környékén általa feltételezett besenyők térítésére életre hívott madoccai bencés apátsággal, illetve a paksi ferences kolostorral. *Havassy* (1994) 19. K. Németh András szerint azonban Havassy nézete hipotetikus. *K. Németh* (2006) 49.
- 22 *Gervers-Molnár* (1972) 41.

DALMAND-SÁNCI-DŰLŐ

A falutól DK-re, légvonalban kb. 3 km-re, a Sajtosmalmi-árok Ny-i és a Csáblény-árok K-i ága közötti fennsíkon található a sánc. Tengerszint feletti magassága 177,5 m, a völgyek feletti relatív magassága kb. 28 m.¹ (144. ábra)

144. Dalmand-Sánci-dűlő. Helyszínvázlat

145. Dalmand–Sánci-dűlő. A sánc az 1860. évi térképen

A sánc első pontos ábrázolása a II. katonai felmérésen látható. Új-Dalmandtól D-re, a Döbröközre vezető út által átvágva helyezkedik el egy szabálytalan téglalap alakú sánc, amelynek DK-i sarka hiányzik. A sánctól K-re, a domb peremén szabálytalan alakú foltot jelez a térkép.² Terepbejárásaink alapján ez a középkori templomrommal, és a körülötte levő temetővel azonosítható.

Az 1860. évi kataszteri térképen Pusztá Dalmand megírás mellett látható a dűlőút által kettévágott sánc. Ny-i felét a maihoz hasonlóan ábrázolták, K-i fele azonban – úgy látszik – már akkor is rossz állapotban volt, mivel csupán az ÉK-i sarkot jelzik. Az ábrázolás módja arra utal, hogy akkor még kiemelkedett a sánc.³ (145. ábra)

A fentiekhez hasonló alakkal szerepel az objektum a III. katonai felmérés 5460/2. szelvényén.

Kutatástörténet

A Sánc első szakirodalmi említése Rómer Flóris nevéhez fűződik: „Kocsolyához közel a Döbröközi út mellett van egy négyszögű ... nagy Sáncz alkalmasint római castrum...”⁴ Részletes helymeghatározást nem ad, de miután a lelőhely a Döbröközre vezető úton helyezkedik el, egyértelmű, hogy leírása a dalmandi sáncra vonatkoztatható.

Pesty Frigyes Helynévgyűjteményében Döbrököz–Sánci-dűlő „nevét vette az ott lévő ráczok föld sánczától – előbb falu volt – a templom alap kövei jelenleg is láthatók most Szántó föld – pankai nevű folyóval, mely egykerekű malmot hajt, ezen folyó, eredetét veszi az érintett dűlőben és befolyik Kapos vizébe.”⁵ A Pestynél említett pankai folyó megegyezik a jelenleg Sajtosalmi árok néven ismert vízfolyás Ny-i ágával, amely a dalmandi határ D-i részén, a sánc közelében, a középkori település D-i szélénél ered. Tolna megyei földrajzi neveiben Dalmandnál szerepel a Vári tábla, ahol a hagyomány szerint „a tábla végében, a döbröközi határban egy vár állott.”⁶

Wosinsky felsorolásban említi „a Koppány mellékvize mellett, a pogányvár, dalmand és kocsolai földerődídményeket.”⁷

Terepbejárás, felmérés

A sánc területe jelenleg szántóföld. Kettévágja a Döbrököz és Dalmand közötti dűlőút, amely egyúttal általában művelési határt is képez. Ezért a lelőhely K-i és Ny-i felében többnyire más-más növény található, megnehezítve ezzel az egységes megfigyelést.

1969 novemberében Torma István végzett itt terepbejárást (nála Dalmand–Göröcsmény földvár néven szerepel a lelőhely). A felszínen néhány Árpád-kori edénytöredéket talált.⁸

A sánkra Torma István hívta fel figyelmemet,⁹ első alkalommal vele és Nováki Gyulával együtt végeztem terepbejárást: a sánc 1980-ban még elég jó állapotban volt: a szántások ellenére április 25-én, a kb. 30 cm magas búzában is látszott még. Felszínén késő középkori edénytöredékeket találtunk, és téglatöredékeket, paticstot figyeltünk meg.¹⁰

A lelőhelyet először 1992 júliusában Nováki Gyulával mértük fel. Akkor a dűlőúttól Ny-ra levő rész frissen boronált szántás, a K-i oldalon lucerna volt. A szántásban 50–100 m távolságból jól látszott az igen elszántott sánc: enyhe domborulat és szürke szín jelezte. A D-i oldalon a sáncon kívül sekély árok is mutatkozott. Az 1980-as állapothoz képest azonban igen sokat romlott a lelőhely állapota. A K-i oldalon, a lucernában igen bizonytalanok voltak a megfigyelési lehetőségek, így ott nem mértünk. A Ny-i oldalon a belső területen az eke által széthúzott, enyhén hamus, tégl- és paticstörmelékes foltok mutatkoztak. A friss boronálás miatt csupán néhány edénytöredéket találtunk.

1998 márciusában újabb terepbejárást végeztem. Akkor a sánc egész területe szántás volt, de a sánc vonalát már alig lehetett látni.

1999 tavaszán – miután a sánc és környéke is egységesen szántott volt – részletes terepbejárást végeztem. Megállapítottam a lelőhely széleit, meghatároztam a legfontosabb objektumokat. Elég jól látszott a sánc és árok is. Az erődítés belsejében közepes sűrűségben fordultak elő apróra tört középkori cserepek. A sánc Ny-i széle közelében sok volt a téglatörmelék. Egyébként a dűlőúttól Ny-ra eső területen elég kevés a lelet. D felé is erősen gyérül az edénytöredékek mennyisége. Az út K-i oldalán sokkal több a cserép; a dombhát K-i szélén, a peremen a szürke foltok valószínűleg házakra utalnak. Ezekben a foltokban sok a főleg késő középkori edénytöredék. Az állatesont viszonylag kevés. Több vastárgyat is találtam: két vaskés töredéket, sarlódarabot, szekérvasalást. Elsősorban a lelőhely DK-i részén több vasolvadék is előfordult. A település Ny-K-i kiterjedése 700 m, É-D-i irányban pedig 600 m. Szántásban jól látszott, hogy a lelőhely nem közvetlenül a patak partjánál kezdődik, hanem a domb magasabb részein. Ezen belül a sánc a Ny-i harmadban, a dombtetőn helyezkedik el. A templom a domb K-i peremén, a szürke házfoltokkal egyvonalban található: erre utal, hogy az ismételt terepbejárásokon megfigyelhető, hogy a templom törmelékét egyre jobban szétszántják: mintegy 20–25 m átmérőjű területen igen sok a tégl- és kötőredék (köztük 2 db peremes téglatöredék is). A törmelékben késő középkori cserepek vannak.¹¹

Ugyanez év május 11-én Egyed Endre részletes szintvonalas felmérést készített a sánccal és a körülötte levő településről. A szántásban és kelő kukoricában nem mindenütt volt egyértelmű a sánc és az árkok helye. A felmérésen vastag vonallal jelöltük a lelőhely kiterjedését, kereszttel a templomot. (146. ábra)

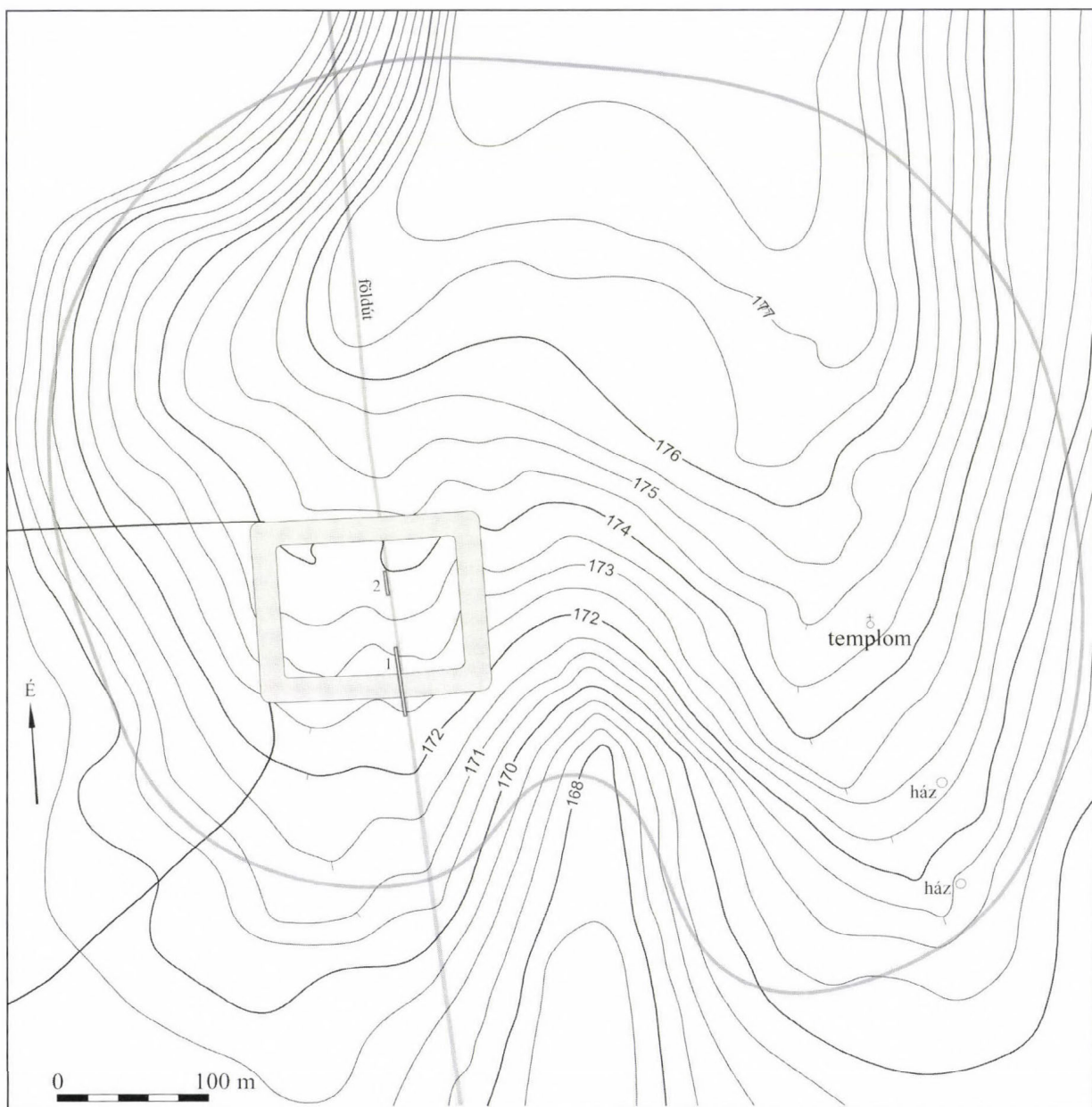
Légi fényképezés

Az első, általam ismert légi fotó, amelyen látható a sánc, 1953-ban készült, térképészeti céllal.¹² A mérőkamarával készült felvételen – az árnyékhatásnak köszönhetően – szépen látszik a téglalap alakú sánc, és az ÉNy-i saroknál (talán) a sáncárok részlete is. Miután ez a kép függőleges tengelyű, és még viszonylag jó állapotban ábrázolja a sánccot, felhasználtuk a szintvonalas felmérés készítésénél is: az Egyed Endre által készített részletes mérésbe beillesztettük a fotót.

Ezt megelőzően pedig Bertók Gábor az airphoto program segítségével az 1:10 000-es térképbe illesztette be ezt a fotót.

1993 óta magam is rendszeresen légi fotózom a sánccot és környékét. 1993 áprilisában a sánc Ny-i része szántás, K-i fele vetés volt. Mindkét oldalon –de főleg a vetésben – szépen látszott a kettős sáncárok, és közöttük világos sávként a sánc. Az árkok a vetésben sötétzöld csíkként jelentkeztek. A szántásban az árkokat világos sávok jelzik.¹³ (147. ábra)

1997-ben sikerült erő gabonában fotózni a sánccot. Sajnos csak a sánc Ny-i felére vetettek gabonát, a K-i részen lucerna volt, itt szinte egyáltalán nem látszottak az árkok nyomai. Az érett gabonában az árkok igen szépen, határozottan kibontakoztak: a gabonaszárak kizárólag az árkok területén dőltek meg, ez a vonal a fotókon zöld csíkként jelentkezik. A belső terület Ny-i szélén a zöld foltok valószínűleg települési objektumokra utalnak. A sánc ÉNy-i és DNy-i sarkához feltehetően az egykori utak csatlakoznak: az ÉNy-i saroktól egyenes, a DNy-i saroktól enyhe ívű vonal vezet a völgyhöz.¹⁴ (148. ábra)

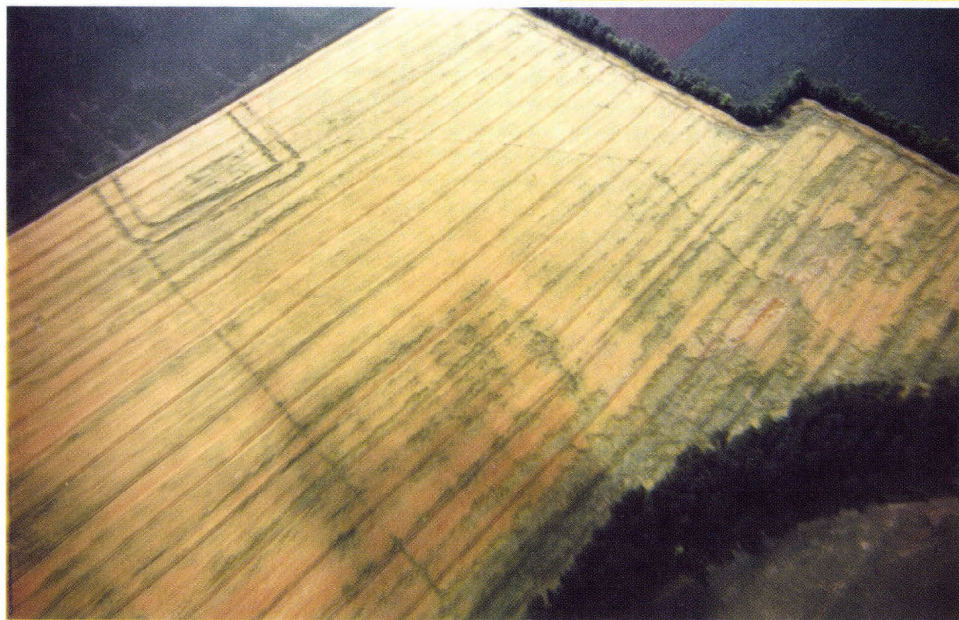
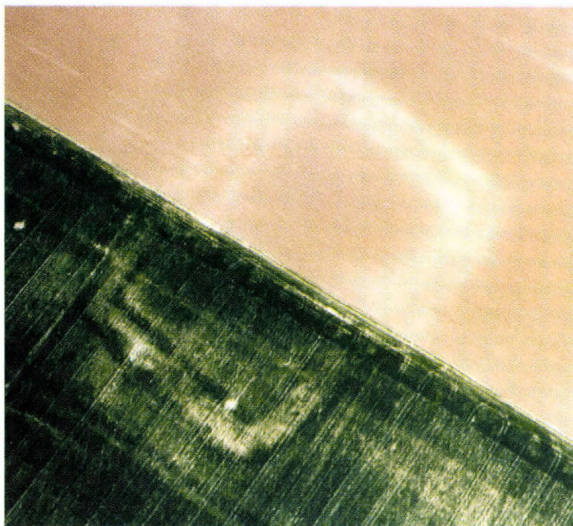
146. Dalmand-Sánci-dűlő. Szintvonalas felmérés (Egyed Endre, 1999)

1998-ban tavasszal, nyáron és ősszel is volt alkalmam fotózni ezt a lelőhelyet. A pusztulás mértékét mutatja, hogy márciusban, szántásban már csak igen halványan mutatkozott az objektum: a K-i oldal igen gyengén látszik, a Ny-i oldalon az erődítés É-i és D-i oldalát széles sötét sáv, külső és belső oldalán egy-egy világos csíkkal jelzi.¹⁵

Júliusban a zöld kukorica és cukorrépa egyáltalán nem adott jeleket.¹⁶ Októberben – szerencsés módon – a már érett kukoricában és cukorrépában is kibontakozott a sánc: a zöld cukorrépában az árkokra sötétzöld csíkok utalnak, a már száraz kukoricában viszont világos sáv jelzi őket. A sánc területén és környékén is minden bizonnyal gödrökre vagy egyéb objektumokra utalnak az – első sorban a kukoricában megfigyelhető – kerek foltok.¹⁷ Meglepő módon a kukoricában is látszottak az 1997-ben búzában már észlelt, a völgybe vezető utak. (149. ábra)

1999-ben május 13-án fotóztam a lelőhelyet. Ekkor egységesen szántott volt az egész település. Szépen kirajzolódott a sánc: a kettős árok sötétbarna csíkként jelentkezett. Közöttük világos

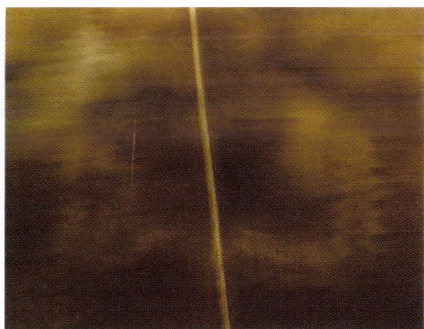
147. Dalmand-Sánci-dűlő.
Légi felvétel (1993. április 23.)

148. Dalmand-
Sánci-dűlő.
Légi felvétel
(1997. június 19.)

149. Dalmand-
Sánci-dűlő.
Légi felvétel
(1998. október 24.)

150. Dalmand–Sánci-dűlő.
Légi felvétel (2001. május 13.)

sáv utalt az elszántott sáncra. Sötét csíkként mutatkoznak a völgybe vezető utak. A nyílt településre szürke, hamus foltok utaltak.¹⁸

2000. április 9-én a sánc K-i oldala szántó, a Ny-i oldalra őszi búzát vetettek. A szántásban csupán alig kivehetően látszik az erődítés, a búzában sötétzöld csíkok utalnak a sáncárkokra. A közöttük levő sánc világos csíkként mutatkozik.¹⁹ Ugyanez év június 22-én a búza már sárga, érett volt. A sáncárkokat halványzöld szín jelzi. A zöld kukoricában a sánc DK-i belső sarkában látható szögletes folt talán épületet rejt. A kukoricában a növekedési anomália utal a sáncárkokra: itt ugyanis láthatóan magasabb a növényzet. A domb K-i részén, a településen szintén a növekedési eltérés alapján következtethetünk különböző objektumokra.²⁰

2001 májusában ismét egységesen szántott volt a lelőhely. A mélyszántások által okozott pusztítás jól látható a fotókon: az erődítés vonalát mindössze széles világos sáv mutatja, amelyet a K–Ny-i irányú szántás, illetve inkább a talajlazítózás kicsipkézett.²¹ (150. ábra)

2001. december 9-én igen vékony hótakaró fedte a lelőhelyet. Felülről szántásnak tűnt a Ny-i és K-i oldal is, de míg a Ny-i oldalon a barna szín dominált, a K-i oldal szinte egységesen havas volt. Az igen vékony hónak köszönhetően a sánc Ny-i fele határozottan kirajzolódott, a völgybe vezető utakkal együtt: az árkokat és az utakat is barna vonalak jelzik. A K-i, havasabb rész csak halványan mutatkozott, de az árkok itt is sötétebb csíkként jelentkeztek.²² (151. ábra)

2002. május 8-án a lelőhely K-i felében a szántásban szürke foltok utaltak az elpusztult házakra.²³

2003-ban több alkalommal is fotóztam a mezővárost. Ebben az évben a K-i oldalra búzát vetettek, a Ny-i oldalra kukoricát. Május végén az éppen kelő kukoricában világos sáv utalt az erődítésre. A még zöld búzában kettős, sötétebb zöld csíkok jelezték az egykori sáncárkokat. Kezdett mutatkozni a település temploma is.²⁴ Június 23-án a kukoricában a növekedési anomália jelezte a sáncárkokat. Ekkor a sárguló búza alig jelezte az erődítést: csupán alig látható, kissé még zöld csíkok mutatkoztak.²⁵ Június 30-án, a már teljesen érett búzában – környezeténél világosabb – sárga csíkok jelezték a sáncárkokat; a kukoricában viszont most is a növekedési anomália utalt rájuk. A búzában kibontakozott a mezőváros néhány egyéb objektuma, pl. a templom is.²⁶

A keletelt templom *szentélye* a nyolcszög három oldalával záródik. A *sekrestye* a hajó É-i oldalán, a szentély és a hajó találkozásánál látható, falai határozottan kirajzolódnak. Az ÉNy-i saroknál támpillér is megfigyelhető. A hajónál és a szentélynél nem láthatók pillérek. A növényzet elszíneződése alapján feltételezhető, hogy a templom területén, azon belül egy korábbi, kisebb templom is állhatott: kb. a sekrestye K-i vonalától csaknem a hajó Ny-i záródásáig sötét tónusú (a falakkal csaknem megegyező) a búza színe. A templom méretei: teljes hossz: 19,8 m, szélesség 9,1 m. A szentély hossza 6 m, a sekrestye hossza 5,7 m, szélessége 3 m. Falvastagság a sekrestyénél 0,7 m, a szentélynél – és talán a hajónál is – 1 m.²⁷

Dalmand–Sánc példája jól mutatja, hogy egy-egy lelőhelyet nem elég egy alkalommal légi fotózni: a különböző időjárási és megfigyelési lehetőségek (szántás, eltérő növények termesztése, hó, stb.) együttesen biztosítják, hogy minél több információt nyerhessünk a kutatott objektumról.

Ásatás

1998. októberében szondázó ásatást végeztem a sánc területén. Az ásatás célja egyrészt az erődítés szerkezetének, másrészt korának tisztázása volt. Két kutatóárkot jelöltem ki: az 1–2. sz. árokkal (együttes hosszuk 40 m) a légi fotókon látható erődítést vágtuk át; a 3. sz. (15 m hosszú) árokkal a belső területet kutattuk.²⁸

Az 1–2. kutatóárokkal tisztáztuk a kettős sáncárok alakját, méreteit: eszerint a belső árok – jelenlegi – felső szélessége 6,30 m, mélysége 3 m. A külső árok szélessége 6 m, mélysége 3 m. Mindkettőnek V alakú a metszete, aljuk erősen összeszűkül. A belső árok aljáról viszonylag sok edénytöredék, állatsont került elő. A két árok közötti távolság 12 m.

151. Dalmand-Sánci-dűlő. Légi felvétel (2001. december 9.)

A 3. árokkal a védett belső területet vizsgáltuk. Ez negatív eredménnyel zárult: régészeti objektumot nem találtunk, az előkerült leletek száma csekély.

A légi fotókon különböző objektumok figyelhetők meg a kettős árkon belül. Ezek rendeltetését, korát azonban csak nagy felületű ásatással lehet tisztázni.

Leletek (152. ábra)

Az eddigi terepbejárásokon, illetve a szondázó ásatáson a legkorábbi leletek 12–13. századiak:²⁹ alig tagolt peremek, csigavonalas, hullámvonalas, fogaskerék díszes fazékoldalak; bográcsperem. A késő középkori leletek a 15–16. századig terjednek. Nagy részük fazékoldal, tagolt fazékperem, de előfordult egy finoman iszapolt korsó hastörredék (ferde, pirosra festett rácsmintával) is.³⁰ A belső sáncárokból került felszínre egy hiányos nyéllapos kés.

Történeti adatok

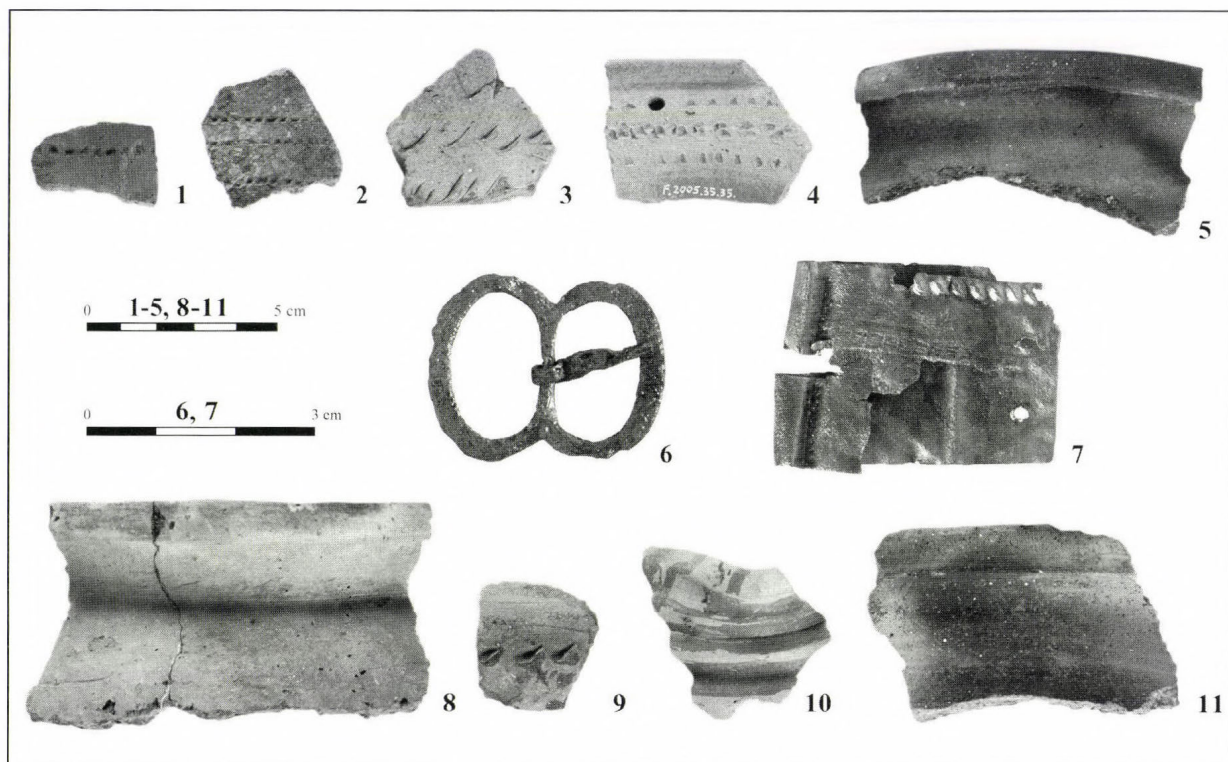
A lelőhely a középkori Dalmad mezővárossal azonosítható. A templom papja először a pápai tizedjegyzékben fordul elő.³¹ 1429-es említése szerint a Mindenszentek tiszteletére szentelték fel.³² A település először a dömösi adománylevélben (1138) szerepel, más környékbeli falvakkal együtt.³³ 1389-ben együtt szerepel Somodorról.³⁴ Később Ozora vár (vagy város) tartozéka volt. 1438-ban és 1500-ban oppidum.³⁵ 1622-ben deserta, a környékbeli falvakkal együtt.³⁶ 1640 körül pedig a rác lakosságú falvak között említik.³⁷

A település neve puszta személynévből keletkezhetett, magyar névadással.³⁸

A jelenlegi Dalmand település nem a középkori mezőváros helyén épült, hanem attól ÉNy-ra, mintegy 3 km-re.

Értékelés

A négyszög alakú, 120 × 140 m (1,7 ha) kiterjedésű sánc – elhelyezkedése alapján – nem lehetett vár. Formája alapján közel áll a római táborokhoz, a római kori származásnak azonban ellentmondanak a középkori leletek.

152. Dalmand-Sánci-dűlő. Felszíni és ásatási leletek

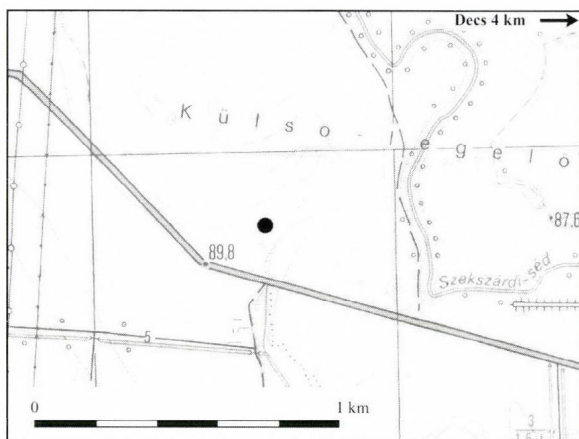
Az ásatási leletek szerint az erődítést a 13–14. században létesítették, és a 15–16. század folyamán hagyták el. A védelmi vonalat kettős árok, és a közöttük levő sánc képezhette, utóbbit azonban a folyamatos szántás teljesen elpusztította. A felszíni nyomok alapján a sánc Ny-i szélé közelében állt egy téglapépület. A légi felvételeken több, épületre utaló nyom figyelhető meg, ezek kiértékelése folyamatban van. Az eddigi eredmények alapján valószínűsíthető, hogy a Sánc az oklevelekben „körülkerített curia”-ként emlegetett objektumok sorába tartozhat.

- 1 A terület neve a legújabb 1:10 000-es térkép szerint „Göböl” (EOTR 24-112).
- 2 Sect. 60. Col. XXIX.
- 3 TMÖL K 140/55. 1860.
- 4 *Rómer Jkv.* XIX. 61.
- 5 *Gaál-Kőhegyi* (1972) 323.
- 6 TMFN 50/107 (258. old.).
- 7 *Wosinsky* (1886) 3.
- 8 SZWM 73.12.1–5.
- 9 Torma István az 1818. évi, Schneemann József által készített térkép (Mappa Inclyti Comitatus Tolnensis...) „Vallum” megjelölése alapján figyelt fel a lelőhelyre.
- 10 SZWM 85.14.1–7.
- 11 RKM 2005, 223.
- 12 HIM HT L-34-49-C-b. Nytsz. 43281.
- 13 1993. április 23. MTA RI Neg. Sz. 163.712.
- 14 1997. június 19. MTA RI 175.477–480.
- 15 1998. március 4. MTA RI 178.039, 178.040, 178.253, 178.254.
- 16 1998. július 6. MTA RI 179.144–179.146.
- 17 1998. október 24. MTA RI 180.457–464.
- 18 1999. május 13. MTA RI 182.755–763, 182.501–505.
- 19 2000. április 9. MTA RI 186.213, 186.214.

- 20 2000. június 22. MTA RI Neg. sz. 187.254-259.
- 21 2001. május 13. MTA RI Neg. sz. 191.270.
- 22 2001. december 9. MTA RI Neg. sz. 196.278-279.
- 23 2002. május 8. MTA RI Neg. sz. 197.452.
- 24 2003. május 29. MTA RI Neg. sz. 201.444-451, 201.493.
- 25 2003. június 23. MTA RI Neg. sz. 201.647-648, 201.687-691, 201.758-759.
- 26 2003. június 30. MTA RI Neg. sz. 201.830-838, 201.857-877.
- 27 A templom részletes leírását ld. *Miklós* (2004).
- 28 Leletek: SZWM F.2005.35.1-61.
- 29 SZWM 73.12.1-5.
- 30 SZWM 85.14.1-7.
- 31 *Ortvay* (1891) 260; *Mon. Vat.* I. 262, 270, 298, 306.
- 32 *Lukcsics* (1931) I. 1144. sz.
- 33 *Mon. Eccl. Strig.* I. 88; *Szabó* (1954).
- 34 *Csánki* (1897) III. 408. – *Körmendi lt. Alm.* III. lad. 3. n. 19.
- 35 *Csánki* (1897) III. 408. – *Kismartoni lt.* 35. B. 35. és 35. C. 43., 1500; *M. Tört. T.* VI. 22.
- 36 *Hegedűs* (1979) 20.
- 37 *Hegedűs* (1979) 29.
- 38 *Kiss* (1978) 172; *Szabó* (1954) 29.

DECS-ETE VÁRA

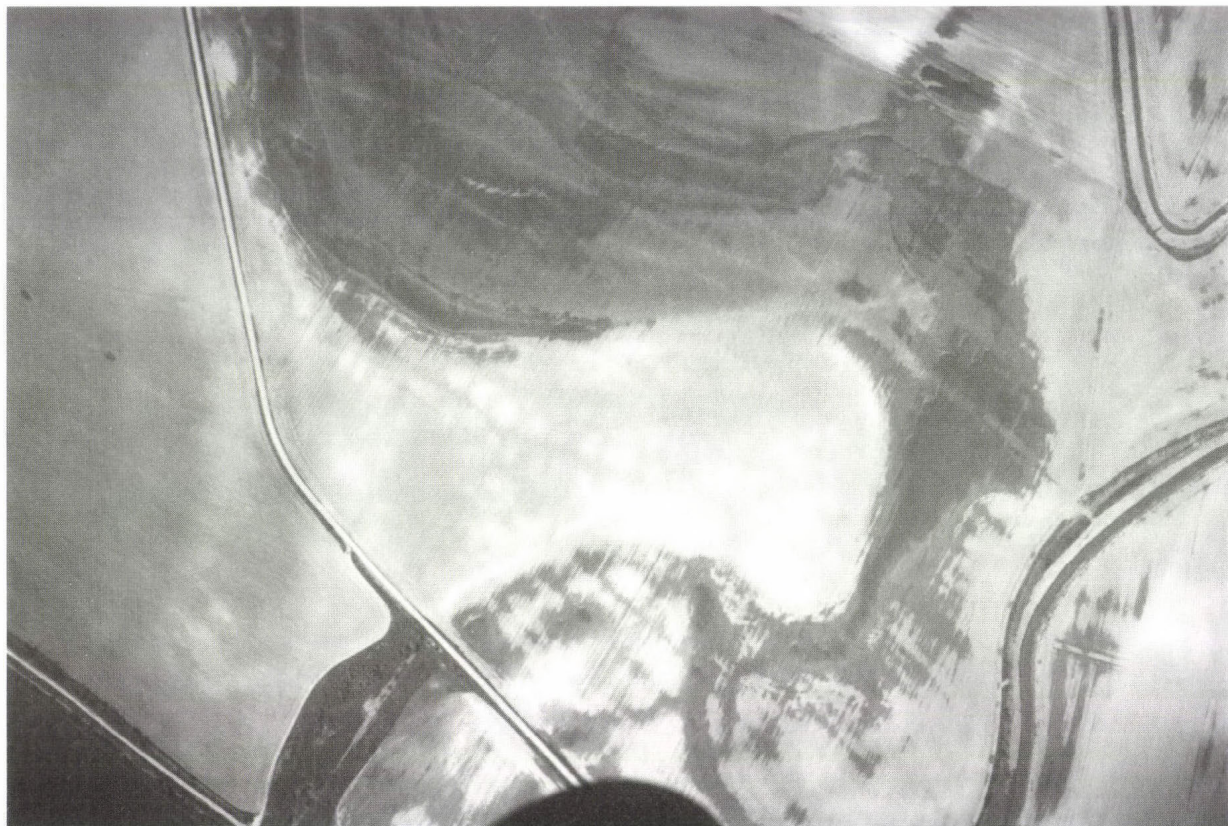
A középkori Ete a Tolna megyei Sárközből található, Szekszárdtól D-re kb. 10 km-re, Decstől Ny-ra mintegy 3 km-re. Az ÉK-DNy-i irányban hosszán elnyúló dombot három oldalról tavasszal még ma is víz övezi. Légi felvételen pedig látható, hogy eredetileg Ny-DNy-i irányban is vízenyőrs terület védte. A település teljes hossza kb. 700 m, szélessége pedig mintegy 300 m (kb. 21 ha). A földnyelv DNy-i vége a legalacsonyabb, innen kiindulva ÉK felé fokozatosan emelkedik. Az árterülethez mért relatív magassága a Ny-i végén kb. 3 m, a K-i végén 5-6 m. Tengerszint feletti magassága 97 m. (153-154. ábra)

153. Decs-Ete vára. Helyszínvázlat

A mezőváros É-i, nagyobb része 1962-ig legelő volt, D-i kisebb részét már a 19. század 60-as éveiben is szántották.¹

Ete már a kora-Árpád-korban, a 10-11. században is létezett. Virágkora a 15-16. századra tehető. Vásárhely volt, az egyetlen a Sárközből. Heti vásárát, amelyet vasárnaponként tartottak, 1565-ben említik.² Egy 1535-ből származó feljegyzés szerint Ete város volt.³

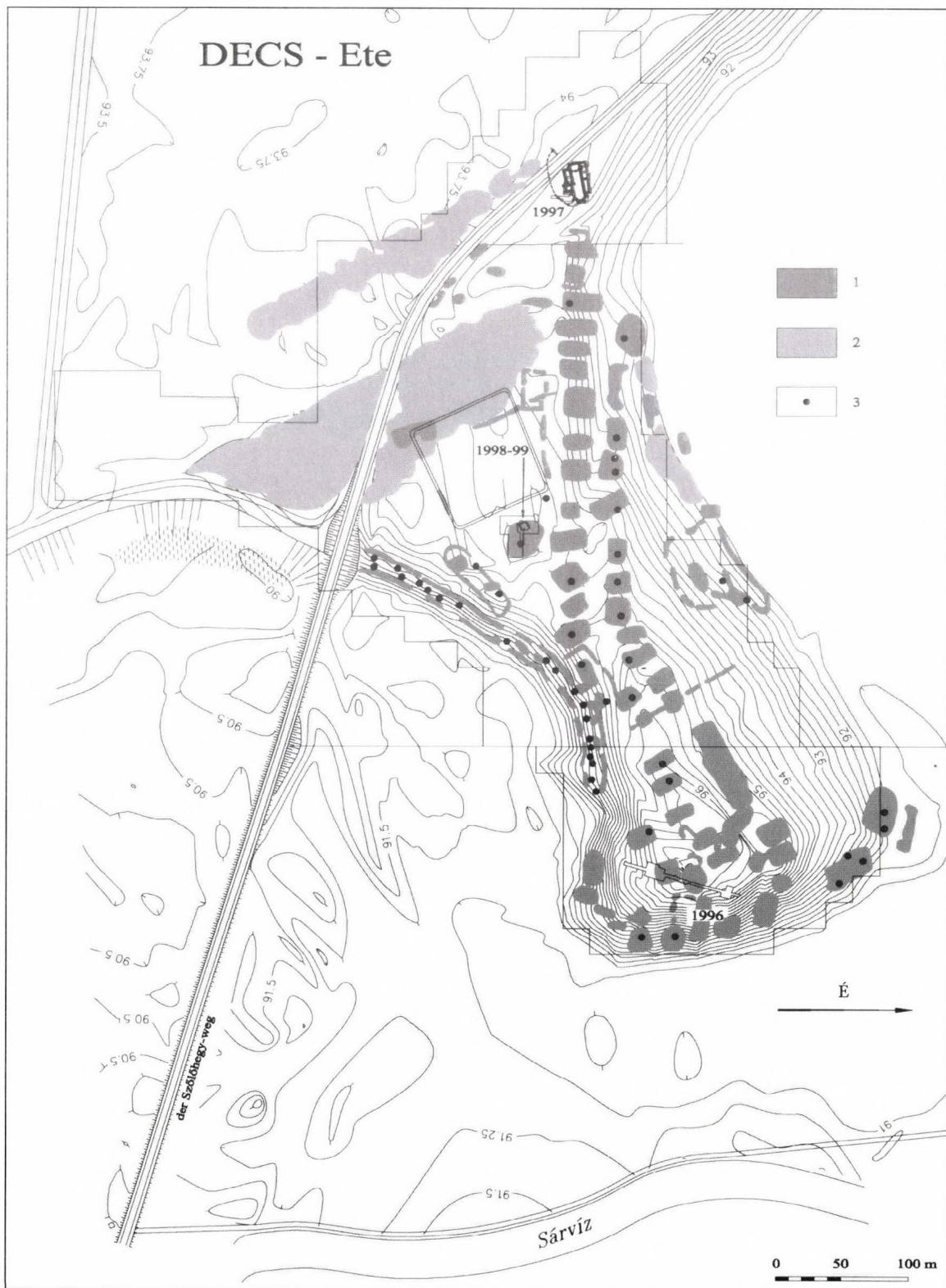

154. Decs-Etevára. Légi felvétel (1998. május 9.)

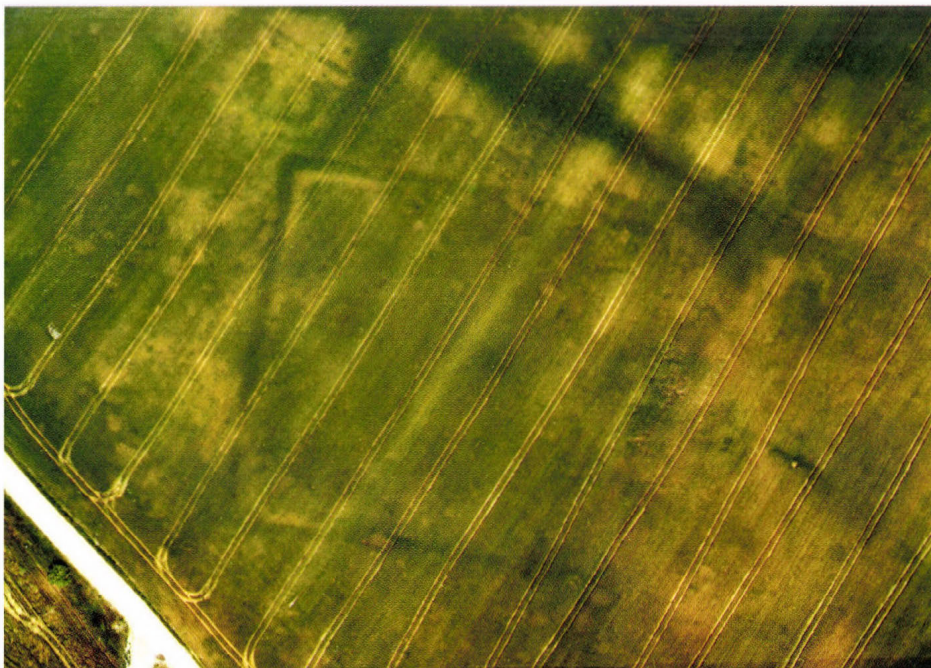
Kutatástörténet

A mezőváros területén, annak Ny-i részén, közvetlenül a fő utca D-i oldalán helyezkedett el a néphagyomány által Ete várának nevezett objektum. Az erődítést első ízben Rómer Flóris dokumentálta: „Etei vár, neve Edüről alkalmasint római sáncz – ellenébe Kerek domb hol ... előtt aranykincs találtatott. Ete Városhely árok sáncz ... nem nagy belül csupa gaz.”⁵⁴ A szöveges leírás mellett vázlatos rajzot is találunk: eszerint az etei vár szabálytalan téglalap alakú volt, 40, 40, 44, illetve 46 öl hosszú oldalakkal (bécsi öllel számolva 75,84; 75,84; 83,42; illetve 87,21 m). Minden bizonnyal erről a sáncról tájékoztatta Csalogovits József Paulovics Istvánt. Csalogovits a legelőn megtalálta a téglából épült templomot, majd a következőket írta: „Kissé keletre ettől a helytől, a legelőn ... 85 × 85 m.-es szabályos négyszög alakban földtöltést találtam, melyet kívülről árok vesz körül. A földsánc ma nem magasabb 75 cm-nél, az árok viszont lehet fél méter. A négyszög irányítása szabályosan Kelet – Nyugat, észak – déli. Cserép, amivel datálni lehetne kevés van a felszínen; az a kb. 30 darab, amit mégis sikerült összeszednem vakondturásból került elő, de oly kicsiny töredékekből áll, hogy nem mondanak semmit. Anyag szerint lehetnének rómaiak.”⁵⁶ Csalogovits 1935-ben végzett itt ásatást, de erről nem maradt feljegyzés. Mindössze egy mondatban utalt az eredményekre: „Még a római földcastrumnak látszó etei (Decs, Városhelydűlő) sáncolás is elesik, mivel ez 1935. évi ásatásom alkalmával még a középkori Ete községnél is fiatalabbnak, rendeltetését illetően pedig ménesakol kerítésének bizonyult. (80 × 80 m = 1 hold!)”⁵⁷

A Rómer és Csalogovits által még dokumentált szögletes sáncot, Ete várát a megadott méretek, valamint a Csalogovits által meghatározott hely alapján azonosíthatjuk az 1950-es és 1953-as, térképezési céllal készült légi fotókon észlelhető szabálytalan négyzet alakú, 79 × 83 m-es objektummal: miután akkor még legelő volt ezen a területen, a sánc kiemelkedése is megfigyelhető.⁵⁸ A legelőt 1962–1963-ban feltörték, tolólapozták, talajlazítást is végeztek rajta, és azóta rendszeresen szántják. Ezért a sáncnak felszíni nyoma ma már egyáltalán nincs. Légi felvételen is csak ritkán mutatkozik:

155. Decs-Etevára. Szintvonalas felmérés (Egyed Endre, 1997)
 Jelkulcs: 1. Légi felvételeken látható házak, házcsoportok; 2. Légi felvételeken látható utcák;
 3. Felszínen is észlelhető házak.

156. Decs-Etevára. Légi felvétel

annak ellenére, hogy 1992 óta folyamatosan légi fotózom a települést, első ízben csak az 1999. március 25-én készített fotóimon látható az objektum: miután a sánc már teljesen elpusztult, csupán az egykori kettős sáncárok vonala észlelhető.

A légi fényképek szerint Ete vára a főutctól D-re, két mellékutca között helyezkedett el. (155–157. ábra)

Gerő László a mai várállomány áttekintésekor a 31 kisebb vármaradvány között említi.⁹

157. Decs-Etevára. Légi felvétel

Ete vára erődítését 2001-ben vágtuk át az ÉNy-i sarok közelében. Az árok alja a jelenlegi felszín alatt 145 cm mélységben bukkant elő; szélessége 190 cm volt. Betöltéséből néhány fazéktöredék (13. századi és késő középkori), egy pohár alakú kályhaszem töredék, és állatcsont került elő.¹⁰ Esetleges beépítettsége egyelőre ismeretlen. Csalog József a mezővárosnál fiatalabbnak, és ménesakol kerítésének tartja Ete várát. Az igaz, hogy a decsiek Ete területét egészen 1962–1963-ig legelőként hasznosították, a néphagyomány szerint azonban már a 19. század második felében Ete váraként szerepel ez az objektum. Ezen a néven említi Rómer Flóris is. Az tény, hogy a dalmandi Sánchoz képest az árok méretei lényegesen kisebbek.

Véleményem szerint ez az objektum a késő középkorhoz köthető. Újkori keletkezése ellen szól az, hogy már Rómer Flóris korában is sekély volt az árok. Márpedig legelőn lassabban pusztulnak a terepformák, mint szántóföldön. Tehát, ha a 19. század második felében is már kopottak voltak a formák, akkor aligha az újkorban ásták ki az árkokat. Természetesen, pontos korát, rendeltetését csak további feltárások alapján határozhatjuk meg.

- 1 Gaál – Köhegyi (1971–1972) 311.
- 2 Szakály (1969) 40.
- 3 Holub (958) 5. – Pozsonyi kápt. lev. Capsa 63. fasc. 3. nr. 2. – Ete mezőváros történetének és eddigi kutatásának összefoglalását ld. Miklós – Vizi (1999) 207–269; Miklós – Vizi (2002) 195–253.
- 4 Rómer Jkv. XIX. 157–158.
- 5 Egy bécsi öl = 1,896 m.
- 6 Csalogovits József levele Paulovics Istvánnak 1933. március 29-én. MNM Adattára Paulovics-hagyaték. A levélre Köhegyi Mihály hívta fel figyelmünket. Segítségét ezúton is köszönöm.
- 7 Csalog (1941) 104.
- 8 HIM HT 1950. L-34-62-A-b. 30/149. Nytsz. 47588.; 1953. 140/4, 5. Nytsz. 47604–605, 151/34. Nytsz. 47609.
- 9 Gerő (1955) 438.
- 10 Miklós Zsuzsa és Vizi Márta ásatása, 2001: RKM 2001, 157.

DOMBÓVÁR–GÓLYAVÁR (A DOMBÓI VÁR)

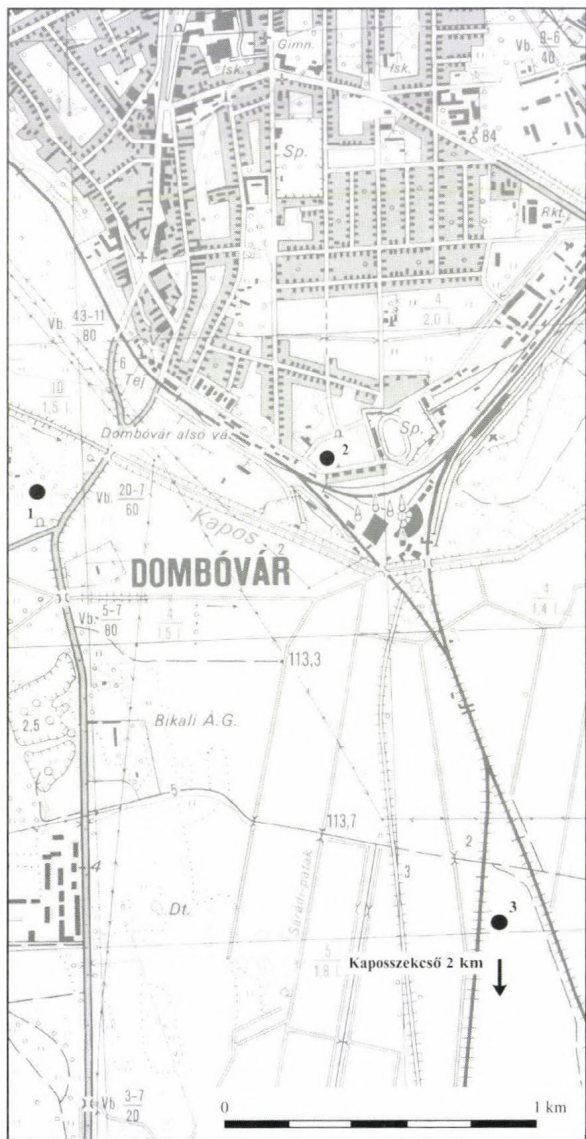
A várostól D-re, a Kapos D-i partján, az ártérből enyhén, szigetszerűen kiemelkedő dombon áll a Gólyavár.¹ A védett terület kb. 70 × 105 m (0,73 ha) kiterjedésű. Tengerszint feletti magassága 117 m, relatív magassága kb. 6 m. (158. ábra 1.)

Az egykori épületek felett a talaj erősen gázos, bozótos. A domb szélét körben művelik; a Ny-i oldal egy részét homokbányászással elpusztították. A középső és Ny-i részt sűrű bodza fedi. A mezőgazdasági művelés miatt a domb szélén határozott perem már alig látszik. A DK-i sarokban áll egy tanya (lakó- és melléképületekkel, kerttel). Ennek közelében látható a kétemeletes, téglafalmaradvány (a továbbiakban DK-i falcsonk). Ezzel szemben, az ÉK-i sarkon áll egy kőfalmaradvány (a továbbiakban ÉK-i falcsonk) és több, a környezetéből alig kiemelkedő falcsonk. Az É–ÉK-i oldalon félkörben kb. 3 m széles árok húzódik, ez talán az egykori erődítés része lehetett.

Történeti adatok

A Tolna megyei Dombó erőssége 1310-től szerepel az oklevelekben. Ekkor Kőszegi Henrik fia Jánosé volt, majd valószínűleg 1316-ban került királyi kézre.² I. Károly 1326-ban cserébe adta Csák István fiainak, Péternek és Istvánnak.³ A tőlük származó Dombai családé volt a vár a 16. századig.⁴

1453-ban „castrum Dombo” néven említik.⁵ Az 1692-ben készült latin nyelvű leírás szerint a várat 1520-ban a Dombaiak építették.⁶ 1523-ban Dombai Pál fia János és Dombai Miklós fia Farkas meg-

158. Dombóvár-Gólyavár. Helyszínvázlat

robbantaniuk. Azáltal, hogy a munkálatokat Eszterházy a saját jobbágyaival végeztette el, közvetlen hasznót húzhatott belőle, hiszen a köveket saját céljaira használhatta fel. A rombolás után a jobbágyoknak a romok eltakarítását és az árkok feltöltését is el kellett végezniük.¹⁶

A 18. században már nem használták, az 1720-as összeírás mint elpusztult várat említi.¹⁷ Végző pusztulása a 18. sz. közepére tehető, amikor Eszterházy herceg új magtárat építtetett, amelyhez a vár anyagát használták fel.¹⁸

Kutatástörténet

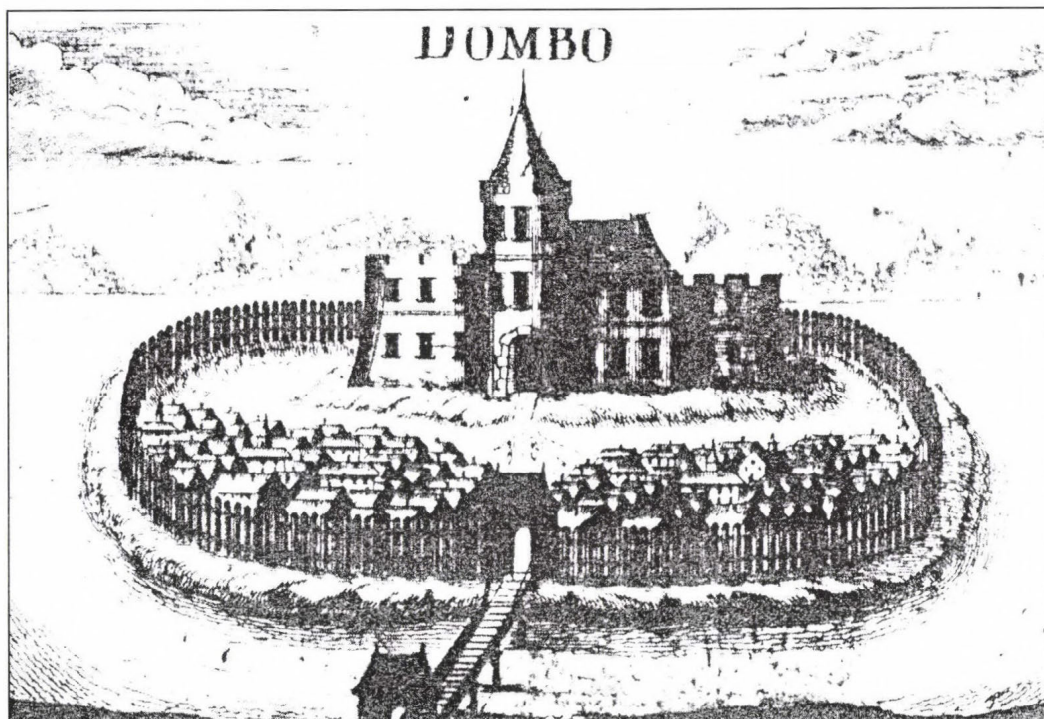
A vár romjait először Moldoványi József 1824-ben megjelent megyeleírása említi.¹⁹ Fényes Elek adattára szerint a Kapos bozótjánál most is látni a régi dombói vár romjait.²⁰

Vázlatos alaprajzot és távlati képet készített a várról Rómer Flóris. Eszerint a négyzetes alaprajzú erődtést Ny, D és K felől árok határolta: „Elöl széles térség – melyet árok környez – talán paliszádokkal volt védve.” Rómer idejében az É-i fal még 1,5 öl magas volt. A vár vízszintes kiterjedését sajnos

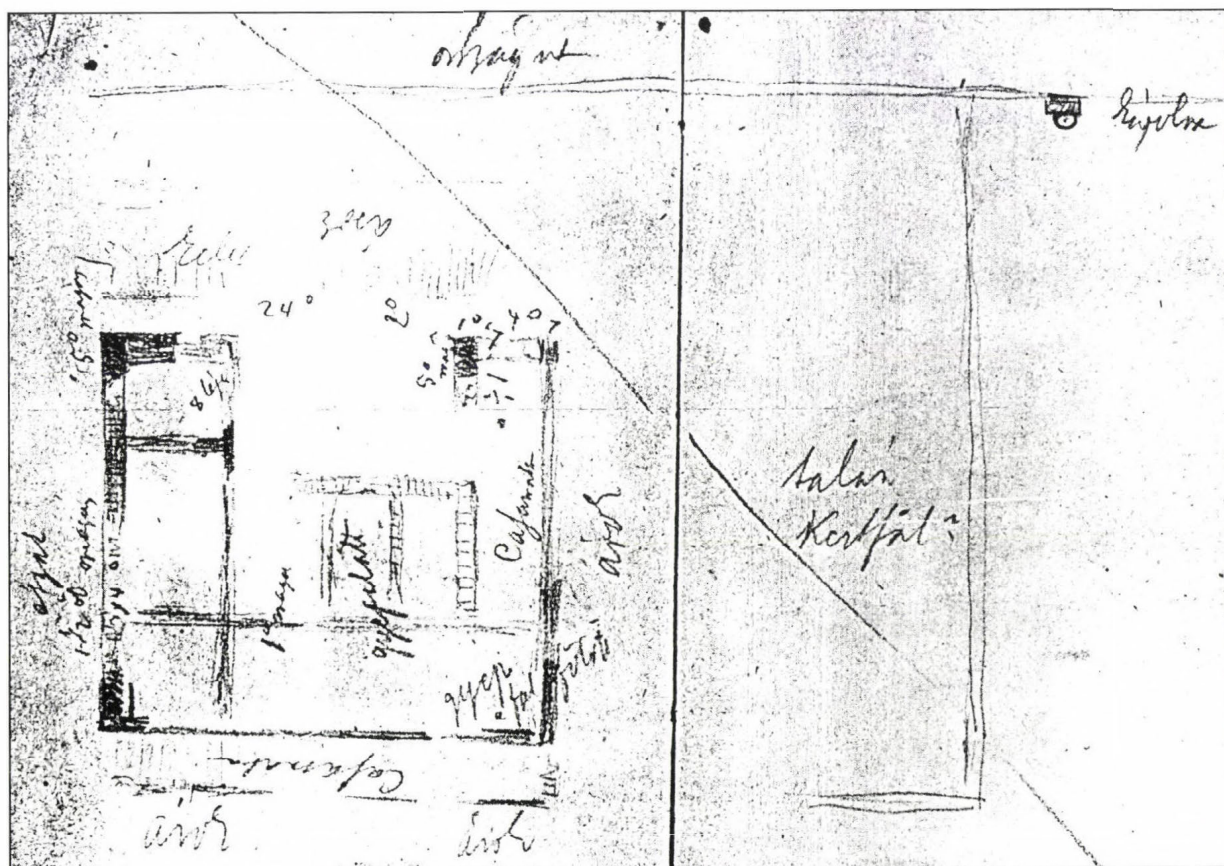
állapodtak, hogy a várból kettejük birtoklásának jegyében mindegyikük tart egy-egy várnagyot, ugyanúgy Nyék várában is.⁷ Dombai János és Farkas halála után (János 1536-ban halt meg) János kiskorú leánya Werbőczy gyámsága alá került, aki ennek ürügyén vette kezébe a családi várakat és uradalmakat. 1538-ban azonban a vár már Török Bálinté volt. 1541 után Werbőczy István fia Imre birtokolta 1543-ig, a vár török kézre kerüléséig.⁸ Hegyi Klára legújabb kutatásai szerint a vár 1546 januárjában még magyar birtok volt; az 1545–1546-ra keltezett mohácsi szandzsák összeírásában viszont már két falut a török Dombó építésére rendeltek. Ezek alapján a vár 1546-ban, vagy legkésőbb 1547 elején került török kézre.⁹ 1565-ben 172 katonát írtak össze, később a létszám csökkent. Az utolsó, 1630-as zsoldlista már csak 54 katonáról szól.¹⁰

1686-ban adta fel a török, majd a hozzá tartozó uradalmával 1691-ben kapta meg Esterházy Pál herceg, Simontornya, Ozora, Tamási, Kaposvár és Koppány várakkal együtt.¹¹ Dombóvárra már ez év végén elküldte a szolgálatában álló Kelcz Mihályt, hogy készítse el az uradalom urbáriumát. Ezen belül található a várra vonatkozó rövid leírás,¹² és hozzá kapcsolódik egy latin nyelvű leírás és egy korabeli metszet is.¹³ Az eddig ismert egyetlen korabeli ábrázolást egyesek Greischer Mátyás munkájának tartják, aki Esterházy Pál udvari rajzolójaként sorozatot készített a család várairól, kastélyairól.¹⁴ (159. ábra)

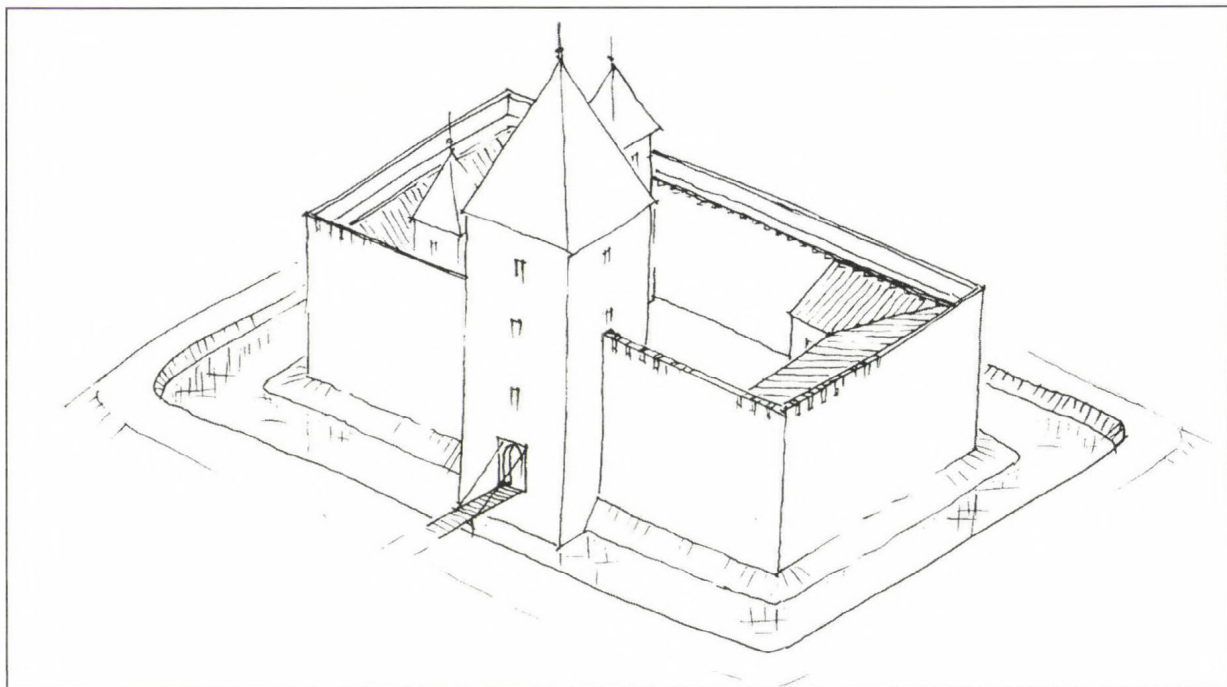
Az 1692. évi összeírás szerint a vár viszonylagos épségben vészelte át a török hódoltságot.¹⁵ Az 1702. évi várrombolási rendelet alapján azonban az Eszterházy-uradalom által kirendelt jobbagyok lerombolták. Johann Ernst Heher, a Budai Kamarai Adminisztráció kaposvári provizora beszámolt arról, hogy Dombóváron az aknászoknak egy 40 öl magas tornyot kellett fel-

159. Dombóvár–Gólyavár. A vár egy 17. század végi metszeten

160. Dombóvár–Gólyavár. Rómer Flóris alaprajzi vázlata

161. Dombóvár-Gólyavár. Tömegvázlat, *Koppány* (1994) nyomán

nem mutatta, de az épületegyüttest négyzet alakúnak ábrázolta. Az É-i oldalon 3 helyiséget jelzett, amelyeknek falai 1,5 öl magasak voltak. Középtájon két, már akkor is a gyeptől húzódozó helyiség falait észlelte. A vár D-i oldalán ábrázolt egy derékszögű falrészletet, amely az országúttól haladt Ny felé, és a várakok vonalában kanyarodott be É felé. Ehhez Rómer a „talán kertfal?” megjegyzést fűzte.²¹ (160. ábra)

Wosinsky – a Tolna megyei erődítmények elhelyezkedésével kapcsolatban – említi a várat: „Ott találjuk a Kaposvölgy közvetlen mentén a dombovári több holdból álló szigeti sánczot...”²²

Gerő Lászlónál a kisebb vármaradványok között szerepel a vár, amelyet az 1699. évi karlócai béke szerint – más várakkal együtt – le kellett rombolni.²³

Genthon Istvánnál valamivel részletesebb leírást találunk: „Várrom, a régi domboi váré, két téglából rakott falrész, a községtől délre. A várat a töröktől 1599-ben Pálffy foglalta vissza.”²⁴

A várra vonatkozó forrásanyagot átfogó igénnyel legutóbb 1994-ben Koppány Tibor foglalta össze, és a 17. század végi források alapján tömegvázlatot is készített.²⁵ (161. ábra)

Terepbejárás, felmérés

1968-ban Rosner Gyula végzett terepbejárást a várban és környékén. Megfigyelései szerint a várat a DNY-i oldalról patkó alakban település veszi körül, amelyet a felszíni kerámia alapján a 14. század elejétől a 17. század elejéig használtak.²⁶

1981. évi terepbejárásomkor a falcsontok, omladékok helyzetét rögzítettem. 1988-ban Nováki Gyulával és Sándorfi Györggyel felmértük a várat. Ekkor a terület erősen gazos, bozótos volt: a vár középső és Ny-i részét áthatolhatatlan bozót fedte, itt nem is lehetett mérni. A Kapos felőli, enyhébb lejtőt már akkor is művelték. A szántott részeken a domb pereme alig látszott.²⁷ (162–163. ábra)

2000-ben újra bejártam a vár környékét: a durva, száraz mélyszántás ellenére sok volt a lelet: a humus foltokban és környékükön nagy mennyiségű késő középkori, török kori edénytöredéket találtam. Az ártérből kiemelkedő domb megművelt területének egészen gyűjthettem leleteket. Néhány vastárgy is előfordult.²⁸ A vár belsejében a fű, illetve a bodza miatt részletes megfigyeléseket nem lehetett tenni. Az É-i oldalon álló kő falcsontok állapota már akkor is elég rossz volt.

162. Dombóvár-Gólyavár. Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula – Sándorfi György, 1988)

163. Dombóvár-Gólyavár. A vár és környezete (Miklós Zsuzsa felvétele, 1997)

2004-ben Szajcsán Évával és Kohári Gabriellával jártuk be a várat és közvetlen környékét. Akkor az É-i, K-i és D-i oldalon is szántott volt a talaj. Az É-i részen a kiemelkedésen (kb. a kőfallal egyvonalban) szürke a talaj, és sok a lelet. A D-i oldalon a jelek szerint túl mélyen szántottak: szétromboltak egy kályhát (helyére sok kályhaszem, két mázas csempetöredék utalt). Környékén fél edények (fazekak, talpas tálak) heverték. Találtunk egy ólom plombát is. A leletek között mindössze néhány töredék utal a 13. századra, zömük a 15–17. századból származik. A török koriak között van egy talpastál-részlet is. Kiemelkedő lelet egy zárt előlapú csempetöredék, amelyen Zsigmond négyelt címer látható a sárkányrenddel. A csempe 1408 után készülhetett.²⁹ (164–165. ábra)

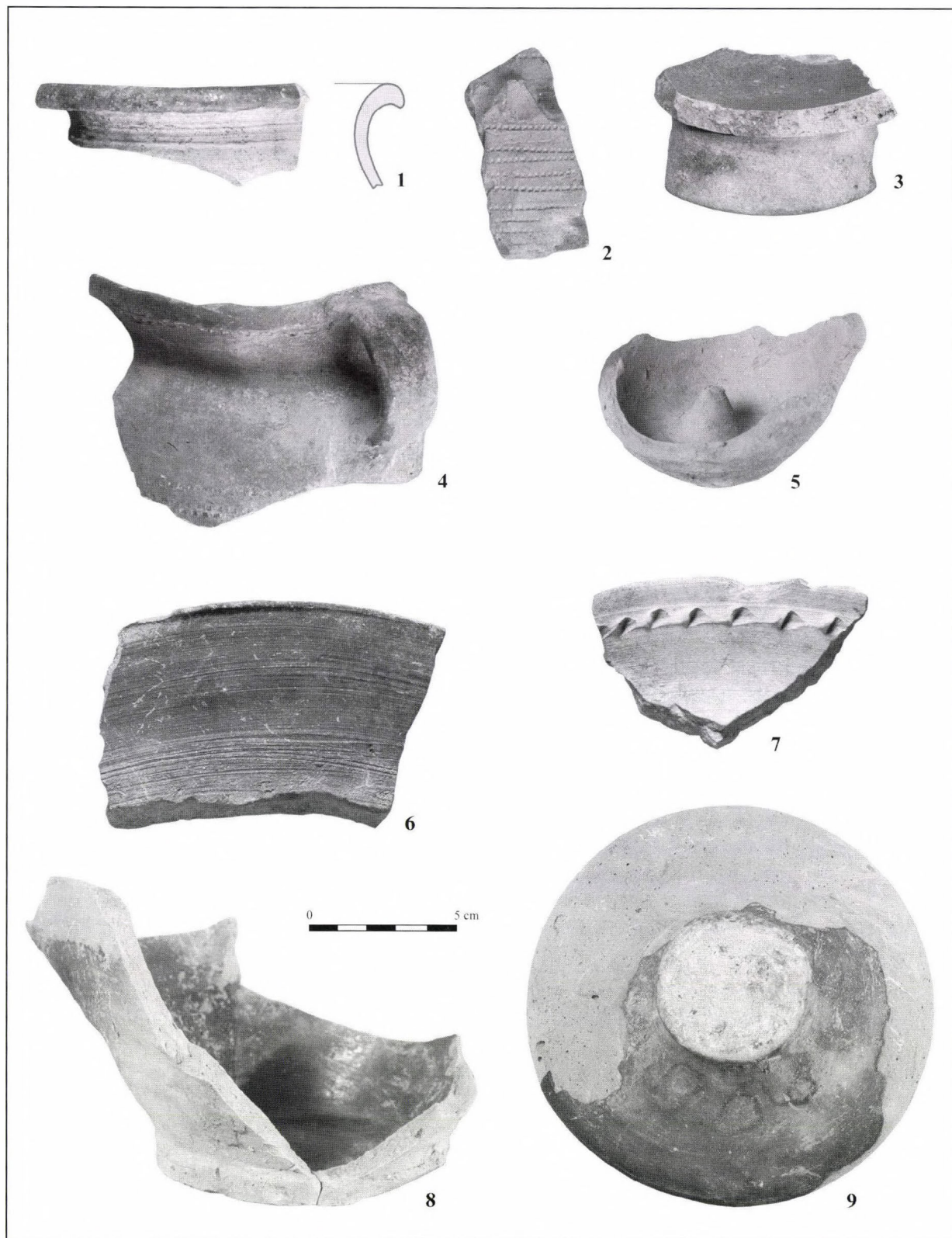
Légi fényképezés

A várat többször is légi fotóztam, videóztam. Ezek közül a 2001. június eleji fotók használhatók leginkább: ekkor a vár közvetlen környéke szántott volt, illetve a kikelő kukorica még nem befolyásolta a talajjeleket. Ennek köszönhetően a szántásban jól látszottak – világos sávként – a szétszántott falak. Leghatározottabban a D-i oldalon mutatkoztak, ahol később törték fel a gyept, mint az É-i oldalon, így az eke még nem húzta szét túlságosan a törmeléket. (166. ábra)

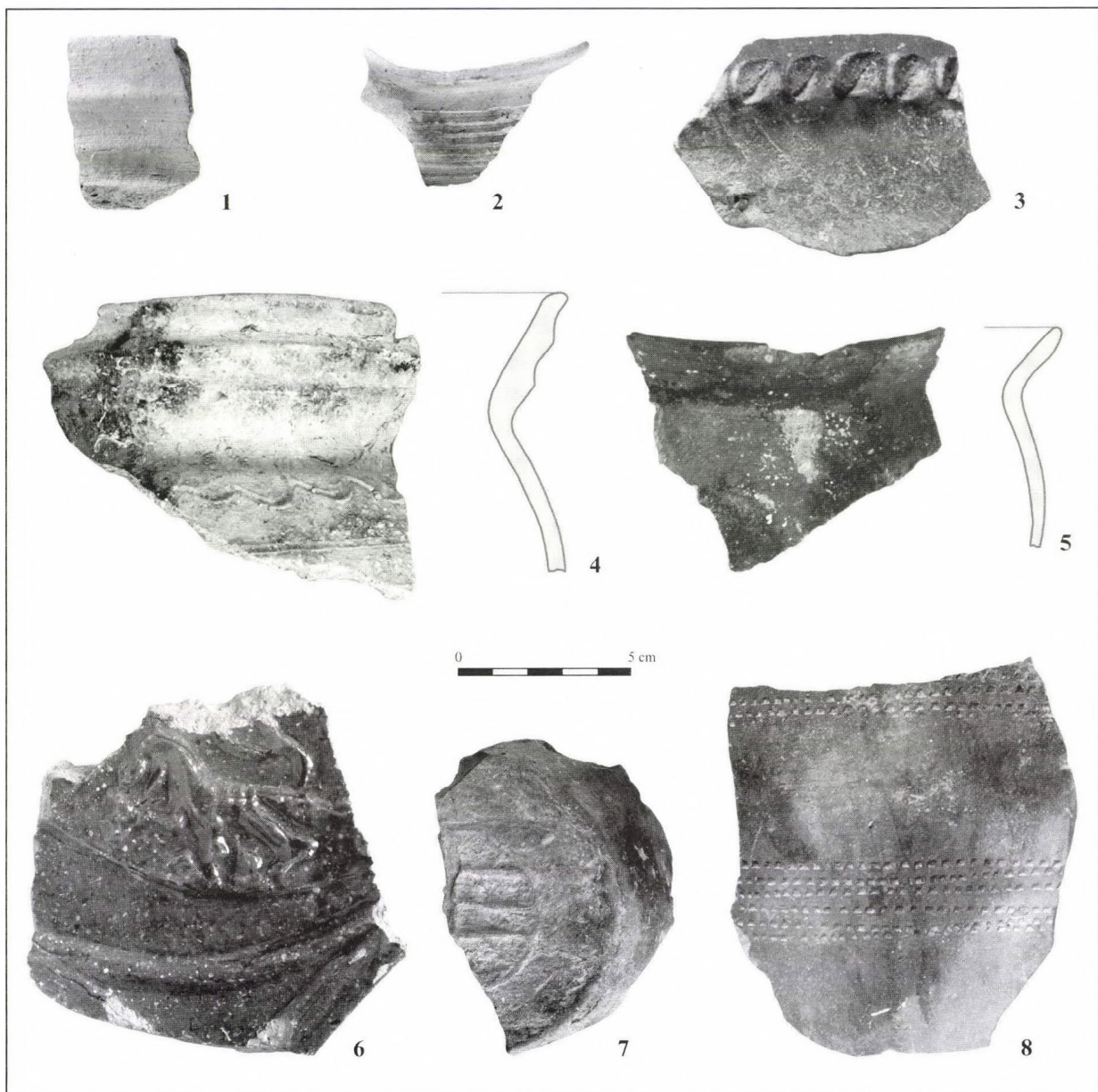
Ez a nyom a felszínen is jól követhető. A fotóknak és a szintvonalas felmérésnek az összeszerkesztése még nem fejeződött be, annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a jelenleg is álló falcsontok nem a vár szélén helyezkednek el, hanem beljebb. A vár tényleges kiterjedését (a külső falvonulatot) a légi fotók alapján lehet meghatározni. Az igazán hiteles kiterjedés megállapításához természetesen ásatás szükséges.

Összegzés

A mocsaras terület adta stratégiai előnyt alapvetően a közel négyszögletes, a berekből enyhén kiemelkedő domb teljes beépítésével lehetett kihasználni. Mindebből azonban természetesen nem következik az, hogy a ma látható romok egyetlen építési periódushoz tartoznak.

164. Dombóvár-Gólyavár. Felszíni leletek

165. Dombóvár-Gólyavár. Felszíni leletek

Az építőanyagok eltérő volta mindenképp óvatosságra int. Az ÉK-i, L alaprajzú falmaradvány tört kőből készült, bár a falzatba helyenként tégladarabok is kerültek. Ettől a faltól nyugatra, a domb északi peremének közelében levő, két kisebb magasságú falcsonk azonban már téglából épült, hasonlóan a domb keleti peremének középső részén lévő, jelentős építészeti részleteket tartalmazó magas falcsonkhoz. Ez utóbbiról azonban egyértelműen megállapíthattuk, hogy a megfigyelhető építészeti jelenségek alapján egy nagyméretű, többszintes palota részletének tartható.

A ma ismert részletek alapján mindenesetre igen nehéz egyeztetni a jelenlegi állapotot az 1692. évi összeírással. Ez utóbbi szerint a négyszögletű vár bejárata a nyugati oldalon levő „igen magas és erős” tornyon keresztül nyílt, amelyhez híd vezetett a várat övező vizesárkon át. A mezőgazdasági művelés és az erózió miatt a vizesárok helyét ma már nem lehet egyértelműen megállapítani. A vár nyugati oldala még annyira sem mérhető fel, mint a keleti rész, itt egyrészt sűrű bokrok nehezítik a megfigyelést, másrészt ezen a szakaszon nagy kiterjedésű – felhagyott – homokbánya található, amelynek művelésével igen nagy károkat okozhattak.

166. Dombóvár-Gólyavár. Légi felvétel

A toronytól É-ra és D-re húzódó falak már 1692-ben is romos állapotban voltak. Észak felől „szép házak voltak, de az bolt hajtások mind ledültenek.” Ez az északi épület a leírás szerint háromszintes volt, lent egykor boltozott pincével, a földszinten és az emeleten négy-négy nagyméretű, síkfödemes helyiséggel. Az épület két végén – a vár udvara felé, nyugati és keleti irányban is – egy-egy újabb, alápincézett torony emelkedett. A bejárati toronnyal szemben, a K-i oldalon viszont „nincsen semmi ház, hanem erős fal és azon fálnak az tetején egy folyosó kübül, es faragott kü gerendákra vagyon rakva.” A D-i oldalon is háromszintes épület állt, amely alatt kétszakaszos, boltozott pince volt. Földszintje és a felette levő szint padlás nélküli. Ebből az épületből a leírás a „vár piarcza” felé nyíló két „házat” említ még, amely az udvarba nyúló két rövid szárny lehetett.³⁰

A fentiek alapján tehát feltárás nélkül igen kockázatos egy-egy jelenleg is látható falcsontot az 1692-es összeírásban szereplő valamelyik épülettel vagy épületrésszel azonosítani, hiszen többemeletes épületre utaló adatokkal épp a keleti oldalról rendelkezünk.³¹

Régészeti feltárás hiányában még nem lehet érdemben nyilatkozni a vár építési idejéről és egykori formájáról. Feltűnő azonban, hogy a közvetlen környékén eddig gyűjtött leletek zömmel 16–17. századiak. Korábban felmerült az a lehetőség, hogy az 1310-től a 16. század elejéig keletkezett – a dombói várral kapcsolatos – oklevelek nem erre a várra, hanem az alig 1 km-re ÉK-re található szigeterdei várra vonatkoznak. Az itt a szerző által 1996–2000 között végzett régészeti feltárás során egy 13. századi téglalakótorony került felszínre. A leletek alapján az épület a 13. századtól a 16. század első feléig működött.³² Az utóbbi időben a Gólyavárnál előkerült 14–15. századi leletek azonban megkérdőjelezzik ezt a feltevést.

Koppány Tibor 1994-ben még érthetően elsősorban a 17. század végi források alapján készítette el a vár tömegrekonstrukcióját.³³ (Ld. 161. ábrát). Ő egyébként feltételezte, hogy a fennmaradt 1520-as évszám inkább egy átépítésre vonatkozik. Véleménye szerint a leírások által rekonstruált

vár ugyanis ebben a formában semmiképpen nem származhat a 14. század elejéről. Az ilyen alakú, szabályos alaprajzú várak szerinte Magyarországon a 14. század második felétől épültek, eleinte királyi várként, később magánvárként is.³⁴

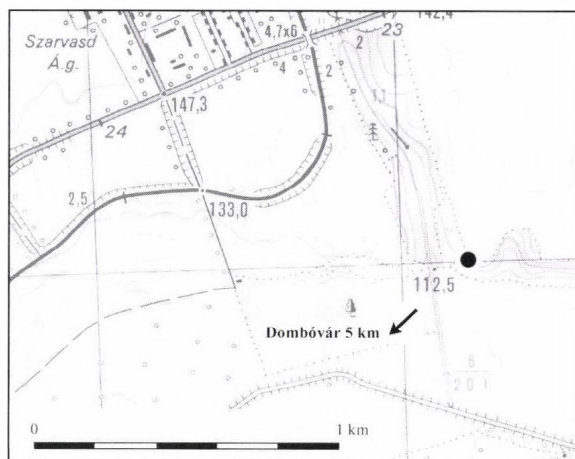
Váralja település

Az 1692. évi leírás és a korabeli metszet szerint is kisebb település volt a vár alatt. Lakói 1692 elején Bedekovics Kristóf várkapitány vezetése alatt fegyverrel szolgáló rációk voltak. Ezen a településen kívül, a mai város helyén, a folyó felett emelkedő dombokon is állt már akkor egy kisebb település.³⁵

- 1 Korábban Kaposszekcsőhöz tartozott.
- 2 Engel (1988) 112.
- 3 Veszprémi regeszták 172. sz.
- 4 Engel (1996) 304. (a várnagyok felsorolásával).
- 5 Csánki (1897) III. 104.
- 6 MOL A hg. Esterházy család levéltára 248. cs. Fasc. E. No.124. p. 1–3.
- 7 Koppány (1994) 163. (MOL Seilern-lt. X-377. or.).
- 8 Szakály (1969) 17, 19–27.
- 9 Hegyi (2007) 1216.
- 10 Hegyi (2007) 1216–1224.
- 11 Koppány (1994) 159. (MOL A hg. Esterházy család levéltára 247. csomó, Fasc. D. No. 87. p. 2–5. és No. 90. p. 26–35.).
- 12 Koppány (1994) 159. (MOL A hg. Esterházy család levéltára 248. cs. Fasc. E. No. 130. p. 22–55. – A szöveget először Szőke Sándor közölte, majd Szőke Sándorné Zsíros Mária. Szőke (1971) 42–52; Szőke (1983) 5–17.
- 13 Koppány (1994) 159. (MOL A hg. Esterházy család levéltára 248. cs. Fasc. E. No. 124. p. 1–3.).
- 14 Eredetije a Magyar Történelmi Képcsarnokban található (T 4555). Gaál Attila a többi, Tolna megyei vonatkozású ábrázolással együtt közölte 1984-ben. Gaál (1984) 124. old., 1. kép.
- 15 Koppány (1994) 164.
- 16 Oross (2005) 98.
- 17 Koppány (1994) 164.
- 18 Koppány (1994) 164.
- 19 Koppány (1994) 164.
- 20 Fényes (1851) I. 274.
- 21 Rómer Jkv. XIX. 53–54.
- 22 [Wosinsky] (1886) 3.
- 23 Gerő (1955) 438, 407.
- 24 Genthon (1953). Hivatkozik Bonbardius, Michael: Topographia magni regni Hungariae. Bécs, 1750, 262. oldalra.
- 25 Koppány (1994).
- 26 Rég. kut. 1968, 76.
- 27 A későbbi felszíni munkák során ezt a felmérést korrigáltuk, kiegészítettük.
- 28 SZWM F.2005.56.1–40.
- 29 RKM 2004, 145; Leletek: SZWM F.2005.43.1–105. A kályhacsempe meghatározását Holl Imrénnek köszönöm.
- 30 Az 1692-es összeírás értelmezéséhez Koppány (1994) cikkét használtam fel.
- 31 Miklós – Gere – Terei felmérési dokumentációja 2001: MTA RI Adattára Dok. 13/01; RKM 2001, 157–158.
- 32 RKM 2000, 125.
- 33 Koppány (1994) 162.
- 34 Koppány (1994) 163.
- 35 Koppány (1994) 161.

DOMBÓVÁR-SZARVASD

A lelőhely a várostól ÉK-re, mintegy 7 km-re, Szarvasd pusztától DK-re, kb. 1,5 km-re, a Kapos É-i partján, az ártérből meredeken kiemelkedő dombosor egyik előrenyúló tagján helyezkedik el. Tengerszint feletti magassága 135 m, a völgy feletti relatív magassága kb. 25 m. (167. ábra)

167. Dombóvár-Szarvasd. Helyszínvázlat

Kutatástörténet

Wosinsky Mór leírása szerint az Új-Dombóvárhoz tartozó Szarvasd-pusztán, a „Kapos-völgynek magas partján, az itatókuton túl, a legmagasabb kiemelkedés szintén védművé van átalakítva. Plateauja egészen sík s az alatt egy szélesen terrassozott sánczgyűrű veszi körül. A nyugati fensíktől mély bevágás választja el, mely most is elég mélyen fenmaradt.”¹

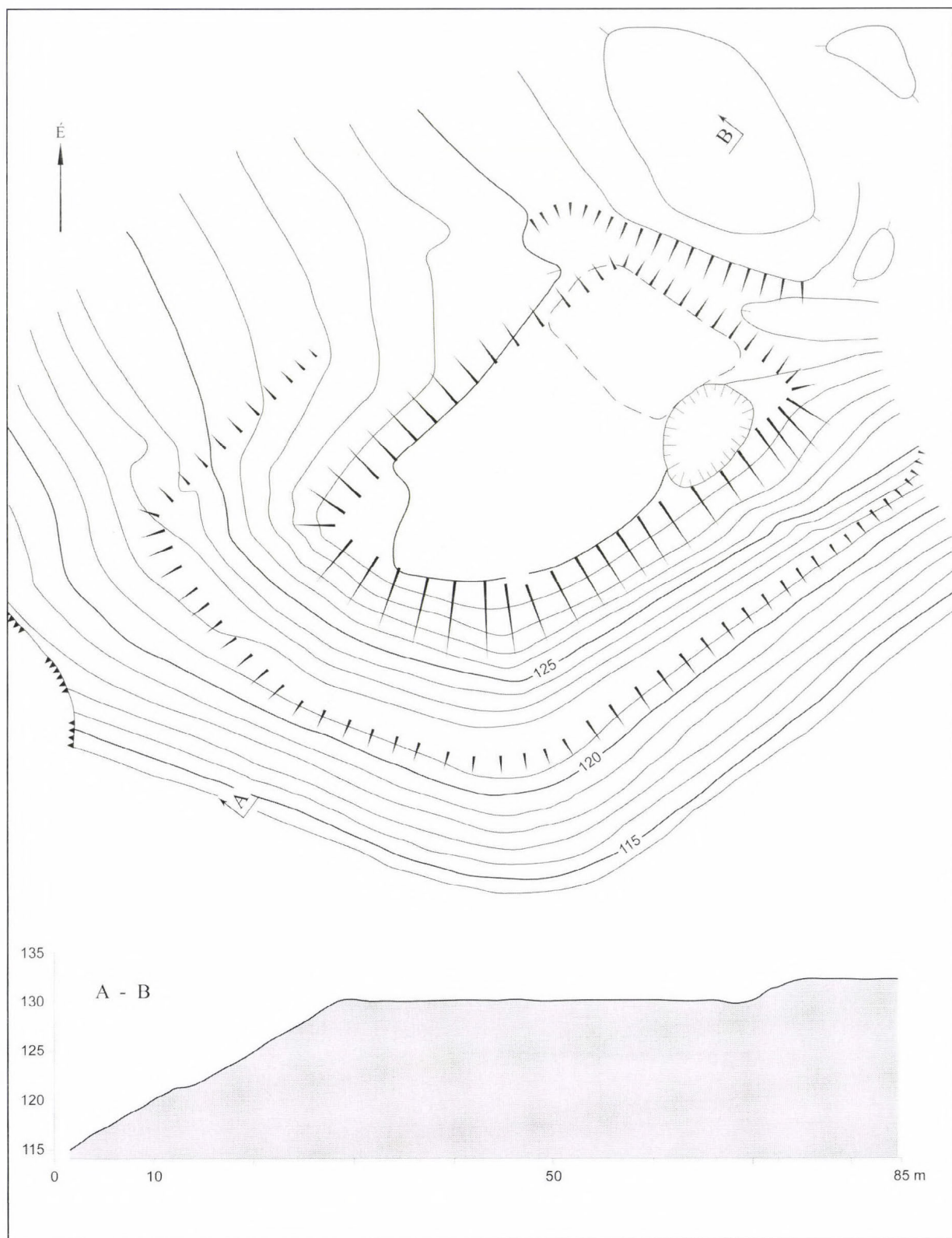
Terepbejárás, felmérés

Torma István 1968-ban végzett itt terepbejárást, és megállapította, hogy a dombtetőn kisméretű, valószínűleg Árpád-kori vár állt. Jelenleg sűrű fenyőerdő fedi a területet. A lapos tetejű, téglalap alakú, kb. 30 m hosszú, 20 m széles (0,06 ha) dombtetőt a Kapos felőli oldalon és a Ny-i oldalon, a tetőtől mintegy 4–5 m-rel lejjebb kb. 2–3 m széles terasz határolja. A domb folytatása felől kb. 150 cm mély, 4 m széles, eléggé betöltődött (betöltött?) árok választja el, amely Ny-on belefut a teraszba. (168. ábra) A K-i oldalon az átvágás folytatásában egy darabig nincs terasz, csak a belső terület közepe tájától. A lakóterület és a terasz között igen meredek az oldal, és a szokottnál lejjebb van a terasz, amely D felől befordul É-i irányba, de ezen az oldalon a perem alig-alig fogható meg. Beleolvad a vár Ny-i oldalán húzódó széles völgybe. Leletet a magas fűben nem találtunk. Bejártam a vár alatti területet is, amely a Kapos árteréből enyhén kiemelkedő dombosor. Az egyébként településre alkalmas helyen leleteket, telepjelenségeket nem találtam.²

A geodéziai felmérést 1995-ben Nováki Gyulával készítettük el. (169. ábra)

Légi fényképezés

A vár még elég jól látszik az 1953-ban térképészeti céllal készült légi felvételen: az akkor még valószínűleg füves dombon sötét, ovális elszíneződés figyelhető meg, amelyet kissé távolabb egy hasonló alakú sötét csík övez.³ Jelenleg – a sűrű fenyőerdő miatt – még hóban sem bontakozik ki a vár erősítése.

168. Dombóvár-Szarvasd. Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula - Miklós Zsuzsa, 1995)

169. Dombóvár–Szarvasd. Átvágás a vár É-i részén (Miklós Zsuzsa felvétele)

Történeti adatok

Szarvasd falu temploma csak a pápai tizedjegyzékben (1332-1337) szerepel.⁴ Többek között erre a templomra utalhat Fényes Elek: „láthatni még itt, Sütvény, Szarvasd és Nagy-Göröcsmény pusztákon meg annyi szentegyház romjait és két sánczolás nyomdokát.”⁵ 1986-ban a szarvasdi vegyesbolt építésekor sírok kerültek elő. Rosner Gyula leletmentése szerint a temető a 11. század végén népesülhetett be és a 14. század közepe táján hagyták fel. A sírok elrendezése, rendkívüli sűrűsége és a rátemetkezések alapján feltételezi, hogy itt egy Árpád-kori templom is állt.⁶

Szarvasd a török hódoltság idején pusztult el, a 18. század elején Dombó város pusztája volt.⁷ A Rosner Gyula által feltételezett templom, és nyilván a falu is a jelenlegi Szarvasd pusztája területén, illetve közelében található, mintegy 1,5 km-re a földvártól, amely feltehetően ezzel a településsel állt kapcsolatban. Torma István Szarvasd-pusztánál valamivel közelebb, 800, illetve 1000 m-re is gyűjtött középkori leleteket.⁸ Feltehetően ezek a telepnyomok is kapcsolatban lehetnek a középkori faluval, illetve a várral. A vár területén leleteket nem találtunk, ennek ellenére – méretei, elhelyezkedése, erősítésének módja alapján – az Árpád-korban épülhetett, és az ún. kisvárak közé tartozott.

1 Wosinsky (1896) I. 276; Wosinsky Mór Dombóvár-Szarvasd pusztája határában 4 földvárat említ, közülük azonban csak egy bizonyult valóban erősítettnek (a II. számú). A IV. sz. jelenleg már Baranya megyéhez tartozik, itt nem jártam. Az I. és III. sz. területén sem a felszínen, sem légi felderítések során nem találtam erősítési nyomokat.

2 Terepbejárások: 1980: Miklós Zsuzsa, Torma István; 1993: Miklós Zsuzsa; 1995: Miklós Zsuzsa, Nováki Gyula; 2005: Miklós Zsuzsa.

3 HIM HT L-34-49-C-d 1953. Nytsz. 43367.

4 Mon. Vat. I/1. 263, 277, 298. V. ö. Timár (1999) 308.

5 Fényes (1851) II. 279.

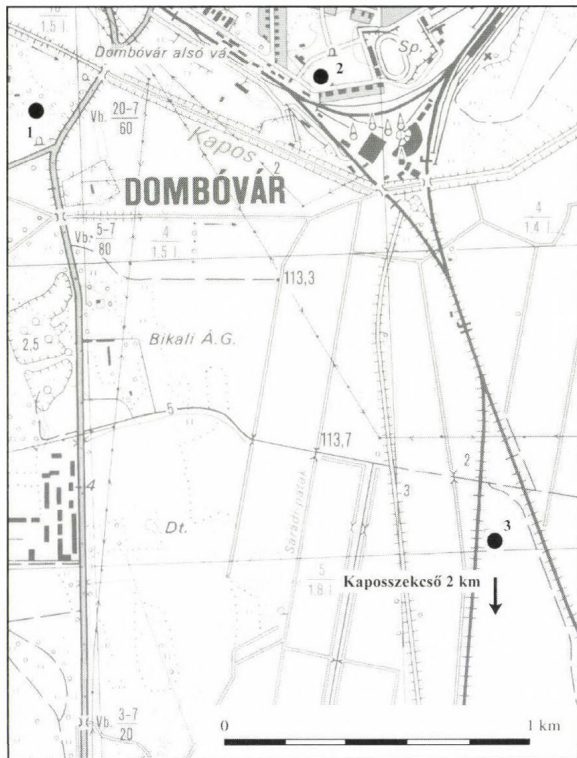
6 Rég. kut. 1986, 78.

7 T. Polónyi (1966) 237. (Csánki (1897) III. 451; MOL EL. rep. 35. fasc. E. No. 130; Conscriptio 1720; MOL EL. rep. 35. fasc. M. No. 282.)

8 Torma István terepbejárása 1962. október: 156. és 158. lelőhely.

DOMBÓVÁR-SZIGETERDŐ

Dombóvár D-i szélén, a Kapos-folyó jobb partján, az ártérből kiemelkedő dombon, a Szigeterdőben (volt Békepark) helyezkedik el egy igen jó állapotban megmaradt kisméretű vár. Tengerszint feletti magassága kb. 116 m, relatív magassága kb. 5 m. (170. ábra)

170. Dombóvár-Szigeterdő. Helyszínvázlat

Terepbejárás, felmérés

A szakirodalomban korábban ismeretlen várat mély árok, és annak külső oldalán sánc övezi. A védett terület 30×40 m kiterjedésű (0,12 ha). A sáncárok mélysége a dombtető újkori szintjéhez képest 3–5 m. A sánc mintegy 2–3 m-rel emelkedik ki az árokból. Tetejének szélessége 2–3 m. Az erődített terület közepére 1958–1959-ben sörözőt építettek (egy fő-, és több mellékepülettel).¹ (171–172. ábra) A részletes szintvonalas felmérést 1984-ben Virágh Dénes, az elvi rekonstrukciót (Koppány Tibor vázolata alapján) 2007-ben Réti Zsolt készítette el. (173. ábra)

Ásatás

A várnak a söröző által nem érintett területén 1968-ban – a helyiek kezdeményezésére – Rosner Gyula végzett rövid kutatást. Ekkor egy $4,7 \times 3,9$ m alapterületű, földbe mélyített épületet tárt fel, amelyet öregtoronynak tekintett.² A további kutatási, publikálási jogot Rosner Gyula nekem adta át. 1996-ban (ekkor már nem működött a söröző) hitelesítő ásatást végeztünk, majd

1998–2000-ben tervásatással feltártuk a védett területet és átvágtuk a sáncárkot. A kutatás részletes feldolgozását a közeljövőben készítem el, ezért itt most csak rövid összefoglalást közlök.

Lakóterület

A vár középpontjában áll egy 10×10 m-es külső, 5×5 m-es belső méretű téglalakótorony, amelynek a falai helyenként 150–160 cm magasságig megmaradtak. (174. ábra) A D-i sarkon és környékén (ahol a söröző épületei álltak), azonban csupán egy-két sor téglajelzi a falat. Az alsó szinten egykor téglalapon terrazzo padló volt. Ezen a szinten, a toronybelső Ny-i részén helyezkedett el egy 284 cm mély gabonatarló.

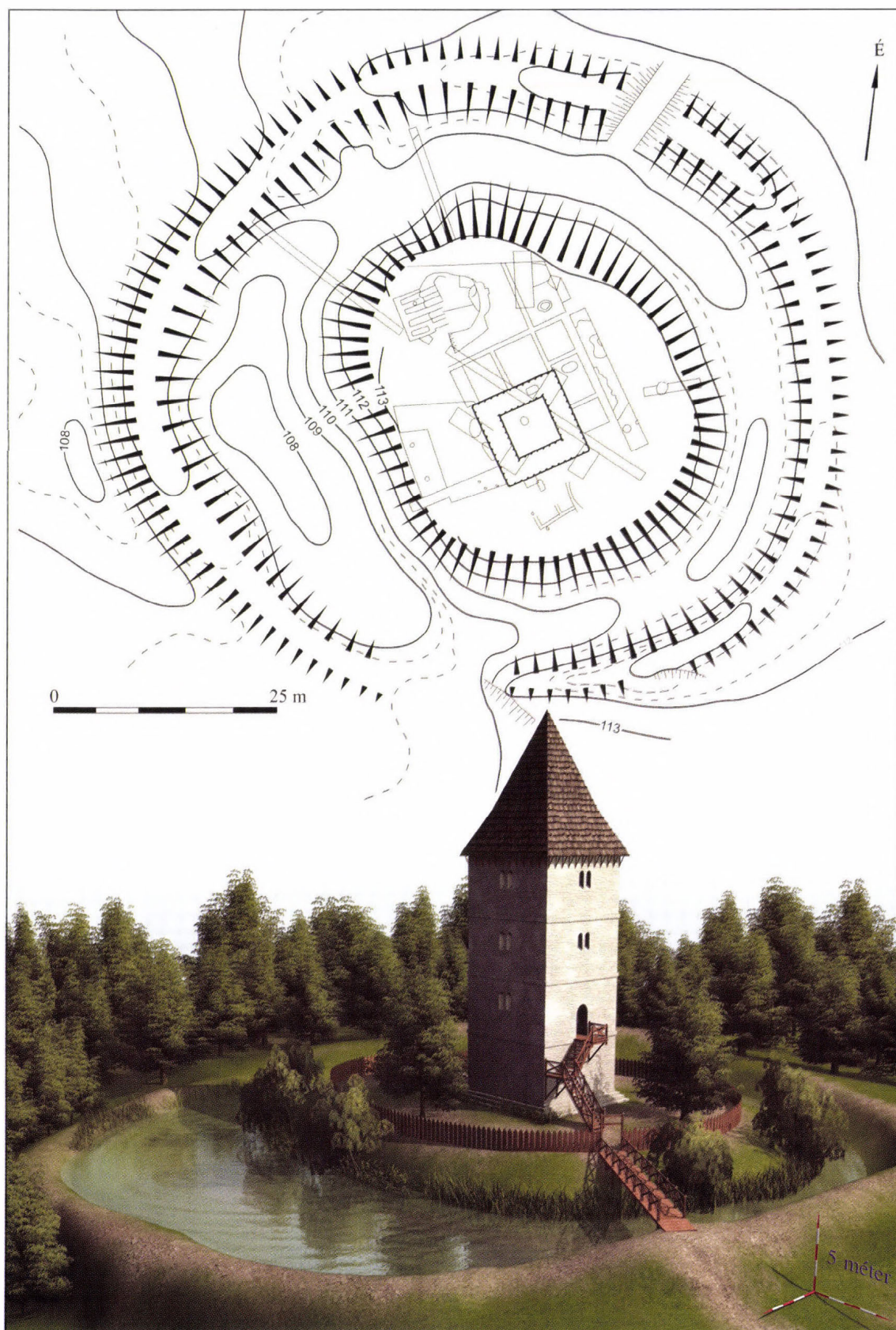
Újra kibontottuk³ a Rosner Gyula által megtalált épületet, amelyről bebizonyosodott, hogy nem öregtorony, hanem tégláégető volt. Ny-i fala 520 cm, az É-i 310 cm, a D-i 320 cm hosszú. (175. ábra) A Rosner Gyula által „vakablakok”-nak tekintett tüzelőnyílások a K-i oldalon helyezkednek el. Jelenleg a fal legnagyobb belső magassága 110 cm; az 1968 óta eltelt 31 év alatt átlagosan 70 cm pusztult el. A hozzá tartozó munkagödör széle a D-i, DK-i oldalon újkori bolygatás miatt bizonytalan. Oldala – a jelek szerint – már a középkor folyamán besuvadt. Most a gödör alját nem értük el, mivel – felhőszakadás miatt – omlásveszélyes volt. Három m mélységben még mindig tartalmazott téglatörmeléket a talaj. Egy-egy réteg között érintetlennek látszó lösz figyelhető meg. A gödör eredeti szélessége kb. 4 m volt, hossza minden bizonnyal megegyezett a tégláégetőével.

171. Dombóvár-Szigeterdő. A sáncárok Ny-i szakasza, 1981 (Miklós Zsuzsa felvétele)

172. Dombóvár-Szigeterdő. Légi felvétel (2003. február 28.)

173. Dombóvár-Szigeterdő. Szintvonalas felmérés (Virágh Dénes, 1984) és elvi rekonstrukció (Réti Zsolt)

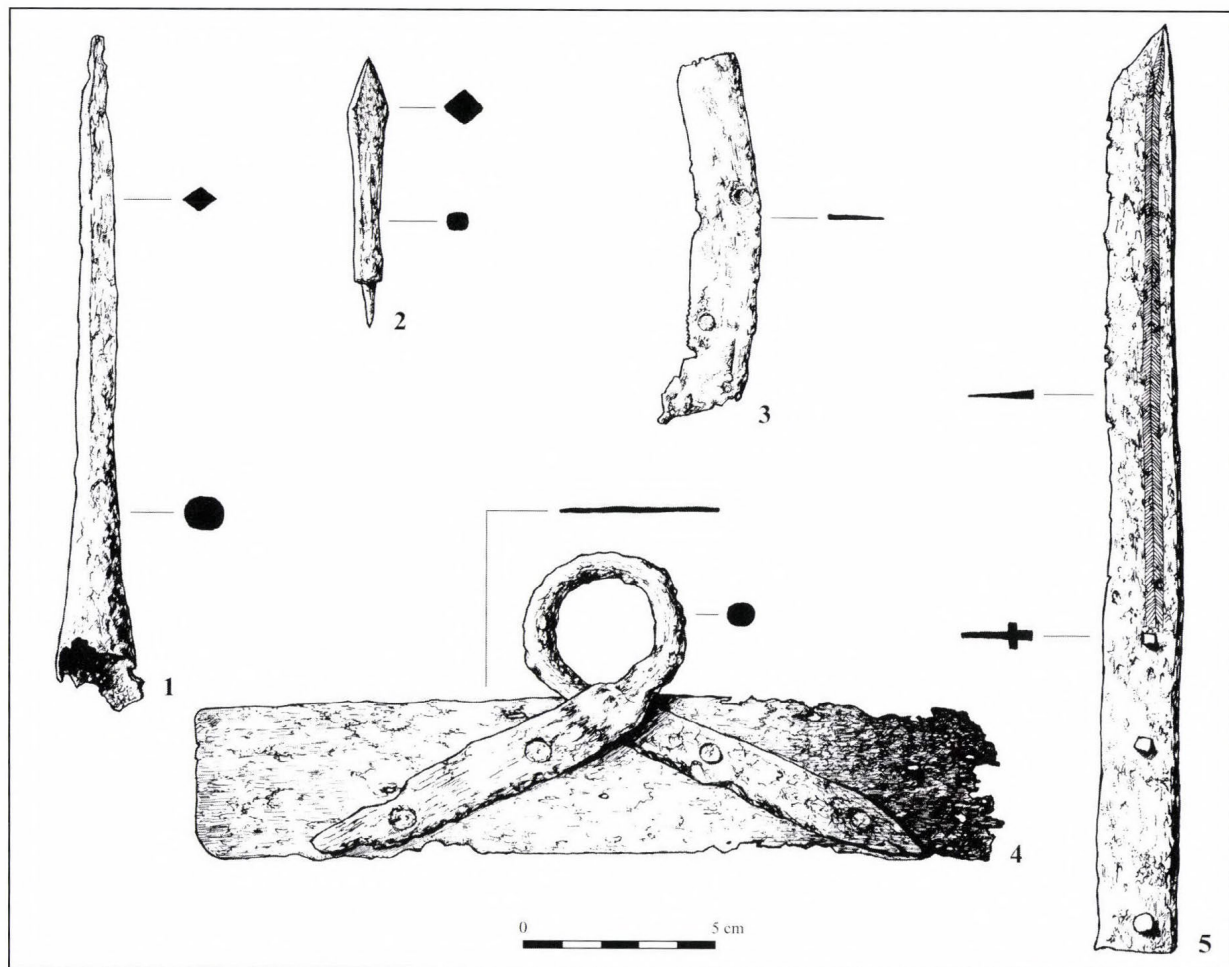
174. Dombóvár-Szigeterdő. A lakótorony a feltárás után (Miklós Zsuzsa felvétele, 1999)

175. Dombóvár-Szigeterdő. A téglaégető a feltárás után (Miklós Zsuzsa felvétele, 1999)

176. Dombóvár-Szigeterdő. Válogatás a leletanyagból. Kerámia

177. Dombóvár-Szigeterdő. Válogatás a leletanyagból. Fémek

A téglaegetőtől K-re egy kora Árpád-kori házrészletet tártunk fel, kemencével. E ház és kemence felett pedig késő középkori téglakemence és hozzá tartozó járósínt bukkant elő. Ez a kemence a jelek szerint szabadtéren helyezkedett el.

Az újkori réteg eltávolítása után bontakozott ki a lakótorony D-i és Ny-i oldalán a kormos, faszemes, hamus pusztulási szint, sok edénytöredékkel, állatcsonttal, több vastárggyal (pl. nyílhegy). Ez a réteg a vár végső pusztulásához kapcsolódik (16. század eleje). A lakótorony és a domb pereme közötti udvarrészen a további feltárás során egy faszerkezetű épület körvonalait is megfigyeltük. Kiderült az is, hogy egy korábbi pusztulás után az égett, paticsos törmeléket elterítették, majd – a sáncárok kimélyítéséből nyert földdel – megmagasították, valamint kiszélesítették a lakóterületet.

2000-ben szelvényekkel tártuk fel a torony környékét, tisztáztuk a rétegeket: az eredeti, sárgás, altalajba mélyítve 10–11. századi gödröket találtunk. Ezek felett helyezkedik el a kora Árpád-kori humusz, elég sok lelettel. Ebben a sötétszürke – fekete talajban objektum foltját nem lehetett észlelni. A humusz felett figyelhettük meg azt a sárgás, enyhén kevert agyagréteget, amelyet a vár építésekor, a sáncárokból termeltek ki, és terítettek el a domb tetején.

Erődítés

Az ásás során a vár É-i szakaszán átvágtuk a sáncárkot. Ennek eredményeként tisztázódott az árok mélysége (a domb peremétől számítva 420 cm), valamint szélessége is: 8 m. A metszet szerint az árok széles, enyhén homorú aljú volt.

A legkorábbi leletek őskoriak (valószínűleg késő bronzkoriak). Ezt a korszakot kevés edénytöredék képviseli. Nagyobb mennyiségben fordult elő a 10–11. századi kerámia (a 2–3. gödörben és szórványosan is). A leggyakoribb leletanyag a 13–15. századra keltezhető. Ehhez a korszakhoz köthető a vár is.

Az ásatáson felszínre került nagy mennyiségű kerámia zöme fazéktöredék, de előfordul egyéb edénytípus is: fedő, palack, korsó is. A fémek közül ki kell emelni a páncéltörő nyílhegyeket, a ritka típusú lóvakarót, valamint a kisebb bronztárgyakat. Előkerült néhány üvegedény töredék, és több szlavón denár is. (176–177. ábra)

Összegzés

A vár a megfigyelések, leletek szerint a 13. században épült és a 16. század elején pusztult el. A téglaegető munkagödrekből származó pénzek V. István (1270–1272) korából származnak.¹ A torony tehát ekkor már állt, és ebben az időszakban töltötték vissza az immár szükségtelen téglaegetőt. Az 1. gödörből (gabonásverem), valamint a torony belsejéből, a padlószintről származik két szlavón denár.⁵

A feltárások eredményeként a kisvárnak azt a típusát ismerhettük meg, amely – a nagy többségtől eltérően – nem pusztult el, illetve nem hagyták el a 13. század végén, 14. század elején, hanem továbbélt a 16. század elejéig.

Az ásatások alapján felmerül a kérdés, hogy eredetileg nem ez volt-e a dombói vár (tehát erre vonatkoznának a 14–15. századi oklevelek),⁶ majd ezt váltotta fel a 16. század elején a „Gólyavár”, amely látótávolságra van ettől a kisvártól. Ennek eldöntéséhez mindenképpen szükséges a Gólyavár kutatása.

1 Szerző terepbejárása, 1981, 1983.

2 Rég. kut. 1968, 57–58; MNM Adattára XIV.151/1969.

3 A szelvényeket az ásató – a város kérésére – nem temette vissza, ezért ott felhalmozódott a sörtöző kommunális hulladéka. Ezt kellett eltávolítanunk, hogy hozzáférjünk a középkori objektumhoz.

4 CNH I. 285, 297.

5 V. István (1270–1272) Unger 12. S-R; IV. László (1272–1290) Unger 16. L-?(R). A szlavón denárok meghatározását ezúton is köszönöm V. Székely Györgynek.

6 Az oklevelek ismertetését ld. Dombóvár–Gólyavárnál.

DÖBRÖKÖZ-VÁR¹

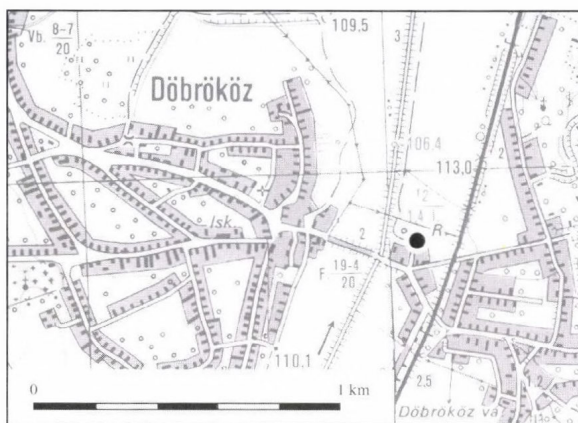
A vár romjai a falu K-i részén, a Kapos jobb partján, az ártérből 1–2 m-rel kiemelkedő dombon találhatók. Tengerszint feletti magassága 115 m, a Kapos-völgy feletti relatív magassága kb. 4–5 m. (178. ábra)

A várat a II. katonai felmérés szabálytalan háromszög alakú épületrészletként ábrázolja.²

Történeti adatok

A vár nevének középkori alakja Debregeszt; castrumként szerepel.³ 1309-től említik, Kőszegi Henrik fia Jánosé volt.⁴ Valószínűleg 1316-ban került királyi kézre.⁵

A vár további történetét Engel Pál kutatásai alapján foglalom össze: 1346 előtt Lackfi István kapta meg, majd fiáé, Miklós vajdáé és unokájáé, Döbröközi Andrásé volt, aki 1399-ben szerepel utoljára.⁶ A vár további sorsa ismeretlen (talán Alsáni Jánosé volt). 1437-ben királyi kézen találjuk, ekkor

178. Döbrökőz-Vár. Helyszínvázlat

id. Rozgonyi István vette zálogba.⁷ Fiától, ifj. Jánostól (1445-ben) Újlaki Miklós elfoglalta, tőle 1446-ban familiárisa, mesztegnyői Szerescsen Péter és testvérei szerezték meg zálogképpen.⁸ Alberttól 1438/39-ben Tamási Henrik kapta örökbe, de nem jutott a vár birtokába.⁹

E család utolsó tagja, János király titkára 1534-ben meghalt. Özvegye Werbőczy Istvánhoz ment feleségül, aki így a vár birtokosa is lett. A törökök – Simontornyával, Ozorával, Tamásival együtt – 1545 novemberében foglalták el,¹⁰ és 1686-ig tartották kezükben. Az első zsoldlistában (1545–1546) 247 katona szerepelt. Ez a létszám később 100 alá csökkent, az utolsó, 1630-as listában már csak 22 főt írtak össze.¹¹ Hegyi Klára feltételezi, hogy a vár és őrsege is megérte 1686-ot, de erre konkrét bizonyítéka nincs.¹² Az újkor elején a vár az Esterházy-uradalomhoz tartozott.

1687. március 16-án leírták a Kapos mocsarában levő szigeten épült kastélyt, amelynek akkor már csak téglá romjai álltak. Egy torony még ép, melyben „egy jó szoba egy konyhával, alatta egy pince”.¹³

Az 1693-as összeírás szerint a vár egy szigeten található, a Kapos folyó partján. Mindkét oldalról nagy mocsár veszi körül. A nagyon tönkretett kastély egy kis dombon fekszik. A falromok égetett téglából készültek, 10 m magasak, három oldalról még láthatók. Egy torony téglával, még fedett. Benne található egy jó szoba egy konyhával, alatta egy pince, ahol a törökök azelőtt keresztényeket tartottak fogságban. A szigeten a kastélynál 50 rosszul megépített ház, bennük csupa rác lakott aszszonnyal, gyerekekkel. A Koppány felé [ez nyilvánvaló elírás] a víz mögött egy dombon 150, szintén rosszul épített ház, mind rácokkal lakott.¹⁴

A dombóvári uradalom 1729. évi rendtartása szerint Döbrökőz vára elpusztult. Ezt megerősíti egy 1743-ból származó kimutatás a Tolna megyei Esterházy-birtokokról.¹⁵

Kutatástörténet

A történeti irodalomban elsőként Moldoványi József ismerteti a várat: „Döbrökőz városnak napkeleti részén a’ Kapos bal partján vagyon egy omladozó vár, mellyet valaha Kapos vize körül folyt. Tornyai a’ mint mondatik, gömbölyűek valának, és egyiken sisakos férfiú, buzogányt tartván kezében látszatott kifaragva lenni...”¹⁶

Fényes Elek 1851-ben említi a várat: „A Kapos partján van régi várának omladéka, melly 1543-ban török kézre jutván, 143 évig érezte ennek terhes igáját.”¹⁷

Pesty Frigyes adatközlője szerint „vagnak még öreg emberek, kik emlékeznek arra, midőn ezen vár egész épségben Tető alatt állott csak az ajtók, és ablakok hiányoztak, és ezen vár 18dik században egy uradalmi Tisztartó által rontatott le, és abból most csak két vastag oszlop látható, hogy pedig ezen Vár csak ugyan török birtokában volt, igazolja az omladékok közt néhány évek előtt talált csempe török pipa és fehér kőből ki simított fél hold.”¹⁸

Wosinsky Mór 1891. évi kérdőívére válaszolva az előljárásság az alábbiakat közölte: „A Kapos folyó mellett van az ugynevezett Verbőczy várkastélynak maradványa a hol az ásatást Kammerer Ernő

179. Döbrököz-Vár. A vár a Kapos felől 2002. március 5. (Miklós Zsuzsa felvétele)

országgyűlési képviselő úr a múlt évben megkezdte¹⁹ Erről a feltárásról sajnos semmit sem tudunk: az ásatási dokumentációnak egyelőre nem akadtam nyomára.

Gerecze – Csánkira hivatkozva – Verbőczy várának romjairól ír.²⁰ Genthon,²¹ illetve Gerő²² csupán röviden említi.

Terepbejárás

Az első terepbejárást Rómer Flóris végezte 1866-ban: alaprajzot és távlati képet is készített az akkor még viszonylag magasan álló falakról.²³ A DNy felől készült rajz szerint a vár ÉNy-i oldalán még legalább 1–2 m magasságban állt az a toronyszerű építmény, amelyből ma már csak két falcsonk áll a Ny-i és K-i oldalon. Az erődítmény D-i felén a talajszinten követhető a fal vonala. Lényegesen magasabbnak tűnnek azok a falcsonkok is, amelyek ma is állnak. Alaprajzi vázlatában nagyjából négyzet alakúnak ábrázolja a várat, a két magas falcsonkot a DK-i, illetve DNy-i sarokra helyezve.²⁴

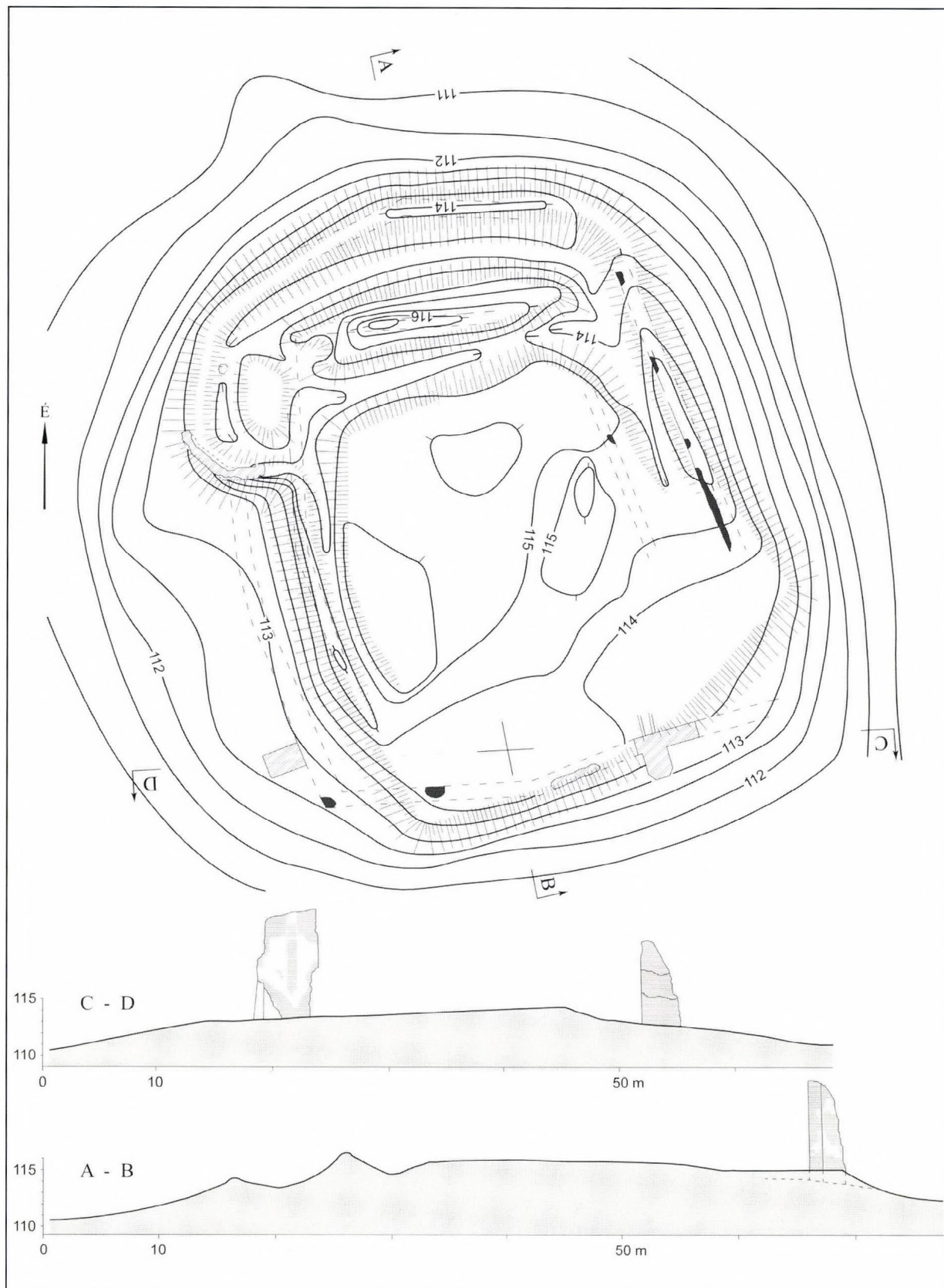
1982 óta több alkalommal végeztem terepbejárást a várban és környékén is. A vár belsejében kevés, a körülötte levő szántásban sok késő középkori – török kori edénytöredék gyűjthető.

A vár jelenlegi állapota

A szabálytalan négyszög alakú domb pereme határozott, oldala meredek, közvetlen környezetéből kb. 2–3 m-re emelkedik ki. Két magasabb (kb. 1 emeletes) falcsonk látható, és a föld kidomborodása alapján sejthető több falvonulat. A falcsonkok állaga rossz, állagmegóvásuk sürgős. A vár belseje jelenleg erősen bolygatott, füves, fás. (179. ábra)

Felmérés

1988-ban Nováki Gyulával és Sándorfi Györggyel együtt elkészítettük a szintvonalas felmérést. Akkor sűrű bozót fedte a várat, ezért igen körülményes volt a mérés. 1998-ban észleltem, hogy kitisztították a belső területet, és helyenként a falsíkok is látszanak. Ezért Egyed Endre 1999-ben – az

180. Dóbrököz-Vár. Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula – Sándorfi György, 1988; Egyed Endre, 1999)

181. Döbrököz-Vár. Felszíni leletek

immár jobban megfigyelhető részletekkel – kiegészítette a felmérést. Ugyanakkor részletfotókat készítettem a magasan álló falmaradványokról.

A részletes felmérés alapján a külső övező fal által határolt terület $40 \times 51,50$ m (0,21 ha),²⁵ a belső vár kiterjedése $26 \times$ kb. 30 m (0,078 ha). A külső és belső övező fal közötti távolság a Ny-i oldalon 6, a K-in 5, É-on 9 m. A D-i oldalon bizonytalan.

A vár szabálytalan négyszög alakú (a téglalapozhoz áll közel). Az É-i és D-i rövidebbik oldalon is tompaszögű törés figyelhető meg a külső falon. (180. ábra)

Falak: A külső fal a K-i oldalon kőből épült, vastagsága egy helyen figyelhető meg, itt 130 cm; a belső falsík kb. 25 m hosszan követhető. A K-i oldalon, az ártér felé meredeken szakad le, itt csak ásatással lehet meghatározni a külső síkot. Az É-i és Ny-i oldalon falsík nem látható, csupán az omladék vonalát lehetett mérni. A Ny-i oldalon, az ÉNy-i sarok közelében nyolcszögletű téglatorony részlete áll. Belső átmérője kb. 11 m. DNy-i oldalán (átlósan mérve) mintegy 8 m hosszan a talajszint fölé emelkedik a fal. A külső körítő fal Ny-i szakaszán, a DNy-i sarok közelében téglapillér látható.

182. Döbröckőz-Vár. Légi felvétel (1998. március 4.)

A D-i oldalon a külső fal kőből készült, vastagsága 130 cm, hossza 27 m. Ehhez csatlakozik az emeletes, támpilléres téglafalcsomók.

A belső körítő falnál csupán a K-i oldalon figyelhető meg kis szakaszon kőfalcsomók, egyébként csak az omladék vonalát lehet mérni. Ennek alapján a falvastagság kb. 90 cm.

A vár környezete

A vár környéke szántóterület. Itt vetésben, illetve szántásban a kis kiemelkedések, elszíneződések feltehetően elpusztult házakra utalnak.

A vár környékén, szántásban, a K-i oldalon több hamus folt látszik az ártérből kiemelkedő domb peremén. Ezeken a helyeken több a cserép és az állatcsont. A Ny-i oldalon kevesebb a lelet és a hamus folt. A vár belsejében csak azokon a helyeken gyűjthető kerámia, ahol a talajt rendszeresen kaparják a környékbeli baromfiak. 2004-ben a felszínen a vár területén sok edénytöredéket találtunk. Közvetlen környékén, a toronytól É-ra, egy kis kiemelkedésen kormos, sárgás foltok látszottak, bennük egy-két őskori cserép fordult elő. Sok volt a lelet a vár K-i oldalán is.²⁶

Leletek

Az eddig gyűjtött leletek közül a legkorábbiak a 13. századból származnak. Ezeken kívül több késő középkori és török kori edénytöredéket is találtunk. (181. ábra)

Légi fényképezés

1998 óta rendszeresen, különböző időjárási és megfigyelési körülmények között légi fotózom, videózom a várat és környékét. Valamennyi felvételen szépen kirajzolódnak a fal-, illetve árok-

183. Döbröckőz-Vár. Légi felvétel (1998. december 23.)

nyomok, a vár teljes alaprajza. Környezetében elsősorban vetésben látszanak a talán házakra utaló foltok, kisebb kiemelkedések.²⁷ (182–183. ábra)

Állagvédelmi munkák 2005-ben

2005-ben lehetőség nyílt a vár legmagasabb falcsontjának állagvédelmi munkáira. A ma is látható falak közül a DNy-i faltömb talán a kaputorony maradványa; a legnagyobb összefüggő falmaradvány a D-i oldal K-i felén maradt fenn: legnagyobb magassága 10 méter, legnagyobb szélessége 4,7 m. Külső, déli oldalát egy támpillér támasztja meg. Ez a faltömb – annak ellenére, hogy a 20. század folyamán két alkalommal is végeztek rajta állagvédelmi munkákat – az utóbbi években egyre inkább kifelé dőlt, ezzel veszélyeztetve a közelében épült lakóházat.

Az állagvédelmi munkákat Gere László irányításával végezték el, az elért eredményeket az ő összefoglalása alapján közlöm.²⁸

A falmaradványnál vakolatveréssel együtt járó kutatásra nem volt szükség; eredeti vakolat ugyanis csak nagyon kis felületen maradt meg, főként a támpillér keleti felén. A kutatás itt a fal pontos felmérését, a megfigyelt jelenségek leírását és azok értékelését jelentette.

A téglafal belső felületének részletei alapján megállapítható, hogy az egy többszintes (jelenleg két szint látható) palota végfala, két-két boltozott helyiség részleteivel. A falmaradvány külső – D-i – oldalán építészeti részlet nem figyelhető meg. Az egyetlen építészeti elem itt a monumentális támfal.

A vár többi – részben ma is látható – épületéről csak ásatások során tudhatunk meg részleteket.

Az eddigi kutatások alapján a döbröközi vár legkorábban a 13. században épülhetett a Kapos mocsaraiból kiemelkedő szigeten. A természetes környezet jó védelmet biztosított számára, ezért külső védelmi vonalnak (sáncároknak) jelenleg nincs nyoma. Mai szabálytalan négyszög alakú formája inkább a késő középkori állapotokat tükrözi. A Gere László által végzett kutatások eredményei összecsengenek az 1693. évi leírással, amelyben 10 m magas falakat említenek. A ma is álló falcsontok közül a támpilléres téglacsonk 10 m magas. Jelenleg két szint maradványai figyelhetők meg, ezek egy többszintes palota végfalát alkotják.

A vár alaprajzának, az építési periódusoknak a megállapítását csak a vár teljes feltárásától remélhetjük.

- 1 A vár részletes feldolgozása megjelent: *Gere – Miklós* (2006) 71–86. Ezért itt most rövidített változatot közlök; A várat Hegyi Klára némi kétséggel tárgyalja a simontornyai szandzsákban, mert maga a település egy-egy kivétellel nem szerepel ebben a szandzsákban. A földrajzi körülmények azonban megmagyarázzák ennek okát: a vár a Kapos K-i, jobb partján állt, a falu, illetve mezőváros pedig a mai belterület alatt, a Kapos bal partján feküldhetett, még ha erre egyelőre nincs is régészeti adat. Ez a terület viszont már egyértelműen a koppányi szandzsákhoz tartozott.
- 2 Col. XXIX. Sect. 60.
- 3 *Engel* (1996) 305.
- 4 *Engel* (1996) 305.
- 5 *Engel* (1996) 305. – Századok 1988, 112.
- 6 *Fejér X/2.* 718.
- 7 MOL DL. 24530.
- 8 MOL DL. 13937; 1449; DL. 14231.
- 9 MOL DL. 13605.
- 10 *Szakály* (1984) 156–157.
- 11 *Hegyi* (2007) 1111–1120.
- 12 *Hegyi* (2007) 1111.
- 13 *H. Takács* (1970) 132–133.
- 14 MOL MKA E 156 U et C 3. füzet 1970, 71. old. (fasc. 29/47).
- 15 *T. Polónyi* (1966) 227. – A dombóvári uradalom rendtartása 1729-ben. Közli *Merényi Lajos*: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1902; A Tolna megyei Esterházy-birtokokra vonatkozó kimutatást ld. MOL EL Urb. 1199. fasc. E. no. 27; *Moldoványi* (1824) a vár pusztulását jóval későbbre teszi: szerintük hg. Eszterházy tiszttartója romboltatta le, hogy tégláiból pálinkaházat építtessen.
- 16 *Moldoványi* (1824) 61–62.
- 17 *Fényes* (1851) I. 279.
- 18 *Gaál – Köhegyi* (1973) 322.
- 19 1891: SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény.
- 20 *Gerecse* (1906) 892.
- 21 „Várrom, téglából egy faldarab, alátámasztva.” *Genthon* (1959) 71; *Hegyi József*: Hazánk történelmi nevezetességgű helyei és meglévő műemlékei. Gyöngyös, 1903. 122.
- 22 *Gerő* (1955) 424. lj.
- 23 *Rómer Jkv.* XIX. 164–168.
- 24 *Rómer Jkv.* XIX. 164, 168. (1866.)
- 25 Az alapterület a Castrumban megjelent cikkben tévesen 2,06, illetve 0,78 ha kiterjedéssel szerepelt.
- 26 RKM 2004, 146; Terepbejárások: 1982: Miklós Zsuzsa, Torma István; 1988: Miklós Zsuzsa, Nováki Gyula, Sándorfi György; 1998, 1999, 2000: Miklós Zsuzsa; 2004: Miklós Zsuzsa, Kohári Gabriella, Szajcsán Éva.
- 27 1998. márc. 4. MTA RI 178.246–249; 1998. máj. 6. MTA RI 178.884; 1998. júl. 6. MTA RI 179.141–143; 1998. okt. 24. MTA RI 180.451–452; 1998. dec. 23. MTA RI 180.766–768; 1999. márc. 4. MTA RI 181.948–949; 1999. júl. 1. MTA RI 183.764–770; 1999. dec. 8. MTA RI 185.005.
- 28 A vár kutatásának eddigi eredményeit közös cikkben közzétük: *Gere – Miklós* (2006).

DUNAFÖLDVÁR-VÁR

A vár a Duna partján, a folyót kísérő löszdombok egyikén épült. Tengerszint feletti magassága 117 m, relatív magassága kb. 27 m. (184. ábra 1.)

184. Dunaföldvár-Vár. Helyszínvázlat

Történeti adatok

A település 1009-ben a szláv Zemogny ('földvár') néven szerepel először.¹ Földvár alakban 1199-ben említik első alkalommal: „monasterium (abbas) de Felduar”.² A 13–15. században többször szerepel: elsősorban a 12. század óta létező bencés apátság, ritkábban a település az oklevelek tárgya. Az apátság hiteleshelyként is működött, a pécsi egyházmegyéhez tartozott. A falu (1483-tól már oppidum) az apátság birtoka volt.³

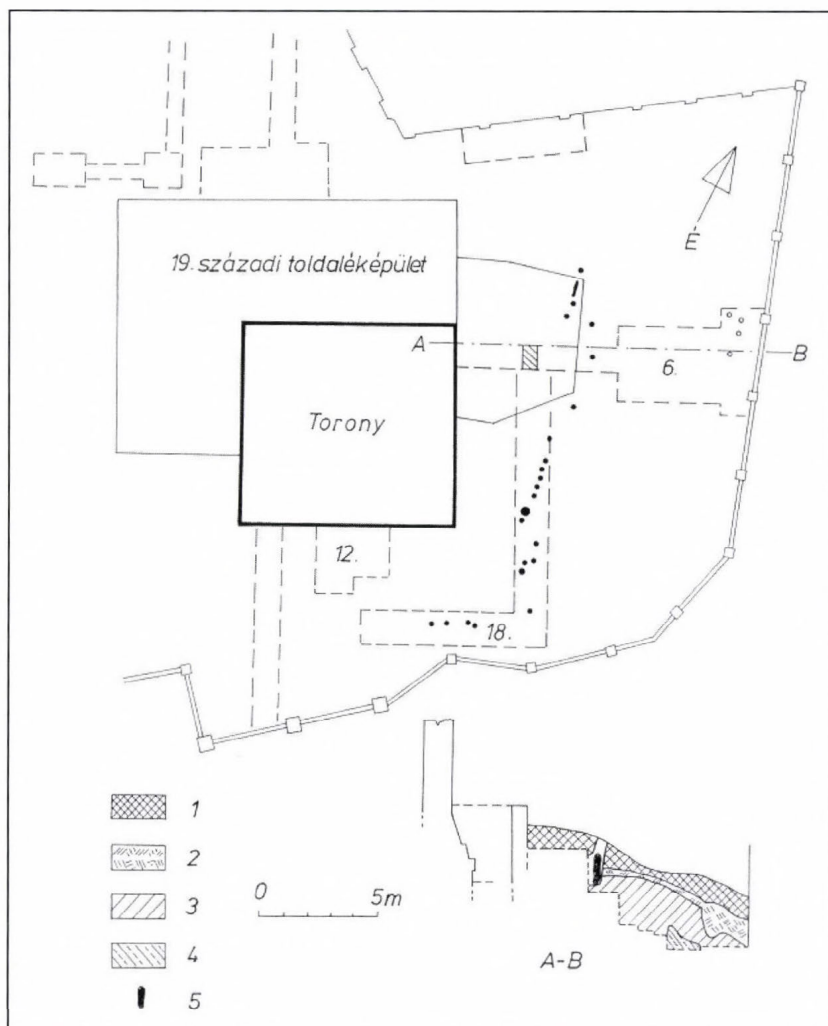
Kutatástörténet

Első leírását Moldoványi Józsefnek köszönhetjük: „Ékesíti ötet a' régi Abbatialis Várnak a' Duna partján lőggó, Gothus formára épült Tornya, melly Abbatialis Vár, az Apátsággal együtt a' 12. században fundáltatott, de ki által az nem tudatik... A' régi Várának, a' honnan nevét kapta, semmi nyomdoki sem látszanak, ... azon vár is semmivé tétetett, minthogy az majd a' Rákótz'y hadjai', majd pedig a' koronás fejedelem' kezébe kerülvén, sokat szenvedett.”⁴ A hagyomány szerint ezt a dombot mesterséges átvágás is védte: „...van egy mesterséges leásás a felső öreghegy és a templomhegyet elválasztó, ugynevezett 'Mélyutnál' mely tekintettel arra, hogy ugy a felső öreghegy ormán, valamint az egykori fallal körülvett váracsot viselő templomhegyen a régi földsánczok nyomai maig is észlelhetők, minden valószínűség szerint hadászati célokkal készült.”⁵

A vár megmaradt épülete Csonka torony néven ismert, amely Pesty Frigyes adatközlője szerint a török időkből származik.⁶

A 19. század végén Szelle Zsigmond foglalkozott a település történetével. A Duna fölé magasodó löszdombokat egyetlen nagyméretű sáncrendszernek tekinti, amelyből a „központi fősánczmű” a vár területe volt. Feltételezi, hogy „e tekintélyes kiterjedésű ormot az őskorban valószínűleg többszörös sánczöv védte a Duna felől is, mert a déli és nyugoti oldalon a mai napon is 3–4-szeres gyűrűzet nyomai észlelhetők.”⁷ Ezt a felfogást átvette Wosinsky Mór,⁸ majd Cziráky Gyula⁹ is.

1964–1966 között, majd 1971-ben Kozák Éva műemléki helyreállítást megelőző régészeti feltárást végzett a várban. Ennek során elsősorban a toronyban és közvetlen környékén kutatott, de kisebb mértékben a torony környezetét is vizsgálta. Eredményeit több alkalommal is közölte¹⁰ már. (185–186. ábra)

185. Dunaföldvár-Vár. A vár alaprajza, Kozák (1970) nyomán.
Jelkules: 1. faszenes, szürke réteg; 2. faszenes; 3. szürke agyag; 4. sárga agyag; 5. cölöp

Őskor

Kozák Éva elfogadja Szelle Zsigmond és követői véleményét, amely szerint az őskorban nagy kiterjedésű földmű volt itt, a földvár É-D-i irányú gyűrűzetes fősáncműve a templomhegyi ormon volt, a torony falakkal körülvevett 20 m-ig terjedő sánca adja a legfelső védvonalat, amely É felé tovább folytatódik és a Mélyútig tart. A többi magaslat erődítményei a fősáncműnek csak kiegészítő részei. A feltárás során a toronytól ÉNy-ra kettős sánc nyomát találták meg. Ezt később a tereprendezéskor kiegyenlítették. A sáncok feltöltésében őskori és középkori kerámiát egyaránt találtak. Kozák Éva szerint ennek alapján feltételezhető, hogy ez az őskori földvárhoz tartozott.¹¹

A bronzkor utáni időszak sáncépítései, majd a legújabb korban a település fejlődése miatt ennek a korszaknak az esetleges erődítései a felszínen már nem figyelhetők meg.

Római kor

Római kori településre utalnak a feltárás során előbukkant 1-2. századi edénytöredékek, amelyek az ásató szerint inkább a bennszülött lakossághoz köthetők.¹² Kozák Éva hangsúlyozza a hely fontosságát a római korban, megemlíti a környékbeli őrtornyokat, castrumokat, Marsigli rajzát, de nem ál-

186. Dunaföldvár-Vár. Légi felvétel (2004. november)

lítja, hogy a vár területén római őrtorony állt volna. Visy Zsolt viszont úgy értelmezi ezt a leírást, mint-ha Kozák Éva – a körülmények és a leletek alapján – őrtoronyra következtetett volna. Hangsúlyozza, hogy Marsigli a későbbi építkezések miatt nem is láthatott ott római nyomokat. Ugyanakkor valószínűsíti, hogy a fontos stratégiai jelentőségű dunai átkelőhelyet megerősítették a rómaiak.¹³

Árpád-kor, késő középkor

A vár a Felső-Öreghegy D-i részén, a Duna felől meredeken kiemelkedő löszdombon, a város régi településmagjának központjában helyezkedik el. Ezen a területen a feltárást megelőzően is kerültek már elő leletek, és az ásások során is: legkorábbiak a bronzkori edénytöredékek, a későbbiek között pedig római kori (1–2. század) és népvándorlás kori (7–8. század) cserepek szerepelnek. Itt alakult ki a középkori település és a bencés apátság is. Utóbbit valószínűleg a 12. században alapíthatták, mivel egy 1199-es oklevél szerint már állt. A Szt. Péter tiszteletére szentelt apátság Kozák Éva feltételezése szerint a jelenleg is álló 18. századi templom és a vár tornya között helyezkedhet el. Pontos helyére az ásások során nem derült fény: a feltárások a torony közvetlen környékére korlátozódtak. Itt találtak ugyan épületmaradványokat, de ezek lakó- vagy gazdasági épületek voltak. A feltáró szerint tehát bizonyos, hogy a monostor nem a torony közvetlen közelében feküdt.¹⁴

A feltárás során előkerült Árpád-kori hulladékgyűjtők tanúsága szerint a település is itt állhatott. A 12–13. században még possessio-ként említett helység a 14–15. században indult fejlődésnek, és ekkor már városként szerepelt. Még a 16. században is jelentős mezőváros.

Az eddigi kutatások szerint a monostor a torony, és a Templom-hegyen álló 18. századi templom közötti területen épülhetett ki. Egyelőre nem lehet tudni, hogy a jelenlegi templom magába foglalja-e a monostortemplomot.¹⁵

A kőből épült (sok helyen téglával pótolta), 9×9 m alapterületű torony falvastagsága 120 cm. A felső része kb. 1 m-es szakaszon téglapótlású. Az épületet kívül sárgás vakolat fedte. Földszinti része

eredetileg egyetlen tér volt. Egyedül itt maradt meg a középkori lefedés. A földalatti zárkában is később helyeztek el osztófalat. A feltáráskor a földszinten, az É-i és K-i oldalon egy-egy nagyobb, a D-i oldalon kisméretű reneszánsz börtönablak került elő. A toronyba a középkorban az első emeleten, a Ny-i oldalon levő bejárati ajtón át jutottak be. Ennek kávája erősen lefáradott állapotban maradt meg. Az első emeleten a középkori lépcsőfeljáró lenyomata is előkerült. A kutatás során a toronyban két emeleti szint bontakozott ki. Az 1. emeleten három reneszánsz ablak és a D-i oldalon egy lőrésablak volt. A 2. emeleten a Ny-i és É-i oldalon egy-egy nagyobb reneszánsz és utóbbi falon még egy lőrésablak is előkerült. A jelenlegi 3. emeleti szint már kilátórész, felemelt tetővel, kitekintő körüljáróval. (187. ábra)

Dunaföldváron a reneszánsz faragványok erősen lepusztultak. A meglevő részletek sok közös vonást mutatnak a simontornyai ablakkeretekkel. Ennek alapján az ásató feltételezi, hogy a simontornyai Buzlay Mózes-féle 1508. évi építkezéseket követően, az 1510-es években épülhetett a torony. Építetőjét nem ismerjük.¹⁶

A toronyról középkori okleveles említés nem maradt fenn. Koppány Tibor ennek ellenére feltételezi, hogy „az először 1543-ban említett, a település feletti Várhegyen álló, a 15–16. század fordulóján épült torony azonban egy ma már elpusztult védőművekkel övezett késő középkori castellum maradványának tekinthető.” Ez a castellum lehetett a falu, később mezőváros birtokközpontja.¹⁷

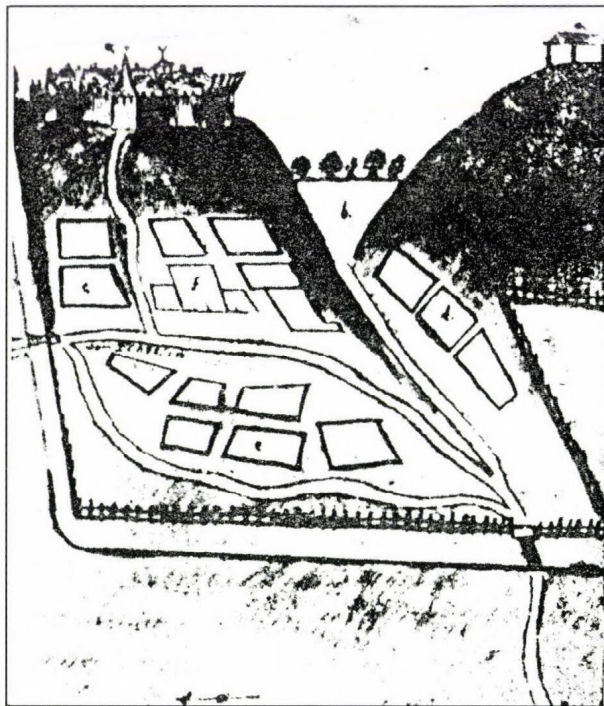
187. Dunaföldvár-Vár. A torony (Gere László felvétele, 2007)

Török kor

A török korban először 1543-ban szerepel a „Földvár vára” megjelölés, Szinán csaus török történetírónál, aki az 1543. évi hadjárat történetét írta le.¹⁸

A vár építésének és az őrség felállításának időpontja bizonytalan. A földvári átkelésen már 1542-ben szedték a török vámot, egy ideig azonban még katonák védelme nélkül. A várról az 1550-es évek második felében bukkannak fel az első adatok. Nem sokkal ezután, 1559. április 24-én a földvári átkelőt a hódoltság legnagyobb kincstári elszámolási egységébe, a váci mukátaába tagolták.¹⁹ Az 1557. évi zsoldlistában 38 fő szerepelt; az egész őrség egyetlen csapatnemből, azabokból állt. 1565-ben 26 martalócot említenek.²⁰ A földvári őrség állománya viszonylag állandó, amit Hegyi Klára azzal magyaráz, hogy a hely, az átkelőnek köszönhetően biztos mellékjövédelmet kínált a katonáknak.²¹

Magáról az erősségről keveset tudunk. Kozák Éva szerint már a 16. század második felében is történtek megerősítések a toronymál: K-i falához támfalat építettek. A D-i és K-i oldalon megtalál-

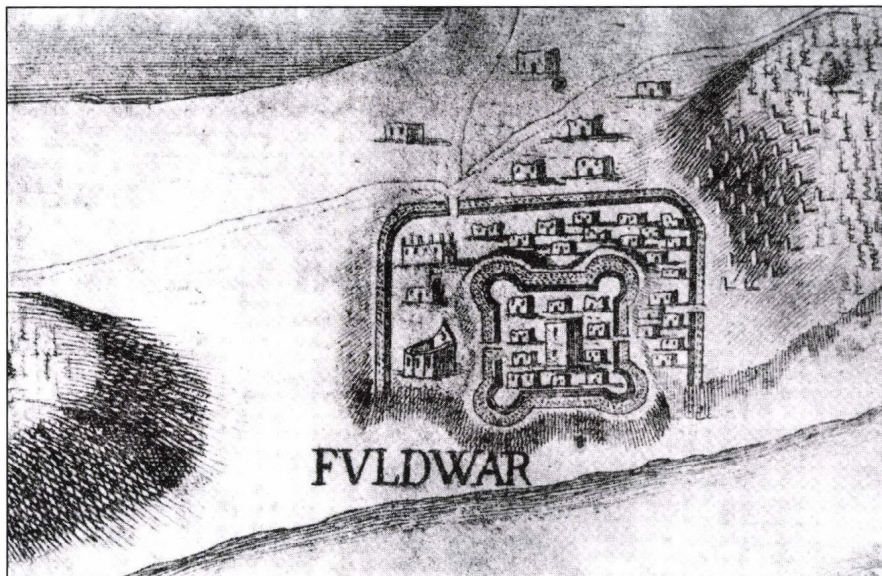
188. Dunaföldvár-Vár. A vár Ottendorff felmérésén, 1663

ták a török kori palánkvédmű maradványait is. Kjatib Cselebi pedig megemlíti, hogy 1604-ben a szerdár Földvár várát kijavította.²² Ezekre a munkálatokra utal a helyenként megmaradt szürke, török vakolat; a török korban készült a D-i oldalon a 2. emeleti reneszánsz ablak melletti, téglából kialakított ajtó is.²³

Evlia Cselebi 1663-ban írta le a várat és a várost: „... a folyó partján igen magas hegyen fekvő, nagyon erős és szép vár. A Duna mentén ennél erősebb palánka nincs. Köröskörül háromszoros tömésfal építkezésű palánka ez, melyet két igen mély árok vesz körül. Két helyen nagyon erős fakapuja van, melyek egyike a keleti irányba néző Kicsiny kapu. ...A másik kapuja nyugoti irányban a külső városra nyíló Nagy kapu. Ennek az árka fölött fahíd van. A vár négy szögletén levő igen erős tornyokban sáhi és zárbuzán ágyúk vannak. Benn a várban deszkazsindelyes ház és egy templomból átalakított Szulejmán khán dsámi van. E dsámival összefüggőleg az ég csúcsáig emelkedő, négyszögletes, erős építkezésű, szép torony van ...Külvárosa. Négyszögletű, csupán tömésfal kerítésű város, melynek kerülete húszezer lépés. Erős toronybástyákkal felszerelt s igen mély és meredek árokkal ellátott két deszkakapuja van, melyek mindegyike kettős szárnyú kapu...”²⁴

Ugyanebben az évben járt itt Ottendorff Henrik, aki a rövid leíráson kívül rajzban is megörökítette a várat és várost. (188. ábra) Ezen jól látható, hogy a várat erős kaputoronnyal ellátott palánkerítés övezi. Az itteni épületek közül csak az Öregtorony félholddal ékesített tömbje ismerhető fel. A hegy alatti várost kapukkal megerősített gyenge palánk védi.²⁵ Leírása szerint a „palánk (a) elég magas, dombos parton fekszik, melyet vagy a természet vagy az emberi erő tört át, hogy annál könnyebben lehessen a Dunához (b) jutni. Éppen szemben vele, másik magas hegy van, s ezen régi kastély (c) áll. A lábánál kétoldalt több kert és ház van. Ezeket a házakat nevezik (d) falunak mintegy megkülönböztetésül a mezővárostól (e), mely a hegy oldalán épült. Ezen a hegyen fekszik a palánk. Szép nagy vendégfogadó (f) és sok más ház van itt, de legtöbbjük nem nagyon különbözik a parasztházaktól. A palánk lakói mind törökök, a várost és a falut pedig törökök, cigányok, rácok és keresztények lakják. Utóbbiak egy része katolikus, másik része kálvinista, és mindegyiknek van papja is. Mivel itt a kőborló hajdúk részéről sok támadásban van részük, az egész város, falu és palánk magas kerítéssel és mély, száraz árokkal van körülvéve.”²⁶

Az ásatások során sikerült feltárni a torony D-i és K-i oldalán az Evlia Cselebi által is említett tömésfal egy részletét. A toronytól ÉK-re eső részen pedig előkerült egy 3,5 × 2,7 m alapterületű,

189. Dunaföldvár-Vár. A Hallart-féle felmérés

17. századi ház maradványa. A löszbe vájt épület padlója döngölt volt, a falat egy sor kő képezte. A leletek alapján itt állt a helybeli pékség.²⁷

A palánk – Hegyi Klára feltételezése szerint – 1686-ig megvolt: egy 1689. december 20-án kelt német összeírás Földvár leírásában a török erősítést emelte ki.²⁸

A vár és környéke 1686 őszén szabadult fel a török uralom alól. A visszavonuló seregek elpusztították a településeket, kiürített várakat. Ezt az állapotot örökítette meg L. N. Hallart osztrák hadmérnök.²⁹ (189. ábra) Gaál Attila részletesen elemzi a rajzot, amely a várat és a várost Solt felől, madártávlati magasságból ábrázolja. Érdekes módon a védművek (palánkfalak, bástyák, szárazárkok) felülnézetben láthatók, a vár és a város épületei (a templom kivételével) pedig oldalnézetűek. A négyzet alakú, sarkain négy kerek bástyával megerősített palánkvár a Duna partján emelkedő, meredek oldalú domb szélén áll. Körülötte láthatók a mezőváros romos épületei és az azokat övező palánk. A palánkon belüli, sematikus ábrázolt épületek között áll a kétemeletes torony, amely a jelenleg is álló Öregtoronnyal (Csonkatorony, Töröktorony) azonosítható.³⁰ Gaál Attila részletesen elemzi és összeveti ezt a rajzot az Ottendorff-féle vázlattal, és megállapítja, hogy az Ottendorff-féle látogatás óta eltelt két évtized alatt a város tovább pusztult és összezsugorodott.³¹

Az egykori ábrázolások és leírások szerint a torony nem magányosan álló épület volt, hanem a vár legerősebb részét képezte. Erre utalnak az ásásokon talált terméskő épületek részletei is.³²

Kuruc kor

Kozák Éva ásásainak a legbelső palánknak is előkerültek a nyomai. A torony K-i és D-i oldalához közel kettős sorban álló cölöpök helyei bontakoztak ki, legtöbbjükben famaradványok is voltak. Kozák Éva szerint karókkal erősítették össze a cölöpöket, a hézagokat pedig döngölt földdel töltötték ki. A kettős cölöpsor alatt a lejtőn ugyancsak kettős cölöpsor nyomai kerültek elő. Nem volt lehetőség a palánk teljes feltárására, de az előkerült részletek is jól érzékeltetik az erősítmény lényegét: kettős cölöpsor, gerendával vagy hasított (háromszögletű) karókkal összekötve, a közőkbe pedig földet döngöltek be. A cölöpök átmérője 16–32 cm között váltakozott, felettük, az ásás idején 1,5 m vastag újkori feltöltés volt.

A toronytól Ny-ra, a várudvar mai bejáratánál ásott kutatóárok metszetében kialakuló egykori árok és töltés feltehetően az itt húzódó sánc és árok maradványa. Ennek csak kis részletét lehetett feltárni, a feltételezhető erősítési vonal folytatását nem ismerjük. A sánc feltöltésében őskori és kö-

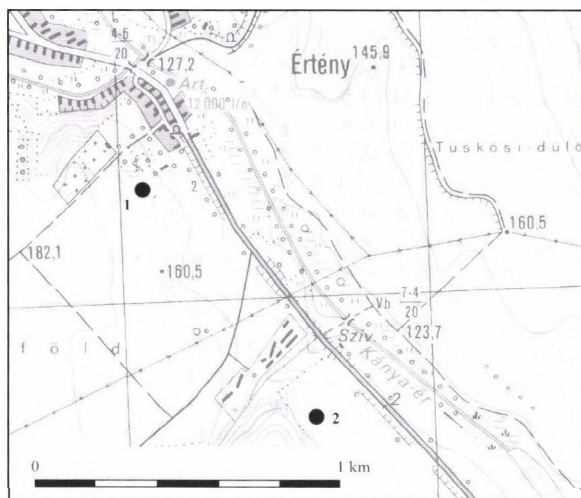
zép kori cserepek voltak. Kozák Éva szerint a feltárt palánk a legfelső védvonalat jelentette, korát a 16. század második felében jelölte meg. Mivel az egykorú adatok szerint a kuruc korban is jelentős sáncépítési és javítási munkák folytak, felmerül a kérdés, a feltárt maradványok egy része nem a kuruc korból származik-e. A késői török kori és a kuruc kori palánk-, illetve sáncépítés a leírások szerint lényegében azonos volt. Az ásatás lehetőségei nem engedték meg ennek a részletesebb vizsgálatát. A kuruc kori levelezésekben is említett alsó két palánk helye, távolabb a toronytól, ma már teljesen beépített területre esik, pontos helyüket nem ismerjük.

A vár a török idők után rövidesen újra szerephez jutott a kuruc korban, lényegében megőrizve török kori képét.³³ 1704-ben készült egy részletes térkép Dunaföldvár váráról, olasz nyelvű magyarázó feliratokkal. Jól mutatja a Duna feletti meredek partra támaszkodó hármassalrendszert. A torony körüli, kis alapterületű belső várat széles árok választja el a következő, nagyobb területű, második várrésztől, majd az egész települést körülvevő legkülső fal zárja le a várrendszert. A térkép feltűnteti a Felső-sziget sáncvárát és a solti sáncot is. Az 1858. évi kataszteri térkép nagy vonalakban még ezt az állapotot őrizte meg.³⁴ A kuruc kori levelezésekben Földvár várát egyszerűen csak „sánc”-nak említik, ezzel mintegy jelezve az erődítmény jellegét. A kuruc kor első felében még időnként megújították a kurucok a sáncot, de 1710-től végleg megszűnt jelentősége.

- 1 Kószta (1994) 175.
- 2 Csánki (1897) 409.
- 3 Csánki (1897) 409, 466.
- 4 Moldoványi (1824) 47–48.
- 5 Válasz Wosinsky Mór kérdőívére: SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény 91.63.83. (1891. júl. 25.).
- 6 TMFN 29/109, 157. old.
- 7 Szelle (1894) 8.
- 8 Wosinsky (1896) 238–245.
- 9 Cziráky (1910) 17–23.
- 10 Kozák (1970) 181–207; Kozák (1973) 193–198; Kozák (1975) 134–139; Kozák (1993) 137–150. – Leletek: SZWM 74.113.1–216.1; 80.627.1–92; 81.21.1–379.
- 11 Kozák (1970) 181.
- 12 SZWM 67.1.99.
- 13 Visy (2000) 79.
- 14 Kozák (1970) 184.
- 15 Kozák (1993) 145.
- 16 Kozák (1975) 138.
- 17 Koppány (1999) 144, 45–47. kép.
- 18 Thury (1896) 322–323.
- 19 Hegyi (2007) 627.
- 20 Hegyi (2007) 630.
- 21 Hegyi (2007) 631.
- 22 Fitz (1956) 5, 7.
- 23 Kozák (1975) 138.
- 24 Evlia Cselebi (1660–1664/1985) 240–241.
- 25 Gaál é.n. 6.
- 26 Ottendorff (1663/1943) 42–43.
- 27 Kozák (1975) 138–139.
- 28 Hegyi (2007) 639.
- 29 Gaál (é.n.) 8.
- 30 Gaál (1984) 129.
- 31 Gaál (1984) 130–131.
- 32 Kozák (1970) 203.
- 33 Dunaföldvár és környékének kuruc kori történetét és az erődítéseket a közelmúltban Nováki Gyula dolgozta fel. *Nováki* 2004 (2007) 77–81. Tanulmányában részletesen ismerteti a dunaföldvári várat is, ezért ezzel itt részletesen nem foglalkozom.
- 34 Wallner (1961) 88. 13. kép.

ÉRTÉNY-KÉPESFAI-DŰLŐ

A falutól D-DK-re, a műúttól Ny-ra, a Kánya-érre enyhén lejtő domboldalon, az erdő szélén található a kerek, egykor árokkal, sáncsal övezett földvár és körülötte a középkori falu. Az erődített terület tengerszint feletti magassága 216 m, a völgy feletti relatív magassága kb. 20 m. (190. ábra 2.)

190. Értény-Képesfai-dűlő. Helyszínvázlat

Kutatástörténet

Első említése Moldoványi Józseftől származik: „Érténynek határában is látszatnak pusztult Temp-lomoknak és váraknak helyei, melyek közül a' Méhési pusztán, Leány-várnak ... nevezetnek...”¹

Szakmai leírását Wosinsky Mórnak köszönhetjük: „a község déli végétől nem távol van leányvár melynek keleti oldalán egy kör alakú sáncz van nem nagy. Sok a középkori cserép körülötte de a hegy déli oldala tele van szemcsés anyagu cseréppel 1 örlő kő egy így diszitett darab de ezek csak egészen a völgyben vannak.”² Helyszíni szemléjének eredményeit – rövidítve – lábjegyzetben közölte a megyei monográfiában, ahol középkorinak tekintette az erődítményt, amelyet szerinte fából készíthettek.³ Valószínűleg erre a várra vonatkozik Cs. Darányi József értényi bíró jelentése, amelyet 1900. december 16-án keltezett: „Értény község határában várrom nincsen, csak a várnak helye látszik meg ... felső felületéből lehet következtetni, hogy ott valamikor vár lehetett.”⁴

Terepbejárás

1980. április 25-én Nováki Gyulával és Torma Istvánnal végeztünk terepbejárást. Akkor – a viszonylag magas növényzet ellenére – még jól látszott a kis, kb. 10 m átmérőjű domb, amelyet árok és kívül sánc övez. Az árok átmérője mintegy 15 m, a sáncé 50 m (0,0078 ha). A védett terület mintegy 50 cm-rel mélyebb volt, mint környezete.⁵ (191. ábra) Az erődítés É, Ny és D felől még megvolt, a K-i oldalon – feltehetően a szántás következtében – már elmosódott.

1993 novemberében újabb terepbejárást végeztem a lelőhelyen. Az őszi vetésben is látszott, hogy az erődítést eléggé elszántották az eltelt 14 év alatt. A vár belsejében kevesebb, a sáncon kívül sok cserepet találtam.⁶

1994 novemberében szántott volt a lelőhely területe. Ekkor már nehezen lehetett felismerni a várat: az árok alig észlelhető, a sánc – az országút felőli oldal kivételével – elég jól látszik. Éles perem sehol sem mutatkozott. A vár belsejében, a középpontban a talaj sárga, agyagos homok. A vár területén most is kevesebb, környékén sok cserepet találtam. Az őskoriak elsősorban paticsos foltokban gyűjthetők, a domb alsó részein. Az Árpád-kori, késő középkori cserepek szórványosan,

191. Értény-Képesfai-dűlő. A vár 1980-ban (Miklós Zsuzsa felvétele)

192. Értény-Képesfai-dűlő. Légi felvétel (2003. május 29.)

193. Értény-Képesfai-dűlő. Légi felvétel (2000. június 22.)

elsősorban a domb magasabb részein találhatók. Szintén a domb felső részein több égett folt is látható a szántásban. Utóbbiakban cserepet nem találtam. E bejárás alkalmával egyúttal felmértük a várat. A felmérés szerkesztésekor derült ki, hogy a vár ekkor már geodéziailag mérhetetlen volt: gyakorlatilag nem volt akkora szintkülönbség, aminek alapján kirajzolódnának az egykori sánc és árok nyomai.⁷

1998 márciusára még jobban romlott a helyzet. Ekkorra már szinte teljesen szétszántották az erődítést. A belső területen most néhány Árpád-kori cserepet találtam. Közvetlenül a sánc közelében, attól néhány méterrel az út felé az eke által széthúzza tál alakú kályhaszem töredékeket, közelükben pedig egy kocsikerék-modellt gyűjtöttem.⁸

Légi fényképezés

A földvár – ismereteim szerint – első ízben egy 1950-ben, térképészeti céllal készült légi fotón látható: az erődítésre kb. 20 m átmérőjű világos és sötét gyűrű utal.⁹

A lelőhelyről 1993 óta készítek légi fényképeket. Eközben a földvár folyamatos pusztulását láthattam: más lelőhelyekhez hasonlóan (pl. Dalmand-Sánc) itt is azt tapasztaltam, hogy pl. szántásban már nagyon elmosódott: a védett terület belseje világos sárgás színű, az ezt övező árok sötétbarna, a sánc erősen szétszántott, világossárga. Széles sávja az É-i és ÉNy-i oldalon még látható, a DNy-i részen hiányos. A D-i oldalon még látható, és K felé elhúzott. A K-i oldalon már hiányzik.¹⁰ (192. ábra)

Eddigi tapasztalataim szerint a növényjelek jobban érvényesülnek: a búza zöld állapotában korra tavasszal a sötétzöld szín,¹¹ április végén pedig az eltérő színen kívül már a növekedési anomália is jelzi a sáncárkot: az árok területén a növényzet lényegesen magasabb, mint közvetlen környezetében.¹²

Érett búzában az árok helyén még sárgászöld a növényzet.¹³ (193. ábra)

194. Értény-Képesfai-dűlő. Légi felvétel (1997. június 19.)

A kukorica zöld állapotában jelzi az erődítést. A belső, világossárga folton kívül a sáncárkot a kukorica erős zöld színe mutatja. Ezen kívül széles világos gyűrű (teljes gyűrű!) utal a szétszántott sáncre. Meglepő módon a sáncon kívül még egy sötétzöld gyűrű is mutatkozik, ami – minden valószínűség szerint – külső sáncárokra utal.¹⁴ (194. ábra)

Egy évvel később, 1998. július 6-án, szintén kukoricában viszont alig észlelhető az erődítés: itt a növényzet sötétzöld színnel jelzi a belső területet, amelyet világoszöld gyűrű övez.¹⁵

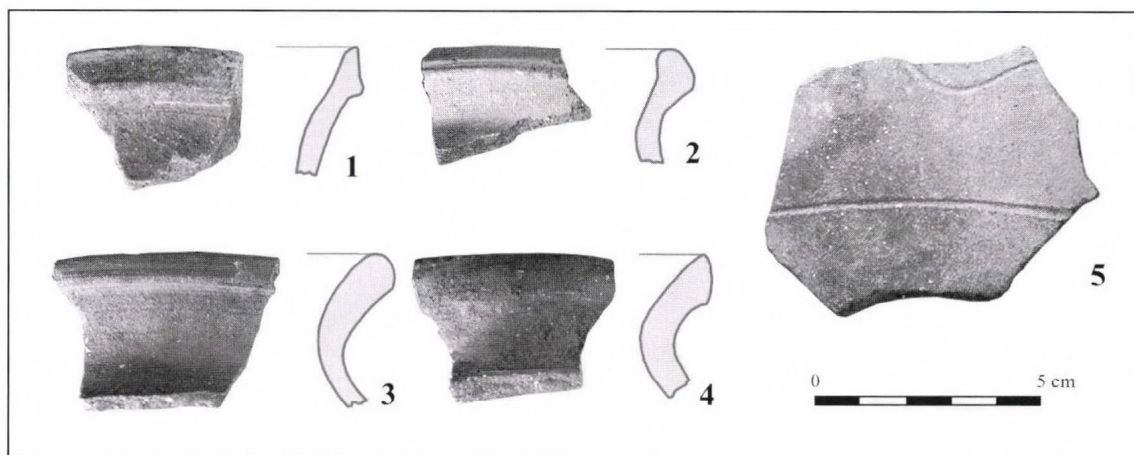
A légi fényképezések során az is kiderült, hogy a folyamatos szántás következtében az erődítés felszíni nyomai teljesen elpusztultak. 2004-ben szántásban már csak igen halványan látszott az árokra utaló sötét gyűrű.¹⁶

Leletek

Miután a földvár a középkori Értény falu területén belül helyezkedik el, terepbejárás alapján nehéz, illetve lehetetlen eldönteni, hogy ténylegesen mi származik az erődítés területéről és mi a faluból. A mezőgazdasági munkák során ugyanis helyet változtathatnak az edénytöredékek. Mindenesetre az eddigi leletek alapján az erődítés a 13–15/16. század közé keltezhető. A pontos korhatározáshoz tehát ásatás szükséges. (195. ábra)

Értékelés

A terepbejárások és a légi fotózások alapján megállapítható, hogy a kerek objektum egykor árokkal, sánccal övezett kisméretű vár lehetett. A középkori falu körülötte helyezkedett el. Ásatás nélkül nem lehet eldönteni, hogy az erődítés az Árpád-koron belül mikor létesült. Ugyanígy kérdéses az élettartama is. A Nakon végzett feltárás alapján valószínű, hogy eredetileg itt sem volt mélyebb a belső rész, mint a környezete, hanem a földműveléssel kapcsolatos munkálatok során kopott le a védett terület.

195. Értény-Képesfai-dűlő. Felszíni leletek

- 1 *Moldoványi* (1824) 69.
- 2 *Wosinsky Mór* kéziratos feljegyzése az általa kiküldött és Értényből visszaérkezett (1891. július 28.) kérdőíven. SZWM Újkori történeti gyűjtemény 91.63.89.
- 3 *Wosinsky* (1896) 403. old. lábjegyzet.
- 4 MOB Jelentés 1901. 34.
- 5 MTA RI Neg. sz. 105.424.
- 6 SZWM F.2006.17.1-2; 2006.19.1.
- 7 SZWM F.2006.20.1-16.
- 8 SZWM F.2006.18.1-5.
- 9 HIM HT Nytsz. 42948. (RI R 75.368).
- 10 1998. március 4. MTA RI Neg. sz. 178.255-256; 2003. május 29. MTA RI Neg. sz. 201.482.
- 11 1999. március 4. MTA RI Neg. sz. 181.950.
- 12 1994. április 29. MTA RI Neg. sz. 166.183.
- 13 2000. június 22. MTA RI Neg. sz. 187.314-317, 187.252.
- 14 1997. június 19. MTA RI Neg. sz. 175.484-488.
- 15 MTA RI Neg. sz. 179.167-168.
- 16 RKM 2004, 146.

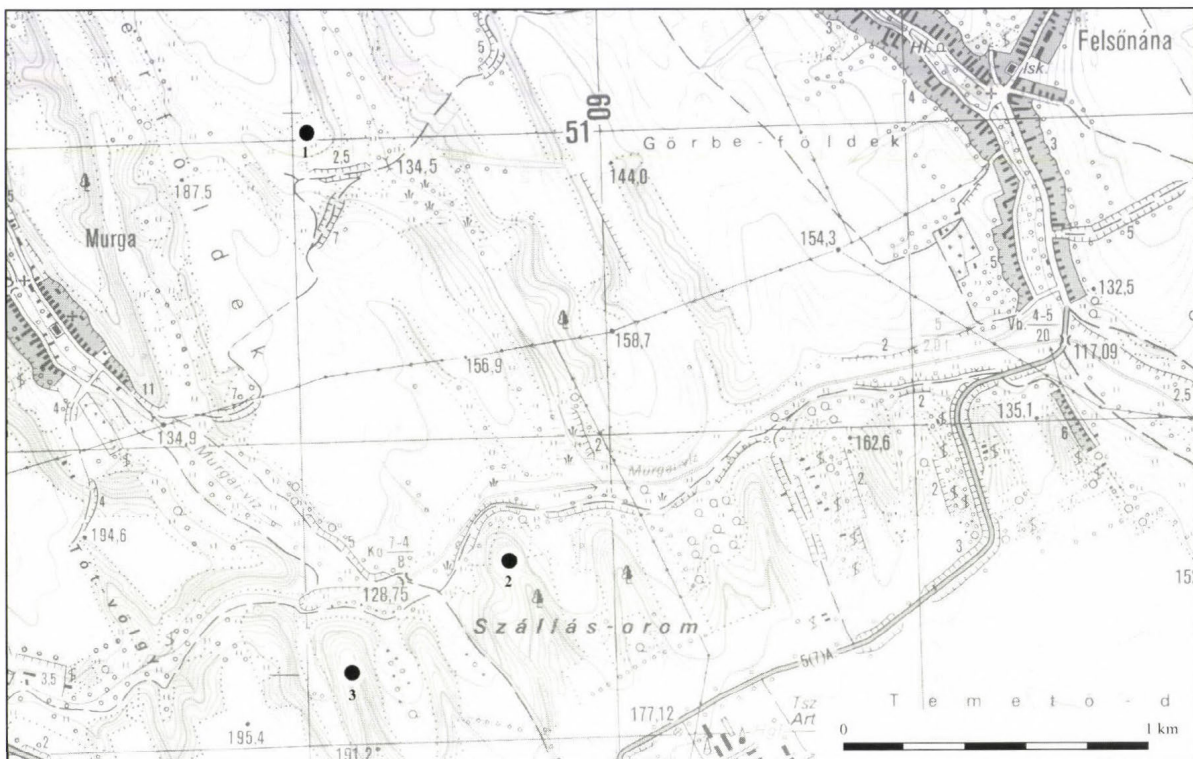
FELSŐNÁNA-ÓNÁNA

A falutól Ny-ra kb. 2 km-re, két kis völgy találkozása feletti dombon található a középkori Nána falu helye. Tengerszint feletti magassága kb. 170 m, a völgyek feletti relatív magassága kb. 30-35 m. (196. ábra 1.)

A lelőhely egy részének erődítettségére légi felderítés közben figyeltem fel: Szántásban jól látszott, hogy a domb D-i, összeszűkülő részén egy kisebb területet sötétbarna gyűrű övez. (197. ábra) Fiatal vetésben környezeténél sötétebb zöld gyűrű utal az egykori sáncárokra.¹

Terepbejárás, felmérés

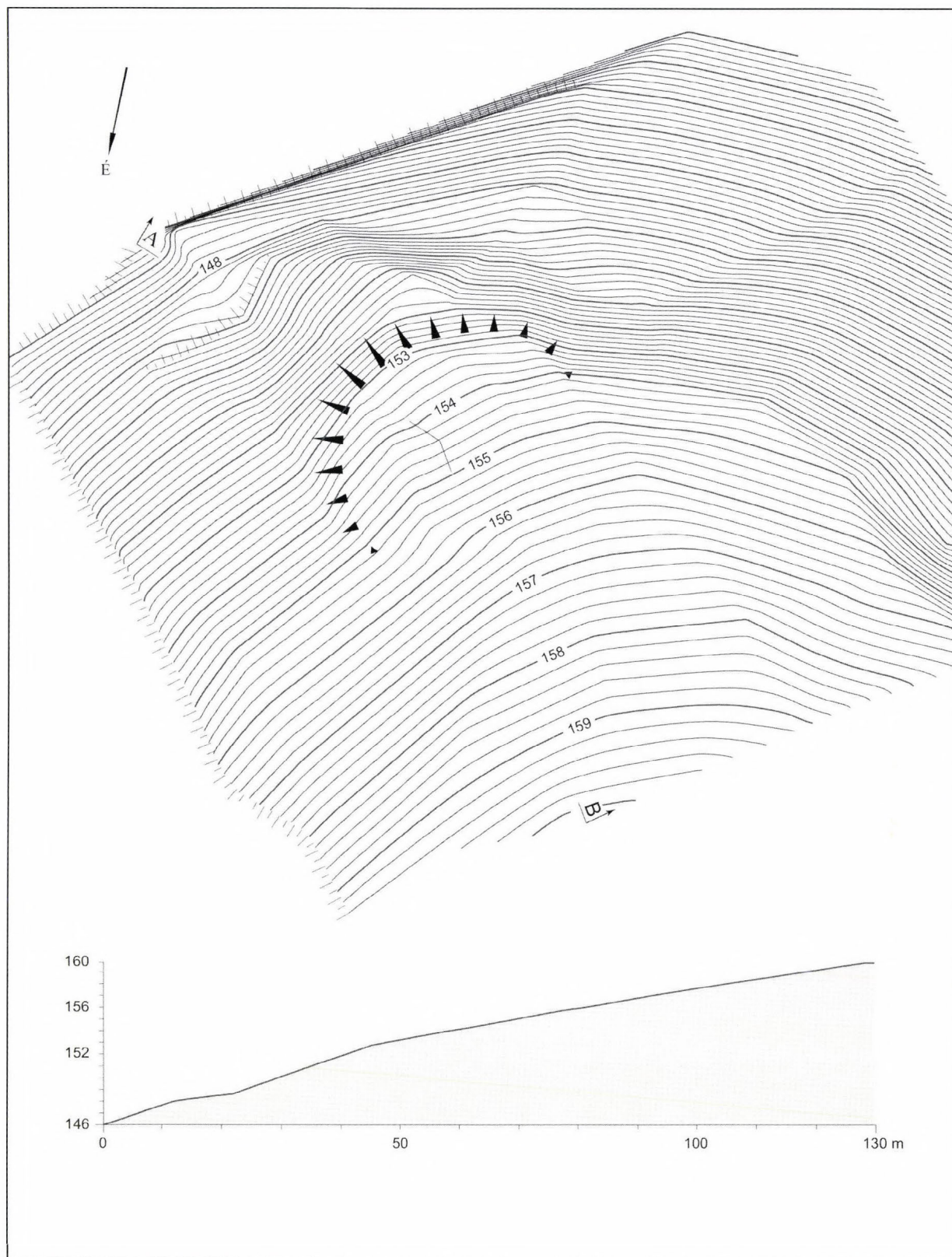
Terepbejáráskor ezen a területen, az árok által övezett részen templomra utaló nyomokat (igen sok embercsont töredéket, építési törmeléket) figyeltem meg. A sötét csík helyén 6-8 m széles

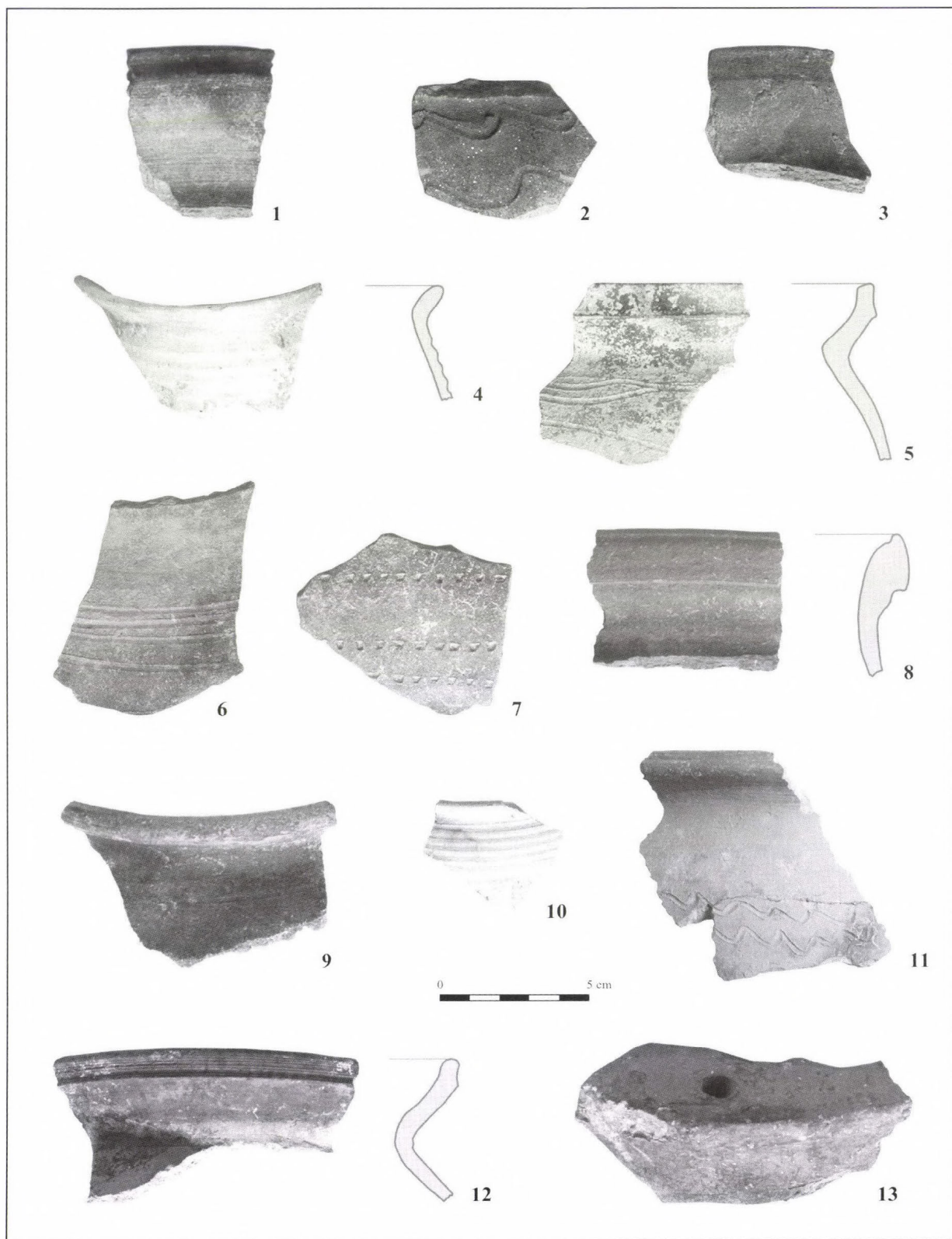
196. Felsőnána-Őnána. Helyszínvázlat

197. Felsőnána-Őnána. Légi felvétel (2004. március 18.)

198. Felsőnána-Ónána. Szintvonalas felmérés (Miklós Zsuzsa - Korondán Zoltán, 2005)

199. Felsőnána-Őnána. Felszíni leletek

terasz látszik 3 oldalról. A domb gerince felől csak szürke elszíneződés észlelhető; itt minden bizony-nyal elszántották az egykori árkot, és most már csak felülről mutatkozik az erődítés lezáródása.

A falu a templomtól É-i, K-i és D-i irányban terült el (a domb Ny-i oldala túlságosan meredek). Szántásban igen sok leletet (edénytöredék, állatsont, néhány vastárgy) lehet gyűjteni, koruk az Árpád-kortól a 16. századig terjed.² Több hamus, szürke foltot is megfigyeltem.³

Az erődítést 2005-ben mértük fel. (198. ábra) Az egykor árokkal övezett domb átmérője kb. 40 m (0,12 ha), az árok, illetve terasz megfigyelhető szélessége 6–8 m. Az eddigi tapasztalatok alapján valószínűsíthető, hogy itt az Árpád-korban eredetileg egy árokkal övezett „kisvár” állt, ahova később templomot építettek.

Leletek

Az edénytöredékek zöme fazéktöredék: az Árpád-korra jellemzőek a kettősen tagolt peremek, hullámvonallal, fogaskerékkel, illetve csigavonallal díszített oldalak. Találtam néhány bográcsperemet is. A késő középkori töredékek is nagyrészt fazekakból származnak (többszörösen tagolt peremek, sekélyen hornyolt oldalak). Előfordult néhány finoman iszapolt pohártöredék, belül mázas fazéktöredék, korsófül és kályhaszem töredék is.⁴ (199. ábra)

Történeti adatok

Nána (Mana, Nana) első alkalommal a pápai tizedjegyzékben szerepel.⁵ Erről a feljegyzésről azonban nem lehet tudni, hogy a mai Alsónánára (Szekszárdtól D-re), vagy pedig a jelenlegi Felsónána előzményére – lelőhelyünkre – vonatkozik. A Pesty-féle Helynévgyűjtemény kifejezetten a templomról nem szól, de az Alt Nana (Ónána) nevű völgyet elpusztult „rác” község helyeként említi.⁶ A törökök 1546-ban és 1552-ben Királynánán Tamás papot is lajstromba vették.⁷ Az Ónána nevű dűlőt a helyiek napjainkban a régi Királynána nevű falu helyének tartják, ahol ma is kerülnek elő cserepek.⁸ A falu a 15. század végén, 16. század elején a györgyi Bodóké volt, akiknek a birtokai nagyrészt a mai Felsónána vidékén terültek el.⁹ A török kori összeírásokban a 16. században 30–40 adózó szerepel.¹⁰

1 2000. nov. 23. MTA RI Neg. sz. 189.683.

2 SZWM F.2005.60.1–3.

3 Szerző terepbejárása 2004, 2005. – RKM 2004, 146.

4 SZWM F.2006.1.1–24; 2006.2.1–40.

5 Mon. Vat. I/1. 296, 311. Vö. *Timár* (1999) 291.

6 *Gaál – Köhegyi* (1975) 303.

7 *Dávid* (1982) 194.

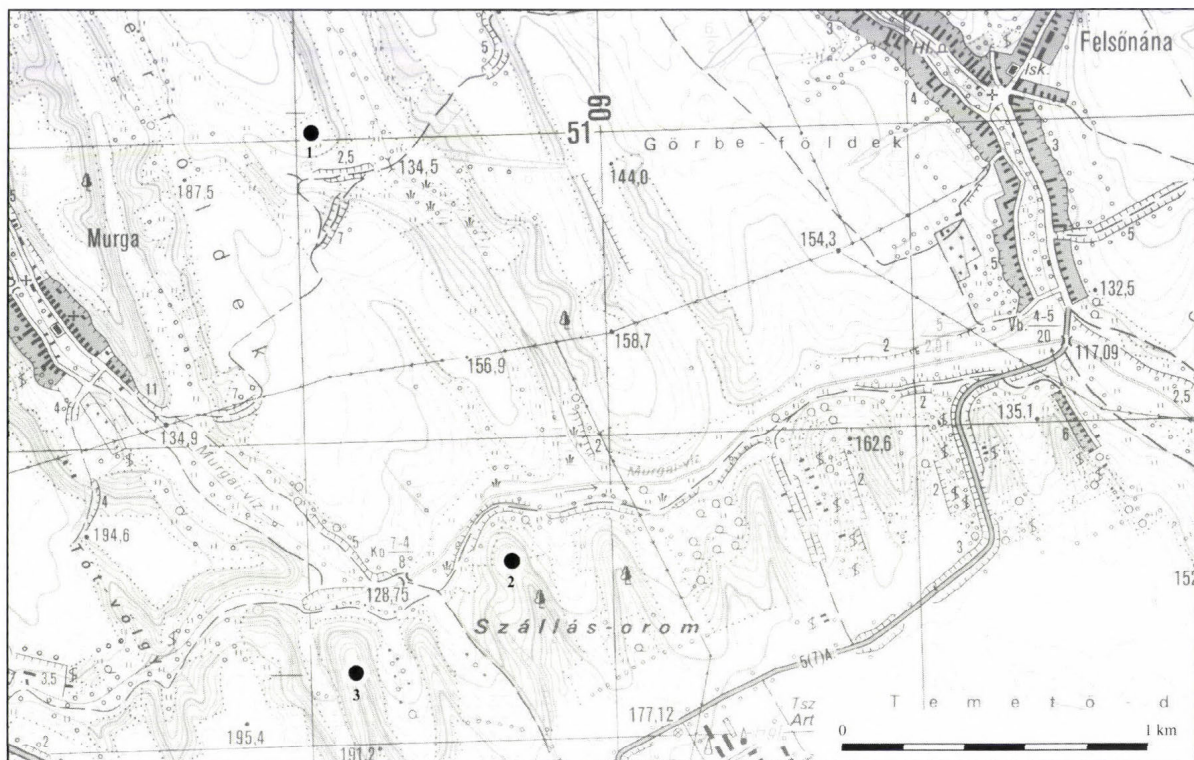
8 TMFN 1981, 292: 59/18; *K. Németh* (2006) 72–73.

9 *Csánki* (1897) III. 443.

10 *Dávid* (1982) 125.

FELSÓNÁNA-SZÁLLÁS-HEGY

A falutól DNy-ra, a Murgai-víz D-i partján, a völgyből meredeken kiemelkedő, hosszan elnyúló ÉNy–DK-i irányú domb a különböző térképeken Szállás Gipfel, Török-hegy, Nagy Szálás orom, Száláskipl néven szerepel.¹ ÉNy-i végén található a földvár. A néphagyomány szerint ezen a dombon, egy kiásott alagútban török fegyvereket találtak.² Az erődítés területe füves, bokros, kis részen bozótos.³ Tengerszint feletti magassága 176,6 m, a völgy feletti relatív magassága kb. 50 m. (200. ábra 2.)

200. Felsőnána-Szállás-hegy. Helyszinvázlat

Terepbejárás, felmérés

A vár első leírása Wosinsky Mór nevéhez fűződik: „Felső-Nána határába esik ugyan, de a murgai sáncznak közvetlen közelében van egy másik, szintén délről északra nyuló hegygerincz, melynek északi, (a murgai völgybe nyuló) végén egy kettős sánczgyűrűvel körülvelt, kúp-alakú, „Szállás Kippl” nevezet alatt ismert hegyfő áll.”⁴ Ő, kis alapterülete miatt, áldozóhelynek tekintette a várat.

1988-ban Nováki Gyula bejárta a helyszínt, de az igen sűrű bozótban erődítési nyomot nem talált.

Az 1991 novemberi terepbejárás idején a hegytető füves, fás, bokros, kis részen bozotos volt. A kúp a hegy D-i folytatása felől, a keskeny nyeregből kb. 10 m-rel emelkedik ki. A nyereg felől akkor 2 terasz látszott, a felsőnek a külső szélén alacsony sáncot is észleltem. Az ÉK-i oldal igen meredek, itt nincs nyoma erődítésnek. A Ny-i, É-i oldalon azonban 2-2 terasz maradt meg, erősen lekopott állapotban. Leleteket a magas fűben nem találtam.

A kb. 14 × 25 m alapterületű (0,035 ha) várat 1993-ban mértük fel Nováki Gyulával.

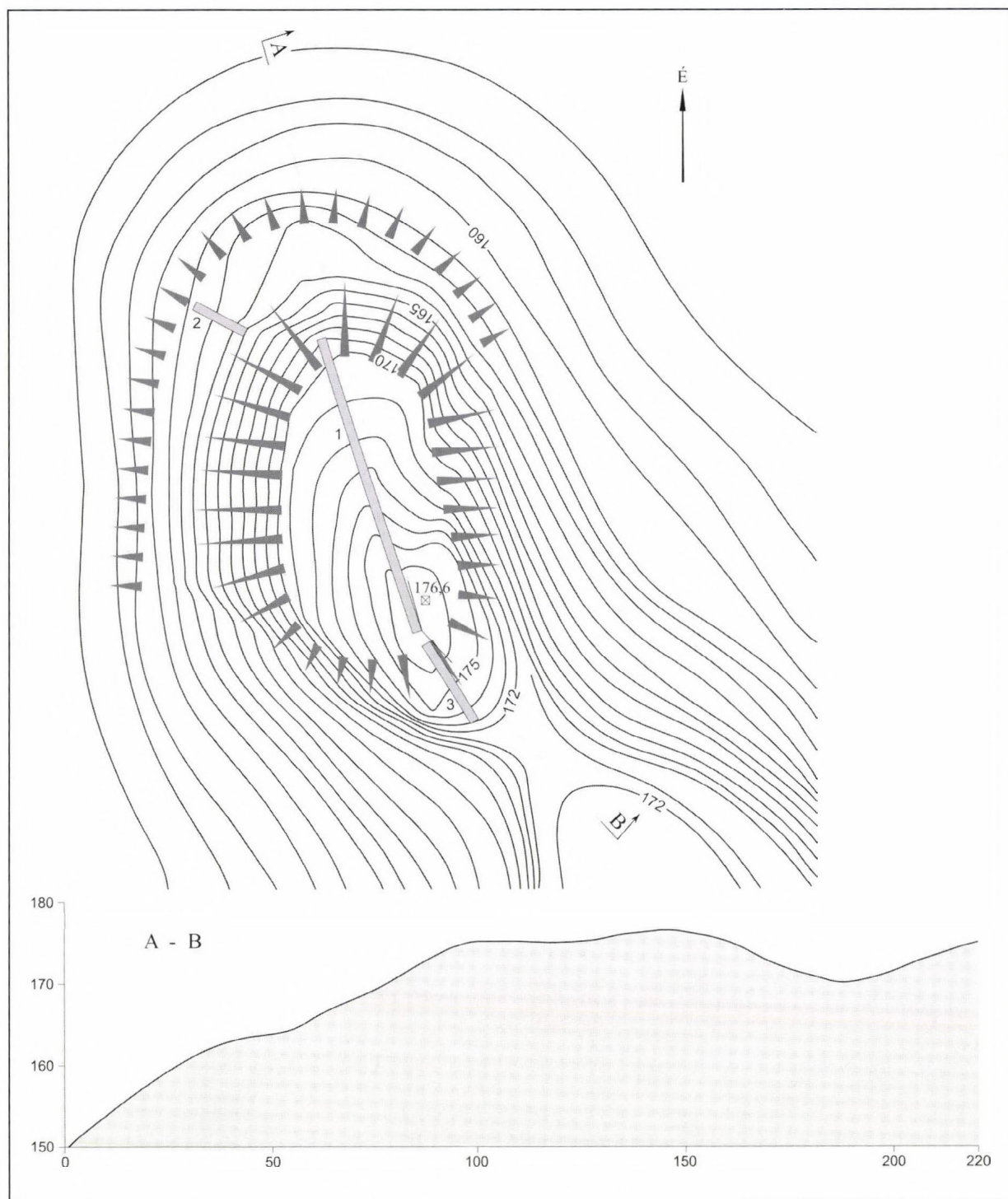
A vár környékén feltételezett települést kutatva bejártam a hegy tövét és a Murgai-víz partját is. A patak É-i partján, a Szállás-heggyel szemben húzódó dombon, szántásban, illetve éppen kelő kukoricában hamus foltokat figyeltem meg. Leleteket főleg a foltokban találtam, valamint az előző napi eső által kimosott kis árkokban. A lelőhely kiterjedése kb. 150–200 × 500 m. A leletek zöme késő bronzkori és kelta.

Bejártam a Szállás-hegy alját is: itt azonban a magas fűben, bokrok között még a vakondtúrásokban sem találtam leleteket.

2002-ben a domb Ny-i oldalán – és részben a tetején is – fakitermelést végeztek. Ennek köszönhetően a korábbinál jobban áttekinthető lett a dombtető is. Ezért Korondán Zoltánnal újra felmértük a várat. (201. ábra)

2004-ben a lelőhelynek csaknem az egész felületén kiirtották a fákat, bokrokat, ezáltal áttekinthető lett az erődítés. A plató pereme elmosódott, de a terasz az É-i szakaszon jól látható. Ez a terasz a K-i és Ny-i oldalon is becsatlakozik a meredek oldalhoz.⁵ (202–203. ábra)

A felszíni nyomok, az erődítés jellege és a vár méretei alapján minden bizonnyal Árpád-kori a vár.

201. Felsőnána-Szállás-hegy. Szintvonalas felmérés (Miklós Zsuzsa – Korondán Zoltán, 2002)

Ásatás

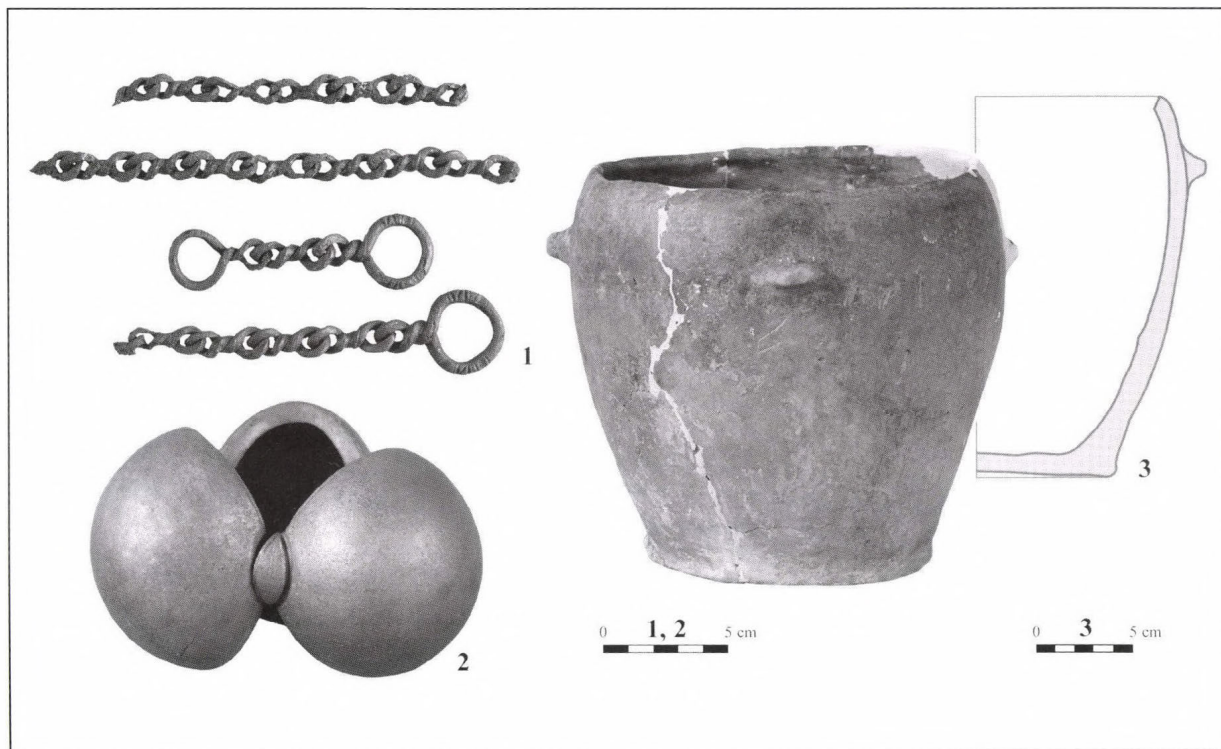
A 2002. évi feltárás célja a vár korának és az erődítés szerkezetének tisztázása volt.⁶ Az ásatás során három kutatóárokkal vizsgáltuk meg a várat. Az 1. árokkal É–D-i irányban, a középtengelyben vágtuk át a lakóterületet. Leletek csak az É-i lejtőn kerültek felszínre, az árok többi része üres volt: a

202. Felsőnána-Szállás-hegy. Légi felvétel (2004. április 28.)

203. Felsőnána-Szállás-hegy. A vár É felől (Miklós Zsuzsa felvétele, 2004)

204. Felsőnána-Szállás-hegy. Az 1. sír leletei

vékony humuszréteg alatt következett az érintetlen lösz. Objektum feltja az É-i szakaszon sem mutatkozott, csupán a 20–50 cm mélységből előkerülő edénytöredékek jelezték, hogy ott egykor település, illetve temető volt. Ugyanitt került felszínre az 1. és a 2. gödör is.

A 2. árokkal a felső terasz ÉNy-i szakaszát vágtuk át. Az egykori árok feltja 100 cm mélységben mutatkozott sötét sávként. Alja a jelenlegi felszíntől 250 cm-re lehetett. Alakja széles U alakú volt. Pontos méreteket nem tudtunk megfigyelni, mivel az árok alja belevágott a késő bronzkori rétegekbe; a dombtető felől pedig a bemosódás miatt nem értük el az érintetlen altalajt.

A 3. árokkal a felső terasz D-i szakaszát vágtuk át. Lelet nem fordult elő. Az egykori árok szélessége 10 m, mélysége a jelenlegi felszíntől kb. 80 cm. Alakja enyhén teknős.

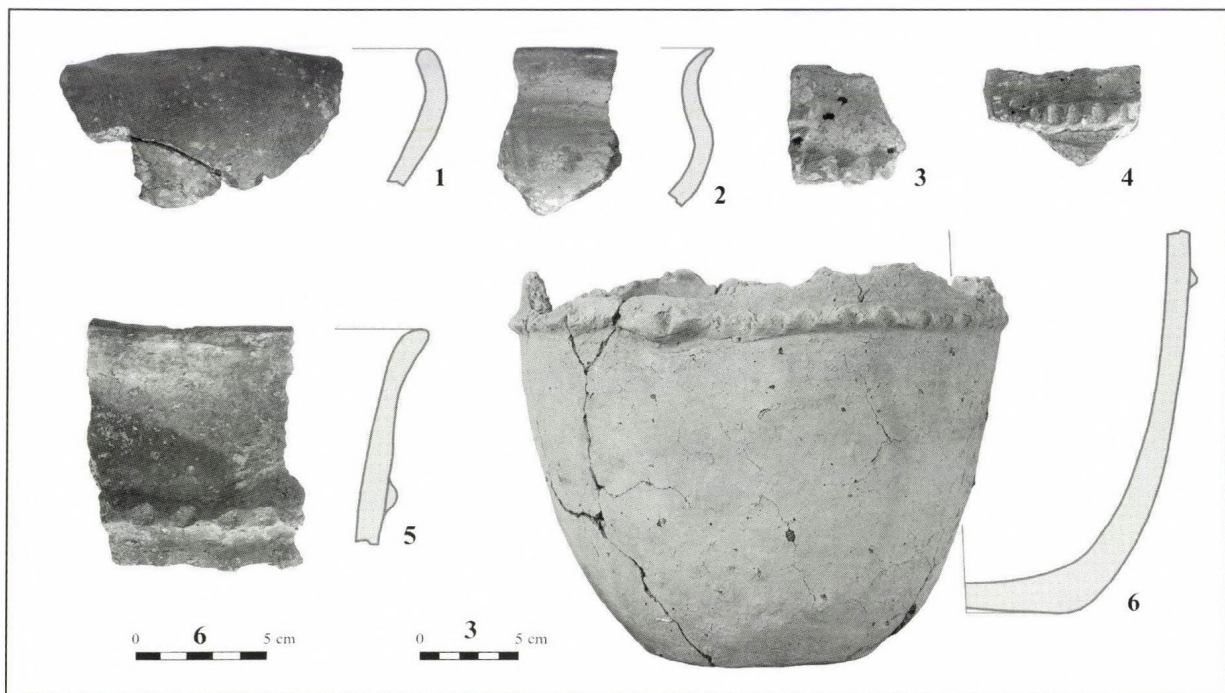
Leletek⁷

A szórványleletek a késő bronzkori urnamezős kultúra legfiatalabb szakaszából, vagy a kora vaskor legelejéről (Ha C) származnak. Jellemzőek a belül barna vagy vörös, kívül fekete urnaoldalak; a tagolt lécdísszel ellátott töredékek; az enyhén kiemelkedő, kerek, árkolt bütykök. Az urnaperemek tölcésesekek, a fazékperemek enyhén kihajlóak, lekerekített vagy megvastagodó szélűek. Egy tálperem széles, vízszintes kialakítású; két töredék turbántekecses díszítésű. (205. ábra 1–5.)

Az 1. gödör kelta szórthamvas temetkezésnek bizonyult: a kézzel formált, bütyökdíszes fazékban hamvak, valamint csavart vas övláncok helyezkedtek el. Az edény mellett is találtunk hamvakat, valamint két db, háromtagú hólyagos lábperecet. Az egyik lábperec ép, a másik viszont megolvadt. Külső oldalukon finom poncolt díszítés látható. (204. ábra 1–3.)

Maráz Borbála kutatásai szerint a három- és négytagú bokaperecek csak a LT C legvégén és a LT D idején voltak divatban.⁸

A 2. gödörből egy vastagfalú urna részletei kerültek elő. (205. ábra 6.) A szórványleletekhez hasonlóan ez is az urnamezős kultúra legfiatalabb szakaszából, vagy a kora vaskor legelejéről (Ha C) származik.

205. Felsőnána-Szállás-hegy. Szórványleletek és urnatöredék a 2. gödörből

Összegzés

Felsőnána-Szálláshegyen először az urnamezős kultúra időszakában telepedtek le, majd a kelta korban létesítettek itt temetőt. Maga az erődítés azonban – elhelyezkedése, mérete, szerkezete alapján – az Árpád-korban készülhetett, annak ellenére, hogy ilyen korú leletek egyáltalán nem kerültek felszínre. Ennek több oka is lehet:

- az egykori talajművelés erősen lekoptatta a felszínt, ezért, ha csak minimális kultúrréteg volt a vár területén, az elpusztulhatott;

- valószínűbb, hogy a vár építését nem fejezték be, illetve ha be is fejezték, nem laktak itt, hanem csak menedéknak készült. Hasonló eset figyelhető meg pl. Tinnye-Kisváron, Ozora-Kálvárián is.

A bronzkori leletek – véleményem szerint – kisebb telepre utalnak. Erődítést ekkor nem készítettek. Erre utal a 2. árok is, ahol a későbbi sáncárok belevágott a korábbi, az urnamezős kultúra legfiatalabb szakaszából, vagy a kora vaskor legelejéről (Ha C) származó objektumba.

A kelta temetkezés minden valószínűség szerint a Szálláshegygel szemközt, a patak É-i partján elhelyezkedő hasonló korú településhez tartozott. Feltehetően több sír is van a Szálláshegyen, de az 1 m széles kutatóárókba csak ez az egy került bele.

Az őskori terepviszonyokat erősen megváltoztatták már a középkorban, amikor – véleményem szerint – az erődítést készítették. A középkori árkot-sáncot pedig az újkorban tették tönkre. Az ekkor végzett földmunka is hozzájárulhatott a nagymértékű erózióhoz, amely – elsősorban az É-i oldalon – lepusztította a talajt.

1 TMÖL Felsőnána. K 29/7 (1859); K 30/12 (1889); TMFN 59/100 (294. old.).

2 TMFN 59/100 (294. old.).

3 A földvár területén 2004-ben tarvágást végeztek.

4 *Wosinsky* (1896) 246.

5 A Szerző terepbejárásai, 1999, 2002, 2004.

6 RKM 2002, 208–209.

7 SZWM F.2007.8.1-35.

8 *Maráz* (1977) 58.

FELSŐNYÉK-VÁRHEGY

A Várhegy a falutól DNy-ra kb. 1 km-re, a Tita-patak partján emelkedő ÉNy-DK-i irányú dombvonulat É-i végén található. Tengerszint feletti magassága 180 m, a völgy feletti relatív magassága 71 m. (206. ábra)

A Várhegy első térképi ábrázolása az I. katonai felmérésen látható „alte Schanz” felirattal. (207. ábra) Jelzi a vár kiemelkedő kúpját és a tőle D-re levő átvágást is.¹ A II. katonai felmérés csupán a meredeket jelzi csíkozással.² Jól látható az erődítés az 1950-es években térképezési céllal készült katonai légi fotókon is.³

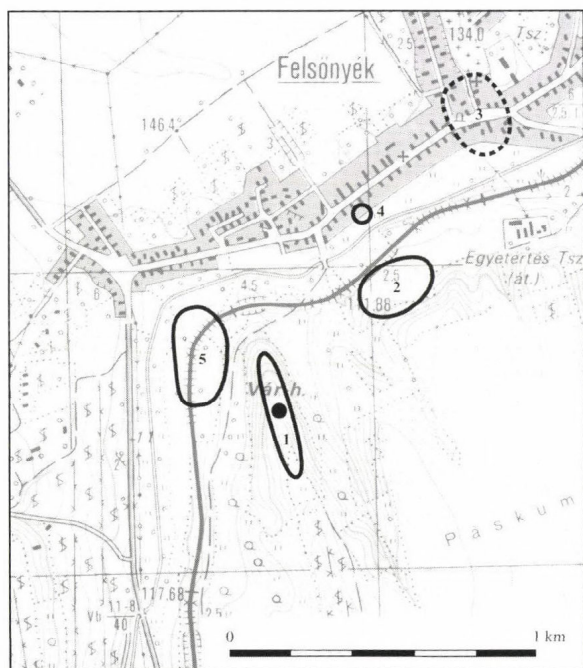
Kutatástörténet

A 19. század közepétől kezdve a helytörténeti, műemléki szakirodalomban csupán néhány rövid említéssel fordul elő. Fényes Elek és a részben rá hivatkozó későbbi szerzők nem helyszíni szemle alapján foglalkoznak vele.⁴

Wosinsky Mór figyelmét a várra az általa kiküldött kérdőívre adott válasz hívta fel. A felsőnyéki bíró és jegyző részletesen leírta – többek között – a Várhegyet és a templomot, illetve környékét.⁵ Ennek alapján mehetett ki Wosinsky a helyszínre és készítette el rajzát és részletes leírását. (208. ábra) A várat őskorinak tartja, amelyre később középkori vár épült. Hivatkozik a jegyző által említett tárgyakra, amelyeket ő nem látott, ásatást a várban nem végzett, ezért hangsúlyozta, hogy „a sáncz korára vonatkozó biztos érveim nincsenek.”⁶

Terepbejárás

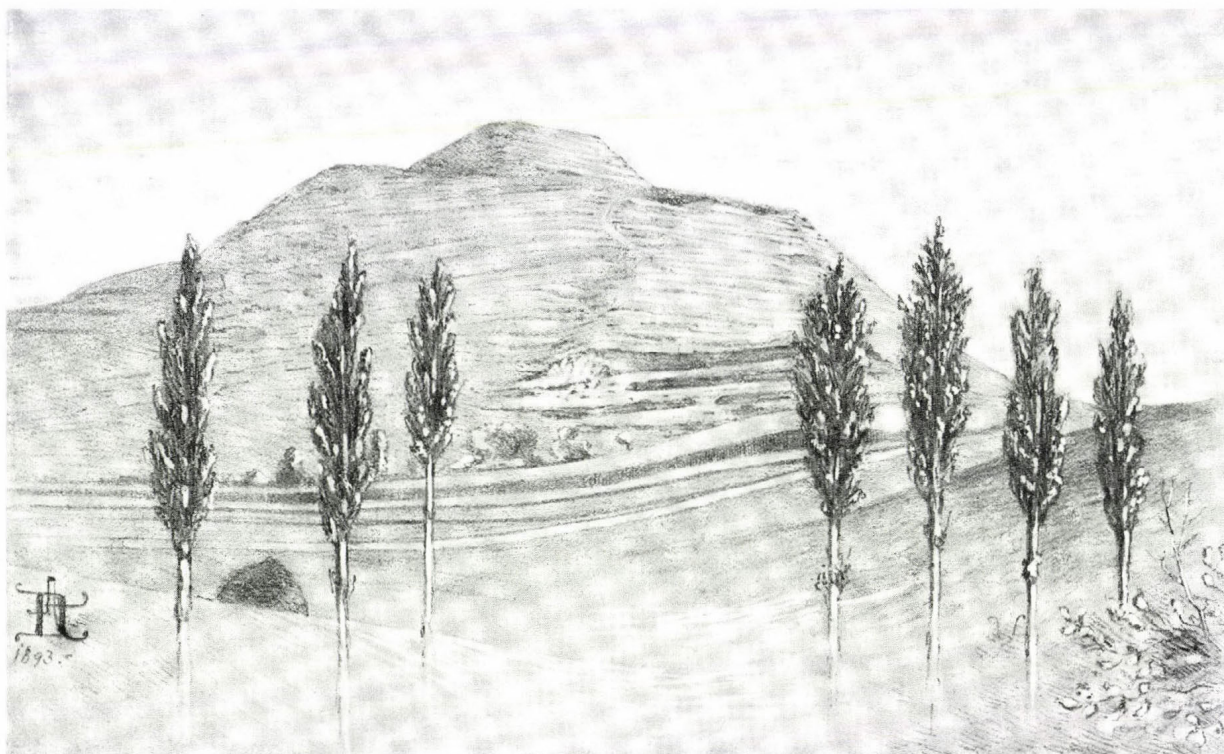
1961-ben Torma István végzett terepbejárást a Várhegyen. Ekkor a felszínen leleteket nem talált.⁷ 1980-ban Nováki Gyulával és Torma Istvánnal végeztünk bejárást, amikor a felszínen középkori cserpeket gyűjtöttünk és egy kincskereső gödör profiljában habarcsos kötőrmeléket figyeltünk meg. Ugyanakkor vázlatot készítettünk az erődítésről.

206. Felsőnyék-Várhegy. Helyszínvázlat

207. Felsőnyék-Várhegy.
A Várhegy az I. katonai felmérésen

208. Felsőnyék-Várhegy. A vár a 19. század végén, Wosinsky (1896) nyomán

Ásatás

1934-ben Csalogovits József végzett rövid ásatást a Várhegyen: Jelentése szerint három, 1 m széles és 6–6 m hosszú próbaárkot húzott a Várhegy tetején. A platón húzott árok mélysége 1 m volt: itt a törmelékes talajban egy szemeskályhához tartozó bögretöredék került elő, 70 cm mélységből. A törmelék alatt mindenhol bolygatatlan lösz feküdt. A 2–3. árokkal a földsáncokat vágta át, a középső püptől É-ra és D-re. Az átlag 1,6 m mély árkok profiljából kiderült, hogy a mai földsánc „eredetileg egy kívül és belül is téglából rakott, de később kibontott kettős falnak a földkitöltéséből jött létre. Cseréptöredék kevés került elő, ami volt, az is a 15–16. századból való.” Miután őskori cserepet sehol sem talált, javasolta, hogy ezt a várat töröljék a Wosinsky-féle őskori földvár-kataszterből. Megjegyzi, hogy az agyonbolygatott hegytető további ásatás szempontjából nem sokat ígér.⁸ Ásatási naplójához mellékelte egy fényképet, amely É felől ábrázolja a várat. A Wosinsky által készített rajzon kívül ez az egyetlen hiteles ábrázolás, ahol még jól látszanak az egykori erődítés nyomai. (209. *ábra*)

1981–1984 között végeztem feltárást a Várhegyen. Az ásatással párhuzamosan készült el a vár részletes leírása és a szintvonalas felmérés is (utóbbi Virágh Dénes munkája).⁹ (210. *ábra*)

Az ÉNy-DK-i irányú hegyhát hosszanti oldalai meredek, felszíne bokros, akácok, helyenként bozótos. A mintegy 320 m hosszú, 4 részes erődítmény a hegyhát ÉNy-i végén helyezkedik el. (211. *ábra*) Az 1. rész a hegy ÉNy-i végét foglalja magában. É, K és Ny felől igen meredek oldalú. Dél felől kb. 5 m mély, 20 m széles bevágás választja el a domb folytatásától. (210, 212. *ábra*)

Ez a bevágás É felé mindkét oldalon sáncárokban folytatódik, amelynek külső oldalán sánc emelkedik. A sáncárok és a sánc is a DNy felől felvezető útig tart. Ettől É-ra, a hegy végéig „U” alakú rész, „elővár” látható, amelyet három K-Ny-i irányú terasz tagol. A hegy É-i vége alatt mintegy 6 m-rel lejjebb, kb. 10 m hosszan 3 m széles terasz húzódik, amelynek két vége bekanyarodik a hegyoldalhoz. A fent leírt sánc, sáncárok és bevágás övezi a tulajdonképpeni lakóterületet, amely kb. 8 m-rel emelkedik ki az árok szintjéből. Az ovális alakú, 16 × 22 m alapterületű kis kúp oldala minden irányban nagyon meredek.

Az elővárba jelenleg DNy felől vezet fel az út. Valószínűleg a középkorban is innen közelítették meg a várat.

209. Felsőnyék-Várhegy. A vár 1934-ben (Csalogovits József felvétele)

A 2–4. rész D felől csatlakozik az 1. részhez. Egymástól és a domb folytatásától bevágás választja el őket. Alapterületük különböző: 16, 60, illetve 90 m hosszúak. A 4. rész D-i lehatárolása nagyon elmosódott, bizonytalan, ezért a felmérésen itt nem alkalmaztunk külön jelölést. A 2–4. rész területe füves, a felszín bolygatatlan, ezért itt nem találtunk leleteket.

Az 1981–1984 közötti ásátásokon elsősorban az 1. részt vizsgáltuk. Ezenkívül 1-1 kutatóárkot húztunk a 2. és 3. részen, és átvágtuk a 3–4. rész közötti árkot is. Az 1. részen a kúpnak kb. 25 %-át, az elővárnak 8 %-át tártuk fel. (212. ábra)

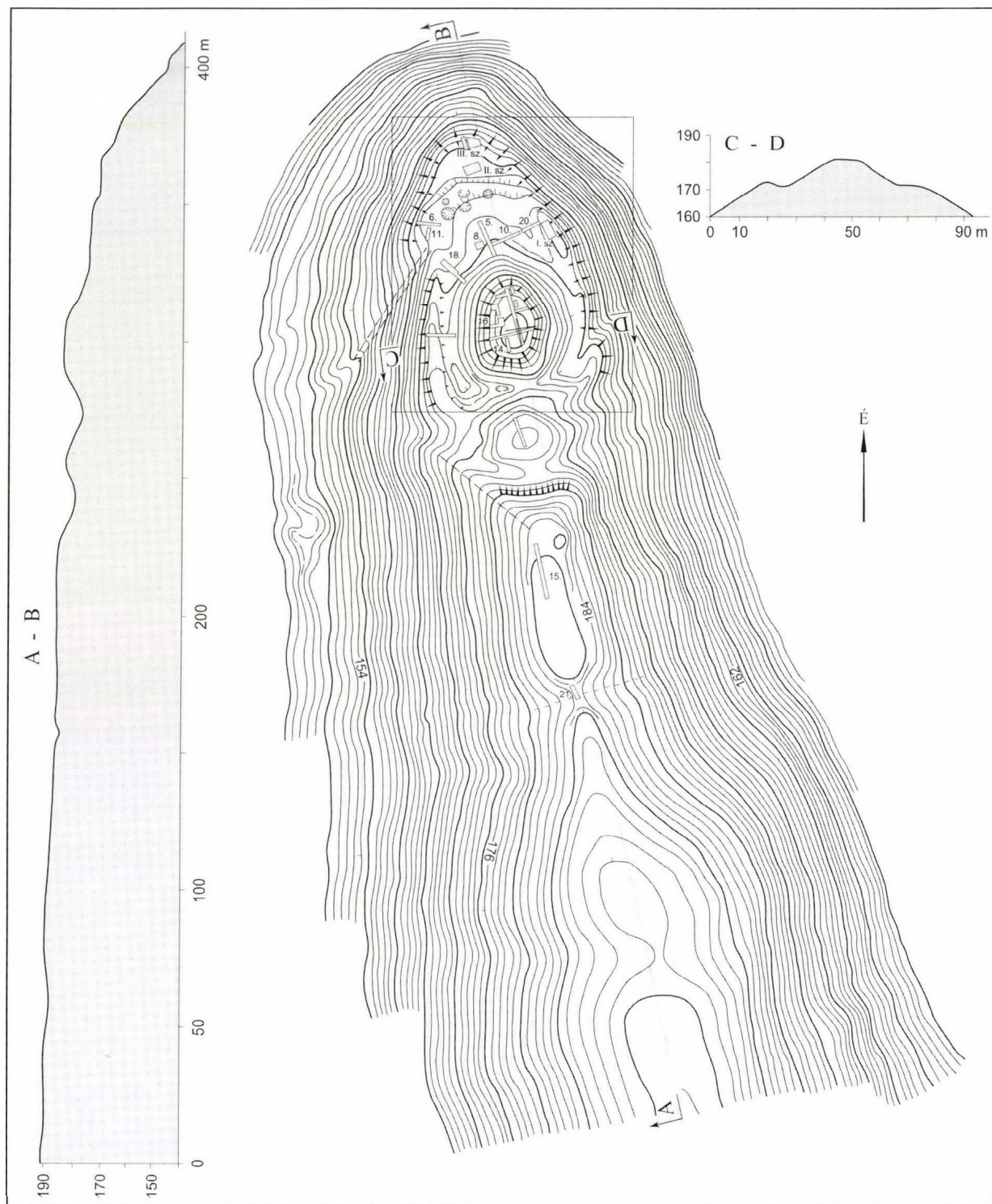
Az 1. részben a kúpot a nagyméretű kincskereső gödrökkel, az elővárat pedig a II. világháború során ásott lövészárkokkal erősen megbolygatták.

Bronzkori leletek az 1. és 3. részen, középkoriak csak az 1. részen láttak napvilágot.

1. rész: a kutatóárokokkal, kisebb szelvényekkel végzett feltárás alapján az alábbiakat állapíthatjuk meg: a kúpot az erődítés készítése során mesterségesen megmagasították. Az eredetileg domború hátú dombtetőt kb. 1 m vastagságban – minden bizonnyal a sáncárokból kikerülő földdel – feltöltötték és megdöngölték. A döngölt felület minden esetben a körítő falon belül mutatkozott. A megfigyelések szerint a feltöltéssel csupán kiegyenlítették az eredeti felszín egyenetlenségeit. Az így keletkezett domb peremén 100 cm vastag fal futott körbe, amelyhez az ÉNy-i oldalon 4×7 m alapterületű, 50–90 cm falvastagságú épület csatlakozott. A fal által védett terület $9,5 \times 20$ m (0,019 ha). Miután a falakat az újkorban mindenütt kitermelték, az egykori alaprajzra az alapozási árkok maradványaiból lehet következtetni. Az alapozáshoz homokkövet használtak, a felmenő falak – a nagy mennyiségű téglatöredék alapján – feltehetően téglából épültek (a körítő falnál és az épületnél is).

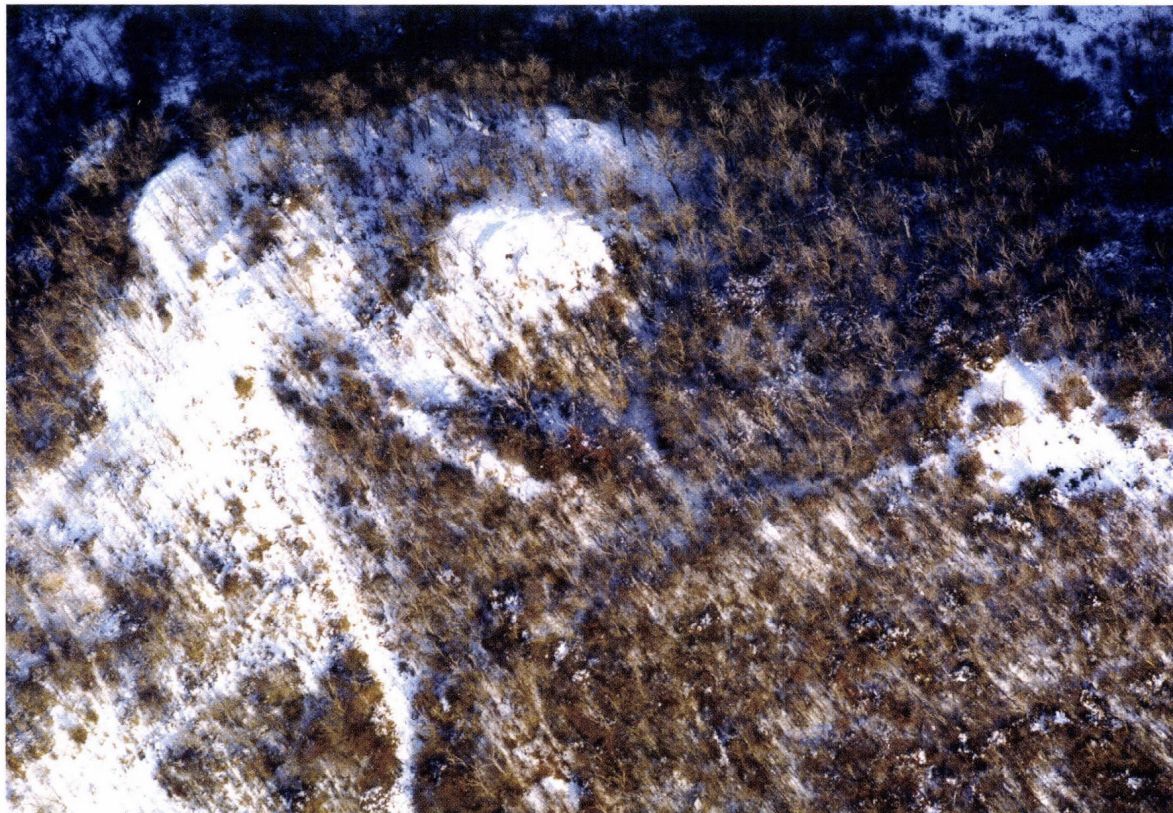
A dombtető K-i oldalán, az övező fal belső síkja mentén, barna, keményre döngölt földben több cölöplyukat tártunk fel. Ezek a fallal nagyjából párhuzamosan, egyvonalban helyezkednek el, alakjuk szögletes, ovális vagy kerek. Mélységük 26–103 cm között váltakozik.

A téglapépület D-i fala közelében, attól 2 m-re találtuk meg a 100–103 cm belső átmérőjű, 13,40 m mély *ciszternát*. Alját nagyméretű, 15–20 cm vastag, egyik oldalukon laposra eldolgozott kövek borítják. Ezeken áll az átlag 40 cm vastag, szárazon rakott homokkőfal. A víz szivárgását 40–50 cm vastag vörösgyag köpeny akadályozta meg, amely alul és a falakon kívül is körben megfigyelhető. Belsejét teljesen betemették kövekkel, törmelékkel és különböző használati tárgyakkal.

210. Felsőnyék-Várhegy. Szintvonalas felmérés (Virágh Dénes, 1984)

A 13. századi szint feletti, 920 cm-es mélységig tartó meszes, paticsos, téglatörmelékes réteg talán 14. századi építkezésre utal. Valószínűleg a vár pusztulásakor vagy utána keletkezett a felső, hamus, leletgazdag 15. század végi, 16. század eleji réteg. A felette következő, 4 m-től a felszínig tartó bolygatott szint minden bizonnyal az újkorban, a falak kitermelésével egy időben keletkezett. Feltehetően ekkor hordták el a ciszterna kövezetének felső részét is.

211. Felsőnyék–Várhegy. Légi felvétel (2001. december 21.)

Sánc, sáncárok

A kúpot övező sánc jelenlegi magassága kb. 1,5 m, szélessége 4–4,5 m. Az átvágás szerint a sánc-árokba kikerülő sárga lösz az eredeti humuszra dobta. Így a sánc magassága az eredeti humusztól számítva 240 cm. Szélessége a sánctalpnál 3–3,5 m.

Az árok mélysége a jelenlegi talajszinthez képest 190 cm, fenéke eléggé lapos.

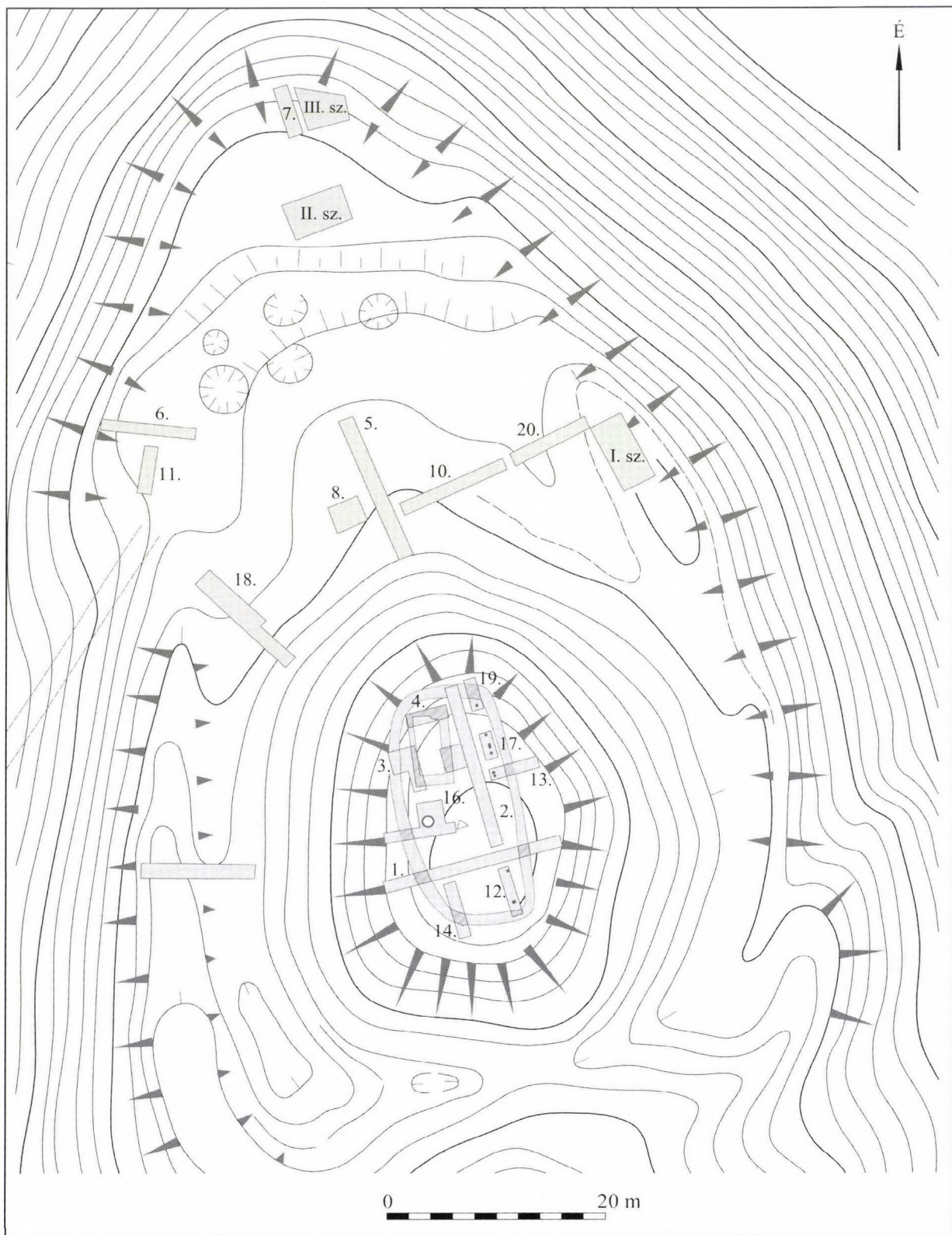
Ellentétben Csalogovits 1934. évi ásásával, mi az 1981. évi átvágásnál semmilyen tartószerkezetet nem találtunk.

A vár 1. részének É-i felén a sánc paliszádban folytatódott. Ennek szerkezete nem volt egységes. A perem É-i és K-i részén 4 cölöpsorból állt: az átlag 12 cm vastag cölöpök 40–50 cm távolságban helyezkednek el. A Ny-i oldalon 2 sor függőlegesen és 1 sor vízszintesen elhelyezett cölöp került elő, a köztük levő 80, illetve 160 cm széles sávot keményre döngölt föld tölti ki. A vízszintesen elhelyezett cölöpsor külső oldalán a döngölt föld után még 80 cm szélességben szárazon rakott kőfal részletét tártuk fel.

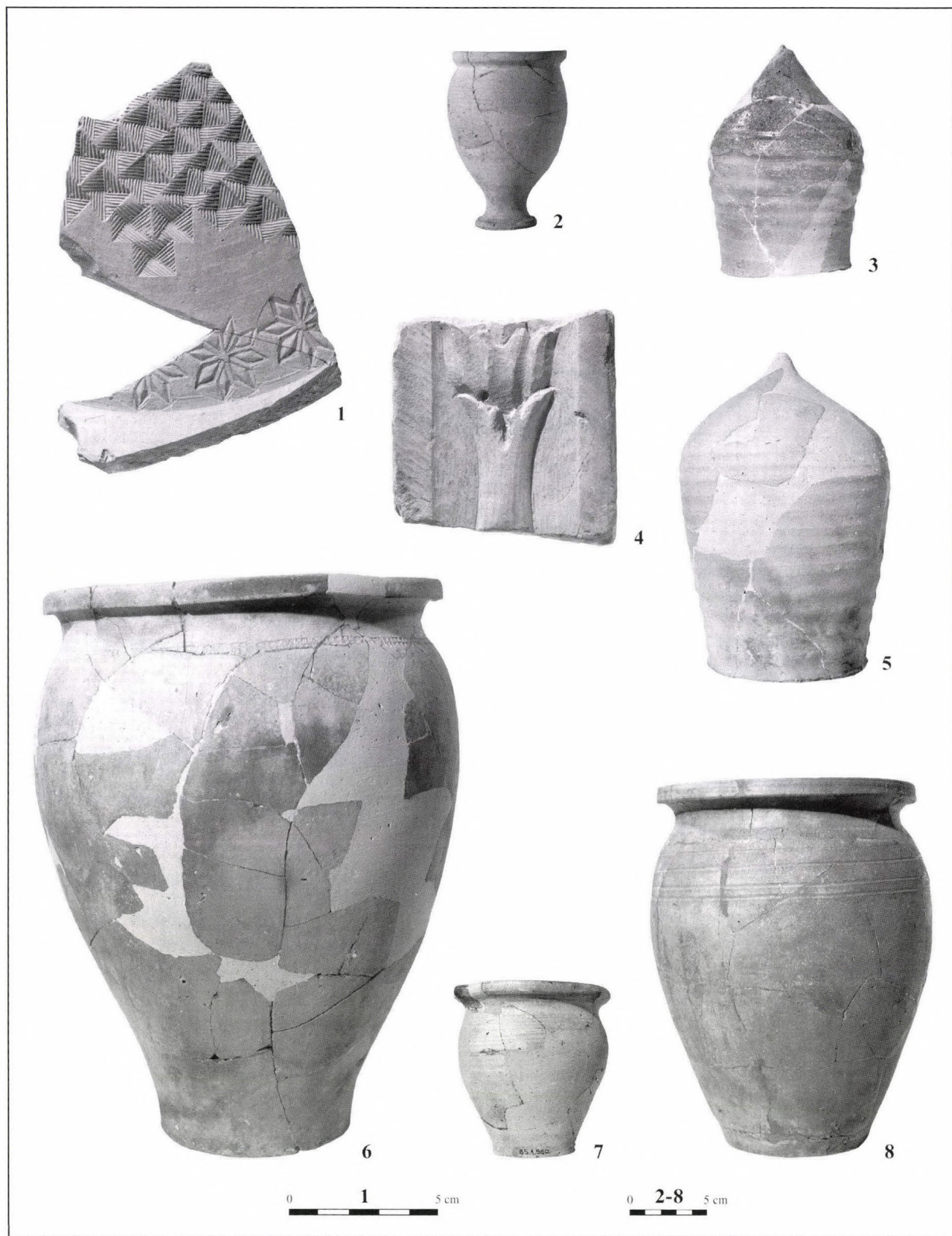
Elővár

Az ugyancsak bolygatott elővárban két objektum került elő. A kúp tövéénél az É-i oldalon egy 270 cm átmérőjű, 44 cm mély, kerek meszesgödört tártunk fel.

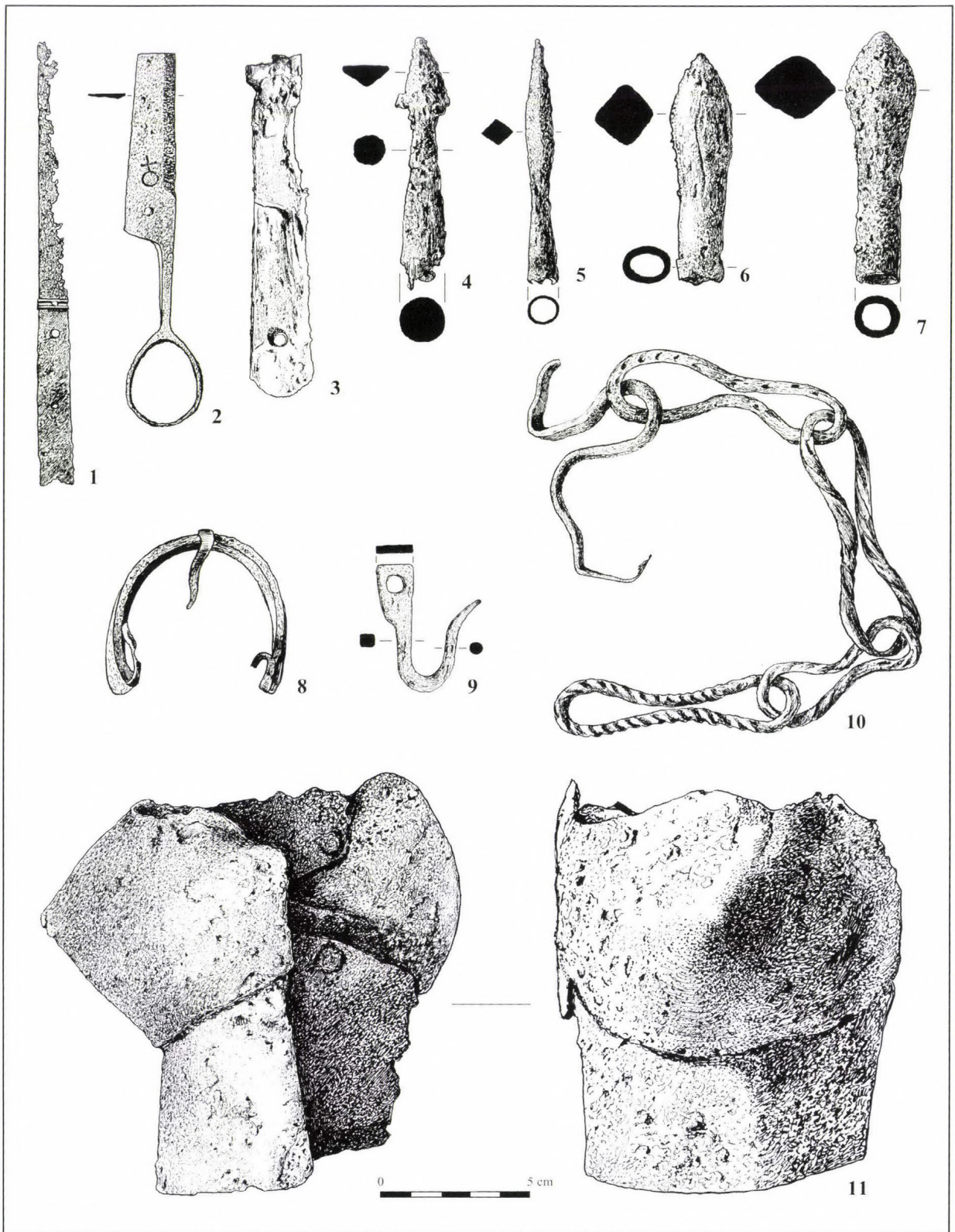
Az É-i perem közelében, az alsó teraszon egy 6×4 m alapterületű, cölöpszerkezetű épület nyomaira bukkantunk, É-i fala közelében tűzhellyel. Négy sarkában 1-1 nagyméretű cölöplyuk, a D-i oldalon 2 karólyuk került elő. A tűzhely sütőfelületét tégladarabokból rakták ki. A letaposott járószint 30–35 cm mélyen mutatkozott, rajta sok – a 15. század végéről, 16. század elejéről származó – leletet találtunk.

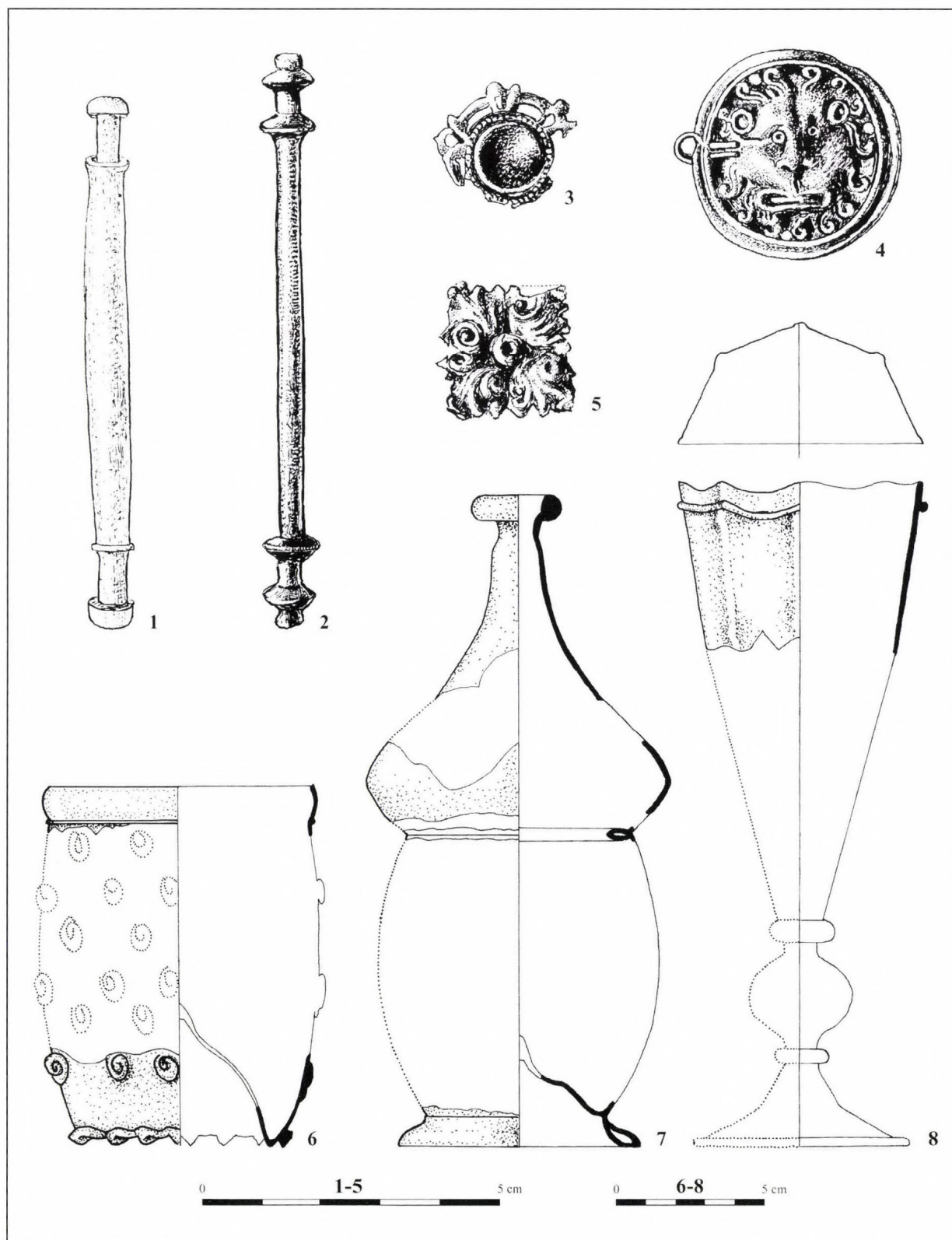
212. Felsőnyék-Várhegy. A vár 1. része. Szintvonalas felmérés (Virágh Dénes, 1984)

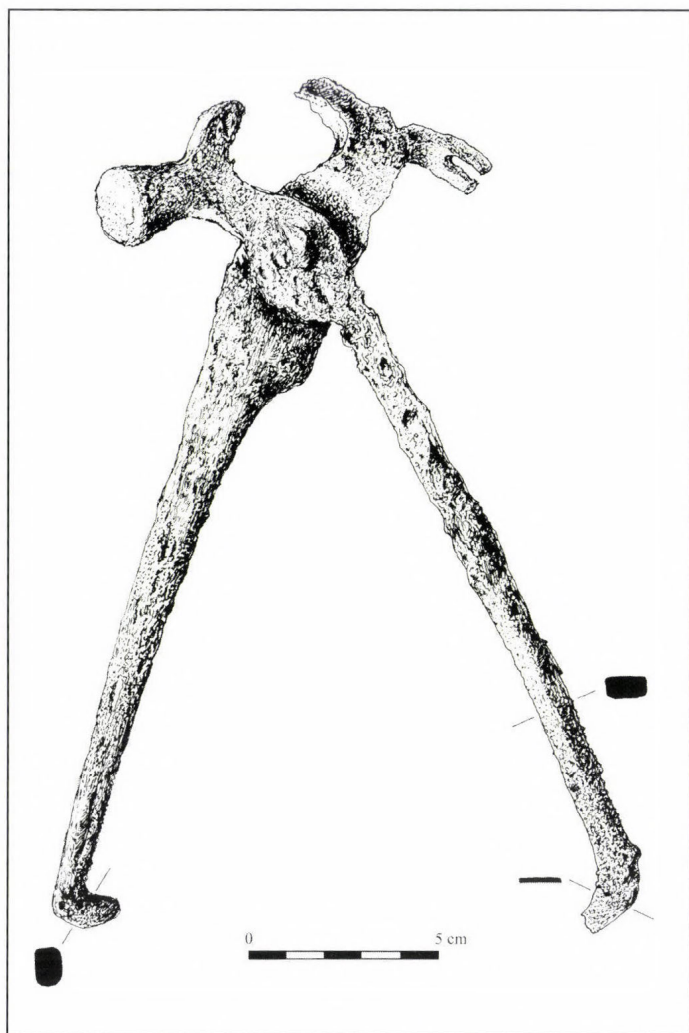
213. Felsőnyék-Várhegy. Kerámialeletek és kőfaragvány

214. Felsőnyék-Várhegy. Vastárgyak

215. Felsőnyék-Várhegy. Bronz- és egyéb leletek

216. Felsőnyék-Várhegy. Kombinált fogó

Leletanyag

Az erősen bolygatott kúpon az egyes korszakok rétegeit nem lehetett elkülöníteni. A keltezéshez a ciszterna rétegei nyújtottak segítséget.

Bronzkor

A földvár területén a bronzkorban is volt település. Az 1. részen 2 gödör és szörványanyag került elő: a seprűdíszes, illetve tekercselt pálcikás díszű fazék- és urnatöredékek a kisapostagi kultúrához sorolhatók. A 3. részen gödörből és szörványként a dunántúli mészbetétes kerámia É-i csoportjához tartozó több edénytöredék, egy cipó alakú őrlőkő részlete és egy hiányos agyaggúla került elő.¹⁰

1960-ban Róka Lajos református lelkész adott át Mészáros Gyula múzeumigazgatónak egy ép tövises bronz kelta sarkantyút, amely állítólag a Várhegyen került elő.¹¹

Középkor (213–216. ábra)

A 13. századot több – restaurált – fazék, ezenkívül palackok, korsók, csészék, tálak töredékei képviselik. Kevés a lelet a 14. századból: ezek zömmel kihajló szögfej formájú fazékperemek, és előkerült egy mécses töredéke is. A leletanyag legnagyobb része a 15. századból származik: a leggyakoribb edénytí-

pus a fazék, de találtunk több korsó-, kancsó-, pohártöredéket, és néhány – ritkán előforduló – tányértöredéket is. A diszedényeket egy belül díszes tál és egy lostitzei pohár töredéke képviseli.

A leletek alapján a különböző periódusokban összesen 4 kályha állhatott a várban: a szemeskályha darabjai nagyrészt a ciszternából kerültek elő, 400–790 cm mélységből. Jellemző darabjai a tál alakú, a nyújtott hagyma alakú, a nyújtott pohár alakú és a keskeny dongáshátú példányok. A kályha tetején kerek, a vállánál bevagdossított díszű orom állhatott.

A téglapépület későbbi kályháiból kevés töredék maradt meg: a korábbi csoport a Zsigmond-korra tehető, a későbbi pedig a 15. század második felére.

Az elővár faszerkezetű épületében szintén mázas csempékből épített kályha állhatott.

Változatosak az üvegleletek is.¹² Ezek nagy része edénytöredék. Az értékelhető, rekonstruálható darabok szerint 3 típus fordult elő: serleg, pohár, kettős kónikus palack. Koruk a 14. század és 16. század eleje közé tehető. A töredékek között velencei és hazai készítésű példányok is megtalálhatók. Az ablakkarika töredékek előfordulása alapján a téglapépületen és a faépületen is voltak üveglablakok.

Igen változatosak a berendezési, felszerelési tárgyak. Megtalálhatók a zárok, kulcsok, láncok, lakatok, kések. Előkerült egy kombinált fogó, ollótöredék, vas kanál is. A ruházati tárgyak közül említést érdemelnek a préselt veretek, a csont és bronz övmerevítő, a talpvasalások. Igen sok számszerű nyílhegyet találtunk. Ezeken kívül a fegyvereket egy térdvért is képviseli. A mezőgaz-

dasági eszközök jelenlétét egy kapa, egy szekéralkatrész (csatlópánt?) egy patkótöredék és egy sarkantyú töredék jelzi.

Két építészeti tagozat került elő, mindkettő a ciszternából. Egyikük talán ajtó- vagy kandallópárkány töredék, stílusa reneszánsz. A másik egy keménymészkőből faragott, élszedett ablakszárkő részlete. Szintén a ciszternából származik egy lapos fenekű kőmozsár töredék.

Az ásatás tanúsága szerint a középkorban a többrészes várnak csupán az 1. részét használták. A 2. részen nem kerültek elő leletek, az 1. és 3. részt a bronzkorban is lakták.

Az előkerült leletek alapján az erődítés a 13. században épült. Ezen belül pontosabb keletezést nem tesznek lehetővé a leletek. A nagy mennyiségű fogaskerek-, illetve hullámvonalas díszű fazék-töredék azonban talán inkább a 13. század első felére utal. Ekkor készült az erődítés is, valamint az 1. rész kúpjának magasítása is. A téglalapú épület és a körítő fal feltehetően még a 13. században épült. A két 14. század eleji ostromnak megfigyelhető pusztulási rétege nem maradt. Esetleg az ostromok utáni tisztogatásra, rendszerezésre utalhat a ciszterna 920–1110 cm közötti rétege, amely laza, törmelékeny, paticsos, meszes, és felül kő- és téglaréteg zárja le. E felett 13. századi leletanyag már nem fordult elő. A 14. századi leletek feltűnő hiánya, illetve kis mennyisége talán arra utal, hogy nem, vagy csak ritkán használták a várat. Ezzel szemben a 15. századi itt-tartózkodásról gazdag leletanyag tanúskodik. A ciszterna felső rétegét alkotó – nagyjából egységes – leletanyag, épülettörmelék, hamu, sok nyílhegy a vár életének utolsó szakaszából származhat. A török pusztítás utáni újjáépítésre semmi nem utal.

Okleveles adatok

A vár első említése 1315-ből származik, amikor I. Károly király (Sebesi) Tamás fia Sinka mestert érdemeiért megerősíti birtokaiban. Résztvett – többek között – „sub quodam castro Neek” a vár kapujának bevételénél.¹³ Ekkor Kőszegi Henrik fia Jánosé volt, akitől I. Károly 1316-ban elfoglalta (1316. június 13-án – a Kőszegiek elleni második hadjárat során – a király ismételt megostromolja – ezúttal sikeresen – Nyék várát. Az ostrom idején innen keltez egy oklevelet (sub castro Neek, dom. p. Barnabe).¹⁴ 1326-ban a király cserébe adta Csák Péternek.¹⁵ Ettől kezdve a tőle származó Dombai családé volt, egészen a pusztulásáig. Gersei Pethő Krisztina, Dombai János özvegye haláláig küzdött az ekkor már elpusztult várért. 1439 körül itt keltez Váradi István dombói várnagy (in Nyek, Dl. 90746).

A várat – használata idején – utoljára 1523-ban említik: július 23-án készült jegyzőkönyv arról a peregyezésről, amely in castro Dombo, Dombo-i János és Wolfgang között (János apja Pál, Wolfgangé Miklós) született. Megállapodtak, hogy a várban két várnagyot tartanak. Külön megállapodás készült a nyéki várról (de castro Nyek), ahol János építsen „edificia pro se competentia, ne portio edificiiis vacua maneat.” Itt is két várnagyot tartsanak.¹⁶ A legközelebbi, 1557-es okleveles adat már elpusztultként említi a várat: „...in castro Nyek per Thurcas destructo et desolato...”¹⁷

Sándorfi György – okleveles említés vagy topográfiai alapon – tatárjárás utáni 13–14. századi várnak tekinti a Várhegyet, hivatkozva Fügedi Erik munkájára.¹⁸ A vár építési idejét tekintve ezzel magam is egyetértek.

A vár legjelentősebb birtokosa, Dombay János a tekintélyes megyei köznemesség sorából emelkedett ki. 1526-ban főispán, aki ideiglenesen talán Ferdinánd pártjára állt, rokoni kapcsolatai alapján azonban Szakály Ferenc inkább János hívének gondolja, még az 1530-as években is.¹⁹

A vár tartozékai között elsősorban a közvetlen környezetében élt települések szerepeltek: 1453-ban Nyék, Horhi, Füged helységek, Szakcs mezőváros. 1557-ben, az immár elpusztított vár tartozékai között szerepel possessio Nagynyek, Kisnyek, Horhy, prédiüm Maryad és Ferghead Tolna megyében, Hydwegh, Kapure, Peel, Orozy possessiók, részbirtok Eghrech Somogy megyei possessióban.²⁰

A tartozékok közül Nyék, Füged, Horhi a vár közvetlen közelében helyezkedtek, illetve helyezkednek el. A jelenlegi Nyék falu a középkori helyén fekszik. Templomát az OMF 1978-ban kutatta. Feltételezték, hogy az épületet Dombai Pál tolnai főispán építtette ki ma is látható gótikus formájára a 15. század közepén.²¹ Valter Ilona szerint a hajó, a szentély és a sekrestye 15. századi eredetre utal, csak a torony készült az újkorban.²² A templom környékén és a falu főutcájának, a Kossuth utcának különböző pontjain (3–4. lh.) 13–16. századi edénytöredékek láttak napvilágot.²³ Feltehetően

a középkori falu valamelyik házára utalhat az a habarcs nélküli falalapozás, amelyet a református lelkész udvarán találtak.²⁴

Talán Kisnyékkel azonosítható a falu felett, a Tita-patak D-i partján emelkedő dombháton levő 2. lh. A 150 × 200 m kiterjedésű lelőhelyen vetésben közepes sűrűségben fordultak elő 13–15. századi cserepek, kályhaszemek, csempék. A domb tetején sok pelyvás téglatöredék; a lelőhely ÉNy-i részén több paticsos folt is megfigyelhető.²⁵

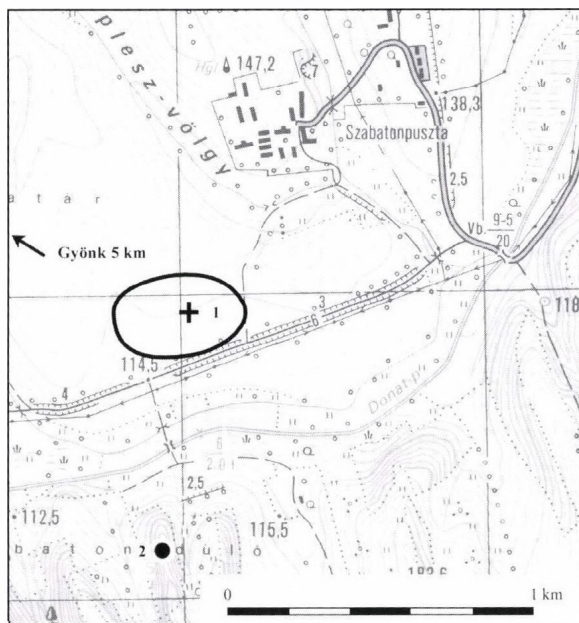
Közvetlenül a Várhegy alatt, a Tita-patakra lejtő domboldalon többek között 13–16. századi leleteket gyűjtöttünk (5. lh.).²⁶

A középkori Horhít Torma István azonosította (6. lh.) Terepbejárása során nemcsak a kiszántott házakat, hanem a település templomát is megtalálta.²⁷ (206. ábra)

- 1 Coll. XI. Sect. 26. 1784.
- 2 XXIX. No. 57.
- 3 HIM HT Nytsz. 39372, 39387.
- 4 *Fényes* (1851) III. 149., *Gerecze* (1906) 894., Gerecze hivatkozik Perszina főmérnök 1901. évi jelentésére, aki szerint viszont „A Felső-nyéki várromból most már misem látszik.” (MOB Jel. 1901. 34.) *Genthon* (1959) I. 97. tömören csupán annyit közöl, hogy 14. századi alapfalak maradványai láthatók. Moldoványi József 1824. évi leírására (*Moldoványi* 1824) és Gereczére hivatkozik, ők azonban alapfalakról nem írnak. Gerő a Magyarországi várépítésszel összefoglalásában csak annyit közöl: Várrom, alapfalak. – *Gerő* (1955) 438; Szintén nem hoz új adatot *Kiss* (1984) 413.
- 5 SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény 91.63.90: A felsőnyékiek válasza 1891. júl. 28-án kelt.
- 6 *Wosinsky* (1896) I. 246.
- 7 MTA RI Adattára 1350/1965.
- 8 SZWM Adattára Tolna vármegye Múzeumának ásatási naplója 1934. július (18–19. old.) A leletek ma már nem azonosíthatók. Csalog az őskori földvárkutatóval kapcsolatos cikkében a Tolna megyei felsőigéri várhegyre hivatkozik, mint amelyet *Wosinsky* lerajzoltatott, ő pedig megásott, és amelyet – az ásatás alapján – középkorinak tart. A téves megnevezés Felsőnyéki Várhegyre vonatkozik. ArchÉrt 79 (1952) 92. old., 2. l.
- 9 Miután a feltárás eredményeit már részletesen ismertettem, itt most csak rövid összefoglalást közlök. *Miklós* (1988a) 205–259.
- 10 A korábban előkerült őskori leletekkel kapcsolatban Patek Erzsébet – *Wosinskyra* hivatkozva – említi a lelőhelyet, de a korával nem foglalkozik. Kőszegi csak az urnamezős kultúra lelőhelyeit felsoroló katalógusban ír a Várhegyről – szintén *Wosinsky* alapján. *Kőszegi* (1988) 140.
- 11 SZWM Adattára 80-73. ltsz.
- 12 Az üvegtöredékek rekonstruálását, meghatározását, leírását, táblába rendezését H. Gyürky Katalin végezte el.
- 13 I. Károly 1323. VI. 28. átírásából MOL DL. 102 892.
- 14 Eredetije: DF 228 436, Eperjes város lt. 3. Kiadta Wagner: Sáros 210; *Fejér* CD VIII=1. 597; *Engel* (1996) 378; Az 1315–1316. évi ostromokról részletesebben ld. *Engel* (1988) 112.
- 15 *Csánki* (1897) III. 405; ZSO I. 3613; Veszpr. reg. 172. sz.
- 16 Seilern lt. X. 377. or.
- 17 1557. szept. 29. MOL P 1313 Batthyany cs. lt. alm. 3. lad. 5. No. 16.
- 18 *Sándorfi* (1979) 251: hivatkozik *Fügedi* (1977) 171–172-re.
- 19 *Szakály* (1969) 17.
- 20 1557. szeptember 29. MOL P 1313 Batthyany csl lt. alm. 3. lad. 5. No. 16.
- 21 *K. Németh* (2006) 75; KÖH Tt. ltsz. 26070.
- 22 *Valter* (2001c) 129.
- 23 SZWM 85.2.1–19; 85.3.1–2; 85.4.1–6; 85.5.3; *Miklós* (1988a) 219. old. és 105. j.
- 24 Torma István terepbejárása 1961. okt. 7; *Miklós* (1988a) 219.
- 25 *Miklós* (1988a) 219. SZWM 85.7.2–18. – *Miklós* Zsuzsa terepbejárása, 1983. március.
- 26 *Miklós* (1988a) 219. és 108. j.
- 27 *Miklós* (1988a) 219. – Torma István terepbejárása, 1962. április 7. (89. lh.). Horhival kapcsolatban ld. még *K. Németh* (2006) 75.

GYÖNK-SZABATON

A falutól DK-re kb. 5 km-re, a Donát-patak D-i partján emelkedő É-D-i irányú dombok egyikén a 2003. február 28-i légi fotózásnál a hóban földvár nyomai mutatkoztak. A lelőhelyet áprilisban, a sűrű bozótban GPS segítségével találtam meg. Tengerszint feletti magassága kb. 175 m, a Donát-patak völgye feletti relatív magassága kb. 58 m. (217–218. ábra)

217. Gyöng-Szabaton. Helyszínvázlat

218. Gyöng-Szabaton. Légi felvétel (2005. március 2.)

219. Gyöng-Szabaton. Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula, 2003)

A hosszú, keskeny hegygerinc a Ny-i és K-i oldalon meredek, D felől bemélyedő nyereg választja el a domb folytatásától. É, Ny és K felől változó szélességű terasz figyelhető meg. A domb teteje és oldala is bozótos. A sok vaddisznótúrás ellenére leletet nem találtam.

A földvárat 2003 novemberében Nováki Gyulával mértük fel. A 10–18 m széles, kb. 95 m hosszú platón (0,17 ha) a perem csak helyenként észlelhető, inkább lekerekített. Az alatta néhány méterrel húzódó terasz az É-i végén határozott: a széles terasznak jól látható a külső pereme. A K-i hosszanti oldalon a terasz fokozatosan elkeskenyedik, és végül belesimul az oldalba. A Ny-i oldalon végig követhető, de nagyon lekopott. A terasz belső vonala csak helyenként mérhető; D felől becsatlakozik a nyeregbe, amely szintén nagyon lekopott. (219. ábra)

A lelőhely – szerkezete, nagysága alapján – minden bizonnyal Árpád-kori földvár lehet.

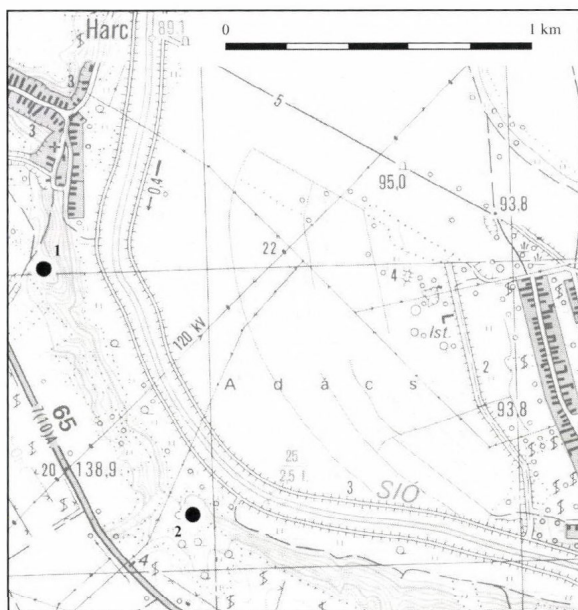
Szabaton falu a középkorban (Zobotun, Zobocun) 1320¹ és 1490 között szerepel az oklevelekben.² Helyét 2004-ben találtam meg, a völgynek a várral szemközi oldalán, a patakra enyhén lejtő domboldalon. A vízhez közeli részeket az utóbbi években létesített völgyzáró gátas halastóval elárasztották. A templom szétszántott maradványai a domb magasabb részein látható. A leletanyag 13–15. századi kerámia: a 13. századiakra jellemzőek a csigavonalas, hullámvonalas és fogaskerék-díszes fazékkoldalak, kettősen tagolt peremek. A késő középkort tagolt fazékkeremek, korsófülek képviselik.

1 Csánki (1897) III. 449; Zichy cs. okmt. I. 185.

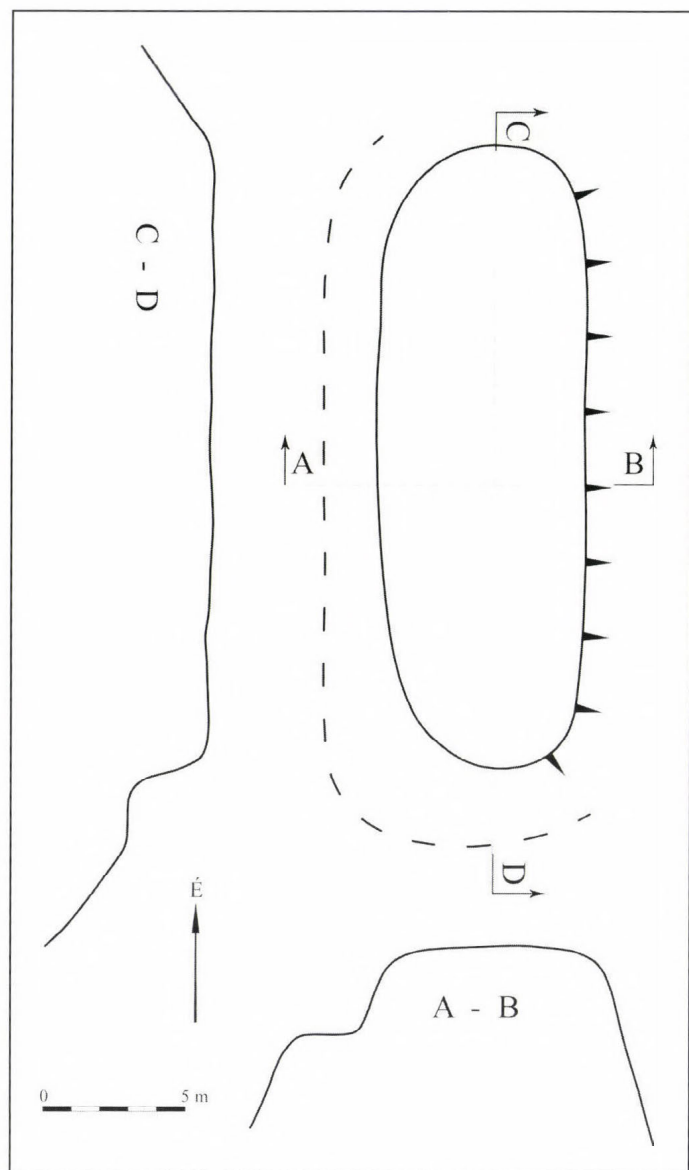
2 Csánki (1897) III. 449; Haz. okmt. VII. 484, Vö. 1493; MOL DI 20053.

HARC-CUKOR-HEGY

A Cukor-hegy a falutól D-re, a Sió árterébe benyúló, abból meredeken kiemelkedő, jelenleg sűrű bozóttal fedett dombtető. Tengerszint feletti magassága 120 m, a Sió felőli relatív magassága kb. 40 m. (220. ábra 2.)

220. HARC-CUKOR-HEGY. Helyszínvázlat

221. Harc-Cukor-hegy. Mérési vázlat (Miklós Zsuzsa, 2002)

Kutatástörténet

A 19. század végén kissé befásítva, parlagon hevert ez a domb. Wosinsky megfigyelései szerint a D-i oldal mérsékelten, a többi oldal igen meredek. A plató 16×11 m alapterületű, Ny-i oldalán 4 m széles sáncárok húzódtak. Wosinsky a közeli Várhegy (ld. az őskori földváraknál) lakóinak áldozóhelyeként határozta meg ezt a helyet.¹

Terepbejárás

A dombot jelenleg igen sűrű, tüskés bozót fedi, ezért nehezen áttekinthető. A Sió felőli oldala szakadékos, Ny és É felől meredek. D felől valamivel enyhébb lejtésű nyereggel kapcsolódik a domb folytatásához. A tető, amely É-D-i irányban mintegy 22×7 m-es (0,015 ha), a nyereg felől kb. 8-10 m-rel emelkedik ki. Ny felől, a tetőtől 3 m-rel lejjebb 2-3 m széles terasz-szerű látható, amely Ny-on csatlakozik a meredek oldalhoz, D-en pedig a nyereghez. A bozót miatt egyelőre nem lehet felmérni, ezért csak helyszínvázlatot közlök.² (221. ábra)

Az 1953-ban térképészeti céllal készült légi felvételeken még viszonylag áttekinthető a Cukor-hegy és környéke.³ Jelenleg a sűrű bozót miatt még a hóban készült légi fényképeken is csak kevés látszik a domb, illetve az erődítés.⁴

Elhelyezkedése, mérete alapján ez az erődítés minden bizonnyal Árpád-kori, ún. kisvár lehetett.

1 Wosinsky (1892) 341; Wosinsky (1896) 250-251.

2 Terepbejárások: 1985: Miklós Zsuzsa, Nováki Gyula, Sándorfi György; 1993: Miklós Zsuzsa, Nováki Gyula; 1991, 2002: Miklós Zsuzsa.

3 HIM HT Film/kép sz. 138/7, Nytsz. 43938.

4 1997. febr. 3. MTA RI 174.772-773., 1999. dec. 22. MTA RI 185.616-617.

JÁGÓNAK-DÁRÓVÁR

A falutól É-ra, kb. 4 km-re, a Kapos folyó árteréből erősen kiemelkedő É-D-i irányú, hosszan elnyúló domb É-i végén található a vár. K és Ny felől mocsaras mellékvölgyek határolják; tengerszint feletti magassága 174,4 m, relatív magassága kb. 64 m. (222. ábra 2.)

Kutatástörténet

Gerő László a mai várállomány áttekintésekor az 52 olyan várrom között említi, ahol csak alapfalak maradtak meg.¹

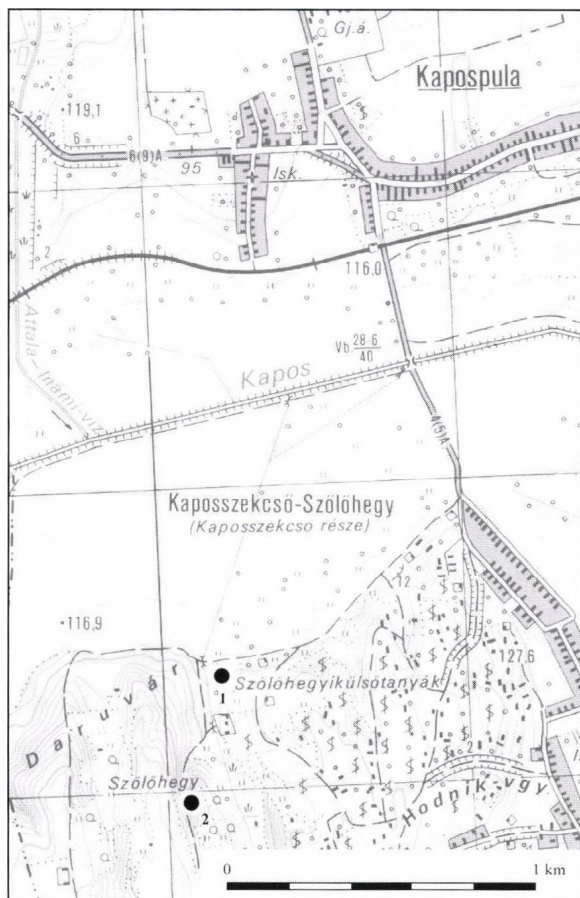
Genthon István csupán röviden jellemzi a várat, hibás helymegjelöléssel: „Daruvár, Kapospula és Dombóvár közt, egy falrész, kőből és téglából, XV. század.”²

Terepbejárás

Az 1980-as években még többnyire füves, részben bokros dombtetőt jelenleg már szinte áthatolhatatlan bozót fedi. A kb. 20 × 50 m-es (0,1 ha), lekerekített téglalap alakú plató minden oldala meredek. Kb. 5 m-rel lejjebb árok, illetve terasz övezi. A domb D-i folytatásától kettős árok választja el. A platón néhány, a földből alig kiemelkedő téglafalmaradvány látható. (223. ábra)

A tetőn és az oldalban, vakondtúrásokban, kincskereső gödrökben elég sok 13–15. századi cserepet és egy-két kályhacsempe töredéket gyűjtöttünk.³

A szintvonalas felmérést 1988-ban készítettük el. (224. ábra)

222. Jágónak-Dáróvár. Helyszínvázlat

Légi fényképezés

1999 óta készítenek légi felvételeket a várról. A sűrű növényzet ellenére vegetációs időszakban is látható az átvágás és a terasz. Természetesen hóban sokkal határozottabban mutatkozik az erődítés vonala. (225. ábra)

Történeti adatok

A várat 1370–1380 között castrumként, a 15. században már castellumként is említik.⁴ Engel Pál szerint építése Mojs nádor rokonának, Dárói Salomonnak (1273–1308) tulajdonítható. 1358-ban említik unokái, Péter és Miklós váráként.⁵ Később a Miklóstól származó dárói Majos családé volt.⁶ 1525-ben Dombo-i Farkas, Arthand-i Pál, valamint Aaro-i Mayos Mihály özvegye és két leánya nevében tiltakozik az ellen, hogy Werbewcz-i István a Tolna megyei Daró vára, valamint Zaka birtokába beiktattassa magát.⁷ Fügedi szerint a Dárói Majos család által 1370 előtt épített várat az egész 14–15. században a Dárói Majos család birtokolta.⁸ Ugyanő feltételezi, hogy mocsarak közt álló mentsvár volt. Ez a feltételezés a helyszín ismeretének hiányából származik.

Leletek

A vár területén kincskereső turkálásokból gyűjtöttünk leleteket. Ezeknek nagy része késő középkori, de előfordul néhány 13–14. századi töredék is.⁹ (226. ábra)

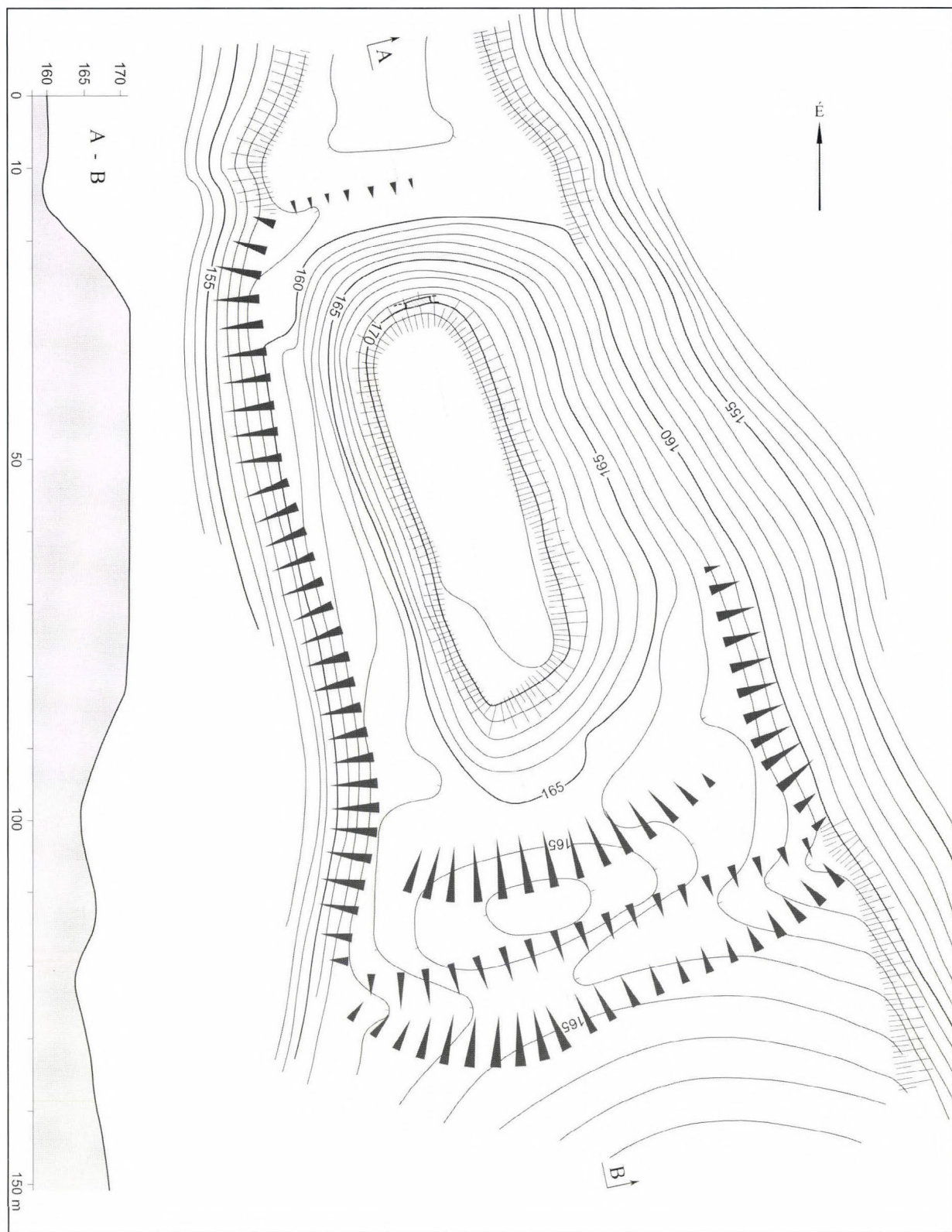
2000-ben a vártól É-ra, mintegy 350 m-re, a kaposzekcsői határ Ny-i szélén, a Kapos árteréből alig kiemelkedő kis dombon néhány 13. századi fazékoldalt találtam.¹⁰ (226. ábra 1.)

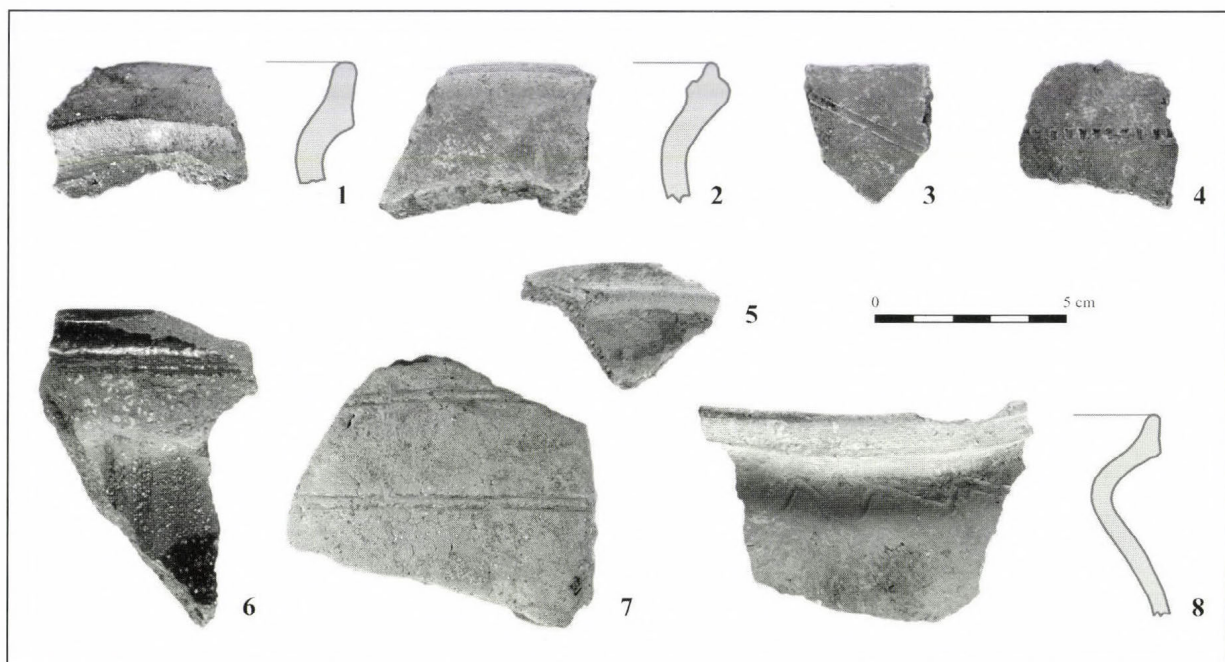
223. Jágónak-Dáróvár. Falmaradvány (Miklós Zsuzsa felvétele, 1998)

225. Jágónak-Dáróvár. Légi felvétel (2003. február 28.)

224. Jágónak-Dáróvár. Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula - Sándorfi György, 1988)

226. Jágónak-Dáróvár. Felszíni leletek

Összefoglalás

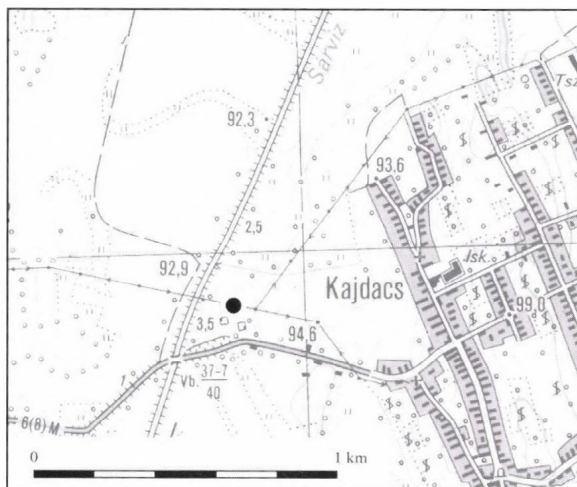
Dáró várát az okleveles adatok és a felszíni leletek alapján is a 13. században építhette Dárói Salamon, Mojs nádor rokona. A késő középkori birtokperekben több alkalommal is szereplő vár utolsó említése 1525-ből származik. Miután a török kori iratokban nem említik, feltehetően már az 1520-as években elpusztul.

- 1 Gerő (1955) 438.
- 2 Genthon (1959) I. 148. – Dombóvár és Kapospula között nem lehet a vár, hanem Kapospulától D-re. Hivatkozik Gereczére.
- 3 Terepbejárások: 1983, 2000: Miklós Zsuzsa; 1988: Miklós Zsuzsa, Nováki Gyula, Sándorfi György.
- 4 Csánki (1897) III. 403; Koppány (1999) 133.
- 5 MOL DL. 71869.
- 6 1370: Zichy okmt. III. 399; 1380: Zichy okmt. IV. 172; 1447: Zichy okmt. IX. 279; 1524: MOL DL. 72207 – Engel (1996) I. 298.
- 7 MOL DL. 82696.
- 8 Fügedi (1977) 121.
- 9 SZWM 85.20.1-8; F.2005.22.1-2.
- 10 SZWM F.2006.7.1-3.

KAJDACS-SÁNC

A lelőhely a falu Ny-i szélénél, a Sárvíz árteréből kiemelkedő dombon található. Tengerszint feletti magassága kb. 95 m, relatív magassága mintegy 3 m. (227. ábra)

Az I. katonai felmérésen nem jelzik névvel a lelőhelyet, de jól látszik a még szabályozatlan Sárvíz és az annak mocsaraiból kiemelkedő domb. Már akkor is épületek álltak rajta.¹ (228. ábra) A „sancz

227. Kajdacs-Sánc. Helyszínvázlat

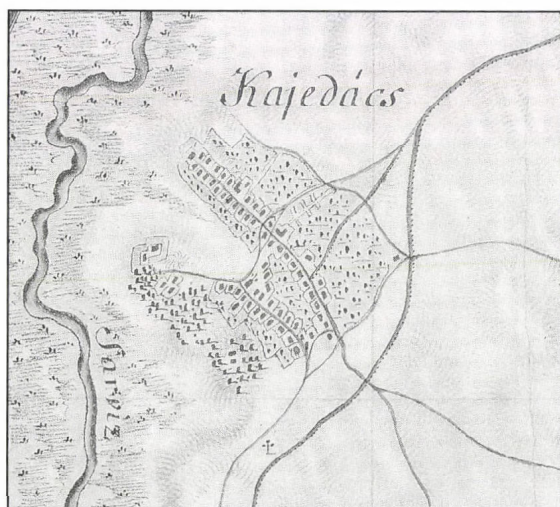
Sziget” elnevezés Kajdacs 1807. évi térképén szerepel: a még szabályozatlan Sárköz K-i oldalán ábrázolja a szabálytalan ovális alakú szigetet.² A Sánc hegy elnevezés legkorábban az 1860. évi kataszteri térképen szerepel a falu Ny-i szélén, a Sárköz K-i partján, az országúttól É-ra.³ Ugyanez a megnevezés az 1888. évi kataszteri térképen az út D-i oldalán található.⁴ Az É-i oldalon jelzi a sáncot a II. katonai felmérés is.⁵

Kutatástörténet

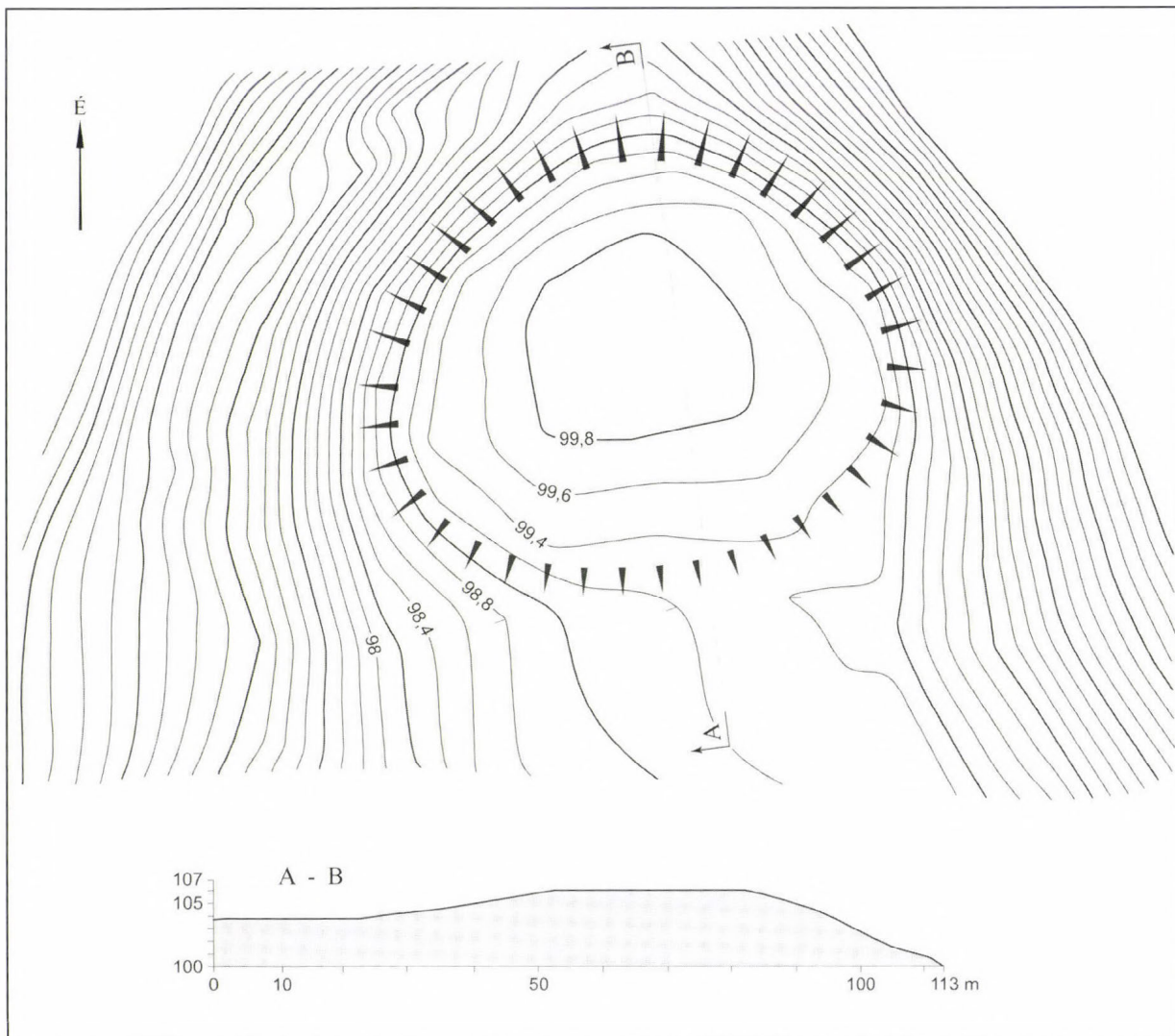
Elsőként Moldoványi József ír a lelőhelyről. Szerinte 1529-ben „Kajdotson egy kis erősségben” meghalt a koronával Perényi koronaőr. Szerecseny János éjszaka Pécsről elindult, és lovasaival a falut és erősséget bekerítette és a koronát megszerezte.⁶

Egyed Antal adatközlő is hasonlóképpen emlékezik: „vagyon itten egy különösen álló domb, mely a mai napig sántznak nevezetik, azt adja róla emlékül a közhit, hogy hajdan Mária Királyné a koronával bujdosván, ezen várban halt, és nyugodott légyen meg.”⁷

Fényes Elek is említi, hogy „Nevezetes e helység arról, hogy Perényi Pétert, ki a magyar koronát Sárospatakra akará vinni, Szerecsen Lajos több lovassal együtt éjszaka megtámadván, e nagy fontosságu országékeséget tőle elvette, és Soliman kezébe játszotta.”⁸

228. Kajdacs-Sánc. A Sánc az I. katonai felmérésen

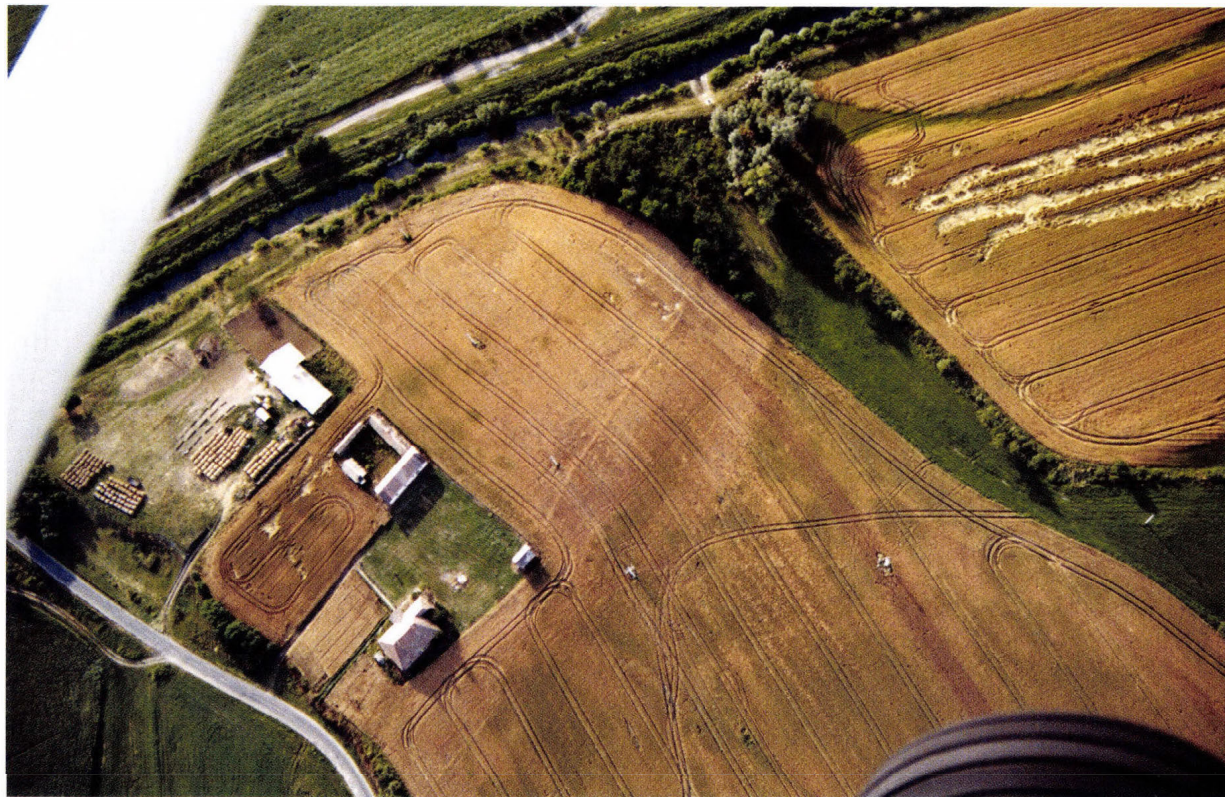
229. Kajdacs-Sánc. Szintvonalas felmérés (Miklós Zsuzsa – Korondán Zoltán, 2004)

Más forrás szerint 1526-ban, a mohácsi csatavesztés után Perényi Péter és felesége mentette a koronát, és itt, a vízzel övezett erősségben pihentek meg. Itt ütött rajtuk Szerencsés Imre.⁹

1866-ban Rómer Flóris említi a kajdaci sáncot: „Kölesd és Kajdacs között Kajdaci Sáncz.”¹⁰ Az 1870–1880-as években Hőke Lajos több korabeli újságban is szerepelteti.¹¹ Az egykori erődítés pusztulására utalnak Wosinsky megállapításai: „A kajdaci sáncz Nagy-Kajdacs-község nyugati végén, a Sió és Sárvíz árterületéből kiemelkedő, szabálytalan alakú, nagy terület, melyen jelenleg uradalmi gazdasági épületek állnak. Természetes formációnak köszöni ez emelkedett helyzetét. Miután mezőgazdasági művelés alatt áll az egész terület – nem látszanak már az egykori sánczárók nyomai, de bejárata még most is megtartotta a „Vaskapu” elnevezést.”¹² Bóna István – Wosinskyra hivatkozva – minden alap nélkül a vatyai földvárak között sorolja fel a lelőhelyet.¹³

Terepbejárás, felmérés

A térképek és a leírás alapján a sánc megtalálása érdekében a műút mindkét oldalán több alkalommal végeztem terepbejárást és légi felderítést is. A D-i oldalon egy É-D-i irányú, a Sárvíz mocsarai által három oldalról védett domb emelkedik: az első bejárásnál nem volt egyértelmű, hogy a

230. Kajdacs-Sánc. Légi felvétel (2004. július)

rajta látható teraszok mikoriak. A megismételt terepszemlén lehetett eldönteni, hogy nem erődített a domb, a teraszok egykori parcellahatárok, illetve szőlőművelés nyomai.¹⁴

A többszöri bejárás eredményeként kiderült, hogy a lelőhely a Sión átvezető úttól É-ra, egy lakóház mögött, szántásban található. Úgy tűnik, hogy három oldalról a mocsár, illetve a víz védte, a 4. oldalról pedig árok vágta el a domb D-i folytatásától. A felszínen hamus foltokat, helyenként paticsokat figyeltem meg, a szántásban őskori, római kori és középkori (13–16. századi) cserepeket gyűjtöttem.¹⁵ A domb felülete erősen lekopott. Ehhez – a szántáson túl – az is hozzájárult, hogy a 19. században uradalmi épületek álltak itt.¹⁶

A geodéziai felmérést 2004-ben készítettük el.¹⁷ (229. ábra)

Leletek

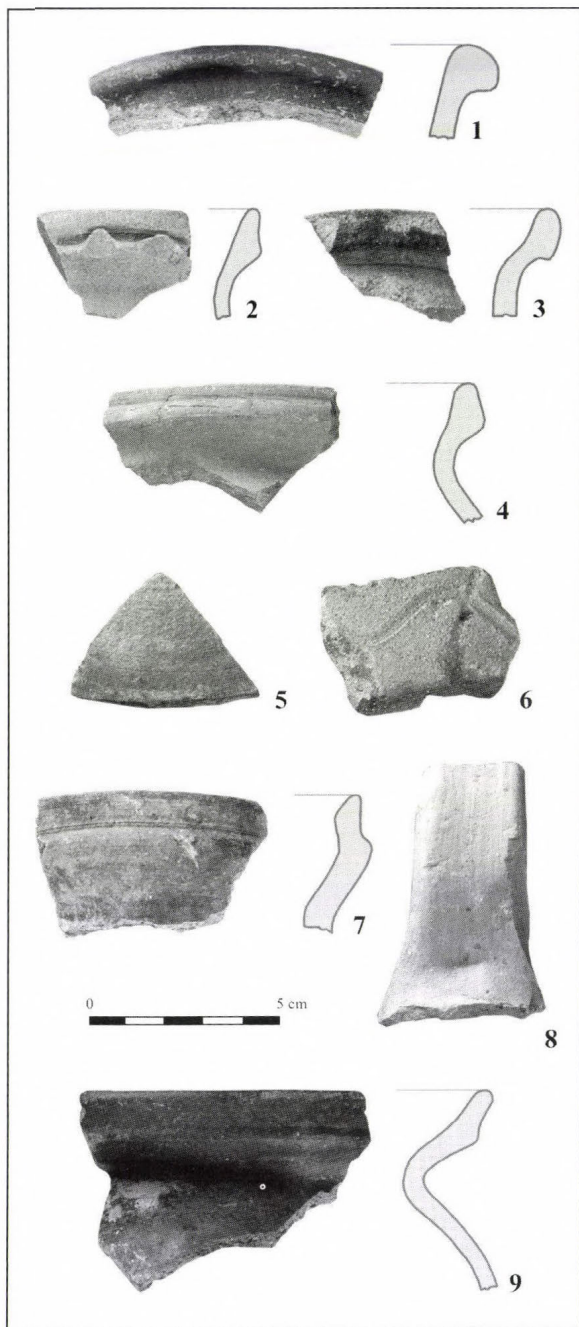
Wosinsky kelta leleteket említ, amelyek innen származnak.¹⁸

1961-ben a Sió-híd építése kapcsán végzett földkitermelésnél, az útbevágás partprofiljában Mészáros Gyula keltakori tűzhelyet és magyar középkori kemencét talált.¹⁹ Ugyanitt 1970-ben Horváth Jolán beásásokból Árpád-kori cserepeket gyűjtött.²⁰

Terepbejárásainkon a földvárban és közvetlen környékén újkőkori (vonaldíszes), kora- vagy középső bronzkori, kelta és 12/13–15/16. századi leleteket gyűjtöttünk.²¹ (231. ábra)

Történeti adatok

A vár építésének ideje és építtetője ismeretlen. Koppány Tibor a lelőhelyet a castellumok közé sorolja. Feltételezi, hogy 1526 előtt épült.²² 1529-ben Szerecsen János ebben a kastélyban fogta el Perényi Pétert, aki a koronát vitte Siklósról Sárospatakra.²³

231. Kajdacs-Sánc. Felszíni leletek

A falu első említése 1399-ből származik: Nobilis bissen de Kaydach; Petrus dict. Bessenew de Kaydach.²⁴ 1410-ben nemes néven szerepel a név.²⁵ 1450-ben „Forum hebdomadale in poss. Kaydach.”: hetivásáros hely volt.²⁶ A török korban 1546-ban és 1552-ben említik.²⁷

Légi fényképezés

A lelőhelyről 1997 óta készítik légi felvételeket. 2004-ben a domb peremén a világos sáv valószínűleg az erózióra utalt. A szántásban a váron belül települési objektumok nem látszottak. Június elején a zöld különböző árnyalatai utaltak az objektumokra; júliusban pedig a már érett búzában a növekedési anomália jelezte a régészeti és egyéb jelenségeket.²⁸ (230. ábra)

1 Coll. XII. Sect. XXVIII.

2 TMÖL T 189.

3 TMÖL K 50 (1860).

4 TMÖL K 51 (1888).

5 Sect. 59. Col. XXX.

6 Moldoványi (1824) 54.

7 Egyed (1829) 116.

8 Fényes (1851) 164.

9 SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény 88.195.4. – Az irat (Kajdacs története) a Wosinsky-hagyatékban található; A szerző neve nem szerepel rajta. A kézírás alapján nem biztos, hogy Wosinsky írta.

10 Römer Jkv. XIX. 83.

11 Pesti Napló 1876. szept. 23; Vasárnapi Újság 1882. febr. 5; Fővárosi Lapok 1889. szept. 20.

12 Wosinsky (1896) I. 251; Régi térképeken a Vaskapu elnevezés a Sáncból ÉK-re, mintegy 2,5 km-re szerepel, tehát lelőhelyünkkel nem hozható kapcsolatba. A Vaskapu nevű helyet és környékét bejártam, légi fényképeztem, de erődítésre utaló nyomokat nem találtam.

13 Bóna (1975) 58.

14 1992: Miklós Zsuzsa; 1995: Miklós Zsuzsa, Nováki Gyula; SZWM F.2006.4.1–10.

15 SZWM F.2004.7.1; 2004.8.1–8; 2004.9.1–2.

16 RKM 2004, 147.

17 RKM 2004, 147.

18 Wosinsky (1896) II. 586.

19 Rég. kut. 1961, 4–5.

20 Rég. kut. 1970, 67. – Ezek a leletek a vártól D-re mintegy 50–80 m-re kerültek elő, tehát inkább a középkori falu helyére utalhatnak.

21 1997, 2003, 2004: Miklós Zsuzsa; 2001: Miklós Zsuzsa, Vizi Márta; SZWM F.2004.7.1; 2004.9.2; 2005.13.1–24; 2006.10.1–2.

22 Koppány (1999) 160.

23 Benda–Fügedi (1979) 118.

24 Csánki (1897) III. 432; Körmendi lt. Act. memor. 7; Fejér Cod. dipl. VIII. 5. 297.

25 Csánki (1897) III. 432.

26 Csánki (1897) III. 432; Fejérvári keresztesek konv. h. lt. lad. 3. fasc. 7. num. 6.

27 Dávid (1982) 258.

28 RKM 2004, 147. – Ásatás nélkül nem lehet eldönteni, hogy a búza által jelzett objektumok közül melyik régészeti korú, és melyek kapcsolhatók az újkori gazdasági központhoz.

KAPOSSZEKCSŐ–LEÁNYVÁR

A vár a falutól É–ÉK-re, Dombóvártól és a Kapos folyótól D-re, a folyó árteréből szigetszerűen kiemelkedő kis dombon található. Tengerszint feletti magassága 119,1 m, relatív magassága kb. 4 m. Német neve Steininsel.¹ (232. ábra 3.)

A II. katonai felmérés Leányvár néven romot mutat.² Az 1864. évi színes birtokvázrajz szerint ennek a területnek a neve Eger vagy Leányvár, ahol a térkép romot is ábrázol.³ A helyi hagyomány úgy tudja, hogy a vasút (Dombóvár – Pécs) építésekor innen is hordtak el földet. Ekkor mozsarak, láncok kerültek elő.⁴

Kutatástörténet

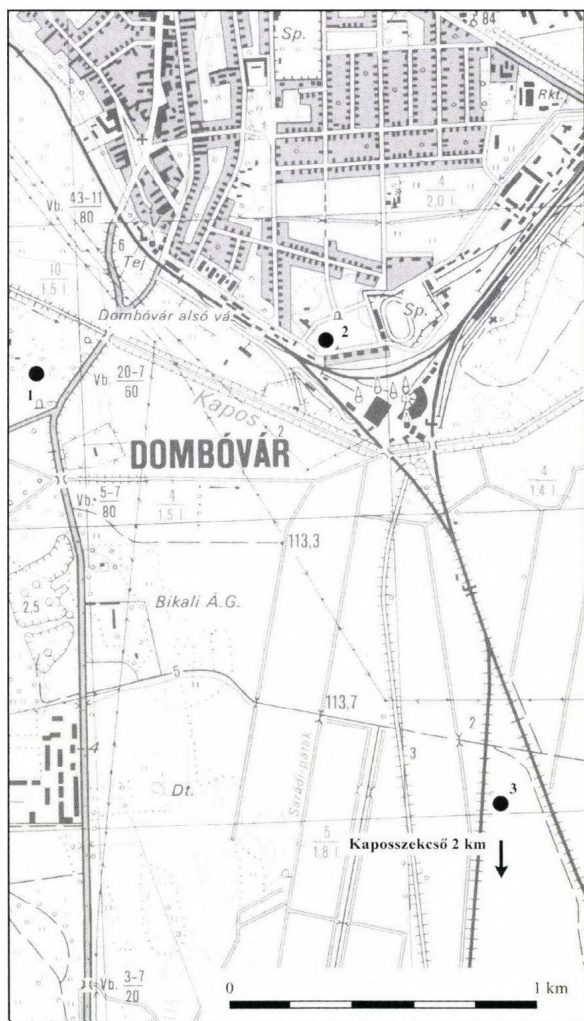
Minden bizonnyal erre a lelőhelyre vonatkozik Wosinsky Mór leírása: a (Dombóvár) Leányvár nevű dombra középkori erődtéményt emeltek, melynek terméskő- és keskeny, kézzel csapolt téglákból álló, 80 cm széles alapfalai még fennállnak. E domb körül temérdek a korongolt edénytöredék, melyek között Wosinsky egy hullámvonalasat is talált.⁵

Gerő László a mai várállomány áttekintésekor a 31 kisebb vármaradvány között említi a kaposzekcsői várat.⁶

Gerecse,⁷ majd Genthon⁸ rövid leírást közöl: „Leányvár, várrom, csekély alapfalmaradványok”. Ehhez a leíráshoz képest viszonylag részletes Gerő László 1968-as közlése: a Genthontól átvett mondat után megismerhetjük a vár fekvését: sík terepből kiemelkedő kb. 4–5 m magas, bokrokkal benőtt halom, ahonnan 1930-ban árvízi töltéshez sok követ hordtak el.⁹

Terepbejárás

Első ízben 1988 júniusában, Nováki Gyulával és Sándorfi Györggyel végeztünk itt terepbejárást: a sűrű bozótban a falmaradványok alig látszottak. A körülötte levő szántásban sok téglatöredéket, Árpád-kori cserepet találtunk. A geodéziai felmérést 1996 tavaszán készítettük el Nováki Gyulával. A téli fagynak, hónap köszön-

232. Kaposzekcső–Leányvár. Helyszínvázlat

233. Kaposszekcső-Leányvár. Falmaradvány a vár Ny-i szélén (Miklós Zsuzsa felvétele)

hetően az aljnövényzet elfeküdt, a néhány bokor nem nagyon zavarta a mérést. A viszonylag áttekinthető terepen akkor jól látszott, hogy a mocsaras, vizenyős rétből szigetszerűen kiemelkedő domb peremén fal fut körbe. Ennek anyaga egyes helyeken kő, máshol téglá; vastagsága kb. 120 cm. A falat kísérő omladékból csak helyenként bontakozik ki a külső, illetve belső falsík. A fal által határolt ovális terület hossza 37–40 m, szélessége 16–24 m. A védett terület (0,076 ha) erősen bolygatott: több, kisebb-nagyobb kincskereső gödör látható. Elpusztították az 1979. évi 1:10 000-es térképen még szereplő háromszögelési pontot is.

Az övező fal a jelek szerint követi a domb peremét, ezért alakja szabálytalan ovális. A K-i oldalon, középtájon kb. 17 m hosszan hiányzik a fal: itt a domb is lankásabb. Talán itt lehetett a feljárat, de az is lehet, hogy innen teljesen elhordták a köveket, és esetleg itt szállították el a fal többi szakaszáról is a kőanyagot. Belső épületnek csak az ÉNy-i sarok közelében van némi nyoma: itt – egymástól kb. 5 m-re – mintha a körítőfalra merőleges, 2–3 m hosszú (téglá) falszakaszok mutatkoznának. (233. ábra)

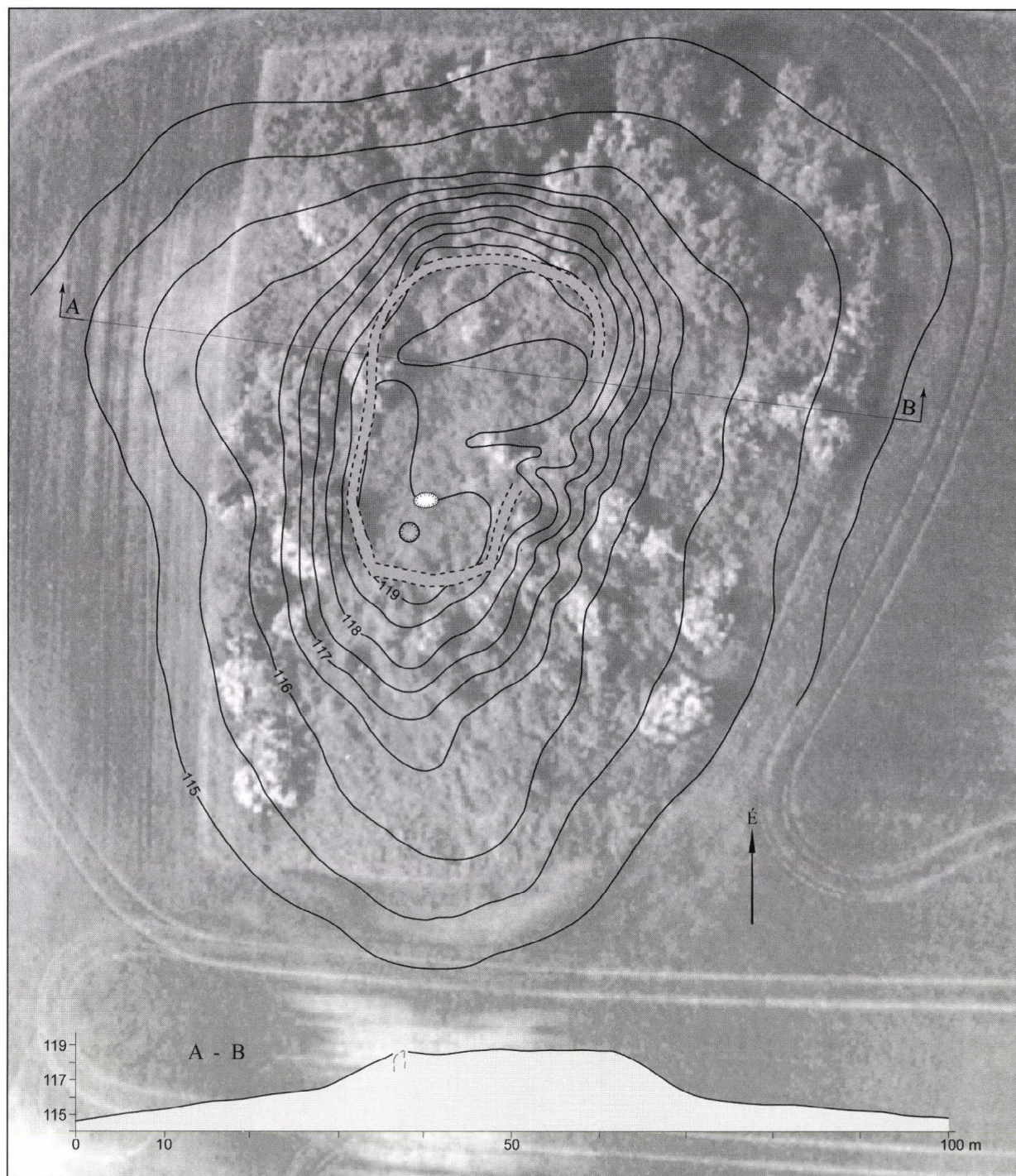
A domb É-i lejtőjén pedig, a körítőfal külső síkjától 3,2 m-re, azzal párhuzamosan mintegy 2 m hosszú fal mutatkozik. Ez azonban kizuhant faldarab is lehet. Máshol ugyanis nincs nyoma külső falgyűrűnek.

A 2004. márciusi terepbejárásnál figyeltem fel arra, hogy a kis dombot mintha árok övezné. Erre utalt a talaj nedvessége és a vetemény is (őszi búza). Feltevésem a 2004. tavaszi légi fotózásnál beigazolódott: a búza erősebb zöld színe utalt a várat övező, immár betemetődött árokra.¹⁰ A várnak eszerint kettős védelmi vonala volt: egyrészt az övező fal, másrészt a vizesárok biztosította a védelmet. Ezen felül jelentős természetes védelmet is élvezett a környező vizenyős, mocsaras rét által.

Az utólag felfedezett sáncárok miatt 2004 tavaszán kiegészítő felmérést végeztünk a vár körül, majd a szintvonalas felmérést és a légi fotót összeillesztettük. (234. ábra)

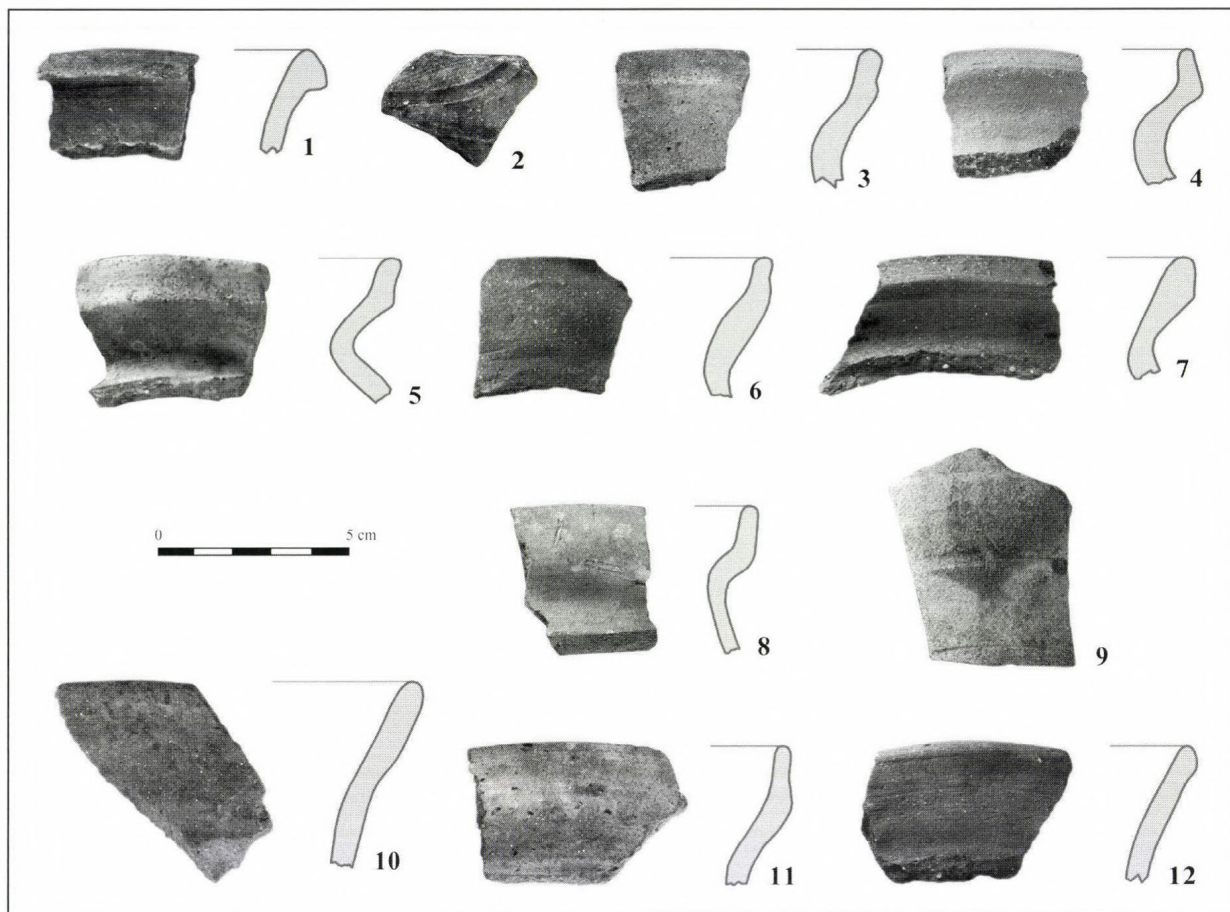
Leletek

A vár belsejében – a sűrű növényzet miatt – leletanyagot alig lehet találni, csupán a kincskereső gödrök kidobott földjében fordul elő néhány edénytöredék. A kultúrréteg vastagsága – a legnagyobb kincskereső gödör metszete alapján – mintegy 80 cm lehet. Leleteket leginkább a domb D-i

234. Kaposszekcső-Leányvár. Szintvonalas felmérés, összedolgozva az 2004. április 28-i légi felvétellel
Felmérés: Nováki Gyula - Miklós Zsuzsa, 1996

oldalán, a falon kívül, valamint az É-i és ÉK-i - szántott - lejtőn lehet gyűjteni. Utóbbi helyen sok a téglatöredék is.¹¹ Az 1988 óta, a különböző terepbejárásokon gyűjtött valamennyi középkori lelet jellegzetes 13. századi fazéktöredék: kettősen tagolt, legömbölyített, illetve ferdén vagy vízszintesen levágott szélű peremek, hullámvonallal, csigavonallal, illetve fogaskerékkel díszített oldalak. Közülük egy hullámvonal köteges oldal a 10-11. századra, a többi a 13-14. századra keltezhető.¹² A késő

235. Kaposszekcső-Leányvár. Felszíni leletek

középkort mindössze egy sűrűn hornyolt fazékoldal képviseli.¹³ Előfordul néhány őskori cserép is: egy jellegtelen őskori oldal; a sötétszürke, gyenge bordával ellátott oldal talán kelta.¹⁴ (235. ábra)

Légi fényképezés

A várat fedő bozót miatt sajnos még hóban sem igazán érvényesül az erősítés. Szántásban jól látható a falon kívüli, az erózió által lekoptatott domboldal, és tavaszi felvételeken a már teljesen elszántott egykori sáncárok.¹⁵ (234. ábra) Ez a jelenség csak a búza zöld állapotában mutatkozik egyértelműen.

Történeti adatok

A várat Engel Pál turris/castrum Háb-bal azonosítja, amely [Gereci] Sándor fia Majos „tornya” volt, és amelyet III. András elkobzott; Moys birtokait, többek között Haab tornyot és falut Pál pécsi püspöknek adományozta részben szolgálataiért, részben pedig a Sándor fia Moys által neki okozott károkkért.¹⁶ 1417-ben a Gereciek Tolna megyei birtokai (Háb, stb.) felsorolásának végén említik (quoddam castrum Egerwar).¹⁷ Az adatok alapján Engel Pál feltételezi, hogy a vár a 13. század végén elpusztult.¹⁸

Ennek a feltevésnek, miszerint turris Haab azonos a kaposszekcsői Leányvárral, ellentmond az, hogy a Háb-bal kapcsolatos helynevek a vártól K-DK-re, a mai Csikóstöttös és Gerényes határában csoportosulnak, mintegy 4 km² területen, a Leányvártól kb. 4 km távolságban. Más okok miatt is

kérdéses, hogy Leányvár hábi lett volna: Leányvár és Háb között fekszik ugyanis (Csikós)Töttös. Leányvár tehát csak akkor kapcsolódhatott Hábhoz, ha Töttös a 13–15. században még nem létezett.¹⁹ Ennek bizonyítására vagy cáfolására azonban további terepbejárások szükségesek.

A helynevek által körülhatárolt területen több alkalommal, különböző megfigyelési lehetőségek között végeztem légi felderítést és terepbejárást, de erődítésre utaló nyomot nem találtam. Azonosítottam viszont a középkori Háb falut és annak templomát. A település Csikóstöttös határában, a Hábi-patak É-i oldalán, mintegy 650 m hosszan figyelhető meg; a leletek az Árpád-korból és a késő középkorból származnak. A templom nyomai a faluhely Ny-i szélén a völgy fölé kiugró, a domb folytatásától nyereggel elválasztott kiemelkedésen található: kb. 20–25 m átmérőjű foltban sok tégl- és kőtöredék, valamint embercsont figyelhető meg.²⁰

1 BMFN 1982, 72. old. 5/97.
2 Coll. XXVIII. Sect. 61.
3 BMFN 1982, 72. old. 5/97; Az egykor a helyi tanácsházán őrzött térkép azóta sajnos elkallódott, 1999-ben, ott jártamkor már nem találták.
4 BMFN 1982, 72. old. 5/97.
5 Wosinsky (1896) I. köt. 221.
6 Gerő (1955) 438.
7 Gerecze (1906) 131.
8 Genthon (1959) I. köt. 148.
9 Gerő (1968) 301–302.
10 RKM 2004, 147–148.
11 Szerző terepbejárása 2003, 2004.
12 SZWM F.2004.19.1–13; 2004.20.2–16; 2004.21.1–3; 2004.22.1–10.
13 SZWM F.2004.20.17.
14 SZWM F.2004.19.14; 2004.20.1.
15 Miklós Zsuzsa légi fotói 1996–2003 között.
16 1296: RA 4076; Engel (1996) I. 308.
17 DF 261827 – Engel (1996) I. 308.
18 Engel (1996) I. 308.
19 Erre az összefüggésre Torma István hívta fel figyelmemet. Segítségét ezúton is köszönöm.
20 A Szerző terepbejárása, 1999.

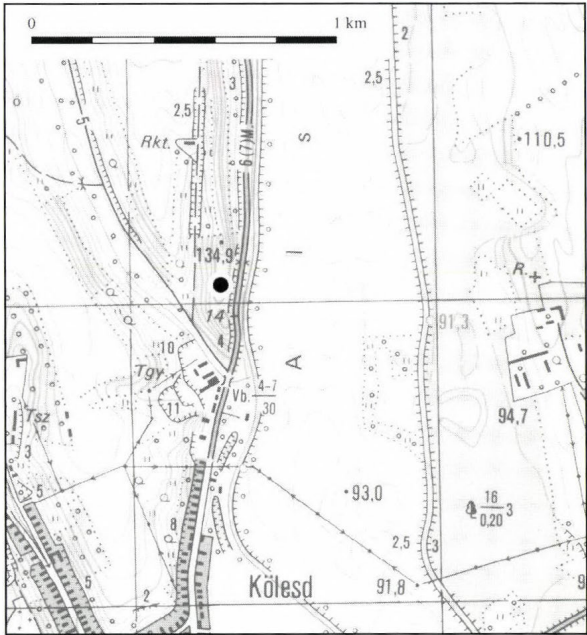
KÖLESD–CSONTHEGY

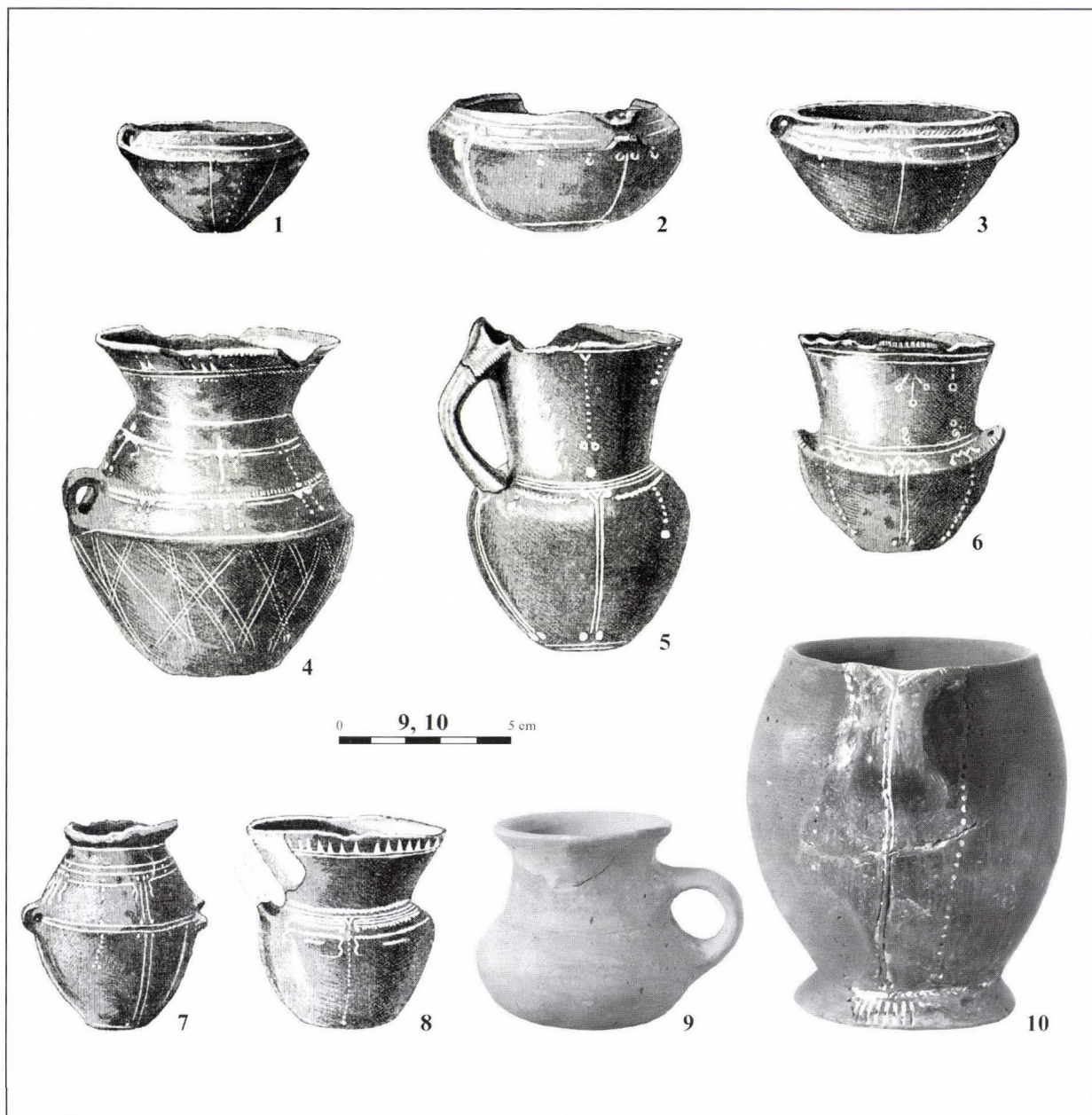
A falutól É-ra, a Sió és a Kender-völgy összefolyása felett emelkedő, É–D-i irányú, hosszasan elnyúló dombhát a Sió felől igen meredek, a Ny-i oldalon lankásabb. Felszínét igen dús fű és néhány fa fedi. Tengerszint feletti magassága 129,9 m, relatív magassága 30–35 m. (236. ábra)

Kutatástörténet

Az erődítés a dombhát D-i végén található. Hőke Lajos cikke¹ nyomán Rómer kongresszusi kötetében Hidvég néven szerepel.²

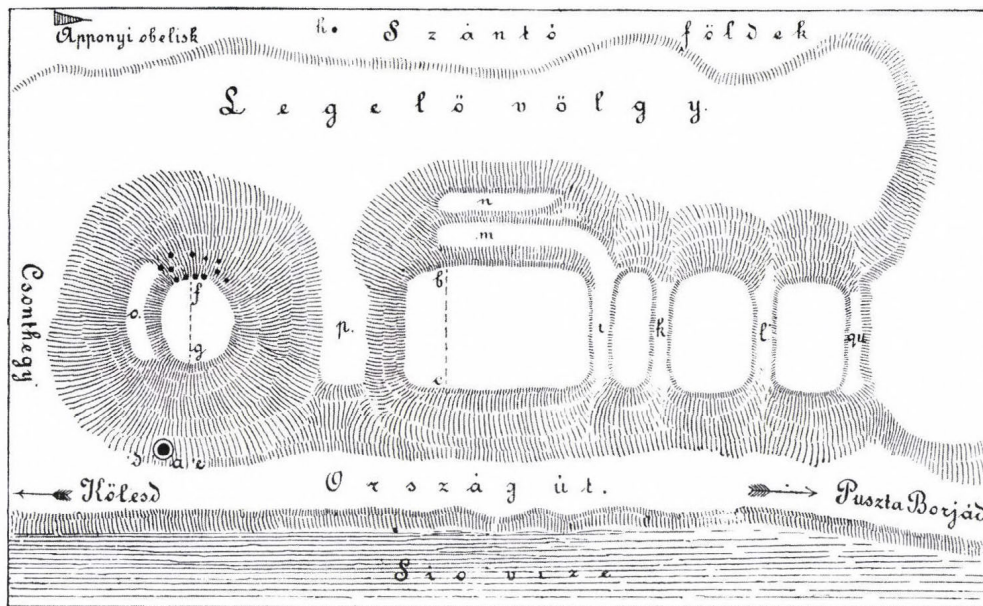
236. Kölesd–Csonthegy. Helyszínvázlat

237. Kölesd-Csonthegy. Ásatási leletek: 1-8. Wosinsky Mór ásatása, 9-10. Miklós Zsuzsa feltárása

1888-ban útjavításnál a domb tövében üreg bukkant elő, amelyből mészbetétes edények és egyéb leletek kerültek ki. A leletmentést végző Wosinsky ekkor fedezte fel, hogy maga a domb erődített. Megállapította, hogy a tetőt 5 keresztirányú átvágás tagolja. Ezeken kívül a domb Ny-i oldalán, illetve a D-i végén teraszozás részleteit figyelte meg. Ezek már akkor elmosódottak voltak, de Wosinsky feltételezte, hogy eredetileg a domboldal teljes hosszában végighúzódott ez a terasz. Valószínűsítette, hogy a Sió felől nem készült erődítés, mivel a meredek oldal, illetve a Sió mocsara megfelelő természetes védelmet nyújtott. Ha mégis készült terasz, akkor az – Wosinsky szerint – a mostani (Wosinsky-korabeli) országút helyén lehetett. Elkészítette a lelőhely rajzát és két árkot is ásatott keresztben a dombon. Ennek eredményeként a domb D-i csúcsán összesen 13 „lakást” tártak fel, és többek között 59 db ép vagy kissé sérült mészbetétes edényt találtak.³ (237. ábra 1-8.) Wosinsky 1896-ban közölte a lelőhely rajzát is.⁴ (238. ábra)

238. Kölesd-Csonthegy. A vár rajza, *Wosinsky* (1896) nyomán

Terepbejárás, felmérés

1982-ben Torma Istvánnal terepbejárást végeztünk a lelőhelyen, és helyesbítettük *Wosinsky* rajzát. A geodéziai felmérést 1985-ben készítette el *Nováki Gyula* és *Sándorfi György*. (239. ábra)

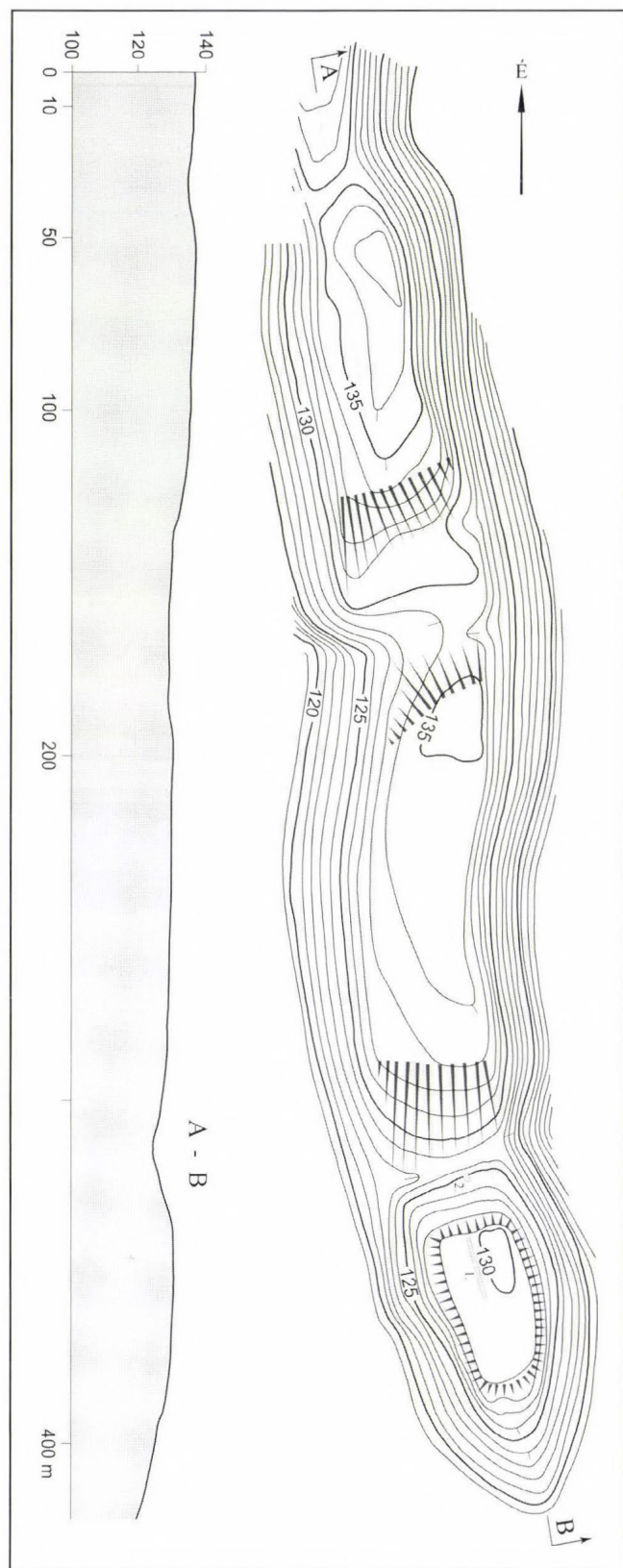
Jelenlegi állapot

A földvár D-i végén erősen kiemelkedő, meredek oldalú, lekerekített sarkú négyszög alaprajzú kiemelkedés látható, amely 1–2 m-rel magasabb a földvár többi részénél, és amelytől széles és mély bevágás választja el. Alapterülete 50×25 m (0,12 ha). Ezután egy téglalap alakú, majd egy rövidebb, és ismét egy hosszúkás, téglalap alakú rész következik. Ezeket néhány méter széles és 1–2 m mély árok választja el egymástól és a domb folytatásától. A védett terület teljes kiterjedése 350×25 m (0,87 ha). Az első téglalap alakú rész alatt, a Ny-i oldalon két, erősen lekopott teraszforma látszik. Magát a lelőhelyet igen dús fű borítja, így leletet csak a Ny-i oldala alatt húzódó völgyben a mélyút falában gyűjthettünk.

Miután a bronzkori kultúrákra ez az erődítési mód nem jellemző, felmerült annak lehetősége, hogy a bronzkori magaslati telepet később, az Árpád-korban erődítették. A kérdés eldöntéséhez 1998–1999-ben szondázó ásátást végeztem a lelőhelyen. A kora tavaszi terepbejáráson a D-i, kiemelkedő csúcson megfigyeltem egy Ny-K-i irányú árok nyomát, amely esetleg *Wosinsky* árkának nyoma lehet. Ennek a résznek az É-i vége jelenleg erősen bolygatott.

A szondázó ásátás során két kutatóárokkal vizsgáltuk meg a várat. Az 1. árkot a földvár D-i, központi részén húztuk meg. *Wosinsky* Mór — helyszínvázlata szerint — a dombtető közepe táján jelölte ki kutatóárkát. Ennek nyomát a mi kutatóárkunkban nem találtuk meg. Valószínűsíteni lehet, hogy — vázlatával ellentétben — a bronzkori gödörlakásokat *Wosinsky* a földvár D-i végében találta meg, és az általa feltárt területet később kincskeresők erősen megbolygatták.

Az árok É-i részén a rétegek követik a felszínen is észlelhető sekély árkot, amelyet az ásátás kezdetekor *Wosinsky* Mór kutatóárkának hittem. Ez az árok a felszíni nyomok és a kutatóárok szerint U alakban halad a földvár D-i csúcán. A hegytető D-i végének igen erős bolygatottsága miatt ma már nem lehet megállapítani, hogy ez az árok a D-i oldalon bezáródott-e vagy sem. Korára vonatkozóan sincs támpontunk. Elhelyezkedése alapján azonban lehetett belső védelmi vonal is.

239. Kölesd-Csonthegy.
Szintvonalas felmérés: Nováki Gyula – Sándorfi György, 1985.
Kiegészítő mérés: Egyed Endre, 1998

Az 1. kutatóárokban – a bronzkori leleteken kívül – néhány középkori kovácsoltvas szöveget találtunk. Az árok közepe táján feltártunk egy méhkas alakú gödröt. Szájnyílása a jelenlegi felszín alatt 75 cm-rel lejjebb mutatkozott. Átmérője: 130 cm. Innen kb. 60 cm mélységig csaknem függőleges a fala, majd lefelé bővül. Alját a szájnyílástól számított 165 cm mélységben értük el. Lapos alja kör alakú, átmérője 200–210 cm. Felső részén a betöltés elég kemény, de itt is találtunk cserepeket. Lejjebb sokasodtak a leletek: mészbetétes fazék-, urna- és bögre-töredékek, hálónéhezék darabok, paticstöröredékek áglenyomatokkal. Előfordult több őrlőkö töredék is. A legtöbb lelet a gödör alsó, kb. 30 cm vastag, hamus, faszenes betöltésében volt. Itt sok halpikkelyt és halszálkát is találtunk.

A 2. kutatóárkot a fővárat a domb folytatásától elválasztó mesterséges átvágásban jelöltem ki, annak tisztázására, hogy milyen mély lehetett egykor ez a bevágás. Jelenleg ennek D-i oldala még meredek, szakadékos, É-i felét viszont a földművelés nagyon lekoptatta. A kutatóárokban a bolygatatlan altalajt 90–100 cm mélységben találtuk meg. A metszet szerint az átvágás széles, lapos aljú volt.

Összefoglalva: a szondázó ásatás eredményeként új adatokkal, megfigyelésekkel bővültek ismereteink a földvár erődtítésének szerkezetével kapcsolatban. Valószínűsíthetjük, hol ásott a 19. században Wosinsky Mór. A középkori leletek szerint nemcsak a bronzkorban, hanem a középkorban is éltek itt. Az erődtítés szerkezete arra utal, hogy a bronzkorban csupán magaslati telep állhatott itt. Magát az erődtítést viszont az Árpád-korban létesíthették. A kérdés egyértelmű eldöntéséhez azonban nagyobb felület feltárása szükséges. 1998-ban az ásatással egyidejűleg Egyed Endre kiegészítő műszeres mérést végzett a lelőhelyen, elsősorban a D-i csúcs közelében.

Légi fényképezés

Miután a földvárat elég sűrű, bokros erdő fedi, csak hóban és napsütésben érdemes fotózni. Ebben az esetben elég jól kibontakozik az erődtítés.

Wosinsky Mór az előkerült leletek alapján a mészbetétes edények kultúrájához sorolja a lelőhelyet. Bándi Gábor szerint – az irodalmi adatok alapján – a Csonthegyen a dunántúli mészbetétes kultúra székszárdi csoportjának egyrétegű telepe volt, földbeásott putrikkal.⁵ Ugyanő a dél-dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának elterjedésével kapcsolatban foglalkozik ezzel a lelőhellyel. Wosinsky alapján említi, hogy a domb lankáján⁶ tártak fel egy nagyméretű gödörházat, melyben észak-dunántúli jellegű leletanyag került elő.⁷

Bóna István röviden ismerteti Wosinsky eredményeit; a Csonthegyet a mészbetétes kultúra erődtített telepének tekinti.⁸ Sándorfi György – a korai magyar várépítészetet vizsgálva – a bizonytalan korú 10–14. századi várak közé sorolja Kölesd–Csonthegyet.⁹

A fentiek alapján a Csonthegyen a bronzkorban csupán magaslati telep volt, az erődtítés az Árpád-korban készülhetett.

1 *Hőke* (1872).

2 *Rómer* (1878) II. 101.

3 *Wosinsky* (1889) 34–44; *Wosinsky* (1896) 253–254, 444–452; CVII–CVIII. t.; *Wosinsky* (1889) nyomán közöl mészbetétes edényeket és töredékeket *Hampel* (1892) CXXVIII–CXXIX. t.; SZWM B.91.933.1–4.

4 *Wosinsky* (1896) 253–254.

5 *Bándi* (1962) 107.

6 A hivatkozott helyen előkerült gödör nem a lankán helyezkedett el, hanem a domb tövében; lankás oldala nincs is a dombnak.

7 *Bándi* (1967) 11, 19.

8 *Bóna* (1975) 197.

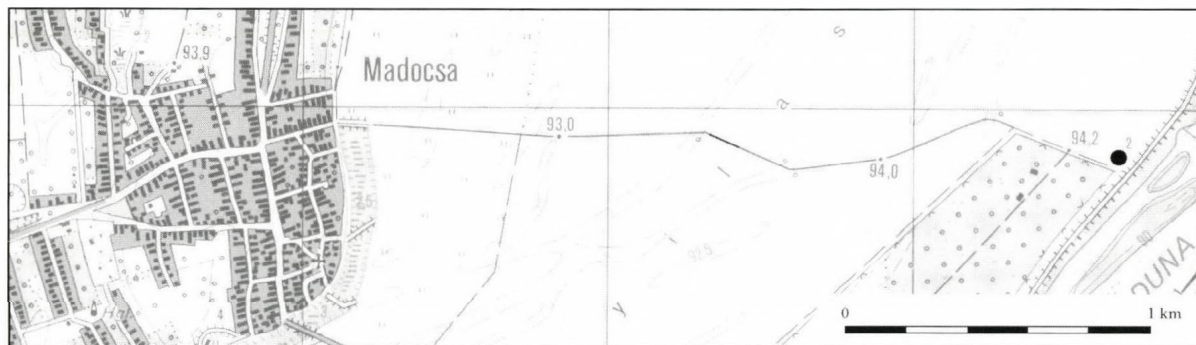
9 *Sándorfi* (1979) 251.

MADOCSA–ALSÓNYILAS

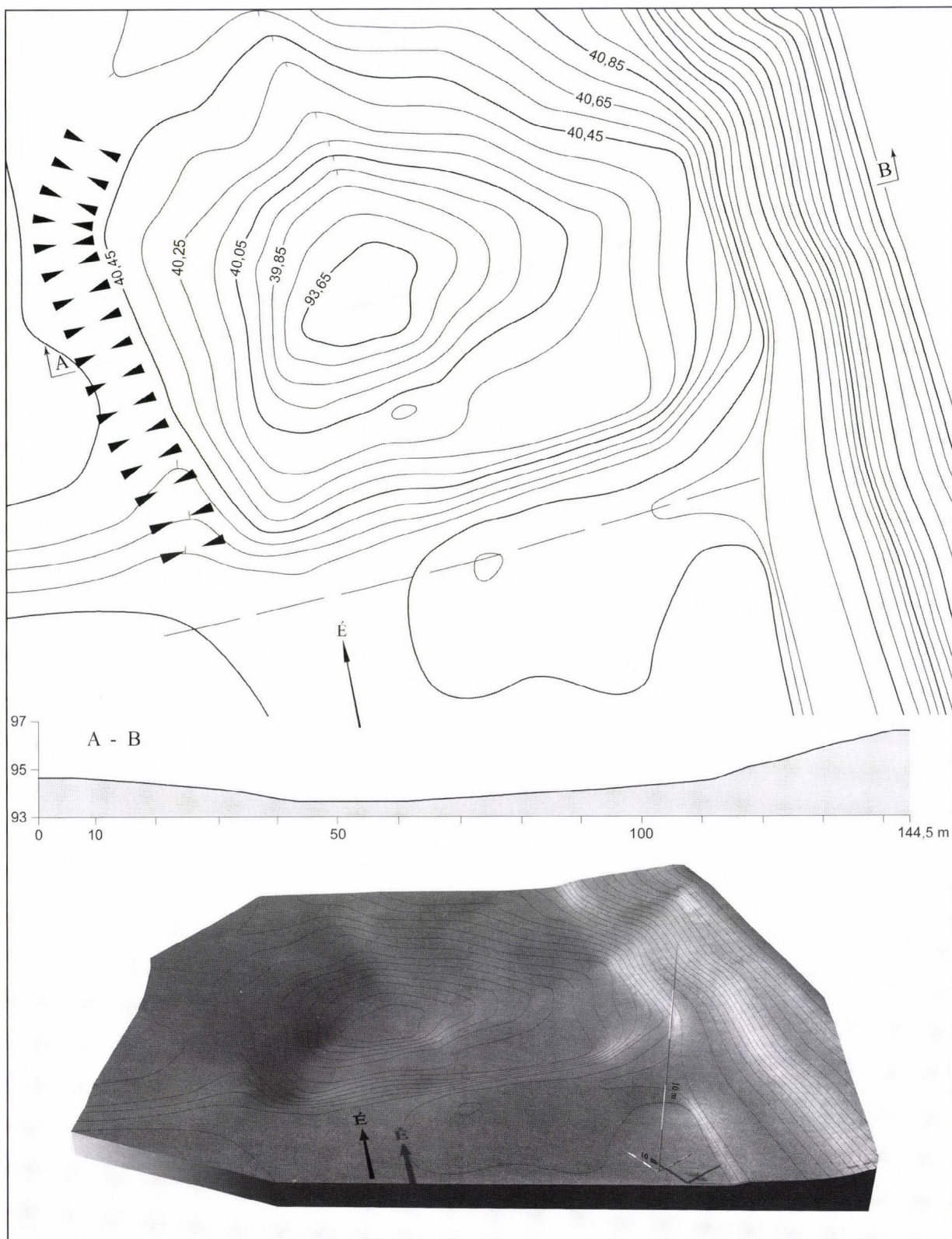
Az Alsónyilas dűlő a falutól K-re, a Duna árterében, a gát előtt található. Tengerszint feletti magassága kb. 94 m, a Duna árteréből alig emelkedik ki. (240. ábra)

Terepbejárás, felmérés

Földesi János helybeli lakos szerint itt volt Péter úr vára, amely 1526-ig állt fenn.¹ Az általa megjelölt helyen, az árterben hosszan elnyúló, alacsony dombhátak vannak. 1993. évi terepbejárásom során várra utaló nyomokat nem találtam.

240. Madocsa–Alsónyilas. Helyszínvázlat

241. Madocsa-Alsónyilas. Szintvonalas felmérés: Magony Rita, 2000; terepmodell: Réti Zsolt

242. Madocsa–Alsönyilas. Légi felvétel (2004. június 9.)

Ezen a környéken több alkalommal végeztem légi felderítést, míg végül 1998 tavaszán figyeltem fel egy lekerekített sarkú négyszög alakú objektumra. Ez az egykor árokkal övezett, környezetéből alig kiemelkedő domb az Alsönyilas dűlőben található. Erről a dűlőről a következőket írták Wosinsky Mór adatközlői: „Az alsönyilas dűlőben az úgy nevezett „Szent alja háton” egy régi épület (valószínűleg kápolna) maradványai. Négyszögű kövek.”² Madocsa 1792. évi térképén ezen a területen jelzik „Pratum Communitatis Körtvély”-t, a közelében pedig Predium Körtvély-t,³ tehát valahol itt kellett lennie a Körtvély nevű középkori falunak. A mi lelőhelyünkön kövek nem fordulnak elő.

A légi felvételek birtokában 2000-ben újra bejártam a területet, és végül megtaláltam a lelőhelyet: Gyengén látszik az övező árok, ott vizesebb a föld. A védett területen a szürke talajon közepes sűrűségben fordultak elő a 13. századi cserepek, kevés patics. A terület jelenleg szántó, ezért ma már csak igen gyengén látszik, hogy egy – kb. 30×40 m-es (0,12 ha), négyszögletes területet egykor árok övezett. Az árok jelenleg megfigyelhető szélessége kb. 4 m, mélysége kb. 20 cm.

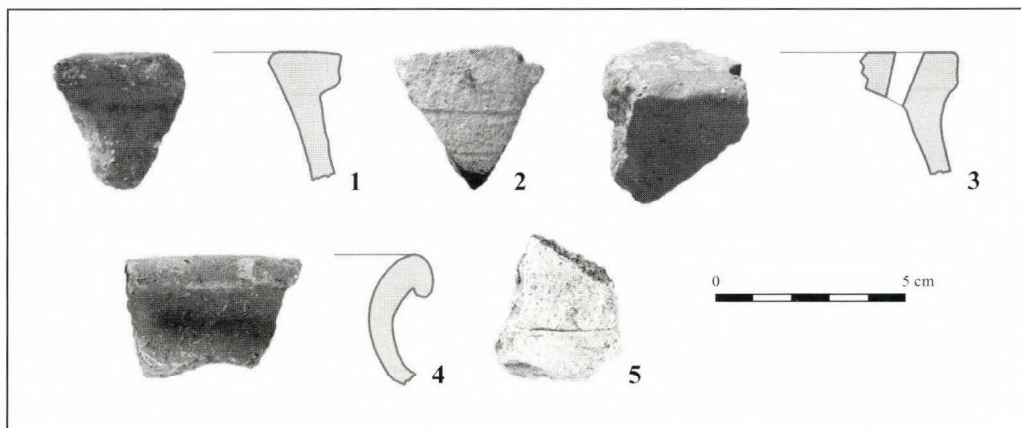
A szintvonalas felmérést 2000-ben Magony Rita készítette el. (241. ábra)

Légi fényképezés

Az objektumra szántásban többnyire szürke folt utal,⁴ ritkán fordul elő, hogy ezen belül látszik az egykori árok foltja is (pl. 1998. márc. 11., 2000. nov. 23.).⁵ Fiatal kukoricában nagyon bizonytalanul, mintha sötétebb zöld lenne a növényzet az egykori árok helyén.⁶ Domborzatilag csupán hóban figyelhető meg az erődítés nyoma.⁷ (242. ábra)

Leletek

A különböző időpontokban végzett terepbejárásokon nagyrészt 13. századi fazéktöredékeket találtam. Ezen kívül előfordult néhány jellegetlen őskori és kelta töredék is.⁸ (243. ábra)

243. Madocsa-Alsónyilas. Felszíni leletek

Összefoglalás

A helyszíni és a légi megfigyelések, valamint a leletek alapján egy kisméretű „erődített hely” állhatott itt a 13. században. Ez a létesítmény talán kapcsolatba hozható a középkori Körtvély faluval.

1 TMFN 183. old., 33/111.

2 SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény 91.63.110. (1891. július).

3 Mappa Faciem Terrenorum Possessionis Madocsa Praediorum item Körtvély et Kormó... – MOL S-12 Div. VIII. No. 10.

4 1999. márc. 25. MTA RI Neg. sz. 182.098; 1998. máj. 6. MTA RI Neg. sz. 178.889.

5 1998. márc. 11. MTA RI Neg. sz. 178.058–059;

6 1998. jún. 25. MTA RI Neg. sz. 179.056–057.

7 1999. dec. 22. MTA RI Neg. sz. 185.405–407.

8 SZWM F.2005.24.1–4; 2005.25.1–4.

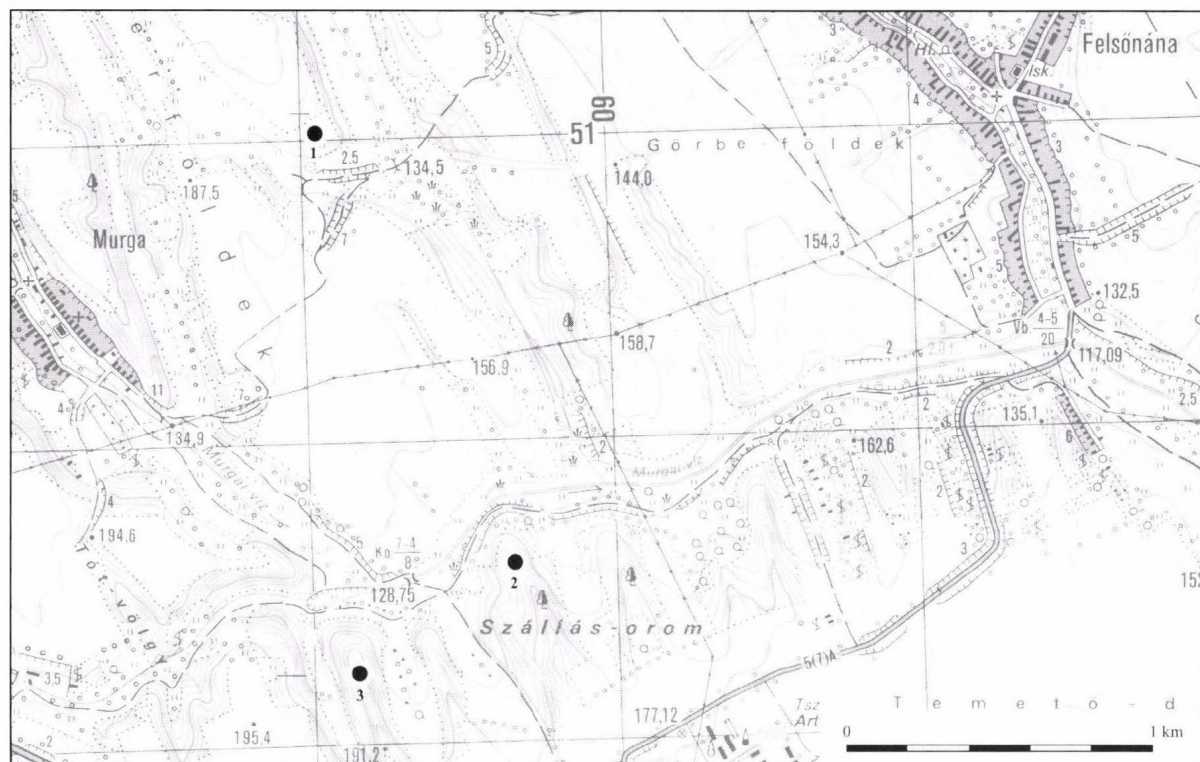
MURGA-SCHANZ (SÁNC)¹

A falutól DK-re, kb. 1–1,5 km-re, a Murgai-víz D-i partján, ÉNy-DK-i irányú hegyhát É-i végén található a földvár. Tengerszint feletti magassága kb. 180 m, a völgy feletti relatív magassága kb. 45 m. (244. ábra 3.)

Kutatástörténet

A várat első ízben az Egyed Antal-féle összeírásban említik: a határban az erdőben „vagyon egy nagy sáncz, a hagyomány török-sáncznak lenni mondja.”²

Az 1859. évi kataszteri térképen „Hármas sáncz”-nak nevezik ezt a területet.³ A Pesty Frigyes-féle Helynévgyűjtemény szerint „van a község határán déli részén két magas csúcsos hegy, melyek helyi elnevezéssel „Grosse und kleine Schantz”-nak neveztetnek, a melyekről azonban más nem ismertes, minthogy mesterségesen összehordott nagy földhalmokból állanak s valaha ellenségnek menhelyül szolgálhattak.”⁴ A dűlők felsorolásakor a Schanzäcker dűlőnél a következőket jegyzik meg: „Ezen dűllőben fekszik 2. magas hegy domb, a melly minden esetre mesterségesen látszik ide rakatva s hordva, s 50 évvel ez előtt erdő lévén, de a közbirtokosság B. Jeszenszky család ki irtotta, részint szántó földekké részint legelővé átalakította.”⁵

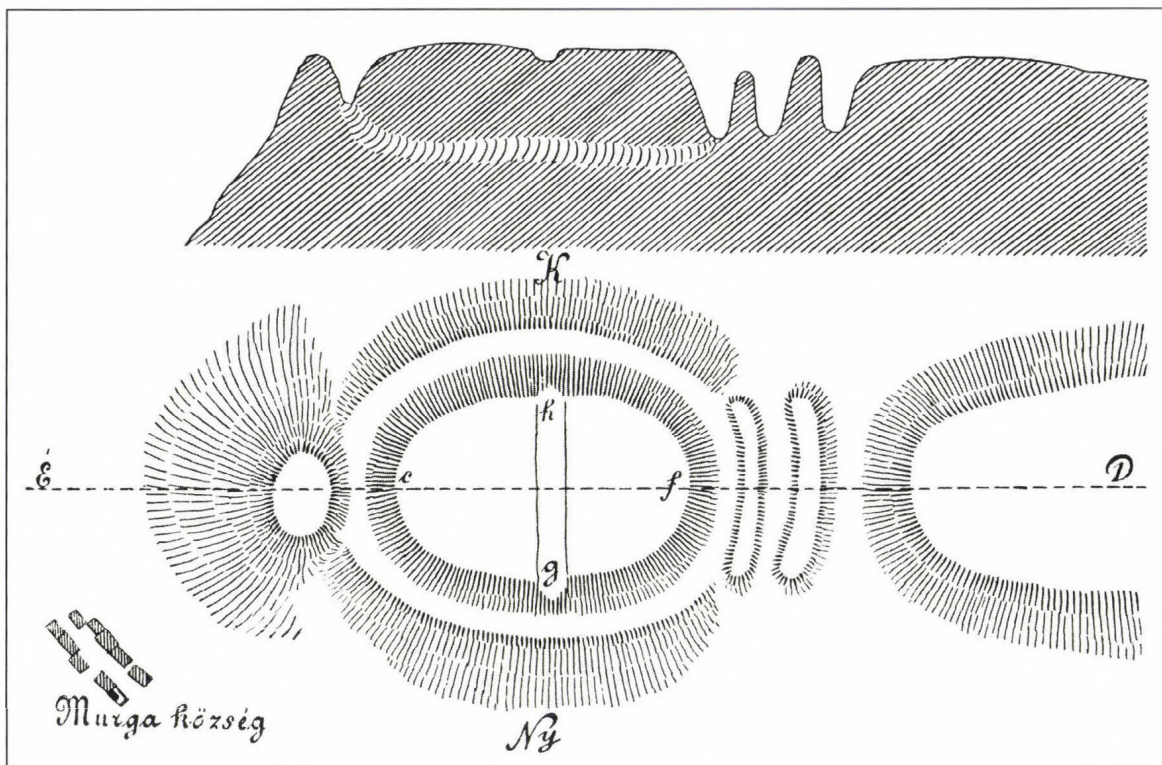
244. Murga-Sánc. Helyszínvázlat

A murgai sánc szerepel Rómer Flóris egyik jegyzőkönyvében is: „a sáncz délről van.”⁶ Az sajnos nem derül ki, hogy Rómer látta-e a várat, vagy pedig mások által említve jegyezte fel.

A Wosinsky Mór által a falvakhoz kiküldött kérdőívre adott válaszban a „sánczhegy”-nél az erősítést nem említik: „nyugati oldalán egyenes irányban meglehetősen hosszúságban pincze alakú bejárat van ásva annak belső végén pedig lefelé egyenes irányban mély üreg ásva, melyek azonban vizmosás és besikamlás folytán most már csaknem betöltvék.”⁷

A vár első részletes leírását, alap- és metszetrajzát Wosinsky Mórnak köszönhetjük „a murgai sáncz magas fensíkját azonban nemcsak átlag 5 m széles árok, hanem azonkívül még jelenleg is átlag 10 m magas sánctöltés veszi körül.

A hegygerincz déli részétől három igen mély bevágás s azok között hagyott két magas földfal választja el. A legelső, „a” bevágás alul 20 m széles, felül még több. A második, „c” bevágás alul 8 méter széles. A löss-rétegből álló, első, „b” válaszfal 19 m magas, a második, „d” 15 méter magas. A sáncz elypsis-alakú fensíkja 47 m hosszú s 15 m széles. E középső fensíkot – melynek meredek oldalfalai 20–25 méter magasak – veszi körül a mély árok s a magas töltés. A fensík közepét kelet-nyugati irányban egy 5 m széles árok szeli keresztül. A középső fensík mély sánczárkán túl észak felé egy magányosan álló, picziny hegykúp van még s azon túl nyulik a hegy északi lejtője a völgybe.”⁸ (245. ábra) Wosinsky ásatást is végzett a vár területén: 1892. október 3-án „másod ízben vizsgáltam meg s ez alkalommal nagyobb munkaerővel a sáncz középső részének majdnem egész fensíkját átforgattam.”⁹ Az ásatás során „több helyen keresztben fekvő, igen erős (25–30 ctm. átmérőjű), elszenesedett tölgyfa-gerendákra s azok között rendkívül sok, keményre égett sártapasz-darabra akadtam, melyek mind kiégett vesszők nyomait tüntetik fel.”¹⁰ A leletek és megfigyelések alapján az ásató arra következtetett, hogy a védett területen „fából és részint sártapaszos vesszőfonással” készült, hatalmas várépület állt. Talált néhány terméskő darabot is, de falat, téglát nem. Igen sok volt az edénytöredék, amelyek Wosinsky szerint egykorúak. Jellemzőik: „szemcsékkel teli szürke agyag, a vastag perem s a hullámvonalas díszítés. Egy festett darabot is találtam és pedig szürke alapon barnára festett sávolylyal.”¹¹ A cserepeken kívül őrlőköveket, hamut, állatcsontokat is talált.

245. Murga-Sánc. A vár rajza, *Wosinsky* (1896) nyomán

Átvágta az egyik „löss-ből hányt” töltést is, de ebben nem talált leleteket.¹²

A murgai és teveli várak kapcsán *Wosinsky* megállapítja, hogy ezek őskori földvárak mintájára készültek, „azzal a különbséggel, hogy ezeknél két oldali leásás után fennmaradt föld-falakat találunk elválasztó akadály gyanánt s ezeken népvándorlás kori edénytöredékeket találtam. E földvárak azonban az edénytöredékek technikája és díszítése után következtetve csak a népvándorlás legvégső szakából valók.”¹³

Sándorfi György az általa akkor ismert várakat csoportosítva Murgát a „bizonytalan korú 10–14. századi várak” közé sorolta – *Wosinsky* leírására hivatkozva.¹⁴

A vár jelenlegi állapota

Az ÉNy-DK-i irányú domb D-i, kiszélesedő végén szántóföldi művelés folyik. É felé haladva oldala egyre meredekebb, viszonylag lapos teteje egyre keskenyebb. É-i vége menetelesen lejt a völgy felé. A vár a domb É-i harmadában helyezkedik el, területét jelenleg sűrű bozót fedi. A lesarkított téglalap alakú, 8–14 × 39 m-es (kb. 0,0429 ha) fővárat egykor körben árok övezte. Ez jelenleg a K-i és Ny-i hosszanti oldalon, középtájon a rámosódott föld miatt terasz alakú. Az É-i árokszakaszmélysége a platótól kb. 6 m, szélessége az árokfenéknél 3, fent kb. 17 m. A D-i árokszakaszmélysége a lakóterülettől számítva kb. 5 m, szélessége alul 3, fent 15 m. A felszíni nyomok alapján az árokból kitermelt földet kifelé dobták. Kimondott sáncforma nem látszik, de a kidobott földdel még meredekebbé tették a hegyoldalt. Az ároknak a völgy felőli végén jelenleg két téglalap alakú gödör, köztük pedig az eredeti talaj látszik. Lehet, hogy itt is átvágást akartak készíteni, de ez a munka valamiért félbeszakadt. A lakóterületet övező ároktól D-re a hegy gerincét még két átvágás tagolja. Az árok után következő átvágás mélysége kb. 4 m, szélessége alul 3, felül 16 m. A legdélebbi átvágás mélysége 4 m, szélessége 6, illetve 25 m. Az innen kikerült földet az átvágás K-i és Ny-i végén terítették szét, így szabályos félkörívben megszakították a hegy egyenes oldalát. A középső átvágás nem tökéletes: a K-i és Ny-i végén egy keskeny sávon megmaradt az eredeti felszín.

Terepbejárás

A vár területén többször végeztünk terepbejárást.¹⁵ Bejártam a vár alatti, a Murgai-völgybe D felől torkolló kis mellékvölgyet is. Az őszi búzában, illetve boronált szántásban azonban leleteket nem találtam.¹⁶ A várat 1994-ben Nováki Gyulával mértük fel. (246. *ábra*) A felmérés idején a sűrű aljnövényzetben leletet nem találtunk. Az erődítés szerkezetét szemléletesen mutatja a felmérés alapján készült háromdimenziós kép. (247. *ábra*)

Légi fényképezés

A várról az első légi felvételt – tudomásom szerint – 1952-ben készítették. A térképezési céllal készült fotón jól láthatóak az erődítés maradványai: megfigyelhető a lakóterületet övező árok és az átvágások is. A felszín akkor még nem volt olyan bozotos, mint jelenleg.¹⁷

A vár légi fényképezése az utóbbi években a sűrű bozót miatt igen nehéz. Még lombmentes időben sem mindig láthatóak az átvágások, árkok, sáncok. Szerencsés esetben azonban vegetációs időszakban is észlelhető az erődítés (2000. április 9.). Általában hóban, sűrűlőfényben észlelhetők legjobban ezek a nyomok.¹⁸ 2003. február 28-án, a szerencsés körülményeknek köszönhetően a vékony hó és a ferde napsütés által kirajzolódott a sáncárok és a kettős átvágás. (248. *ábra*)

Ásatás

2002-ben szondázó ásatást végeztem a vár területén.¹⁹ A feltárás célja a vár pontos korának és szerkezetének tisztázása, illetve Wosinsky Mór ásatásainak hitelesítése volt. Öt kutatóárokkal vizsgáltuk meg a fővár területét. Ennek eredményeként tisztázódott a vár kora: a viszonylag sok kerámia és kevés fémlelet alapján egyértelmű, hogy 13. századi. Miután Wosinsky valóban csaknem teljesen felásta a lakóterületet, ott csak kevés – általa érintetlenül hagyott – eredeti rétegződést, objektumot találtunk: a vár DNy-i sarkában, a 4. árokban fedeztünk fel egy érintetlen hulladékgödört (1. gödör).

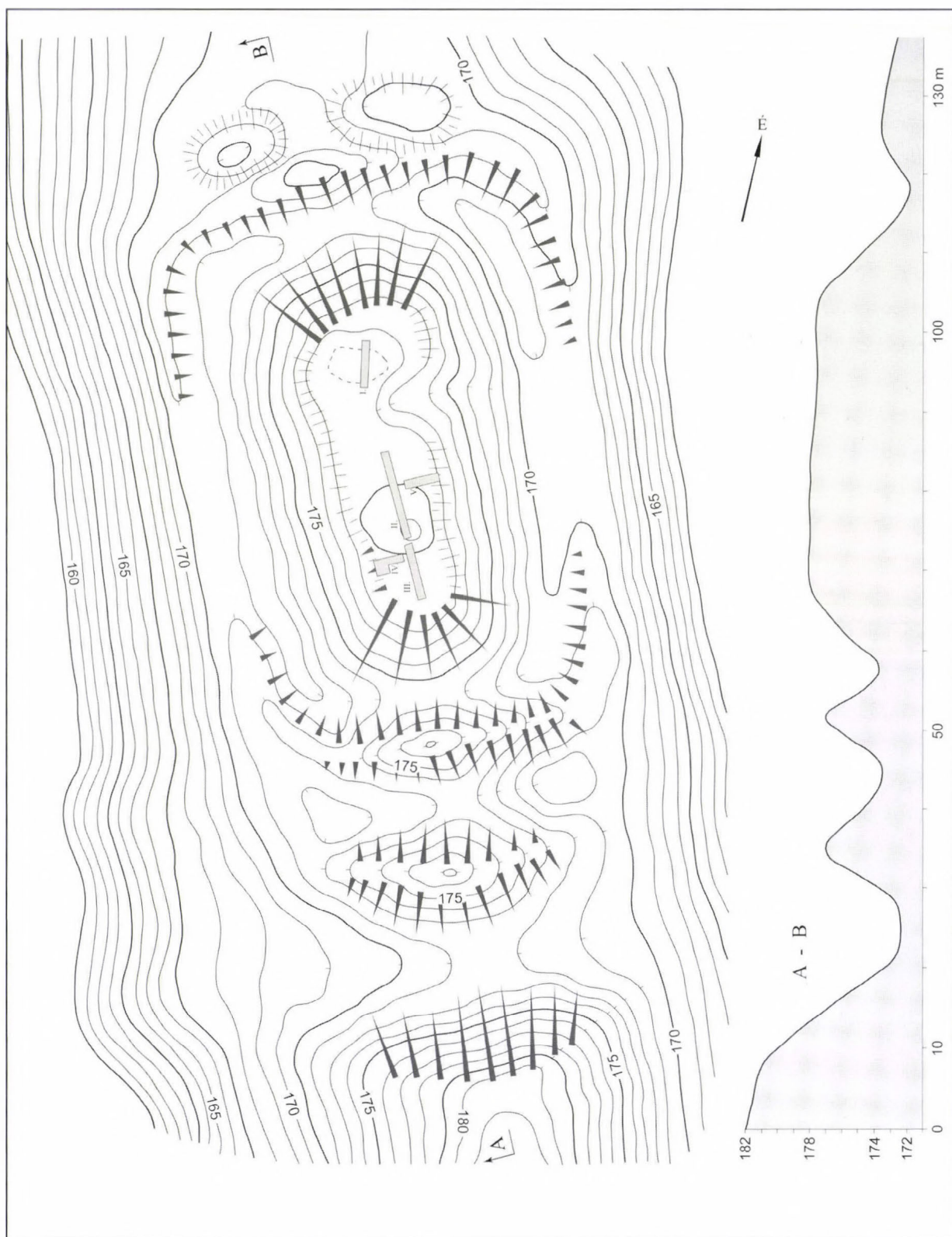
A Wosinsky által említett erős gerendáknak mi nem találtuk nyomát. Patics is alig fordult elő. Csupán a védett terület középső részén, a 2. és 5. kutatóárok rétegei alapján tudtunk arra következtetni, hogy ott egy kb. 2,80 × 4,40 m-es épület állhatott.²⁰

Egyértelműen paliszádra utaló nyomokat nem találtunk.

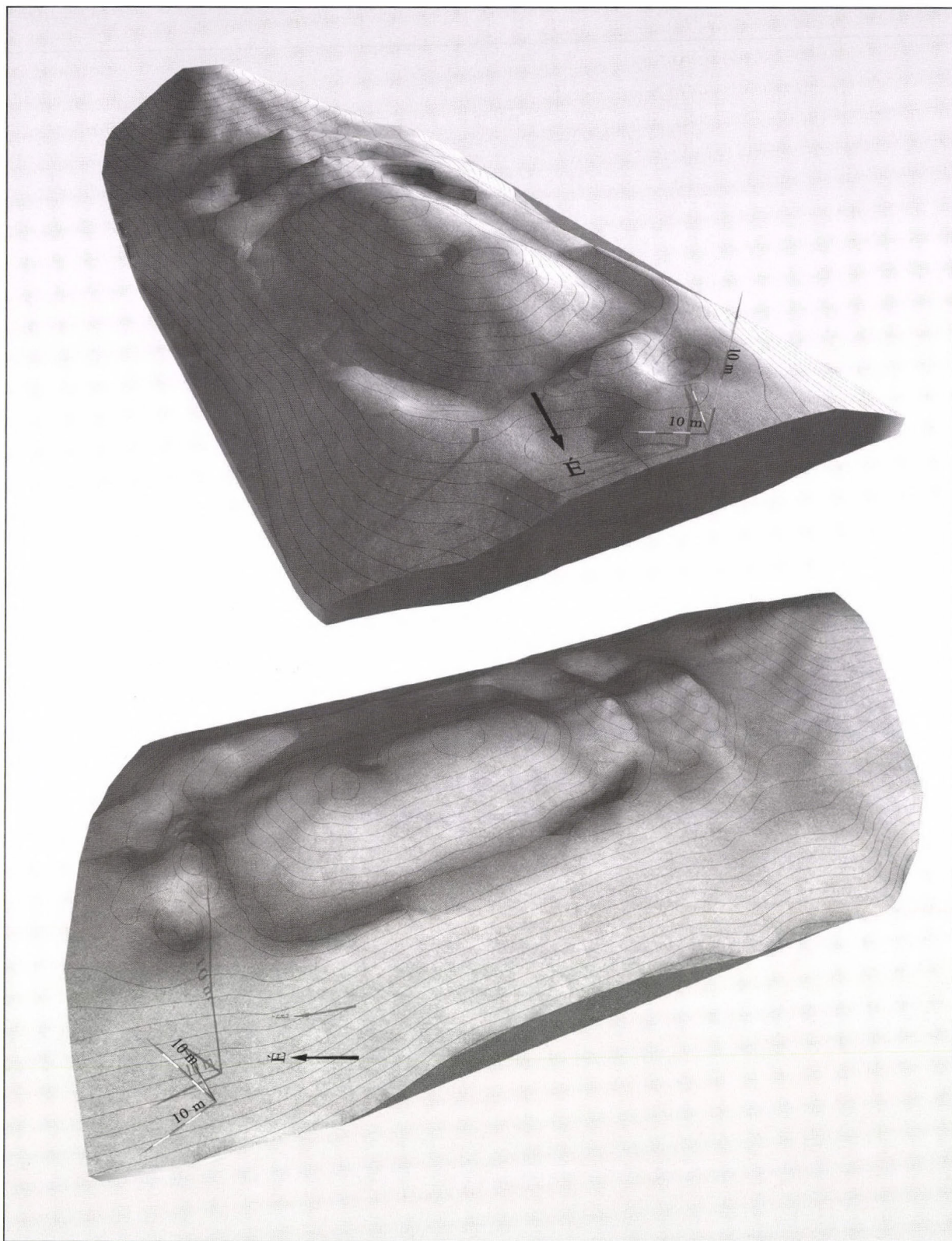
Kerámia (249. ábra)

A leletanyag zöme kerámia, azon belül pedig fazéktöredék. Az egykori, tényleges mennyiség megítélése igen nehéz, miután Wosinsky Mór rövid beszámolója szerint igen sok volt a lelet: az edénytöredékek jellemzője a „szemcsékkel teli szürke agyag, a vastag perem s a hullámvonalas díszítés. Egy festett darabot is találtam és pedig szürke alapon barnára festett sávolylyal.”²¹ A cserepeken kívül őrlőköveket, hamut, állatcsontokat is talált. Sajnos, a feltárásokról sem a dokumentáció, sem maga a leletanyag nem maradt meg vagy nem azonosítható.

A 2002. évi szondázó ásatás edénytöredékeinek 99 %-a fazéktöredék. Ezeken kívül mindössze 1 db csészeperem és 1 db fedőtöredék került elő. A fazéktöredékek kavicsos anyagúak, durva kidolgozásúak, kézi korongon készültek. Többségükben szürkék, redukált égetésűek. Kevés a vörös, a szürkésfehér, valamint a sárgásbarna színű töredék. A peremek általában kettősen tagoltak; de előfordul az enyhén behúzott szélű is. A peremek átmérője 7,5–12,5 cm között váltakozik. A fazekak oldalát (többnyire a vállat, hasat, ritkábban a nyakat) díszítették. Nagyjából azonos arányban fordul elő a fogaskerékdísz, az egysoros hullámvonal és a csigavonal. A fogaskerékdísz többnyire a vállon, ritkábban a nyakon figyelhető meg; a díszítés formája álló vagy fekvő téglalap, négyzet, lesarkított háromszög. A hullámvonal egy-egy soros, váltakozva csigavonallal, vagy pedig egymás alatt több egysoros bekarcolás fordul elő.

246. Murga-Sánc. Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula, 1994)

247. Murga-Sánc. A vár háromdimenziós ábrázolása (Réti Zsolt)

248. Murga-Sánc. Légi felvétel (2003. február 28.)

Viszonylag gyakori a fenékbélyeg: megtalálható a küllős (körben és anélkül) és a kereszt alak is. A fenéktálmérők 8,5–13 cm között váltakoznak.

A töredékekből egy fazekat lehetett összeállítani: a szürke, kavicsos anyagú, redukált égetésű edény nyújtott testű, korongról leemelt. Pereme kettősen tagolt, nyaka rövid. A nyaktól a has aljáig egy-egy sor bekarcolt hullámvonal díszíti. Magassága 26,9 cm.²²

Fémtárgyak (249. ábra)

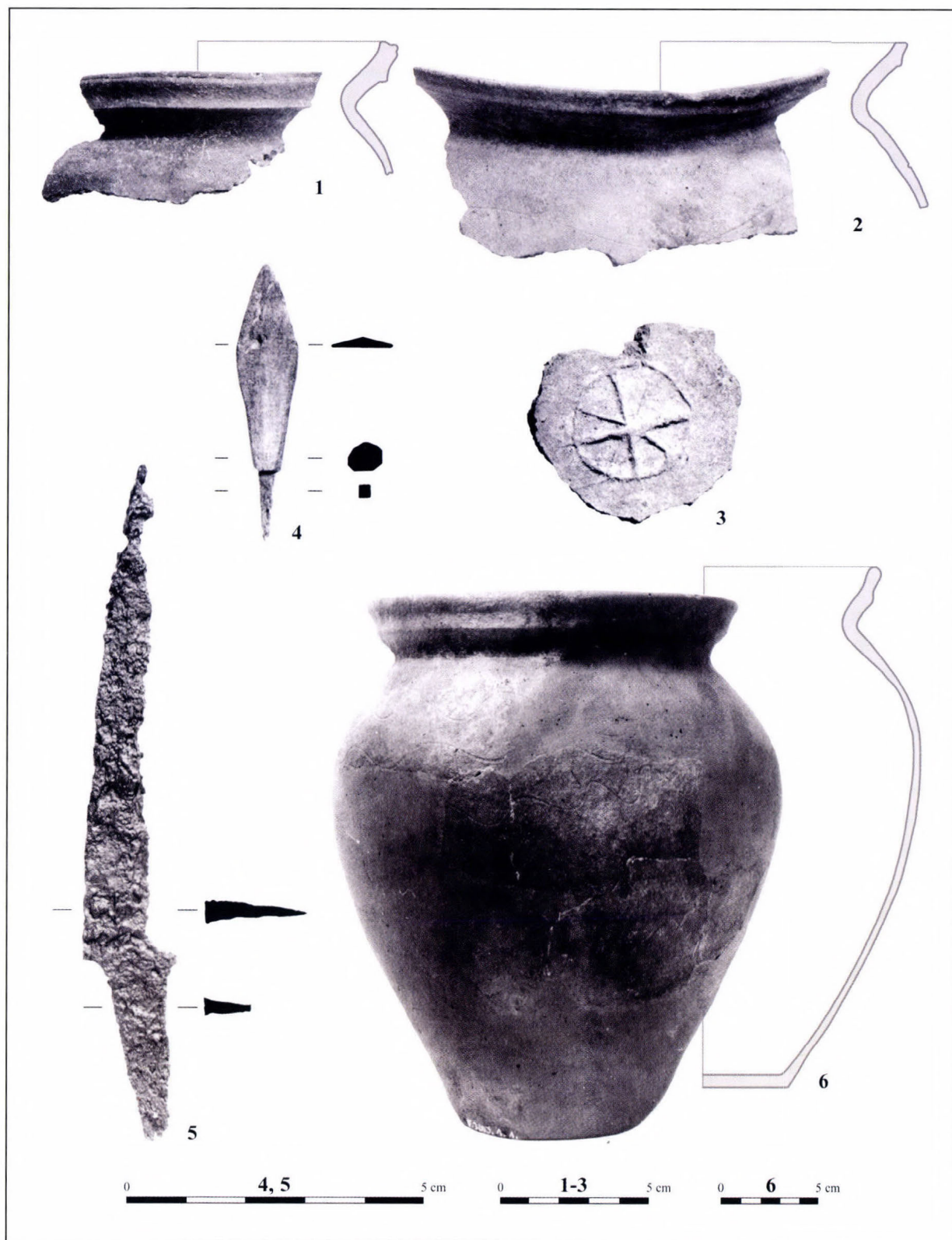
A 2002. évi ásatás során igen kevés fémlelet került felszínre. Wosinsky feltárásán feltehetően több vas és egyéb használati tárgy bukkant elő, de ő ezeket nem említi.

A kevés és rossz állapotú vastárgy közül említést érdemel a nyéltűskés nyílhegy, több töredékes sarkantyú, egy irtó-vesszővágó kés és egy túszerűen hegyesedő szerszám.

Az egyetlen megmunkált csonttárgy talán tűtartó lehetett.

A kerámia – anyaga, díszítése és kidolgozása alapján – a 13. századra keltezhető. A hasonló korú, Tolna megyei várak közül Váralja-Várfőn fordulnak elő hasonló típusok. Ott azonban a redukált égetésű fazéktöredékek aránya lényegesen kisebb, mint Murgán.²³ Váralján megtalálhatók a fehér csészék is, amelyeket Murgán mindössze egyetlen kis töredék képvisel.²⁴ Tolna megyében (elsősorban a megye D–DNy-i részén) a késő középkorban is megtalálható a kézi korong használata és a hullámvonalas/csigavonalas díszítés, de akkor már más a soványító anyag (kavics helyett homok) és a peremforma is.²⁵

Írott források nem említik a várat. Közvetlen környékén – a többszörös terepbejárások ellenére – sem találtam hasonló korú településre utaló nyomokat. A helyi hagyomány szerint a régi murgai templom a temető ÉNy-i szélén állt. A jelenleg is használt temető a falu K-i szélén, a Murgai víz D-i partján emelkedő dombon található (helyi neve Kirchberg). A helybeliek által jelzett területet jelenleg sok, a sírokról és környékükről kiszedett gaz fedi. Közeliében, a síroknál egy-két középkori cserepet, habarcsot találtam. A feltételezett templomtól Ny-ra, szántásban rézkori cserepeket gyűjtöttem. Ha valóban itt állt a középkori templom, akkor a falu a templom alatti lejtőn lehetett, de ez most bozótos erdő, megfigyelésre alkalmatlan.²⁶ Ez a lelőhely a vártól légvonalban mintegy 1200 m-re helyezkedik el. Más, hasonló korú település – tudomásom szerint – nincs a közvetlen

249. Murga-Sánc. Kerámia- és fémleletek

környéken. A legközelebbi – általam ismert – középkori falu Felsőnána–Ónána. Ez a vártól É-ra, légvonalban 2 km-re található.

A Sánc tehát nagy valószínűséggel az Árpád-korban is Murga faluhoz kapcsolódott. Birtokosuk minden bizonnyal a Morgai (Murgai) család volt. A falu első említése 1500-ból származik, ekkor possessio, a Morgai családé.²⁷ A család tagjai közül Morgai Marcel 1446-ban,²⁸ Morgia-i Miklós tolnai alispán pedig 1525-ben tanúként szerepel. Utóbbi esetben Morgia-i Mihály kérésére indítottak vizsgálatot.²⁹ Azt csak feltételezhetjük, hogy a vár és a falu a 13. században is ennek a családnak volt a birtoka. Erre vonatkozóan azonban nincs semmi támpontunk.

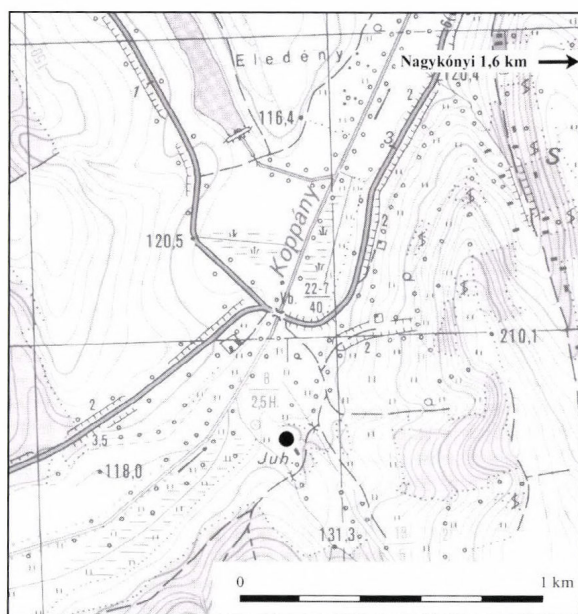
Összefoglalás

Ez a vár – elhelyezkedése, nagysága, erődítésének szerkezete és a leletek – alapján tipikus Árpád-kori erődítés. A leletek, ásatási megfigyelések szerint egyértelmű, hogy a várat lakták. Nem tudjuk viszont, hogy maga a tulajdonos és családja, vagy esetleg a várnagya tartózkodott itt.

- 1 Az ásatási dokumentációban tévedésből Schanzberg néven szerepel a vár.
- 2 *Egyed* (1829) 180.
- 3 TMÖL K 87 (1859): A térképnek ez a része hiányzik, a megnevezés csak az összefoglaló lapon szerepel.
- 4 *Gaál–Kőhegyi* (1975) 338. – TMFN 60/96. 297. old.
- 5 *Gaál–Kőhegyi* (1975) 339.
- 6 *Rómer* Jkv. XIX. 163.
- 7 Murga, 1891. július 25: SZWM újkori történeti gyűjtemény 91.63.76.
- 8 *Wosinsky* (1896) 263.
- 9 *Wosinsky* (1896) 263. – Kérdés, hogy a „másod ízben” kifejezés második ásatásra utal, vagy pedig első alkalommal csupán felszíni kutatást végzett ott.
- 10 *Wosinsky* (1896) 264.
- 11 *Wosinsky* (1896) 264.
- 12 *Wosinsky* (1896) 264.
- 13 *Wosinsky* (1896) II. 842.
- 14 *Sándorfi* (1979) 251.
- 15 1988: Miklós Zsuzsa, Nováki Gyula, Sándorfi György; 1993: Miklós Zsuzsa; 1994: Miklós Zsuzsa, Nováki Gyula; 1999: Miklós Zsuzsa.
- 16 1999, 2000: Miklós Zsuzsa; RKM 2000, 243. sz.
- 17 HIM HT L-34-50-C-a Nytsz. 43932, 43945. Fotózás magassága 4000 m.
- 18 Vö. Miklós Zsuzsa légi felvételei: 1995. dec. 9. MTA RI Neg. sz. 170.497; 1998. dec. 9. MTA RI Neg. sz. 180.792–794.; 2000. április 9. MTA RI Neg. sz. 186.230.
- 19 RKM 2002, 244.
- 20 *Wosinsky* arról nem számolt be, hogy mi lett a gerendák a sorsa. Feltehetően kiemelték és a felszínen hagyták őket, és ott elporladtak. A 2002. évi feltárásnál ugyanis csupán az 1. árok D-i szélén találtunk kevés elszenesedett gerendamaradványt: itt – a jelenlegi felszín alatt 20–40 cm-rel – 70 cm széles, lapos aljú, 50 cm mély árkot figyeltünk meg. A famaradványok a laza, szürkésbarna, paticsos betöltésben heverték.
- 21 *Wosinsky* (1896) 264.
- 22 SZWM F.2003.1.1.
- 23 V. ö. *Miklós* (1998) 131. old., 8–11. kép.
- 24 V. ö. *Miklós* (1998) 132. old., 8. kép 2–3.
- 25 Lásd például Őcsény–Oltovány, Dombóvár–Szigeterdő leleteit (mindkettő a szerző ásatása, feldolgozásuk jelenleg is folyik).
- 26 Miklós Zsuzsa terepbejárása, 2003. április 15.
- 27 *Csánki* (1897) III. 442.
- 28 *Szakály* (1998) 213.
- 29 *Szakály* (1998) 210–211; MOL DI 89 220, és MOL DI. 89 219.

NAGYKÖNYI-ELEDÉNY

A falutól DNy-ra, a Koppány D-i partján, az ártérből enyhén kiemelkedő dombháton található a földvár. Tengerszint feletti magassága 124 m, relatív magassága kb. 9 m. (250. ábra)

250. Nagykőnyi-Eledény. Helyszínvázlat

Kutatástörténet

Első ízben a Tudományos Gyűjteményben említik.¹ Fényes Elek geográfiai szótára szerint Méhes pusztán Leányváranak, Eledény pusztán pedig Kupa váranak omladékai láthatók. Az utolsónak hármas sánczai jól megkülönböztethetők.²

A Wosinsky Mór által kiküldött kérdőívre ezzel kapcsolatban a következőket válaszolták: „Eledényi pusztán – Kőnyi helység mellett – a rétek felett van egy nagyobb terjedelmű domb, melynek tetején a mesterséges bevágások régi földterodítményre mutatnak.”³

Genthon a Tudományos Gyűjteményre hivatkozva írja: „Kupavár az Eledényi pusztán, csekély falmaradványok.”⁴

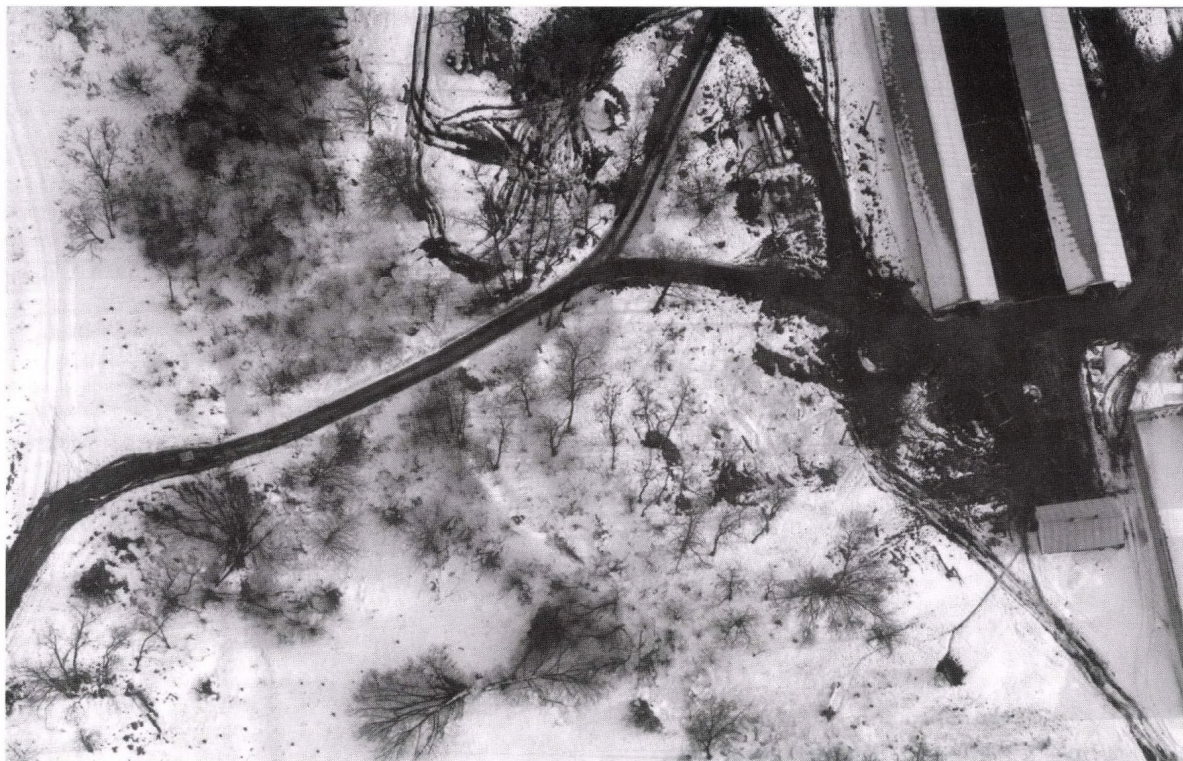
Koppány Tibor a castellumok között említi, a történeti adatokkal együtt.⁵

Terepbejárás, felmérés

1959-ben Mészáros Gyula végzett helyszínelést a lelőhelyen: az értényi általános iskola igazgatósága értesítette a szekszárdi múzeumot, hogy az Eledény dülőben „földalatti üreget, benne sír- emléket, fegyvereket találtak.” Mészáros Gyula a környékbeli lakosok által észlelt alagút, feliratos kő létezését fenntartással kezelte, ilyenekre utaló nyomokat a helyszínen nem talált. Megfigyelései szerint a vár nyomát már csak egy ív alakban húzódó, fűvel-fával benőtt, sáncszerű domborulat jelzi, középső szakaszán szekér-szélességű réssel, amelyet a nép „vaskapu”-nak nevez. A sánc belső részében tölcser alakú beásást figyelt meg, benne egy odahengerített, összeégett téglákból álló faltömbbel. Az egyik helybeli szerint a domb alján, annak Ny-i oldalán egy alkalommal sok téglát szedtek ki. A jelzett helyen Mészáros Gyula egy próbagödört ásott, amelyben 50 cm mélységben téglalaplatot találtak.⁶

251. Nagykönyi-Eledény. Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula, 1992)

252. Nagykónyi-Eledény. Légi felvétel (2003. február 28.)

1962-ben Torma István végzett itt terepbejárást. 1980-ban Nováki Gyulával és Torma Istvánnal néztük meg a lelőhelyet. Akkori megfigyeléseink szerint az út kb. a harmadánál vágja át a dombot, amelyet sánc, és azon kívül árok övez. A domb DNy-i részén juhhodály állt. A felszínen igen sok turkálást láttunk, ezekben őskori és középkori cserepeket találtunk. A geodéziai felmérést 1992-ben készítettük el Nováki Gyulával. (251. ábra) A felmérés idején igen sűrű volt az aljnövényzet (elsősorban bodzabokrok). A juhászat akkor több – hevenyészve felépített – akolból, lóistállóból és lakóházból állt. Ezen épületek egy része a vár déli és délkeleti részére települt rá, ezáltal itt csak nagy vonalakban lehetett mérni; a Ny-i és É-i oldal azonban jól felismerhető volt. Az erődítést a K-i és DK-i oldalán egy ma is használatban levő mélyút zárja le, minden bizonnyal az egykori várárkot felhasználva. Itt a vár egykori sáncát és a várárkot teljesen kiforgatták eredeti alakjából.

A vár nyomai tehát kb. a fele területen maradtak fenn, a Ny-i és É-i oldalon, a Koppány árterületére támaszkodva. Területe eredetileg kb. négyzet (esetleg ötszögű) volt, egy-egy oldalának hossza kb. 25–27 m. Sánc vette körbe, majd a várárkon túl újabb sánc következett. E kettős védelmi gyűrű bizonyára körbevette az egész várat, DK-i és K-i oldalán azonban ennek ma már nincs nyoma a felszínen. A külső védelmi gyűrű átmérője kb. 50–55 m. A védett terület nagysága 0,06 ha.

A Ny–ÉNy-i oldalon további két védelmi vonal látható, mindkettő egyszerű, elmosódott peremet jelent, de csak kb. 40 m hosszan követhetők. É-i végük a Koppány ártere fölé emelkedő, természetes magaspártban végződik, D-i irányban azonban fokozatosan elmosódnak, eltűnnek. Feltehetően nem ilyen rövidiek voltak, de folytatásukat a juhászat épületei eltüntették.

A vár központi része 1–1,5 m-rel alacsonyabb szinten van, mint az ezt körülvevő sánc.

Légi fényképezés

Az 1950-es évek katonai légi felvételein még viszonylag tisztán látszik az erődítés: megfigyelhető, hogy a jelenleg ismert vár DNy felé egykor továbbterjedt. Ezen a szakaszon azonban ma már – az újkori bolygatások miatt – nem találtunk árkot-sáncot.⁷

A földvárat takaró bokros erdő miatt csak hóban, sűrűlőfény mellett lehet itt fotózni. Akkor is inkább az erődítés É-i széle bontakozik ki. (252. ábra)

Leletek

A felszíni turkálásokból őskori és középkori (Árpád-kori és késő középkori) edénytöredékeket gyűjtöttünk.⁸

Történeti adatok

Az eredetileg az ozorai vár uradalmához tartozó udvarházat 1521-ben a Hédervári Ferencről elkobzott birtokokkal együtt Batthyány Ferenc kapta meg.⁹

A vár egyetlen okleveles említése Hédervári Ferenc 1530. évi végrendeletében fordul elő, amelyben nemesi kúriáját és kastélyát feleségére, Rokonoky Dorottyára hagyja: „...possessiones suas Edelen, cum curia nobilitari domoque lapidea ibidem constructa, necnon Erhen, Bak...”¹⁰ 1720-ban romjairól azt írták, hogy „mintha valaha kastél vagy valami udvarház lett volna.”¹¹

1963-ban Torma István a földvártól ÉNy-ra, Ny-ra eső domboldalon igen sok kiszántott középkori ház nyomait figyelte meg, kb. 200–300 m hosszan. A hamus foltokban sok Árpád-kori és késő középkori cserepet gyűjtött.¹²

Összegzés

A fentiek szerint Nagykőnyi határában középkori, oklevelekben is említett castellum maradványai találhatók. Az erődítés közvetlenül az Edelény nevű középkori falu mellett helyezkedett el. Beépítettségéről, védelmi rendszeréről csak ásatással nyerhetünk adatokat.

1 Tudományos Gyűjtemény 1824. X. 69.

2 Fényes (1851) 309.

3 1891. július 30: SZWM újkori történeti gyűjtemény 91.63.98. – Ezt az adatot – tudomásom szerint – Wosinsky nem használta fel a monográfia írásakor.

4 Genthon (1959) 95.

5 Koppány (1999) 138.

6 Mészáros Gyula kiszállási jelentése, 1959. szeptember 7. MNM Adattára I. 1960/46. (SZWM Adattára 49-73.).

7 HIM HT

8 SZWM 73.48.1.9; 73.238.1–73.245.3; 85.18.1–3.

9 Koppány (1999) 138. – Dl. 101.551, 101.553, 101.572 és Batthyány lt. Acta Antiqua, Alm. 3. Lcd. 5. no. 9.

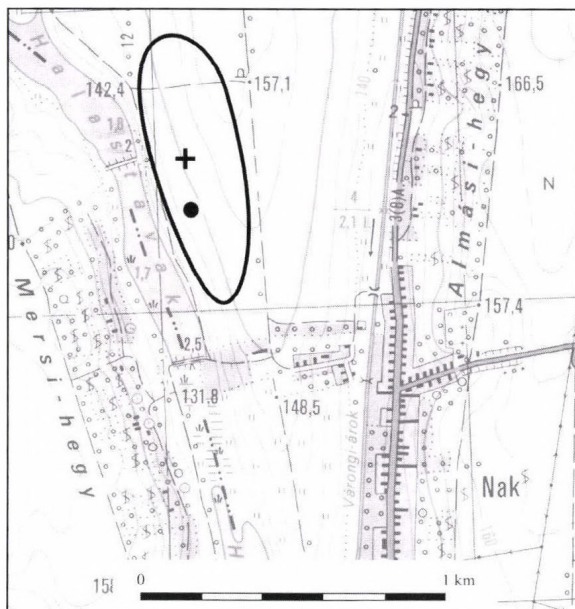
10 Hédervári oklt. II. 25.

11 Koppány (1999) 138. – MOL Esterházy lt. 259. cs. Fasc. V. No. 601. p. 149.

12 SZWM 73.244.1–11.

NAK-4. TÁBLA (ÖKÖRÉLÉS-NYUGATI)

A falutól ÉNy-ra kb. 1 km-re, az Attala-inámi-víz K-i partján levő, árokkal övezett objektumra légi felderítés közben figyeltem fel 2001. május 13-án. A völgyre enyhén lejtő domboldalon a szántásban sötét gyűrű utalt a lelőhelyre.¹ Tengerszint feletti magassága kb. 140 m, a völgy feletti relatív magassága mintegy 10 m. (253. ábra)

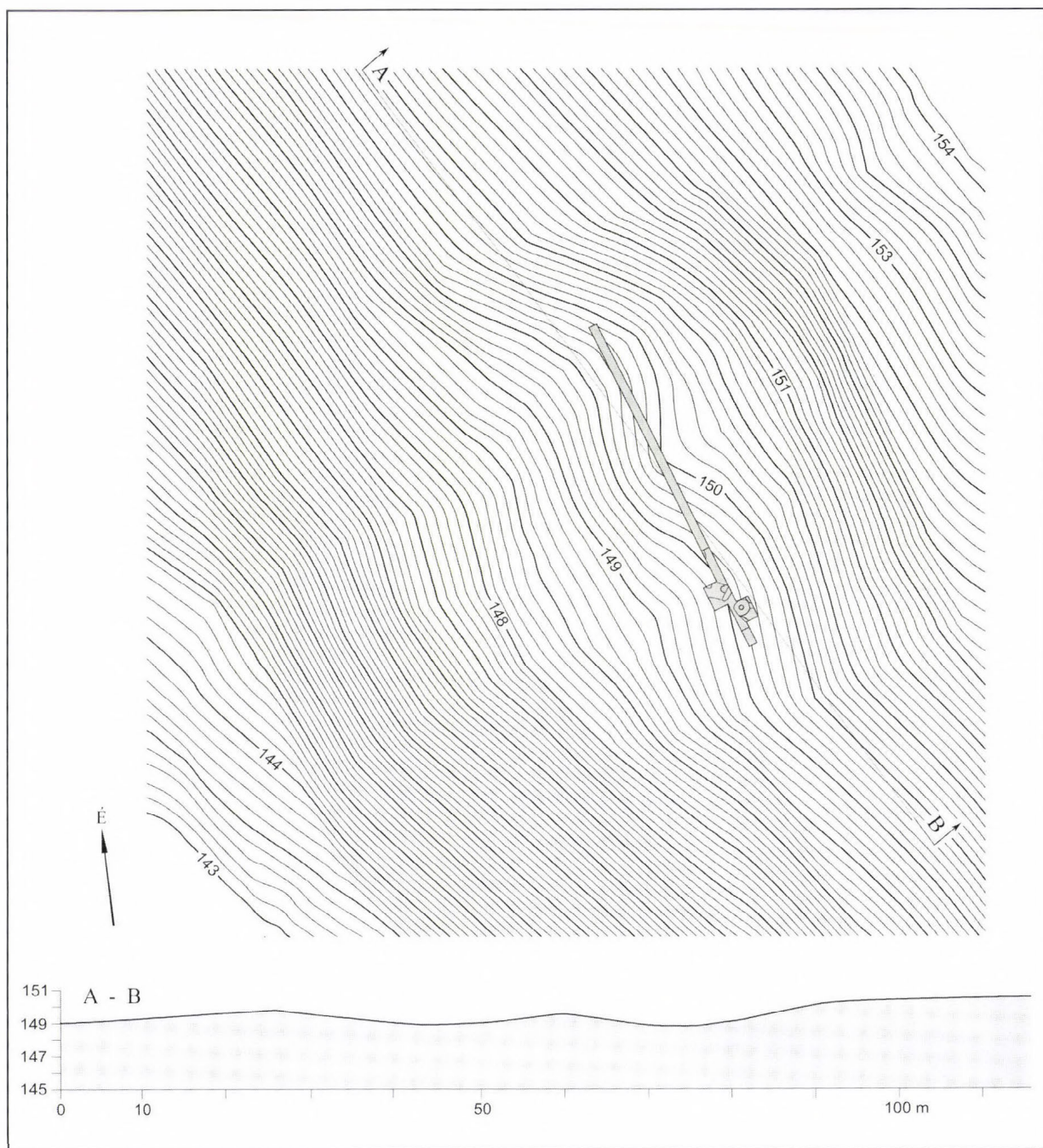
253. Nak-4. tábla. Helyszínvázlat

Terepbejárás

Első alkalommal 2003 tavaszán nyílt lehetőségem a lokalizálásra és terepbejárásra. Akkor, a fiatal vetésben nem látszott az árok, a felszíni leletek (13–15. századi cserepek) azonban középkori faluhelyre utaltak.² 2004 tavaszán szántásban szépen kirajzolódott az erődítés: az egykori sáncárokra

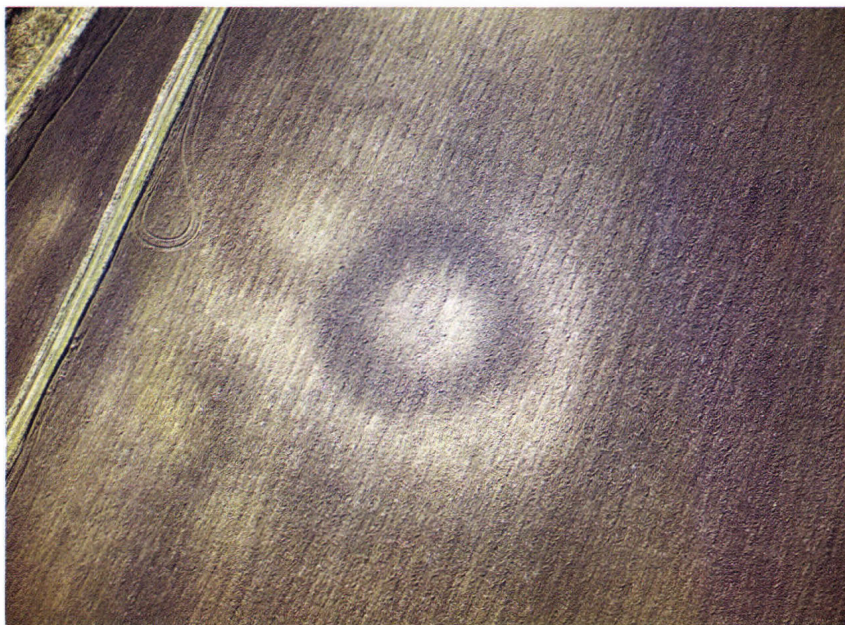
254. Nak-4. tábla. A vár É felől (Miklós Zsuzsa felvétele, 2005)

255. Nak-4. tábla. Szintvonalas felmérés (Miklós Zsuzsa – Korondán Zoltán, 2005)

széles, sötétbarna gyűrű utal, ezen belül – az árokból mintegy 1 m-rel kiemelkedő – kerek dombszka látható. Ennek átmérője kb. 22 m. Az árok szélessége átlag 8 m. Érdekes módon az árok és az általa övezett terület mélyebben helyezkedik el, mint a környezete. (254. ábra) A nedves szántásban a falu házaira sötétbarna, enyhén paticsszemcsés foltok utaltak. Edénytöredékeket közepes sűrűségben találtam: nagy részük Árpád-kori; a késő középkori töredék ennél lényegesen kevesebb. Állatsont alig volt. Az árokkal övezett területtől É-ra néhány száz méterre a téglatörmelék folt és néhány embercsont töredék templomra utal.³

A geodéziai felmérésre 2005-ben került sor. (255. ábra)

256. Nak-4. tábla. Légi felvétel (2002. május 8.)

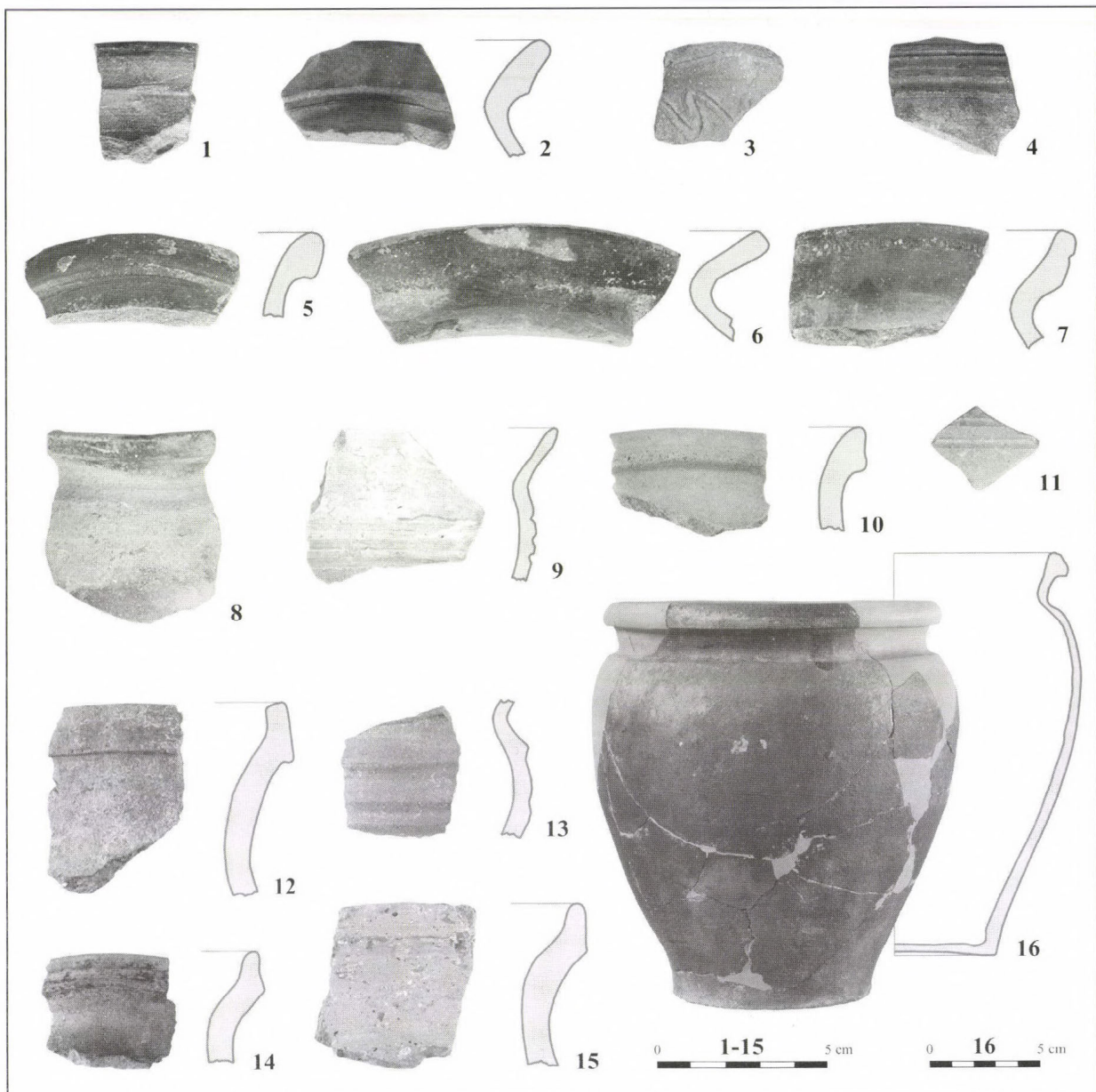
257. Nak-4. tábla. Légi felvétel (2003. május 29.)

Légi fényképezés

A 2001. évi megfigyelés óta rendszeresen légi fényképezem a lelőhelyet, amely például 2002 tavaszán igen jól látszott a szántásban.⁴ (256. *ábra*)

2003 tavaszán vetésben a belső, sötétzöld gyűrűn kívül sárgászöld, majd azon kívül vékony, környezeténél sötétebb zöld gyűrű utalt az erődítésre.⁵ (257. *ábra*)

Ugyanez év júniusában, a már learatott gabonában is mutatkozott a belső, széles, sötét gyűrű.⁶ 2004 júliusában kukoricában sötétzöld gyűrű utalt a sáncárok helyére.⁷

258. Nak-4. tábla. Leletek

Ásatás

A 2005. évi szondázó ásatást az erődítés szokatlan elhelyezkedése miatt végeztem.

A felmérés szerint a 20-22 m átmérőjű dombot 8-9 m széles árok övezi. A jelenlegi felszínen mérve a védett terület kb. 1 m-rel emelkedik ki az árokból.

A feltárás során 1 m széles, 44 m hosszú, É-D-i irányú árokkal átvágtuk a teljes védett területet, valamint a sáncárok É-i szakaszát. A lakóterületen épületre utaló objektumot már nem figyelhetünk meg; az intenzív mezőgazdasági művelés miatt az eredeti felszín már lekopott, ezért lehet sárga színű ez a terület. Az árok D-i vége közelében, közvetlenül a sáncárok D-i szakaszának szélé mellett két hulladékgyűjtőt tártunk fel: az 1. gödör szabálytalan alakú; D-i végén keskeny, függőleges falú szakasz mutatkozott. A jelenlegi felszíntől mérve 150 cm mély, ÉK-DNy-i irányú árok esetleg alapozási árok, illetve cölöpöknek ásott árok is lehetett, de ennek eldöntésére nagyobb felüle-

259. Nak-4. tábla. A sáncárok átvágása (Miklós Zsuzsa felvétele, 2005)

tű feltárás szükséges. A gödrökből 13. századi, apróra tört fazékdarabok és állatcsontok kerültek felszínre. (258. ábra)

A sáncárok betöltése sötétszürke, csaknem fekete, kemény talaj, amelyből csak szórványosan kerültek elő edénytöredékek. 110–120 cm mélységben igen sok, nagyméretű állatcsontot és 1–2 vasszőget találtunk. Kb. 160 cm mélységtől lefelé már sárgásabb színű a talaj, de még mindig előfordulnak benne leletek. 280 cm mélységig folytattuk a feltárást, de az árok alját nem értük el. A munkát omlásveszély miatt hagytuk abba. Megfigyeléseink szerint az árok tompa V alakú volt, iránya alapján az alja kb. 1 m-rel lehet lejjebb, mint ameddig kibontottuk. A sáncárok területéről, 280 cm mélységből 15. századi leletek kerültek elő.⁸ (259. ábra)

A leletek és a megfigyelések szerint a sáncárok betöltődése a 15. században kezdődött el. Legalábbis erre utalnak a belehullott edénytöredékek. Ugyanakkor az is bizonyosnak látszik, hogy akkor még elég mély volt az árok, és akár védelmi funkciót is betölthetett. A betöltés felső, szinte leletmentes rétegei nagy valószínűséggel a szántóföldi művelés következtében jöttek létre: a folyamatos szántással lassanként betöltődött az árok, és csupán a környékről került bele – véletlenszerűen – néhány cserép, állatcsont, vasszőg.

Történeti adatok

Lelőhelyünk tehát egyházas falu volt, amely – az eddigi leletek alapján – a 13–15. század között élt. Területén helyezkedett el egy kisméretű, árokkal övezett vár is, minden bizonnyal a település birtokosának erősített háza. A falu azonosítására több lehetőség is adódik:

1. Ez volt a középkori Nak. Első okleveles említése 1304-ből származik: ekkor Pápa nembeli Kustán fia László fia Demeter, fia János fiainak, Istvánnak és Domokosnak 80 márkáért eladta Nak birtokát és földjét minden tartozékával, a rajta alapított, Szent István vértanú tiszteletére szentelt templommal (in honore beatj Stephanij protomarthiris) és annak kegyúri jogával együtt.⁹ A templom szerepel a pápai tizedjegyzékben is.¹⁰ 1350-ben Possessio Nook,¹¹ 1351-ben Villa Nock, Nok,¹² 1379-ben Naak.¹³ 1450-ben Nak, amely részben a veszprémi püspökség birtoka volt.¹⁴

A helybeliek a jelenlegi Nak belterületén, közelebbről nem ismert helyen tudnak kövek előkerüléséről, amelyet a falu régi templomával azonosítanak. Talán az egykori településre utalnak a Fő utcában gyűjtött középkori cserepek.¹⁵ Mindez természetesen kevés adat ahhoz, hogy ide lokalizáljuk a középkori Nakot, de ezt a lehetőséget sem kell elvetnünk.

Az eddigiek alapján tehát nem lehet bizonyítani, hogy a középkori Nak a jelenlegi falu területén helyezkedett el. Az is kérdéses, hogy a 4. táblán levő lelőhely azonosítható Nak-kal. Ami megfelel az oklevelekben levő adatoknak: templomos falu volt; a leletek kora nagyjából egyezik (Árpád-kori és késő középkori leletek is találhatóak itt).

2. Lelőhelyünkkel szemben, a völgy Ny-i oldalán emelkedik a Mersi-hegy. A nakiak szerint itt is állt valamikor templom, amelynek maradványait szántás közben megfigyelhették.¹⁶ A középkori Merse¹⁷ templomos voltára utal az egyik névváltozat: Egyházasmerse. 1276-ból Egyházasmersei Gáspár (Gaspar de Heighazasmerse) nevű királyi embert ismerünk.¹⁸ Ugyanígy néven említik a falut 1343-ban (Ighazasmerse)¹⁹, 1345-ben is (Eghazasmersa)²⁰ és 1346-ban is (Eghazas Merse).²¹ Plébánosát a pápai tizedjegyzék Ómerse név alatt említi.²²

K. Németh András utóbbi faluval azonosítja lelőhelyünket.²³ Szerintem azonban inkább Nakhoz köthető. Mindenesetre a kérdés eldöntéséhez további kutatások szükségesek.

Összefoglalás

A Nak határában elhelyezkedő középkori, templomos falu területén állt egykor egy árokkal övezett „kisvár”, amelynek építési ideje az eddigi megfigyelések, leletek alapján a 13. századra tehető (ezen belüli keltezést a leletanyag nem tesz lehetővé). Miután egyelőre nem dönthető el, hogy lelőhelyünk valóban azonosítható-e a középkori Nakkal, az is kérdéses, hogy az erődítést melyik birtokos család építette. A kérdések tisztázásához további levéltári kutatások, továbbá ásatások szükségesek.

1 MTA RI Neg. sz. 191.266–267.

2 SZWM F.2005.57.1–11.

3 RKM 2004, 148; Leletek: SZWM F.2005.58.1–7.

4 MTA RI Adattára Neg. sz. 197.443–44.

5 MTA RI Adattára Neg. sz. 201.440–442, 201.489–490.

6 Miklós Zsuzsa légi fotója, 2003. június 23.

7 RKM 2004, 148.

8 Leletek: SZWM F.2005.59.1–84.

9 AnjOkmt I. 86, magyarul: *Érszegi* (1978) 49.

10 Mon. Vat. I/1. 277, 299. Vö. *Timár* (1999) 305.

11 *Csánki* (1897) III. 443. – Zichy cs. okmt. II. 412.

12 *Csánki* (1897) III. 443. – *Fejér* IX. 2. 126.

13 *Csánki* (1897) III. 443. – Veszprémi kpt. h. llt. Cap. 107.

14 *Csánki* (1897) III. 443. – Zsélyi llt.

15 Fő u. 73. SZWM F.2006.25.1–7. Néhány őskori töredéken kívül főleg Árpád-kori cserepek kerültek elő: *Miklós* (2006) 163.

16 A helybeliek szíves szóbeli közlése.

17 Az okleveles adatokat K. Németh András kutatásai alapján foglaltam össze: *K. Németh* (2006).

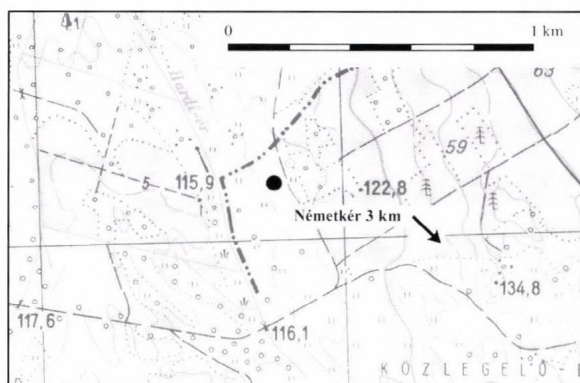
18 ÁUO IX. 149.

19 *Szakály* (1998) 9. sz.

- 20 Szakály (1998) 11. sz.
 21 Fenyvesi (2000) 185, 194. sz.
 22 Mon. Vat. I/1. 263, 277, 298, 306. V. ö. Timár (1999) 306.
 23 K. Németh (2006) 130–131.

NÉMETKÉR-KÖZLEGEŐ

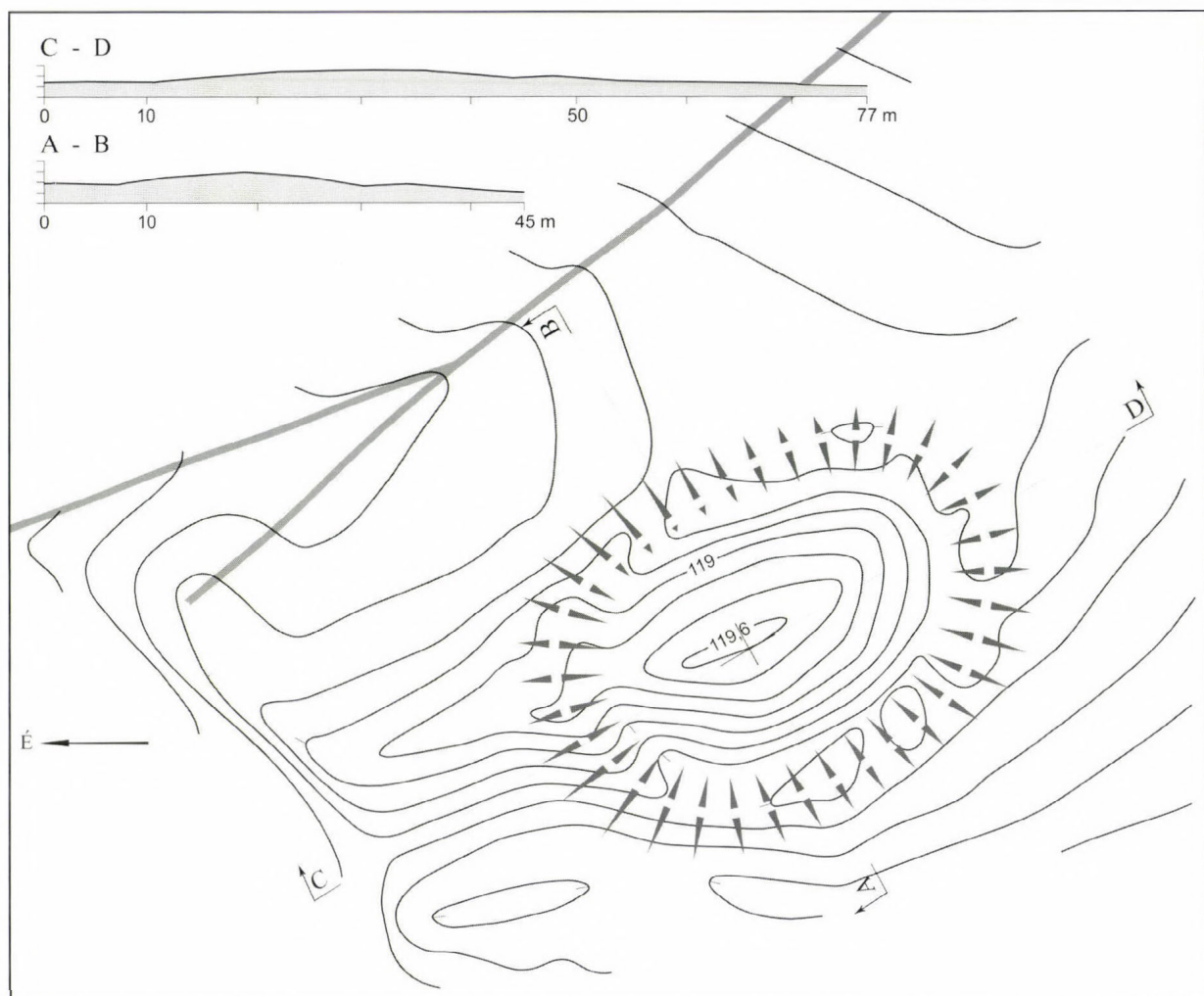
A földvár a falutól ÉNy-ra kb. 3 km-re, a Hardi-ér K-i partján helyezkedik el, a vizenyős területből mintegy 4,5 m-re kiemelkedő dombok egyikén. Tengerszint feletti magassága 119,60 m. (260. ábra)

260. Németskér-Közlegelő. Helyszínvázlat

261. Németskér-Közlegelő. Légi (infra) felvétel (2003. június 23.)

262. Németskér-Közlegelő. Szintvonalas felmérés (Miklós Zsuzsa – Korondán Zoltán, 2003)

A Tolna megyei földvárkutatók keretében, 2003. június 23-án, átrepülés közben vettem észre a Németskér határában, a Közlegelő dűlőben levő, árokkal, sáncsal övezett dombot. (261. ábra) A kb. 20×30 m-es (0,06 ha), ovális dombot körben árok és kívül sánc övezi. A dűs fűű legelőn leletet nem találtam.

A geodéziai felmérésre késő ősszel nyílt lehetőség. (262. ábra) Ugyanakkor bejártuk a környéket is, a legelőn a vakond- és disznótúrásokat néztük meg. Mindössze 1 db fehér, kavicsos anyagú, középkori fazékoldalt találtunk.¹ Megnéztük a közelben levő szántást is, de a frissen boronált talajban nem találtunk leleteket.

A minimális lelet ellenére az árokkal övezett domb – mérete, szerkezete alapján – minden bizonnyal Árpád-kori földvár. Korának, szerkezetének pontos megállapításához természetesen ásatás szükséges.²

Erről az objektumról sem régi térképeken, sem egyéb forrásmunkában nem találtam adatot. A lelőhely minden bizonnyal a középkori Hard faluval állhatott kapcsolatban.³ A település neve nemeselek nevében fordult elő 1280-ban, 1324-ben, 1325-ben, 1334-ben.⁴

1 SZWM F.2005.9.1.

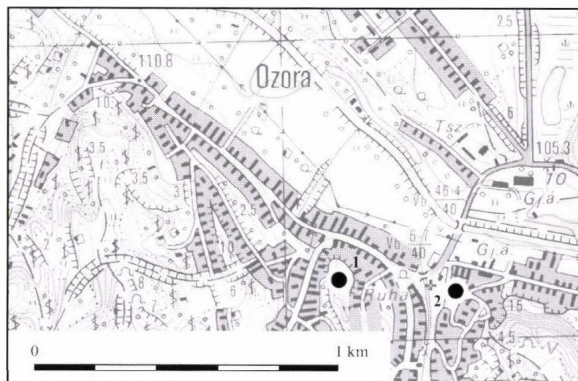
2 A felmérésről részletes feldolgozás is készült: Cseke – Miklós (2004) 87–96.

3 Erre a lehetőségre Torma István hívta fel figyelmemet. Segítségét ezúton is köszönöm.

4 Györffy (1987) 387.

OZORA-KÁLVÁRIA¹

A Kálvária a falu felett, a Sió jobb partján emelkedő, ÉNy-DK-i irányban hosszan elnyúló domb ÉNy-i végén található. Tengerszint feletti magassága kb. 150 m, relatív magassága a Sió felett mintegy 40 m. (263. ábra 1.)

263. Ozora-Kálvária. Helyszínvázlat

Kutatástörténet

A három oldalról meredek domb végén egykor kétrészes földvár állt. A kb. 20 × 30 m alapterületű (0,06 ha) fővárat É, K és D felől 10–15 m széles árok övezi, amelynek a dombtetőtől számított mélysége 3–4 m. Az ettől D felé levő, mintegy 30 m hosszú elővár egy – a domb teljes szélességében húzódó – 1–1,5 m mély átvágás védte. Ezen a dombon állították fel a kálvária 3 keresztjét; az átvágás középső részét valószínűleg ezért töltötték be.² (264. ábra)

A fővárat jelenleg sűrű fenyves fedi, az elővár teteje füves. A megfigyelési lehetőségeket erősen csökkentik a legújabb kori, főleg II. világháborús- és kincskereső árkok, gödrök.

A vár első részletes leírását Wosinsky Mór készítette el. A sáncárok szélességét 9, mélységét 1–1,5 m-re becsülte. Ottjártakor az erődített terület fásított volt, de az így megforgatott talajban sem talált leleteket. Wosinsky a leletek hiánya ellenére az őskori földvárak között említi a lelőhelyet.³

264. Ozora-Kálvária. A vár a falu felől 1960 körül (Balás Vilmos felvétele)

265. Ozora-Kálvária. Szintvonalas felmérés (Virágh Dénes, 1975/1987)

1961-ben Torma István végzett itt terepbejárást, de sem az ismételt fásításhoz ásott gödrökben, sem a háborús fútoárkokban nem talált leleteket.⁴ Patek Erzsébet – Wosinsky nyomán – őskorinak tartja a földvárat, de ezt a megállapítást a leletek hiánya miatt bizonytalannak tekinti.⁵

1981-ben Nováki Gyula részletes leírást, vázlatos alaprajzot is készített az általa középkori jellegűnek tartott erődítésről. A fővár részletes szintvonalas felmérését 1975-ben, az elővárét 1987-ben készítette el Virágh Dénes. (265. ábra)

Légi fényképezés

Az egyik – 1968-ban – készült légi fotón jól látszik körben a fővárat övező árok, és az elővár körül a sekélyebb sáncárok. Akkor még nagyrészt füves, kissé bokros volt a vár területe.⁶

Napjainkban a várat fedő sűrű fenyves miatt csak hóban, napsütésben érdemes fotózni a lelőhelyet: akkor kibontakozik az erődítés vonala.

Ásatás

A vár korának, az esetleges épületek és az erődítés szerkezetének tisztázására 1982-ben szondázó ásatást végeztem.

Kutatóárkokkal átvágtuk a fővárat, a sáncárkot és a külső árkot is. Az ásatás során épületre utaló nyomok nem kerültek elő. A fővár erősen bolygatott, így az esetleges épületnyomokat tönkretelheték az újkorban is. Ha ez történt volna, a leletek akkor is jelezték volna a lakottságot. Ezzel szemben a fővár területén mindössze két db cserép bukkant elő 80 cm mélységben: vöröses színű, homokos, apró kavicsos anyagú fazékoldal egy sor fogaskerek dísszel; szürkés, erősen kavicsos anyagú, díszítetlen fazékoldal. Mindkettő a 12–13. századra tehető. Ugyanebben a rétegben, 1 m mélységben felelt egy deszkakoporsóban eltemetett csecsemő. A koporsó jegenyefenyőből (*abies alba*)⁷ készült, a sír melléklet nélküli.

A felső, kevert rétegből egy 15–16. századi, nyállapos, műhelyjeggyel ellátott késtöröredék került elő.

A fővár D-i végén, az 1. árokban csekély nyomok arra utalnak, hogy ott esetleg fa paliszád húzódott. Az erős bolygatottság miatt azonban ez nem egyértelmű. A vár Ny-i részén – hasonló okokból – még ennyit sem lehetett megfigyelni.

A sáncárokból mindössze néhány újkori edénytöröredék bukkant elő. Az árok eredetileg meredek falú, ellaposodó aljú volt. Jelenleg az újkori teraszozással és különböző gödrökkel erősen bolygatott.

Az elővárat a domb folytatásától elválasztó átvágásban egyáltalán nem volt lelet.⁸

A vár – típusa alapján – a 12. század végén–13. században keletkezett. Ebből a korból származik a két edénytöröredék. Az ásatási megfigyelések szerint a várat nem lakták, csupán menedékhelynek szánták. A középkori falu pontos helyét még nem ismerjük, csak annyit tudunk, hogy a mai plébániatemplom és a Kálvária között helyezkedett el.⁹ A település első ismert birtokosai a magukat a faluról nevező, és feltehetően a Döröcske nemzetségből származó Ozoraiak voltak. A vagyonos középnemesi család oklevelekben feltűnő első tagja Ambrus, még a 13. században élt. Egyik fia, Sándor a Kőszegiek tamási várnagya volt. Ozorai lakóhelyét egy 1325. évi oklevél említi. Ez egy nemesi udvarház lehetett, amelyet még a 15. századi források is említenek.¹⁰ A Kálvárián levő erődítést valószínűleg ez a család építtette; az oklevélben szereplő lakóhely minden bizonnyal a faluban állhatott, a várat csupán menedékhelynek szánták.

1 Ez a leírás az 1988-ban megjelent cikk javított, kiegészített változata. – *Miklós* (1988b).

2 A helybeliek közlése szerint a keresztek eredetileg a fővárban voltak felállítva, és a II. világháború után kerültek jelenlegi helyükre, az elővárba.

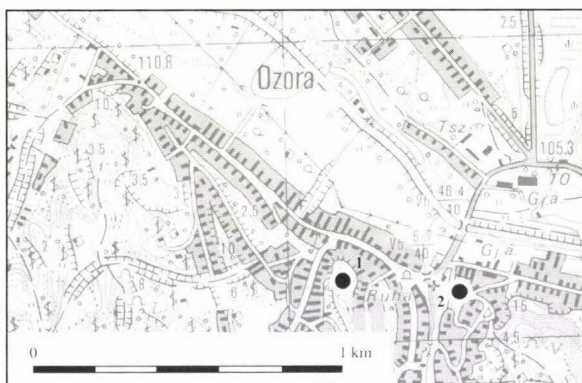
3 *Wosinsky* (1896) 268.

4 Torma István terepbejárása, 1961. okt. 11. – MTA Régészeti Intézet Adattára 1210/1965.

- 5 Patek (1968) 61; Kőszegi Frigyes Patek Erzsébetre hivatkozva a késő bronzkori lelőhelyek között szerepelteti a földvárat. *Kőszegi* (1988) 168.
- 6 MTA RI Térképtár 20. A felvételt 1968-ban a BGTV készítette.
- 7 Kőfalvi Vidor meghatározása.
- 8 Miklós (1988) MTA Régészeti Intézet Adattára Dok. 9/86.
- 9 Feld (2003) 1.
- 10 Feld (2003) 1–2.

OZORA-VÁRKASTÉLY

Az ozorai várkastély a falu É-i szélén, a Sió D-i partján, egy kisebb kiemelkedésen helyezkedik el. Tengerszint feletti magassága kb. 113 m, a völgy feletti relatív magassága mintegy 12–13 m. (266. ábra 2.)

266. Ozora-Várkastély. Helyszínvázlat

Történeti adatok

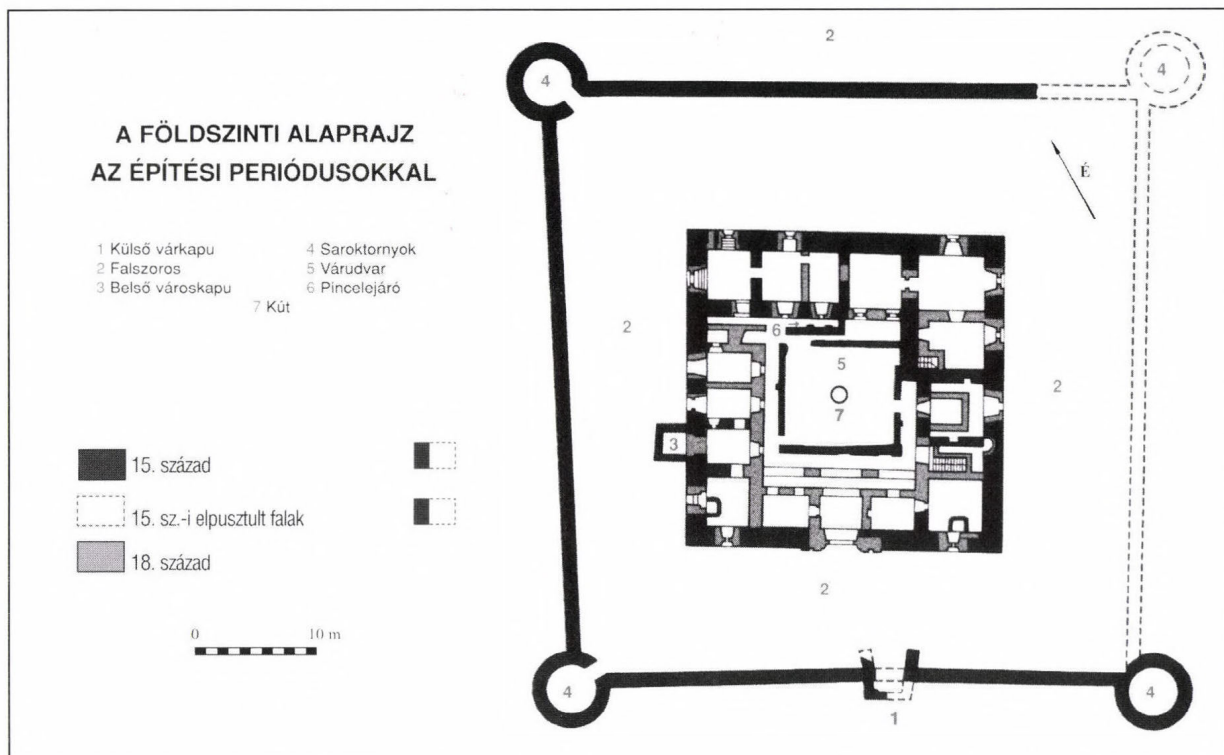
A középkori falu pontos helyét még nem ismerjük, csak annyit tudunk, hogy a mai plébániatemplom és a Kálvária között helyezkedett el.¹ Első ismert birtokosai a magukat a faluról nevező, és feltehetően a Döröcske nemzetségből származó Ozoraiak voltak. A vagyonos középnemesi család oklevelekben feltűnő első tagja Ambrus, még a 13. században élt. Egyik fia, Sándor a Kőszegiek tamási várnagya volt. Ozorai lakóhelyét egy 1325. évi oklevél említi. Ez egy nemesi udvarház lehetett, amelyet még a 15. századi források is említenek.² Minden bizonnyal a 13. században épült a Kálvárián az árokkal-sánccal övezett vár, amelyet azonban – az eddigi kutatások szerint – nem laktak, hanem csak menedékhelynek szánták. (Lásd ugyanebben a kötetben Ozora-Kálvária lelőhelyet)

Ozorai András lányát, Borbálát 1399-ben Zsigmond király fiúsította, miután az Ozoraiak férfiágon kihaltak. Borbála ekkor már Filippo Scolari jegyese volt. A házasság révén Scolari hozzájutott az Ozoraiak birtokaihoz.

Zsigmond király 1416-ban engedélyezte Scolariinak, hogy „kőből, avagy fából várat, erősséget vagy kastélyt emeltethessen ozorai vagy más magyarországi birtokokközpontjában. 1423-ban, amikor Zsigmond király Ozorán járt, már állhatott az épület. (267. ábra)

Filippo Scolari halála (1426) után özvegye még megtarthatta a várat és tartozékait. 1438-ban kelt végrendeletével a várkastélyt és tartozékait Hédervári Lőrinc nádorra hagyta.

Az 1510-es években építették át a várkastélyt „reneszánsz rezidenciává”. Hédervári Ferenc halála (1533) után Török Bálint 1537-ben szerezte meg. Simontornyával, Tamásival és Döbröközzel együtt 1545 novemberében került török kézre.³ A török korban változó létszámú őrsége volt: 1545-ben 106, később 40 körül; a 17. században egyre csökkent a számuk. Hegyi Klára szerint a vár és őrsége 1686-ig

267. Ozora-Várkastély. A várkastély alaprajza, *Feld* (2005) nyomán

megvolt.⁴ A hódoltság során a vár állapota folyamatosan romlott. Az utolsó, 1686. évi ostrom után a négyszögű várnak már csak három oldala állt, a negyediket az ágyúgolyók félig ledöntötték. A visszafoglalás után, 1688–1689-ben készített összeírások szerint az igen romos állapotú várban 200 fős, magyar és rác gyalogosokból álló őrség tartózkodott. A vár katonai jelentősége végül teljesen megszűnt.

A várat még 1622-ben megszerezte az Esterházy család, birtokjogát azonban csak a török hódoltság után tudta érvényesíteni. 1722-ben a várat mint romot említik; helyreállítása 1727-ben kezdődött meg, és 1733-ban fejeződött be. Itt kaptak helyet az uradalmi központ hivatalai, tisztviselői lakások, itt volt a börtön, sőt ide gyűjtötték az uradalom bortermését és néha a gabonát is. A középkori falakból csak a jó állapotúakat használták fel. Így a gótikus és reneszánsz részletek eltűntek a fiókos dongaboltozattal fedett térsorok és a vakolt homlokzatok mögött.

A 18. század vége felé elkezdődött a kastély hanyatlása. 1782-ben el kellett költöztetni az irodákat. Az 1790-es években magtárrá alakították.⁵

A vár kutatása

Az épület régészeti és műemléki feltárása, illetve helyreállítása az 1970-es évek végén, a tető javításával kezdődött és 2002-ben – a külső várfalak kivételével – fejeződött be.

A kutatás során nemcsak a ma is álló épületet tárták fel, hanem közvetlen környékét is. A régészekből, építészekből, művészettörténészekből álló csapatot Feld István irányította. Mivel eredményeket folyamatosan közlik,⁶ ezért itt most csak röviden összefoglalom azokat.

A középkori építkezéseket megelőzően a bronzkor végén az urnamezős kultúra népének volt itt települése. A terület a kultúra 2. periódusában, a HA kor második felében népesült be és valószínűleg a vaskor legelejéig, a HA C-ig lakott volt.⁷

A vár a középkori plébániatemplom mellé épült, a régészeti megfigyelések szerint híd kötötte össze őket. Maga az erősség két részből állt: a szabályos négyzet alaprajzú, belsőudvaros palotából

268a. Ozora-Vár. Légi felvétel (2004. november)

268b. Ozora-Vár. Légi felvétel (2004. november)

(alapterülete 35 × 35 m), illetve az ezt körülvevő, ugyancsak szabályos elrendezésű várfalból, amelynek négy sarkán egykor kerek tornyok emelkedtek. A külső bejárat a DNy-i oldalon nyílt, ahol a várfal közepén négyszögű, befelé nyitott, kívül felvonóhíddal rendelkező kaputorony emelkedett. Az épületegyüttest övező szárazárkon át vaskos pillérekre támaszkodó híd vezetett át. ÉNy-on egy kisebb híd a középkori plébániatemplomhoz vezetett. (268a-b. ábra)

Az épületet négyszög alakban fal vette körül, a sarkokon kerek tornyokkal (alapterülete 50 × 50 m). A falak, amelyek a Ny-i oldalon inkább kőből, máshol pedig elsősorban téglából készültek, már 1981-ben sem emelkedtek a felszín fölé. A pusztulás mértékére jellemző, hogy a DK-i oldalon még az alapozási árkot sem találták meg, és teljesen megsemmisült az ÉK-i torony is. A várfalak előtt körben mély árok húzódott.

A palotaépület teljes egészében téglából készült, egyetlen építési folyamat eredményeként. DNy-i sarka már nagyrészt a 18-19. századi újjáépítésekől származik, máshol azonban eredeti részletek maradtak meg. Az épület földszintje alárendeltebb szerepet töltött be: itt találták meg pl. a konyhát. Az emeleten a birtokos család termei, a kápolna, hálószoba helyezkedett el. Ezen a szinten nagyméretű gótikus ablakok, illetve erkélyek nyomai is előbukkantak. Ezen kívül a teljes ÉK-i és részben a DK-i szárny is alá volt pincézve. A földszinti helyiségeket néhány, magasan elhelyezkedő ablak világította meg; az emeleten viszont nagyméretű, keresztosztós gótikus ablakok és változatos erkélyek voltak.

A gótikus várkastély reneszánsz átalakítására az 1510-es években kerülhetett sor. Ekkor készíthettek bábos árkádsort a földszinti gótikus folyosóra; az emeleten elbontották az ÉNy-i homlokzat erkélyét; a gótikus nyílásokat, és feltehetően a kandallókat több helyen kicserélték; a boltozatokat néhány esetben famennyezet váltotta fel; a termekben új cserépkályhákat állítottak fel.

A várkastélyt – török kézre kerülése után – annyira rendbe hozták, hogy elláthassa feladatát. A leomlott várfal és a palota közötti területen palánkot emeltek, majd később itt kis épületek, kunyhók, kemencék épültek, végül az egykori sáncárok betöltődött.⁸

1 *Feld* (2003) 1.

2 *Feld* (2003) 1-2.

3 *Szakály* (1984) 156-157.

4 *Hegyi* (2007) 1089-1098.

5 *Feld – Kisfaludi – Vörös – Koppány – Geregyes – Miklós* (1988) 274-280.

6 Lásd pl. *Koppány* (1979) 193-203; *Feld – Koppány* (1984) 5-14; *Feld – Geregyes* (1985) 163-184; *Geregyes – Feld* (1986) 161-182; *Feld – Koppány* (1987) 332-346; *Engel* (1987) 53-88; *Feld – Kisfaludi – Vörös – Koppány – Geregyes – Miklós* (1988) 261-337; *Feld – Geregyes – Geregyes – Gyürky – Tamási* (1989) 177-207; *Koppány* (1992) 229-258; *Feld* (1992) 59-64; *Koppány* (1994) 367-369; *Feld* (1999) 1-2; *Feld* (2000) 1-16; *Feld* (2003) 1-16; *Feld* (2003a) 1-13; *Sedlmayr – Máté* (2003) 14-20.

7 *Feld – Kisfaludi – Vörös – Koppány – Geregyes – Miklós* (1988) 271.

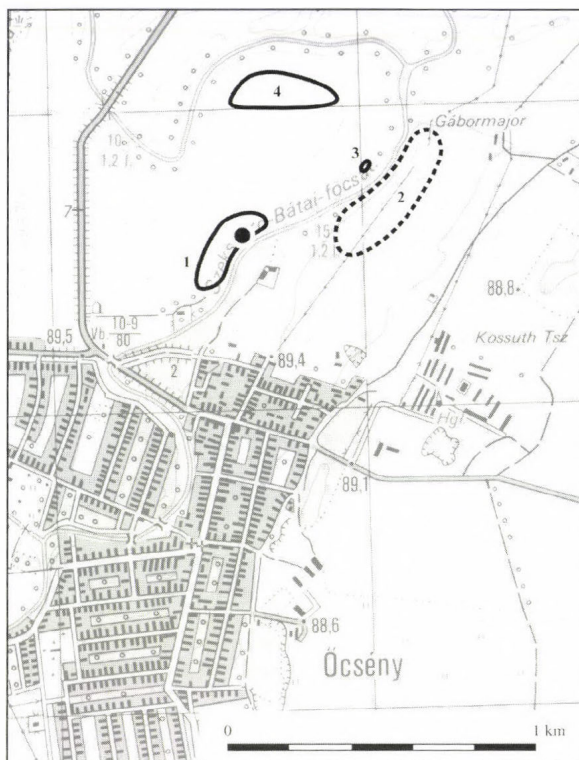
8 *Feld* (2003) 1-13.

ŐCSÉNY-OLTOVÁNY¹

A falutól É-ra, a szélső házaktól kb. 500 m-re, a Bába-vize É-ÉNy-i partján, környezetéből néhány méterrel kiemelkedő dombháton található a vár. Tengerszint feletti magassága 91 m, relatív magassága kb. 3 m. (269. ábra 1.)

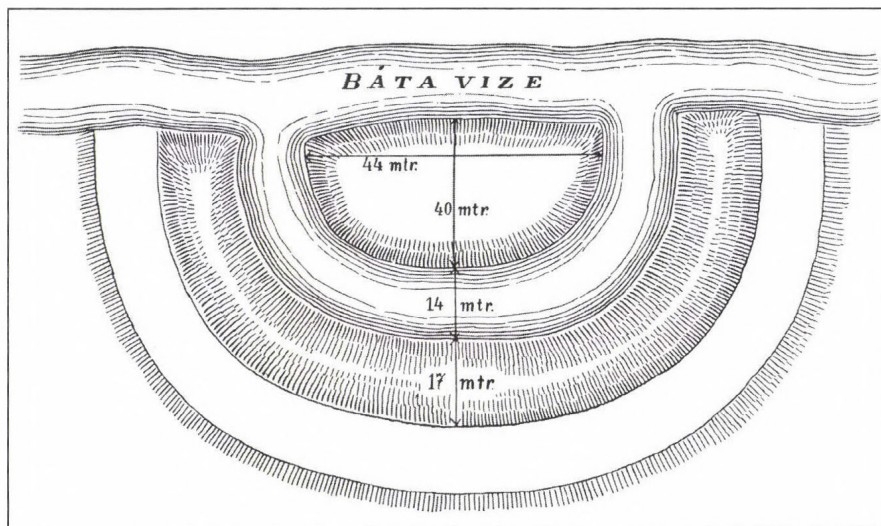
Kutatástörténet

Első ismertetése 1829-ből, Egyed Antal összeírásában olvasható: „Vagyon az említett Györkei templom mellett a Bába vize partyán egy emberi kéz és munka által készült magos dombotska

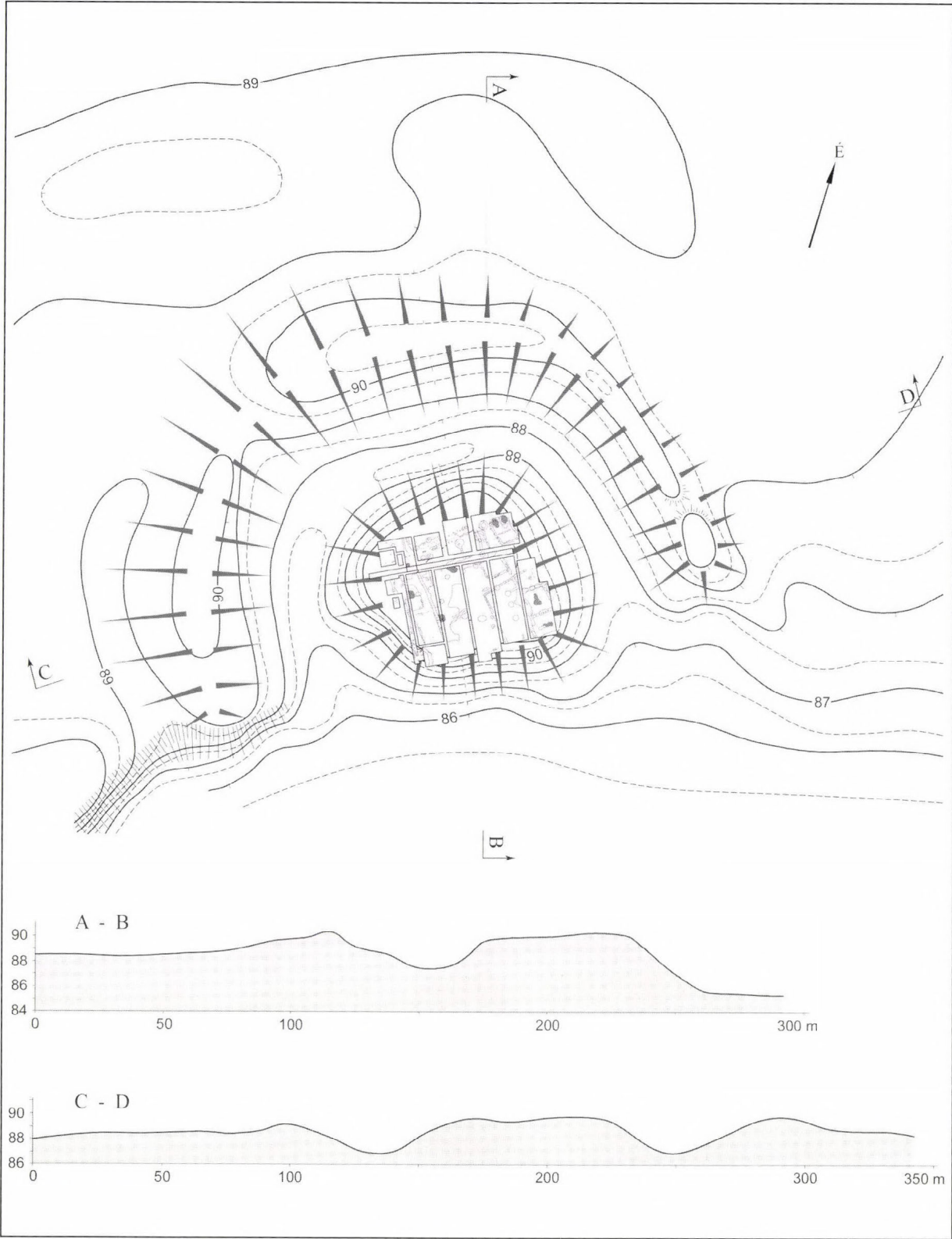

269. Ócsény-Oltovány. Helyszínvázlat

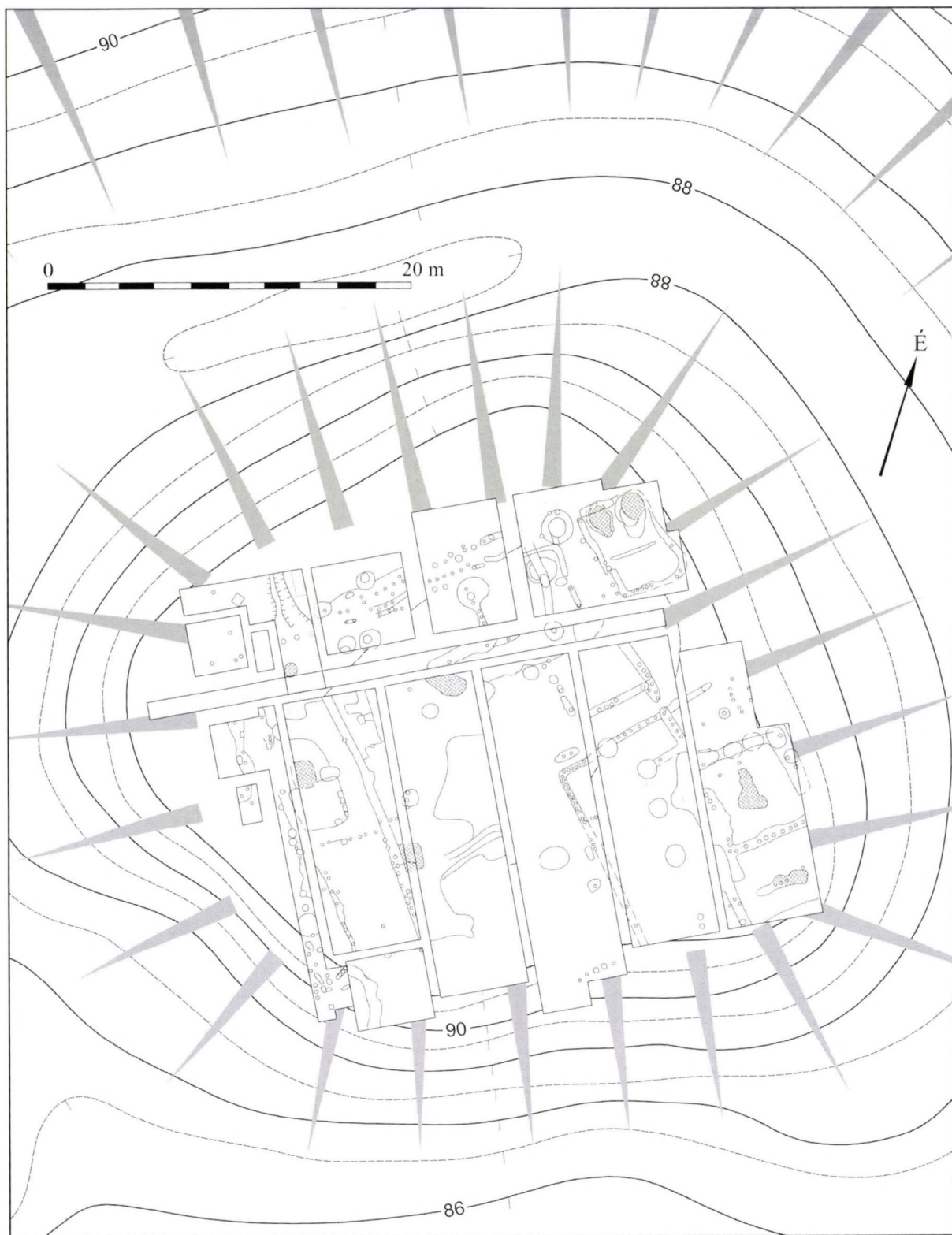
is, melyet a lakosok Török Lakásnak neveznek...”² A Pesty Frigyes-féle Helynévgyűjteményben viszonylag részletes leírás szerepel: „Az oltovány és körtvélyesi dülők közt, a’ Batta partján széles árokkal és sánczal elkerített helyiség látczható egy épület romjával, hol a’ nép monda szerint, a’ török időben a szegzárdi basa kegyencz hölgye lakott, az út mit Szegzárdról az említett török kisasz-szony várába csináltatott a’ basa, az akkor nagyon vízenyős téren, talán a’ nagy nehézségekkel járt, sokszor megátkozott fáradságos munka miatt, a’ néptől elkeresztelve – maig is ördögvetetése név alatt esmeretes.”³

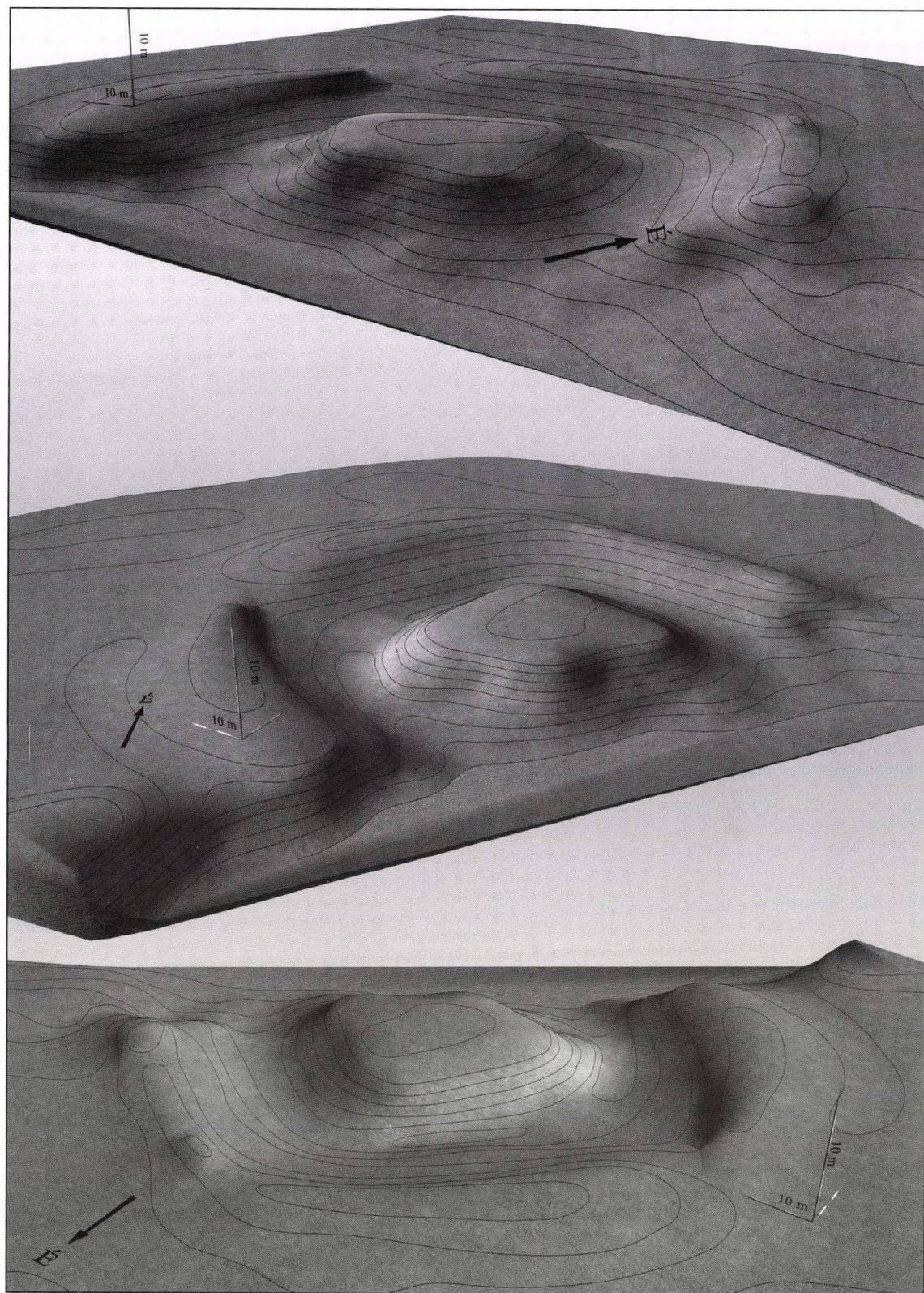
270. Ócsény-Oltovány. A vár alaprajza, *Wosinsky* (1896) után

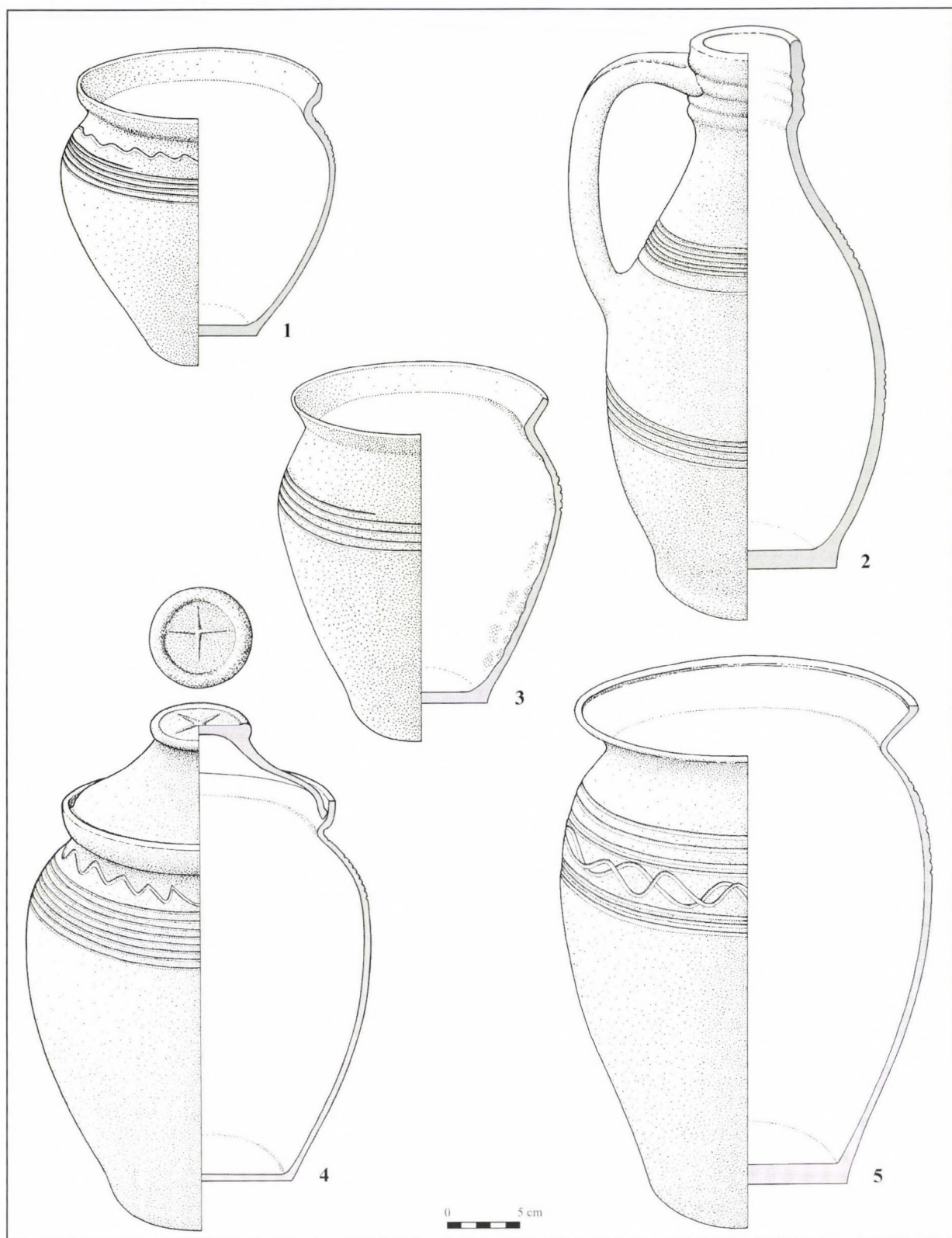
271. Ócsény-Oltovány. Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula - Sándorfi György/Egyed Endre, 1985/1991)

272. Ócsény-Oltovány. A vár belseje az ásatási szelvényekkel és objektumokkal
(Egyed Endre felmérése, 1988, 1990–1992)

273. Ócsény-Oltovány. A vár háromdimenziós ábrázolása (Réti Zsolt)

274. Őcsény-Oltovány. Edények

1891-ben a helyi előljárók Wosinsky Mór kérdőívére válaszoltak: „Az oltoványi dülőben van egy magas domb közvetlen a Báta vize partján körülvéve töltéssel – a töltés és domb köze vízmeder mely szükség esetén vízzel tele creszthető volt. A töltéstől nyugat felé vezet az ócsényi és Szegszárdi határon keresztül az ugynevezett „Ördög vettetés” nevű töltés egész az agárdi határban levő Leányvárig. Ebből az következtethető hogy a leirt hely egy romai Sánecz lehet itt lett találva a II alatt említett nagy köves gyűrű.”⁴

A fenti leírás alapján kereste fel Wosinsky ezt a lelőhelyet. Erre utal saját megjegyzése a kérdőív alján: „A gyűrű nem a sánchan magában volt.” Ott jártakor viszont részletes leírást és rajzot készített a várról. (270. *ábra*) A felszínen „égett tűzpad darabokat s hullámvonalakkal díszített edénytöredékeket” talált. Megemlítette, hogy ha a Báta vize nagyon alacsony, akkor „állítólag a védmű átellenében fekvő Bátaparton pilóták látszanak ki, melyekkel itt a két partot hidalták át.”⁵

Koppány Tibor a castellumok között ad rövid leírást a lelőhelyről. Feltételezi, hogy az erődítés az 1440-es évek elejének belháborúja során épült. Közli Wosinsky rajzát, és ennek alapján készített egy elvi rekonstrukciót is.⁶

Terepbejárás, felmérés

A lelőhelyet 1977-ben lokalizáltam: akkor a vár területét elbozotosodott gyümölcsös fedte. A felszínen néhány kavicsos anyagú, középkori edénytöredéket találtam. 1985-ben Nováki Gyulával és Sándorfi Györggyel mértük fel a várat, amelyet akkor alacsony bozót takart, a gyümölcsöst kivágták már. A sánctól részben művelték (kukorica, szőlő), részben parlagon hevert. (271. *ábra*)

A Báta vizére támaszkodó erődítmény kb. 30 × 30 m kiterjedésű (0,09 ha) lakóterületét félkörben 4 m mély, 10–15 m széles árok övezi. Ennek külső oldalán emelkedik a mintegy 1–1,5 m magas, 15–20 m széles sánc. Wosinsky korában még látszott a külső, sekélyebb árok is, ennek azonban napjainkra már csak az indulása maradt meg a D-i oldalon. Folytatása már az 1950-es években is csak légi fotón mutatkozott. Wosinsky még 40 × 44 m-esnek írta le a védett területet, ami a jelenlegi kb. 30 × 30 m-hez képest jelentős eltérés. Ennek oka egyrészt az lehet, hogy Wosinsky minden bizonytalansággal lépéssel mérte le a várat, másrészt a közben eltelt 100 év alatt a szántás erősen lekoptatta a dombot (ezt később az ásás során is tapasztaltuk).

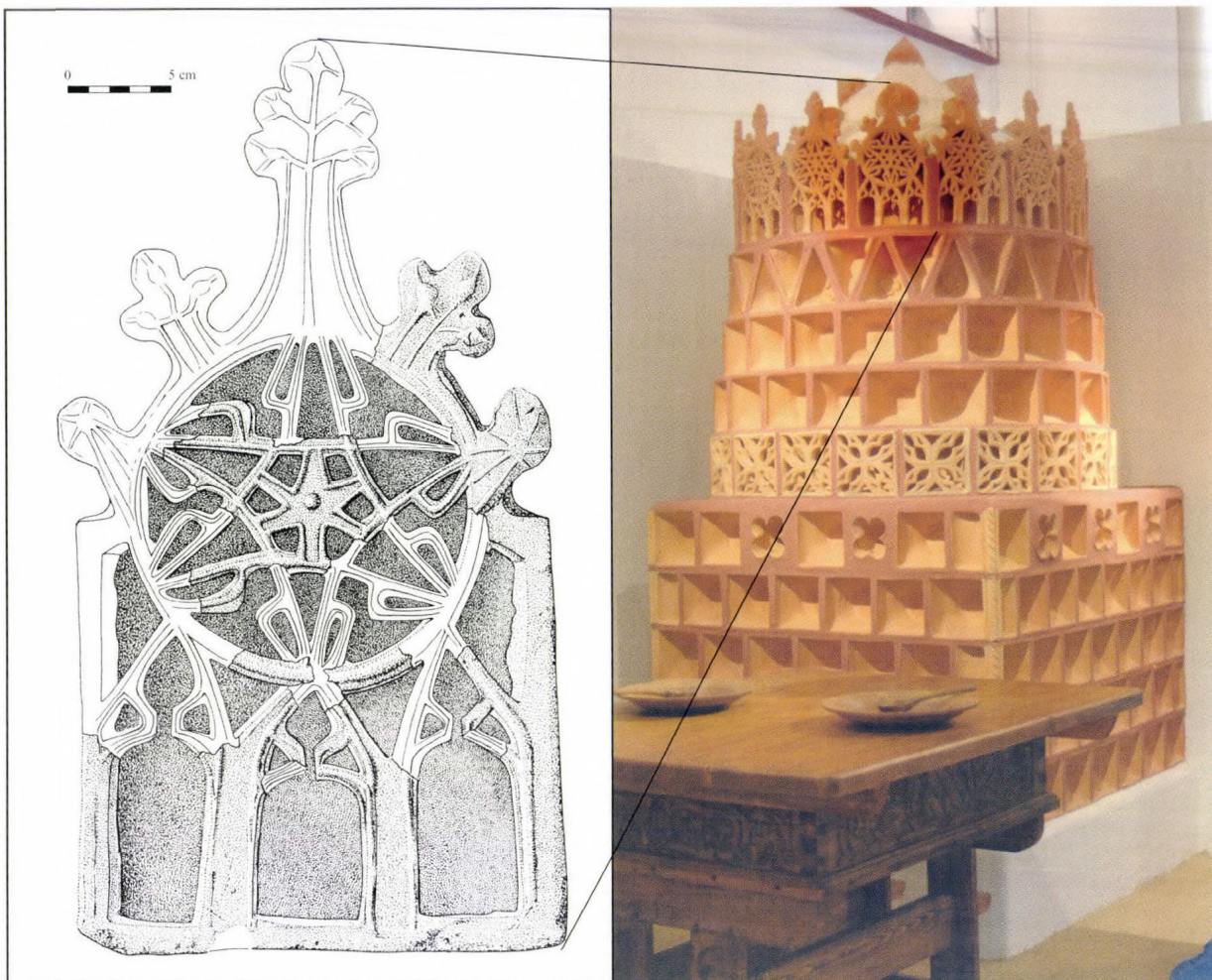
A fent már említett „Ördög vettetés”-t (római kori út töltése) Wosinsky Mór is részletesen ismerteti. Légi fotókon jól látható ma is. Visy Zsolt a sánc leírásával kapcsolatban közli: „Jól látszik viszont a patak nyugati partján az a Wosinsky által is észlelt és leírt két őskori, szabályos kör alakú földsánc, amelyek egyikének a sánctól éppen érinti az út, a másik pedig tőle délre, a patak partján helyezkedik el.”⁷

Ásatás

A lelőhely első, szondázó kutatása a Tolna megyében akkor folyó topográfiai munkákhoz kapcsolódott. A belső területet 1988-ban kutatóárokokkal vizsgáltuk meg,⁸ majd 1990–1992 között szelvényekkel tártuk fel⁹ (mintegy 20 m² kivételével) az egész felületet. Ennek eredményeként kirajzolódott a teljes lakóterület az épületekkel, hulladékgödrökkel, paliszáddal, és tisztázódott a vár kora is. 2001-ben kutattuk a még feltáratlan területet.¹⁰

A D-i szélén helyezkedett el egy kb. 4 × 18 m alapterületű, három osztatú, tömésfalú épület, amelynek Ny-i helyiségében találtuk meg a kályha alapját. 2001-ben tártuk fel a ház Ny-i záródását. Ennek a háznak a pusztulási rétegébe építettek bele egy 2,40 × 2,40 m alapterületű téglatornyot. A megfigyelések szerint ez volt a lelőhely legkésőbbi építménye. A fenti két épületen kívül egy paticsház és két cölöpszerkezetű épületet, valamint 27 hulladékgödört tártunk fel. Az épületek egymáshoz való viszonyát, pontos korát a leletek részletes értékelése adja meg. (272–273. *ábra*)

Az ásati leletek szerint a vár a 13. század második felében – végén létesült és a 16. század elején pusztult el. A leletek nagy része fazéktöredék, amelyekből több – kisebb-nagyobb fazekat lehetett összeállítani. (274. *ábra*) Igen sok a tál alakú kályhaszem, és előkerült több dongás hátú, mázatlan, áttört előlapú kályha oromdísz is.¹¹ (275. *ábra*) A fémtárgyak zöme vas használati tárgy, illetve

275. Ócsény-Oltovány. Kályha oromdísz és a rekonstruált kályha (rekonstrukció: Sabján Tibor)

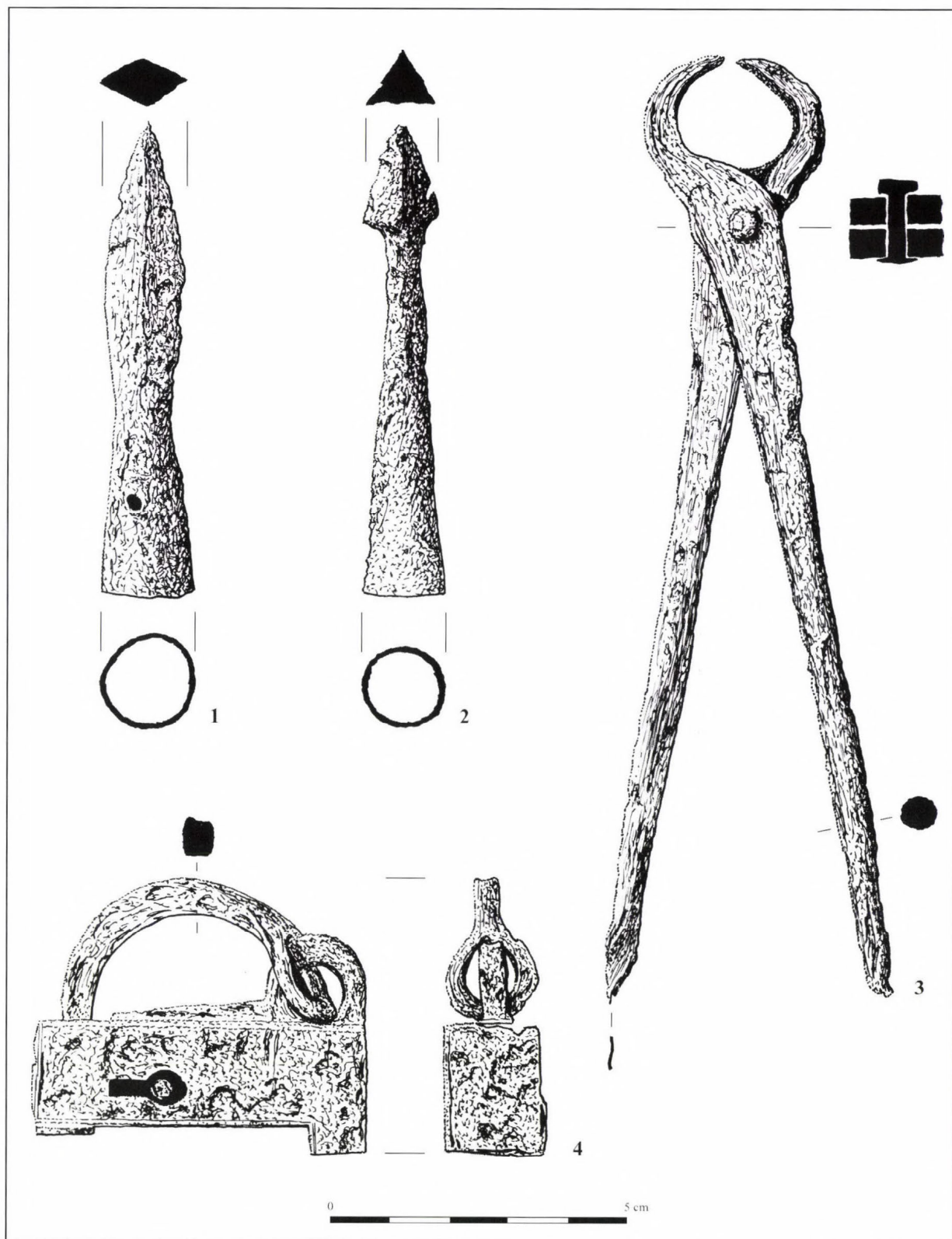
fegyver (nyílhegy, páncéltöredék, lándzsa). (276–277. ábra) Viszonylag sok az üvegedény töredék, amelyek nagyrészt jó minőségű, velencei készítmények. H. Gyürky Katalin az 1988. évi feltáráson felszínre került leleteket ismerteti. Meghatározása szerint a gótikus velencei üvegtöredékek a 13. század végére – 14. századra keltezhetők.¹²

Erődítés

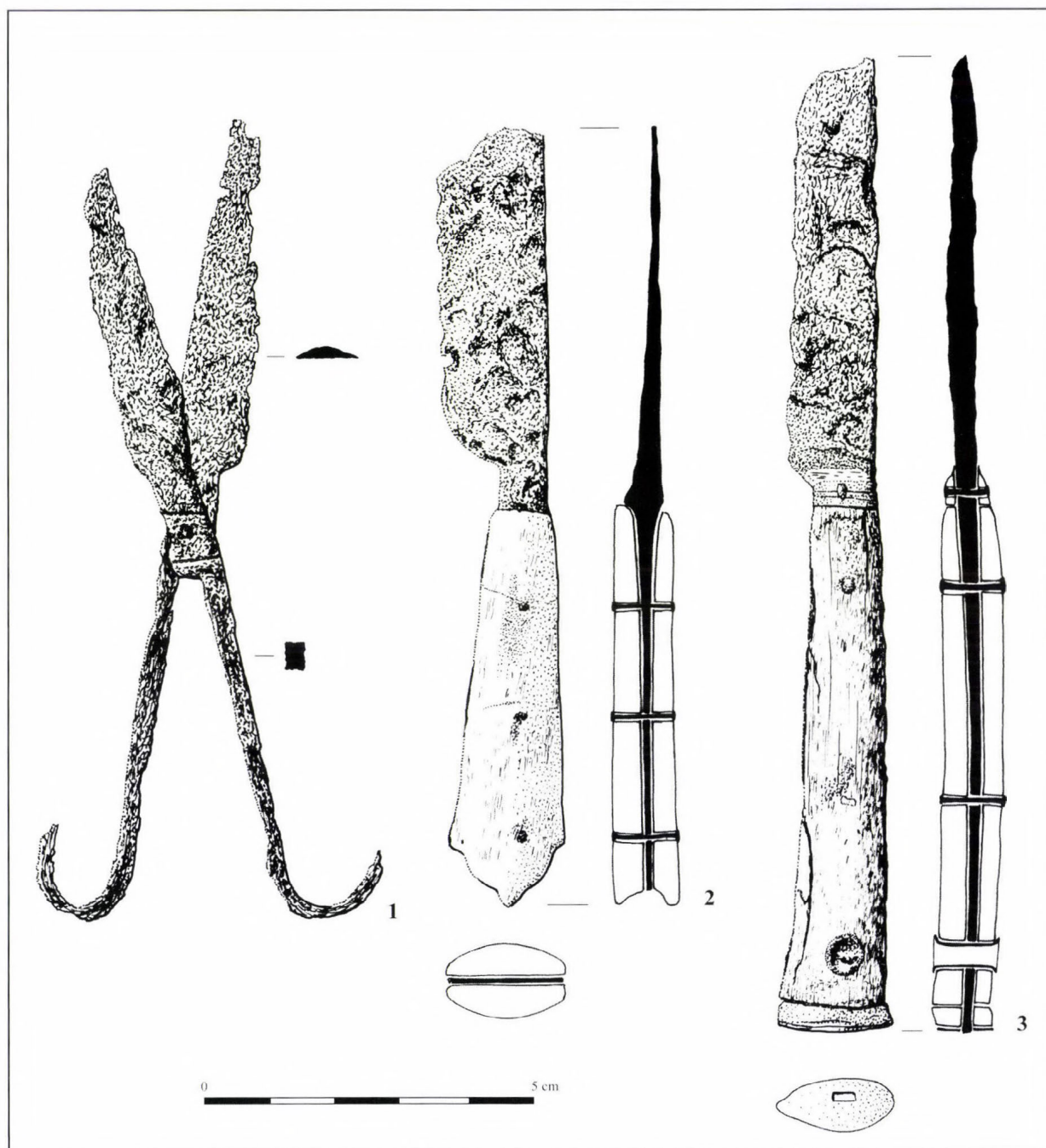
A lakóterület K-i oldalán természetes védelmet nyújtott a Bába vize. Ehhez kapcsolódott a két sánc-árkok és köztük a sánc. A belső árkot 1992-ben vágtuk át. Eszerint ez az árok 21 m széles; a dombtetőtől számítva 4,6 m mély, lapos aljú volt. Ezeken a védműveken kívül a lakóterület peremén a Bába felől egysoros, a többi oldalon pedig többsoros palánk maradványait figyeltük meg.

Légi fényképezés

A lakóterületet övező árkok jól látszottak az 1950-es években készült légi fotókon. Napjainkban a várat fedő sűrű bozót miatt általában kevésbé érvényesül az erődítés, de hóban – legalábbis a belső árkok és a sánc – megfigyelhető. (278. ábra)

276. Ócsény-Oltovány. Fémtárgyak

277. Ócsény-Oltovány. Fém tárgyak

A légi fényképezés előnyeit és a repülőtér közelségét kihasználtuk a feltárás idején is, amikor a szelvényeket néhány naponta fotóztam. Így sikerült az egyes rétegeket összefüggéseiben dokumentálni. (279. ábra)

Történeti adatok

Engel Pál feltételezi, hogy Györke castellum a györkei Ipolyi család birtokán épült fel, feltehetően az 1440 utáni polgárháború éveiben.¹³ 1446-ban említik volt várnagyát, Bersen-i Kis (Parvus)

278. Öcsény-Oltovány. Légi felvétel (1995. december 9.)

Kelement (castellanus castelli Gywrke), aki július 23-án a fehérvári konvent Fad, Warasd, Gyand, Halazy birtokait elfoglalta, az ott élő jobbágyokat és népeket különböző adókkal sanyargatja.¹⁴ Róla annyit lehet tudni, hogy Tallóci Frank familiárisa volt.¹⁵ Maga a falu (Györke) 1424 és 1520 között részben a helyi nemes Ipoltfi családé, egyes részei azonban a györgyi Bodók anyavári uradalmához tartoztak.¹⁶

A vár környezete

A vár közvetlen közelében, valamint vele szemben, a patak másik partján is településnyomokat figyeltem meg, amelyeknek kora a 14-16. századra tehető (1-4. lelőhely).¹⁷ Ennek a településnek a nevét még nem tudjuk. Ha azonban ez a földvár valóban a györkei castellummal azonosítható, akkor a körülötte elhelyezkedő falu (1. sz. lelőhely) minden bizonnyal Györke, amely még a török korban is élt; a 16. század második felétől a török és magyar forrásokban Öcsény mellett szerepelt.¹⁸ Egyed Antal gyűjtése szerint a „Györkei templom mellett,” a Bába vizénél található a sánc.¹⁹ Ezen a környéken azonban terepbejárásaim során templomra utaló nyomokat nem találtam. A templomépítésre leginkább alkalmas, a földvár D-i szomszédságában emelkedő dombon állt a terület tulajdonosának, Molnár Jánosnak a tanyája. A ház építésekor – az építető szerint – régészeti leleteket, korábbi épültre utaló nyomokat nem találtak. A tanyát 1985-1988 között bontották le, azóta elbozósodott, így régészeti megfigyelésekre ez a terület alkalmatlan. A földvártól és a körülötte levő lelőhelyektől K-re 2,5 km-re található egy másik, templomos falu, D felé pedig 1-1,5 km-re helyezkedik el Öcsény.

Egyed Antal adatközlője szerint „Nem különben vagynak a helységtől É-ra mintegy 3 vagy 4 puska lövésnyire egy másik régen elpusztult templom falának dirib darab kövei, mely templomnak még akkor fennállott jó darab falát és fundamentomát a helység a mostani fennálló és 1781-k esztendőben készült templomának építésére fordította.”²⁰ Hogy valóban erről a helyről szól a feljegyzés, azt igazolja Egyed egy későbbi mondata: „Györkei templomnak fundamentoma 1781-ik esztendőben szedetett széjjel, a mostan fennálló templomnak építéséhez használván.”²¹ A fentiek alapján a községtől É-ra feküdt Györke, 3-4 puskalövésnyire. Ez az irány és távolság nagyjából megfelel a sáncnak és környékének. Ezek szerint valahol itt állhatott a györkei templom, a körülötte fekvő falu pedig Györke lehetett. Ebben az esetben kérdés, hogy a sánctól K-re 2,5 km-re levő templomos falu melyik középkori településsel azonosítható. Utóbbi helyen mutatkozott légi fotózásnál egy templom alaprajza, a körülötte elterülő falut pedig terepbejárással lokalizáltam. Akkor ezt a lelőhelyet Györkével azonosítottam,²² de valószínű, hogy ez téves volt. További kutatások szükségesek annak megállapítására, hogy ez a lelőhely melyik középkori templomos faluval azonosítható.

279. Ócsény–Oltovány. A vár feltárása, 1992. Légi felvétel

- 1 A vár ásatási eredményeinek részletes feldolgozása folyamatban van.
- 2 *Egyed* (1829) 196.
- 3 *Gaál – Kőhegyi* (1977) 290.
- 4 SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény 91.63.43.
- 5 *Wosinsky* (1896) I. 265–266.
- 6 *Koppány* (1999) 152. – A leírásban tévesen szerepel az ásatás éve: 1990–1997. Helyesen: 1988, 1990–1992; *Wosinsky* rajzát és az elvi rekonstrukciót ld. a 26. képen.
- 7 *Visy* (2000) 94; 680. l.j.: „*Wosinsky* (1896) I. ábra. Félkörívben megmaradt sáncát fölmérte, bel-sejének közepén döngölt padlót és hullámvonal díszítésű kerámiát talált.” – *Visy* Zsolt leírása alapján nem egyértelmű, melyik földvárra gondol. A félkör alakú sánc az Oltovány dűlői föld-várral azonos, ott azonban *Wosinsky* nem döngölt padlót, hanem valószínűleg paticsot talált. Döngölt padlót azért sem találhatott, mert csupán felszíni kutatást végzett. A vár koráról pe-dig nem nyilatkozott. Óskorinak csupán azon az alapon tekinthető, hogy *Wosinsky* az őskori várak között szerepelteti.
- 8 Rég. kut. 1988, 81.
- 9 Rég. kut. 1990, 84; 1991, 90; 1992, 103.
- 10 RKM 2001, 200.
- 11 A kályhát *Sabján Tibor* rekonstruálta, jelenleg a Szekszárdi *Wosinsky Mór* Múzeum új állandó kiállításán látható.
- 12 *Gyürky* (1991) 45.
- 13 A leletek szerint a vár ennél jóval korábban, a 13. század második felében-végén létesült.
- 14 *Csánki* (1897) III. 469; Fehérvári keresztes konvent házi lt. c. 3. f. 6. No. 53.

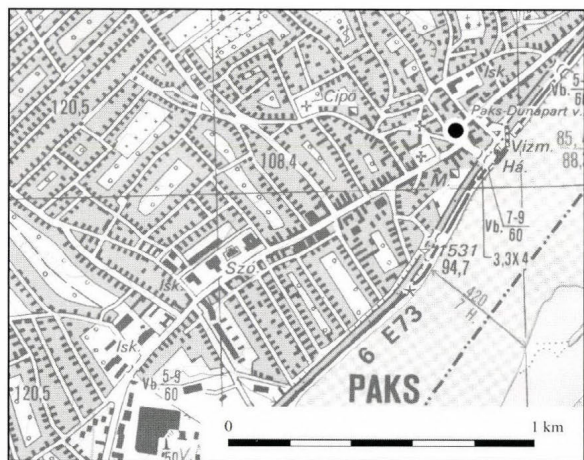
- 15 Engel (1996) I. 323; Csánki (1897) III. 404; Dl. 106497. = Knauz (1859) 51.
- 16 Koppány (1999) 152.
- 17 Szerző terepbejárása, 1991. április 3.
- 18 Csánki (1897) III. 427.
- 19 Egyed (1829) 196.
- 20 Egyed (1829) 193.
- 21 Egyed (1829) 196.
- 22 Miklós (2002) 30–35.

PAKS-TÖRÖK PALÁNK

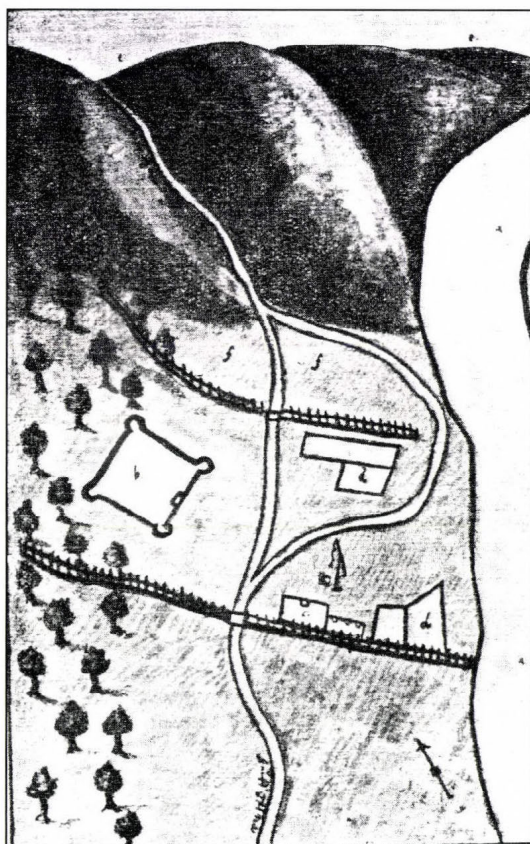
Az eddigi kutatások alapján a török palánk a város központjába, a Városi Múzeum területére és környékére helyezhető. Tengerszint feletti magassága kb. 104 m, a Dunához mért relatív magassága kb. 9 m. (280. ábra)

A palánk 1569-ben szerepel először a budai kincstár zsoldszámlálásában, majd egy névsoros zsoldlistában. Mivel nem említik a budai kincstár 1565. évi pénztári naplójában, felépültét a két időpont közé kell helyezni. A zsoldlistákban eleinte csak lovasok és martalócok szerepeltek, általában 60–70 fő. 1599–1600-ban valamennyi csapatnem megtalálható, létszámuk 108 fő. Az utolsó lista 1630-ból származik, ekkor 76 katonának fizettek zsoldot.¹ Evlia Cselebi 1663-ban járt Pakson, ő – erős túlzással – 200 várbeli katonát említ.²

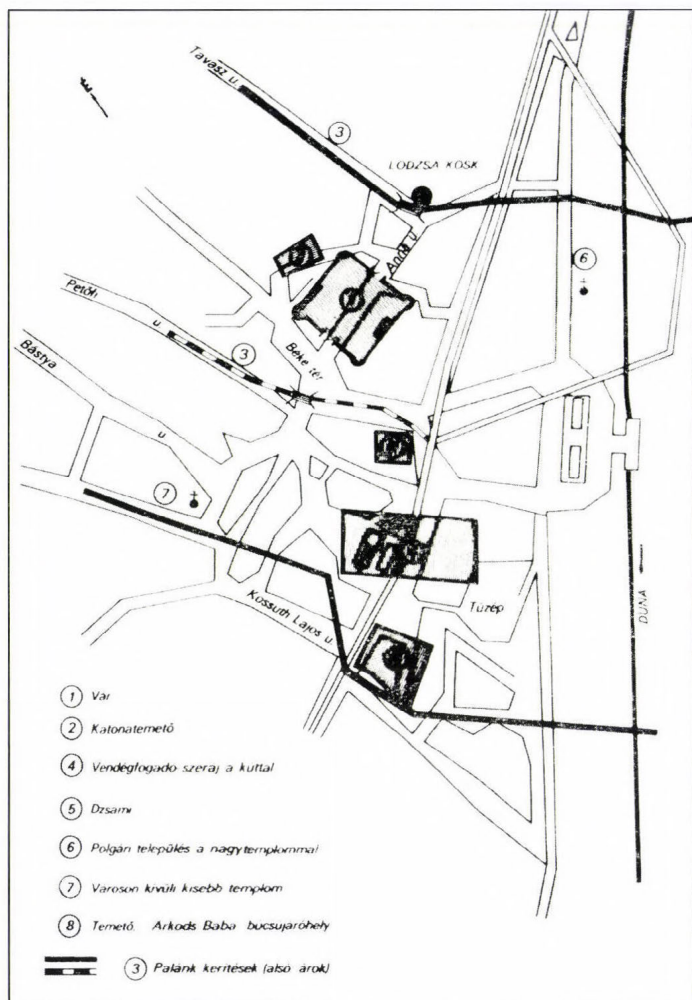
„A régi keresztények idejében virágzó város volt. Mivel elpusztult, azért a 936. évben Szulejmán khán parancsára újra felépítették. A szegszárdi szandzsákba tartozik. A Duna partján egy halom tövében hármás, erős és szilárd palánka. Benne Szulejmán khánnak egy kolostorból átalakított dsámija, ötven deszkatetejű ház, hadiszertár és ágyűműhely van. Árka nagyon mély. Az északi szélnek szemközt levő kapuja előtt, a hídon egy lonsza kösk van... Az árok fölött ennek is van egy fából készült csigás felvonóhídja, melyet minden éjjel felvonnak s a várkapuhoz támasztanak. Az esti ima után a zenekar itt is játszik s a mohammedi imaszózatot (gülbenk) elkiáltják. A várárok szélén a várat körül vevő vastag gerendákból és keskeny sorompókból

280. Paks-Palánk. Helyszínvázlat

281. Paks-Palánk. A palánk Ottendorff metszetén

282. Paks-Palánk. A palánk feltehető elhelyezkedése a jelenlegi utcahálózatra vetítve, Németh (1976) nyomán

Németh Imre Ottendorff leírása alapján szerkesztette fel a mai térképre az egykori palánk helyét. Eszerint „A megerősített belső várhoz (1) a buda-eszéki főútról mellékút vezetett. Tőle délre épült a dsámi (5), nyugatra pedig a temető (2). A magyar lakosság a vártól keletre, a Lenin [jelenleg Dunaföldvári út] utca táján építette fel nyomorúságos viskóit (6). Itt állt a nagyobbik templom is, míg a kisebbik az ifjúsági klub táján a Kossuth Lajos utcában, a magaslaton (7). A búcsújáráhely és temető a Hegyhát utca felső végében helyezkedett el Arkods baba sírjával, ahonnan sok csontváz került elő az építkezések során (8). A karaván-szeráj a katolikus templom helyén állt. A templom alatt van betemetve az a mély és iható vizű kút amelyet a törökök használtak (4). A települést védő palánkkerítések közül a déli a Virág, Kossuth és Csónak utca vonalát, az északi pedig, melyen a Lódzsa kösk és híd volt, a Tavaszi utca vonalát követte a Dunáig. A vár és a karaván-szeráj között szintén voltak egy rövidebb nyugat-kelet irányú palánkot (3).”⁵ (282. ábra)

A török palánk pontos lokalizálásához természetesen további kutatások, helyszíni megfigyelések szükségesek.

- 1 Hegyi (2007) 1153–1161.
- 2 Evlia Cselebi (1660–1664/1985) 240.
- 3 Evlia Cselebi (1660–1664/1985) 240.
- 4 Ottendorff (1663/1943) 44.
- 5 Németh (1976) 204.

palánka van, úgy, hogy a várnak körülete nyolcsszáz lépés.

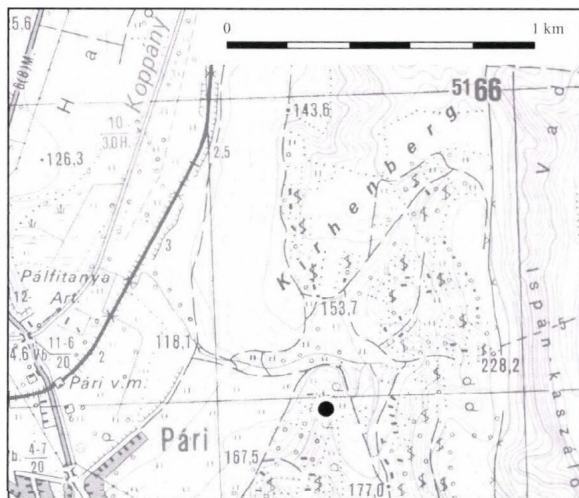
Külvárosa. Ez a város egyszerű sorompó és palánka. Két kapuja van, melyek a főútra esnek s az egyik kapun bemegyünk, a másikon pedig ki; összesen kétszáz deszkáz sindelylyel fedett, szegényes, nyomorúlt viskója van. Egy kerámmal fedett szép dsámija van, az építője ismeretlen. Egy nagy fogadója s a fogadóhoz közel egészséges vizű kútja van. E helyen mintegy öt bolt is van. A város mögött sok szőlő van s az egész hadsereg szőlőt eddegélve vonult át. Kellemes és jó levegőjű hely ez is, népe különösen barátságos s néhány beteget házaikba fogadtak és gyógyították őket.

A város nyugoti részén, a zajos vár útján s e városnak temetőjében, a Dunára néző sétahelyen Arkods Baba búcsújáráhelye van. Ez az ember Szulejmán khán korában hitharcos, tökéletes egyén volt.”³

Ugyanebben az évben Heinrich Ottendorff mérnök is készített leírást és rajzot is a Duna-menti palánkokról: „Paxum vagy Pax palánkot és kis városkát, mely sík területen hat órányira fekszik Földvártól és négyszögben magas kerítéssel van körülvéve, a túlsó oldalon a Duna (a) határolja. ... silányul van megépítve. A vendégfogadó (c) a palánkon kívül van, valamint a város (d) is, mely nem túlságosan nagy és inkább faluhoz hasonlít.”⁴ (281. ábra)

PÁRI-KLEINE SCHANZ

A földvár a falutól ÉK-re, kb. 1 km-re, a Koppány K-i partján, a Koppányba K felől folyó kis patak D-i partján emelkedő É-D-i irányú, hosszan elnyúló dombhát É-i végén található. Területe egykor szőlő, illetve legelő volt, jelenleg sűrű bozót fedi. Tengerszint feletti magassága kb. 175 m, a Koppány feletti relatív magassága mintegy 60 m. (283. ábra)

283. Pári-Kleine Schanz. Helyszínvázlat

Kutatástörténet

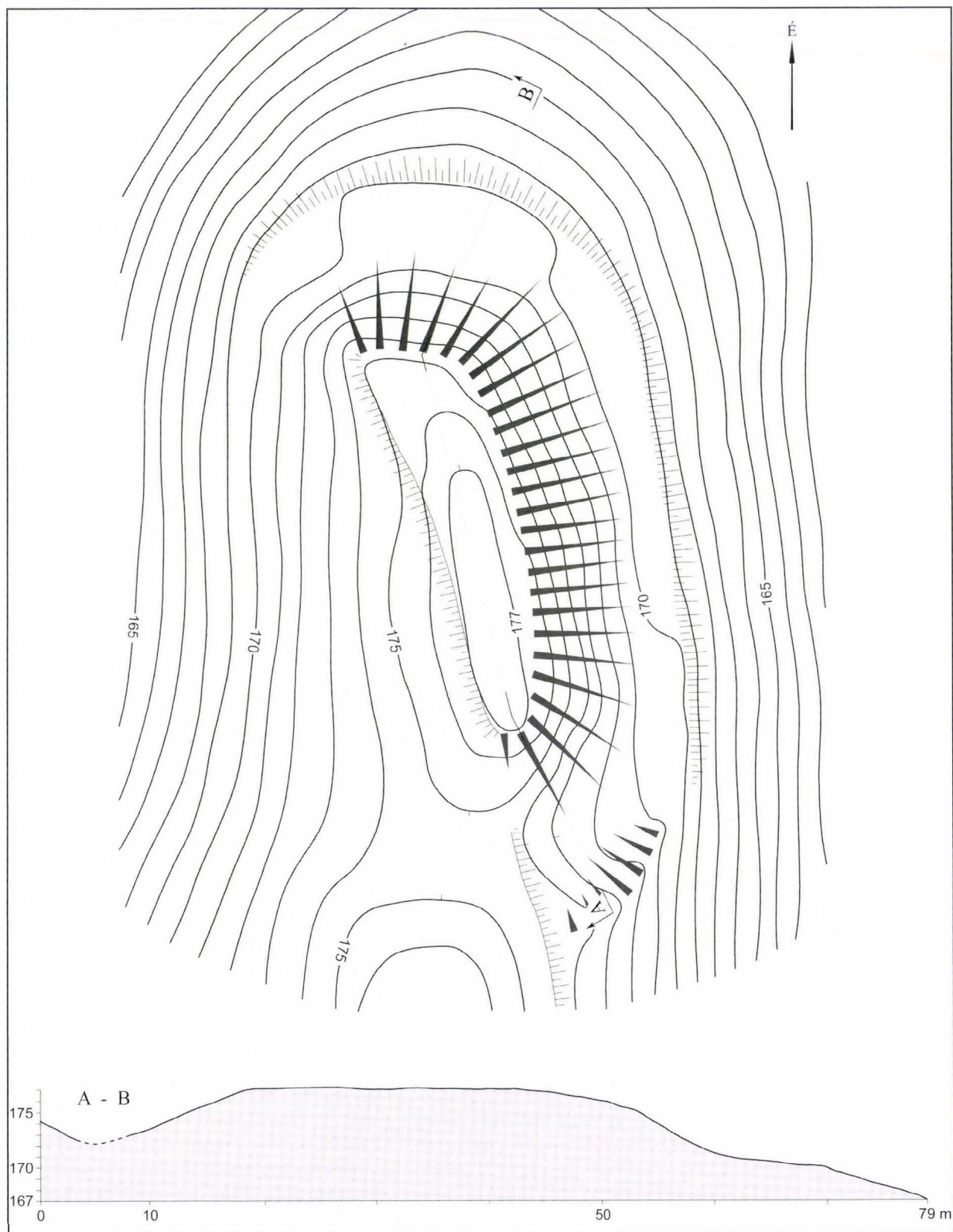
A vár első, részletes leírását Wosinsky Mór készítette el: „Ez erődített hegycsúcsot mély bevágás választja el a hegygerincz többi részétől. A várfő felső része csekély terjedelmű, csak 16 méter széles s 35 méter hosszú. 9 m széles, még most is kissé mélyített sánczgyűrű veszi körül a várfő meredek partjait s az alatt szelid lejtőben huzódik le a hegy a Koppány völgyébe.”¹

Terepbejárás, felmérés

Torma István 1962-ben végzett itt terepbejárást (189. lh.). Akkor a sánc Ny-i oldalán szőlő volt, a K-i felén pedig legelő, itt épőbb volt az erődítés. Leleteket sem a sáncon, sem környékén nem talált.² 1980-ban Torma Istvánnal és Nováki Gyulával együtt végeztünk terepbejárást. Leleteket akkor sem találtunk.³

A geodéziai felmérést 1992-ben készítettük el Nováki Gyulával.⁴ (284. ábra) Akkor a vár tetejét és Ny-i oldalát igen sűrű bozót fedte. A D-i irányból, a domb folytatásától elválasztó ároknak már csak a DK-i, rövid szakasza (kb. 10 m hosszan) látszott, a gerincen betöltötték. Az átvágás folytatásában É felé szépen látszik az egykori árok – mintegy 5–6 m széles terasz formájában. Ez É-on befordul Ny felé. A plató alatt, az ÉNy-i fordulóban kisebb földbányával belemartak az oldalba. A Ny-i oldalon a szőlőművelés csaknem teljesen elsimította az egykori árkot, illetve teraszt. A tető hosszúka, keskeny; kissé domború felszínű. Hossza kb. 35–36 m, ez megegyezik a Wosinsky által adott mérettel. Legnagyobb szélessége azonban a felére csökkent: az általa megadott 16 m helyett ma már csak 8 m. D-i felét teljes hosszában lebányászták és elegyengették. Utóbbi helyen néhány éve még szőlő volt, de jelenleg már parlag. A K-i oldal áttekinthető, itt magas fű fedi. Alapterülete (az eredeti méretekkel számolva) mintegy 0,056 ha.

2004-ben ellenőriztem a földvár korábbi felmérését. Most jobban áttekinthető a vár területe, mivel az É-i részen kivágták a fákat és a bozótot. Leletet most sem találtam, annak ellenére, hogy a fakitermeléssel eléggé megbolygatták a felszínt. (285. ábra)

284. Pári-Kleine Schanz. Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula, 1992)

285. Pári-Kleine Schanz. A vár ÉK felől (Miklós Zsuzsa felvétele, 2004)

Légi fényképezés

1998 óta több alkalommal fotóztam a várat és környékét. Sajnos, a sűrű bozót miatt még havas körülmények között sem vehető ki az erődítés.⁵

Összegzés

A várat *Wosinsky* – kis alapterülete miatt – áldozóhelynek tekinti.⁶ Felszíni leletet nem ismerünk a vár területéről és környékéről. Ennek ellenére – elhelyezkedése, erődítménymódja, méretei miatt – nagy valószínűséggel az Árpád-korra keltezhető. Okleveles adatról sem tudok. Építői feltehetően Pári falu birtokosai voltak: első alkalommal 1314-ben említenek pári nemeseket (*nobiles de Pari*).⁷ 1335-ben ismét szerepel *Pary*, *Paar*, nemesek nevében.⁸ A középkori falu a földvár közelében, attól É-ra kb. 1 km-re helyezkedett el. A lelőhelyet *Torma István* lokalizálta.⁹

1 *Wosinsky* (1896) 269.

2 *Torma István* terepbejárása, 1962. okt. 24.

3 *Miklós Zsuzsa*, *Nováki Gyula*, *Torma István* terepbejárása, 1980. ápr. 25.

4 MTA RI Adattára 29.743.

5 MTA RI Neg. sz. 180.769–770, 197.024–025.

6 *Wosinsky* (1896) 269.

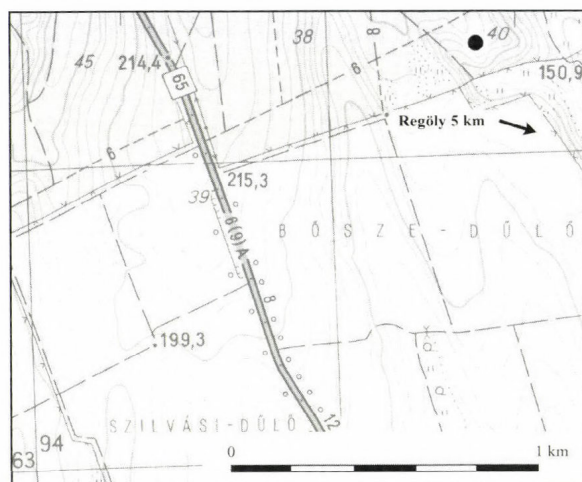
7 *Csánki* (1897) III. 446. – *AnjOkmt.* I. 339.

8 *Csánki* (1897) III. 446. – *Fejér* VIII. 4. 111.

9 Pári-Kiserdő: *Torma István* terepbejárása. SZWM 74.325.1–6.

REGÖLY-POGÁNYVÁR

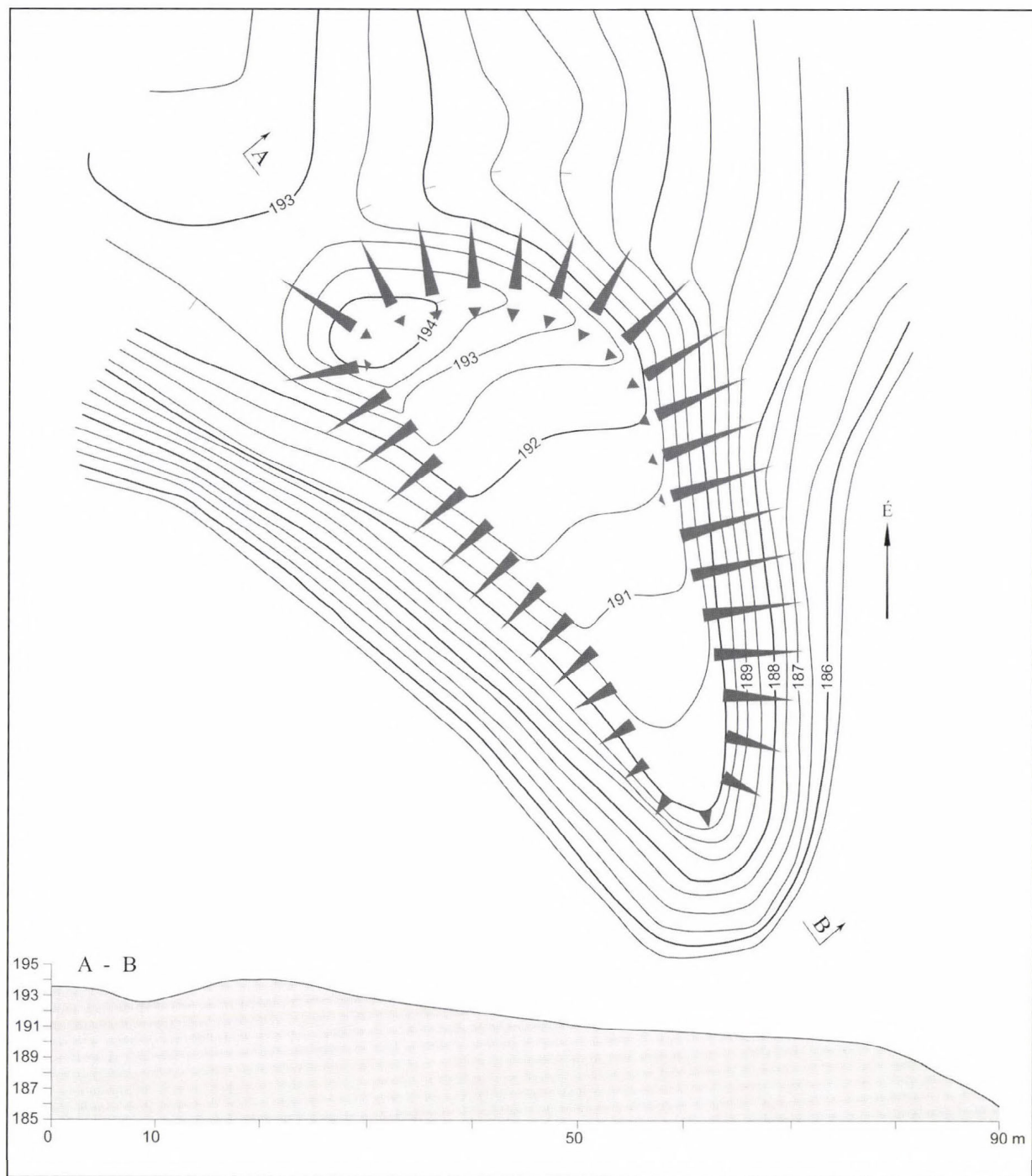
A falutól ÉNy-ra, a somolyi templomtól É-ra, a Bodzási-patak ÉNy-i mellékágának forrásvidékén emelkedő ÉNy-DK-i irányú dombból erősen kiugró nyelven található a földvár, az erdő D-i szélén, szálerdőben. Tengerszint feletti magassága kb. 190 m, relatív magassága kb. 40 m. (286. ábra)

286. Regöly-Pogányvár. Helyszínvázlat

288. Regöly-Pogányvár. Légi felvétel (2003. február 28.)

287. Regöly-Pogányvár. Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula – Miklós Zsuzsa, 1996)

Terepbejárás, felmérés

Első alkalommal (1969–1970-ben) Torma István végzett itt terepbejárást, és készített fényképeket, valamint vázlatos rajzot. A közben feledésbe merült várat Berta Lajos kerületvezető erdész találta meg ismét. A felmérést 1996-ban Nováki Gyulával készítettük el. A nagyjából háromszög alakú, 8–20 × 55 m alapterületű (0,077 ha) dombtetőt egykor körben sánc övezte. Ez mára eléggé ellapo-

sodott. A belső terület általában mélyebb, mint a sánctető, de helyenként egy szintben vannak. A domb oldala körben meredek, az É-i oldalon talán külső árok nyoma látszik. (287–288. ábra)

Lelet egyik alkalommal sem került elő. Nagysága, valamint az erődítés szerkezete alapján azonban valószínűsíthető, hogy a vár az Árpád-korban készült.

1998-ban újra bejártam a Pogányvárat és környékét. A vakond- és disznótúrásokban akkor sem találtam leletet. A földvár alatti völgyben a magas fűben sem volt lelet. Csupán a vadetető területén fordult elő egy kis középkori fazéktöredék, amely azonban másodlagos helyzetű is lehet.¹ A környékbeli középkori falvak közül Tald 1,5 km-re K-re, Somogy pedig 1,5 km-re D-re helyezkedett el a földvártól. A további kutatások feladata annak eldöntése, hogy a minden bizonnyal Árpád-kori erődítésnek melyik faluhoz kapcsolódott.

1 SZWM F.2005.32.1.

SÁRSZENTLŐRINC–BIRKAJÁRÁS (HOMOKOS)¹

A lelőhely Sárszentlőrincről É-ra kb. 4 km-re, a Sió Ny-i partján található. Ezen a területen, az ártérből kiemelkedő dombon, egy holtág partján helyezkedik el az árokkal, sánccal övezett földvár. Tengerszint feletti magassága 103 m, az ártértől számított relatív magassága kb. 8 m. (289. ábra 1.)

Kutatástörténet

A korábbi szakirodalomban egyértelműen erre a dombra vonatkozó említést nem találtam: Rómer Flóris – Hőke Lajos levele nyomán – Sárszentlőrincen Törökhányás néven említ őskori megerősített telepet.² 1882-ben szintén Hőke Lajos a Vasárnapi Újságban számol be – felsorolás szintjén – a sárszentlőrinci Törökhányásról.³ Ez a helynév sem a Pesty-féle Helynévgyűjteményben,⁴ sem Tolna megye földrajzi neveiben nem szerepel.⁵ Ezért nem lehet sem bizonyítani, sem cáfolni, hogy a fenti említések a Birkajáráson levő erődítéssel azonosíthatók.

Wosinsky Mór – a Sárszentlőrincről É-ra, lelőhelyünk közelében levő Rácz-Egressel kapcsolatban – csupán annyit ír, hogy a „Sió melletti dombok partja egykor erődítve volt, még ma is látható több helyen ennek a nyoma.”⁶

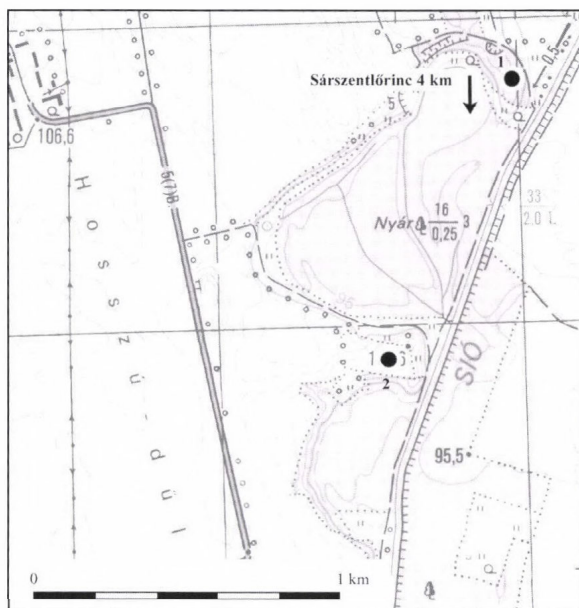
Terepbejárás, felmérés

A Birkajáráson⁷ levő földvárra a katonai légi fotók átnézése közben figyeltem fel: két db 1953-ban, térképezési céllal készült fotón halványan látszik a sánc és árok. A domb már akkor is bokros, fás volt, de nem volt annyira fedett, mint napjainkban.⁸ Ezen légi fotók alapján 1993. március 10-én azonosítottam a helyszínen a lelőhelyet: a terepbejárás során a sűrű bokrok miatt a vár kiterjedését csak hozzávetőleg tudtam megállapítani; leletet a felszínen a magas fűben nem találtam. Megállapítottam, hogy a lesarkított téglalap alakú lakóterületet körben árok és kívül sánc övezi. Helyenként ezen kívül is megfigyelhettem árkot, illetve teraszt. A vár D-i végén jelenleg is juhászat van, ezért itt még inkább korlátozottak a kutatási lehetőségek.

A vár szintvonalas felmérését 1995. március 22-én Nováki Gyulával és Miklós Gergely P-vel készítettük el.⁹ (290. ábra)

Légi fényképezés

A lelőhelyet – megtalálása óta – rendszeresen légi fotózom. Az erődítés elsősorban lombmentes időszakban észlelhető, de a lombzat változásai is utalnak az árokra, sáncre. (291. ábra)

289. Sárszentlőrinc–Birkajárás. Helyszínvázlat

A lelőhely leírása

A lesarkított téglalap alakú, 55 × 95 m-es (0,52 ha) vár a Sió árteréből kiemelkedő dombon található. Felszínét néhány öregebb fa, sok bodzabokor és fű fedi. A belső árok szépen követhető, szélessége jelenleg 3–7 m, mélysége a domb pereméhez képest 4–5 m. A külső árok sok helyen terasz alakú, szélessége 3–5 m. A belső sánc 1,5–2 m magas, talpszélessége 5–6 m. A légi fotókon csupán a belső védelmi vonal érzékelhető. Felszíni leletanyag a magas aljnövényzet miatt nem található.

Ásatás, 1997

1997-ben szondázó ásatást végeztem a várban. A feltárás célja az erődítés korának, szerkezetének, a védett területen levő épület(ek) helyének megállapítása volt.

A feltárás során 4 kutatóárral és 2 szelvénnel vizsgáltuk meg a várat. Átvágtuk a belső sáncárkot és sáncot, a lakóterület peremét és több helyen nyitottunk árkot, illetve szelvényt a belső rész néhány kiemelkedő pontján is.

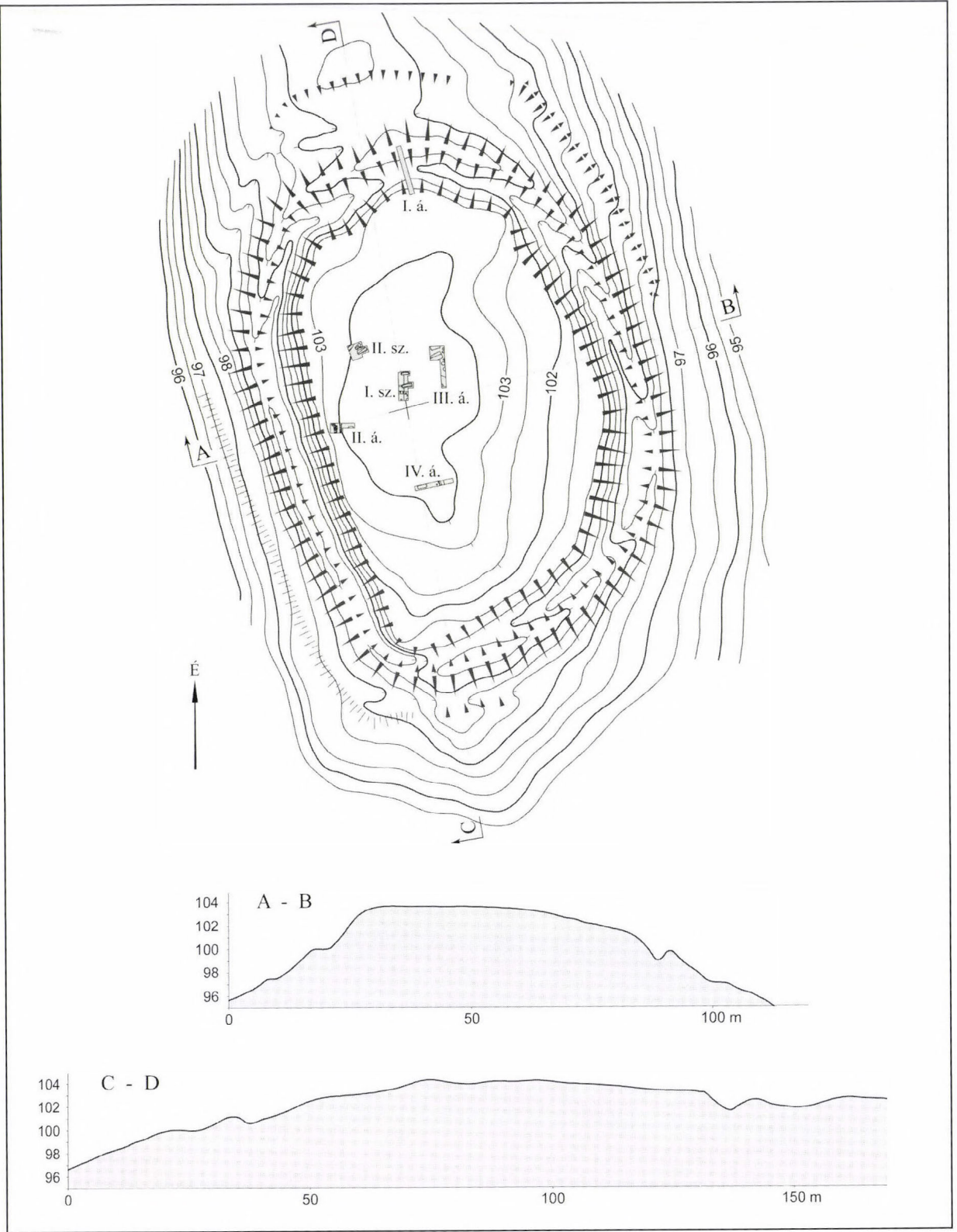
A belső, V alakú sáncok szélessége kb. 6,50 m, mélysége jelenleg kb. 2 m, az eredeti középkori szinthez képest 2,10 m volt. A szerkezet nélküli sáncot az árokból kitermelt földből emelték. A paliszád a feltárt szakaszon 3-soros volt.

A védett területen összesen 9 sírt tártunk fel (I. és II. szelvény, 3–4. árok). A 2. sír kivételével valamennyi bolygatatlan.

A lakóterületen cölöpszervezetű és téglá- illetve kőépület is állhatott. Ezeknek alaprajzát, korát, a sírokhoz való viszonyát egyelőre nem ismerjük.

Az ásatási megfigyelések szerint ezen a dombon a legkorábbi település az őskorban létesült. Később a római korban laktak itt, majd a kora Árpád-korban, Árpád-korban. Az erődítést az ásatási megfigyelések és a leletek szerint a 14-15. században létesíthették. (292-293. ábra) Az 55 × 95 m kiterjedésű (0,52 ha) lakóterület – nagysága és kora alapján – nem kisvár, hanem inkább castellum lehetett. Pusztulása, illetve elhagyása a 16. század első felére tehető. Korának, rendeltetésének pontosabb megállapításához további kutatások szükségesek

Elhelyezkedése alapján a Sárszentlőrinc-Birkajáráson levő földvár a tőle néhány száz méter távolságban – jelenleg a pálfai határban levő – Hidi dűlőn található középkori faluval lehetett kapcsolo-

290. Sárszentlőrinc-Birkajárás. Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula - Miklós Zsuzsa, 1995)

291. Sárszentlőrinc-Birkajárás. Légi felvétel (2003. március 6.)

latban. Az újkorban Alsó Rácegres pusztához tartozó terület a középkori Alegressel azonosítható. A település templomára utaló elnevezés (Rudera) első ízben a Sárvíz völgyét ábrázoló, 1772-ben készült térképen szerepel.¹⁰ Ugyanitt a környék neve: Praedium Racz Egres. A térkép meglehetősen pontos: az épületromot ott jelzi, ahol terepbejárás során megtaláltuk a szétszántott templomot. Szintén pontos a helymegjelölés a II. József korabeli katonai felmérésen: itt Rudera Ratz Egres Kirchen néven szerepel a templomrom.¹¹

A falu a vár közelében, attól ÉK-re, a Sióparton húzódó dombsoron helyezkedett el, mintegy 450 × 400 m kiterjedésben. A lelőhelyen több alkalommal, különböző megfigyelési körülmények között végeztünk terepbejárást.¹²

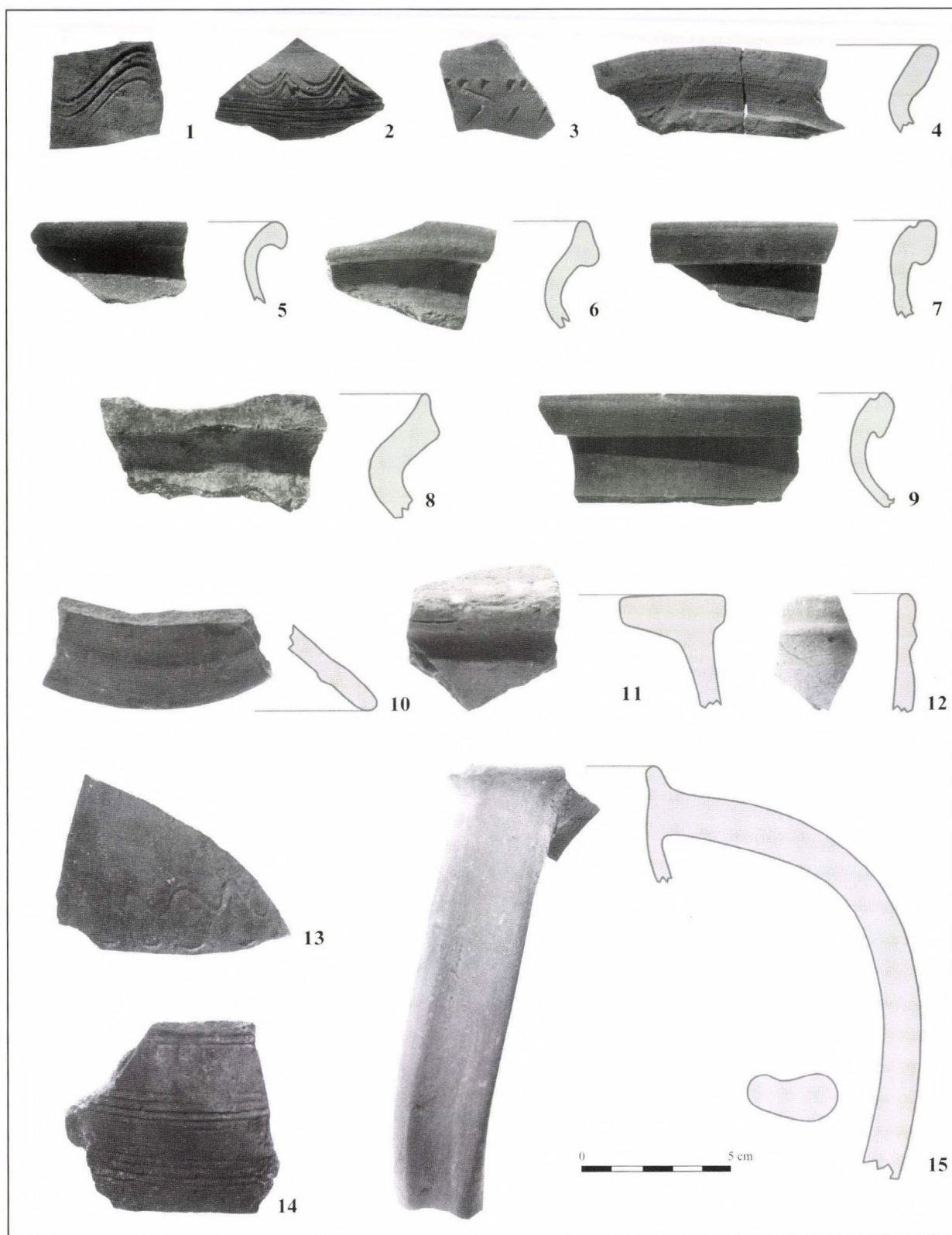
A falu első okleveles említése 1324-ből származik, amikor mint révhelyet, Simontornya tartozékai között sorolják fel („Poss. Egrus simulcum portu suo”).¹³ 1346-ban „Poss. Olegrus al. nom Markus teleke – a Sár folyó mellett.”¹⁴ 1397-ben („Egres inferior cum tributo”), 1424-ben („Alegres cum tributo”) említik vámját.¹⁵ 1552-ben révje szerepel. Jelentőségére utal a várható évi 4000 akcse jövedelem.¹⁶ 1554-ben név szerint sorolják fel 20 adózóját.¹⁷ 1586-ban, több környékbeli faluval együtt Berenhidai Huszár Péter tulajdona volt.¹⁸

A Birkajáráson végzett rövid, szondázó ásatás során tisztázódott, hogy a vár a középkorban, kb. a 14–15. században létesült, és belsejében – legalább – kétféle épület állt. A kutatás azonban újabb problémákat is felvetett:

- Miután a várnak okleveles említéséről nem tudok, kérdés, hogy ki és milyen céllal létesítette az erősítést. Alegres a simontornyai vár tartozéka volt.

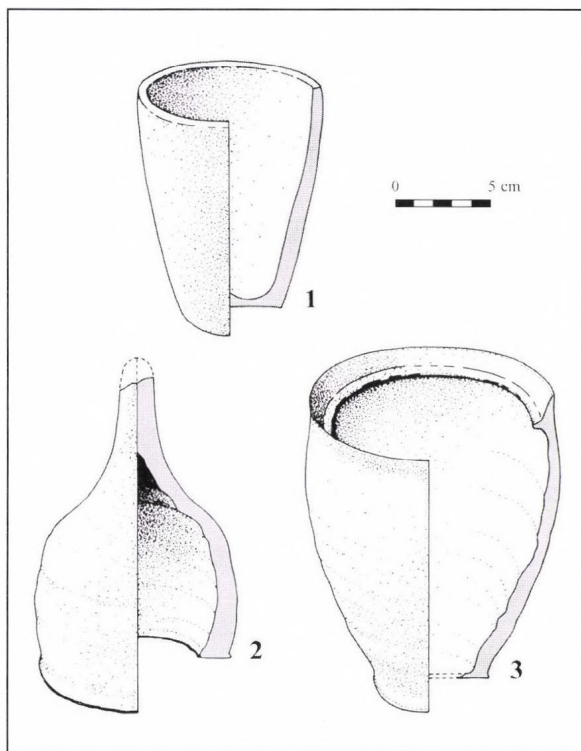
- A sírok – az ásatási megfigyelések szerint – a 16. századból származnak. Keresztény temetkezés viszont ebben a korban csak templom körül volt lehetséges. Akkor viszont a vár területén templomnak is kellett állnia. Az is lehetséges, hogy a sírok későbbiek a területnek várként való használatánál. Az egyetlen melléklet, egy horgaskapocs akár későbbi is lehet, mint a 16. század..

További kutatások – ásatások, légi fotózások, felszíni megfigyelések – szükségesek tehát a fenti problémák tisztázásához, a vár pontosabb korának, rendeltetésének, a környezettel való kapcsolatának megállapításához.

292. Sárszentlőrinc-Birkajárás. Kerámialeletek

- 1 Ennek a várnak a részletes feldolgozását már közöltem (Miklós 2002a), ezért itt csak röviden összefoglalom az eredményeket.
- 2 „Sár-Sz.-Lőrincz(Törökhányás) 115.” *Rómer* (1878) II. köt. 101.
- 3 Vasárnapi Újság 1882. febr. 5.
- 4 *Gaál-Kőhegyi* (1977) 310–311.
- 5 TMFN 210.
- 6 *Wosinsky* (1896) 487.
- 7 Ezt a területet a helybeliek Birkajárásnak nevezik, a térképeken viszont „Homokos” megírás szerepel.
- 8 HIM HT L-34-50-A-a. Nytsz. 43596 és 43603.
- 9 MTA RI Adattára Tj. 7170/95.
- 10 TMÖL T 131.
- 11 Coll. XII. Sect. 27.
- 12 Miklós Zsuzsa – Csajka Ferenc 1997. július; Miklós Zsuzsa 1997. április 28, szeptember 15; 1998. március 16; 2002. március 8.
- 13 *Csánki* (1897) III. 423a. – MOL Dl. 2223.
- 14 *Csánki* (1897) III. 423a; Zichy okmt. II. 207.
- 15 *Csánki* (1897) III. 423a.
- 16 *Dávid* (1982) 109.
- 17 *Káldy-Nagy* (1960) 64.
- 18 *Dávid* (1982) 89.

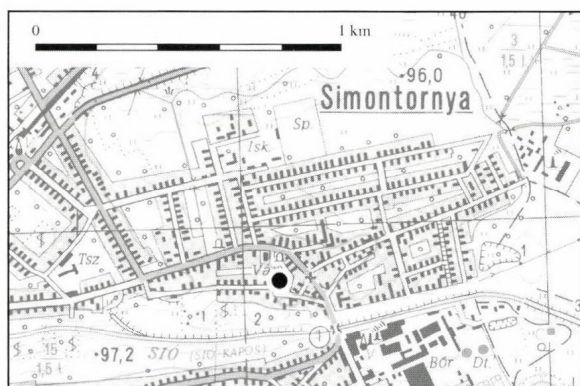

293. Sárszentlőrinc-Birkajárás. Kályhaszemek

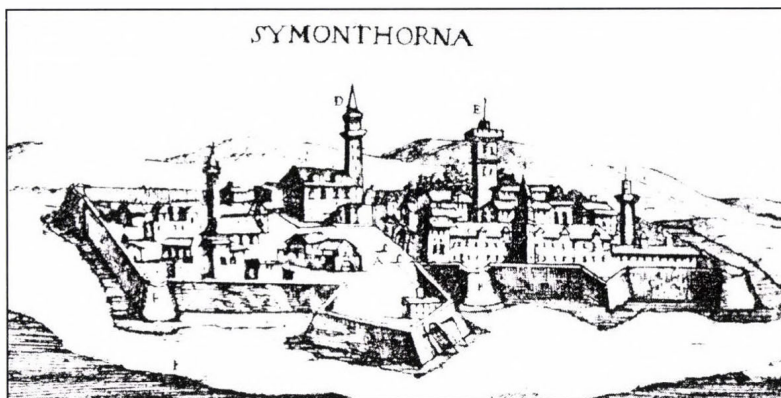
SIMONTORNYA-VÁR

A vár a jelenlegi belterületen, a város K-i széle közelében áll. Tengerszint feletti magassága 98 m, relatív magassága 2,5 m. (294. ábra)

Ez a domb egykor szigetként emelkedett ki a Sió mocsaraiból. A 18. sz. első feléből származó származó térkép szerint a város a Sió egykori szigetében feküdt. A város ÉNy-i szélén, külön kis szigeten ábrázolja a várat (Altes Schloss), amelyet a K-i és D-i oldalon híd kötött össze a várossal.¹ (295. ábra)

294. Simontornya-Vár. Helyszínvázlat

296. Simontornya-Vár. A vár egy 18. század eleji metszeten

Történeti ábrázolások

A legtöbb ábrázolást erről a Tolna megyei várról ismerjük Ebben minden bizonnyal szerepet játszik az is, hogy visszafoglalását a töröktől az 1686. évi őszi hadjárat egyik jelentős sikerének tekintették.¹² A metszetek többsége magas sziklaomra helyezi a várat. Mindössze kettő tükrözi a valóságos vagy ahhoz közeli környezetet a vár körül: az egyik a Lotharingiai Károly hadjáratairól 1700 körül készült grafikai lapok egyikén látható: a Buda ostromát ábrázoló központi képet öt kis rajz (Pécs, Simontornya, Szeged, Siklós és Kaposvár) mintegy díszítményként veszi körül. A simontornyai vár a felső sor közepén található: néhány jellegzetes épülete felismerhető: egy nagyobb épület tömbje, a lakótorony, kupolás dzsámi minarettel két két másik torony. Hasonló az ábrázolásmód a másik kis képen is.¹³ (296. ábra)

A vár leírása

Miután a vár kutatási eredményeit Lócsy Erzsébet,¹⁴ illetve Horler Miklós és Tabajdi Mária¹⁵ több alkalommal is részletesen publikálta, itt most csak rövid összefoglalást közlök, amelyben az ő álláspontjukat ismertetem.

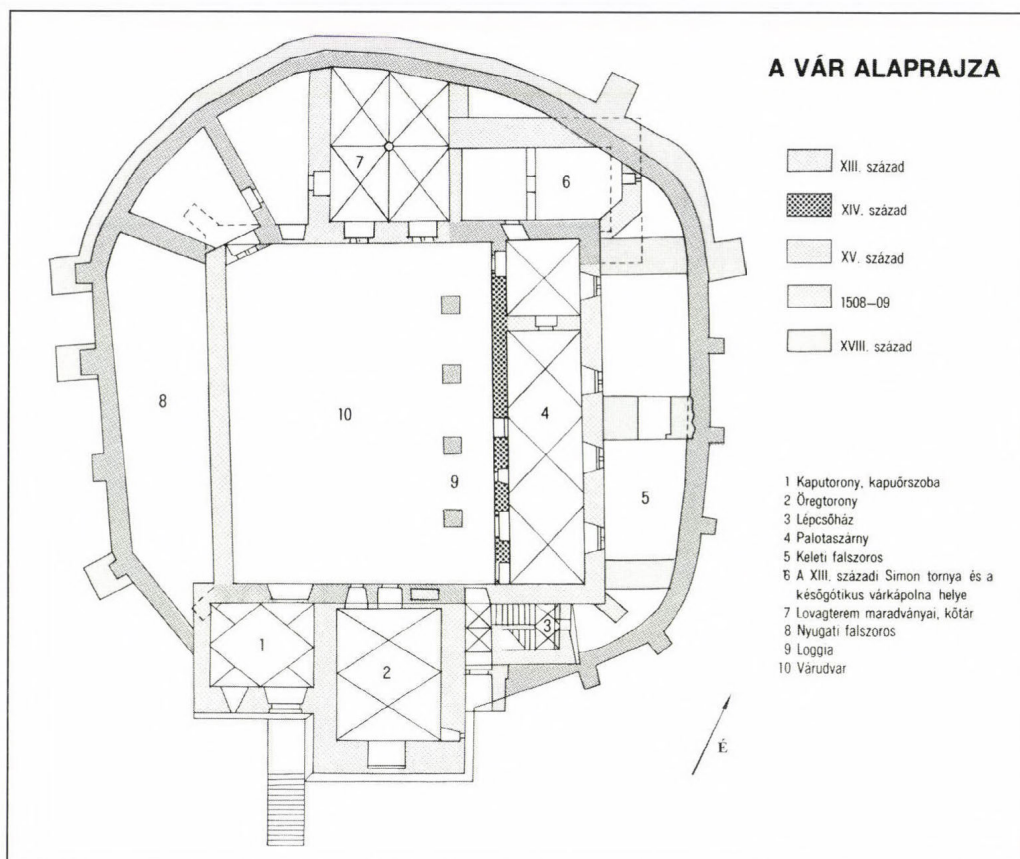
Az első vár – a birtoklástörténeti adatok alapján – 1280 körül épülhetett.¹⁶ Ez az épület „a mai várudvart körülvevő belső falnégyszögnek megfelelő, 12 × 12 öl (21 × 21 m – 0,041 ha) méretű, szabályos négyzet alaprajzú, 6 öl (10,5 m) magas falakkal körülvett udvarból állt, melyhez az északkeleti sarkon téglalap alaprajzú, erős, vastag falú torony és kapuépítmény csatlakozott. A fal-négyszög sarkait támpillérek erősítették meg. A körítőfalakon minden oldalon V alakban elhelyezett 3–3 lőrés alkotott szimmetrikus rendszert, melynek nyomait a palotaszárny külső fala máig megőrizte.” (297–298. ábra)

A falak belső oldalához valószínűleg kétszintes, faszerkezetű folyosók csatlakoztak, melyekről a lőréseket el tudták érni. A földszinten, feltehetőleg szintén fából készült, félnyeregtetős épületek szolgálhattak a várnép lakásául és istállóik, terményraktárak céljára.”¹⁷

Ennek az épületegyüttesnek a továbbfejlesztése a 14. században, a Lackfi család birtoklása idején történt meg. Ekkor az udvar K-i oldalának teljes hosszában új palotaszárnyat építettek, amely szorosan összeépült az ÉK-i sarkon álló korábbi öregtoronnyal.¹⁸

A vár 1397-ben a Kanizsaiak, 1426 körül pedig a Garaiak birtokába került. Utóbbi családhoz köthető az újabb építkezés: a szabályos négyyszög alakú korábbi vár köré valószínűleg ekkor építettek egy külső védőövet. Az öregtoronyt és a régi kapuvédőművet lebontották. Maradványaik felett – az É-i oldalon – teljesen új épületszárnyat építettek fel. A D-i falszorosban épült fel az új kaputorony. Ekkor korszerűsítették a palotát is.¹⁹

A vár fénykora 1500 körül kezdődött, amikor Gergellaki Buzlay Mózes szerezte meg. Ekkor – reneszánsz stílusban – teljesen átalakították az épületegyüttest, de az alapformához, a 13. századi eredetű, négyyszög alaprajzú elrendezéshez ragaszkodtak.

297. Simontornya-Vár. Alaprajz, Horler – Tabajdi (1983) nyomán

A gótikus épületszárnyak közül az É-i és K-i szárnyat átalakították. A D-i oldal építményeit lebontották, helyükre új reneszánsz épületszárnyat építettek, mely a ma is meglevő kaputorony, öregtorony és lépcsőház összefüggő tömbjéből állt. A K-i oldalon levő régi palotát – a külső főfalak felhasználásával – kívül-belül átalakították. Az É-i szárny földszintjének központjában lovagtermet alakítottak ki. Felette helyezkedett el a kápolna, amelyet elméletileg rekonstruálni lehetett a várárokból előkerült töredékek alapján. Szintén a várárokból dőlve, egy tömbben kerültek elő olyan töredékek, amelyekből egy teljes késő gótikus, bordás boltozattal fedett zárterkélyt lehetett rekonstruálni. Ez az 1. emeleti nagyterem tartozéka lehetett.²⁰

A 16. század elején kialakított, „alaprajzilag és szerkezetileg egységes várkastély építőművészi stílusa kora jellemző kettősségének, a gótika és reneszánsz egymás mellett élésének, keveredésének rendkívül érdekes példája.”²¹

Más kutatók álláspontja szerint a mocsarak által védett szigeten először egy lakótorony épülhetett, esetleg erre utalnak a ma álló késő középkori torony pincéjében talált falmaradványok. Ezt hamarosan íves várfallal bővíthették. E felfogás szerint a 14. századra keltezhető a K-i, kb. 7 × 23 m-es palotaszárny a belső falnégyzettel.²²

Kutatás hiányában nem tudjuk, hogy a középkor folyamán volt-e árok a vár körül. A torony és a kapu É, K és Ny felől biztosított védelmet, D felől pedig a Sió.

Török kor

Simontornya, Ozora, Tamási és Döbrököz 1545 novemberében kerültek török kézre.²³ Simontornya nevének török alakja is Simontorna. Az első zsoldjegyzék az 1545. december 6. és 1546. március 3. közötti időszakra vonatkozik, ekkor 165 katona volt jelen. Közöttük megtalálhatók a műsztaffi-

298. Simontornya-Vár. Légi felvétel (2006)

zek (gyalogosok), tüzérek, lovasok, azabok.²⁴ Az őrség létszáma 1553 és 1630 között 127–222 között változott.²⁵ Ehhez képest erősen túlzó Evlia Cselebi véleménye, amely szerint Simontornyának 500 védője volt.²⁶

A török korban a vár a budai vilajethez tartozó szandzsákság székhelye lett, élén a simontornyai bég állt. Ebben a korszakban lényeges építkezés nem történt, csak kisebb javítások.²⁷

Evlia Cselebi leírása szerint a vár egy mocsaras tóban található. „Külvárosa erős palánka, kerülete ezeröttszáz lépés. Egy vaskapuja, az árok felett felvonóhídja, háromezer deszkatetejű szűk háza van. A bég palotája és a parancsnok palotája nagyon díszes épületek. A belső várban van Szulejmán khán dsámija, a gabona magtár és hadiszertár. A Sárvíz partján szintén van még egy fapalánka és erős vár, melynek a neve Dörtörszi.”²⁸

A külváros kiterjedését kutatás hiányában nem ismerjük. Egy adatról tudok, amely valószínűleg adalék ehhez: 1980-ban Gaál Attila végzett leletmentést a Mátyás király u. 6. sz. telken, ahol házalapozásnál török és török kori kerámia, valamint 8 malomjáték töredék került elő.²⁹

Kuruc kor

A vár 1686-ban szabadult fel a török uralom alól. Ezután első kapitánya Drevadelits Horváth Péter volt. A halálát követő birtokjogi viták után, 1702-ben Styrum Limburg Miksa gróf lett a birtokosa. Ugyanebben az évben a bécsi udvari kamara elrendelte 18 magyarországi vár, köztük Simontornya lerombolását is. Dumont hadmérnök tervezetében 20 kőműves, 2 ács és 400 jobbágy (ők a víz elvezetését, az árkok betöltését, a cölöpsor és a bástyák ledöntését végezték volna el) 25 napnyi munkáját tartotta szükségesnek a vár lerombolására. Szerencsére a terv végrehajtását több tényező is akadályozta: egyrészt az, hogy magántulajdonban volt, másrészt a munkaerőhiány.³⁰ Ehelyett 1702–1704 között a vár erősítésének korszerűsítését végezték el.³¹

A kurucok 1704-ben elfoglalták. Ezután Eszterházy Antal, Rákóczi új dunántúli tábornoka hozzalátott az erődítmények megújításához. Rákóczihoz intézett levelében a „sánczok csinálásáról” ír, tehát nem kőfalak, hanem fagerendák közé szórt földtöltés készítéséről volt szó.³² A megerősítés

ellenére 2004 őszén a labancok kezére került a vár,³³ amelyet egy évvel később, 1705. november 11-én Bottyán János foglalt vissza. A későbbiekben a vár több alkalommal cserélt gazdát. Az erődítmény – Dunaföldvárral együtt – a szabadságharc egyik fontos támaszpontja volt: biztosították az összeköttetést (hírközlés, ellátás, hadfelvonulás) a kuruc állam alapházisát képező felvidéki országrészekkel.³⁴ Dunaföldvár kiürítése után, 1706 végétől Simontornya lett a kuruc hatalom katonai bázisa. Időnként hozzáláttak a sáncok és falak építéséhez, de inkább csak a nélkülözhetetlen javítási munkákat végezték el. Komolyabb megerősítéshez sem szakemberrel, sem elegendő pénzzel nem rendelkeztek.³⁵ 1709-re a vár teljesen elszigetelődött, segítséget sehonnan sem remélhetett. Augusztus 18-án vette ostrom alá Heister, és augusztus 28-án a vár kapitulált.³⁶

A szabadságharc bukása után az erődítmény végképp elvesztette katonai jelentőségét.³⁷ 1764-ben, a tulajdonos Styrum Limburg Sándor Zsigmond gróf halálával a várban minden addigi élet megszűnt. Az új birtokos, Styrum Limburg Károly uradalmi magtárnak használta, és ennek megfelelően átalakította a várat. A 19–20. században sűrűn váltották egymást a tulajdonosok és bérlők, az erődítmény állapota egyre tovább romlott. Tetőzete 1954-ben beomlott, majd ezek után történtek az első lépések a műemléki helyreállítás érdekében.³⁸

1 MOL Kamarai Levéltár 286.

2 Horler – Tabajdi (1987) 25.

3 Engel (1996) I. 410.

4 Karácsonyi (1900–1901) I. 425–426.

5 Csánki (1897) III. 405.

6 AnjOkmt VIII. 31. sz.

7 Csánki (1897) III. 405.

8 Engel (1996) II. 410.

9 Csánki (1897) III. 405–406.

10 Kiss (1938) 62–64; Lócsy (1975) 245.

11 Dávid (1982) 10.

12 Gaál (1984) 124. Ld. a részletes leírásokat a 124–126. oldalon.

13 Gaál (1984) 124–125, 8–9. kép.

14 Pl. Lócsy (1974), (1975).

15 Horler (1975), (1980); Horler – Tabajdi (1983), (1987).

16 Horler – Tabajdi (1987) 3.

17 Horler – Tabajdi (1987) 5.

18 Horler – Tabajdi (1987) 7.

19 Horler – Tabajdi (1987) 8–9.

20 Horler – Tabajdi (1987) 15.

21 Horler – Tabajdi (1987) 16.

22 Feld (1994) 601.

23 Szakály (1984) 156–157.

24 Hegyi (2007) 1051–1052.

25 Hegyi (2007) 1051–1071.

26 Hegyi (2007) 1071.

27 Horler – Tabajdi (1987) 21.

28 Evlia Cselebi (1660–1664/1985) – Erről az erődítésről egyelőre nem tudunk semmit.

29 Rég. kut. 1980, 136.

30 Oross (2005) 91.

31 Horler – Tabajdi (1987) 21.

32 Bánkúti (1969) 99–100.

33 Bánkúti (1969) 102.

34 Bánkúti (1969) 115.

35 Bánkúti (1969) 139–141.

36 Bánkúti (1969) 149–150.

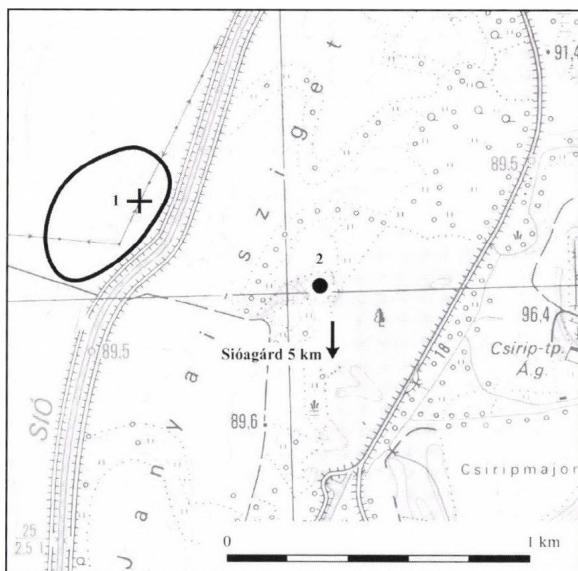
37 Horler – Tabajdi (1987) 22.

38 Horler – Tabajdi (1987) 23.

SIOÁGÁRD–ANYAVÁR (JANYAVÁR, NYANYAVÁR)

A falutól ÉK-re, a Sió–Sárvíz völgyében, az ártérből szigetként kiemelkedő dombon áll a középkori Anya-, Janya- vagy Nyanyavár maradványa. Tengerszint feletti magassága 96 m, az ártér feletti relatív magassága 6 m. (299. ábra 2.)

Az irodalomban váltakozva Harcnál, illetve (Sió)agárdnál szerepel. A középkorban Anyavár, később Janya, alias Sártornya,¹ illetve Nyanyavár néven szerepel. A legutóbbi Tolna megyei földrajzi-név-gyűjtés szerint: „Nyanyai vár: Bati vár domb, romok, bokros, cserjés terület. A hagyomány szerint török vár volt. Úgy tudjuk, hogy Harc falu templomát ennek a várnak a köveiből építették. S a templom harangja is a várból való.”²

299. Sióagárd–Janyavár. Helyszínvázlat (A várat fekete kör, a falut vastag vonal, a templomot kereszt jelzi)

Kutatástörténet

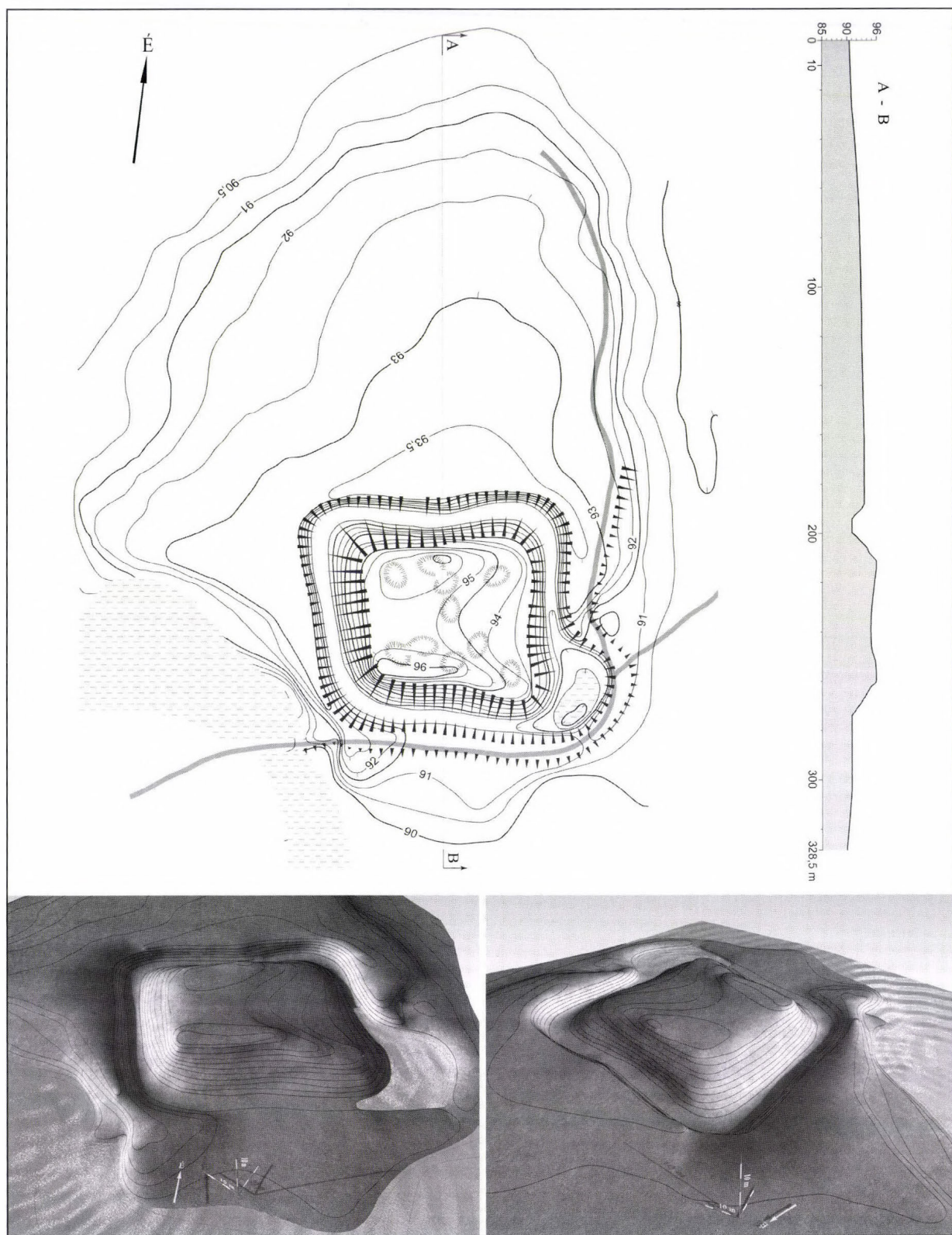
A romok első említése 1776-ból származik: „...In hoc monticulo fundamenta castris Janyavar ab antiquo dicti existunt. Quod in actione comitis Kohári praetensiva, Janya, alias Sártornya appellatur...”³

Az Egyed Antal paksi plébános által 1829-ben kiküldött kérdőívre az agárdiak (Sióagárd) a következőket válaszolták: „Janyai pusztában, a mely határos, vagyon egy romlott vár, mely Janya várnak is neveztetik, régi omladék, a melynek most is látszanak falai.”⁴ Hóke Lajos több újságban, folyóiratban is említette.⁵ A helybeliek „a janyai szigeten az úgy nevezett Anyavár a régi Sió-Kapos-Sárvíz által körül folyt romjai”-t ismerték a harci határban.⁶

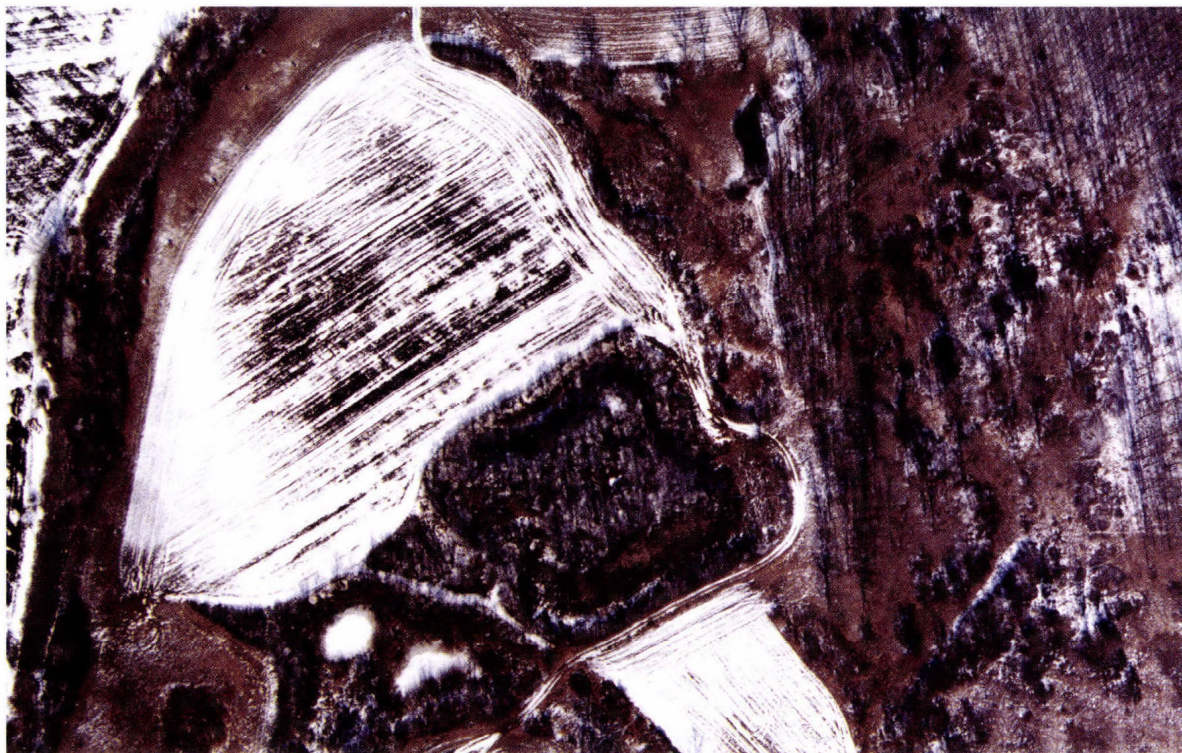
Wosinsky az őskori leletekkel kapcsolatban említi a várat: a Sió és a Sárvíz között egy nagyobb domb emelkedik ki, amelyen egy középkori várrom áll. A dombot már az őskorban lakták, a várromon kívül őskori cserepeket és egy köpüs bronzlándzsát talált. Leírásából nem derül ki, hogy a vár területén is talált-e őskori leleteket.⁷

Soós Elemér is említi a várat, és közli méreteit: 350 × 108 m.⁸ Genthon Sióagárdnál említi: Janyai várrom, csekély maradványai a falu határában.⁹

1958-ban – leletbejelentéssel kapcsolatosan – Mészáros Gyula járt a helyszínen. A vár területe már akkor is bozotos volt, felszíne a beásásoktól és a rókalyukaktól hepehupás. A kikotort földben 3 középkori cserepet, 1 szöveget és egy nyolcszögletű vas vésőt talált. Megállapította, hogy a várnak, amelyről Wosinsky írt, már semmi nyoma. A halmot (a vár halmát) őskori földvárnak tartotta, miután Wosinsky a várromon kívül őskori edénytöredékeket és egy bronzlándzsát talált.¹⁰

300. Sióagárd-Janyavár. Szintvonalas felmérés: Badics Balázs/Egyed Endre, 1996/1997; terepmodell: Réti Zsolt

301. Sióagárd-Janyavár. Légi felvétel (2005. március 2.)

Gerő a kutatatlan, illetve kevés maradvánnyal rendelkező várak között említi, amelynek várárka és külső védműveinek nyomai még láthatók.¹¹

A vár első és meglehetősen pontos – általam ismert – ábrázolása 1800-ból származik: az árokkal övezett belső várat „Arx Antiqua”-ként szerepelteti. Ettől É-ra található a „Várallya,” a Sár folyó Ny-i partján pedig, a vártól Ny-DNy-ra a „Vár eleje”.¹² Csupán vázlatosan, de pontosan jelzi a belső és külső várat az 1860-ból származó kataszteri térkép.¹³

Terepbejárás, felmérés

A lesarkított négyzet alakú központi részt, a belső várat mély árok övezi. É felől enyhén domború, alacsonyabb domb csatlakozik hozzá. Ez a terület bizonyára a várhoz tartozott, külső várként. Ez a domb rész É felé ellaposodik, de enyhe perem megfigyelhető, ami természetesen a szántástól is kialakulhatott. Az egész várat vizenyős terület, illetve a Sár víz – jelenleg – holt medre is védte.

A belső várat igen sűrű bozót fedi. Felülete erősen bolygatott, tele van kincskereső gödrökkel. A felszínen tégl- és kőtörmelékben néhány középkori fazékoldalt találtunk.¹⁴ A külső vár mezőgazdasági művelés alatt áll. Itt szántásban több sárga foltot figyeltünk meg, és közepes mennyiségű középkori cserepet gyűjtöttünk. Egy helyen téglás foltot is észleltünk.¹⁵

A várat első ízben Badics Balázs mérte fel, majd a külső várat 1997-ben Egyed Endrével újra mértük, pontosítottuk. (300. ábra)

A vár teljes hossza É-D-i irányban 290 m, szélessége Ny-K-i irányban 300 m (8,7 ha). Ezen belül a belső vár nagyjából négyzet alakú tömbje a sáncárokkal együtt 100 × 100 m (1 ha), a védett terület 55 × 62 m (0,34 ha). A belső vár legmagasabb pontja 117,5 m, ehhez képest az árok alja 4,5 m-rel van lejjebb. A külső vár legmagasabb pontja is 2 m-rel alacsonyabb a belső vár jelenlegi szintjénél. A sáncárok szélessége felül 18–20 m, alul 3–5 m.

A jelenlegi megfigyelési lehetőségek alapján úgy tűnik, hogy a belső várat vizesárok védte. Ez nincs, és nem is volt közvetlen kapcsolatban a Sár vízzel, mélysége viszont oly nagy, hogy biztosan

feljött benne a talajvíz. A külső várat É, Ny és D felől jelenleg is vízenyős terület határolja, K felől pedig a szintvonalak alapján vagy egy mesterséges árok, vagy természetes vizesárok határolta. A fentiek szerint tehát a vár kettős védelemmel volt ellátva.

Kő-, illetve téglaeépületekre utaló nyomokat csak a belső várban észleltem. Itt az É-i oldalon, az ÉK-i sarok közelében valószínűleg a külső fal egy rövid szakaszát tudtuk rögzíteni az 1997. évi felmérés alkalmával: viszonylag friss bolygatás következtében vált láthatóvá a fal. A külső várban erősítésre, illetve épületekre utaló nyomok jelenleg nem észlelhetők, annak ellenére, hogy Gaál Attila ezen a területen téglából épült bástyák nyomait figyelte meg.¹⁶

A külső vár É-i szélével csaknem egy magasságban, a holtág K-i partjánál, az ártérből enyhén kiemelkedő kis dombon is találtunk néhány Árpád-kori és késő középkori cserepet, mintegy 50 m-es körzetben.¹⁷

Légi fényképezés

A várat és környékét 1996 óta rendszeresen légi fotózom. A belső vár – a sűrű bozót miatt – csak lombmentes időszakban fotózható, de akkor is csak a csupasz részeken észlelhető a sáncárok. Télen, hóban jól látható a belső vár formája és a környező vízenyős terület.¹⁸ (301. ábra)

Több alkalommal fotóztam a lelőhelyet szántásban is. Régészeti objektumra utaló foltok nem mutatkoztak, csupán a külső vár szélén jelentkezett világos csík, amely valószínűleg erózióra utal.¹⁹

Az őszi búza különböző fejlettségi és érési állapotában is készítettem légi fotókat. A szántásnál már megfigyelt sárga csík fiatal vetésben világos; sárguló búzában halványzöld sávként mutatkozik. Érett, sárga búzában egyáltalán nem látszik. Régészeti objektumra utaló foltokat nem észleltem.²⁰

Történeti adatok

A vár már a 14. század végén a györgyi Bodó család tulajdona volt.²¹ Ennek a családnak az őse az a Szentemágocs nb. Márk fia Márk comes lehetett, aki a 13. század végén (1291–1292) élt.²² Ez az anyai Márk fia Bodó (Bodow – 1338) lett később a család névadója.²³ Bodó fiának, Miklósnak a fiai, Mihály és Jakab 1399-ben csere útján további földet szereztek Anya mellett.²⁴ Bodó Gáspár, aki valószínűleg Miklós testvérének, Gergelynek a fia, évtizedeken keresztül Tolna megye főispánja volt (1460–1496). Ugyanő építtette 1480 körül az anyai várat. Az építéshez a fát Lengyelországból hozatta.²⁵ Gáspár fiának, Ferencnek az uradalma 1510-ben már 43 Tolna és 9 Somogy megyei falut foglalt magába részben vagy teljesen.²⁶

Anyavárat 1543-ban foglalták el a törökök.²⁷ Őrséget csak 1545-ben raktak bele, és csak 1546-ig szerepel. A várnak a török alakja is Anyavár. A zsoldlistán 32 fő szerepel, közülük az első évnegyedben 24, a második évnegyedben 19 fő volt jelen. Miután Anyavár ezután eltűnik a török forrásokból, Hegyi Klára valószínűnek tartja, hogy őrségét felszámolták, a katonákat más várakba helyezték.²⁸

A vár tartozékait az 1550-es évek végén Horváth Márk kapitány Sziget várához foglalta.²⁹

Anyafalu

A vár közelében, attól Ny-ra (légvonalban kb. 700 m-re), helyezkedik el a középkori Anya település, amely 1510-ben a vár tartozékai között szerepelt.³⁰ (299. ábra 1.) A mintegy 500 × 300 m kiterjedésű lelőhelyen elég sok a felszíni lelet. Koruk az Árpád-kortól a késő középkorig terjed. A templomot 2000. június 22-én, átrepülés közben fedeztem fel: az érett búzátáblában kibontakozott a keletelt, gótikus, sokszögzáródásos szentélyű, támpilléres templom alaprajza, és attól kissé Ny-ra egy épületegyüttes körvonalai. A művelési utak méretei alapján a templom mintegy 40 m hosszú és 20–21 m széles lehetett.³¹ 2001. évi terepbejárásom során megállapíthattam, hogy a templom és az épületegyüttes a környék legmagasabb, közvetlen környezetéből kb. 2 m-rel kiemelkedő dombon áll. Az épületek helyét világos, törmelékes, kb. 50 × 50 m kiterjedésű folt jelzi. A templomnál sok tégl- és mészködaráb, kevés edénytöredék figyelhető meg. Az épületegyüttesnél viszont sok a lelet

(bogrács-töredék, vörös és fehér, késő középkori edényrészlet, osztrák fazékperem, mázas kályha-csempé töredék, tál, illetve pohár alakú kályhaszemdarab).

A templom és az épületegyüttes (utóbbi talán udvarház vagy plébánia lehetett) minden bizonynyal összefügg a Györgyi Bodók birtoklásával, építési tevékenységével.³²

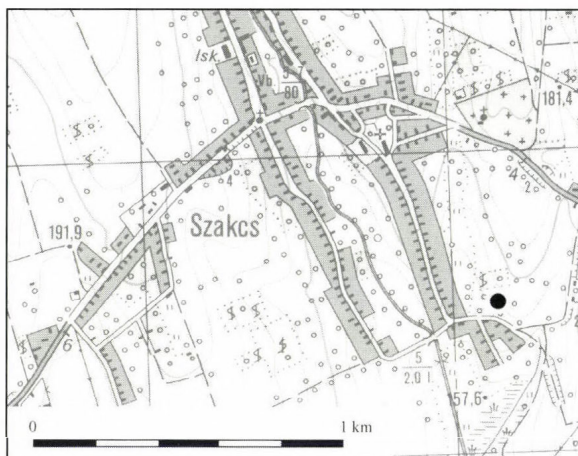
A vár építésének idejét, építtetőjét nem ismerjük. Ásatás hiányában jelenleg annyit tudhatunk, hogy a négyzet alaprajzú lakóterületet a domb peremén kőfal, és azon kívül mély (vizes)árok övezte. Beépítettségét csak feltárás során ismerhetjük meg. Ugyancsak ásatás tisztázhatja a külső vár esetleges erősítetttségét, beépítését.

- 1 U et C 7/1. füzet. Bp. 1984, 173. (1776).
- 2 TMFN 454. old., 97/37.
- 3 U et C 7/1–2. füzet. Bp. 1984, 173. (178/1. fasc.)
- 4 *Egyed* (1829) 34.
- 5 Pesti Napló 1876. szept. 23., Vasárnapi Újság 1882. febr. 5.
- 6 Harc község elöljáróinak válasza Wosinsky Mór kérdőívére 1891. júl. 19. – SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény 91.63.40.
- 7 *Wosinsky* (1896) 484.
- 8 Soós Elemér gyűjteménye, OSZK Kézirattár FH 3105. XXVII. k. ff. 13–15.
- 9 *Genthon* (1959) I. 293. – Darkó József 1954-re hivatkozik.
- 10 MNM Adattára 217. S. III. (SZWM Adattára 477–93)
- 11 *Gerő* (1968) 303. – Lényegében ezeket ismétli *Kiss* (1984) 425–426., azzal a többlettel, hogy ismerteti a vár legfontosabb okleveles adatait. Feltételezi, hogy a lelőhely csak várszerűen megerősített udvarház vagy kastély lehetett.
- 12 Mappa Terraenum Pradii Janya ... 1800. MOL S-12 Div. IV. No. 18:1. (A 18:2. sz. lap hasonló, de 1815-ből származik. Ezen néhány szigetnek más a neve, és jeleznek egy hosszú kanyarátvágást is.
- 13 Dorf Harcz 1860. TMÖL K 42.
- 14 SZWM F.2005.7.1.
- 15 SZWM F.2005.8.1–6; 2005.61.1, 2005.62.1–5; Terepbejárások: 1988: Miklós Zsuzsa, Nováki Gyula, Sándorfi György; 1996: Miklós Zsuzsa, Nováki Gyula; 1997: Miklós Zsuzsa.
- 16 Gaál Attila szíves szóbeli közlése.
- 17 SZWM F.2005.26.1–4.
- 18 1996. március 12. MTA RI Neg. sz. 172.364–368; 1997. március 3. MTA RI Neg. sz. 174.774–776; 2003. február 28. MTA RI Neg. sz. 200.948–950.
- 19 1996. ápr. 18. MTA RI Neg. sz. 172.321–322; 1997. szept. 25. MTA RI Neg. sz. 176.110–115, 176.123–126; 1998. márc. 3. MTA RI Neg. sz. 178.240–243.
- 20 1997. febr. 23. MTA RI Neg. sz. 174.892–893; 174.909–910; 1997. máj. 7. MTA RI Neg. sz. 175.460–462; 1997. jún. 19. MTA RI Neg. sz. 175.452–453; 1997. jún. 28. MTA RI Neg. sz. 175.496; 1999. márc. 4. MTA RI Neg. sz. 181.910–913.
- 21 *Csánki* (1897) III. köt. 403.
- 22 *Karácsonyi* (1900–1901) III. 62–63.
- 23 *Lővei – Engel* (1983) 4. – Bodow filius Mark de Ana, királyi ember: Zichy I. 527.
- 24 *Lővei – Engel* (1983) 4.
- 25 1483: Történelmi Tár 1897, 513.
- 26 *Géresi* (1882–1897) III. 69.
- 27 *Thúry* (1893) 243 és 342. – A vár bevételét a két krónikás, Dzselaálzáde Musztafa és Szinán Csaus egyöntetűen Kászim mohácsi szandzsákbégnek tulajdonítja.
- 28 *Hegyi* (2007) 1072–1073.
- 29 *Szakály* (1975) 271.
- 30 *Csánki* (1897) III. 403.
- 31 K. Németh András szerint ez a templom – szokatlanul nagy (200–220 m²) belméretével – Tolna megyében csak a bátai és etei templommal állítható párhuzamba. – *K. Németh* (2006) 85.
- 32 A lelőhely és a légi fotók részletes értékelését ld. *Miklós* (2002) 34–35.

SZAKCS-LEÁNYVÁR

A Leányvár a falu DK-i szélén, a Szakcsi-patak K-i mellékvizére enyhén lejtő, É-D-i irányú dombvonulat D-i végén található. Tengerszint feletti magassága 173,9 m, a völgy feletti relatív magassága kb. 16 m. (302. ábra)

A helynév szerepel Tolna megye földrajzi neveiben, de eredetéről nem szólnak.¹ A III. katonai felmérés (5360/4. lap) a dombnyúlványon belül még különálló dombként jelzi a várat.

302. Szakcs-Leányvár. Helyszínvázlat

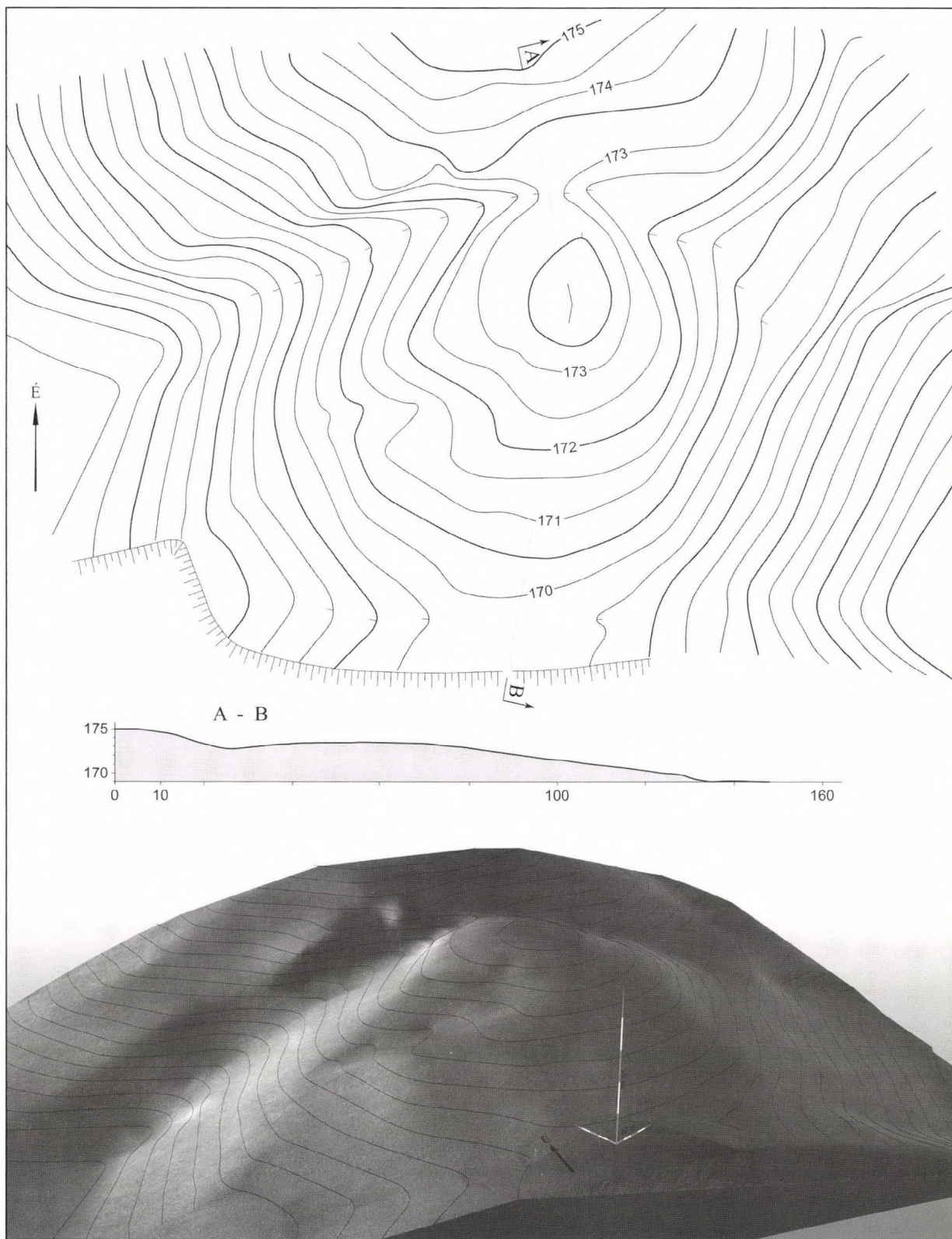
Terepbejárás, felmérés

A helyszínt 1993-ban, a Tolna megye földrajzi nevei alapján kerestem fel. A lelőhelyet és környékét jelenleg szántják, korábban azonban szőlő volt itt. A nagyjából kerek, domború tetejű dombot É felől árok övezi, ez a K-i oldalon ellaposodik, terasz formájú lesz. A Ny-i oldalon nagyrészt elszántották; É és D felől partlevágás határolja. A felszínen sok a cserép (Árpád-kor, és főleg késő középkor, kevés őskor). Egy helyen kiszántott, valószínűleg egy tálhoz tartozó töredékeket találtam. 1998 tavaszán újrarájtam a várat, amelyet láthatóan több tulajdonos művel. D-i kétharmadában őszi mélysántás volt, ahol az eke helyenként az altalajt is felhozta: ez sárga csikként mutatkozott. Ezen a szakaszon sok a kiszántott tűzhely, hamus, paticsos, égett föld. Közepes mennyiségű az Árpád-kori, késő középkori lelet.² A felmérést 1996 tavaszán készítettük el Nováki Gyulával. Az árokkal övezett lakóterület átmérője kb. 50 m, az árok szélessége mintegy 20 m. (303. ábra)

Légi fényképezés

1993 óta készítek légi fotókat erről a területről. A szinte teljesen szétszántott domb csak igen ritkán válik el környezetétől. Végül 2003-ban és 2004-ben – a szerencsés körülményeknek köszönhetően szántásban és érett búzában is kibontakozott: szántásban a védett területen a talaj szürkés, a domb peremén vékony barna csík utal az egykori paliszádra vagy árokra. Ennek külső oldalán a világos sáv valószínűleg erózió nyoma.³

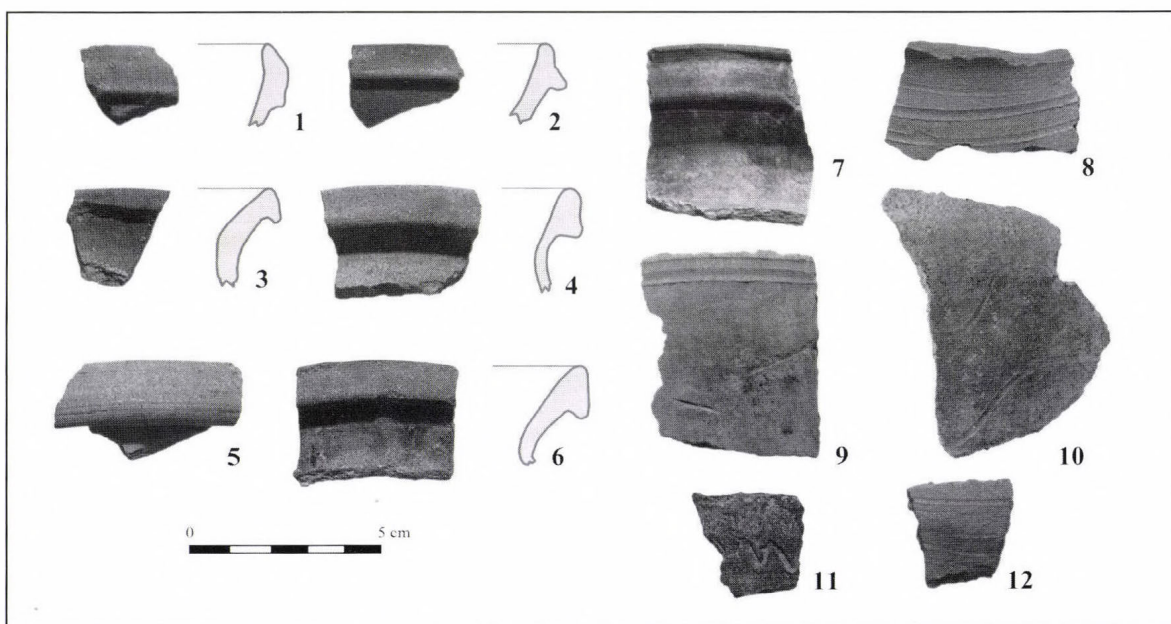
Érett búzában az árnyékhatásnak és a növekedési eltérésnek köszönhetően megfigyelhető a vékony csík: itt kissé magasabb a növényzet. A D-i és K-i oldalon észlelhető az elszántott árok nyoma is.⁴ Ezen a felvételen a Ny-i, D-i és K-i oldalon a növény- és talajjelek arra utalnak, hogy egy külső védelmi vonal is volt egykor a lakóterület körül. Ez – a jelenleg a felszínen is észlelhető – ároktól mintegy 50–150 m-rel kijebb figyelhető meg a légi felvételen. Amennyiben ez teljes kört alkotott, akkor átmérője kb. 250 m lehetett. Annak eldöntésére, hogy ez a légi fotós jel valóban a középkori erődítés nyoma-e, természetesen ásatás szükséges. (304. ábra)

303. Szekes-Leányvár. Szintvonalas felmérés: Nováki Gyula – Miklós Zsuzsa, 1996; térbeli ábrázolás: Réti Zsolt

304. Szakcs-Leányvár. Légi felvétel (2003. június 30.)

305. Szakcs-Leányvár. Felszíni leletek

Leletek

A felszíni leletek közül az őskort egy újkőkori oldal; valamint néhány urnasíros töredék (a hasán kannelúrás tál töredékei; és egy szemcsés anyagú oldaltöredék) képviseli. A cserepek zöme középkori fazéktöredék. Közülük legkorábbi a 11-12. századi, hullámvonal-díszű oldal. A legtöbb a 12-13. századi fazéktöredék (enyhén tagolt vagy ferdén levágott szélű fazékperemek, fogaskerékkel, csiga-

vonallal, illetve hullámvonallal díszített fazékoldalak). A 14–16. századot a fazéktöredékeken kívül néhány korsó- és pohártöredék is jelzi.⁵ (305. ábra)

A felszíni leletek alapján nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy ez az erődítés Árpád-kori „kisvár” vagy pedig – az ócsényihez hasonló – késő középkori castellum. Mérete alapján inkább utóbbihoz sorolható.

Szakcs temploma a pápai tizedjegyzékben tűnik fel.⁶ Maga a falu 1348-ban villa Zakch.⁷ 1376-ban possessio,⁸ 1453-ban oppidum.⁹ 1376-ban a Garai, 1476-ban a Dombai család birtokaihoz tartozott.¹⁰ A középkori templom a jelenlegi helyén állt, egyes megfigyelések szerint a barokk templomban gótikus részletek is láthatók. A település minden bizonnyal a templomtól a patak felé lejtő domboldalon helyezkedett el. A Leányvár ugyanennek a dombnak a D-i szélén található.

1 TMFN 44/139. 240. old.

2 SZWM F.2004.2.1-9; 2005.63.1-2.

3 2004. április 28. MTA RI Neg. sz. 203.404–408.

4 2003. június 30. MTA RI Neg. sz. 201.827–829.

5 SZWM F.2004.1.1-14; F.2004.2.1-9.

6 MonVat I/1. 262, 277, 298, 306. Vö. *Tímár* (1999) 308.

7 *Csánki* (1897) III. 411. – *AnjOkmt.* V. 224.

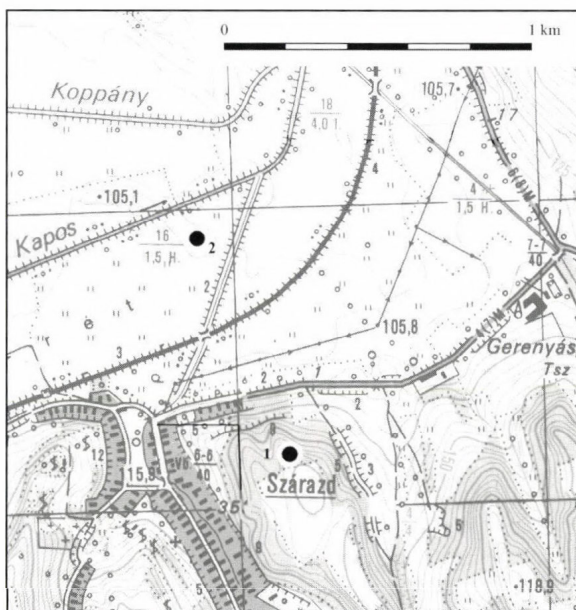
8 *Csánki* (1897) III. 411. – *Zichy okmt.* III. 629.

9 *Csánki* (1897) III. 411. – *Kismartoni lt.* 35. H. 184.

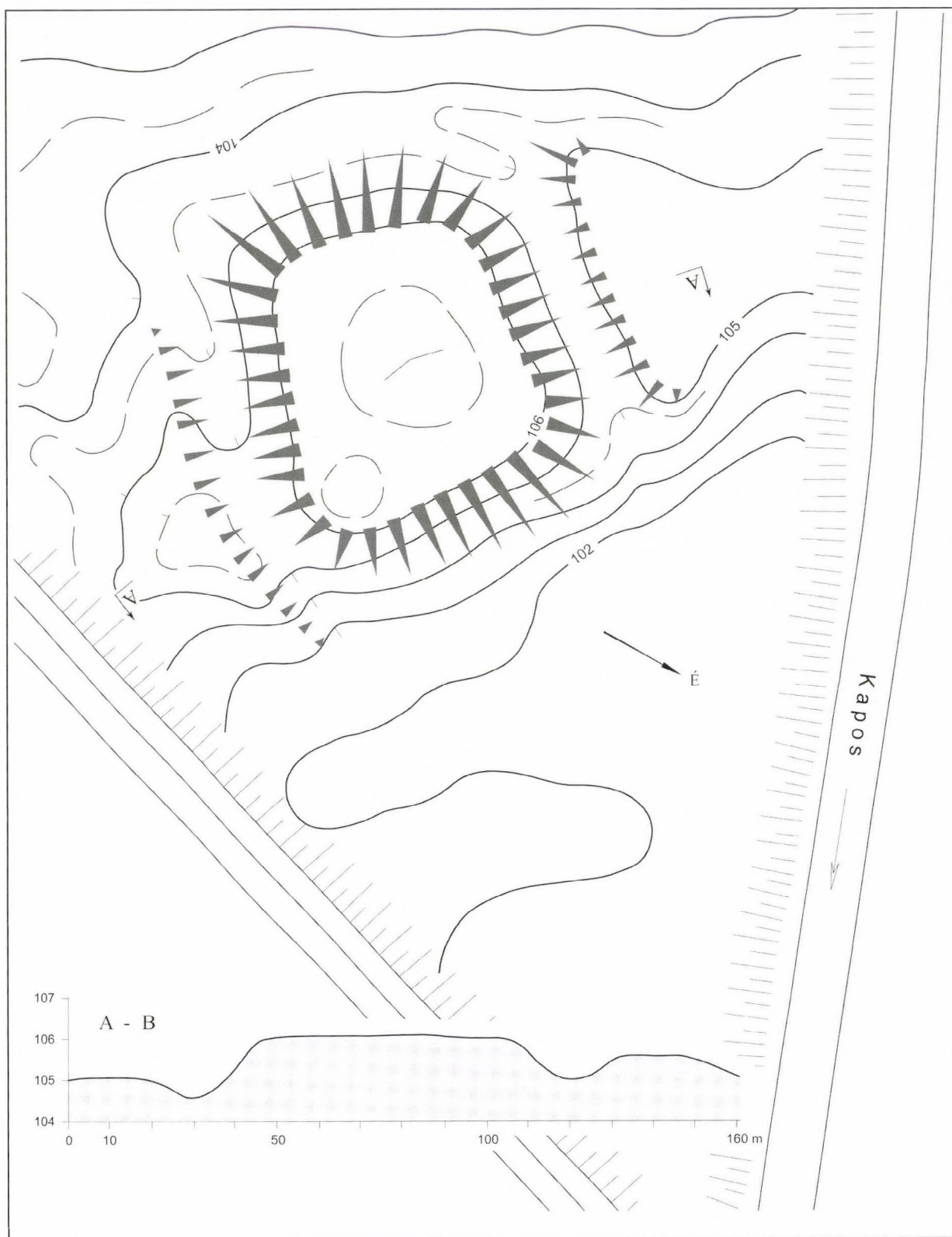
10 *Csánki* (1897) III. 411.

SZÁRAZD–GERENYÁS

A falutól É-ra, a Kaposba D felől folyó kis patak torkolata közelében, a patak és a Kapos között, az ártérből enyhén kiemelkedő dombon található a lelőhely. Tengerszint feletti magassága kb. 106 m, relatív magassága mintegy 4 m. (306. ábra 2.)

306. Szárazd–Gerenyás. Helyszínvázlat

307. Szárazd-Gerenyás. Szintvonalas felmérés (Virágh Dénes, 1975; Nováki Gyula, 1993)

A lelőhelyről az első híradás Rómer Flóristól származik: Szárazdon a Kapos mentében Regölnél vár?¹ Részletesebb leírás közölt Hóke Lajos: „A Sió mentén Regölynél, a Kapos és Koppány összefolyásánál, négyszögű, bástyákkal szilárdított, 50 hold terjedelmű.”²

A Wosinsky Mór által kiküldött kérdőívre a szárazdi előljáróság – egyebek mellett – az alábbiakat válaszolta: „A bozótban alacsony domb van, melyen a régi Gerenyás vár falainak maradványa található. Ezen várhoz vezetett híd pillottaiból egyesek a bozótban még találhatók.”³

Terepbejárás

1962-ben és 1963-ban Torma István végzett itt terepbejárást. (172. lh.) A 3–4 m-re felmagasodó dombon épületre utaló tégladarabok között néhány őskori, római kori és középkori cserepet talált. (1962. okt. 18.)⁴ (309. ábra) Egy év múlva észlelte, hogy a dombot felszántották. A szántásban élesen kirajzolódott a lekerekített sarkú, nagyjából téglalap alakú, sáncsal övezett, valószínűleg középkori erődtípus. A sánc anyaga – Torma István megfigyelése szerint – erősen átégett patics, kevés téglá és kő. A Kapos felőli részen egy sáncárkot is megfigyelt. (1963. okt. 1.)

1992-ben végzett terepbejárásomkor ismét legelőként hasznosították a területet (azóta is legelő). A vakond- és vaddisznótúrásokban, felszínes turkálásokban sok paticst, téglá- és kötőrmelékét és néhány középkori fazéktöredéket találtam⁵

2000-ben légi felderítés utáni terepbejárást végzett itt Bertók Gábor: vakondtúrásokban néhány késő középkori cserepet talált.⁶

2001 áprilisában végzett terepbejárásomkor a vakondtúrásokból és a rókalyukak kikotort földjéből őskori és középkori cserepeket, néhány téglatöredéket és habarcsdarabokat gyűjtöttem. A domb peremén (elsősorban a Ny-i, ÉK-i és DK-i oldalon) sok a paticstöredék.⁷ 2004-ben a magas fű ellenére jól látszott, hogy a domb peremén paliszád lehetett: csak a peremeken látható, hogy a vakondtúrásokban sok a patics. (A Kapos felőli oldalon nem volt vakondtúrás, ezért itt nem látszik, hogy lett volna paliszád.) A védett területen vakondtúrásokban két kis cserepet találtam.⁸

A vár szintvonalas felmérését 1975-ben Virágh Dénes készítette el.⁹ 1993-ban Nováki Gyulával kiegészítő mérést végeztünk.¹⁰ (307. ábra)

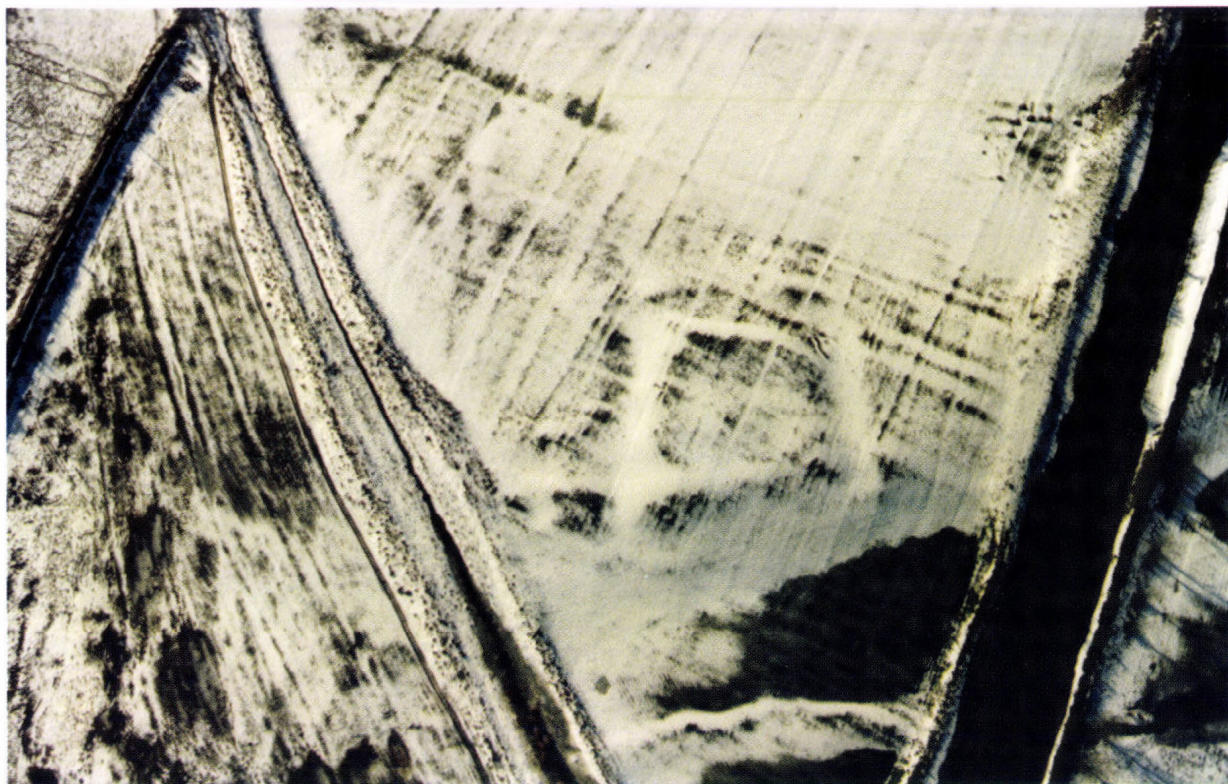
A vár leírása

A Kapos és a Koppány összefolyásának közelében, az ártérből 4 m-rel kiemelkedő domb szabálytalan négyzet alakú. Az erősítésnek a felszínen jelenleg csak egy része látható: a Ny-i és K-i oldalon még észlelhető a felül mintegy 25–30 m széles, a domb peremétől mérve kb. 1,5 m mély árok. Az erősítés többi része minden bizonnyal az 1962-ben vagy 1963-ban végzett legelőfeltörés következtében pusztult el. Maga a védett terület kb. 55 × 65 m kiterjedésű (0,35 ha).

Légi fényképezés

Igen jól látszik a lelőhely egy 1968-ban készült légi fotón: eszerint a vár trapéz alakú. Külső szélén sötét csík határolja, ezen belül világos sáv figyelhető meg, majd legbelül található a védett terület, amely a fotón sötét foltként mutatkozik.¹¹

A lelőhelyet 1993 óta rendszeresen légi fotózom. Miután a terület legelő, nehéz megítélni, mikor alkalmas a leginkább légi fotózásra. 1999. március 4-én, a még ki sem zöldült fűben igen gyengén, de látszott körben a sáncárok. Sáncra utaló jel nem mutatkozott.¹² Ugyanebben az évben a július 1-i felvétel abból a szempontból volt tanulságos, hogy a magas belvízből csupán ez a lelőhely emelkedett ki, tehát feltehetően a középkorban is árvízmentes lehetett a vár dombja. Körvonala igen halvány, de környezeténél erősebb zöld színű csikként mutatkozott, az É-i sarokban félkör alakú kiszögelléssel.¹³ A vár alakja leghatározottabban hóban bontakozott ki: az 1999. december 8-i fel-

308. Szárazd-Gerenyás. Légi felvétel (1999. december 8.)

vételeken trapéz alakúnak mutatkozott, a sarkoknál kiszögellésekkel. Az egyébként vékony hóban jól látható, hogy a sáncárokban vastagon megüledett a hó.¹⁴ (308. ábra) Mindkét felvételen megfigyelhető egy ívelt vonal, amely a Kapos és a kis patak szabályozott medrén is áthalad. További kutatások szükségesek annak eldöntésére, hogy ez a vonal kapcsolatban volt-e a várral, vagy attól független, esetleg újkori objektum.

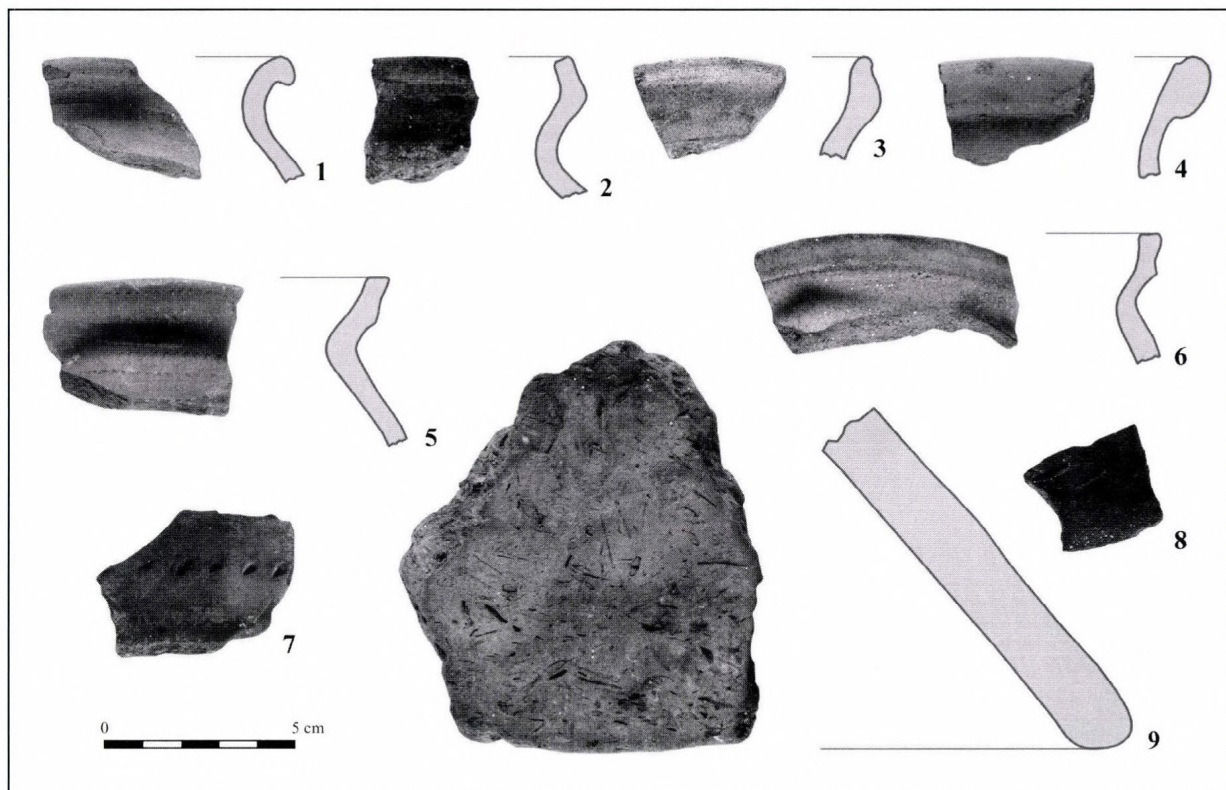
Történeti adatok

Gerenás várát két forrás is újonnan épült kastélynak mondja: „Hoc castellum noviter extruxerat in lacu Capos”, illetve „Ejusdem castellum Gherenas nuncupatum, quod tumultuario opere in alieno solo intra paludem Kapussianum per vim erexerat.”¹⁵ A vár Kápolnay Ferenc birtokában volt, aki az 1530-as évek közepén sok kárt okozott Tolna megye János-párti urainak. Török Bálintnak tudomására jutott, hogy Kápolnay hadai Köblinél gyülekeznek: Martonfalvait küldte ellene, aki megverte Kápolnay csapatát. Közben Török Bálint megtámadta Gerenást, megostromolta, felgyújtotta és széthányatta. Az ostromról Martonfalvai Imre deák számolt be: „Gerenas erősséget megszállatá, végre sok jámbor halálával meg is véteté, nekem is három jámbor szolgám vesztenek alatta, az erősséget Gerenást elhányatta és megégeté nagy bánatába.”¹⁶

1539-ben „Castrum Gernos” néven szerepel.¹⁷ Azt nem tudhatjuk, hogy a vár működött-e, vagy pedig az ostromnál valóban véglegesen elpusztult.

A középkori Gerenyás falu plébánosa a pápai tizedjegyzékben szerepel először.¹⁸ Egy 1487-as birtokfelosztó oklevél megemlíti a Szent Margit tiszteletére szentelt plébániatemplomot és a plébániát is.¹⁹ A település részleteit Torma István 1963-ban azonosította, a jelenlegi Gerenyás-pusztától Ny-ra.²⁰

Ez a sáncsal-árokkal övezett vár kiváló természetes védettséggel is rendelkezett: a Kapos menti mocsarak is védték. A 16. századi források szerint újonnan épült, feltehetően a 16. század első har-

309. Szárazd-Gerenyás. Felszíni leletek

madában. Kastélynak és várnak (castrum) egyaránt nevezik. Feltárásával fontos adatokat nyerhetnénk ennek a rövid életű erődítésnek – és ezáltal a hasonló típusú váraknak, kastélyoknak – a szerkezetéről, beépítettségéről.

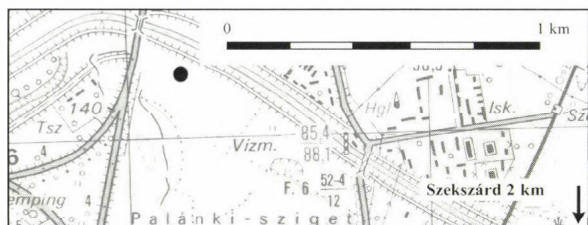
- 1 Rómer Jkv. XIX. 83. – Rómer hagyaték XVII. cs.
- 2 Hőke Lajos jelentése M. Biz. 1872-120., Pesti Napló 1876. IX. 23., Vasárnapi Újság 1882. febr. 5.
- 3 SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény 91.63.74. (1891. július).
- 4 SZWM 74.428.1-2.
- 5 SZWM F.2005.31.1-3.
- 6 RKM 2000, 207.
- 7 RKM 2001, 217.
- 8 SZWM F.2005.52.1-3.
- 9 MTA RI Adattára 13.368.
- 10 MTA RI Adattára 28.818.
- 11 BGTV 8034/7562. Repülési magasság 2460 m. – Az 1:3000 léptékű nagyítás az MTA Régészeti Intézetében található. Nyilvántartási száma: 13.
- 12 1999. március 4. MTA RI Neg. sz. 181.944.
- 13 1999. július 1. MTA RI Neg. sz. 183.901-907.
- 14 1999. december 8. MTA RI Neg. sz. 184.974, 184.980-982.
- 15 Szakály (1969) 72. – Martonfalvai 134; Verancsics I. 45, 62-63; Sebestyén (1911) 39.
- 16 Verancsics I. 45, 62-63.
- 17 MOL Esterházy cs. lt. Rep. 35. Fasc. BB. No. 952.
- 18 Mon. Vat. I/1. 278, 287, 297, 311. V. ö. Timár (1999) 286.
- 19 K. Németh (2002b) 279. 42. jegyzet.
- 20 Torma István terepbejárása, 1963. okt. 1. (278. lh.)

SZEKSZÁRD-JENIPALÁNK¹

A török korban Jenipalánnak nevezett erősség Szekszárdtól É-ra, a Sió-Sárvíz D-i partján állt.² Tengerszint feletti magassága kb. 86 m, a Sió árteréből mintegy 1-1,5 m-rel emelkedett ki. (310. ábra)

Történeti adatok

A szekszárdi szandzsák legkorábbi, 1565-ös és legkésőbbi, 1591-es összeírásában mindig a szekszárdi náhije részeként szerepelt.³ Ezek szerint a palánk a 16. század közepe táján épülhetett. Ezzel

310. Szekszárd-Jenipalánk. Helyszínvázlat

szemben Vass Előd a század végére teszi létrejöttét: III. Mehmed szultán 1596-ban a Szekszárd környéki hidak védelmére elrendelte egy új palánk (Yeni Palánk) építését.⁴ Az összeírások szerint a 17. század elején 93 katona állomásozott itt, közülük 62 balkáni keresztény. Később az őrség létszámát lecsökkentették.⁵

Az erődítés részletes leírása 1663-ból maradt fenn. Ottendorff szerint a palánk mocsárral és vízzel körülvett szigeten fekszik. Az épület cölöpökből és sárfalakból készült. A mocsár miatt csak egy töltésen és felvonóhídon át lehet meg-

közelíteni. A leíráshoz mellékelt sematikus rajz szerint a palánk négyzet alaprajzú, négy sarkán egy-egy félkör alakú bástyával.⁶ (311. ábra)

Evlia Cselebi szerint ez a palánk „Oszmánli építkezés. Az 1004. évben⁷ Eger meghódítója, Moham-med khán a háboruba menetelkor a Sárvíz folyón levő husz ívű fahidnak megőrzése végett építette ezt a várat. Annyi igaz, hogy a maga helyén jótétemény. Kicsi kis palánka, melyben egy dsámi, tiz ház és tiz sáhi ágyú van, hidja felhuzható. Parancsnoka, száz katonája mind a szekszárdi katonasággal kapja fizetését. A vár előtt néhány ház, néhány bolt van. Csupán egy kis fogadója, néhány kertcskéje, néhány halfogó hálócskája van; a híd fölött nyugvóhelyecskéül szolgáló őrháznál a budai vezíreknek egy alárendelt agája a felügyelő. E hidon átvitt minden bor után vámot vesznek, másféle tárgyak után semmit sem vesznek. E helyen a fahid alatt a Sárvíz folyó nevű egészséges víz folyik, mely a Koppán és Kaposvár várak alatt levő Balaton tónak lefolyása, mely Simontornya várát is érintvén, a Jeni vár közelében a Duna folyóval egyesül.”⁸

1669-1670-ben Brown Eduard angol utazó említi az erődítést.⁹

Ásatás

Az 1596-ban épült palánk régészeti feltárását Gaál Attila végezte el, 1975 és 1985 között. A vár leírását az alábbiakban az ő publikációi alapján foglalom össze:

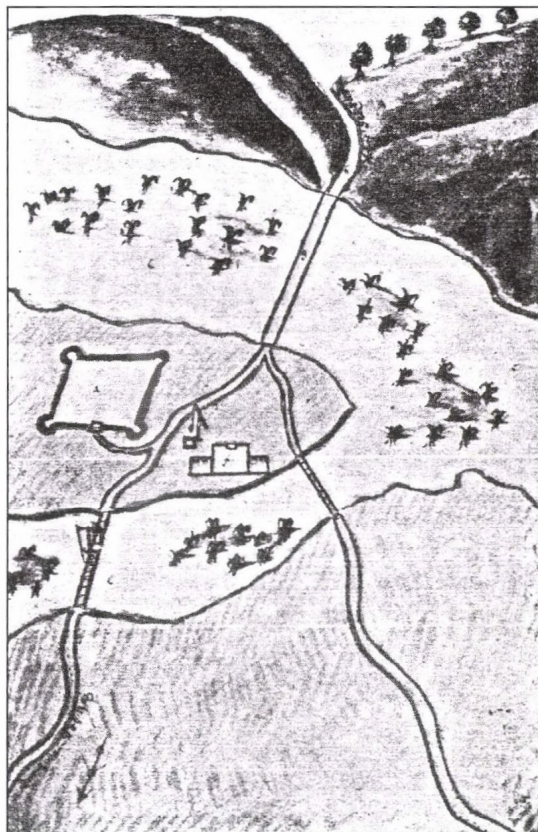
A többi Tolna megyei palánkkal ellentétben Jeni Palánkának nem volt középkori előzménye, és nincs a 18. század elejénél későbbi története sem. Ezt építették fel legkésőbb: 1596-ban. Abban is eltér a többitől, hogy nem dunai átkelőhelyet kellett biztosítani, hanem azt a sárvízi hidvámot, amelyen ekkor már nagy mennyiségben szállították át a Szekszárd környéki borokat.¹⁰

Az 50 × 60 m alapterületű (0,3 ha) várat egy 80-100 cm széles palánkfal övezte. Az eredetileg 1 + 1 oszlopsoros palánk a 16-17. század fordulója táján leégett, és ezután – a régi árok és falmaradványok felhasználásával – új, 2 + 1 oszlopsoros palánkot építettek. A fa kaput az É-i, a Sió-Sárvíz irányába néző oldalon készítették el. A vár négy sarkán négy kerek bástya állt. Ezek közelében került elő a két ásott kút, amelyek a feltáró szerint ágasfás gémeskutak lehettek.

A sok téglá- és mészkőtörmelék ellenére szilárd anyagú épület maradványa nem került elő. Gaál Attila ezt azzal magyarázza, hogy ha volt is tégláépület, az jelentősebb alapozás nélkül épülhetett;

a szekszárdi apátság romjaiból, illetve egy közeli római villaépület maradványaiból ideszállított mészköveket pedig mészégetésre használták.

A palánkfalon belül különböző sövényfalú, illetve földbe mélyített egyhelyiséges házakat, tároló- és szemétdödröket találtak. A leletek kizárólag török eredetűek: főleg bosnyákok voltak itt. A szabadtüzhelyek környékén sok ólomból öntött puska- és pisztolygolyó és salak került elő. Több, agyagból formázott golyóöntő negatív és ólomlemez is előkerült. Ritkaságnak számító leletek (alabástrom nyelvű orvosi szike, fűlfelszűrő lándzsa és fülkanál, ép kínai porceláncsésze, valamint egy – a mészégetéshez előkészített – római oroszlánfej is előkerült. A palánkot 1686-ban a törökök, mielőtt elhagyták, felégették.¹¹

311. Szekszárd–Jenipalánk.
A palánk Ottendorff metszetén

1 Hegyi Kláránál Szerdahely néven szerepel; törökül is Szerdahel. Későbbi, elterjedtebb neve Jenipalánk, a felszabadító háborúk forrásaiban Siópalánk. *Hegyi* (2007) 1162.

2 A feltáró, Gaál Attila tévesen Szekszárdtól D-re levőnek írja le a lelőhelyet. Ez nyilvánvaló elírás. – *Gaál* (1985) 186.

3 *Hegyi* (2007) 1162.

4 *Vass* (1989) 81.

5 *Hegyi* (2007) 1164–1166.

6 *Ottendorff* (1663/1943) 48–49.

7 1004: kezd. 1595. IX. 6. – végz. 1596. VIII. 24.

8 *Evliya Cselebi* (1660–1664/1985) 239.

9 *Szamota* (1891) 559.

10 *Gaál* (1985) 186.

11 Rég. kut. 1975, 87; 1976, 68; 1977, 118–119; 1978, 135–136; 1980, 117; 1981, 135; 1985, 112. – *Gaál* (1985) 185–197; *Gaál* (2002) 99.

TAMÁSI-VÁRHEGY¹

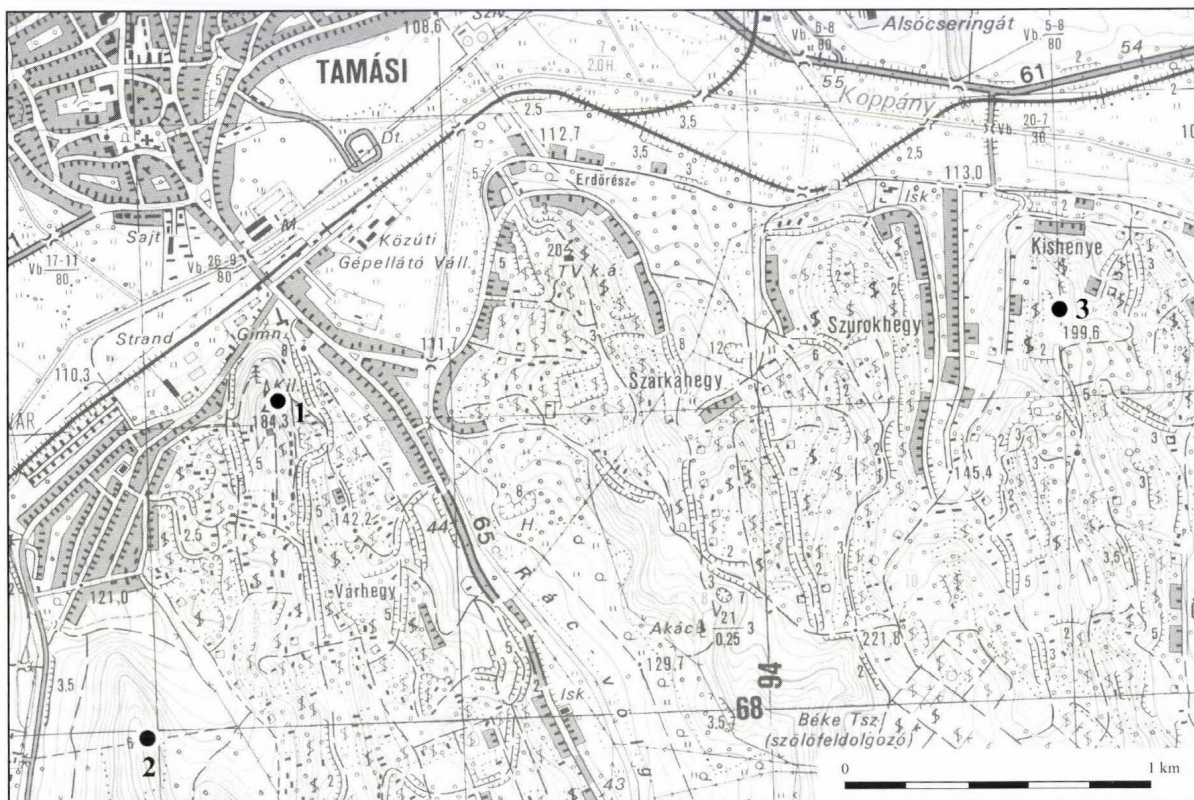
A vár Tamási város közepe táján, a Koppány folyó D-i partján, az ártérből meredeken kiemelkedő, uralkodó helyzetű ÉNy–DK-i irányú, hosszan elnyúló domb ÉNy-i végén helyezkedik el. Tengerszint feletti magassága 184,2 m, a völgy feletti relatív magassága kb. 84 m. (312. ábra 1.)

A Várhegy megnevezés – általam ismert – legkorábbi ábrázolása egy 1778. évi térképen látható.²

Kutatástörténet

A vár első részletes leírása 1776-ból származik Farkas Pál tamási nótárius tollából: „Azon a hegytetőn ahol most a cálvária áll, a Törököknek egy vára volt. Fele régen ledőlt, fele sok üdeig állván anno 1776 Kupi biróságában eldöntetett, rész szerint annak téglájából építette a Város Beneficiális Contrektus kérelme szerint az Uj vendégfogadót koppáni vizigát mellett.”³

Elsősorban történeti fejtegetés Szalay Antal 1830. évi leírása. Ezen felül azonban azt is közli, hogy a vár 1770-es évekbeli elpusztításakor mit találtak: „...egy üreg látszatott, melly elég tágas 's körös

312. Tamási-Várhegy. Helyszínvázlat

körül egy lábnyi vastagságra volt vörös agyaggal tapasztva, mely alkalmasint víztartó lehetett; egy harang koronát letek ott, melyet igen jó ércnek mondanak voltnak, 's mely a' Tamási harangokba használtatott, s 17 18 font nehézségű lehetett; ezen kívül találtak egy vasbékót melyben két emberi lábszár csont volt..."⁷⁴ A középkori ábrázolásokkal kapcsolatban írja: „fal erősség vagy bástyák nyomára nem találtam, hanem a' földből hánt árkok igen mélyek lehettek, mint hogy még most is több helyen ember magasságuk; úgy tetszik mintha két oldalán kettős is lett volna a' sáncz.”⁷⁵

Fényes Elek a várral kapcsolatban csak annyit említ, hogy 1777-ben felrobbantották, ezért „már most maradványit is alig láthatni.”⁷⁶

A Wosinsky-féle kérdőívre adott válaszában a tamási előljáróság csupán a dűlőneveket sorolta fel, köztük említve a Várhegyet (1891. júl. 22.).⁷⁷

Terepbejárás

1970-ben Torma István végzett terepbejárást a várban. 1980 tavaszán Torma Istvánnal és Nováki Gyulával együtt néztük meg a várat. A későbbiekben – részben a felmérésekhez kapcsolódva – több alkalommal jártunk itt.⁸

Felmérés

Az első felmérést 1992-ben, Nováki Gyulával és Sándorfi Györggyel készítettük el. Ekkor az alsó várban az aljnövényzet sűrű volt, ezért a teraszok felmérése csak tájékoztató jellegű lehetett.

1998-ban bozótirtást végeztek⁹ a Várhegyen, ezért 1999 tavaszán Egyed Endrével a vár É-i részét a teraszokkal, újramértük. Ekkor jól megfigyelhettük a teraszokat, amelyeken tégl- és habarcestörmelék mutatkozott. (313. ábra) Több cserepet is találtunk, köztük egy török talpas tál töredékét is.

313. Tamási-Várhegy. Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula, 1992; Egyed Endre, 1999)

314. Tamási-Várhegy. A Várhegy 1940-ben

Ásatás

A várban az első és máig egyetlen ásatást – Papp István kezdeményezésére – 1934-ben Csalogovits József végezte: a feltárás célja a vár építési idejének tisztázása volt. „Az ásatásnak – tekintetbe véve az 1696. évben készült és rendelkezésre álló rézkarcot – sikerült az ábrázolatokon feltüntetett épületrészek helyét is megrögzíteni. Az 1770. év táján a vár egyes részeit azonban olyan tökéletesen lebontották, hogy a régi, teljes alaprajzot a maga teljes egészében rekonstruálni nem is lehet. A feltárás során elszórt tárgyak, különösen cserepek a 11. századtól a XVIII. század elejéig a vár minden részéből nagy számban kerültek elő.”¹⁰ Az ásatás eredményei szerint már a 11. században is állt itt egyszerűbb föld, illetve palánkvár és arra épült rá később a téglavár. Utóbbi építésének ideje a 15. századra esik, míg végső alakját közvetlenül a törököknek a kiűzése után nyerte.¹¹

Sajnos, sem a feltárás dokumentációja, sem a leletanyag nem maradt meg, amiből következtethetnénk az egykori épületekre, azok korára.

A vár leírása

A Várhegy alakja, erősítésének vonala jól látható egy 1940-ben, a tavaszi árvíz idején készült fényképfelvételen, ahol a háttérben figyelhető meg a meredeken kiemelkedő hegy, amelynek csúcsát árok, illetve terasz övezi. A felvételen még nem látszik a fiatal fenyves-ültetvény, amelyet nem sokkal korábban telepítettek.¹² (314. ábra)

Legmagasabb pontjára 1970-ben kilátót építettek. Ekkor az eredeti felszínből mintegy 100 cm-t eltávolítottak. Az eredeti magasságot csupán egy kis halom jelzi, a háromszögelési ponttal. Ugyanitt

315. Tamási-Várhegy. A vár D-i átvágása (Miklós Zsuzsa felvétele, 2004)

– az 1980. évi terepbejárásunkkor – jól látszott, hogy a mintegy 20 cm-es kultúrréteg kevés paticsot, cserepet tartalmaz. Alatta sárga anyag figyelhető meg. Lejjebb, a terasz környékén sok a turkálás, téglatöredék, késő középkori cserép. Itt lehetett a késő középkori vár. A felső terasz az Árpád-kori várhoz tartozhatott. Az árok eredetileg valószínűleg körbevette a várat; ennek É-i szakaszát a későbbi századokban, valószínűleg a késő középkorban temethették be. A vár többi része jelenleg bozótos erdő.

A vár legmagasabb része, a fővár kb. 20 m átmérőjű. Ezt D felől kb. 5 m mély, 23 m széles árok választja el a domb folytatásától. (315. ábra)

Ez az árok egykor körbevette a várat, de mára már csak részben maradt meg. A Ny-i oldalon 120 m hosszan követhető, a külső oldalán az árokból kidobott földből készült sánc emelkedik. A vége felé egy kis részét pihenőpadok számára szétterítették, majd még egy rövid szakasz következik. Ezután azonban az egykori árok pontos vonalát a felszínről nem állapíthatjuk meg, az árokban húzódó kocsit az É-i lejtőn töretlenül halad lefelé.

A K-i oldalon alig 40 m hosszan maradt fenn az árok és a külső oldalán a sánc. A benne húzódó kocsit szélén a továbbiakban már nem találjuk a sáncot. Ez az út is töretlenül halad lefelé, a felszínen nincs nyoma annak, hogy hol kanyarodott be az árok a vár É-i oldala alá.

Az É-i oldal alatti egykori várárok helye tehát bizonytalan. Helyét csak a lejtő viszonylag kevésbé meredek sávja sejteti, amit a szintvonalak is jól mutatnak a 166–169 m magasságban.

Az árok felett, 5–9 m-rel magasabban van a vár lakott része. A hegy alakjához igazodva, hosszan elnyúló, keskeny formát mutat. Két hosszanti és a rövid D-i oldalát a hegytető egyenes pereme jelzi. Hossza kb. 40 m. Legkeskenyebb a D-i végén, amely egyúttal a vár legmagasabb részét jelenti, itt 11 m széles. É felé kissé kiszélesedik, a végén 15 m a szélessége. Nincs határozott vége, egy rövid peremrész és a hegytető viszonylagos lapossága alapján lehet ezt a „felső várat” behatárolni.

Tovább, É felé, meredekebb lejtő következik, amit a Ny-i és É-i oldalon két, össze nem függő terasz zár le, feltehetően az „alsó vár” nyomaként. Ennek K-i oldalán nincs terasz, de a szintvonalak alapján kb. ezt az oldalt is valószínűsíthetjük. Ezek szerint az „alsó vár” hossza kb. 25 m, szélessége 16–17 m körüli.

Az „alsó vár” vége alatt, a Ny-i oldalon, lejjebb még egy kb. 26 m hosszú, elmosódott terasz húzódik a várárok felett. Valószínű, hogy itt volt a vár bejárata és annak védelmi rendszeréhez tartozott.

Falakra utaló felszíni nyom sehol sem található.

316. Tamási-Várhegy. Légi felvétel (2003. március 6.)

Légi fényképezés

A Várhegyet 1999 óta légi fotózom, különböző megfigyelési lehetőségek között: miután az egész lelőhelyet bokros erdő (fenyves) fedi, az egykori erődítés lombmentes időszakban, illetve hóban látható. Ilyenkor legalább a bokrok nem takarják annyira a felszínt.¹³ (316. ábra)

Leletek

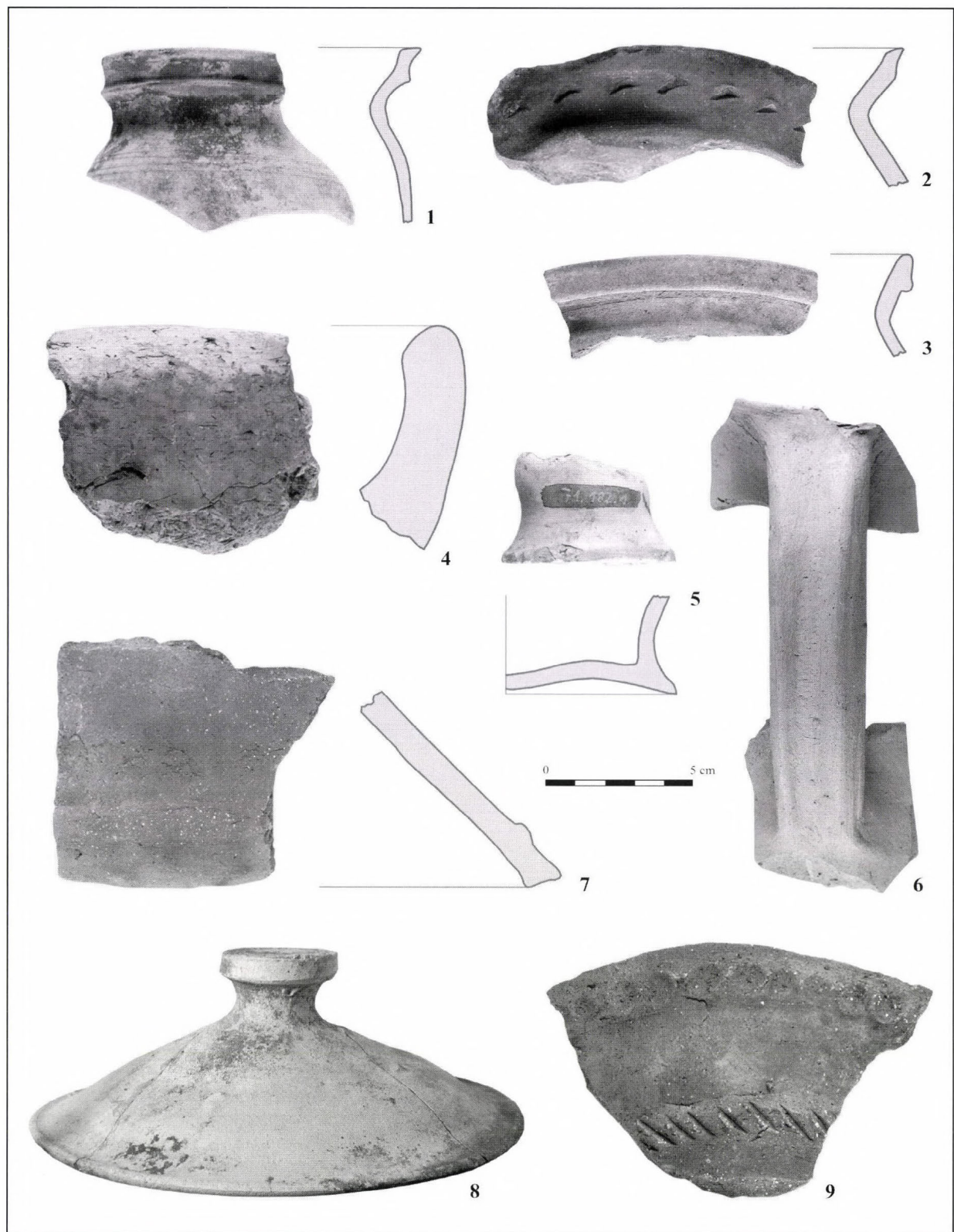
Torma István 1970. évi terepbejárásán Árpád-kori és késő középkori leleteket egyaránt talált.¹⁴ A kettősen tagolt perem, fogaskerek díszes oldalak, bevagdossott nyakú szürke perem, galléros peremek Árpád-koriak. A késő középkort vörös, hornyolt oldalú fazéktöredékek, vörös, tagolt perem, vörös korsótöredékek, belül mázas, kihajló peremű fazéktöredék képviseli. Török kori a talpastál és sütőharang töredék, a nagyméretű edény perem- és oldaltöredékei körbefutó ujjbenyomásos dísszel.

Ugyanebben az évben Diósi István postamester – nagy valószínűséggel az akkor épülő kilátó helyén – 15–17. századi kerámiát (fazék-, korsó-, fedő- és sütőharang töredékeket) gyűjtött.¹⁵ Ugyanő mentette meg a vár egyetlen köemlékét, egy kő ablakkeret töredékét.¹⁶

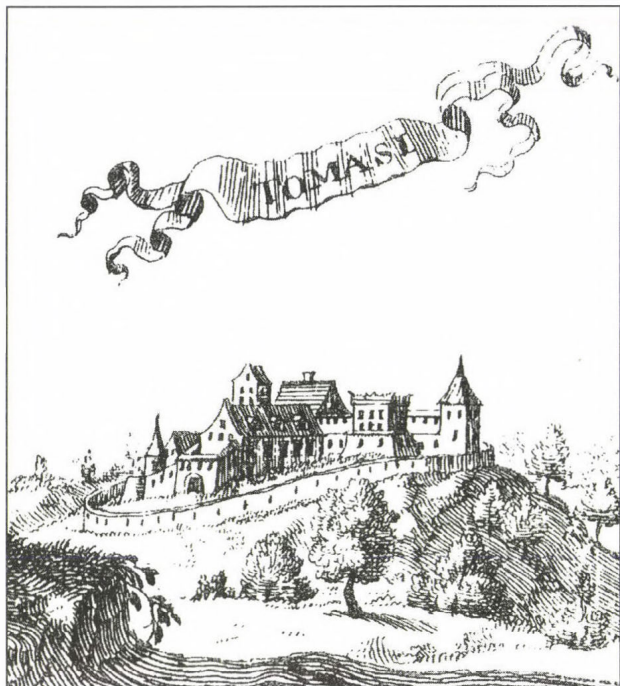
1980. évi terepbejárásunkon egy fogaskerékdíszes és egy vízszintesen bekarcolt díszű fazékol-dalt találtunk.¹⁷ (317. ábra)

Történeti adatok

A vár építésének idejét, építtetőjét nem ismerjük. Első említése 1315-ből származik, amikor Ozorai Sándor tamási várnagy szerepel környékbeli peres ügyben.¹⁸ I. Károly király 1316-ban több dél-dunántúli, az oligarchák kezén levő várat ostromolt meg és foglalt el, köztük Tamásit is. Azt nem tudjuk, hogy Kőszegi János jogosan birtokolta a várat, vagy csak elfoglalva tartotta. Mindenesetre

317. Tamási-Várhegy. Felszíni leletek

318. Tamási-Várhegy. A vár képe 1686-ból.
A. E. Burckhardt von Birckenstein:
Das Geometriebuch des Kronprinzen.
Wien, 1686. 105. kép, részlet

Ozorai Sándor az ő embere volt. Később átállt a király pártjára, megkapta a várat és haláláig birtokolta. Fügedi Erik királyi építésűnek tartja a várat,¹⁹ Torma István szerint azonban semmi nem utal erre.²⁰ I. Károly 1339-ben a tamási várat és a Somogy megyei Hedruh (ma Hedrehely) birtokot összes tartozékaikkal együtt a néhai Kőszegi János fiainak adta cserébe a Varasd megyei Orbolc várért.²¹ Ozorai Sándor 1329 előtt fiúörökös nélkül halt meg, ezért birtokai a királyra szálltak.²² A három testvér, majd utódaik közül többen a Tamási családnevet viselték. Annak ellenére, hogy országos és más tisztségeket viseltek, állandó rezidenciájuk – Torma István feltevése szerint – a tamási vár maradt. Erre vonatkozólag közvetlen bizonyítékaink nincsenek, csupán 1441-ből maradt meg egy oklevél, amelyet Tamási László a tamási várban keltezett.²³

A Tamási család utolsó tagja, Henrik 1444-ben elesett a várnai csatában. Ezután – örökösödési szerződés révén – a Hédervári családhoz került a vár. A Héderváriak már 1438-ban megszerezték a közeli ozorai várkastélyt, ettől kezdve ott laktak. Így a tamási vár jelentősége nagy mértékben csökkent. Tamási László özvegye még itt élhetett, legkésőbb 1467-ben

bekövetkezett haláláig. Ezután azonban már közvetett adatunk sincs arra, hogy a várnak valamilyen tulajdonosa itt lakott volna.

A tamási várat Simontornyával, Ozorával és Döbröközzel együtt 1545 novemberében foglalták el a törökök:²⁴ török névalakja Tomasin.²⁵ Nem sokkal később, 1552-ben hozták létre a tamási nahijét. Tamási és a többi, Simontornya környéki vár rossz állapotára utal az, hogy 1568-ban elrendelték kijavításukat, rendbehozatalukat.²⁶ Felállításakor Tamási őrsége a tolnai török várak között középnyagnak számított. 1545–1546-ban 133 katona zsoldját rögzítették a kincstári kimutatásban. 1553-ban viszont Tamásit – és az összes tolnai várat – kisebb őrség védte, mint elfoglalásukkor: pl. Tamásiban összesen 98 katona szerepelt a zsoldlistában. Később a létszám tovább csökken: 1565-ben 66 fő. Az utolsó zsoldlista 1630-ból származik, ekkor 16 katonát említenek, a védők nagyobb részéről azonban nincs adat.²⁷

A várat és környékét 141 éves török uralom után 1686. szeptemberében foglalták vissza a keresztény seregek. A vár ezután már nem játszott hadászati szerepet. Az 1702. évi urbárium szerint „...Tamásiban azelőtt hasonlóképpen a törökök praesidiumja volt a várban (a ki most pusztta)...”²⁸ Az 1743. évi urbáriumba is elpusztultként vették fel az erősséget, egy 19. század eleji forrás²⁹ szerint viszont csak 1777-ben pusztították el, addig szinte teljesen épségben maradt részei.³⁰ Farkas Pál tamási nótárius naplójában viszont az 1776. évnél a várral kapcsolatban a következőket jegyezte fel: „Fele régen ledőlt, fele sok üdeig állván...” annak tégláiból építették fel az új vendégfogadót.³¹ Ezek szerint a vár már régóta romos állapotú volt.

A vár a források tükrében

A vár egykori épületeiről szinte semmit sem tudunk. Az építőanyagra Farkas Pál nótárius leírásából következtethetünk: eszerint téglából épült.³² Az ablakkereteket minden bizonnyal kőből faragták, legalábbis erre utal a Diósi István által megtalált töredék. A török korból, 1664-ből Evlia Cselebi leírását ismerjük: „...Tomais palánkára értünk. Dombon fekvő, négyszögű erődítmény ez, melyet

árok vesz körül. Egy kapuja, parancsnoka, háromszáz katonája s egy mecsete van; bazárja, mináretje nincs.”³³

Tamási váráról két, egymástól jelentősen eltérő ábrázolást ismerünk. A Birckenstein-féle könyvből³⁴ származó, Nypoort által rajzolt kép a valóságos helyzetnek megfelelően, közepes magasságú domb tetején és lejtőjén tünteti fel. A három nagyobb és egy kisebb toronyból, továbbá három téglalap alakú, nyeregtetős épületből álló együttest egyszerű lőréses fal övezi.³⁵ (318. ábra) Miután ásás – Csalogovits 1934. évi szondázásán kívül – nem folyt a várban, nem tudjuk, hogy a metszetnek mennyi a valóságtartalma. A másik – ismeretlen szerzőtől való – rajz, amely ugyancsak az Esterházy vársorozatban található, tévesen a Kapos folyó mellé, magas sziklatetőre helyezi a várat.³⁶

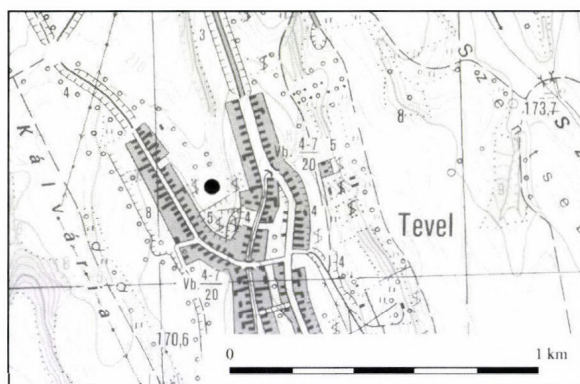
A tamási vár – a külső védművek és az eddigi leletek alapján – a 13. században épülhetett, feltehetően a század második felében. Formája, nagysága a korszak többi várához hasonló lehetett: a lakóterületet a domb folytatásától árokkal választották el; ehhez csatlakozott egy árok, és annak külső oldalán a sánc. A védett területen állt a téglavagy fakötőtorony. A korszak ilyen típusú várainak többsége a 13. század végén – 14. század elején elpusztult, vagy elnéptelenedett. Ezekkel ellentétben a tamási várat a 14–15. században továbbfejlesztették, kibővítették, a kor igényeinek megfelelően átépítették. Ez a folyamat szorosan összefüggött a Tamási család felemelkedésével. A család kihalása után a vár főúri rezidencia szerepe megszűnt.

- 1 Részletesebben ld. *Torma* (1997) 93–103; *Torma* (2006) 281–289.
- 2 Rózsás Ferenc: „Linearum in Sylva Tamásiensi neo excissarum idealis delineatio explicatio.” 1778. – MOL ET. V. 176.
- 3 Tamási Tükör III. évf. 1994. febr., 10. old.
- 4 Szalay (1830) 75–76.
- 5 Szalay (1830) 76.
- 6 Fényes (1851) IV. 172.
- 7 SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény 91.63.97.
- 8 Miklós Zsuzsa, 1987, 2004; Miklós – Nováki – Sándorfi 1988, 1992; Egyed – Miklós 1999.
- 9 A bozótirtásra K. Németh András régész egyetemi hallgató hívta fel figyelmünket, amit ezúton is köszönök. K. Németh András az 1998-ban végzett terepbejárása alkalmával a háromszögelési pontnál, valamint a kitisztított részekben néhány középkori cserepet gyűjtött.
- 10 Tolna Megyei Újság 1934. szept. 12. 71. sz. 1–2. old.
- 11 Tolna Megyei Újság 1934. szept. 12. 71. sz. 1–2. old.
- 12 Torma István közlése a lektori véleményben. – Palotás Ferenc felvétele 1940. Közreadta Gyenei István. Tamási Tükör 1995. március–április, 15. – A fotó eredetije az Illyés Gyula Megyei Könyvtár Helytörténeti Gyűjteményének tulajdona (Szekszárd). Közli *Torma* (2006) 5. kép.
- 13 1999. március 4. MTA RI Neg. ltsz. 181.955–958; 2000. április 9. MTA RI Neg. ltsz. 186.157; 2002. március 27. MTA RI Neg. ltsz. 197.019–021; 2003. március 6. MTA RI Neg. ltsz. 200.789–790.
- 14 SZWM 74.519.1–16.
- 15 SZWM 71.181.1–184.1.
- 16 A lelet az utóbbi évekig Diósi István kertjében volt; K. Németh András szállította be a Szekszárdi Wosinsky Mór Múzeumba.
- 17 SZWM 85.17.1–2.; 71.181.1–184.1.
- 18 Anjou okl. IV. 117. oklevél.
- 19 Fügedi (1977) 203.
- 20 *Torma* (2006) 281–282.
- 21 Csánki (1897) III. 407.
- 22 Anjou okl. XII. 423; XIII. 167. és 552. okl. – *Torma* (2006) 282.
- 23 Zichy okmt. XII. 193–195.
- 24 Szakály (1984) 156–157.
- 25 Hegyi (2007) 1099.
- 26 Velics – Kammerer (1886–1890) I. (1886), 44–46, 54–55, 80. stb.
- 27 Hegyi (2007) 1099–1110.
- 28 Hegedűs (1979) 79. – A helytörténeti irodalomba beivódott toposz, miszerint a Rákóczi-szabadságharcban várként funkcionált, nem igazolható, hiszen 1702-ben már pusztaként említik.

- 29 Szalay (1830) 75–76.
 30 T. Polónyi (1966) 227. – Urb. 1743., Fényes (1836) I. köt. 329.
 31 Tamási Tükör III. évfolyam 1994. 2. szám 10.
 32 Tamási Tükör III. évfolyam 1994. 2. szám 10.
 33 Evlia Cselebi (1660–1664/1985) 37.
 34 Birckenstein, 2. tábla, 2.
 35 Torma (2006) 286.
 36 Gaál (1984) 124.

TEVEL-SCHANZENBERG

A falu É-i vége közelében, két völgy találkozására felett emelkedő dombtetőn helyezkedik el a lelőhely. A dombtető tengerszint feletti magassága 199 m, a völgyek feletti relatív magassága kb. 50 m. (319. ábra)

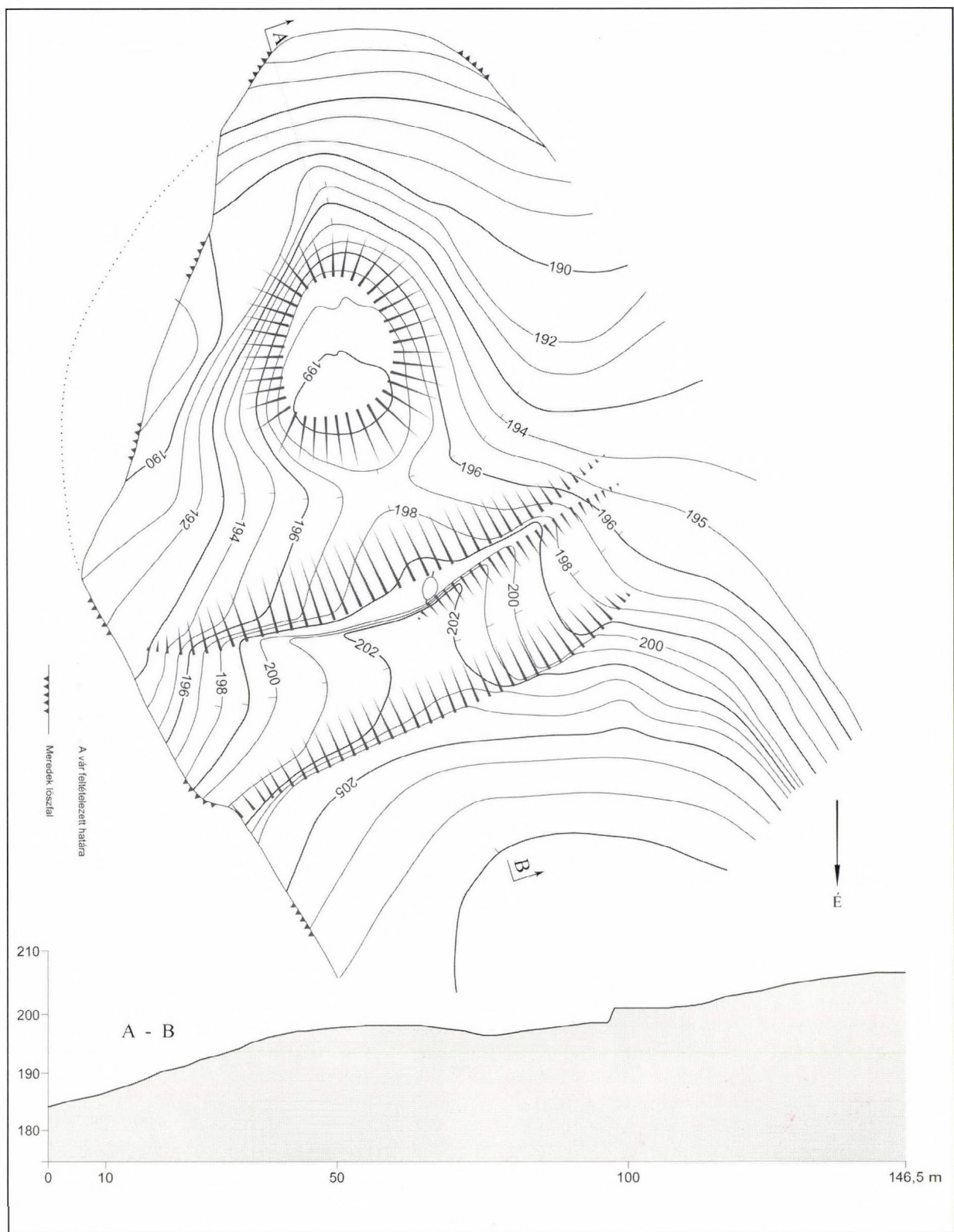
319. Tevel-Schanzenberg. Helyszínvázlat

Kutatástörténet

A lelőhely a 19–20. század folyamán a különböző helyeken más-más néven szerepelt: az 1860. évi kataszteri térképen Schänz Acker, Schänz Weingebirg,¹ Egyed Antal 1829. évi összeírásában Sántzi szőlő hegy,² a Wosinsky által kiküldött kérdőív válaszában a helybeliek Sániczhegy-nek nevezik,³ Wosinsky monográfiájában Schanzenberg.⁴ Tolna megye földrajzi neveiben Sán, Sánok dűlő szerepel.⁵

A lelőhely első ismertetését Egyed Antal összeírásában olvashatjuk: „Vagyon egy sántza felső falu végezete közepében, mit lehető, hogy a török sántzolta légyen, most szőlő hegy, ami mái napig is Sántzi szőlő hegynek neveztetik...”⁶ 1881-ben Árvay József hadmérnök ír róla Hőke Lajoshoz írott levelében.⁷ Valószínűleg ennek alapján említi Hőke 1889-ben.⁸ 1891-ben a helybeliek szerint „A sániczhegy alatt állitolag betemetett nyílású út volna. A hegy környéken különböző érc tárgyak találtattak.”⁹

A vár első részletes leírását Wosinsky Mórnak köszönhetjük: „Maga a sánicz a hegygerincztől kettős, mély bevágással van elválasztva. A hegygerincz melletti első bevágás 21 méter, a második bevágás pedig 30 méter széles. A két mély bevágás között egy keskeny s csúcsos földnyelv emelkedik, melynek nem lehetett más célja, minthogy hozzáférhetési akadályt képezzen... E kettős bevágás után következik a tulajdokaépén sánicz, egy kúp-alakú hegycsúcs, melyet körülbelül 15 m széles sániczárok vesz körül. A sániczároktól meredek lejtőben nyulik le a hegy egészen a völgybe. A sániczárok közötti hegycsúcs 20 m magas s tetején csak egy igen picziny síkot találunk, mely hosszában 22 métert s legszélesebb részén 19 métert mér. ... A sánicz aljában ugyanúgy, mint Tamásiban,¹⁰

320. Tevel-Schanzenberg. Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula - Sándorfi György, 1985)

321. Tevel-Schanzenberg. Légi felvétel (2005. március 2.)

Váralján, messze elágazó, szűk barlangüregek vannak a kemény lösstalajba vájva.”¹¹ Wosinsky a felszínen korongolt cserepeket, paticsot, bronz- és vastárgyakat talált.

Terepbejárás

A vár területén 1985-ben, majd 1995-ben¹² végeztünk terepbejárást. A felmérést 1985-ben Sándorfi György és Nováki Gyula készítette el. (320. ábra)

A vár felszíne napjainkra erősen lekopott. Területén már 1860-ban is szőlőt volt. A folyamatos művelés következtében – Wosinsky leírásához képest is – erősen lepusztult az erődítés. A helybeliek szerint szőlő alá forgatásnál állítólag csontvázakat, kardokat találtak.¹³ 1995. évi terepbejárásomkor a területen szőlő és néhány gyümölcsfa állt. Ezt a szőlőt a tulajdonos az 1970-es években telepítette. Aláforgatásnál egy hanyatt nyújtott csontvázat talált és egy rozsdás kardot. Ásásnál pedig tégladarabokat szokott találni, amit szerinte a domb alatt egykor működött téglagyárból hordtak fel ide. Megfigyelései szerint a lakóterület az elmúlt időszakban mintegy 50 cm-t veszített a magasságából. A domb D-i tövéből egykor alagút indult, amely É-i irányban haladt, de beomlott. A tulajdonos nem járt benne, ezért nem tudja, milyen volt.

Jelenleg a védett terület mintegy 23×13 –19 m kiterjedésű (0,037 ha). Közvetlen környezetéből kb. 8 m-rel emelkedik ki. K, D és Ny felől kb. 20 m széles terasz határolja. Ennek külső szélénél éles perem figyelhető meg, innen meredeken esik le a domb a házak felé. A lakóterületet É felől kettős bevágás és a köztük levő keskeny gerinc védte. A belső átvágás szélessége kb. 25 m, a lakóterülettől 2 m-rel lejjebb helyezkedik el. K és Ny felől csatlakozik a teraszhoz. A külső átvágás kb. 14 m széles és kétoldalt a meredek hegyoldalhoz kapcsolódik. Miután a földvár alatt három oldalról lakóházak állnak, valószínű, hogy a domb eredetileg szélesebb volt, és a lakóházakkal kapcsolatos földmunkák, illetve a löszfal leszakadása miatt jelenleg keskenyebb, mint eredetileg lehetett.

A földvárról 1992 óta készíték légi fotókat. A folyamatos, intenzív mezőgazdasági művelés miatt azonban már alig észlelhető az erődítés.¹⁴ (321. ábra)

Leletek

Wosinsky Mór korongolt, de díszítetlen cserepeket, bronz- és vastárgyakat említ a várból. A cserepeket népvándorlás korinak tartja.¹⁵ A terepbejárások során felszíni leleteket nem találtunk. A helybeliek által említett csontvázak, illetve kardok nem korhatározó értékűek, és el is kallódtak.

A vár kora, rendeltetése

Egyed Antal összeírásában feltételezik a helybeliek, hogy az erődítést a törökök készítették.¹⁶ Wosinsky egyrészt nem várnak, hanem – kis alapterülete miatt – áldozóhelynek tekinti. Másrészt – a leletek alapján – népvándorlás korinak gondolja.¹⁷ Ugyanő – a murgai sánccal kapcsolatban – említi a tevelit, váraljait és a (somogy)acsai két sáncot is, megállapítva, hogy hasonló jellegűek, és hasonló korúak.¹⁸ Sándorfi György a bizonytalan korú 10–14. századi várak közé sorolja, Wosinskyra hivatkozva.¹⁹ Magam az Árpád-kori erődítések tipologizálásával kapcsolatban emlitem, erődítését összevetve más Árpád-kori várakéval.²⁰

A vár alakja, elhelyezkedése, az erődítés szerkezete alapján Árpád-korinak tekinthető; a középkori Tevel faluhoz kapcsolható. Ez nagy valószínűséggel a jelenlegi község területén helyezkedett el, de erre utaló nyomokról nem tudok. Ember Ödön helybeli tanár – egyéb lelőhelyek mellett – a „Halas tó fölött” csontokat, edényeket és templomalapot említ.²¹ K. Németh András feltételeken a középkori Tevel faluval azonosítja ezt a lelőhelyet.²² Ezek a halastavak azonban a jelenlegi falu D-i szélén találhatók, messze a földvártól. Szintén távol, az erődítéstől É-ra található az Öregtemplom dűlő, ahol Ember Ödön csontokat, edényeket és templomalapot említ. Az Öregtemplommal azonos Altekirh-dűlőben a helyiek még nemrég is a törökök előtti időből származó romok és eszközök előkerüléséről tudtak.²³ Ezt a települést K. Németh András Jak/Ivak helyének tartja.²⁴ A középkori Tevel helyének meghatározásához belterületi terepbejárások szükségesek.

1 TMÖL K 66/5 (1860).

2 Egyed (1829) 224.

3 SZWM Tört. dok. 91.63.106. (1891. júl. 30.).

4 Wosinsky (1896) 278–279.

5 TMFN 302. (62/94).

6 Egyed (1829) 224.

7 A levelet közli K. Németh (2002) 282.

8 Fővárosi Lapok 1889. szept. 20.

9 SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény 91.63.106.

10 Tamásival kapcsolatban Wosinsky téved: az általa lábjegyzetben említett üregek jó kilométernyire vannak a Likashegy oldalában. A bronzkori földvárhoz semmi közük nincs. A Várhegy oldalában (amivel viszont Wosinsky nem foglalkozik) valóban van (volt) egy Törökpincének tartott pince, ami valójában újkori dézsmapince volt. – Torma István megjegyzése a lektori véleményben.

11 Wosinsky (1896) 278–279.

12 1985: Miklós Zsuzsa, Nováki Gyula, Sándorfi György, Skerletz Iván; 1995-ben: Miklós Zsuzsa.

13 A helybeliek szóbeli közlése 1985-ben.

14 1992: MTA RI Neg. sz. 160.252–254; 1994. április 29. MTA RI Neg. sz. 166.174; 2001. április 30. MTA RI Neg. sz. 190.808–809; 2003. augusztus 6. MTA RI Neg. sz. 202.275.

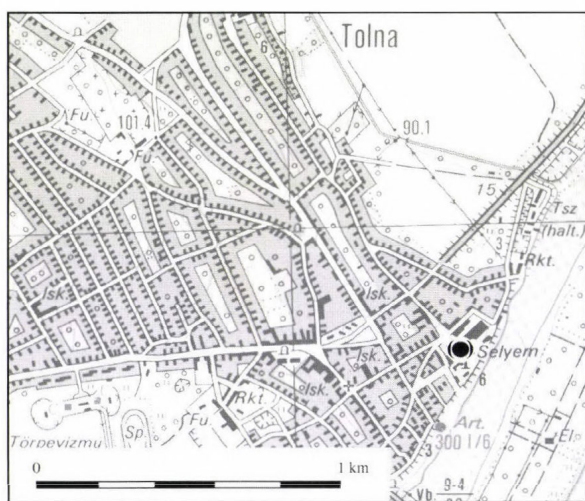
15 Wosinsky (1896) 842.

16 Egyed (1829) 224.

- 17 *Wosinsky* (1896) 278–279.
- 18 *Wosinsky* (1896) 263.
- 19 *Sándorfi* (1979) 251.
- 20 *Miklós* (1982) 71. old., 381. lj.
- 21 SZWM Adattára 499–94.
- 22 *K. Németh* (2006) 286. lelőhely.
- 23 TMFN 302: 62/55.
- 24 *K. Németh* (2006) 287. lelőhely.

TOLNA

Az egykori tolnai vár feltételezett helye a jelenlegi település ÉK-i szélén, a Holt Duna partján, környezetéből kb. 7 méterrel kiemelkedő dombon található. Tengerszint feletti magassága 99,62 m. (322. ábra)

322. Tolna. Helyszínvázlat

„Tolna hajdan nagy, és virágzó kerített város volt ... hanem annak nagyobb része a' Dunába eltemetve fekszik, úgy hogy a' viznek nagyobb apadása' alkalmatosságával némelly nagy épületeknek nyomdoki látszatok...Tolnának is valami erősségnek kellett lenni, vagy pedig erősebb kerítése lehetett; de azoknak nyomdoki nem látszatnak, mert a' Duna' gyomrában hevernek.”¹ A Dunába szakadt falak eredetéről az egyes szerzők eltérően vélekednek. Kenessey Albert szerint „Tolna hajdan kőfallal kerített királyi város volt, de a hajdani városnak nagyobb részét a Duna temette el. Kis vízzel még nyomai láthatók.”² *Wosinsky* gyermekkorában látta ezeket a falakat, amelyek szerinte római koriak, de akár középkoriak is lehetnek. Ugyanő *Alta Ripa* helyét Tolna térségével azonosította.³ *Visy Zsolt* lehetségesnek tartja *Alta Ripának* Tolnával való azonosítását, de szerinte Tolnától északabbra is kereshető az elpusztult castellum helye.⁴

Györffy György szerint az ispáni vár az 1031–1043 között keletkezett jeruzsálemi Itinerariumban a hadiúton említett Hanenburch nevű helységgel azonosítható, mások (*Kristó Gyula*, *Reuter Camillo*) ezt megkérdőjelezzik. A várhoz tartozó vám és rév harmadát 1055-ben *I. András* király a tihanyi apátságnak adományozta. Az ispáni vár korán elveszthette jelentőségét. A Tolna név a latin telonium, telonum (vám) többes számú alakjából jött létre.⁵

Maga a megye *I. István* korában alakult. A 11. században (territorium, utóbb comitatus, provincia) már szerepel, ispánja első ízben 1139-ben fordul elő. Kétséges, hogy Tolna megyében várispánság létezett-e. Tolnai várföldet úgyszólván nem ismerünk, várelemeket pedig egyáltalán nem. Ha valaha is volt várispánsága, igen korán felbomlott. Tolna megye a 14. század elejére nemesi megyévé alakult.⁶

A középkor folyamán a vár „castrum”-ként szerepel. Magát a helységet is Tolnavárnak nevezték. Feltehetően királyi vár volt, amelyet *Kőszegi Henrik* fia *János* mint a megye ispánja tartotta kezében. *I. Károly* ostrommal foglalta el tőle 1316-ban. Várként többé nem említik, valószínűleg az ostrom következtében pusztult el.⁷

Tolna települést⁸ *Zsigmond* király uralkodásának kezdetéig folyamatosan a király birtokolta, de időközben hosszabb-rövidebb időre átengedték a királyi család valamelyik tagjának. 1395-től mintegy 20 évre földesúri birtokba került, majd 1412 körül ismét királyi birtokká lett. 1424-től került ki végleg a királyi birtokok sorából.⁹ Első alkalommal ebben az évben nevezik oppidum-

nak.¹⁰ Tolna a késő középkorban a környék egyik legjelentősebb helye volt: erre utal többek között az is, hogy a magyar kormányzat 1521-ben és 1526-ban is Tolnát, illetve Tolna térségét jelölte ki a törökök ellen készülődő magyar sereg gyülekezőhelyéül, miután ennyi ember ellátását itt vélte biztosíthatónak.¹¹ Lakóinak száma is kiemelte a környékbeli városok közül: amennyiben a törökök 1565-ben valóban 200 házat foglaltak el, akkor az össz lélekszám meghaladta a 6000 főt, esetleg megközelítette a 8000 főt.¹²

Török kor

A török korban Tolna életét a szekszárdi vár sorsa határozta meg. 1552-ben a Porta béget helyezett Szekszárdra: ettől kezdve a törökök kiűzéséig ennek a felügyelete alá tartozott a város.¹³

Tolna palánkja a századfordulón épült, valószínűleg Ibrahim nagyvezír 1599-es parancsára. Török névalakja is Tolna. A zsoldjegyzékek 1605-től 1630-ig követhetők: ezek alapján az őrség létszáma 1605–1606-ban 127, illetve 119 fő, legnagyobb létszámmal az azabok szolgáltak. 1630-ra a csapatok létszáma mintegy a felére apadt, ebben az évben már csak 63 fő szolgált itt. Hegyi Klára feltételezi, hogy a palánk megérte az 1686. évi felszabadító hadjáratot.¹⁴

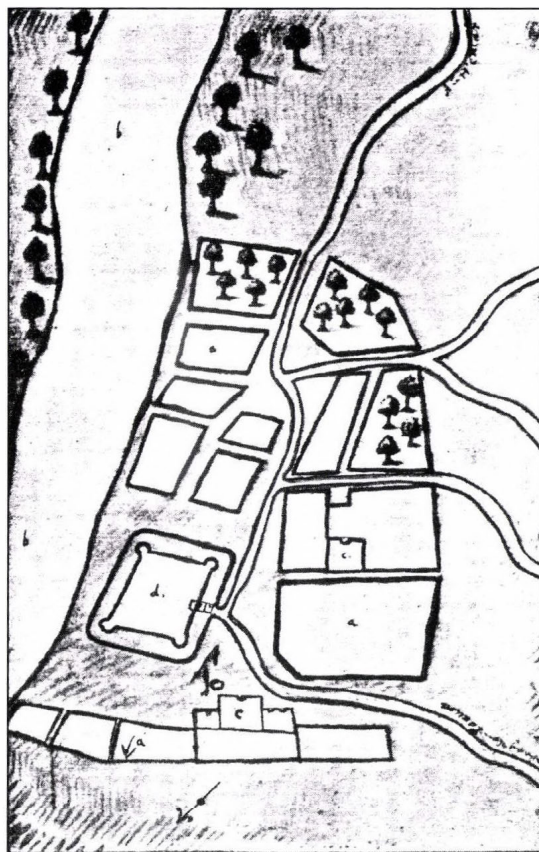
1663-ban Evlia Cselebi török világutazó örökítette meg a palánk állapotát: „A Duna folyó partján álló rendezett palánka. Benne Szulejmán khán dsámija és husz deszkatetejű ház van; közepén egy négyszögű, kőépítésű, magas toronyban néhány sahi ágyú; hadiszertára teljes és tökéletes, parancsnok agája és várnépe készenlétben állnak. Kívül egy virágzó és díszes külvárosa van, összesen nyolcvan házzal, melyek mind a Duna partján fekvő keresztény házak. Egy romladozó fürdője az úttól távol félreeső helyen van, ezért nem igen használják.”¹⁵

Ugyanebben az évben Heinrich Ottendorff, a császári követség tagjaként nemcsak leírást, hanem rajzot is készített a városról és a palánkról: „... Van szép templomuk (c) és latin iskolájuk... A palánk (d) a város elején nyugat felé fekszik, valamivel emelkedettebb helyen és részben kőből, részben fából és sárból való falakkal és egy száraz árokkal, a szokásos módon van megerősítve.”¹⁶ (323. ábra)

Gaál Attila közli az Ottendorff-féle rajzot, és az 1686. évi felszabadító hadjárat idején készült Hallart-féle rajzot is. Ezek alapján feltételezi, hogy a 17. század vége felé átépítették a tolnai palánkot. „Az 1663-as rajzon sarokbástyaként ábrázolt keleti bástyák később a Duna meredek partjaig meghosszabbított új felrészek közepére kerültek, és nyoma sincs már a folyóval párhuzamosan futó keleti, hosszanti falnak. Mint láttuk a karavánszerájt kerítő fal ugyanígy a Duna – ma is Magas Partnak nevezett – szakadékos löszpartjaig húzódott, mely – nyilván szükségmegoldásként – pótolta az Ottendorffnál még jól látható palánkfalat. Az így bekerítetté vált területen látható házromok a várkatonaság elég jellegtelen, „deszkatetejű” lakóhelyeinek maradványai.”¹⁷

A fenti rajzok és a jelenlegi állapotok alapján Gaál Attila megpróbálja lokalizálni a palánkot, illetve a pálosok egykori templomát. Szerinte Tolna középkori városmagjának és a török kiserődnek a helye a jelenlegi város É-i szélénél levő kiemelkedő területre, az egykori Selyemgyárhoz tehető.

Ezen a környéken régészeti feltárás még nem folyt, de pl. a Selyemgyár építésekor (1898-ban) a hódoltság időszakából származó réz gyertyatartókat, kályhaszemeket, fegyvereket és vas használati tárgyakat találtak. A hagyomány szerint a város szélénél folyó – ma már holt – Duna medrében, aszályos időszakban romok láthatók. Ezeket már Wosinsky Mór is említette, és feltételeken a római

323. Tolna. A palánk Ottendorff metszetén

Alta Ripa castrumával azonosította. A néphagyomány szerint viszont a mederben, a Selyemgyár térségében a közelmúltban ismét megtalált romok „török templom” falaiból származnak.¹⁸ Magam ezen a környéken, a Malom utcában a felszínen néhány késő középkori cserepet találtam.¹⁹

Kutatások hiányában a tolnai vár, illetve a palánk pontos helyhez kötése egyelőre bizonytalan. További – igen részletes – régészeti vizsgálatok (közmű létesítések, házépítések, egyéb földmunkák nyomon követése), valamint víz alatti régészeti kutatások szükségesek ahhoz, hogy a középkori várat és a török palánkot lokalizálni lehessen.

- 1 *Moldoványi* (1824) 49–50.
- 2 *Kenessey* (1870) 218.
- 3 *Wosinsky* (1896) 655–656, 661.
- 4 *Visy* (2000) 92.
- 5 Korai magyar történeti lexikon 679. (Kosztai László: Tolna).
- 6 *Kristó* (1988) 284–288.
- 7 *Engel* (1996) I. 445.
- 8 A települést évszázadokig Tolnavárnak nevezik az oklevelek. Az első irat, amelyben Tolna városnév olvasható, 1452-ből származik. Később váltakozva használták a Tolnavár és a Tolna megnevezést. A lerövidült név a 15. század végére állandósult. – *Tímár* (1992) 76–77.
- 9 *Tímár* (1992) 55.
- 10 *Csánki* (1897) III. 412. – Magyar Történelmi Tár XII. 285.
- 11 *Szakály* (1992) 93.
- 12 *Szakály* (1992) 108.
- 13 *Szakály* (1992) 95.
- 14 *Hegyi* (2007) 1167–1171.
- 15 *Evlia Cselebi* (1660–1664/1985) 239.
- 16 *Ottendorff* (1663/1943) 46–47.
- 17 *Gaál* (1984) 137.
- 18 *Gaál* (1984) 138–139.
- 19 SZWM F.2006.5.1–4.

VÁRALJA-VÁRFŐ

Váralja község a Tolna megyei Völgységben, a Völgységi-patak két partján helyezkedik el. A falu K-i vége felett, a patak D-i partján található a völgyből erősen kiemelkedő, magányos hegycsúcs, a Várfő. Tengerszint feletti magassága 232,6 m, a Völgységi-patak feletti relatív magassága kb. 66 m.¹ (324. ábra)

Első ismert említése 1698-ból származik: Locus castelli deserti.² 1699-ben a Várfa néven szereplő hegyről a következőket írják: „Ist ein wüst Schloss, und weisz niemand wen solches gehört, oder zu gestandt, und ganz verwachsen und lauter Walt.”³ Tolna megye 1818. évi térképén a Várdomb helyén rom-jelölés látható a Rudera felirattal.⁴ Moldoványi szerint: „... régi vár omladéki... egy tsutsos hegynek tetején öszve-dúlva van...”⁵ Az erődítés jellegére elsőként Egyed Antal adatközlői utaltak: „A határban találtatik egy hegyen volt várnak régi omladéka, melynek egy oldalrul a sántz a máig is láttatik. Ezen várrul neveztetett a helység is Váraljának, melyben a török uralkodása alatt a hagyomány szerént egy aga lakott, mikor épült pedig a vár és pusztult el nem tudhatni.”⁶ Fényes Elek – 1851-ben megjelent geográfiai szótárában – csupán annyit jegyez meg, hogy „A helység feletti csu-csos hegy ormán egy régi vár romja.”⁷

A Váraljáról 1864-ben készült kataszteri térkép a „Várfőhegy”-en négyzet alaprajzú épületromot jelez, a hegy területe ekkor községi legelő volt.⁸

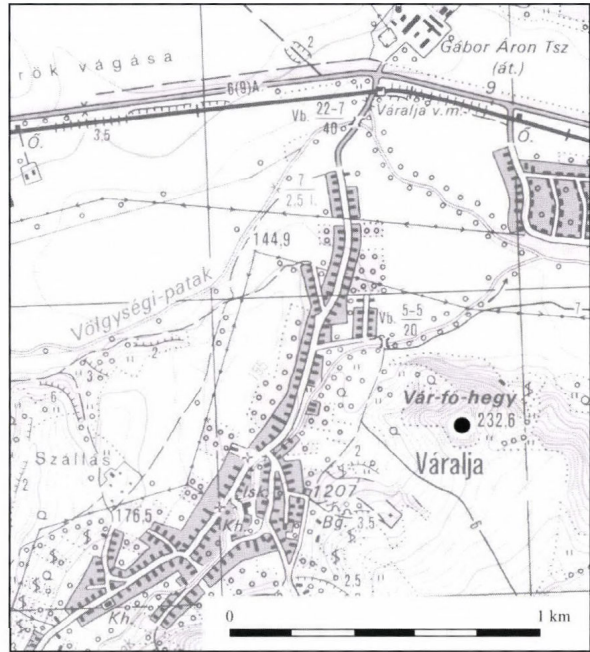
A helybeliek és környékeliek fantáziáját mindig élénken foglalkoztatta a Várfőn levő rom. Az 1923-as földrajzinév gyűjtés alkalmával pl. a következőket jegyezték fel: „Ismeretes a váraljai hagyomány a török basáról, annak magyar származású nejéről, az arany szoborról, melyet nejéről készít-

tetett, az elrejtett kincsekről, a mit a váraljaiak időnként kutattak...”⁹ 1958-ban a völgysegi tanári munkaközösség rögzítette azt a hagyományt, hogy „... a török időben változik meg Váralja települési helye... a Várfő tetején élő török őrségparancsnok csak azzal a feltétellel ígér a lakosság számára az átvonuló török csapatok ellen védelmet, ha eredeti Kövesd nevű lakóhelyükről a Várfő alatti területre, a vár aljába települnek le.”¹⁰ A Várfőt a helybeliek és a szomszédos nagymányokiak is Törökvárnak, Töröktetőnek, Törökdombnak nevezik.¹¹ A dombban kincs van, egy aranytyúk az ezüst tojásokkal.¹² A hagyomány szerint a várból alagút vezet Pécsváradra; a vár tövében, a jelenlegi teraszon pedig mély, kikövezett kút van.¹³

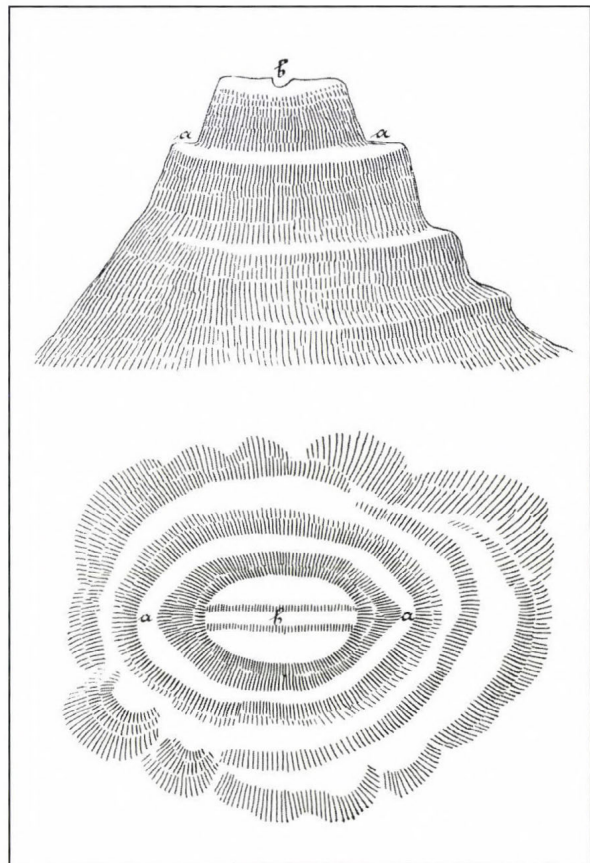
A vár első részletes leírását Wosinsky Mór-nak köszönhetjük. A szekszárdi apátplébános, Tolna megye múltjának kiváló ismerője már a jelenlegihez hasonló állapotában láthatta a Várfőt. Megállapítja, hogy a hegycsúcs felső része mesterségesen lett védművé alakítva, „oly tisztán maradt fenn, hogy még a laicusnak is szemébe ötlük.”¹⁴ Miután kőépületnek nem találta nyomát, szerinte csakis földvárról lehet szó. A védett hegytető kis alapterülete miatt úgy véli, hogy nem telep, hanem csak áldozóhely lehetett. Megfigyelte, hogy ezt a kis fennsíkot közepén egy, K-Ny-i irányban húzódó, 9 m széles árok szeli ketté. A fennsíkról 11 m magas, meredek lejtő nyúlik lefelé, és ott található a 10,90 m széles sáncárok, amely körbefutja a henger alakú várfőt. A sáncárok alatt a hegy kevésbé meredek, és a falu felé eső lejtőn még két nagyobb szabású, lépcső alakú bevágás látható, amelynek a hegy másik oldalán nincs nyoma.¹⁵ (325. ábra)

A sáncárok alatti lejtő Wosinsky idejében szőlőkkel volt beültetve. Ezekben gyakran találtak edénytöredékeket, vastárgyakat: „Rükk molnár-nak ugyanazon hegyen levő szőleijében állítólag ép edényeket s vaseszközöket találtak. A község előljáróságának jelentése szerint sarkantyú-pengéket s régi pénzeket találtak itt. Én a bronzkori csákányok alakjához egészen hasonló vas csákányt kaptam e helyről. Halász Géza szolgabíró szőleijében présházépítés alkalmával szintén akadtak volna leletekre.” Maga Wosinsky népvándorláskori cserepeket gyűjtött itt.¹⁶ Ugyanő röviden foglalkozik a várhegy oldalába vajt barlangüregekkel is.¹⁷

Wosinsky Mór 1896-ban megjelent monográfiája óta a szakirodalom alig foglalkozott ezzel a várral. Genthon István 1951-ben megjelent mű-

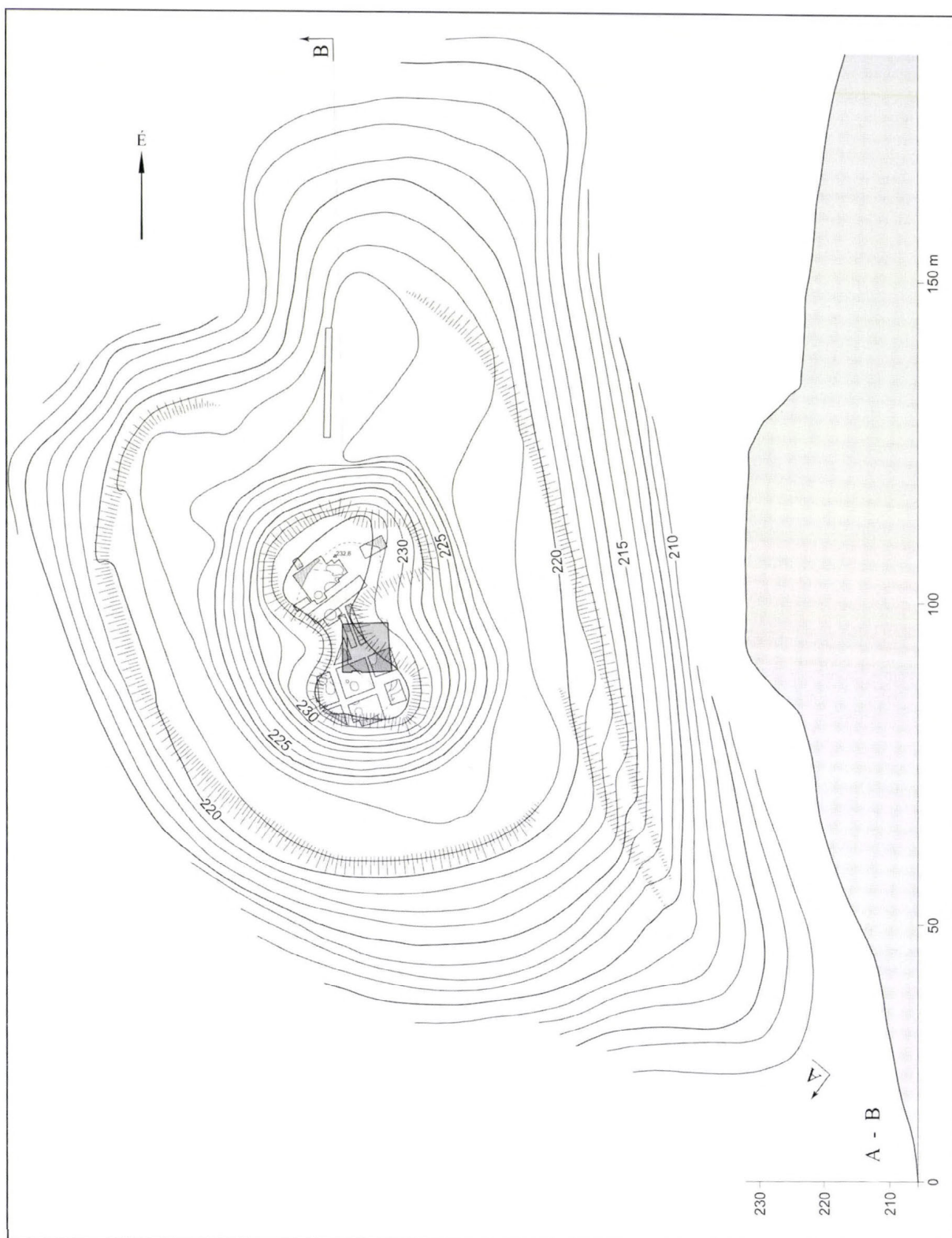

324. Váralja-Várfő. Helyszínvázlat

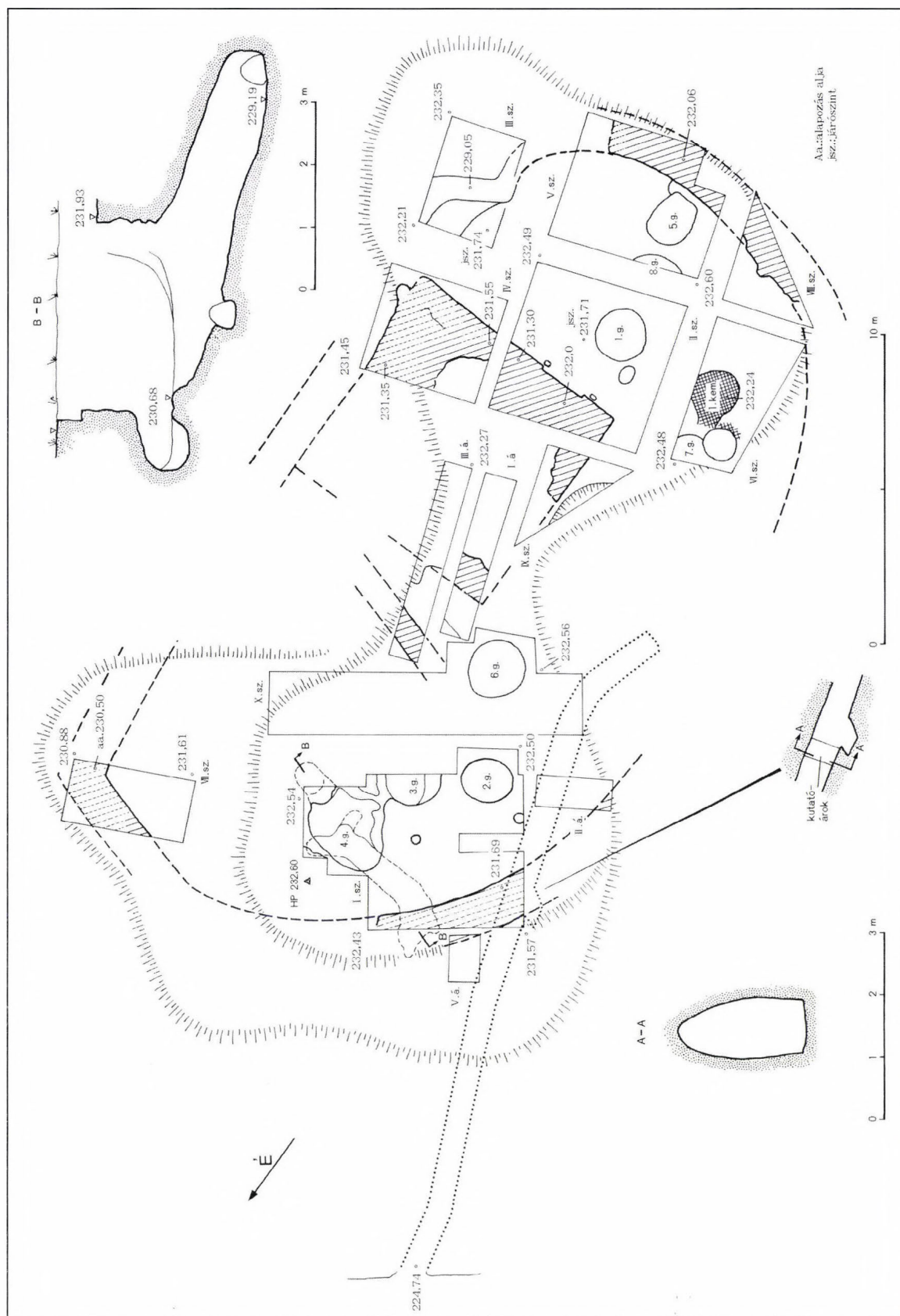

325. Váralja-Várfő.

A vár a 19. század végén, Wosinsky (1896) nyomán

326. Váralja-Várfő. Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula - Sándorfi György/Egyed Endre, 1985/1994)

327. Váralja-Várfő. A vár 1. része a kutatóárokokkal, szelvényekkel, objektumokkal (Egyed Endre felmérése, 1994-1995)

328. Váralja–Várfő. Légi felvétel (1995. december 9.)

emlékjegyzékében csak annyit ír: „Várrom, törökkori.”¹⁸ Gerő László a mai várállomány áttekintésekor a 31 kisebb vármaradvány között említi a várat.¹⁹ 1958-ban – a helybeliek kalauzolásával – Mészáros Gyula végzett terepbejárást a „Várfőtetőn”. Magáról a várról semmit sem ír, csupán a földvár legfelső teraszán több helyen észlelt mesterséges üregekről.²⁰ Sándorfi György topográfiai alapon a valószínűleg a tatárjárás előtt épült várak közé sorolta.²¹

Az utóbbi években Váralján kiadott helytörténeti munka szerzői szerint „A Várfő-hegy titkát már megfejtették a kutatók. A szájhagyománnyal ellentétesen török vár nem állt a tetején. De földvár igen, melyben a szászi (szászvári) török helyőrség előretolt egysége is tanyázott.” Utalnak Moldován Vilma váraljai tanítónő, amatőr régész által kezdeményezett ásatásokra, amikor épületmaradványokat nem, de bronzkori, honfoglaláskori és későbbi használati tárgyakat találtak.²² A szerzők ennek alapján bizonyítottak tekintik a Várfő „katonai jellegű birtokbavételének és kiépítésének évezredes tényét.”²³ Sajnos, forrásra nem hivatkoznak, így egyelőre azt sem lehet tudni, hogy pontosan hol volt ez az ásatás, és hova kerültek a leletek.

Terepbejárás, felmérés

Az 1980-as, 90-es években több alkalommal végeztünk itt terepbejárást.²⁴ A felszínen téгла- és kőtörmeléket, valamint 13. századi edénytöredékeket találtunk.²⁵ Az 1980-as években még jól áttekinthető volt a vár: csupán néhány akácfa és bokor takarta. Ekkor még megfigyelhettük a hegytető jellegzetes nyolcas alakját, az alatta néhány méterrel lejjebb körbefutó teraszt, valamint az egykori feljáró utat. Most mindezt igen sűrű bozót fedi.²⁶

A geodéziai felmérést 1985-ben Sándorfi György készítette el. Ezt a felmérést később Egyed Endre egészítette ki az ásatási eredményekkel. (326–327. ábra)

329. Váralja-Várfő. Légi felvétel (2006)

A vár leírása

A Várfő a Völgységi-patak D-i partját kísérő dombvonulathból ÉNy felé kinyúló, környezetéből erősen kiemelkedő hegycsúcs. Három oldalról meredek, Ny felé azonban enyhébb lejtésű gerincben folytatódik. A hegytető alapterülete kb. $30 \times 11\text{--}15\text{ m}$ (kb. 0,039 ha). Felszíne lapos, az ásatást megelőzően csupán a D-i részen találtunk egy kincskereső gödröt, és az É-i perem közelében figyeltünk meg bolygatásokat. A nyolcas alakú hegytetőt közepén árok osztja két részre. A furcsa alak és a közepén húzódó árok eleinte érthetetlen volt, de az ásatás során fény derült eredetükre. A hegy oldala igen meredek, többnyire szakadékos löszfal, amelynek tövében több – ma már eltörmödtött – pince nyílása látszik. A hegytető alatt, 7–8 m-rel lejjebb 15–20 m széles terasz fut körbe. A vár a D-i oldalon közelíthető meg, valószínűleg a középkorban is itt lehetett a feljáró út.

Légi fényképezés

A Tolna megyei földvárkutatás keretében első ízben 1992-ben készítettünk légi fotókat a várról. A sűrű bozót miatt azonban nem érvényesült kellőképpen a terrasszal övezett kúp.²⁷ Az 1995 decemberében, hóban készült felvételeken viszont szépen látható a vár elhelyezkedése, az ovális hegytető, valamint az azt övező terasz és a feljáró út is.²⁸ (328. ábra) A 2006. évi bozótirtás után még jobban kibontakozott a vár szerkezete. (329. ábra)

A vár teljes feltárását 1994-ben és 1995-ben összesen 4 hét alatt végeztük el. Ezalatt a csúcsot teljesen feltártuk, és kutatóárokcal átvágtuk a terasz legszélesebb részét.²⁹

A körítőfal

Az ovális hegykúp – az ásatási megfigyelések szerint – eredetileg nagyobb alapterületű lehetett: a jelenleg is szakadékos löszfal magával sodorhatta a körítőfal egyes részeit és egyéb objektumokat is. Felmenő fal sehol nem maradt meg; az alapozásnak, illetve az alapozási ároknak is csupán az alját tudtuk rögzíteni. A megmaradt részletek szerint az alapozást törtkőből készítették, kötőanyag nélkül. A fal vastagsága – a VII. szelvény metszete szerint – kb. 60–65 cm lehetett. Arra vonatkozóan, hogy a felmenő fal miből készült, semmilyen támpontunk nincs. A felszínen, és a pusztulási rétegben szórványosan előforduló téglatöredékek a toronyból éppen úgy származhatnak, mint a körítőfalból. A szelvényekben megfigyelt részletek alapján rekonstruálhattuk a körítőfal egykori alakját, kiterjedését: eszerint a fal – minden bizonnyal a hegytető egykori peremén körbefutva – 14×28 m-es területet övezett. A IV. szelvényben tapasztaltak szerint a K-i szakaszon egybeépült a torony K-i falával.

Torony

A $7 \times 7,5$ m alapterületű torony a körítőfal által övezett területnek a közepén helyezkedett el. Ennek az építőanyagát is csaknem teljesen elhordták, többnyire csak az alsó kősor maradt meg. Az alapozásnak általában csak a külső szélét lehetett megfigyelni, árokra utaló nyomot csupán az 1. és 3. kutatóárokból tudunk rögzíteni. Eszerint az alapozási árok szélessége 80–90 cm volt. Az alap törtkőből készült, kötőanyag nélkül. A kőanyag mészkő vagy meszes homokkő, amely lehet helyi, de a Mecsekből is származhat.³⁰

A II. szelvényben találtuk meg a torony DNy-i sarkát, valamint a D-i fal részletét 340 cm hosszúságban. Ezen a szakaszon 240 cm hosszúságban 30–35 cm magasságig megmaradt a felmenő fal is, amelyet szintén törtkőből készítettek. Alapterülete, és az alapozás alapján feltételezhető, hogy a torony legalább két szintes volt.

Talán az egykori feljáróra utal a 3. árokban megfigyelt 70 cm vastagságú alapozási árok részlete, amely a toronyhoz képest ferdén helyezkedik el.

A külső járósíntet a torony D-i oldalánál figyeltük meg, kb. 80–90 cm mélységben. A viszonylag egyenletes, kormos, hamus szinten, valamint a felette levő pusztulási rétegben sok 13. századi cserepet, csontot, fél patkót, két késtőredéket, valamint egy több darabra tört vastárgyat találtunk. Közvetlenül a járósínten 10–20 cm vastag, igen kemény, kevert sárga réteg húzódik. A járósínt vastagsága 4–5 cm, alsó részén apró kavicsos.

Gazdasági udvar

A torony környékén gazdasági jellegű létesítményeket tártunk fel: 7 tárológödrt és 1 kemencét.

A szokványos tárológödrtől eltér az I. szelvényben és annak K-i rábontásában talált objektum (4. gödör). Az eleinte szabálytalan beásásként, 50 cm mélységben mutatkozó gödör 130–150 cm mélységben kezdett alagútszerű formát mutatni. Végül kibontakozott egy összességében 560 cm hosszú, É-ÉNy felé enyhén lejtő „folyosó”, amelynek belső magassága 100 cm, szélessége 90–100 cm, a felszíntől mért legnagyobb mélysége 320 cm. Betöltése: közepesen laza, sárga-sárgásbarna lösz, kevés habarcsos törmelékkel, közepes mennyiségű 13. századi fazék- és palacktöredékkel. Kiszélesedő, induló szakaszán a löszfalba vágott falfülkék is megfigyelhetők. Ez az objektum élelmszerek hűtésére kiválóan alkalmas. Hasonló jellegű, földbe vájt folyosókat tárt fel Pfaffenschlagon V. Nekuda, a IX. és XI. sz. házánál. A szerző szerint ezeket élelmszerek tárolására, hűtésére használták a 13–15. században.³¹

Az ásatás eredményeként tisztázódott a lakóterület alaprajza, kiterjedése, a torony mérete, a gazdasági udvar jellege, az erődítés szerkezete és a vár kora is.

Megoldódott az a probléma is, hogy miért ilyen furcsa a hegytető alakja. A feltárások során ugyanis kiderült, hogy a hegycsúcs eredetileg ovális volt. Erre utalnak a peremen egykor végigfutó fal maradványai. A helyszíni megfigyelések alapján arra lehet következtetni, hogy a hegytető jelenlegi alakja akkor alakult ki, amikor elhordták a vár építőanyagát. Ennek a pusztításnak esett áldozatul a vár fő épülete, a lakótorony is. Ezt az 1864. évi kataszteri térképen még jelzik, Wosinsky azonban már nem talált kőépületre utaló nyomokat. Ezek szerint tehát 1864 és az 1890-es évek között vitték el az építőanyagot.³² A $7 \times 7,5$ m alapterületű (külső méret), kő alapozású toronynak az alapozása is csak részletekben maradt meg. Falvastagsága 80–90 cm lehetett. A nagyfokú pusztulás miatt az épület belsejéből semmi sem maradt meg. A szórványosan előforduló tégladarabok arra utalnak, hogy a lakótorony felső része, vagy a körítőfal (vagy mindkettő) téglából készült.

A vár közepén elhelyezkedő torony körül a mindennapi élethez nélkülözhetetlen objektumok: sütőkemence, tárológödörök találhatók. Minden bizonnyal ciszterna is volt a torony közelében, ez azonban az építőanyag elhordásakor megsemmisülhetett. Valószínűleg kisebb, romlandó anyagú, felszínre épített melléképületek is állhattak a torony környékén, ezek azonban nyomtalanul elpusztultak.

Terasz

A hegytető alatt körbefutó terasz jelenleg csaknem vízszintes, csupán az É-i oldalon figyelhető meg enyhe sáncforma. A várnál észlelhető teraszok eredetileg általában árok+sánc formájúak voltak, az évszázadok, évezredek során azonban az árkok betöltődtek, a sáncok szétomlottak. Váralján a 19. század elején még részlegesen látszott a sánc, legalábbis erre utal az 1829-ben készült feljegyzés. Valószínűleg Wosinsky korában is megvolt még, mivel ő a vár leírásában nem teraszt, hanem sáncárkot említ.

Az 1995. évi ásátás során 17 m hosszú kutatóárokkaal átvágtuk a terasz É-i szakaszát ott, ahol a felszínen is enyhén látszik a sánc.

A kutatóárkot átlagosan 100 cm mélységig bontottuk ki, majd talajfúróval dolgoztunk tovább. Megfigyeléseink szerint eredetileg valóban lehetett a lakóterület körül árok és sánc, ezeket azonban egyrészt a domb pusztulása, másrészt az újkori talajművelés megsemmisítette.

*Leletek*³³

Kerámia

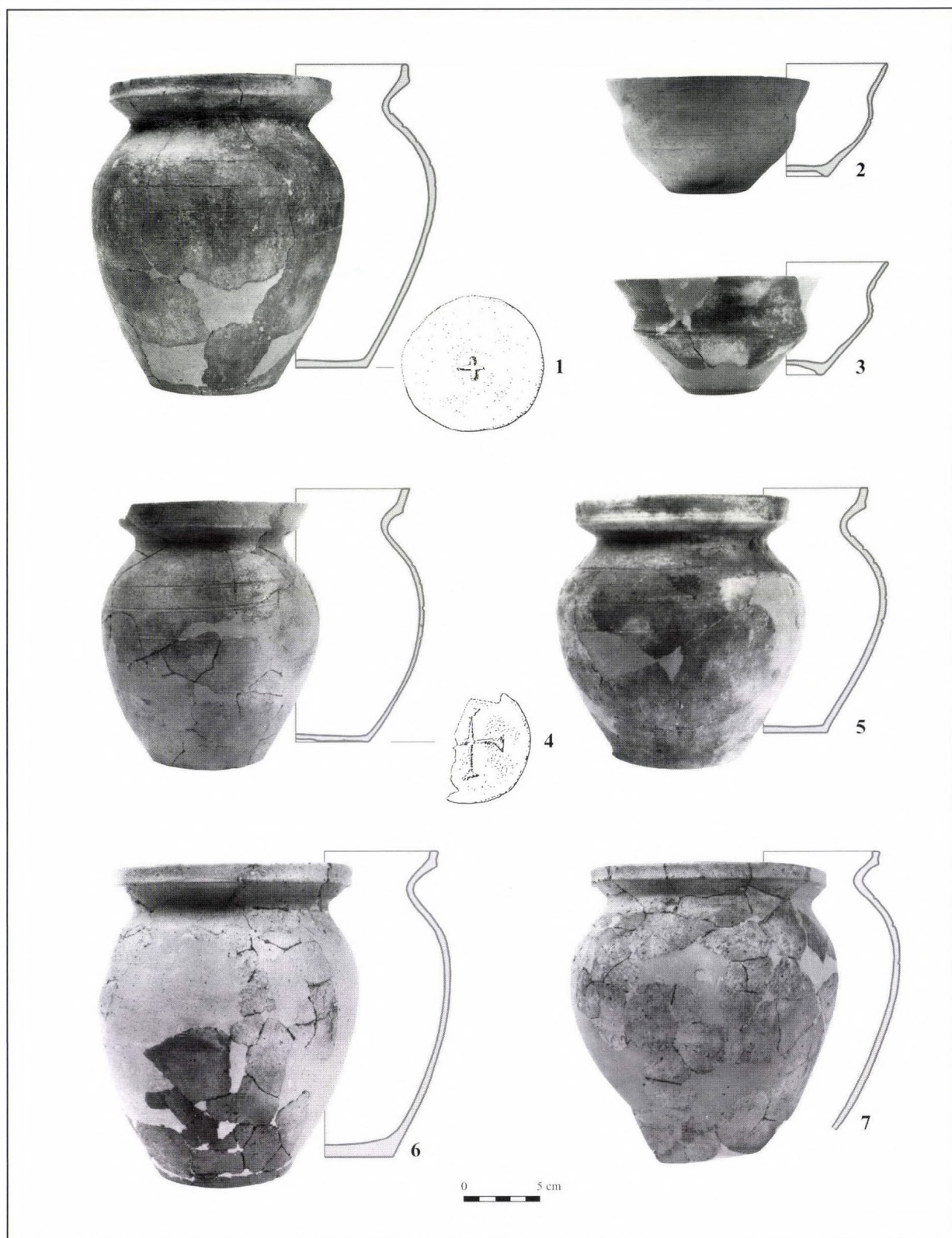
Az edénytöredékek zöme fazéktöredék. Ezekből 3 fazekat teljesen, kettőt pedig részlegesen lehetett összeállítani. A fehér csészék körül kettőt lehetett összeragasztani, egyet pedig részlegesen kiegészíteni. A többi edénytípust (fedő, bogrács, kanna, korsó, palack) néhány töredék képviseli. Néhány darabot piros festés díszít. (330–331. ábra)

Fémtárgyak

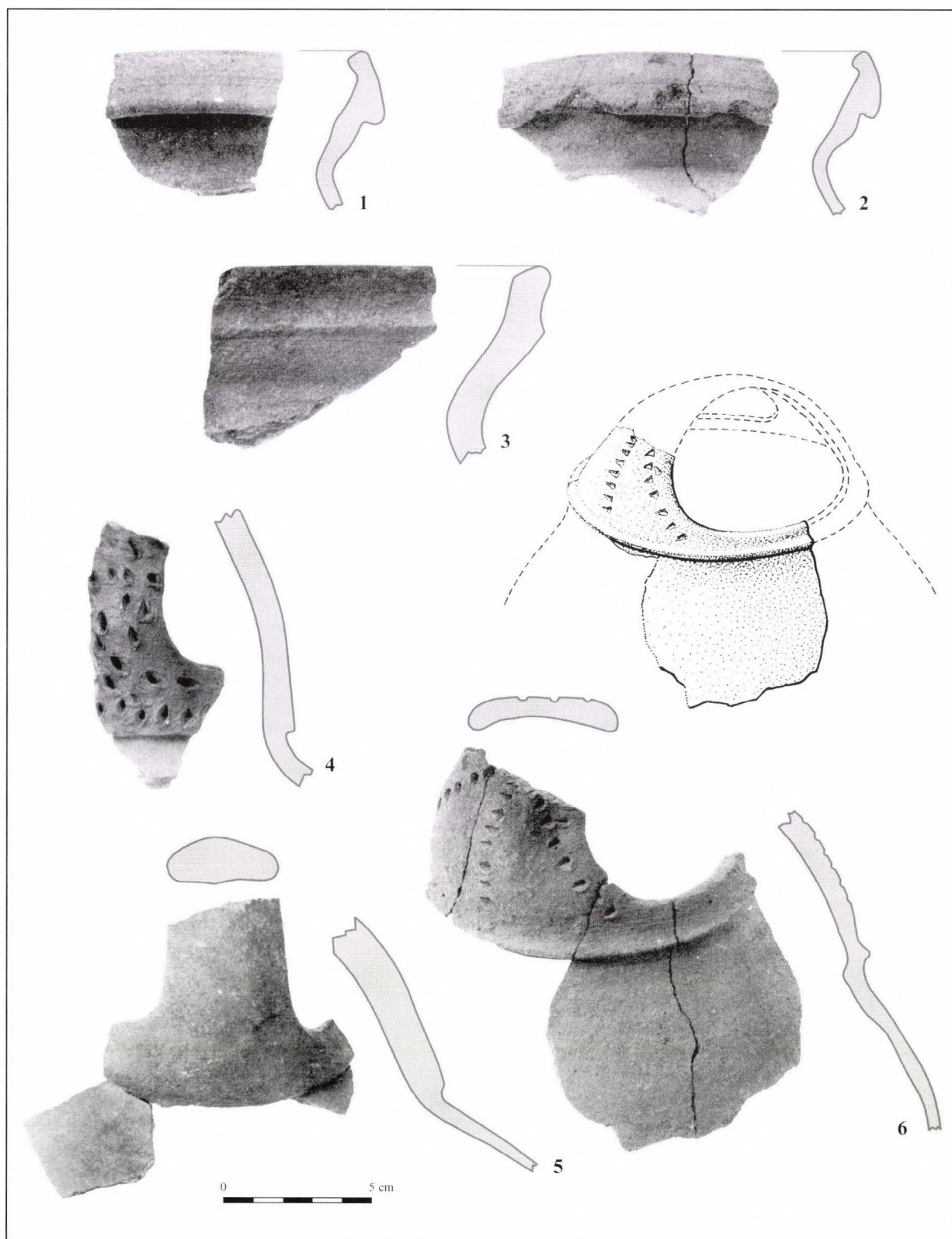
A háztartási eszközök közül több kés, illetve késtöredék, kulcs, lakathoz tartozó tolókulcs, ládaveret, csuklós pánt, ajtó zárszerkezet részlete, vascsat került elő. A fegyvereket több nyílhegy, a lószerszámokat 2 patkótöredék, egy csikózabla, egy hevedercsat és töredékes sarkantyú képviseli. A mezőgazdasági eszközök közül a sarlótöredéket és az U átmetszetű lóvakarót kell megemlíteni.

A bronztárgyak közül kiemelkedik a rozetta alakú, kívül-belül aranyozott bronzdísz és a pecsétgyűrű.

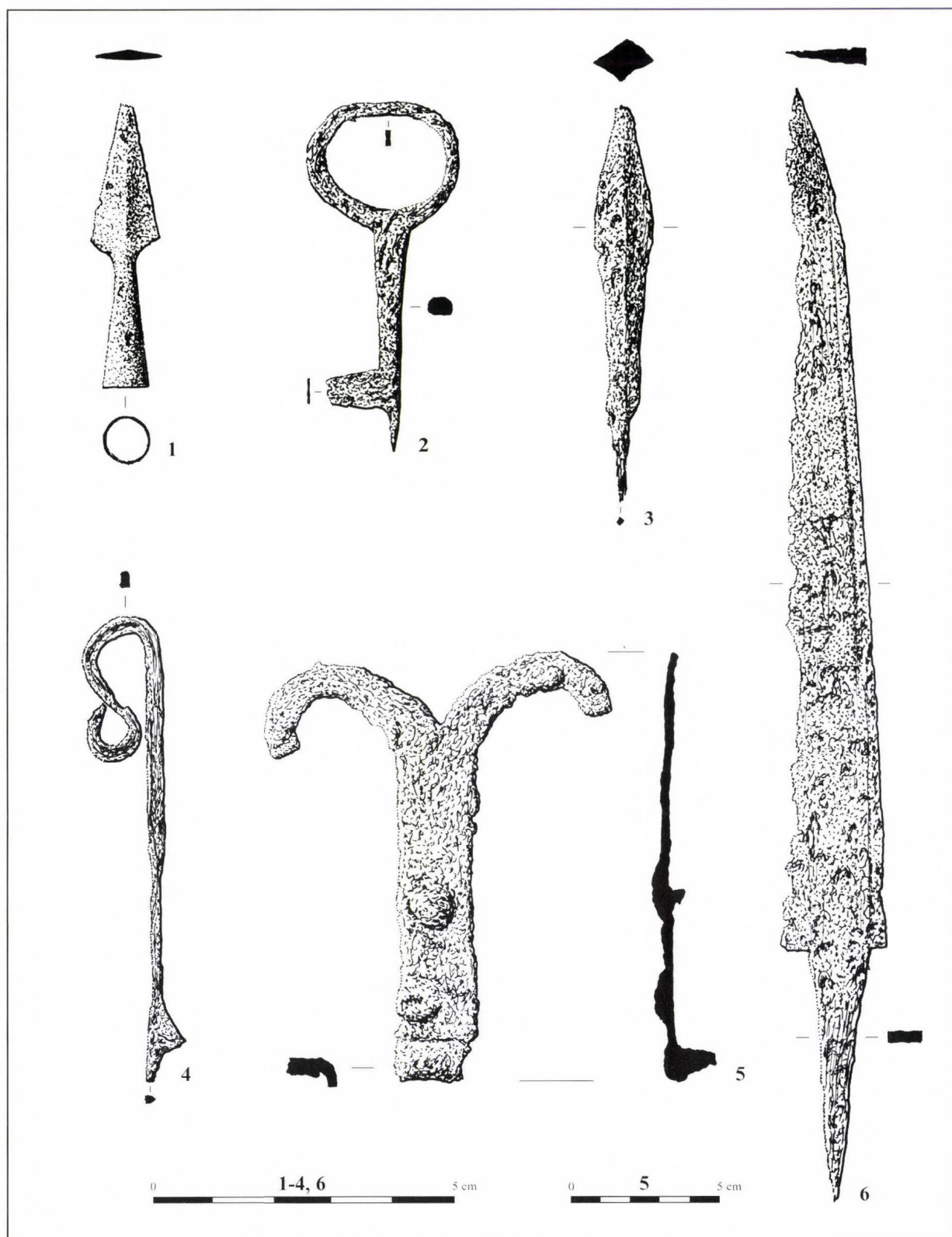
Két kis üvegtöredéket találtunk a vár területén. Egyikük barna színű, romlott anyagú pohár oldaltöredék, nagyméretű, lapos cseppel. Gyürky Katalin meghatározása³⁴ szerint a 13. század közepére keltezhető töredék bizánci típusú cseppe pohárhoz tartozott: a 13. században a cseppek még laposak és gömbölyűek, ellentétben az erősen kihúzott, hegyes formákkal, amelyek a 14. századra

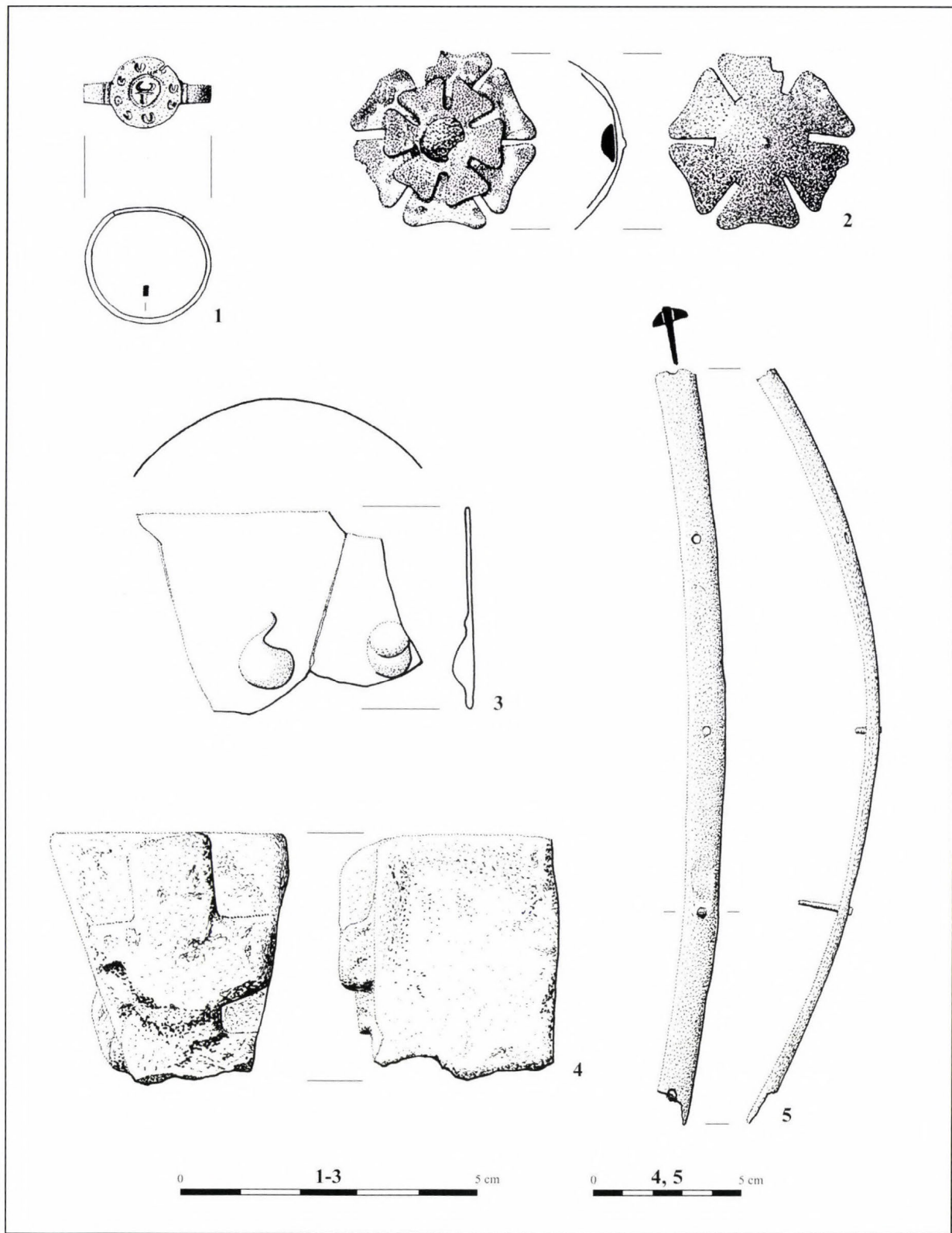
330. Váralja-Várfő. Kerámialeletek

331. Váralja-Várfő. Kerámialeletek

332. Váralja-Várfő. Fém tárgyak

333. Váralja-Várfő. Fém- és egyéb tárgyak

jellemzőek.³⁵ A másik töredék jó minőségű, áttetsző velencei gyártmányú edénytöredék, talán pohároltal. Kora megegyezik a cseppes pohároltalával.

Találtunk két ritka leletet is: a finoman kidolgozott csontléceket csontszegecsekkel rögzítették a díszítendő tárgyra. (332–333. ábra)

Építészeti tagozat

Egyetlen faragott követ találtunk a II. szelvényben, 30–40 cm mélységben: a homokkőből készített ék félköríves záródású nyílászáróhoz tartozhatott. Elülső oldalát domború kereszt díszíti. (333. ábra 4.)

A középkori Váralja

Bejártuk a Völgységi-patak völgyének a vár körüli, településre alkalmas részeit. A vár közvetlen környéke meredek, településre alkalmatlan. A völgynek a vár alatti szakasza pedig lapos, amelyet nagyobb esőzéskor elönt a víz. Ideális viszont az a terület, ahol a jelenlegi Váralja község régi része található: a két templom és a körülötte álló házak környéke. Ez a vártól légvonalban kb. 600 m-re levő domboldal, amely a völgyből mintegy 12–15 m-rel emelkedik ki.

Ezen a területen 1997-ben gázvezeték-árok kidobott földjéből gyűjtöttünk 13–17. századi leleteket; Gaál Attila a Kossuth utca 259. sz. ház előtt, egymástól 10 m-re két kemencefeneket figyelt meg. Egyiknek a tapasztásában szürke, szürkésbarna színű, erősen kihajló peremű, csigavonallal díszített oldalú 13. századi fazéktöredékeket talált.³⁶

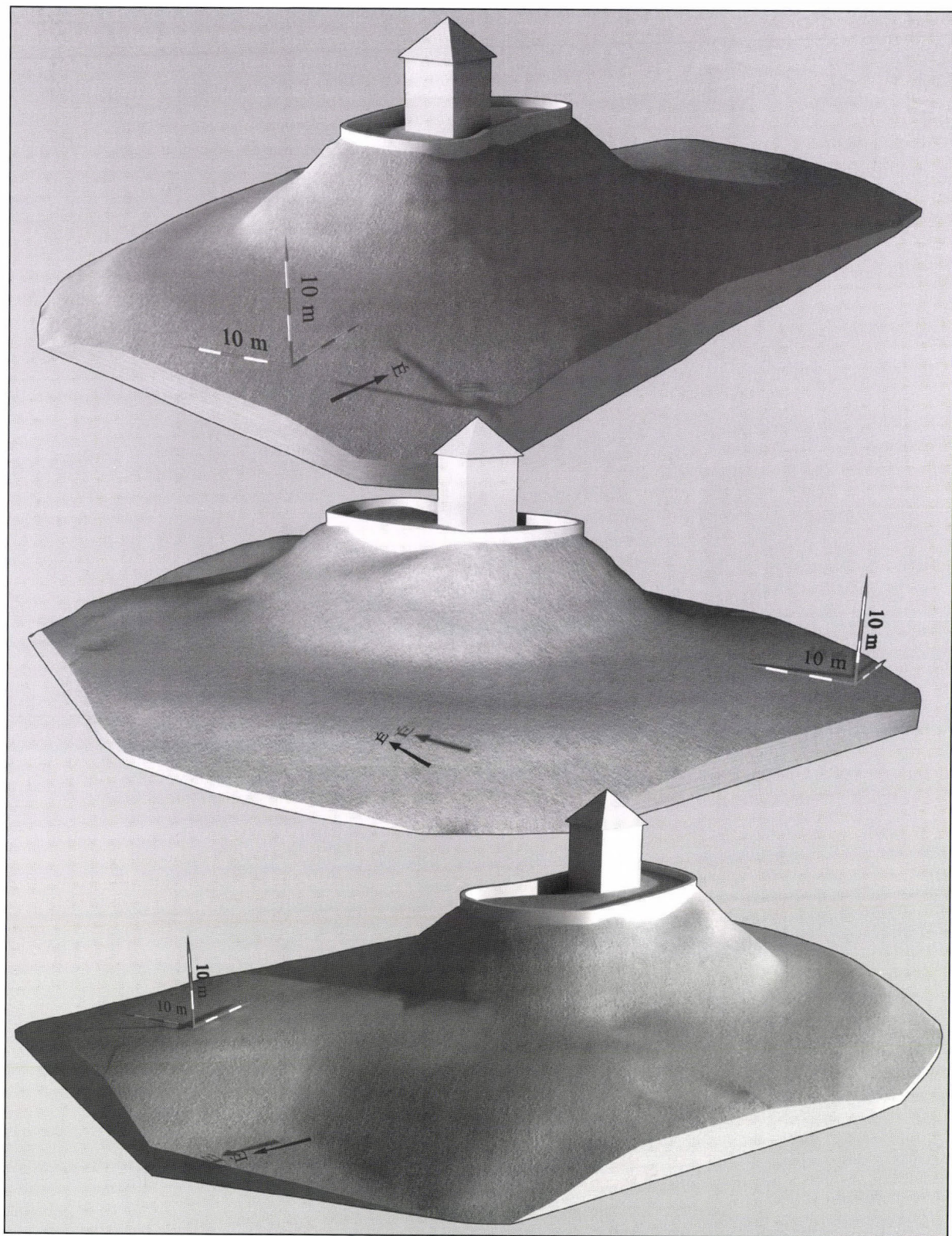
„Alagút”

A hegykúp É-i oldalában, a terasz felett 1,50 m-rel magasabban alagút nyílik. A 80 cm széles, jelenleg átlagosan 130–140 cm belmagasságú, löszbe vájt alagút csúcsíves kialakítású. Hossza 22,5 m. D-DK-i irányban halad a hegykúp belseje felé. Lezáródása előtt 3 m-rel fordul el D-DNy-i irányba. Belső vége nincs bemosódva, láthatóan addig tartott a kivésése. Szélessége egyenletes, csupán a bejáratától számított 12–13 m-nél, a Ny-i oldalon alakítottak ki egy 50 cm mély benyílót.

Az „alagút” vége jelenleg a hegykúp középső, elkeskenyedő részén van, de eredetileg a kúp belsejében ért véget. Leletet nem találtunk sem a jelenlegi járószintjén, sem a kiszélesedés közelében végzett átvágásnál. Az átvágás eredményeként tudtuk meg, hogy a járat eredeti magassága 2 m volt. Korát nem ismerjük. Erre csak teljes feltárás esetén lehet remény. Kialakítása szép, ezért nem tartom valószínűnek, hogy az újkorban, kincskeresés vagy egyéb „szórakozás” céljából készítették. Alakja sem utal arra, hogy újkori pince lenne. A hegykúp oldalába több 19–20. századi pince is bemélyed, de ezek szélesebbek, és boltozatuk kialakítása is más. Az „alagút” rendeltetése is bizonytalan: élelem-, illetve bortárolásra csak nehezen használhatták, mivel keskeny. Ha mégis így hasznosították, akkor az ételmet vagy bort csak a folyosó egyik oldalán tárolhatták, hogy mellette közlekedhessenek.

Történeti adatok

A középkori Váraljáról igen kevés okleveles adat maradt fenn. Egy 1280-as oklevél szerint Moys tárnokmester, villa Vareley-t más Tolna megyei helységekkel együtt az ábrahámi ciszterci apátságnak adományozza.³⁷ Csánki ezt az adatot nem Váraljára vonatkoztatja, hanem Dáró-váraljára (Dáró falura).³⁸ Ez el is fogadható, mivel az oklevélben szereplő falvak a kolostor környékén helyezkedtek el; Váralja ezektől távol esik. Váralja, illetve a váraljai plébániatemplom első említése 1402-ből származik: ekkor a pápa több sárközi és környékbeli templomról rendelkezik. 1402. június 2-án a váraljai plébániát felkeresőknek búcsút engedélyez.³⁹ Ez a viszonylag késői első említés természetesen nem zárja ki a falu korábbi keletkezését: a jelenlegi belterületen eddig felszínre került leletek

334. Váralja-Várfő. A vár elvi rekonstrukciója (Réti Zsolt)

legalábbis arra utalnak, hogy a település legkésőbb a 13. században már létezett. Az 1554. évi török adóösszeírásban 24 adózó szerepel név szerint; 1565-ben 34, 1582-ben pedig 39 adózót írtak össze,⁴⁰ tehát a török kor első szakaszát átvészelte a falu.

Váralja-Várfőn tehát a 13. század közepén – második felében az Árpád-korban jellemző, kisméretű vár állt. Teljes feltárásával megismerhettük lakóterületének berendezését és erősítésének módját is. A kisméretű erődítményben ezek szerint a lakótorony mellett a tulajdonosnak és családjának mindennapi életéhez szükséges objektumok (sütőkemence, tárológödrök és feltehetően felszínre épített kisebb melléképületek) helyezkedtek el. (334. ábra) Építtetője, tulajdonosa ismeretlen, de minden bizonnyal azonos a falu birtokosával. Az ásatási megfigyelések szerint a vár pusztulását elengedhetetlen támadás és tűz okozhatta.

- 1 A lelőhely kutatási eredményeit már részletesen feldolgoztam (Miklós, 1998), ezért itt most csak rövid összefoglalást közlök.
- 2 U et C. 1975, 328.
- 3 U et C. 1975, 328.
- 4 Mappa Inclyti comitatus Tolnensis ... 1818. Schneemann József (MTA RI reproszám: 7920.).
- 5 *Moldoványi* (1824) 58.
- 6 *Egyed* (1829) 240.
- 7 *Fényes* (1851) IV. 267.; Fényes Elekre hivatkozva említi a váromot Rómer (XVII. cs.), valamint Gerecze. Utóbbinál török váromként szerepel.
- 8 TMÖL K 143.
- 9 TMÖL Völgysegi járás főszolgabírói iratai 4656/1923. – *Solyvár* (1996) 16.
- 10 A Völgyseg földje és népe 1958, 35. – *Solyvár* (1996) 16.
- 11 *Solyvár* (1996) 20; a Szerző gyűjtése, 1994–1995.
- 12 *Solyvár* (1996) 20.
- 13 A Szerző gyűjtése, 1994–1995.
- 14 *Wosinsky* (1896) 280.
- 15 *Wosinsky* (1896) 280–281. – A 281. oldalon vázlatos alaprajz és metszet.
- 16 *Wosinsky* (1896) I. 282; II. 1016.
- 17 *Wosinsky* (1896) 282.
- 18 *Genthon* (1951) 436.
- 19 *Gerő* (1955) 438.
- 20 SZWM Adattár 26-73. 5. old.
- 21 *Sándorfi* (1979) 251.
- 22 *Bánáti–Magyar–Stallenberger* (é.n.) 17.
- 23 *Bánáti–Magyar–Stallenberger* (é.n.) 17.
- 24 1982: Miklós Zsuzsa, Torma István; 1984: Miklós Zsuzsa, Nováki Gyula, Sándorfi György; 1985: Miklós Zsuzsa, Nováki Gyula, Sándorfi György, Skerletz Iván.
- 25 SZWM 85.19.1.
- 26 2006-ban az önkormányzat irányításával kiirtották a bozótot és tájékoztató táblát helyeztek el a vár alaprajzával és történetével.
- 27 MTA RI Neg.sz. 160.259–261. Miklós Zsuzsa; 160.243–245. Kasnyik János.
- 28 MTA RI Neg.sz. 170.489–491.
- 29 Az ásatás eredményeiről első ízben a II. Völgysegi konferencián számoltam be 1995-ben: *Miklós* (1996).
- 30 Vincze Péter meghatározása. – A vár közelében, attól DNY-ra, légvonalban kb. 800 m-re két kis kőbánya található, amelyeknek anyaga közel áll a várban talált kövekhez. Vincze Péter szóbeli közlése szerint azonban csak helyszíni kutatással és vékonycsiszolatok készítésével dönthető el, hogy az építőanyagot itt a közelben bányászták, vagy esetleg a Mecsekben. Vincze Péter segítségét ezúton is köszönöm.
- 31 *Nekuda* (1975) 250–251. old., 62–66. kép. – Erre az analógiára Holl Imre hívta fel figyelmemet. Segítségét ezúton is köszönöm.
- 32 A hagyomány szerint a református templom építéséhez vitték el innen a téglát. – Mészáros Gyula jelentése SZWM Adattár 26-73.

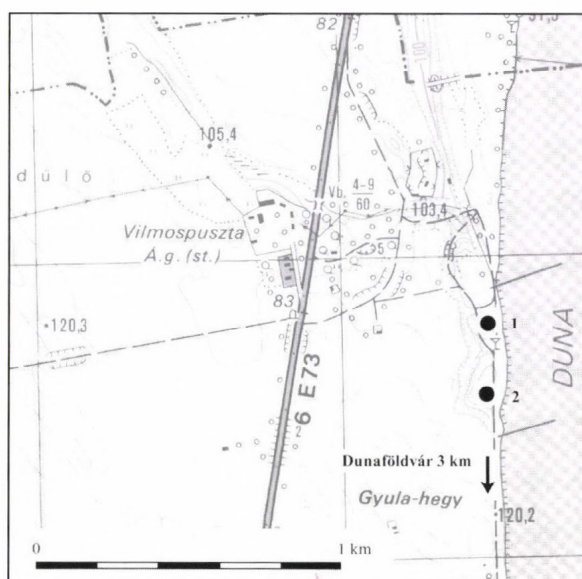
- 33 A leletek a Szekszárdi Wosinsky Mór Múzeumba kerültek, leltári számuk: F.96.2.1–27; 96.4.1–162; 97.1.1–13; 97.2.1–200.
- 34 Gyürky Katalin meghatározását ezúton is köszönöm.
- 35 *Gyürky* (1986) 57. old., XXV. t.
- 36 Gaál Attila gyűjtése 1997. július 31. SZWMF.97.3.1–2; 4.1–2. Ezúton is köszönöm Gaál Attilának, hogy az általa gyűjtött leleteket cikkemhez felhasználhattam.
- 37 Csáky oklt. I. l. 15–16; Hazai okmánytár VI. 259.
- 38 *Csánki* (1897) III. 456.
- 39 ZSO II/1. 1683. reg.
- 40 *Káldy-Nagy* (1960) 51.

KURUC KOR

A kuruc kori és Napóleon kori sáncokkal, a rájuk vonatkozó történeti adatokkal, az egyes helyek felkutatásával, felmérésével Nováki Gyula foglalkozik. A Dunaföldvár–Dunakömlőd–Solt térségében található erődítéseket már feldolgozta. Eredményeit részben bedolgoztam az egyéb korszakok váraiba, illetve az alábbiakban – Nováki Gyula alapján – ismertetem a Dunaföldvár környéki, a kuruc korban létesített erődítéseket.

DUNAFÖLDVÁR–BOTTYÁNSÁNC

A Bottyánsánc a várostól É-ra kb. 3 km-re, a Gyula-hegy K-i szélén, a Duna partján található. A Dunát kísérő löszpart tengerszint feletti magassága ezen a szakaszon 116 m, a Duna feletti relatív magassága 24 m. (335. ábra 2.)

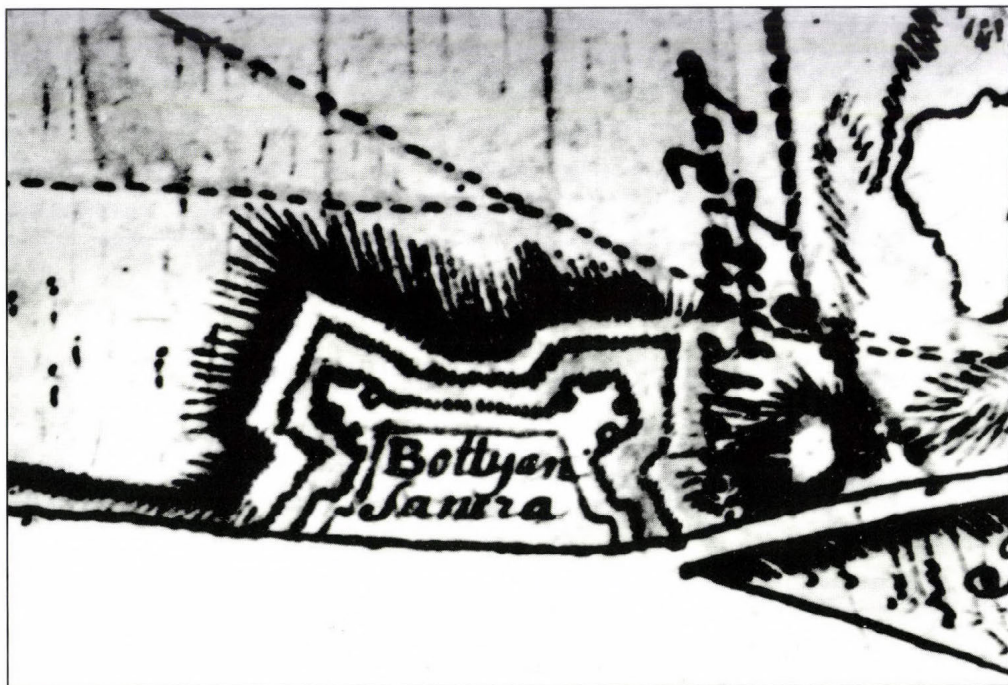
335. Dunaföldvár–Bottyánsánc. Helyszínvázlat

Kutatástörténet

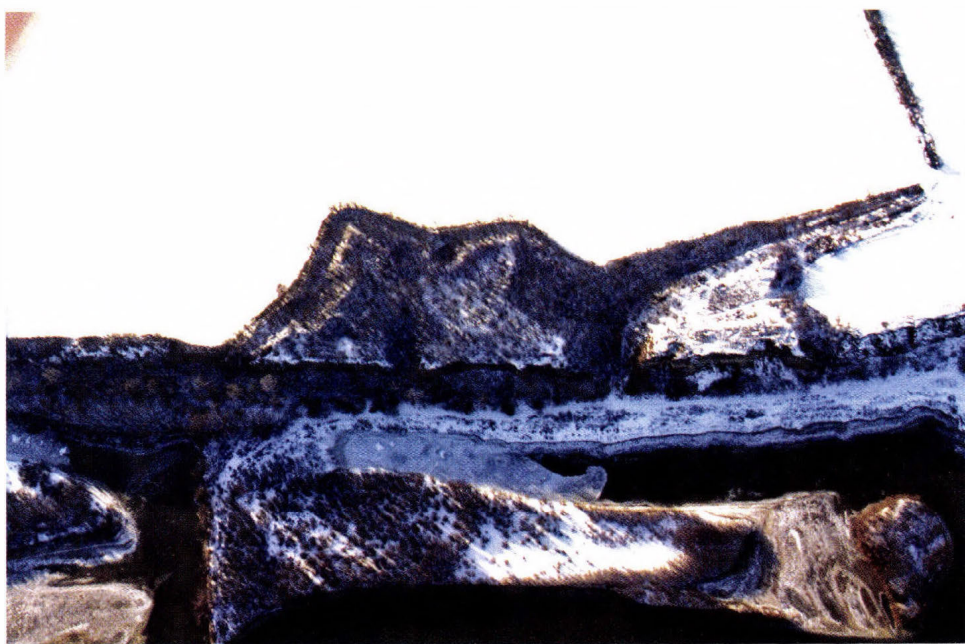
A kuruc kori feljegyzésekben egyelőre nincs nyoma. A legkorábbi adatok térképekről ismertek: Mikoviny Sámuel 1740 körül készült Fejér megyei térképén két „Battyáni Sancz” felirat szerepel, közülük a délebbi azonosítható lelőhelyünkkel. Az északabbi a római kori Annamatia helyét jelöli.¹ Karpe Mihály 1775. évi térképén jó alaprajz mutatja a „Bottyán Sancza”-t.² (336. ábra) A 19–20. században többen is foglalkoztak a sáncvárral, ezeket Nováki Gyula részletesen ismerteti.³

A vár leírása

Közvetlenül a szakadékos Duna-parton helyezkedik el, de úgy tűnik, hogy nem a partszakadások miatt „féloldalas”, hanem eredetileg is így készült. A Ny-i oldalról átlag 2 m belső magasságú

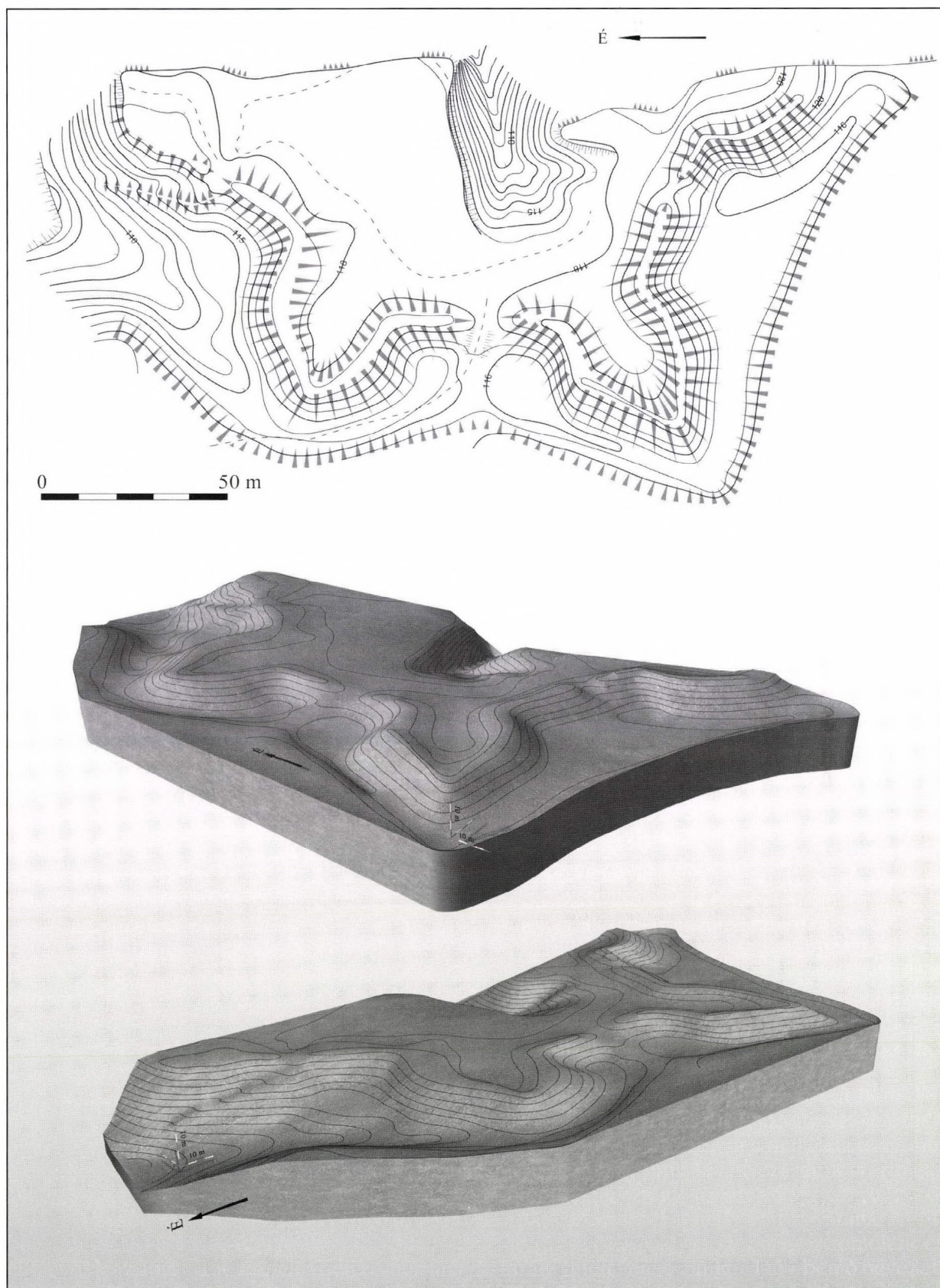

336. Dunaföldvár-Bottyánsánc. Részlet Karpe Mihály 1775. évi térképéből

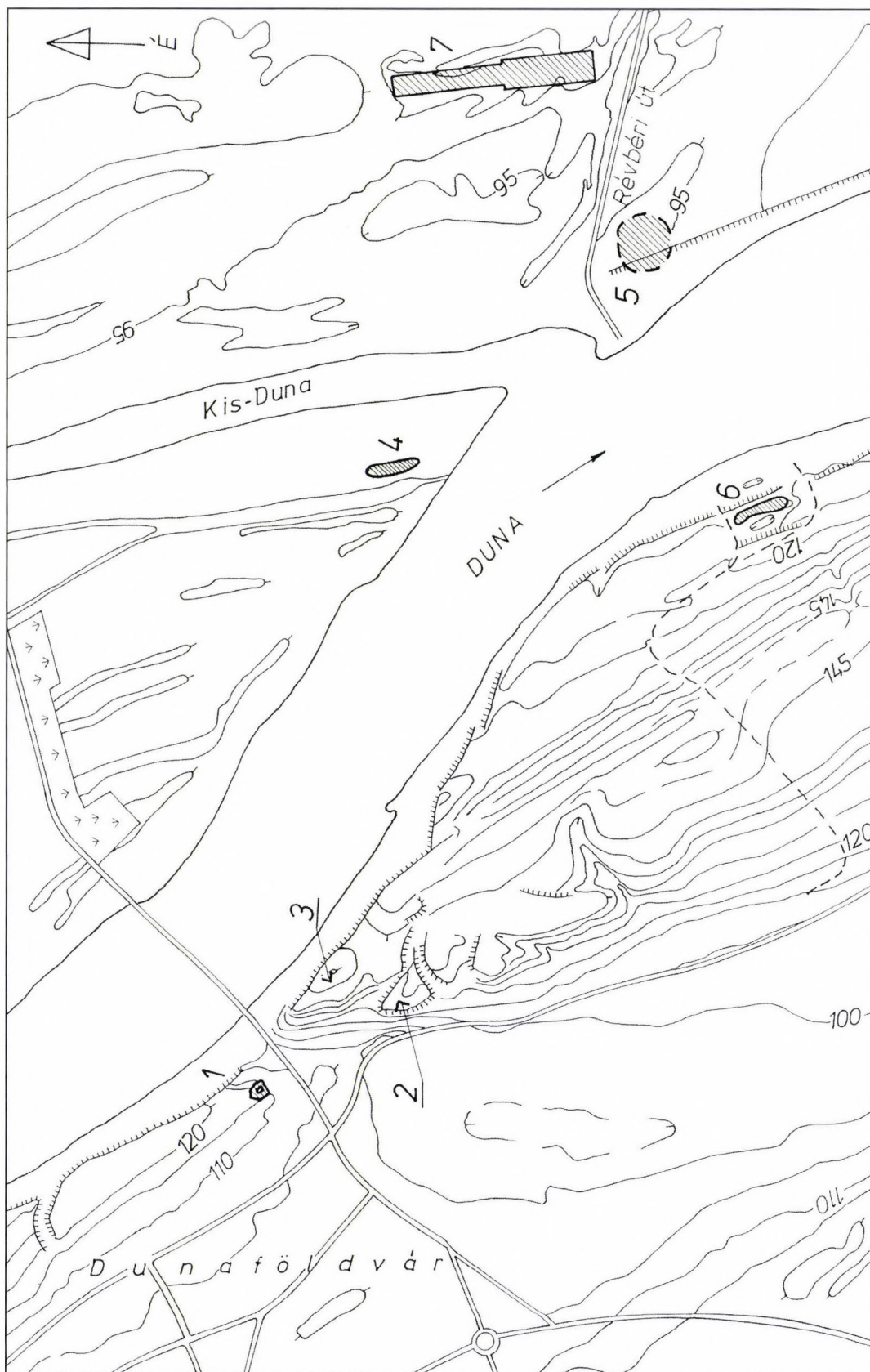

338. Dunaföldvár-Bottyánsánc. Légi felvétel (2001. december 21.)

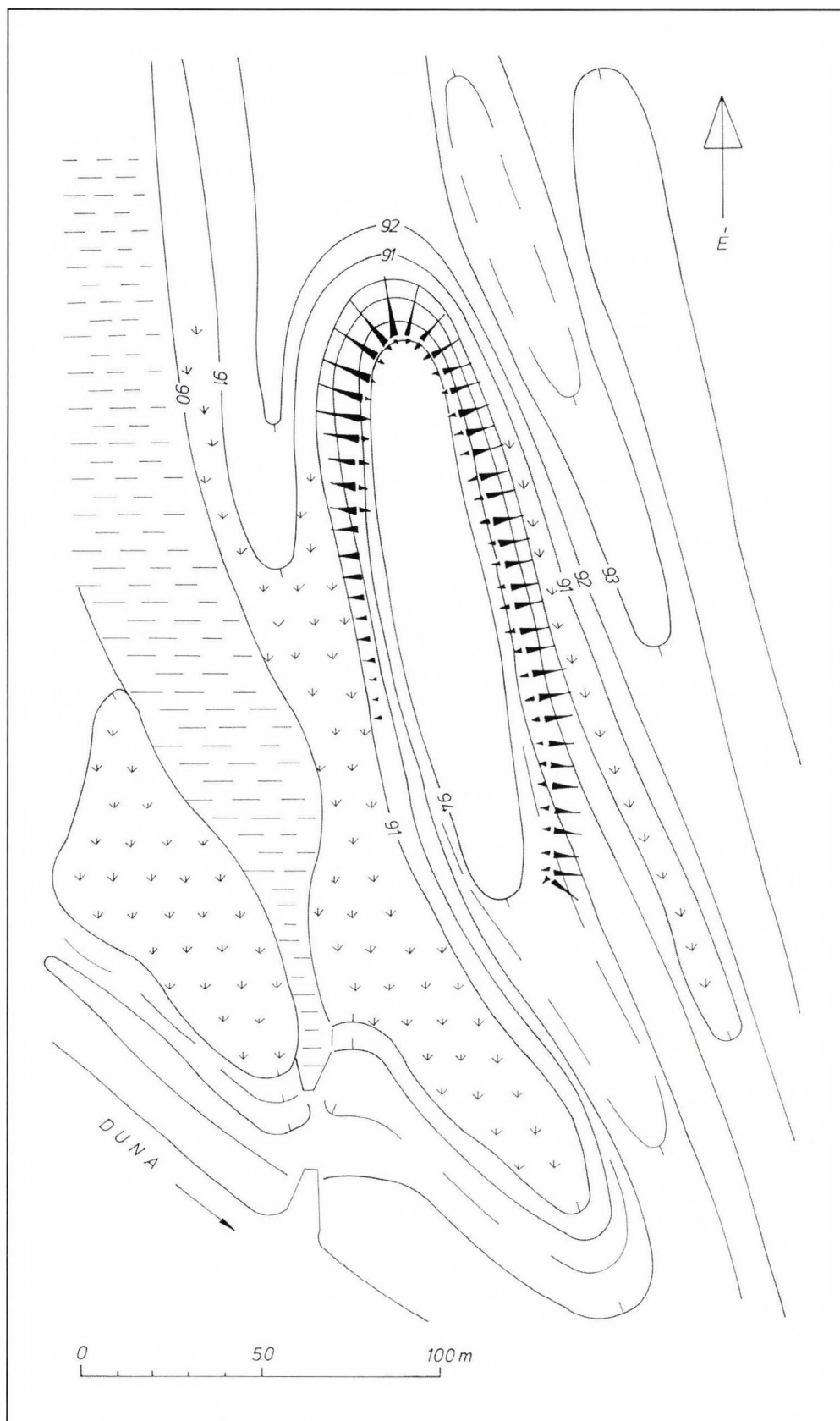
sánc és előtte kb. 6 m mély árok védte. Alaprajzilag az É-i és D-i fele szimmetrikusan azonos formát mutat. A sánc a két, hegyes szögben záródó bástya után többszörös görbülettel zárja le a területet a Duna felé. A bástyák hossza 40, szélessége 30 m. Az erőd Ny-i oldalának közepén 18 m felső szélességű kapu szakítja meg a sáncot. Egy-egy kisebb, 8 m felső szélességű kapunyílás az É-i és D-i sáncvonalban is van; az északihoz sánccal védett út vezet fel az árokból. A K-i oldalon középtájon meredek vízmosás vezet le a Dunához, megszakítva a függőleges szakadékot.

337. Dunaföldvár–Bottyánsánc. Szintvonalas felmérés: Nováki Gyula; terepmodell: Réti Zsolt

339. Dunaföldvár környéki kuruc kori erődítések, *Nováki* (2004) nyomán

340. Dunaföldvár-Felső-sziget. Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula, 2000)

Az erőd belső területének hossza (a szakadék vonalában mérve) 194 m, legnagyobb szélessége 95 m. É-i oldalát mély, vízmosásos árok választja el a bronzkori földvártól.⁴ (337–338. ábra)

Összegzés

Miután kuruc kori forrásokban nem szerepel ez a sánc, csak a név és a térképi ábrázolások alapján lehet valószínűsíteni építésének idejét. A császáriak 1704 szeptemberében foglalták el a földvári várat, a kurucok pedig csak 1705. június elején zárták körül. Esetleg a közbeeső időszakban készülhetett a Bottyánsánc. Formája alapján Nováki Gyula feltételezi, hogy a kuruc seregeknél szolgáló francia hadmérnök tervei, esetleg irányítása alatt épülhetett. A dunakömlődi Bottyánvár ugyanis, amelyet Bottyán János készítettett, jóval egyszerűbb.⁵ Más kérdés, hogy ott a domb alakja meghatározta a leendő erődítés formáját.

DUNAFÖLDVÁR–FELSŐ-SZIGET

A Felső-szigeten levő sánc a várossal szemben, a sziget D-i csúcsánál található. Tengerszint feletti magassága kb. 94 m, a közvetlen környezetéből mintegy 3 m-rel emelkedik ki. (339. ábra 4.)

Pontos építési ideje ennek sem ismert, első említése 1704. szeptember 5. Egyetlen térképi ábrázolása egy 1704. évi térkép, ahol sematikusan, rombold formát jelölnek a D-i szigetcsúcson.⁶

A sánc leírása

A sánc a szigetcsúcstól ÉNy-ra 300–400 m-re, az egyetlen viszonylag magas dombon található, sűrű ártéri erdőben. A hosszú, lapos, É-D-i irányú dombtető két vége gömbölyű. Meredek oldala a D-i és DNy-i oldalon ellaposodik, a domb pontos D-i vége nem állapítható meg. Alacsony, alig észrevehető sánc övezi, de ez a D-i végén és a DNy-i oldalon eltűnik. D-i vége nyitott. É-i végében mesterségesen ásott külső árok választja el a domb folytatásától. A sáncvár hossza 155 m, szélessége 35 m.⁷ (340. ábra)

1 TMÖL T 45

2 MOL S-12. Div. VIII. 15.

3 Nováki (2004) 75–77.

4 Nováki (2004) 76–77.

5 Nováki (2004) 76.

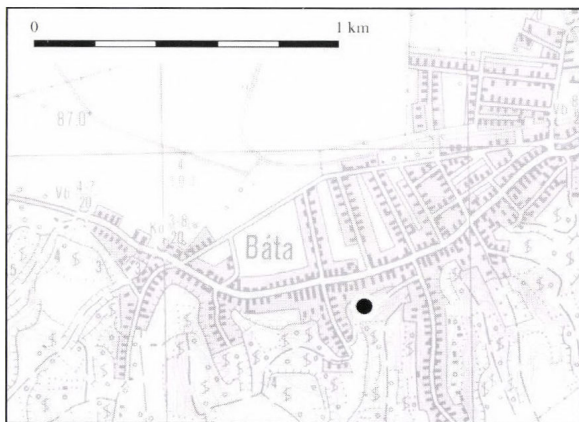
6 Wien, Kriegsarchiv, Nr. 2277.

7 Nováki (2004) 84–85.

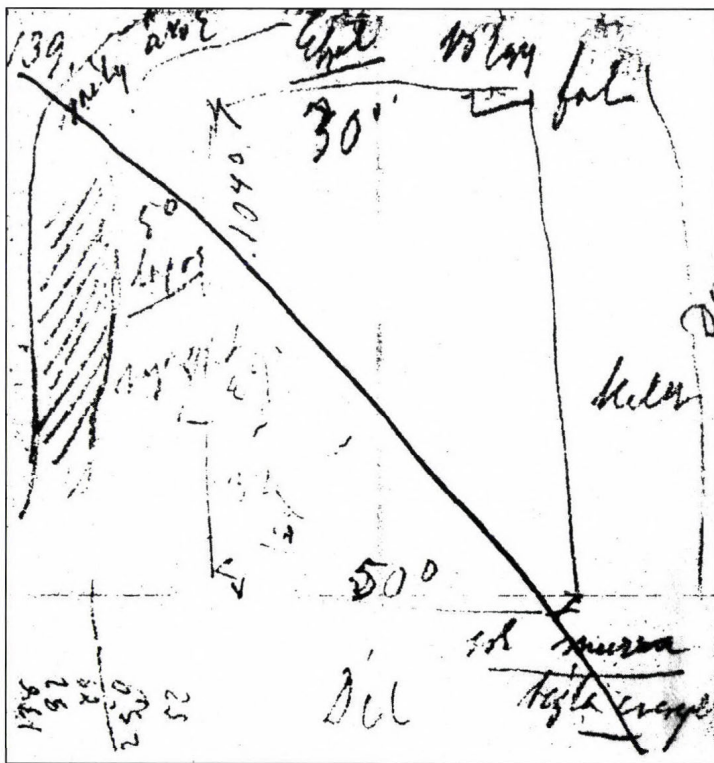
ERŐDÍTETT KOLOSTOROK

BÁTA-KLASTROMHEGY

A Klastromhegy a falu felett, a D-i oldalon emelkedő dombvonulaton található, a főutca Ny-i harmada felett, a Szilas és Vakszer nevű mellékvölgyek között. Az egykori kolostor helyének a Dunavölgy feletti relatív magassága kb. 18 m, tengerszint feletti magassága 105 m. Maga az épületegyüttes a Klastromhegy É-i csúcsának levágásában, mesterséges teraszon épült. A domb teteje efölött mintegy 6–12 m-rel található. (341. ábra)

341. Báta-Klastrom-hegy. Helyszínvázlat

342. Báta-Klastrom-hegy. Rómer Flóris vázlata

343. Bába-Kláštor-hegy. Légi felvétel (1998. március 3.)

A kláštor fekvése – a középkori vízrajzi és közlekedési viszonyokat figyelembe véve – igen jó volt: a Sárvíz torkolatában helyezkedett el, a vízi és szárazföldi utak találkozásánál.¹ Az egykori bencés apátság erődített voltára egy 1457-ből származó oklevél utal. Széchy Dénes írja: Tamás vránai perjel, Nagy völgyi László, Nagy Simon Szekszárdot, Bábát elfoglalták, Bábát, a monostort várrá alakították, innen rabolják, pusztítják a vidéket.²

Kutatástörténet

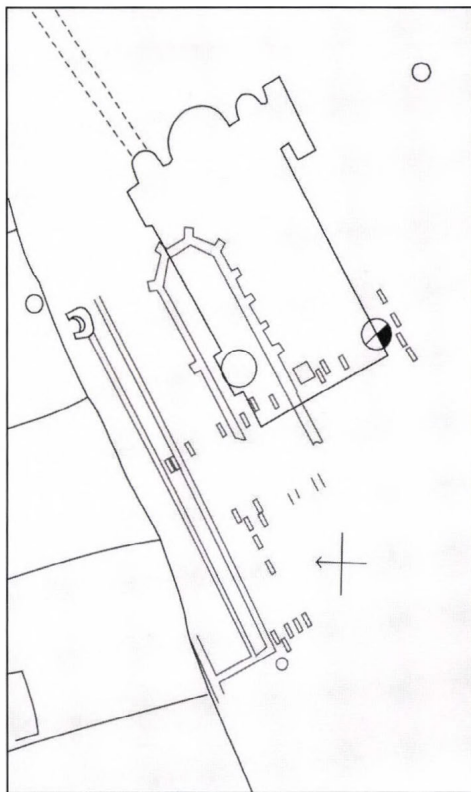
A romok első leírása 1829-ből származik, amikor Egyed Antal dunaföldvári plébános kérdőívre válaszoltak a helyi elöljárók. Eszerint „a város felső végén egy kerek hegy, melynek tetején hajdan nagy kláštor lévén. Barát lakás volt. Ezen kláštorinak falait ’s ott találtatott kripták és pinczék köveit ez előtt mintegy 25 esztendővel a lakosok vevén széllyel, azokból házakat és pinczéket építettek.”³

Fényes Elek 1847-ben így ír a romokról: „A város feletti hegyen láthatni egy váralakban épült kolostor romjait, ...”⁴ A szakirodalomban elsőként Römer Flóris említi: leírja a felszíni nyomokat és vázlatos rajzot is készít. Ny. ÉNy felől mély árkot jelez az épület mellett.⁵ (342. ábra) Wosinsky Mór a „Kláštor” nevű hegytetőről származó építőanyagban talált középkori téglákat, másodlagosan felhasznált római téglákkal együtt; a lelőhelyet ezek alapján azonosítja az apátsággal.⁶ Gerecse Péter várromként említi.⁷ Szerepel a MOB jelentéseiben is.⁸ Csorba Csaba az erődített kolostorok közé sorolja.⁹

Történeti adatok

A történeti hagyomány szerint a Szent Mihály tiszteletére szentelt bencés apátságot I. László király alapította 1093-ban.¹⁰

Első említése 1211-ből ismert. Kegyuraságát IV. Béla király Istvánnak, Koromszói Péter fiának adományozta. 1291-ben azonban III. András elvette tőle ezt a jogot, és Kemény, baranyai ispánnak adta. Az Árpád-ház kihalása utáni hatalmaskodások során többször is megtámadták az apátságot, és komoly károkat okoztak. Az apátság a 14. század közepétől fokozatosan kulturális központtá vált, Szent Vér ereklyéje révén az ország egyik leghíresebb búcsújáróhelye lett. 1457-ben Tamás vránai perjel, Nagyvölgyi László és Nagy Simon Szekszárdiakkal együtt Bátát is elfoglalták, a monostort várrá alakították, és innen támadták a környéket. 1460-ban azonban már ismét apát állt az élén. 1526-ban néhány szerzetes a felszerelést és a Szent Vér ereklyét a török elől a pannonhalmi apátság birtokára, Alsókra menekítette. Tolnai Máté pannonhalmi főapát még egyszer felélesztette a monostort; a bátai bencések Pannonhalmáról választották új apátjukat.¹¹ 1535-ben, amikor Mihály pannonhalmi főapát öregsége miatt lemondott, Ferdinánd király Győri Mihály bátai apátot nevezte ki helyére.¹² 1539-ben végleg elfoglalták a törökök.¹³

344. Bata-Klastrom-hegy.
A kolostor alaprajza,
Sümei – Kápolnás (2005) nyomán

Terepbejárás

Rómer szerint a Klastromhegyet egykor Ny és ÉNy felől árok határolta.¹⁴ A jelenlegi templom a domb É-i levágásában áll. Felette a D-i oldalon még kb. 15–20 m magasságú dombrész emelkedik. Ennek két hosszanti oldala teraszozott (egy-egy terasszal). Az alsó rész K és Ny felől meredek parttal zárul és É felől szintén meredek. Erődítéséből jelenleg semmi sem látszik.¹⁵ (343. ábra)

A kolostor fekvése közlekedési, kereskedelmi szempontból előnyös, hadászati szempontból azonban kedvezőtlen, hiszen éppen a leginkább támadható irányból, a domb folytatása felől nincs nyoma erődítésnek. A védelemhez nem volt elegendő az, hogy a másik három oldalról igen meredek a domb oldala. Más kérdés, hogy ma már nem lehet rekonstruálni az eredeti állapotot, hiszen a löszfal folyamatosan pusztul. Az árokkal, sánccal történt megerősítésnek ellentmond az a körülmény is, hogy az egykori kolostor a dombtetőnél alacsonyabb szinten létesült, felülről tehát támadható volt. A magyarországi várak között csak igen ritkán fordul elő az a típus, amikor az erődítmény domb-bevágásban létesült: ilyen pl. Nagyvázsony–Kinizsi-vár és Ipolydamásd-Vár. Amennyiben Bata-Klastromhegy is ilyen szerkezetű volt, akkor lennie kellett egy, az épületegyüttest a domb folytatása felől elválasztó mély ároknak, amelynek külső oldalát fallal erősítették meg. Ennek nyoma az eddigi kutatások során még nem került felszínre.

Ásatások

A kolostorban egykor folyt kutatások, illetve rablóásatások eredményeit Sümei József összegezte, és kísérletet tett az alaprajz rekonstruálására.¹⁶ (344. ábra)

A kolostor területén az első régészeti kutatások Wosinsky Mór nevéhez fűződnek: 1899 őszén kezdte kiásatni a régi bátai apátság alapfalait azzal a céllal, hogy a „klastrom és templom alapfalainak területéről pontos mérnöki földvételeket” készítenek. A rekonstrukciót Tolna vármegye történetének tervezett középkori kötetébe szánták. Az ásatási tapasztalatok szerint Bátán „már a rómaiak idejében volt castrum, s ennek alapjaira épült a Szent László alatt létesített templom és klastrom; sőt a rómaiak előtt már a keltáknak is volt ott építményök, amelyre meg a rómaiak építettek.”¹⁷ Az ásatás eredményeit sajnos soha nem közölték, és – ismereteim szerint – feljegyzések sem maradtak.

1932-ben Hadnagy Albert vármegyei főlevéltáros ásatott itt. A feltárásról Markovics Márton főjegyző készített vázlatos felmérést.¹⁸ 1937-ben Csalogovits József kutatta a kolostort és templomot: A szentély szélessége 9,5 m, falvastagság kb. 120 cm, megfigyelhető hossza kb. 30 m. A templom további, Ny-i folytatását a nagymértékű pusztulás miatt nem lehetett megfigyelni.¹⁹ A faragott kőanyagot Dercsényi Dezső dolgozta fel; ezek alapján határozta meg a templom és kolostor építési idejét: az 1937. évi ásatások során egy egyhajós, keletelt és boltozott, a nyolcszög három oldalával záródó szentélyű szerzetesi templom részletei bukkantak elő, amelynek D-i oldalán feküdt a kolostor. Egyes faragott építészeti tagozatok valószínűsítik, hogy a templom a 15. század második felében épült. A korábbi, okleveles adatokkal igazolt Szent László kori templom nyomai nem kerültek elő. Dercsényi feltételezi, hogy a két templom nem azonos helyen épült fel.²⁰

Az eddigi kutatások alapján tehát nem lehet pontosan meghatározni, milyen jellegű erődítés alapján tekintették várnak ezt a kolostort. További ásatások szükségesek ahhoz, hogy egyrészt a Rómer által jelzett árok előkerüljön, másrészt egyéb, az épületekkel kapcsolatos védműveket is megismerhessünk.

- 1 *Csalog* (1940) 50.
- 2 *Sörös* (1912) 127.
- 3 *Egyed* (1829) 47.
- 4 *Fényes* (1847) 49.
- 5 *Rómer* Jkv. XIX. 138–139.
- 6 *Wosinsky* (1896) II. köt. 759.
- 7 *Gerecze* (1906) 890.
- 8 MOB jelentések 1901. 34.
- 9 *Csorba* (1974) 23. lj. és 15. old.
- 10 „László alapításairól, egy kivételével nem maradt biztos emlék. Neki tulajdonítják a XIV. században Kolozsmonostor és a Tolna megyei bátai apátság alapítását. Valószínű, hogy mindkettő királyi udvarháznak monostor céljára való szentelése révén jött létre, de hogy maga az alapítás tényleg László műve volt-e, avagy László csupán adományokat és oklevelet adott a már fennálló királyi apátságoknak, az nem dönthető el egyértelműen a Szent László privilégiumára utaló szavakból.” *Györffy* (1977) 3–4. sz. 554.
- 11 PRT IV. 140; PRT XII/B. 131.
- 12 ETE III. 36–37.
- 13 *Romhányi* (2000) 11.
- 14 XVI. Jkv. 128.
- 15 Szerző terepbejárása, 1993, 1998.
- 16 *Sümei* (2006) 141–170.
- 17 *Szilágyi* (1982) 416–417. – Tolnavármegye 1899. dec. 3. 3.
- 18 SZBAM Adattára 1–73.
- 19 *Csalog* (1940) 49–59.
- 20 *Dercsényi* (1940) 61–65.

BÁTASZÉK–CISZTERCI APÁTSÁG

Az apátság a jelenlegi település központjában, a neogót plébániatemplom mellett és alatt, a Sárvíz egykori szigetén helyezkedik el.¹ Tengerszint feletti magassága 90,5 m, a várost övező mocsaras területtől mért relatív magassága 3–4 m. (345. ábra)

A monostort II. Géza király 1142-ben alapította a ciszterci rend Heiligenkreuz-i apátságának leányegyházaként.² A hozzá tartozó birtoktestet is II. Géza király adományozta, de később is kapott birtokokat a királyoktól, illetve környékbeli nemesektől. A monostor rendelkezett a Dráva eszéki révátkelesi illetékével és vásári vámjával, valamint Szék falu határában a sárvízi átkelés illetékével is.³

A tatárjárás idején elszenvedett károkról, rombolásról számol be egy 1347-es oklevél: a monostor minden értékével együtt, tetejétől az aljáig siralmasan leégett... A helyreállításban Töttös mester pilisi ispán és visegrádi várnagy segítette a szerzeteseket.⁴

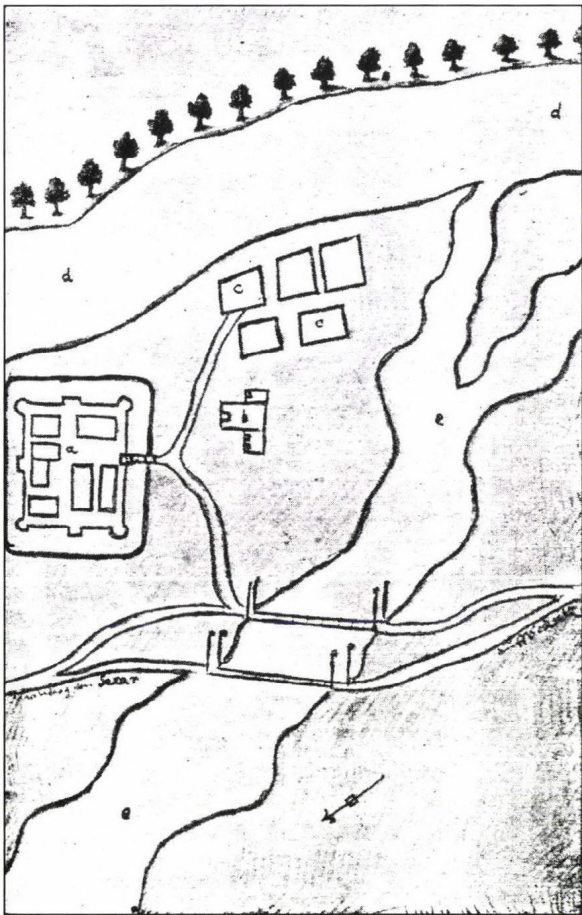
A 13-14. századi oklevelek tanúsága szerint a monostor lakói több alkalommal jártak el országos ügyekben, illetve kaptak megbízást a római pápától és a Citeaux-i generális apáttól. A konvent hiteles helyként is működött, és ebben a minőségében 1350-ig adott ki okleveleket.⁵

A monostort a késő középkor folyamán erősítéssel is ellátták, legalábbis erre utal egy 1421. évi oklevél, amelyben „Castellanus de Zegk” szerepel.⁶ 1421-1454 között Imre apát kormányozta a kolostort, aki lefoglalta azt a bencés rend számára. Ettől kezdve a cikádori monostor bencés apátságként szerepel. 1478 után már nem említik, sőt a helye is feledésbe merült.⁷ A középkori erősítés jellegéről, méreteiről semmit sem tudunk. Létezésére utal egy 1627. évi feljegyzés: „Bathán fölül Decz felé vagyon jó fél mérföldön. Régen vára volt, most csak egy török palánk vagyon rajta.”⁸ A török palánkot viszont részletesen ismerteti 1663-ban Evlia Cselebi, majd – vele egyidőben – Ottendorff is. Evlia Cselebi értesülései szerint a monostor területén Ferdinánd király 1529-ben kisebb palánkot építtetett, amelyet a törökök hosszú ostrom után elfoglaltak, majd leromboltak. Helyére a törökök újabb palánkot emeltek, amelyet 1686-ig folyamatosan birtokoltak.⁹ Építésének pontos idejét nem ismerjük, mindenesetre az első zsoldlista 1552-1553-ból származik, az utolsó pedig 1630-ból. Az őrség létszámát eredetileg 120-130 főre tervezték, a katonák tényleges száma ennél alacsonyabb volt: eleinte 100 körül, az 1580-as években 70 körül, 1600-ban ismét 100 körül.¹⁰

Evlia Cselebi részletesen bemutatja a palánk belsejét is: „A belső várban egy templom van, ez most Szulejmán khán dsámija. Ez a vár a szekszárdi szandzsák területén, a Duna folyótól kissé távolabb eső kettős palánka. A várban nyolcvan katonaház van. Parancsnoka a városnak is bégje. Déli oldalán lévő fakapuja előtt, az árok fölött, fából egy kastély van; árka nagyon mély és széles. A kapu előtt lévő hidja csigával felhúzható. Minden éjjel felvonják azt s a várat őrzik. A kapu fölött a zenekar minden éjjel játszik. A vár nyugoti része erős téglapépület, melynek még a régi időből fenmaradt erős fala van. Külvárosa is lakott hely, összesen ötven deszkatetejű, alacsony, szegényes háza van. Jelenleg épülőben van egy új fogadója s néhány boltja, fürdője azonban nincs; e palánka nem igen népes. Itt-ott szőlőkertjei vannak; valamennyi háza szűk.”¹¹

345. Bátorfő-Ciszterci apátság. Helyszínvázlat

346. Bátorfő-Ciszterci apátság.
A török palánk Ottendorff nyomán

347. Bátorfő-Ciszterci apátság. Az erődített kolostor és a török palánk helye. Légi felvétel (2004. november)

Heinrich Ottendorff mérnök a leíráson kívül rajzot is készített a palánkról: „Bathosek palánkot (a) nagyobbbrészt kőfal, meg félkörű és négyszögletes tornyok, továbbá felsáncok és száraz árok veszi körül, s ezek közt néhány sárból tapasztott és fonott kerítés van. ... Ez a palánk belül igen silány és szűk alkotmány a rombadőlt falak és kőrakások között, melyek régi templomokból és más épületekből maradtak meg...”¹² (346. ábra)

Valter Ilona kutatásainak köszönhetően ma már tudjuk, hogy a széki ciszterci monostor maradványai Bátorfő középpontjában, a jelenlegi templom alatt találhatók. Az 1994–1996-ban és 2000-ben végzett feltárások során megtalálták a középkori templom maradványait, amelyeknek méretei szinte teljesen megegyeznek a Heiligenkreuz-i anyaapátság templommal. A kolostor épületegyüttese a jelenlegi plébániatemplom alatt helyezkedik el, így nem kutatható. A középkori templom falait mintegy 150 cm vastag török pusztulási réteg fedi, többszörös égés nyomaival, különböző beásásokkal. A 2. sz. kutatóárok K-i végében, a barokk falsarok alatt megtaláltak egy kisméretű török minaretet, amely ráépült a középkori szentély DK-i sarkára. A kutatások során előkerültek az ugyanitt elhelyezkedő török palánk nyomai is.¹³ (347. ábra)

1 Az apátság helyére vonatkozóan korábban felmerült, hogy a Bonyhád közelében levő cikói templommal azonosítható. Békefi Remig azonban – miután 1893-ban feltárta a cikói templomot – amellet foglalt állást, hogy a monostort Bátorfő területén kell keresni. *Sümegei* (1997) 83.

2 *Békefi* (1894) 4–5.

3 *Valter* (2001) 1–2.

4 *Valter* (1998) 156. – Zichy okmt. 1871, 4. 577–578.

5 *Valter* (2001) 2.

6 *Engel* (1996) 424. – Zichy okmt. VIII. 20.

7 *Valter* (1998) 156.

8 Kammerer-hagyaték, TMÖL („Irja a bátai apát Deczi János ispánja szavai után”).

9 Hegyi Klára feltételezi, hogy a vár és őrsege 1686-ig megvolt. *Hegyi* (2007) 1140.

- 10 *Hegyi* (2007) 1140–1152.
- 11 *Evlia Cselebi* (1660–1664/1985) 237.
- 12 *Ottendorff* (1663/1943) 51.
- 13 *Pusztai* (2002) 289–290. – A török kori leletanyagot Pusztai Tamás dolgozta fel, a palánk maradványainak értékelése még közöletlen.

MADOCSA-TEMPLOM

A falu K-i szélén emelkedő középkori eredetű templom a Duna árteréből kiemelkedő teraszon található. Tengerszint feletti magassága kb. 94 m, az ártér feletti relatív magassága 1–1,5 m. (348. ábra)

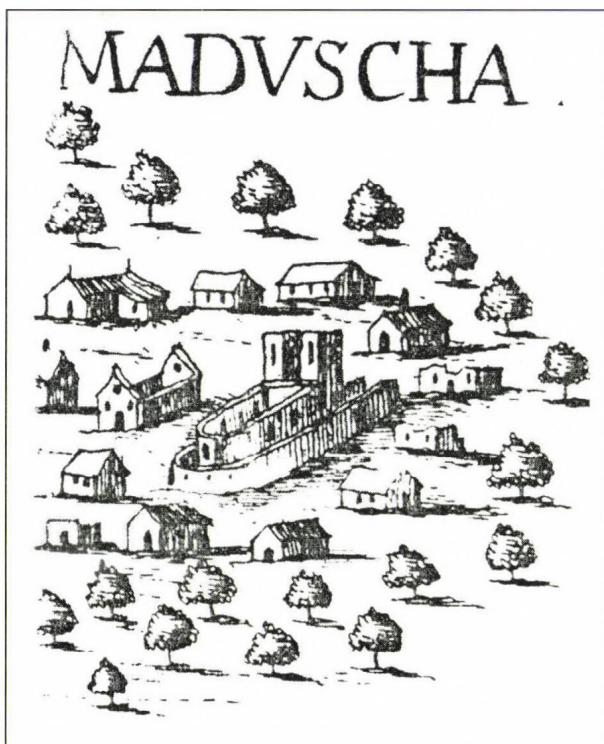
348. Madocsa-Templom. Helyszínvázlat

A madocsai, Szent Miklós tiszteletére szentelt bencés apátságot egy hamis oklevél szerint 1145-ben alapította Bikács nb. Bikács kamarás. Annyi bizonyos, hogy az apátság a Bikács nem birtokán létesült a 12. században. A rend 1225-ben itt tartotta káptalanját. A 15. század elején György apát a monostor épületeit helyreállította, és elérte, hogy az apátság az esztergomi érsek joghatósága alá került. 1474-ben az apátságban nem volt konvent, az ekkor kinevezett kommandátor, Gyulai Gergely kötelessége lett az épületek helyreállítása is. 1484-től kb. 10 évre Fülöp miniátor lett az apát, aki Mátyásnak és II. Ulászlónak is dolgozott. A monostor 1541-ben szünhetett meg. 1562-ben a nagyszombati zsinaton a madocsai apátot nem említik. A török korban várrá alakították. Temploma kéttornyú volt, félköríves kapuzattal, amely a falu 16. századi pecsétjén is látható. Mellette egy 12. századi kápolna is állt.¹

A madocsai monostor építésére 1147-ben kapott engedélyt Géza királytól a Bikács nemzetség egyik tagja. Feltehetőleg még ekkor, vagy esetleg a 13. században fel is építették Szent Miklós tiszteletére szentelt egyházukat. Virágkorát a 13. század végéig élte az akkor még Benedek-rendi apátság, majd a 14. század első évtizedeiben rohamos hanyatlásnak indult. Több híradás szól arról, hogy épületei dűledezőfélben voltak, szinte folyamatosan javításra szorultak.² A század végére már domonkos rendi kolostort és templomát Csorba Csaba szerint még a Mohács előtti időszakban megerősíthették, de erre egyelőre nincs bizonyító adatunk.³ Gaál Attila azt sem látja bizonyítottnak, hogy Madocsa kéttornyú temploma egy „török kastély” közepén állt volna.⁴ Erre egyelőre sem régészeti, sem írott források nem utalnak.

Maga a templom a 19. század második felében még részben állt, legalábbis a helybeliek tudtak róla. Pesty Frigyes kérdőívére pl. az alábbiakat válaszolta 1865-ben Névery Ádám, Madocsa jegyzője:

„A Mohácsi gyászos veszedelem után elpusztított a két tornyú roppant abbatiale templom, melynek romjait, s a két tornyot öszvekött merészt bolthajtást, a rajta lévő szobrokat, virágokkal

349. Madocsa. A középkori templom Hallart térképén

az ásató az alábbiakban összegezte véleményét: a madocsaai apátság temploma a leírásoknak megfelelően két négyzet alapú homlokzati toronnyal épült, együttes szélességük azonos a hozzájuk csatlakozó félköríves szentélyzáródású hajórész szélességével. A minden bizonnyal háromhajós templomot a képen is látható kerítőfallal a kolostor épületeinek nagyfokú leromlása után, de még a török hódítás előtt építhették fel. Ennek lőrészerű ablakait tekintve talán a Csorba Csaba által feltételezett erősítés bizonyítékát láthatjuk benne. A jelenlegi ÉÉNy-DDNy-i tájolású templom tornya két szint magasságig az eredeti állapotban megmaradt, és a torony DNy-i oldalán levő keskeny lőrés-ablak is sértetlenül maradt ránk. Gaál Attila szerint a mostani templomhajó az eredetihez viszonyítva 90 fokos elforgatással épült. Így kerülhetett a megmaradt torony az új épület hossz tengelyébe és a homlokzat közepére. A másik torony alapjait ennek megfelelően a hajón belül, a középkori hajórész maradványait pedig a mostani templom D-i oldalán, az évszázadokon át beépítetlenül hagyott nyílt térségen kereshetjük.⁹

Az erősített templomok között említi ezt a templomot Tolnai Gergely, hivatkozva az 1686-os Hallart-féle felmérésre.¹⁰ (349. ábra)

1 Romhányi (2000) 42.

2 Csorba (1972) 60, 64–65, 69.

3 Csorba (1974) 33.

4 Takáts Sándor is említi itt egy török kastélyt, de ezt a török kori források egyelőre nem igazolták: „...A tolnamegyei Madocsán lévő török kastélyről írják például, hogy közepén faragott kővekből épült pompás kéttornyú templom volt.” – Takáts (1915) 59.

5 Gaál–Kőhegyi (1975) 331.

6 Czinár I. 269.

7 Rómer (1874) 123.

8 Gaál (1984) 133.

9 Gaál (1984) 133. – Az ásatási dokumentáció száma: SZWM Adattára 213-75.

10 Tolnai (2001) 73.

cifrázott ablak íveket, a templomhoz ragasztott klostros s egyéb épületek roppant alapjait még 80. évvel ez előtt bámulással lehetett szemlélni. – Az egyik tornyot a földes urak elbontatva köveit, Bölcskére hordatták s a r Cath: templom építésére fordították, a másik most is fenn álló régi toronyhoz, 1803-ba nyert engedély mellett, a helyét hitvallásuak kapcsolták mostani templomukat.”⁵

„A madocsaai kéttornyú templomtól 30 lépésre állt egy faragott kőből épült, sajátos alakú kápolna, mely 7° hosszú, 5° volt. A helyét vallásuak náddal fedték, idomtalan padokkal töltötték meg, mert: «coloribus diversis, figuris tamen avium et ferarum deformatum» volt.” Az 1721-ben még ilyen állapotú sacellum⁶ nem az evangélisták jelvényeivel volt-e kifestve?⁷

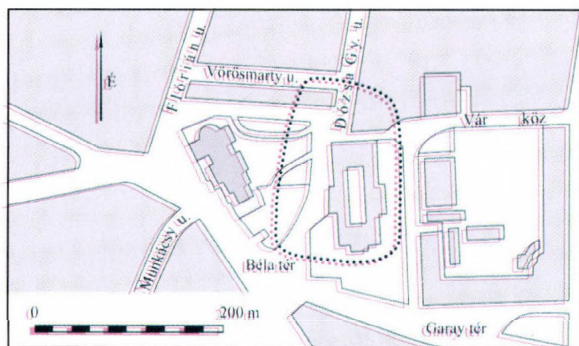
A hajdani két tornyú templom tehát végleg elpusztult. Egyetlen ábrázolása a református egyház tulajdonában levő 18. századi réz pecsétnyomón látható. A pecsétnyomó még a romok elhordása előtt készült, és felismerhető rajta a két torony és az említett boltív.⁸

A templom tájolásának, a megmaradt falak hollétének tisztázására végzett próbaátást Gaál Attila. Az 1973–1974. évi kutatás eredményeit és Hallard rajzáinak adatait összevetve,

SZEKSZÁRD-VÁR

A szekszárdi vár, illetve a bencés kolostor maradványai a jelenlegi város központjában, a Béla téren, a Megyeháza területén, környezetéből erősen kiemelkedő domb D-i szélén találhatók. Tengerszint feletti magassága 105 m, a ma már száraz völgy feletti relatív magassága kb. 15 m. (350. ábra)

Az egykori kolostor megerősített voltára utal Moldoványi leírása: „a' Várost a' Vármegye' Háza (melly hajdan békerítetett Vár formára épült Klastrom volt) ékesíti. A' régi kerítésnek némelly nyomai dél felől látszatósak, épségben vagynak, és még mostan is kerítés gyanánt erős szolgálatot tesznek.”¹

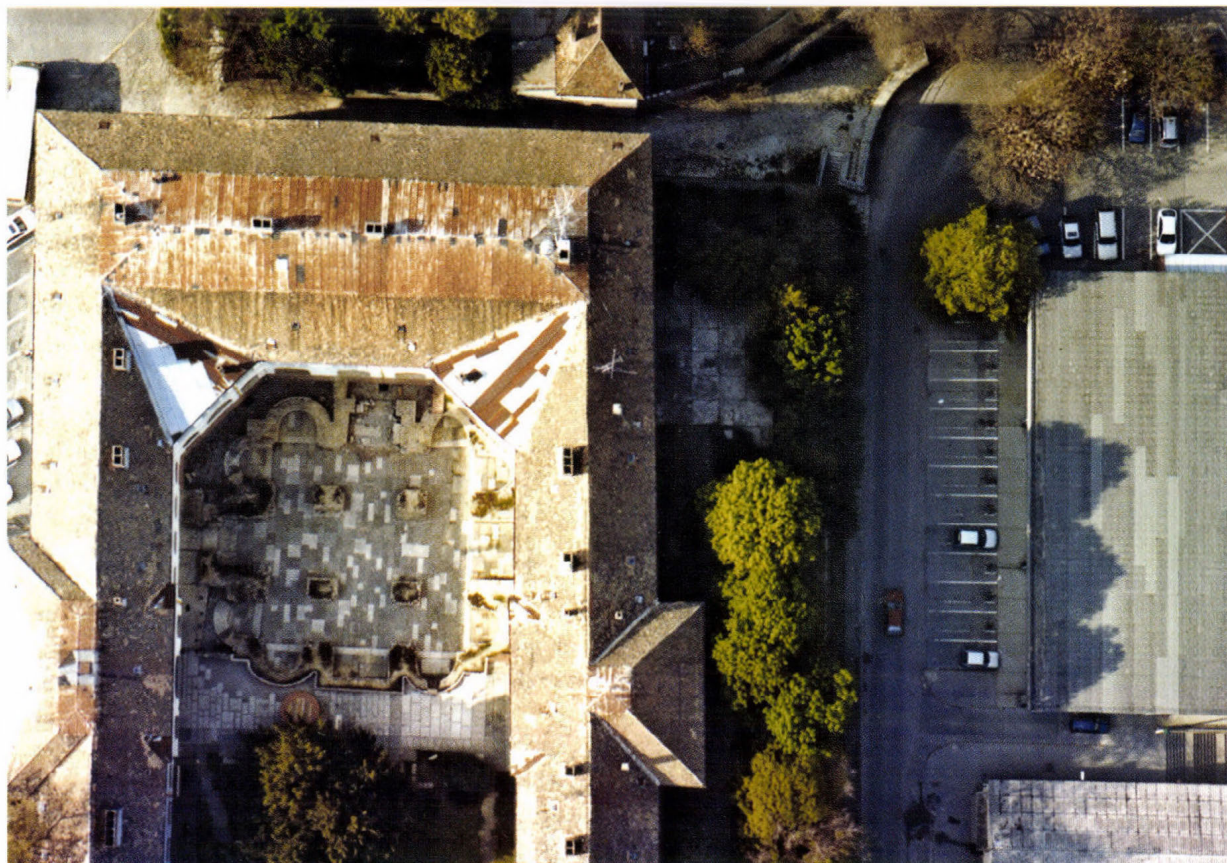
350. Szekszárd-Vár. Az egykori vár kiterjedése Gaál Attila nyomán

Történeti adatok

A Szent Üdvözítőnek szentelt szekszárdi apátságot I. Béla alapította 1061-ben, akit ide is temettek 1063-ban. A tatárjárás idején a monostor megrongálódott, de helyreállítása a 13. század végére befejeződött. A 14. század közepétől kormányzók és ügyvezetők irányították, apátokat újra csak 1512 körül említenek az élen. Jelentős birtokokkal rendelkezett Tolna és Baranya megyében, valamint Fejér megye solti székében, ahol az apátság egyházi nemesei éltek. Fontos hiteleshely volt,² mellette iskola is működött. Apátja a 13. században többször teljesített pápai megbízatást, az apátság pedig 1449-ben bencés apátok gyűlésének adott helyet. A mohácsi csatában elesett János apátot követő, utolsó előjáróját, Györgyöt 1528-ban említik.³

„Szekszárd területe, a 997. évi rövid epizódot kivéve, az Árpád királyi család egyik birtokaként a tolnai királyi udvarház szervezetébe tartozott. A pécsvárad apátság 1015. évi (?) alapítása után, Szekszárd területének egynegyedét I. István király ennek odaadományozta. Közben új események következtek, amikor 1046 szeptemberében I. András király lépett trónra, de hatalmát öccsével, Béla herceggel 1048-ban megosztja az ország egyharmadának átengedésével, s ugyanakkor örökösévé is tette. A királyi birtokok megszilárdulását jelenti az 1053 körül elkészült Sarchas-féle összeírás, amely a királyi birtokok népeinek első számbavételéről készült. Az összeírás nem maradt fenn, így csak sejtethjük, hogy benne a tolnai királyi udvarházhoz tartozó Szekszárd részbirtoka is szerepelt.”⁴

Szekszárd területén már I. István korában volt település, amelynek templomát Szent Benedek tiszteletére szentelték. Ezt említi a pécsvárad alapítólevel.⁵ A település a 15. század legelején még „villa”, az „oppidum” jogállást az 1441 utáni években nyerhette el.⁶ Központja a mai Béla téren helyezkedett el. „Az apátság központi épületeit magába foglaló vár, amit feltételezéseink szerint az 1440-es években Álmosdi Csire Zsigmond apát építtetett fel, úgy hogy székhelyét egyszerűen kőfallal és ez előtt nyugaton és délen árokkal vetette körül. A szekszárdi apátság várnagyát már 1444-ben említik.”⁷ 1457-ben Tamás vránai perjel, Nagyvályi László és Nagy László megostromolták és elfoglalták az apátságot. Ennek a helyzetnek Mátyás király vetett véget, amikor 1464-ben ő nevezett ki annak élére apátot. Ennek nevét nem ismerjük. 1470–1472-ben Vitéz János volt a szekszárdi apát, aki egyben az esztergomi érseki széket is betöltötte. Szekszárdon, Leskón a régi várakat megerő-

351. Szekszárd-Vár. A középkori székesegyház maradványai a Megyeház udvarán. Légi felvétel (2004. április 28.)

sította és újakat emeltetett. Ezeket azonban a Mátyás ellen szőtt összeesküvés után, az 1471. december 19-i egyezség szerint le kellett bontani.⁸ Ez az adat is megerősíti az apátságban korábban, Zsigmond apát, vagy az 1457. évi támadás utáni időszakban végzett építkezéseket, amikor a kolostort várszerűen megerősítették.⁹

A régészeti megfigyelések szerint a vár fala a régi vármegyeháza kertjében, a mai Dózsa György utcai telkek keleti végein, majd derékszögű fordulat után a mai Vörösmarty utca 2. számú ház telkén keresztül a mai Béla tér közepéig tartott, ahol újabb derékszögű fordulat után a régi vármegyeház kertjébe záródott be.¹⁰ A vár fala a K-i és É-i oldalon a magasabb dombperem szegélyét követte, majd a mai Dózsa György utca és Vörösmarty utca találkozásától haladt a mai Béla tér közepéig és onnan ismét a magas dombperemre fordult rá. A vár főkapuja a D-i, a mai Béla térre néző oldalán volt.¹¹ (350. ábra)

1526-ban a mohácsi csata után a török sereg Szekszárdot is elpusztította, de elvonulásuk után újraindult az élet. Újabb pusztulás következett be 1529-ben, amikor „a török dunai naszádosok Bába, Kesztlőc, Báticasék, Icse, Ebes, Szekszárd, Tolna és Paks helységeket kirabolták és felégették.”¹²

Szekszárdot 1532-ben foglalta el Kászon bég, aki „megvevé, megigeté és bele az ő népit szállitá”.¹³ A törökök azonban csak Buda elfoglalása (1541) után szállták meg végleg a várszerűen megerősített apátságot, amelyet ki is javítottak. Szekszárd várrá alakított, török kézre került kolostora a szigetvári magyar vitézek kedvelt céltáblája volt 1566 előtt. Az erősség megvívására nem volt elég erejük, ezért a védtelen mezővárosban töltötték ki bosszújukat. Pl. 1560-ban is, nem a törököt, hanem a magyarokat is pusztították.¹⁴

A Kelet-tolnai török helyőrségek megszervezésével biztosították az Eszék-budai út egy szakaszát. Ezeket a helyőrségeket Kászim mohácsi szandzsákbég kormányozta. Az 1543–1591 közötti időszakban kivált közülük Szekszárd, magas létszámával (kb. 230 fő zsoldos katona és javadalombirtokokat élvező katonák). Vass Előd feltételezi, hogy kiemelkedő szerepe miatt Szekszárd már

az 1543 utáni években náhiye-székhely lehetett.¹⁵ A Dél-Dunántúlon 1543-ban már két erősített, illetve ekkor már várrá alakítottnak számító kolostorban (Pécsvárad, Szekszárd) török katonaság tanyázott. Utóbbiban valószínűleg már 1540 vagy 1541 óta.¹⁶

1552 júliusában Szekszárdon már szandzsákbég székelte. A szekszárdi szandzsákbégek székhelye az egykori apátsági várban volt.¹⁷

Verancsics pécsi püspök 1553-ban Ferdinánd király követeként hajózott Konstantinápoly felé. Szekszárd alatt elhaladva feljegyezte, hogy „A' szekszárdi monostor váralakú vala...”¹⁸

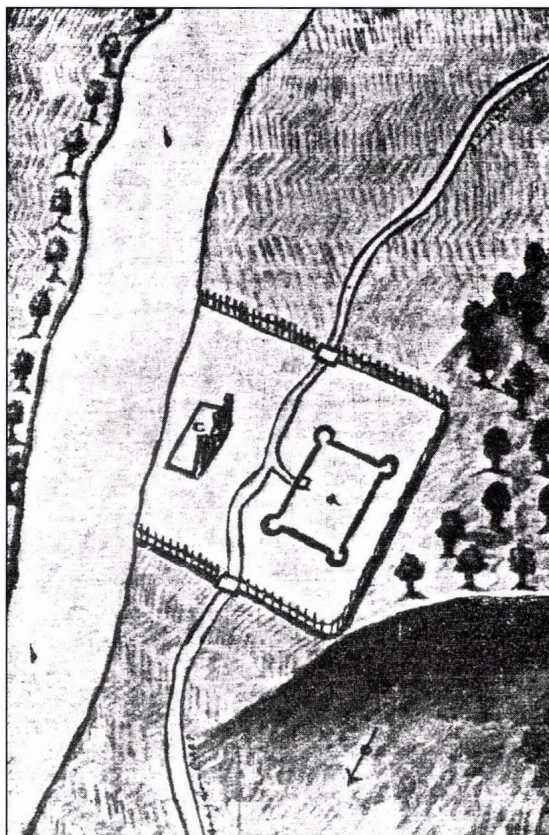
Hegyí Klára valószínűsíti, hogy a szekszárdi várba 1542 tavaszáig, feltehetően az ezt megelőző hónapokban került török katonaság.¹⁹ Az 1543. évi zsoldlistában 246 katona szerepelt, de zsoldot már csak 157 fő kapott. Ez a létszám 1565-re 55 főre apadt, a vár katonai szempontból jelentéktelenné vált. A 17. század elején is hasonló volt a létszám.²⁰

A török korban a szekszárdi várban állt a Szülejmán szultánról nevezett dzsámi.²¹ A vár részletes leírását adja Evlia Cselebi: „Építője László király, annak a Lajos királynak az atyja, a ki Szulejmán Khánnal a mohácsi csatában harcolt és meghalt. Mikor Szulejmán Khán kezébe került, külön szandzsákbégi székhelylyé lett; bégjének a padisah-tól 123400 ákcse külön jövedelme (khász) van. Ziámetje, timárja, alajbégje, cseribasája van; a szabályzat szerint a dsebelikkel és bégjének ötszáz katonájával együttesen ezerhatszáz katonája lesz. Százötven ákcse jövedelmi osztályu járás (kaza). Budai kuli szerdárja, várparancsnoka és kétszáz rendes katonája van.

A vár alakja. Egy sétat helyes, magas dombon, négyszögalakú, kőépületű vár, de magányosan áll. Összesen nyolc tornya van s az egész körülete hatszáz lépés, alacsony árok veszi körül. A várban csak öt ház van, a többi helye szabad tér. Szulejmán khán dsámija kicsiny deszkaépület; a déli oldalra nyíló egy kapuja s az árok fölött láncsal megkötött felvonóhídja van. A várnak északi részétől a Duna folyóig menve, egy ágyúlovásnyi távolságon sík rét van, melynek környéke termékeny föld, némely helyein nádasok vannak. A várnak környékén kimagasló dombok vannak; Oszmán és Rusztem pasák e dombokon helyezték el az ágyúkat s miközben vívtak, megadás útján elfoglalták.

Külvárosa. Ez a város a vár felé hajló dombon fekszik s ötszáz deszkatetejű alacsony házból áll. A bég palotája (beg szeraji) azonban elég magas, derék palota. A vár kapuja előtt, az árkon túl egy kicsiny, sötét fürdője, e fürdő útján túl pedig egy cseréppel fedett fogadója van. E városban összesen négy imaház (mihráb) van. A csársiban levő dsámi cseréppel van fedve, mecsetjei és száz boltja van; népe határszéli bosnyák emberekből áll s különösen barátságos emberek. E külváros mögött levő halmokon és hegyeken mind rózsálgetes szőlők, kertek és folyóvizek vannak; levegője, vize és vára kellemes.”²²

Az Evlia Cselebivel szinte azonos időben erre járt Ottendorff szerint „Szekszárd palánk (a) két órányira fekszik Óvártól közel a Dunához (b) ...Igen silány és gyengébb mint Óvár, de egyik oldalon részben kőfallal, különben pedig sárfallal van bekerítve. Mindjárt a palánkkal szemben közel a Dunához áll egy leégett vendégfogadó (c), de már ház nincs. Négyszögben magas cölöpökből álló kerítés veszi körül. Két kapuja van és a Dunáig ér le, úgyhogy az utasnak szorosan a palánk mellett kell elhaladnia.” Ottendorff a leírásán kívül vázlatos rajzot is készített az egyes várakról, illetve palánkokról, így Szekszárdról is.²³ (352. ábra)

352. Szekszárd-Vár.
A török palánk Ottendorff nyomán

Az egykori bencés apátság régészeti feltárását Kozák Károly végezte el. A munkák 1960-ban kezdődtek el, az alapítás 900 éves évfordulója alkalmából.²⁴ A teljes feltárás azonban csak 1968-ban folytatódhatott, és 1970-ben fejeződött be.²⁵ A kutatás eredményeként kirajzolódott a „kereszt alaprajzra szerkesztett, nyolc karéjjal tagolt, centrális elrendezésű templom.”²⁶ A bizánci formákból levezethető, egyenlő szárú keresztre szerkesztett, négy pillérrel kilenc mezőre osztott apátsági templom alaprajza egyedülálló, főszentélye egyenes, sarokterei pedig minden irányban apszidiolos záródásúak voltak. Az épületmaradványok a Vármegyeház udvarán láthatók.²⁷ (351. ábra)

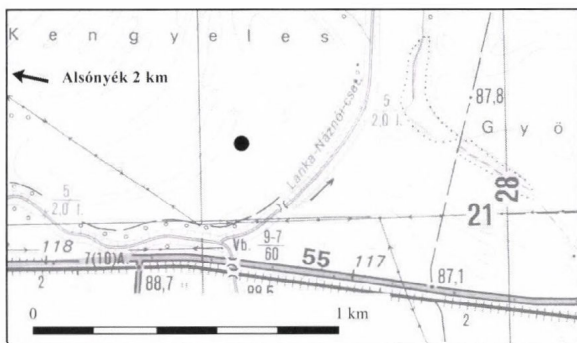
Az egyházi épületek feltárása során előbukkantak az erődítés maradványai is, amelyeknek értelmezését segítették az épületegyüttesről a 18. században készült felmérések.

- 1 *Moldoványi* (1824) 45–46.
- 2 A pécsi egyházmegyében harmadikként a különleges jogi helyzetű, közvetlenül az esztergomi érsek alá rendelt szekszárdi konvent kezdte meg hiteleshelyi működését a 13. sz. elején, tehát igen korán. – *Szakály* (1968) 57–58.
- 3 *Czinár* (1858) I. 211–213; *Rupp* (1870) I. 413–415; *Sörös* (1912) 53–69; *Vass* (1989) 45–55; *Romhányi* (2000) 61; *Hervay* (2001) 513–514.
- 4 *Vass* (1989) 45–46.
- 5 *Kozák* (1974) 341.
- 6 *Vass* (1989) 56, 58.
- 7 *Sörös* (1912) 57.
- 8 *Sörös* (1912) 58–59, 64.
- 9 *Kozák* (1974) 352.
- 10 *Vass* (1989) 58–59; *Gaál* (1979) 11.
- 11 *Vass* (1989) 59.
- 12 *Vass* (1989) 63; *Sörös* (1912) 611.
- 13 *Holub* (1958) 5.
- 14 *Szakály* (1969) 64.
- 15 *Vass* (1989) 64–65.
- 16 *Szakály* (1969): Szekszárdon 1543-ban 236 fős őrséget tüntet fel a török zsoldlajstrom. – *Velics–Kammerer* (1886) I. 3–6.
- 17 *Vass* (1989) 66–67.
- 18 *Danielik Emlékkönyv* 1852, 371–372.
- 19 *Hegyi* (2007) 1131.
- 20 *Hegyi* (2007) 1131–1139.
- 21 *Vass* (1989) 68.
- 22 *Evlia Cselebi* (1660–1664/1985) 237–238.
- 23 *Ottendorff* (1663/1943) 50.
- 24 *Kozák* (1970) 155–180.
- 25 *Kozák* (1975) 167–202.
- 26 *Kozák* (1974) 372.
- 27 *Török* (1970); *Kozák* (1973–1977); *Kozák* (1974) 339–363, 372–374; *Tóth* (2001a); *K. Németh* (2006) 170–171.

BIZONYTALAN KORÚ ÉS RENDELTETÉSŰ LELŐHELYEK

ALSÓNYÉK-LEGELO-DÜLŐ

A falutól K-re, Nyéki-pusztától É-ra, a Dombó vize Ny-i partján, enyhén kiemelkedő dombokon egy 1953-ban készült légi fotón határozott, ovális sánc mutatkozik.¹ (353. ábra) Ezen a területen az 1969-ben kiadott 1:25 000-es térkép szabálytalan négyszög alakú kiemelkedést, az 1965-ben kiadott 1:10 000-es méretarányú térkép pedig szabálytalan kör alakú, mintegy 60 m átmérőjű mesterséges sáncot ábrázol.²

353. Alsónyék-Legelő-dűlő. Helyszínvázlat

A térképek kiadása óta eltelt évtizedekben a gyepet feltörték, és a folyamatos szántás elegyengette a sáncot. A felszínen a K-i és Ny-i ív még éppenhogy látszik, az É-i és D-i szakasz már nem (a szántás iránya É-D-i). Edénytöredéket nem találtunk.³

Az elszántott sánc nyoma ma már csak néhány száz méteres magasságból észlelhető: ovális, világos foltként mutatkozik.⁴

Miután a sánc teljesen elpusztult, most már lehetetlen megállapítani, mikor, és milyen céllal létesítették. Pusztulása valószínűleg összefügg azzal is, hogy a közelében levő földkitermelő helyet időközben betemették: az 1965-ös térképen még mindkettőt ábrázolták, az 1976-os térképen viszont már nem szerepel.

1 HIM HT L-34-62-B-c. Nytsz. 47841.

2 Szelvényszám: L-34-62-B-c-3.

3 Miklós Zsuzsa 1992, 1993; Miklós Zsuzsa, Nováki Gyula 1994.

4 1994. április 29. Szántás. MTA RI Neg. sz. 166.565, 166.566. — Ugyanezek a fotókon látható egy négyzet alakú, világos csík is. Ez azonban nem régészeti objektumra utal, hiszen itt még az 1976-ban kiadott 1:25 000-es léptékű térképen is működő istállót jelölnek.

ALSÓNYÉK-VÁRACSKA

A Tolna megye földrajzi nevei c. kiadvány ezt a dűlőnevet Betekints-pusztta területére helyezi: a falutól É-ra: mesterséges domb, jelenleg szántó.¹ Ezen a területen terepbejárás során erődítésre utaló nyomokat nem találtunk; a szántott területen, illetve az erdőben látható sekély árkok egykori folyómeanderek maradványai.² A katonai térképek ezen a környéken egy helyen jeleznek mesterséges dombot: Alsónyéktól ÉNy-ra. Jelenleg átmegy rajta a Szekszárd-Bátaszék közötti vasút. A sínek

354. Alsónyék-Váracska. Részlet az 1818. évi térképből

mellett kétoldalt látszik a domb megmaradt részlete. Felső részét valószínűleg elpusztították a vasút építésekor; leletet nem találtam.³

A Szekszárdi Levéltár T2 jelzetű, 1818-ból származó térképén⁴ szerepel a Báta kanyarulatai között a Váracska helynév. A Pesty-féle Helynévgyűjtemény szerint „az itt található régi róm maradványokról ítélve valaha kis vár lehetett, s innen Váracska elnevezése.”⁵ (354. ábra)

A térképen jelzett hely a Báta árteréből néhány méterrel kiemelkedő, enyhén ovális domb, a környék legmagasabb pontja. Az 1818-as térkép szerint a folyómeder csaknem körbeöleli a dombot. Ma a meder már nem látszik, csupán enyhe bemélyedés utal a helyére. Ez a mélyedés – úgy tűnik – körülveszi a dombot. Ásatás nélkül azonban nem lehet eldönteni, hogy itt csupán kiváló természetes védettséggel rendelkező domb áll, vagy pedig a természetes védettséget fokozták is mester-séges védművel.

Az éppen kelő kukoricában a domb Ny-i és ÉNy-i lejtőjén összefüggő szürke, hamus talaj figyelhető meg. A felszínen – elsősorban a szürke foltban – bronzkori (kisapostagi vagy mészbetetes kerámia) és római kori edénytöredékek, paticsdarabok gyűjthetők.⁶

Az eddigi kutatások alapján sajnos nem dönthető el, hogy – a név alapján – kisméretű vár Alsónyék határának melyik részén volt. A fentiek alapján az is lehet, hogy már elpusztult, vagy legalábbis felismerhetetlen.

1 TMFN 106/86 (502. old.).

2 Miklós Zsuzsa, Nováki Gyula, Sándorfi György, 1985; Miklós Zsuzsa, 1993.

3 Miklós Zsuzsa, 2003.

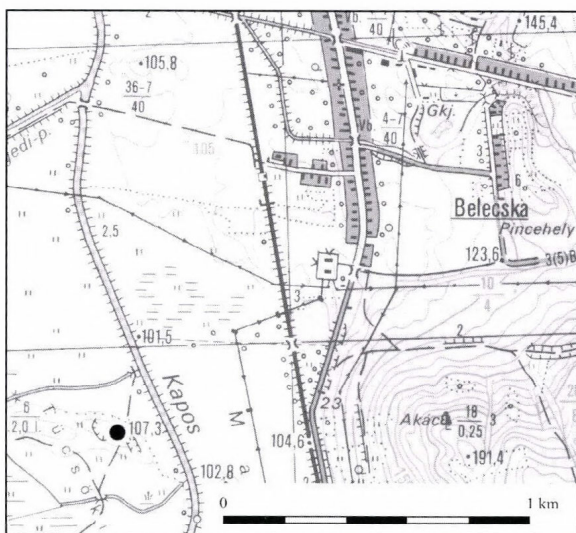
4 TMÖLT 2: Planum Geometricum Terreni Possessionis Alsó Nyék exhibens Urbarialem Regulationem 1818.

5 Gaál-Kőhegyi (1973) I. 287.

6 Miklós Zsuzsa, 1999; SZWM F.2006.21.1–3; 2006.22.1–9.

BELECSKA-JUHÁSZAT

A falutól Ny-ra, a Kapos Ny-i partján, a környék legmagasabb dombján található a lelőhely. (355. *ábra*) Légi felvételeken jól látszik, hogy a dombon két négyszögletes sánc emelkedik.¹ (356. *ábra*)

355. Belecska-Juhász. Helyszínvázlat

356. Belecska-Juhász. Légi felvétel (2002. április 27.)

A dombon jelenleg juhászat van. A legelőn, elsősorban vakondtúrásokban néhány apróra tört őskori cserepet találtam. A nagyobbik sánc kb. 40×50 m kiterjedésű, három oldalú (É, K és Ny felől). Magassága kb. 1,5 m. Ennek ÉNy-i oldalához kapcsolódik egy kisebb kiterjedésű sánc: 26×26 m. Ennek magassága kb. 1 m.

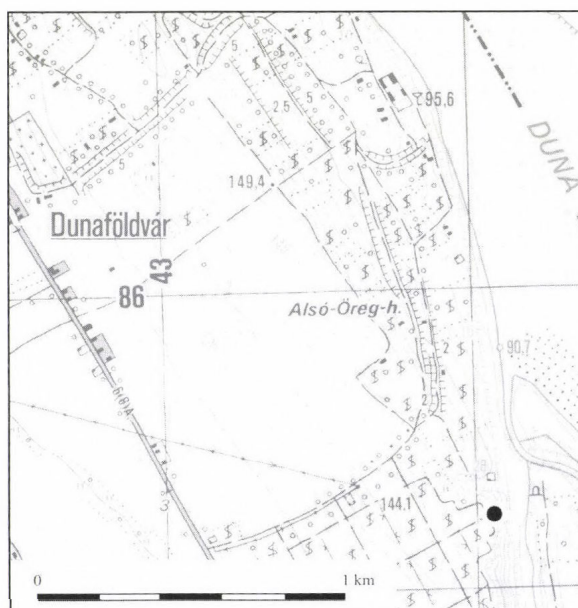
Egyelőre nem dönthető el, hogy a sánc régészeti korú, vagy pedig a közelmúltban juhászok készítették az állatok védelmére.²

- 1 1999. március 4. MTA RI Neg. sz. 181.942–943; 2000. április 9. MTA RI Neg. sz. 181.161, 186.224–225; 2001. november 22. MTA RI Neg. sz. 195.703; 2002. március 27. MTA RI Neg. sz. 197.005, 197.014; 2003. június 25. MTA RI Neg. sz. 201.795.

- 2 Miklós Zsuzsa terepbejárása, 2000.

DUNAFÖLDVÁR-HAJDÚLES

A Hajdúles a várostól D-re, az egykori Duna parton levő, meredeken kiemelkedő hegynyúlvány. Tengerszint feletti magassága kb. 120 m, a Duna-völgy feletti relatív magassága kb. 30 m. (357. ábra)

357. Dunaföldvár-Hajdúles. Helyszínvázlat

Korábbi erődítettségére utalnak Wosinsky Mór adatközlői: „Hajdules, mely az alsó szigethez vezető szűknyílású lejárás, hol mindkét oldali orom földhányásos erődítmények által van körüvezve, – felső, kiszélesedett nyílását pedig egy két méter magas és 230 m hosszú rendszeresen felhányt sáncz zárja el.”¹

É–ÉNy és K felől meredek, DNy felől egykor árok választotta el a hegy folytatásától. Erre utal az, hogy a tetőn a szántásban enyhe árok látszik ÉNy és DK felől, valószínűleg a benyúló horhosok folytatásaképpen, a kettőt összekötve. Ez az árok sokkal sötétebb színű, mint a környező sárgás talaj. É és K felől az amúgy is meredek partot széles terasz is kíséri. 1993. évi terepbejárásomkor az igen vizes szántásban néhány cserepet találtam. A Duna felől nagyon sűrű bozót fedi a dombtetőt és az oldalt is, ezért részletes megfigyeléseket itt egyelőre nem lehet tenni. A domb belsején gyümölcsös

358. Dunaföldvár-Hajdúles. Légi felvétel (1995. március 11.)

van. Az említett sötét sáv légi fotón is látható,² de nem elég határozott ahhoz, hogy egyértelműen sáncároknak lehetne tekinteni. (358. ábra)

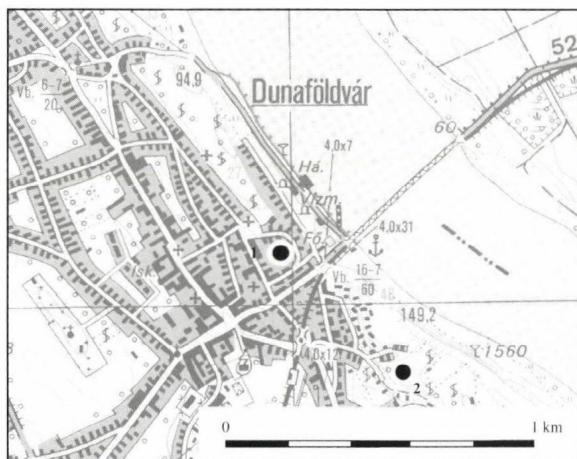
A domb alkalmas erődítésre, de további kutatás szükséges annak eldöntésére, hogy itt valóban földvár állt-e. Felmerülhet az a lehetőség is, hogy a Rákóczi-szabadságharcban készítettek itt sáncot.

1 Válasz Wosinsky Mór kérdőívére: SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény 91-63.83. (1891. júl. 25.).

2 1995. márciusi légi fotók. MTA RI Neg.sz. 168.918-920.

DUNAFÖLDVÁR-TUDOM-HEGY

A Tudom-hegy a Kálvária-heggyel együtt az ún. Alsó-hegynek a város felé néző két előfoka. (359. ábra) Tengerszint feletti magassága 117 m, a Duna feletti relatív magassága kb. 27 m.

359. Dunaföldvár-Tudom-hegy. Helyszínvázlat

361. Értény-Temető. Légi felvétel (1998. március 4.)

megállapította, római anyag nem került elő. A területen szinte kétséget kizáróan a község régi temploma feküldhetett, amelyet megerődítettek. Erre azért is lehet gondolni, mert a temetőben 19. századi sírok is vannak, tehát valószínűleg a falu régi temetője is itt volt. Amellett pedig más épület, mint templom, nem képzelhető el.⁴ A Tóth Endre által jelzett sáncnak nem találtam nyomát. Az egykori templom és temető mellett húzódó dűlőutat „szőrös mesgye” kíséri, ez kissé kiemelkedik környezetéből. Erodításnak azonban nem tekinthető. A bokros, bozotos területen kő- és téglatöredékek gyűjthetők.⁵

Magam több ízben végeztem terepbejárást és légi fotózást is ezen a környéken. A Wosinsky által jelzett sáncnak ma már csak igen halvány sávja érzékelhető a levegőből: szántásban, illetve fiatal vetésben világos csíkként mutatkozik: a jelenlegi vízműtől indul D felé, majd mintegy 200 m után kanyarodik el K-i irányban. Ez a sáv érett búzában egyáltalán nem mutatkozik.⁶ (361. ábra)

A felszínen az egykori sáncnak ma már egyáltalán nincs nyoma. Leletek is csak a temető közelében gyűjthetők: a szántásban inkább bronzkoriak, a dűlőúton és a ma már bokros öreg temetőben pedig középkori cserepek, embercsontok, kő- és téglatörmelék található. Utóbbi leletek középkori templomra és temetőre utalnak,⁷ a Wosinsky és Tóth Endre által jelzett sánchoz nincs közük. Óskori leleteket csak a temető közelében, mintegy 100 m-es sávban találtam. Római kori töredékek nem fordultak elő.⁸ A fentiek alapján kérdéses, hogy a Wosinsky által látott sánc, és a légi felvételeken is megfigyelhető világos sáv mikorra keltezhető. Korának és rendeltetésének tisztázásához ásatás szükséges.

1 SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény 91.63.89.

2 Wosinsky (1896) II. 771.

3 Torma István terepbejárása, 1962. április 13. (110. lh.); SZWM 73.45.1–6.

4 Tóth Endre jelentése SZWM Adattára 257–79.

5 Miklós Zsuzsa terepbejárása, 2005.

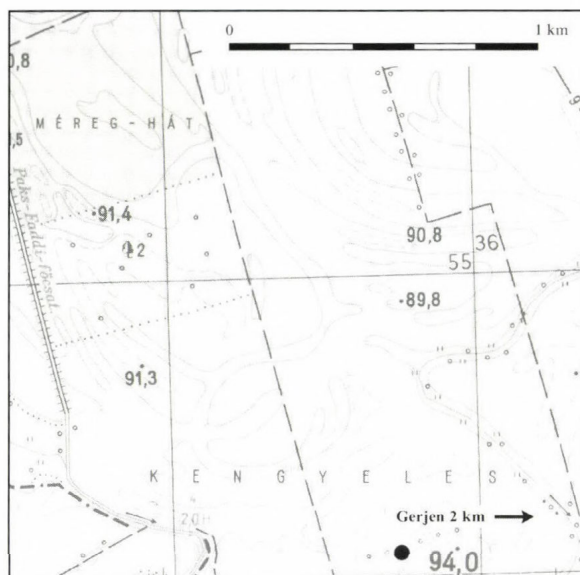
6 1998. március 4. fiatal vetés: MTA RI Neg. sz. 178.257–259; 1998. július 6. érett búza: MTA RI Neg. sz. 179.169–170; szántás: 1999. március 4. Neg. sz. 181.952.

7 Az értényi plébánia 1643-ban az andocsi jezsuiták alá tartozó licenciátusi központként működött: Pfeiffer (1947) 195; K. Németh (2006) 69–70.

8 Szerző terepbejárása, 1994, 1998, 2002, 2005; RKM 2005, 235. – Leletek: SZWM 2006.15.1–5; 2006.16.1–4.

GERJEN-VÁRAD

A falutól ÉNy-ra, a Solymos-ér holtágai között emelkedő domb. Tengerszint feletti magassága 94 m, relatív magassága mintegy 3 m. (362. ábra) A dombot az 1860-as kataszteri térkép szerint még körben víz övezte.¹

362. Gerjen-Várad. Helyszínvázlat

Pesty Frigyes adatközlője szerint „Ezen helyen tanyáztak a kuruczok sátrak alatt – míg az ellenségtől a környék kitisztított, és ezekből alakult Gerjen közönsége, – innen jártak ki portyázni és a villongós időkben az élelmet beszerezni.”²

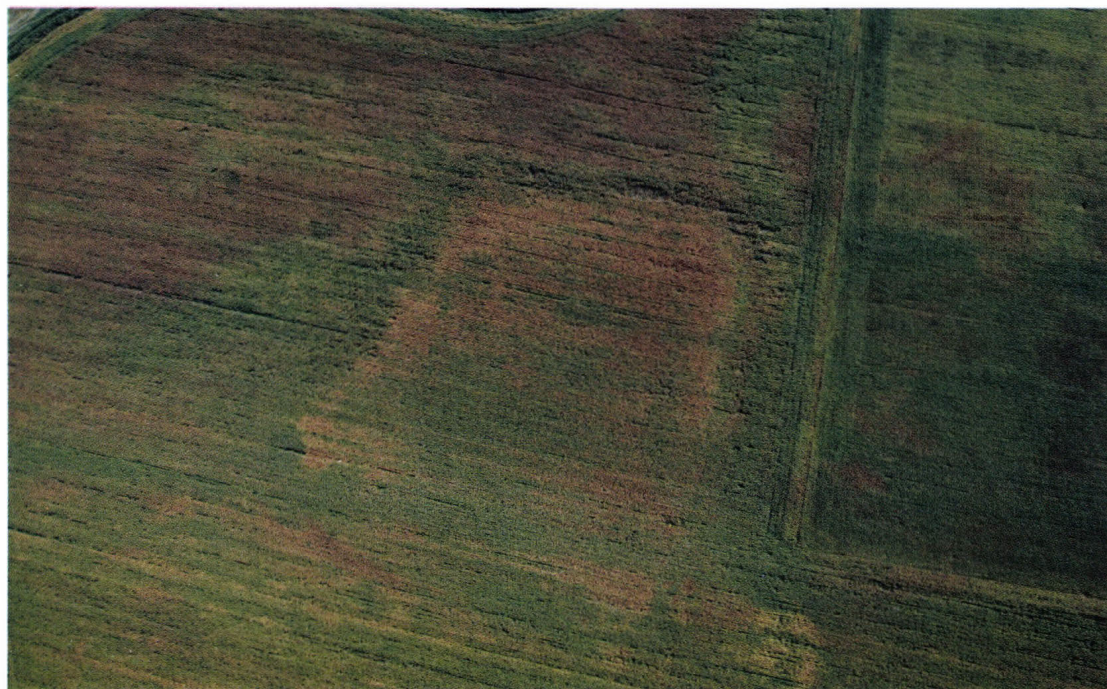
Wosinsky Mór megfigyelései szerint ez a hely „a Duna árterületéből várszerűen kiemelkedő természetes domb, mely csak a vízből védett fekvésénél fogva képez várat vagyis védett helyet, de emberi kézzel soha nem volt védművé átalakítva.”³ A 270 × 210 m kiterjedésű dombon Wosinsky három alkalommal végzett ásatást, 23 kutatóárokkal. Ezek eredményeként többek között azt is megállapította, hogy „az egész domb a lösszalajnak természetes emelkedettsége.”⁴ A természetes képződésű, csekély kiemelkedés az évezredek alatt emelkedett a jelenlegi szintre.⁵ Wosinsky a település korát a „kőkorszak végére, vagy a bronzkorszak kezdetére” helyezi.⁶

A dombot az 1860. évi kataszteri térkép szerint víz övezte (az ábrázolás alapján arra lehet következtetni, hogy ez a víz árokban folyt). Wosinsky említi, hogy a lelőhelyen a puszta „felárkolása” alkalmával is kerültek elő leletek. Kérdés, hogy mit értett ez alatt. Jelenleg sekély árok övezi a dombot. Ez egykori vízmeder is lehet, és mesterséges sáncárok is. Ásatás – az árok átvágása – nélkül azonban nem lehet eldönteni, hogy erősített volt-e ez a lelőhely, vagy csupán a kiváló természetes adottságok nyújtottak védelmet a lakosságnak.⁷

Wosinsky ásatásait Szabó Géza hitelesítette, illetve újabb területeken is kutatott.⁸ Szabó Géza erősítménynek tekinti a lelőhelyet, ahol bronzkori objektumokat és avar sírokat tártak fel, valamint rétegproblémákat tisztáztak.⁹ Megállapította, hogy a felső, középső bronzkori rétegeket a szántás már tönkretette. Alatta a nagyrévi kultúra tell-telepének rétegeit figyelték meg, legalul pedig somogyvári típusú leletek kerültek elő.¹⁰

A lelőhelyről 1998 óta több alkalommal készítettem légi felvételeket. Szántásban és vetésben is jól látható, hogy a szabálytalan trapéz alakú dombot körben árok övezi: vetésben ez sötétzöld, szántásban pedig sötétbarna sávként mutatkozik.¹¹ (363. ábra)

A fentieket összegezve: Wosinsky feltárása alapján a lelőhely a középső bronzkori Perjámos-Szőreg-kultúra gerjени csoportjaként vonult be a szakmai köztudatba.¹² Szabó Géza megállapította,

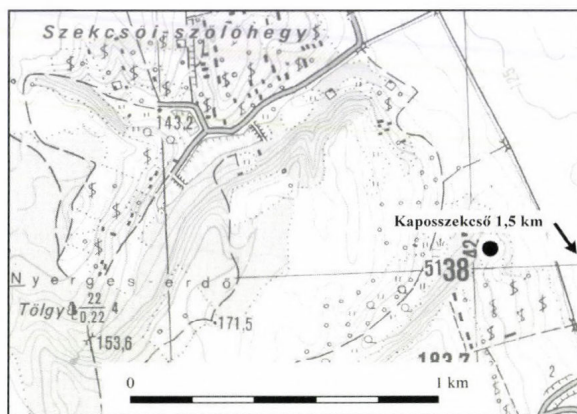
363. Gerjen-Várad. Légi felvétel (2007. március 16.)

hogy a település néhány somogyvári lelet után a nagyrévi kultúra leletekben igen gazdag másfél méter vastag rétegsora következett. A felső, középső bronzkori réteg nagyobb részt elpusztult, de meg lehetett állapítani, hogy a gerjeni csoportra jellemzőnek tartott edénytípusok alig pár százalékos aránya csak színezi a középső bronzkor késővatyai és szeremlei típusú leletanyagát.¹³

- 1 TMÖL T 6372.
- 2 Gaál – Köhegyi (1975) 305; TMFN 43/80. sz. 231. old.
- 3 *Wosinsky* (1891) 301.
- 4 *Wosinsky* (1891) 301.
- 5 *Wosinsky* (1896) 431–432.
- 6 *Wosinsky* (1896) 432; Leletek már *Wosinsky* kutatásai előtt is felszínre kerültek „részben a pusztának felárkolása alkalmával, főleg pedig akkor, midőn az ottani számos gazdasági épület emeltetett.” *Wosinsky* (1896) 410.
- 7 A Szerző terepbejárása, 1999.
- 8 *Szabó* (1992) 73–94.
- 9 Rég. kut. 1987, 12.
- 10 Rég. kut. 1990, 12; Rég. kut. 1991, 46–47.
- 11 1998. március 11. MTA RI Neg. sz. 178.057, 193–194; 1998. június 25. MTA RI Neg. sz. 179.055; 1999. március 25. MTA RI Neg. sz. 182.105, 416; 2000. november 23. MTA RI Neg. sz. 189.670; 2003. május 23. MTA RI Neg. sz. 201.309.
- 12 *Bóna* (1975) 111.
- 13 *Szabó* (1992) 73–77.

KAPOSSZEKCSŐ–BAJSZLAKÁS

A falutól ÉNy-ra, a Kapos árteréből kiemelkedő, kb. É–D-i irányú dombon volt Pesty Frigyes adatközlője szerint „a másik várrom, melynek neve ismeretlen; e várrom körül számtalan ember-csont-

364. Kaposszekcső-Bajszlakás. Helyszínvázlat

darabok találhatók.” Itt egy ún. török pince is létezett.¹ Jelenleg a fás-bozótos, sűrű aljnövényzetű dombon erődítésre utaló nyom nem látható. Ha volt is ilyen, azt megsemmisítette a kb. pár évtizede felhagyott bánya. A domb tengerszint feletti magassága kb. 150 m, a völgy feletti relatív magassága mintegy 15 m. (364. ábra)

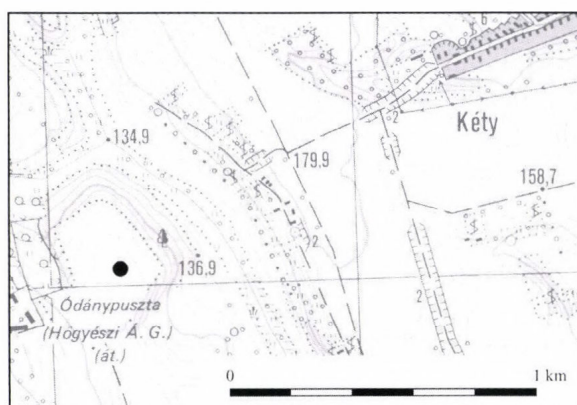
A 2004 tavaszi légi fotón úgy tűnt, mintha a dombtetőt három oldalról terasz, illetve árok övezné. A március végi terepbejáráskor láttam, hogy a környezetéből erősen kiemelkedő dombtetőn a tél folyamán erősen megritkították a fákat és a bozótot. Ennek köszönhetően most áttekinthető. Jól látható, hogy bányászással a domb É-i végét, valamint Ny-i oldalát kb. 4–5 m mélységben megsemmisítették. A megmaradt részen erődítésre utaló nyomokat nem találtam. Tehát, ha valaha volt is itt vár, azt elpusztították.²

1 BMFN 109. sz. 73. old.

2 RKM 2004, 147.

KÉTY-ÓDÁNYPUSZTA

Kéty és Kisdorog határán, Ódány-puszta közelében őskori földvárát jelez Wosinsky Mór. Megfigyelései szerint a hegygerinc végét egymással találkozó széles völgyek szegélyezik. A gerincet egykor kettős sáncárok védte. Ny-i részén valószínűleg mély árok választotta el a fennsík többi részétől. K-i és D-i részén tisztán kivehető a kettős, széles teraszozás. Az É-i lejtőn Wosinsky próbaár-

365. Kéty-Ódánypuszta. Helyszínvázlat

kot húzatott, és ott patics- és edénytöredékeket talált. Az erődítmény tetején szántásnál még több edénytöredék került elő, többek között talpcsöves, Wosinsky által Hallstatt korinak tartott cserép.¹ (365. ábra)

A Wosinsky által jelzett dombon és környékén több alkalommal végeztem terepbejárást és légi felderítést, de erődítésre utaló nyomokat nem találtam.²

A fentiek alapján valószínűnek tartom, hogy Wosinsky lelőhelye csupán magaslati telep volt, erődítés nélkül. A domb kiváló természetes védettséggel rendelkezett, de a fennsík felől támadható volt, és itt egyelőre nem került elő átvágás, illetve árok. Ha el is szántották ezt, néhány száz méteres magasságból látszania kellene. Egyelőre azonban semmi nem utal arra, hogy átvágás védte volna a lakóterületet.

1 Wosinsky (1896) 267.

2 Terepbejárást: Miklós Zsuzsa, 1992, 1995.

KISDOROG-ERDŐS-HEGY

A falu D-i része felett emelkedő É-D-i irányú dombhát É-i vége közelében légi fotózásnál 1997-ben és 2004-ben sötét csíkot észleltem, amely talán egykori átvágásra utal.¹ A lelőhely tengerszint feletti magassága kb. 182 m, a Kisvejkei-patak feletti relatív magassága mintegy 70 m. (366. ábra)

366. Kisdorog-Erdős-hegy. Légi felvétel (1997. június 19.)

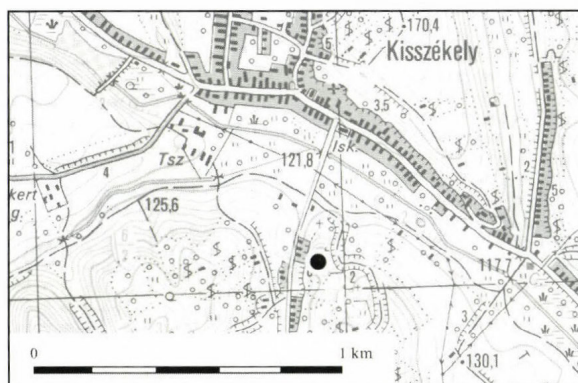
1998. évi terepbejárásomkor a felszínen szántásban, illetve tavaszi árpában néhány hamus foltot észleltem és 1–2 őskori cserepet találtam. A domb oldala fás, bokros, bozótos. A peremtől kb. 5 m-rel lejjebb mintegy 10 m széles teraszt figyeltem meg, főleg a K-i oldalon. Ez mintegy 100 m hosszan követhető, majd enyhe teknőbe torkollik. A domb É-i és Ny-i oldalán sajnos nem tudtam követni a teraszt, mivel ezeken a részeken a bozót áthatolhatatlan.

Ezen a dombon lehetett egykor földvár, de ezt a jelenlegi bozótos állapotban sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet.

1 Rég. kut. 2004, 148.

KISSZÉKELY-KÁLVÁRIA

A falutól D-re, a Kisszékelyi-patak mocsaras völgyéből erősen kiemelkedő, meredek oldalú, ÉNy-DK-i irányú, hosszan elnyúló dombhát ÉNy-i végén található a vár. Tengerszint feletti magassága kb. 160 m, a völgy feletti relatív magassága mintegy 35 m. Jelenleg erősen bozótos. A domb É-i és K-i oldalán van a ma is használatos temető. (367. ábra)

367. Kisszékely-Kálvária. Helyszínvázlat

Kutatástörténet

Első részletes leírása Wosinsky Mórnak köszönhető. Megfigyelései szerint a kb. 30 × 110 m-es (0,33 ha) platót – 10–12 m-rel lejjebb – 7–8 m széles sáncárok övezi. D felől 20 m széles bevágás választja el a domb folytatásától. A hegy K-i oldalán teraszozást figyelt meg. A gyepes belső területen nem talált semmit, de a bevágásban paticsdarabokat, őskori cserepeket gyűjtött. Állítólag a közeli temetőben is gyakran találtak urnákat.¹

A Kálvária Ny-i oldala alatt épült új házsor mögötti partoldalban Wosinsky majdnem minden házban látott „putrikat”. Kőműves István házában az egyikben vasdarabok is voltak; a 213. sz. ház udvarában pedig állítólag cserepeket és csontokat, a 221. számúánál tűzhelyeket és csontokat találtak.²

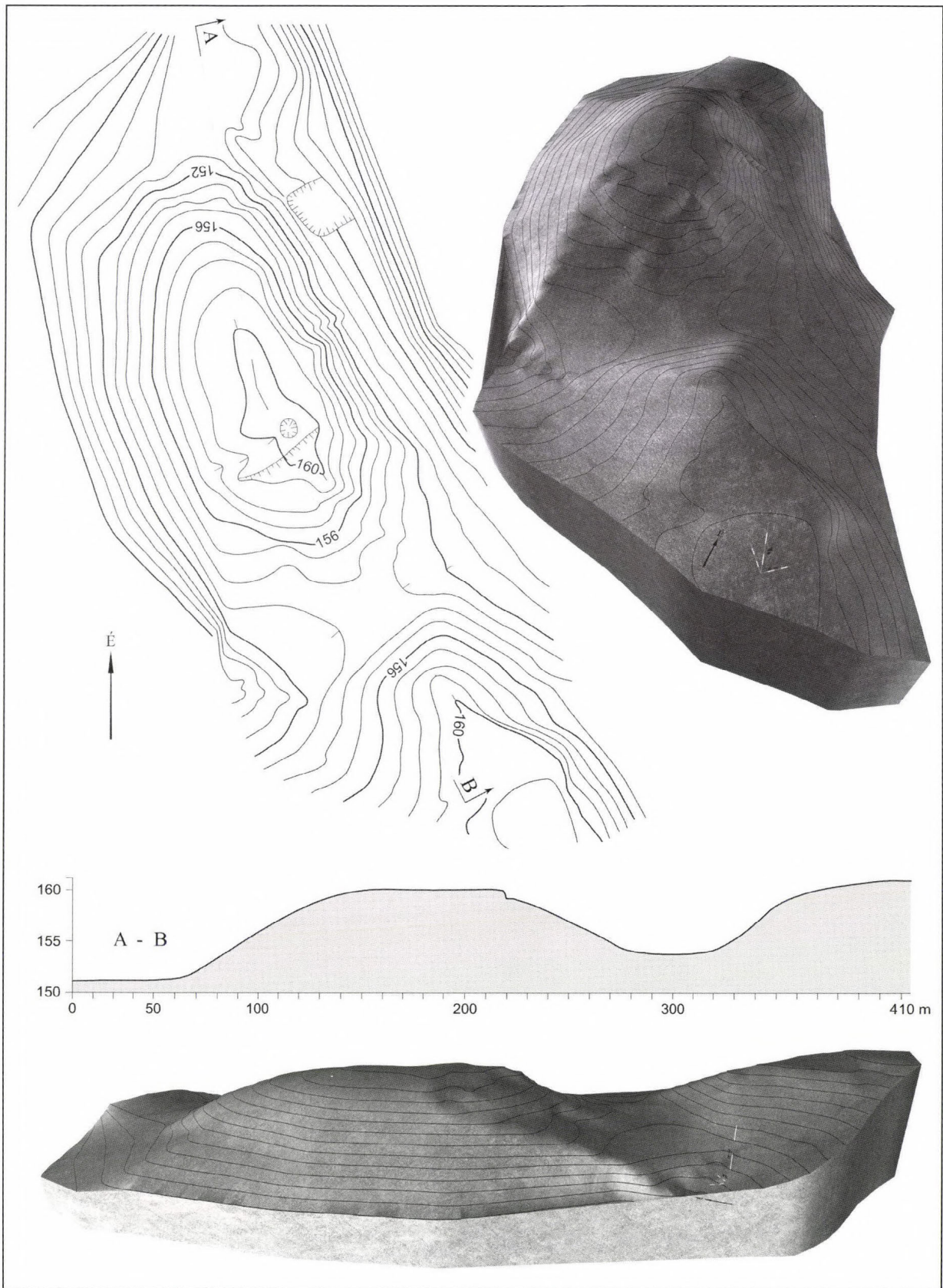
A lelőhely névadója, a Kálvária a földvár belsejében, az enyhén domború tetőn volt. Jelenleg már csak a kereszt csomkja utal rá.

Terepbejárás, felmérés

A földvár területén több alkalommal végeztem terepbejárást, amelyet nagymértékben megnehezített a sűrű (a Ny-i oldalon szinte áthatolhatatlan) bozót.³ A geodéziai felmérést 1995-ben készítettük el Nováki Gyulával. (368. ábra)

Jelenlegi állapot

A domb Ny-i és K-i oldala meredek, D felől, a dombhát folytatásától árok választja el. Teteje domború, a Ny-i oldalon nincs is határozott perem. D-i végén ÉK-DNy-i irányú – valószínűleg a földműveléssel kapcsolatos – tereplépcső figyelhető meg. D felé az egykori átvágás É-i oldala lankás, feltehetően a földműveléssel egyengették el. A domb folytatása felől függőleges, szakadékos az átvágás oldala. Ez az átvágás befutott a domb Ny-i oldalán húzódó völgybe. A feltöltés/feltöltődés mértékét mutatja a Ny-DNy-i szélén húzódó perem (ennek É-i végét a bozót miatt nem lehet látni). Az átvágás eredeti mélysége e perem alatt látszik. Az átvágás D-i felén a természetes dombhát található (ez is bozótos), amelynek Ny-i oldala lankásan befut a völgybe.

368. Kisszékely-Kálvária. Szintvonalas felmérés: Nováki Gyula – Miklós Zsuzsa, terepmodell: Réti Zsolt

369. Kisszékely-Kálvária. Légi felvétel (2003. március 6.)

A plató K-i oldala szakadékos, ez alatt 1-2 méteres terasz húzódik É felé (arrafelé szélesedik), majd a K-i oldalon ez is szakadékos. A terasz belefut az átvágásba, amely után É felé jó darabig nincs terasz, a domboldal a platótól szinte egyenletesen lejt lefelé. A lakóterület közepe táján egy darabig megvan a terasz. É felé haladva egyre több az újkori bolygatás (gödör, árok), ami valószínűleg a Kálváriával függ össze. Úgy tűnik, hogy a Kálváriára való feljutás érdekében a falu felőli átvágást feltöltötték, így most már csak igen enyhe nyereg látszik azon a helyen.

A lelőhely fedettsége, bozótossága egyre inkább fokozódik, ezért 2003 tavaszán már a tájékozódás is nehéz volt. Leletet egyik terepbejárás során sem találtam.

Légi fényképezés

A sűrű bozót miatt igen nehéz fényképezni a földvárat. Elhelyezkedése, alakja csupán hóban, nap sütésben észlelhető.¹ (369. ábra)

Leletek

Wosinsky Mór – a földvár felszínén, valamint a temetőben talált leletek alapján – őskorinak tartotta az erődítést.⁵ Mint már említettem, a vár belsejében leletet nem találtunk. Csupán a vár alatti temetőben került elő egy kis középkori fazéktöredék.⁶

Méretei, valamint a közvetlen környékén felszínre került leletek alapján ez a földvár feltehetően bronzkori. A pontos keltezéshez azonban ásatás szükséges.

1 Wosinsky (1896) 251–252.

2 Wosinsky (1896) 252.

3 Miklós Zsuzsa: 1992, 1995, 2003; Nováki Gyula: 1995.

4 2001. dec. 21. MTA RI Neg. sz. 196.472.

5 Wosinsky (1896) I. 251–252.

6 SZWM F.2004.6.1. – Korondán Zoltán gyűjtése.

KURD-SÁNCI-DŰLŐ

A falutól ÉNy-ra kb. 500 m-re, a Kapos folyóra enyhén lejtő domb tetején emelkedik a sánc, amely jelenleg két, egymással szemben elhelyezkedő kiflire emlékeztet. A lelőhely tengerszint feletti magassága kb. 121 m, a Kapos feletti relatív magassága mintegy 14 m. (370. ábra)

A lelőhely pontos neve az 1860. évi kataszteri térképen Sánci dűlő.¹ Pesty-Frigyes adatközlői úgy tudják, hogy a sáncot a falu előtt a törökök hányták fel.² A ma élő néphagyomány szerint valamikor vár állt itt, ahol régi pénzeket találtak.³

Ez a lelőhely feltételeSEN azonosítható a Wo-sinsky által említett sánccal: „Kurd mellett egy a folyó felé hajló kettős gyűrűzetű sáncz.”⁴ Wo-sinsky, azon kívül, hogy felsorolásban említi, nem foglalkozik vele. Monográfiájában a sánc mellett, a K-i oldalon levő római kori lelőhellyel kapcsolatban azt írja: „Kurdon, a Jováncza felé vezető út melletti sáncz közelében...” sok a római lelet.⁵

A sánc első térképi ábrázolása a II. József-féle katonai felmérésen látható.⁶ Ezen, valamint a régi 1:25 000-es katonai térképen⁷ még zárt, ovális gyűrű látható. Igen furcsán jelzik a sáncot az 1815. évi kurdi térképen: a D-i félkörív helyett két részletben, egymással háromszöget alkotó kiemelkedés figyelhető meg.⁸

Terepbejárás, felmérés

A geodéziai felmérést 1996-ban Nováki Gyulával készítettük el. (371. ábra)

A lelőhely területét immár több évtizede szántják: az átvágásokat nyilván a szántás megkönnyítésére készítették. Elszántottsága ellenére a sánc a felszínen is jól látható. Külső magassága kb. 2 m, szélessége 10–15 m. Az általa övezett terület 90 m (0,63 ha). Belseje kissé alacsonyabb, mint közvetlen környezete. Az egykori, az 1953-as légifotón még látható ároknak a felszínen nincs nyoma.

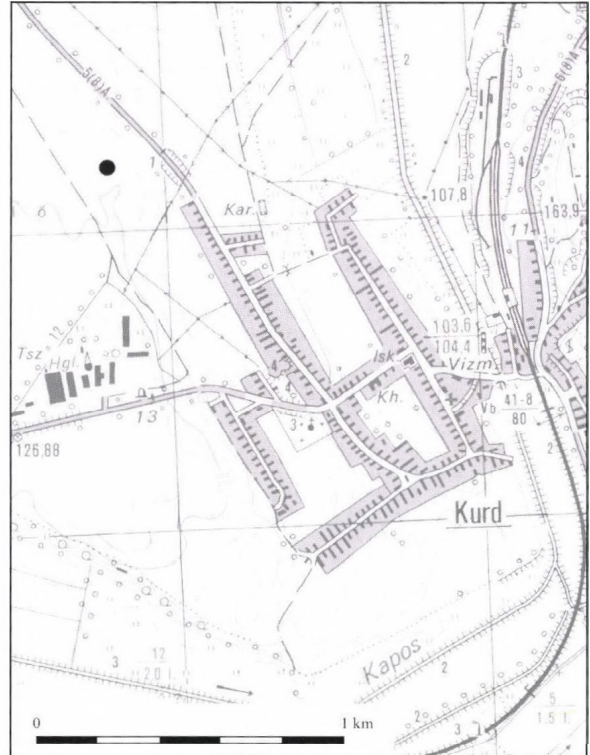
A lelőhelyen többször végeztünk terepbejárást, de a sánc által övezett területen csupán egy-két római cserepet találtunk. 1996-ban, a felméréskor az 5–10 cm-es hóban a felszínen is jól látszott, hogy eredetileg zárt gyűrűt alkotott a sánc.⁹

Légi fényképezés

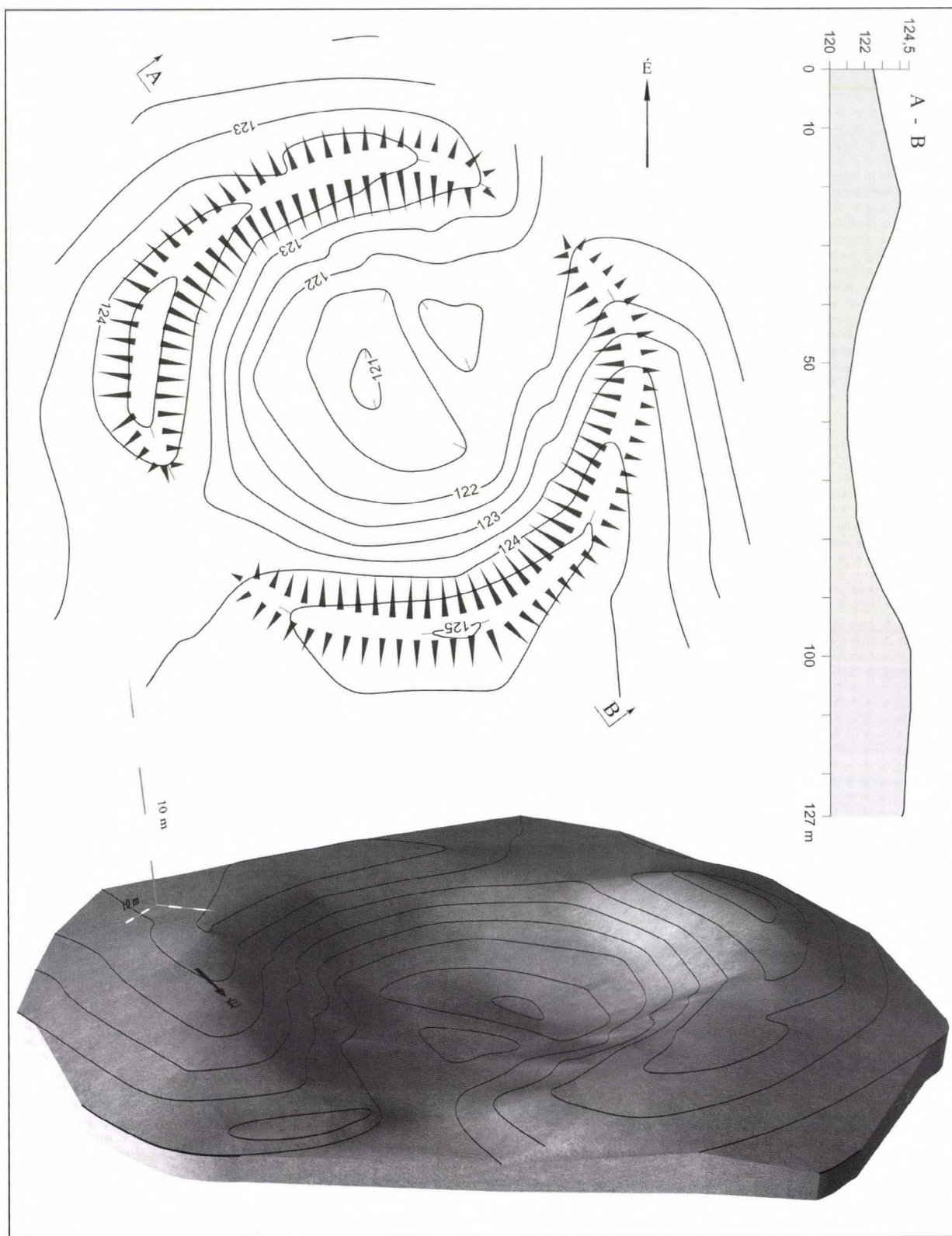
A sánc igen jól látszik egy 1953. évi, térképészeti céllal készült légi fotón: itt, az eredetileg zárt gyűrűn már két, egymással szemben levő átvágás mutatkozik. A felvételen a sánkra világos sáv utal, amelyet kívülről sötét vonal övez. Ez minden bizonnyal az egykori árok nyoma. A sánc mellett, a DK-i oldalon széles, ÉK-DNy-i irányú, világos sáv figyelhető meg.¹⁰

A sánccal 1992 óta több alkalommal készítettem (készítettünk) légi fényképeket. A mezőgazdasági művelés következtében a sánc most már nagyon elmosódott, az átvágás mindegyiken jól látható.¹¹

2004-ben több alkalommal is fotóztam a lelőhelyet: márciusban az árnyékhatásnak köszönhetően szépen kirajzolódott. Júliusban az érfélben levő gabonában a zöld és sárga árnyalatai rajzolták ki a sáncot.¹² (372. ábra)

370. Kurd-Sánci-dűlő. Helyszínvázlat

371. Kurd-Sánci-dűlő. Szintvonalas felmérés: Nováki Gyula – Miklós Zsuzsa; terepmodell: Réti Zsolt

372. Kurd-Sánci-dűlő. Légi felvétel (2004. március 18.)

Összegzés

Hasonló jellegű sánc ismert Veszprém megyéből: Kemenesszentpéter-Dombi dűlő, ahol a két, egymással szembefordult, kifli alakú sánc 90×70 m-es területet zár be. A sötét színű gyűrű 10–50 cm magasra emelkedik ki környezetéből. A területen kevés, apróra tört, késő bronzkori edénytöredékek kerültek elő.¹³ Ilon Gábor 1991. évi ásatása eredményeként kiderült, hogy ez az objektum valójában egy „négy bejáratral rendelkező római kori (II-III. századi), föld-faszerkezetes erőd... Az előkerült leletanyag minimális. Feltárása során a kora bronzkori somogyvári kultúrához sorolható edénytöredéket is találtunk.”¹⁴

Lelőhelyünk római kori keltezése mellett szól a közvetlen közelében levő római kori település. A kurdi és kemenesszentpéteri objektumok hasonlósága ellenére ásatás szükséges a lelőhely korának, rendeltetésének pontos megállapítására.

1 TMÖL K 70.

2 *Gaál – Kőhegyi* (1975) II. 320.

3 TMFN 267. old., 53/87.

4 *Wosinsky* (1886) 3.

5 *Wosinsky* (1896) 782.

6 Col. XXIX., Sect. 60.

7 5460/2. szelvény.

8 *Mappa Possessionis Kurd.* 1815. TMÖL T 97.

9 1980: Miklós Zsuzsa, Nováki Gyula, Torma István; 1993: Miklós Zsuzsa; 1996: Miklós Zsuzsa, Nováki Gyula.

10 HIM HT Nytsz. 43408.

11 Kasnyik János fotója 1992. színes infrafilmre: MTA RI Neg. sz. 160.247; Miklós Zsuzsa felvételei 1992: MTA RI Neg. sz. 160.255–257; 1999. márc. 4. MTA RI Neg. sz. 181.945–946.

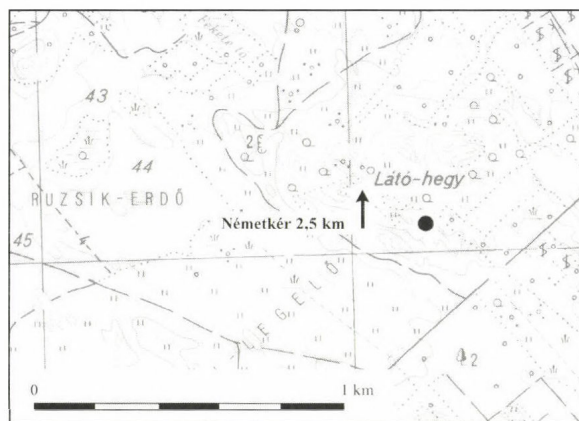
12 RKM 2004, 148.

13 MRT 4. köt. 37/3. lh. 128–129. old., 30. kép. Torma István terepbejárása, Egyedy S. felmérése.

14 *Ilon* (1995) 88, 90.

NÉMETKÉR-LÁTÓHEGY

A Látó-hegy a falutól DNy-ra kb. 3 km-re emelkedő kettős domb. Tengerszint feletti magassága 144,2 illetve 144,8 m, relatív magassága kb. 12 m. (373. ábra)

373. Németkér-Látó-hegy. Helyszínvázlat

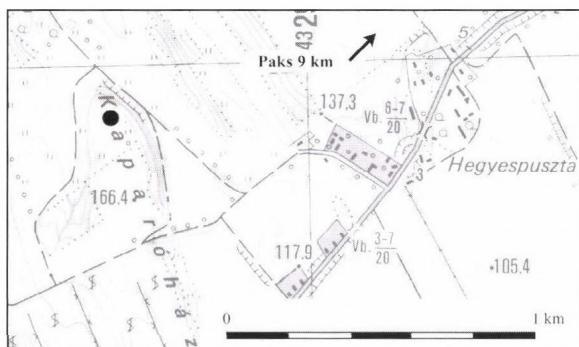
Itt „A 14. század elején már létező, a 18. század végén még látszó, az újkorban gyakran rablóasatással és homokbányászattal bolygatott, 1978-ban leletmentéssel részben feltárt temetőjű, a sírleletek alapján korai templom.”¹ állt. A templomdomb esetleges erősítésére utalhat Gaál Attila megjegyzése, aki 1978-ban végzett itt leletmentést: szerinte a domb mesterségesen rézsűzött.² 1993. évi terepbejárásom idejére a kettős homokdomb már szinte teljesen elpusztult: a homokbányászat miatt – úgy tűnt – már sehol sincs meg az eredeti forma. Ezért ma már nem lehet eldönteni, hogy valóban mesterségesen megfaragott volt-e a Látóhegy (Templomhegy) oldala.

1 K. Németh (2006) 132.

2 Gaál (1979a) 125.

PAKS-HEGYESPUSZTA

A Paks határában levő Hegyespusztánál emelkedő ÉNy-DK-i irányú dombon 1999. dec. 22-i légi felderítésem során vettem észre átvágásra utaló nyomokat: a vékony hóban, súroló fényben kettős, egyenes vonal látszik a domb irányára merőlegesen.¹ (374–375. ábra)

374. Paks-Hegyespusztánál. Helyszínvázlat

375. Paks-Hegyespuszta. Légi felvétel (1999. december 22.)

Ez a vonal egyes növényi kultúrákban is megfigyelhető: búzában a legintenzívebb, de észlelhető a kukorica különböző fejlődési fázisaiban is.

2004 júniusában a búzában gyengén látszott a feltételezett átvágás.²

Terepbejárás

Terepbejárásokon leleteket nem találtam. A légi fotókon látható „átvágás” 2000-ben, a már elboronált szántásban enyhe terephullám formájában mutatkozott.³ 2004-ben a felszínen is észleltem. Ez a Ny-i oldalon csatlakozik egy horhos-szerű mélyedéshez. A domb oldala közepesen meredek, legelő; É felé enyhén lejt. (É felől igen sűrű, tüskés bozót fedi, ezért nehéz áttekinteni. Miután a domb természetes védettsége gyenge, a megfelelő védelemhez az átvágáson kívül 3 oldalról árok és sánc is szükséges lett volna. Ezeknek azonban nincs nyomuk.

Ásatás nélkül tehát nem lehet eldönteni, hogy itt valóban volt egy földvár, vagy pedig az „átvágás” újkori bolygatás eredménye.⁴

1 MTA RI Neg. sz. 185.412.

2 RKM 2004, 149.

3 RKM 2000, 190.

4 RKM 2004, 149.

REGÖLY-SZIGET-DOB

A Sziget-domb a falu K-i szélén, a Kapos árteréből kiemelkedő domb. Tengerszint feletti magassága 110,6 m, relatív magassága kb. 5 m. (376. *ábra 1.*)

Egy 1953-ban készült katonai légi fotó alapján egykor erődített lehetett, két árok övezhette.¹ Erre utal a fotón a két sötét, egymással párhuzamos gyűrű. A védett terület külső átmérője kb. 90 m volt.

376. Regöly-Sziget-domb. Helyszínvázlat

A Regölyről készült, 1818-ból származó térkép is ábrázolja a dombot, megírás nélkül; Kálváriát jelöl rajta.² A II. katonai felmérésen kettős dombként jelzik.³

Terepbejárás, felmérés

A feltételezett árkon-sáncon kívül a Sziget-dombnak a környező vizenyős terület természetes védelmet is nyújtott. A lelőhelyet és környékét az utóbbi évtizedekben homokbányászással erősen megbolygatták, a domb É-i felét el is hordták. A ma meglevő plató átmérője kb. 10–15 m. K-i oldalán, kb. 1,5–2 m-rel lejjebb terasz látható. Leletet a felszínen és a bánya falában sem találtam.⁴ A felmérést 1993-ban, Nováki Gyulával készítettük el. (377. ábra)

Ásatás

A felmérés után szondázó ásatást végeztünk, hogy legalább az erődítés korát megállapíthassuk. Kutatóárokcal vágtuk át a domb K-i oldalát: eredeti humusz már csak a perem K-i szélén maradt, ebben néhány jellegtelen őskori cserepet találtunk.⁵ Az árok többi részén a bolygatatlan homok mutatkozott.

Megnyestük a homokbánya falát is. A metszetben, a felszínen is látható terasznál sötét betöltésű beásás látszott. Leletet azonban nem találtunk benne. Ez a beásás valószínűleg csak gödör metszete lehet. Miután a kutatóárokban sáncárok nem mutatkoztak, a felszínen látható terasz feltehetően a homokbányászással függhet össze.⁶

A jellegtelen őskori cserepek nem biztosítanak elegendő támpontot a domb korának megállapítására. A légi felvételen látható forma és kiterjedés alapján inkább Árpád-kori lehetett. Mivel a domb már teljesen elpusztult, a feltételezett erődítés korát, szerkezetét már soha nem fogjuk megismerni.

1 HIM HT 1953. 169/55, Nytsz. 43189, kb. 1:20000.

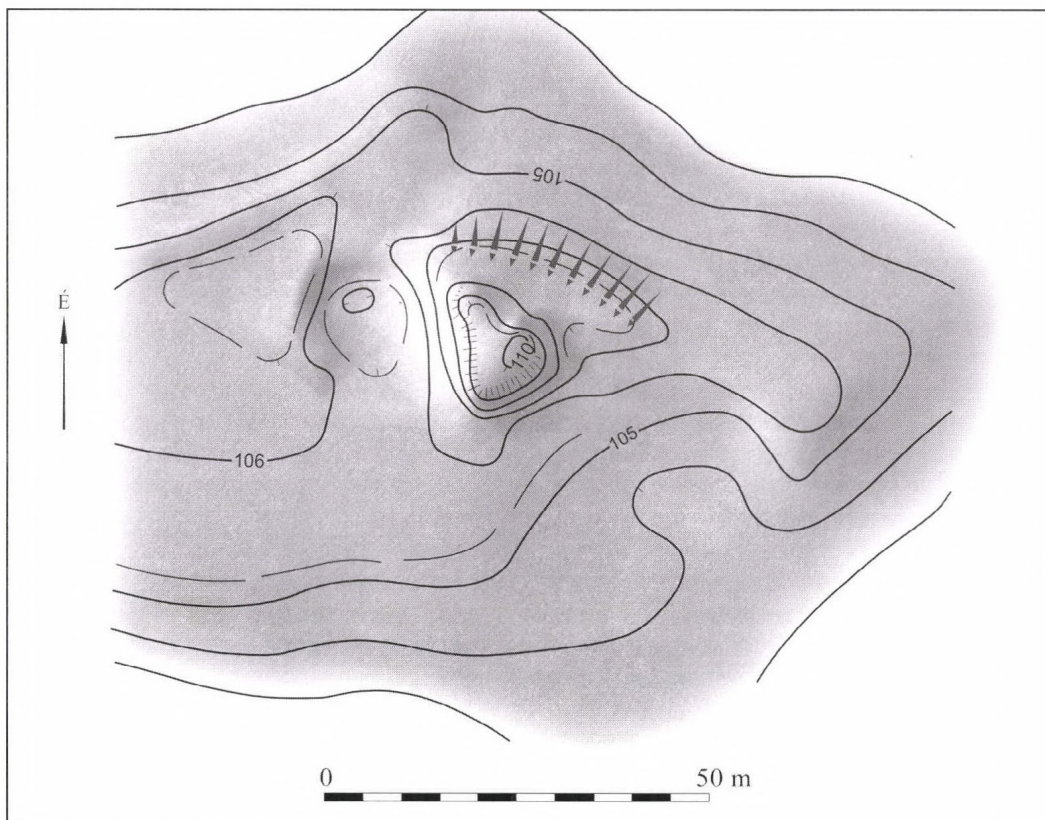
2 Mappa Urbaria Oppidi Regöly. 1818. Antonius Obersteiner. (TMÖL U 123.).

3 Sect. 59. Col. XXIX.

4 Szerző terepbejárása, 1992.

5 SZWM F.2005.1.1.

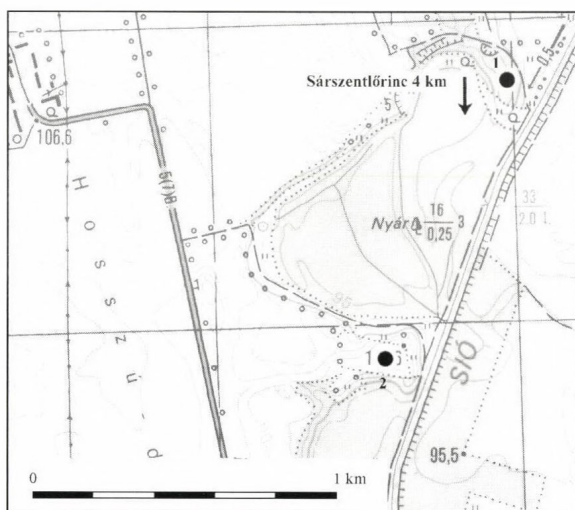
6 Rég. kut. 1993, 23–24.

377. Regöly-Sziget-domb. Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula, 1993)

SÁRSZENTLŐRINC-CSETÉNY¹

A falutól É-ra, kb. 3 km-re, a Sió árterületéből meredeken kiemelkedő dombon helyezkedett el a középkorban Csetény falu. Tengerszint feletti magassága 110,6 m, a Sió-völgy feletti relatív magassága kb. 14 m. (378. ábra 2.)

378. Sárszentlőrinc-Csetény. Helyszínvázlat

379. Sárszentlőrinc–Csetény. Légi felvétel (2003. június 25.)

Templomának helyére utal az 1772. évi térkép Rudera megnevezése: Praedium Csetény területén az ártérbe mélyen benyúló domb szélén jelzi a romot.² A II. József-féle térképen Csetin Rudera néven szerepel.³

Ezt a területet a helybeliek Sáncnak is hívják.⁴ K-i, É-i és D-i oldala közepesen meredek, füves, tetjét szántják. Teteje erősen tagolt. A házfoltokban sok a téglatöredék, cserép, és feltűnően sok az állatcsont (elsősorban marhacsont), és előfordul néhány vastárgy is. A település temploma a dombtető legmagasabb pontján, a domb K-i peremén lehetett. Itt a téglatöredékeken kívül embercsont töredékek is találhatók. A lelőhely többi részén előforduló téglatöredékeket valószínűleg innen húzták el földművelés közben. A felszíni leletek az Árpád-kortól a 15–16. századig terjedő időszakból származnak.

A lelőhely a középkori Csetény faluval azonosítható, amely első ízben a pápai tizedjegyzékben szerepel.⁵ 1554-ben 14 adózóját említik név szerint.⁶ 1586-ban birtokosa Berenhidai Huszár Péter volt.⁷

A földnyelv Sió felőli végén az ÉK-i és a DK-i sarkon is kiszélesedik: itt a peremek mintegy egy méterrel magasabbak, az általuk határolt belső rész mélyebb.⁸ Ásatás nélkül azonban nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy ez valóban egy kisebb méretű földvárra utal-e.⁹ (379. ábra)

1 Ezzel a lelőhellyel részletesen foglalkoztam a sárszentlőrinci ásatással kapcsolatban: Miklós (2002a).

2 Mappa Sárvizium per comitatum Tolnensem (exhibens). Böhm Ferenc, Krieger Sámuel, Deáky József. 1772. TMÖL T 131.

3 Coll XII. Sect. 27.

4 Wosinsky a „csetényi sáncz”-ról 3 római pilum-töredéket említ: Wosinsky (1896) II. 791.

5 Ortway (1891–1892) I. 253; Csánki (1897) III. 421.

6 Káldy-Nagy (1960) 64.

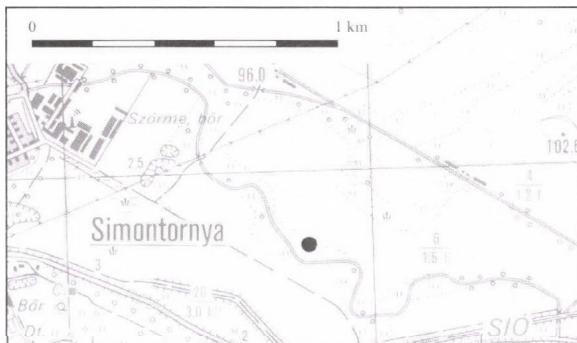
7 Dávid (1982) 89.

8 Miklós (2003) 136.

9 Miklós Zsuzsa: 1995, 1997, 2001, 2003; Nováki Gyula, Miklós Gergely P.: 1995.

SIMONTORNYA-KÜLSŐ RÉTEK

A Külső rétek a város K-i szélén, a Sió árterületénél található. Tengerszint feletti magassága kb. 95 m, az árterületből alig emelkedik ki. (380. ábra)

380. Simontornya–Külső rétek. Helyszínvázlat

2004-ben, a május 26-i légi fotózásnál a város K-i szélénél, a Sió árterületéből alig kiemelkedő dombon sötétzöld gyűrűt figyeltem meg. (381. ábra) A kaszálón a felszínen alig látszik valami, csupán a fű sötétebb zöld színe jelzi az egykori mélyedést. A mintegy 20–25 m átmérőjű domb, amelyet egykor ez az árok övezett, kb. 50 cm-rel emelkedik ki közvetlen környezetéből. Leletet nem találtam. 2005 tavaszán ismét bejártam a területet. Azon a helyen, ahol a légi fotón a kör alakú objektum látszik, a réten egy nagyjából kerek kiemelkedés figyelhető meg. Ezt U-alakban sekély árok határolja. Sok a vakondtúrás, de leletet nem találtam. A patakra lejtő domboldal magasabb részein őszi búzában szórványosan apróra tört paticsdarabokat és néhány őskori cserepet találtam.¹

Ásatás nélkül nem dönthető el egyértelműen, hogy itt valóban egy kis, árokkal övezett földvár volt-e, amit teljesen elszántottak.²

1 SZWM F.2006.23.1.

2 RKM 2005, 305.

381. Simontornya–Külső rétek. Légi felvétel (2004. május 26.)

SZAKADÁT-RÉTFÖLDEK

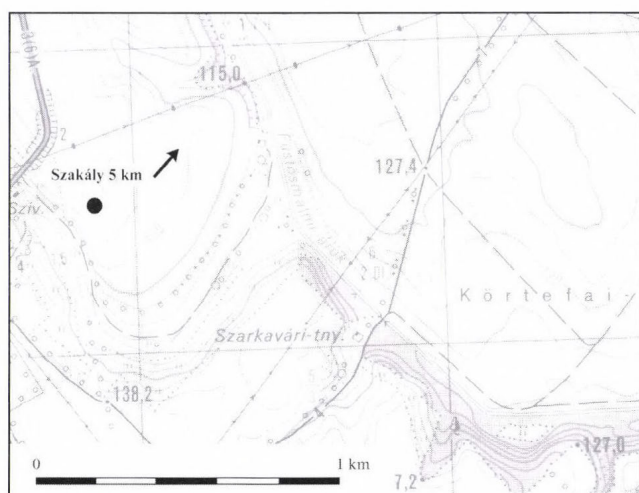
A falutól DK-re, a varsádi halastó Ny-i oldalán, a tóra lejtő domboldalon sötét csík figyelhető meg.¹ Ez a csík észlelhető 2001. április 25-i légi felvételemen is: itt úgy látszik, mintha a sötét sáv elvágná a domb alsó és felső részét. Terepbejárási megfigyeléseim szerint a csík szélessége mintegy 10 m. Telepnyomok (szürke, hamus foltok, őskori cserepek) elsősorban ettől a völgy felé láthatók. További légi és felszíni megfigyelések szükségesek ahhoz, hogy egyértelműen megállapíthassuk, valóban erődítésre utal-e a sötét csík. (382. ábra)

1 A jelenségre Ódor János Gábor hívta fel figyelmemet. Adatait ezúton is köszönöm.

382. Szakadát-Rétföldek. Légi felvétel (2001. április 30.)

SZAKÁLY-BOGÁRVÖLGY

Wosinsky Mór kérdőívére válaszolva Szakály előjárósága az alábbiakat közölte: „A bogár völgyi dűlőhöz közel az ugynevezett „nyalási” hegy oldalában Szakály község határában a népmonda szerint török vár állt, hol egy pince is van. Ennek közelében van ismét egy pincze amit szintén török hagyománynak mond a nép.”¹ (383. ábra)

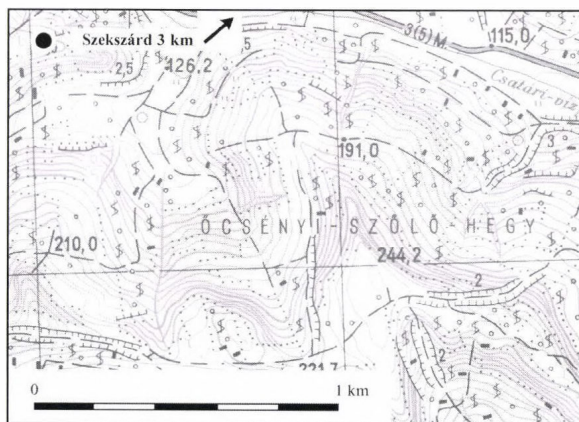
Ezen a területen több alkalommal végeztem légi felderítést és terepbejárást is, de erődítésre utaló nyomokat nem találtam.

1 SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény
1891. júl. 25. ltsz. 91.63.51.

383. Szakály-Bogárvölgy. Helyszínvázlat

SZEKSZÁRD-FALUHELY

A várostól Ny-ra, a Csatári és Baranyai völgy találkozására felett jelez Wosinsky őskori földvárat: „az itt találkozó két völgy félkörívben veszi körül s e félkörívnek hegylejtőjét, körülbelül magasságának közepén, egy 32 m széles terrassozás (egykoron hatalmas sánczárók) veszi körül. Csakis nyugati oldalán volt hozzáférhető. Itt azonban egy mesterséges, mély bevágás képezi a védelmet s ezzel választották el az így egészen különállón maradt védművet a hegygerincz nyugati fensíkjától. Közeliében van az »Éles hát«-ot mesterségesen átvágó, széles »Vaskapu«.¹ Ezen a területen szőlőművelésnél igen sok edénytöredéket, sőt ép edényeket is találtak. Wosinsky a felszínen több apró, szemcsés anyagú edénytöredéket gyűjtött.² (384. ábra)

384. Szekszárd-Faluhegy. Helyszínvázlat

Terepbejárás

1989-ben Nováki Gyula és Sándorfi György végzett itt terepbejárást. Erődítésre utaló nyomokat azonban nem találtak.³ 1998. évi bejárásomkor a szőlővel beültetett dombon erődítésre utaló nyomot és leletet sem találtam. A legújabbkori teraszozás, szőlőtelepítés az eredeti felszínt nagyrészt megsemmisítette, ezért ma már nem lehet sem bizonyítani, sem cáfolni azt, hogy itt földvár lett volna.

1 Wosinsky (1896) 276–277.

2 Wosinsky (1896) 277.

3 Nováki Gyula naplója 73. old. (1989. május 16.).

VARSÁD-LUSTIGTHALI-DÜLŐ

A Wosinsky által 1891-ben kiküldött kérdőívre a varsádi elöljáróság az alábbiakat válaszolta: „A Lustigthali szőlődülőben jelenleg Lindheimer Jakab tulajdonába levő körülárkolt négyzet alakú 1 hold területű szőlő rigolírozása alkalmával mintegy 8 év előtt különféle vastárgyak, mint kengyel vas, karikák, gyűrűk (nem arany) továbbá emberi csontvázak és pénzdarabok találtak. A lelhely fekvése és körülárkolása úgy a lelt tárgyak arra engednek következtetni, hogy ezen lelhely temetkezési hely lehetett a kurutzidőkből.¹ Wosinsky tulajdonába két, népvándorlás korinak tartott kengyel került. 1894-ben ásott is a területen, de addigra a temetőt már átforgatták.²

A falu 1859. évi kataszteri térképe³ szerint a Lustig Thal dűlőnek a belterület D-i szélé feletti dombokat nevezték. Ezen a környéken több alkalommal végeztem légi felderítést, és terepbejárást, de

a sűrű bozót miatt eredménytelen volt a kutatás. Ezért egyelőre sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, hogy a *Wosinsky* által leírt területen valóban földvár állt-e egykor.⁴

1 1891. júl. 30. – SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény 91.63.61.

2 *Wosinsky* (1896) 1016.

3 TMÖL K 147/2.

4 A Szerző terepbejárása, 2004.

AZONOSÍTATLAN LELŐHELYEK

BÁTASZÉK–DÖMÖRKAPU

Wosinsky Mór Bátaszék Ny-i határában nagyméretű földvárat jelez: „E tulajdonképeni Vaskapu vagy szűk völgy végében, az erdőben, csakugyan egy őskori védmű kétségtelen nyomára akadtam. Ugyanis azon hegy, mely a messze környék legmagasabb pontját képezi s most trigonometriai jelzővel van ellátva – keleti oldalán körülbelül négy lépés széles s messzeterjedő sánczokkal bír. Ugyanezen oldalon hét forrásgazdag völgy találkozik, melyek „Sieben Löcher” nevet viselnek.

A távoli kilátás, a magas fensík, a tövában csergedező gazdag források, az ide vezető szűk völgy (Vaskapu), mely egészen a dunai nagy síkságra nyílik, a legkedvezőbb pontot szolgáltaták az őskori erődítményhez. A rendkívül kedvező topographiai viszonyoknál s nagy terjedelménél fogva bizonyára ez volt egykoron a környék legfontosabb védműve. E sánczon egykor csontvázakra is akadtak útváltás alkalmával. Miután erdő borítja e területet, a felszínen nem akadtam edénytöredékekre. Végig mentem azonban a tulajdonképeni Vaskapunak mindkét oldali, szántott partjain s ott lépten-nyomon találtam silex-pengéket, edénytöredékeket s keményre égett tűzpadka-darabokat.

Az általam séta alkalmával felszedett edénytöredékek között nemcsak szabadkézzel idomított, egészen kezdetleges darabok voltak, hanem találtam igen sok, korongon készült darabot is, dacára annak, hogy ez utóbbiaknál is az agyag durva szemcsékkal s kőmorzsalékkal kevert. Találtam azonkívül tiszta graphitból készült edényeknek vastag s lefelé konyult peremdarabjait. E jellemző peremű graphit edények a népvándorlaskortól egészen a középkorig voltak használatban.”¹

A Wosinsky által leírt területen és környékén több alkalommal végeztem légi felderítést, fényképezést. A dombok teteje többnyire művelt, tehát, ha erődítés lenne, az egykori átvágásoknak látszaniuk kellene. Ennek ellenére semmilyen erődítésnyomot nem találtam.

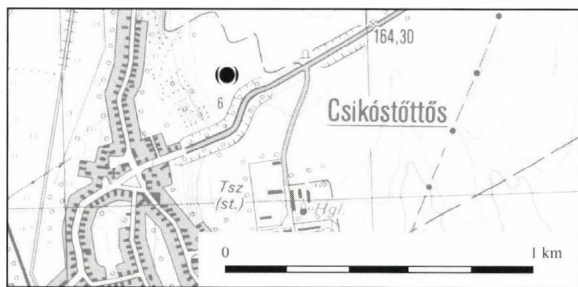
1 Wosinsky (1896) 237–238.

CSIKÓSTÖTTÖS–SZŰCS-OLDAL

A néphagyomány szerint a Szűcs-oldal műveletlen, akácos, bokros domb, ahol a Szűcs nevű családnak volt földje. 1900 körül még létezett itt egy négyszög alakú földsánc, ahonnan a török ágyúzta a Szigeten levő várat.¹ (385. ábra)

Ezen a területen és környékén több alkalommal végeztem légi felderítést és terepbejárást is, de erődítésre utaló nyomokat nem találtam.

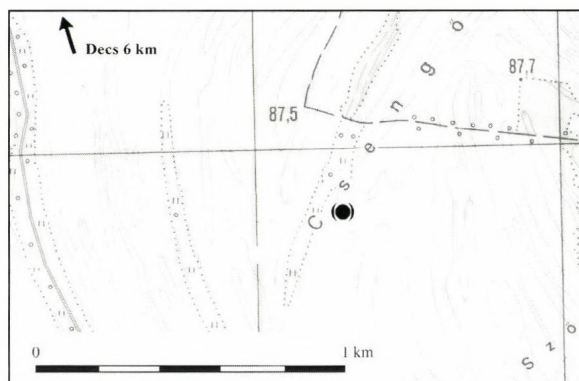
1 BMFN 52. 3/123. – Csikóstöttös 1975-ig Baranya megyéhez tartozott.

385. Csikóstöttös–Szűcs-oldal. Helyszínvázlat

DECS-PULAVÁR

Pulavár dűlőnév a térképek és a néphagyomány szerint Decstől D-DK-re mintegy 6 km-re található. Ezen a környéken az egykori vízenyős, mocsaras területből kisebb-nagyobb dombok emelkednek ki. Pesty Frigyes adatközlője szerint „Pulavár kaszálló hajdani vár omladékkal neve származásáról mit sem tudni.”¹ Andrásfalvy Bertalan feltételezi, hogy „Valamiféle rejtett és vízzel körülvett hajdú- vagy haramiatanya emlékét őrzi a Pulavár helynév is. Pulavár körül víz volt, s a vizet oda vezető fok neve ma is Hadásvány foka. »Pulavára romjai közelében, gyaníttólág hadjárat alkalmávali torlasztásból veszi nevezetét.« (Pesty)² (386. ábra)

386. Decs-Pulavár. Helyszínvázlat

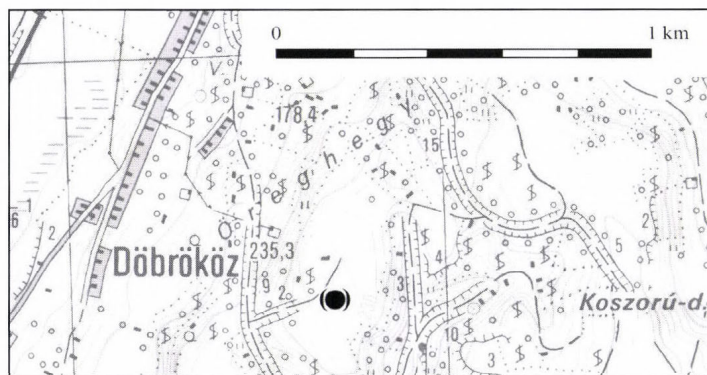
Pulavára valószínűsíthető környékén a sokszori, különböző megfigyelési körülmények között végzett terepbejárások és légi felderítések ellenére sem találtam erődítésre utaló nyomokat.

1 Gaál-Kőhegyi (1973) 315.

2 Andrásfalvy (1976) 112.

DÖBRÖKÖZ-KURBASA

Ezt a hely-, illetve személynevet első alkalommal Moldoványi József említi: „hagyomány által a nevezett Basának lakása egy kerített sántzban azon hegyen mondatott lenni.”¹ (387. ábra)

387. Döbrököz-Kurbasa. Helyszínvázlat

A Pesty-féle Helynévgyűjtemény szerint Kur nevű pasának vára, illetve palotája volt itt, amelynek helye és kövei láthatóak voltak.²

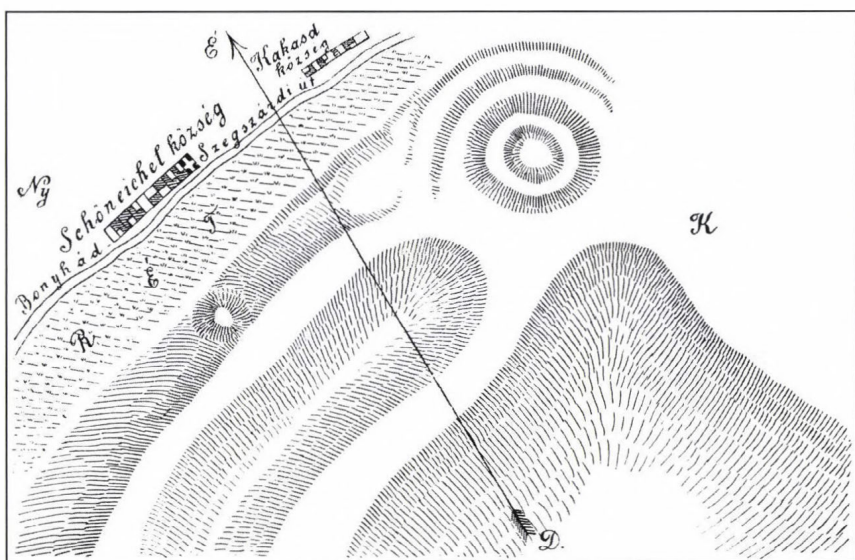
Ezt a dűlőnevet a térképek a falutól DK-re, az erdőben jelzik. Ezen a környéken azonban a többszöri légi felderítés és terepbejárás sem hozott eredményt, erődítésre utaló nyomot nem találtunk.

1 *Moldoványi* (1824) 63.

2 *Gaál-Kőhegyi* (1973) 323; TMFN 272-273. 54/223.

PINCEHELY PÁRKÁNYA

A török kincstári defterek szerint 1563-ban Pincehelyen 28, 1571-1572-ben pedig 36 ház volt.¹ Később a törökök kisebb erődöt (palánkot) csináltak Pincehelyen, a réten, elővédül a simontornyai várhoz 29 martalóc katona számára.²

388. Kakasd/Széptölgyes. Wosinsky Mór rajza

A palánk nevének török alakja Pincsehel. Hegyi Klára kutatásai szerint 1615-1619 között épült, és feltehetően 1686-ig állt fenn. Valószínű, hogy egy, a Kaposon létesített átkelőt vigyázott. Erre utal az is, hogy csupán martalócok állomásoztak itt (az 1619-es zsoldlista 34 martalóc nevét tartalmazza). Annak a három kis palánnak (Bogárd, Pincehely, Kónyi) egyike volt, amelyek a Sárvíz, a Kapos és a Koppány találkozásának vidékét, az Észak- és Dél-Dunántúl közötti átjárót erősítették meg.³ 1628-1629-ben és 1630-ban 29 martalóc zsoldját számolták el. Hegyi Klára feltételezi, hogy a palánk megérte a felszabadító háborúkat: erre utalhat az, hogy a Dél-Dunántúlon vonuló Bádeni Lajos egyik állomása lett, tehát katonai jelentősége volt. Az 1688-ban, 1692-ben és 1702-ben készült összeírásokban Pincehely oppidumot várás helynek írták le.⁴ (388. ábra)

A palánkot egyelőre nem tudtam lokalizálni.

1 *Papp* (2000) 89; *Velics-Kammerer* (1886) 178-179; (1890) 442.

2 *Papp* (2000) 89; *Kiss* (1938) 69.

3 *Hegyi* (2007) 1130.

4 *Hegyi* (2007) 1130.

SIMONTORNYA-KARIMA-HEGY

A Karima-hegy elnevezést az 1860-as években még ismerték: „Karima hegy és régi sáncok maradványai.”¹ A helynevet ma már nem ismerik,² térképeken sem szerepel.

1 *Gaál-Kőhegyi* (1977) 299.

2 TMFN 70. old.

SZÉPTÖLGYES (SCHÖNEICHEL)

Wosinsky Mór Széptölgyes közelében, a Trenthaler Bergen említ földvárat: „A hegyláncnak a rét felé terjedő nyujtványán 70 méter széles bevágást eszközöltek, úgy hogy az északra eső rész e bevágás által egy külön hegykupot képez, mely kettős sánczárokkal volt védve. E hegykupon, mely most szőlőkkel van beültetve, látszik legtisztábban az egykori védmű nyoma. Maga a hegykúp minden oldalról elég meredek, felső részén 35 méter átmérőjű lapálylyal bír s a rét felé eső részén félkör-alakban maradt fenn a kettős sánczárók, melyek egyike 70 méter széles. Nemcsak a hegyláncztól elvágott kúp, hanem magának a hegyláncznak észak felé fordult lejtője is 298 méter hosszúságban kettős sánczárokkal volt védve. A felső sánczárók 90 méter széles s elég tisztán kivehető, az alsó azonban jobban elmosódott.”¹ (387. ábra)

Kőszegi Frigyes Wosinsky leírása alapján szerepelteti katalógusában ezt a lelőhelyet. Minden alap nélkül feltételezi, hogy késő bronzkori.²

A terepbejárások során Wosinsky vázlata alapján kerestük az erődítést, de a jelzett hegyen földvárakra utaló nyomokat nem találtunk.³

A hegy D-i folytatásától „elvágó” árok szerintem természetes, széles, lankás nyereg. A különálló csúcsot három oldalról határolja ugyan terasz, de ezek erődítési jellege bizonytalan. Valószínűbb, hogy újkori kocsutak vagy szőlővel kapcsolatos teraszok voltak. Az egyik (Ny-i) terasz pl. menetelen lefelé tart. Jelenlegi ismereteim szerint ezen a dombon nem állt földvár. Mindenesetre további kutatások (légi és földi) szükségesek ezen a környéken.

1 *Wosinsky* (1896) I. 272–273. Rajz: 273.

2 *Kőszegi* (1988) 146.

3 Miklós Zsuzsa: 1976, 1993, 2004; Nováki Gyula: 1980.

NEM BIZONYULTAK FÖLDVÁRNAK

BÁTASZÉK-FARKASD

Wosinsky a falutól DNy-ra emelkedő, hosszú hegyháton jelez erődítésnyomokat, leleteket azonban nem talált. Szerinte a „Farkasd” nevű hegyen két mesterségesen készített, igen mély bevágás (Vaskapu) között található a földvár. „A Vaskapuk meredek partjai torony-magasságúak s óriási munkát igényelt e magas hegygerincznek átvágása. Az egyik Vaskapu közelében a fensikon még egy mesterséges bevágást találunk, mely azonban jóval csekélyebb az előbbieneknél. A földvárnak a Dunavölgy felé eső lejtőjén egy 94 m széles, nyereg-alakú terrassozás húzódik végig. A terrassozás fölötti meredek part 80 m magas. A két nagy Vaskapu közötti fensík körülbelül 500 m hosszú.”¹ A Wosinsky által jelzett helyen Patek Erzsébet, majd Nováki Gyula és Gaál István végzett terepbejárást, de az átvágásokat, árkokat egyikük sem tartja mesterségesnek.² Novákiék végigjárták az egész hegyet, de erődítést nem találtak. (389–390. ábra)

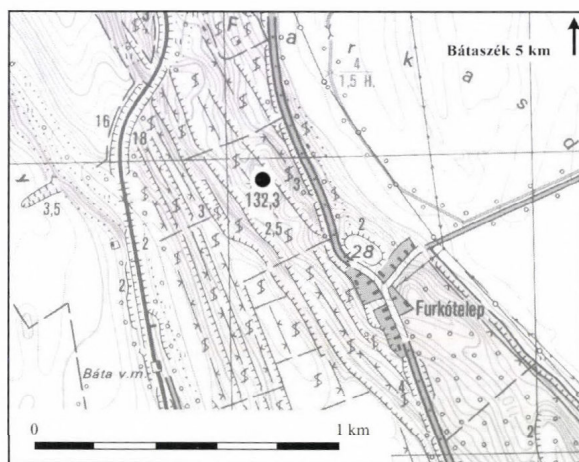
Sándorfi György, Wosinsky alapján a bizonytalan korú 10–14. századi várak közé sorolja Bátaszék Farkasdot.³ Amikor a Tolna megyei várkutatással eljutottam volna Farkasdra, addigra a nagyüzemi szőlők számára kialakított teraszokkal tönkre tették az egész környéket. Légi felderítéssel is próbálkoztam, eredménytelenül.

A fentiek alapján a Wosinsky-féle farkasdi földvár nem tekinthető erődítettnek.

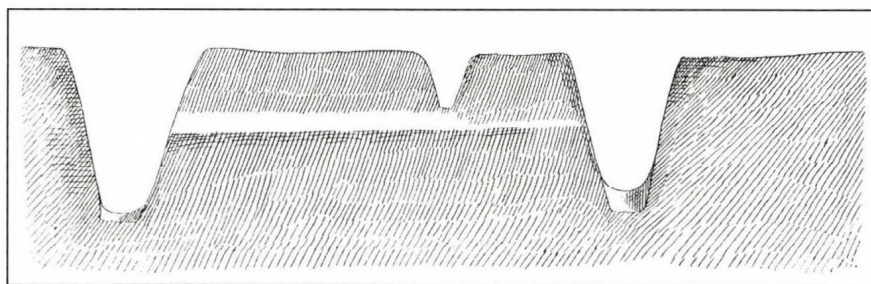
1 Wosinsky (1896) 334–336.

2 Patek (1968) 54; Nováki – Gaál terepbejárása, 1980. március.

3 Sándorfi (1979) 251.

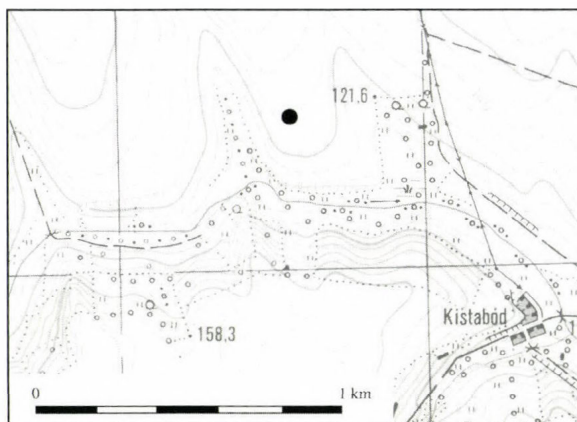
389. Bátaszék-Farkasd. Helyszínvázlat

390. Bátaszék-Farkasd. Wosinsky Mór rajza

BONYHÁD-KISTABÓD

Kogutovicz Tabódtól É-ra régi sáncmaradványokat említ.¹ Az I. Katonai felmérés Coll. XII. Sectio XXIX. szelvényén azonban a D-i oldalon ábrázolnak hosszanti sáncot. A hagyomány ezen a területen várra utaló nevet nem ismer.² (391. ábra)

391. Bonyhád-Kistabód. Helyszínvázlat

Csiszér Antal aparthanti lakos szerint Tabódtól É-ra, a Mucsi-Hidas-patak É-i partján talán földvár van. Ezen a területen tagolt dombosor húzódik. 1997-ben bejártam a jelzett dombot és környékét, de leletet, illetve földvárra utaló nyomot nem találtam. A dombot a K-i és Ny-i oldalon elég mély száraz völgy határolja, de É felől nincs nyoma erősítésnek.

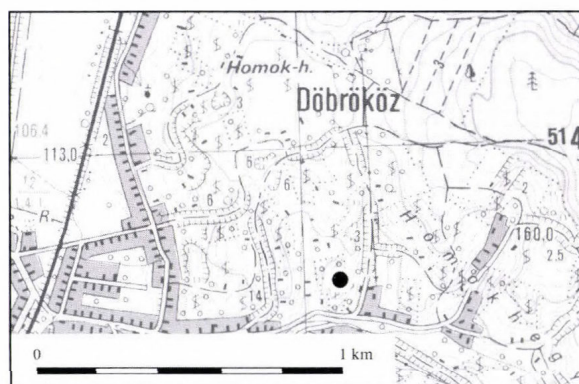
1 Kogutovicz (1930) II. 154.

2 TMFN 77/301.

DÖBRÖKÖZ-VÁRHEGY/HOMOK-HEGY

„Van a homoki szőlőhegy Csurgai részen földerődítmény, mely még némileg látható. Régiségeket tudomásunk szerint ott nem találtak.”¹

Jegesi József döbröközi volt vasúti állomásfőnök tájékoztatása szerint a Kapos K-i partján, a falu K-i szélén, a Kapos K-i mellékvölgyének É-i oldalán, egy előreugró kis domb neve Várhegy, Várhegy

392. Döbrököz-Várhegy. Helyszínvázlat

dülő.² (392. ábra) 1999-ben végzett terepbejárásomkor a domb teteje parlag volt, magas fűvel. D-i végének tövében ház áll. A domb erődítésre alkalmas, de erődítésre utaló nyomot nem találtam. Az éles peremek újkori szántóföldi művelés maradványai. Leletet nem találtam.

A dombot és környékét több alkalommal légi fényképeztem, de erődítésre utaló nyom nem mutatkozott.³

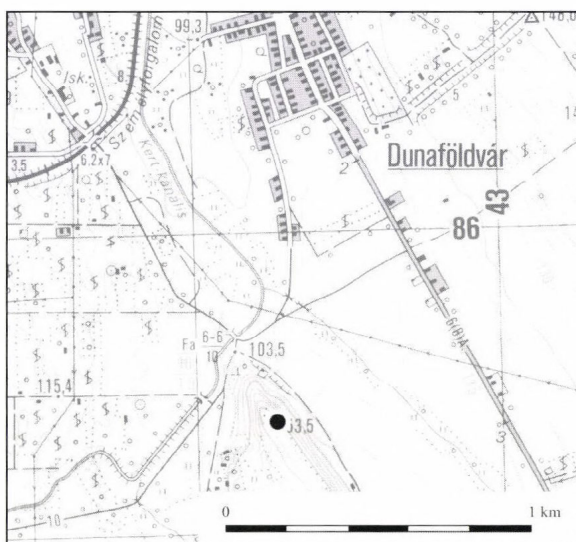
1 1891. – SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény.

2 Ez a helynév nem szerepel TMFN-ben, pedig az adatgyűjtést Jegesi József végezte.

3 1999. júl. 1. MTA RI 183.767–769; 2000. ápr. 9. MTA RI 186.210; 2001. december 9. MTA RI Neg. sz. 196.293.

DUNAFÖLDVÁR–SOMOS-HEGY

A várostól DK-re emelkedő Somos-hegy erődített voltára Szelle Zsigmond hívta fel a figyelmet, jelezve, hogy a hegy derekán mély beásás, Vaskapu van.¹ (393. ábra) Wosinsky Mór is részletesen leírja az erődítményt – Szelle Zsigmond közleménye alapján: a domb három oldalról igen meredek, délen a Vaskapu vágja el környezetétől. Ny, É és K felől – helyenként 3–4 m-re megszakadó – sánc védi. A földvár területéről szarvasagancs darabok és egy kék agyagból égetett cserépedény került elő. Ehhez tartozhatott még két kisebb, sánccal övezett domb, az előbbi erődítménytől Ny-ra.² A leírás alapján valószínű, hogy utóbbiak önálló földváraknak tekinthetők.

393. Dunaföldvár–Somos-hegy. Helyszínvázlat

A fentiek alapján bejártuk a hegyet. A Wosinskyék által említett bevágást, amely a hegy folytatásától választaná el az erődítést, megtaláltuk. Ez jelenleg egy közepes mélységű mélyút. Magán a hegyen, amely a bevágástól É felé húzódik, erődítésre utaló nyomokat nem találtunk. A meglevő teraszok földművelésre utalnak.³ A hegyen légi felderítés során sem láttam erődítésre utaló nyomokat.⁴

1 Szelle (1894) 65.

2 Wosinsky (1896) I. 244.

3 1995: Miklós Zsuzsa, Nováki Gyula; 1999: Miklós Zsuzsa.

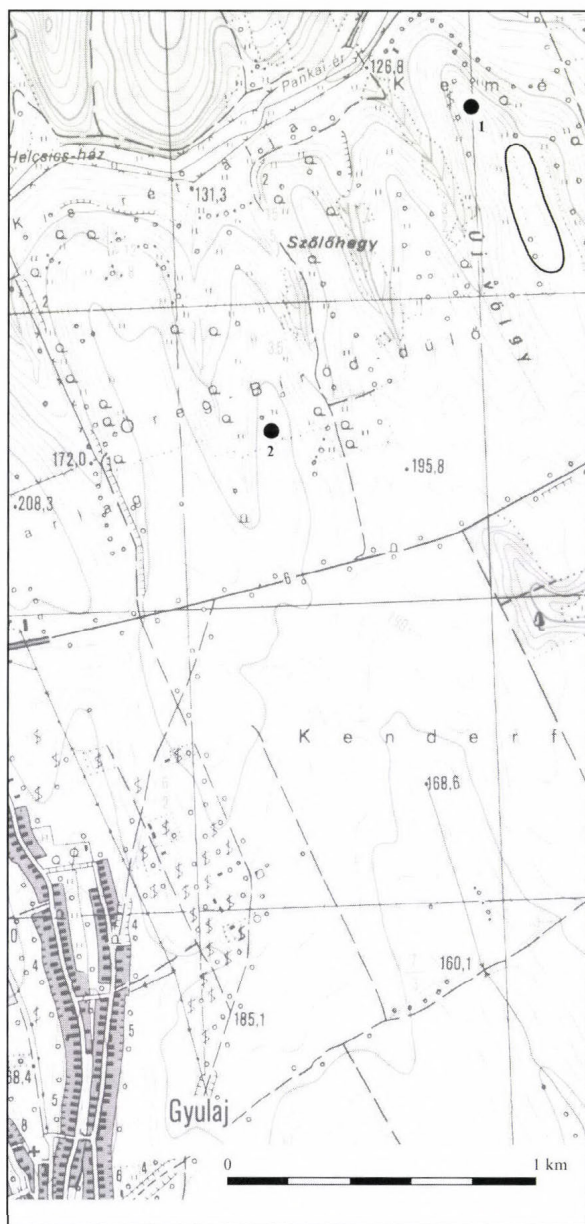
4 1999. március 25-i légi fotózás MTA RI Adattára 182.110, 182.451–452.

FELSŐNYÉK

Wosinsky szerint a falu ÉK-i végén, a Sió-völgyre vezető országút egy mély horhón megy keresztül; Ettől É-ra egy másik bevágás is van, amely szerinte szintén mesterséges.¹ A két bevágás körüli földeken korábban marhadelelő készítésekor vörösré égett tűzhelyek körül igen sok ujjnyi vastag edénytöredékeket találtak.² A területet részletesen bejáró Torma István erődítésre utaló nyomokat nem talált.

1 Torma István szerint ez újkori mélyút.

2 Wosinsky (1896) I. 403; A Wosinsky-féle leletek azonosítása szempontjából Torma István 1961. október 6-i terepbejárása 25, 26, 27. lelőhelye jöhet számításba.

394. Gyulaj-Csencsevár. Helyszínvázlat

GYULAJ-CSENCSEVÁR

A név eredetével kapcsolatban a hagyomány nem nyújt tájékoztatást. Csupán annyit lehet tudni, hogy a szőlőhegy felé vezető úttól ez a negyedek volt.¹ (394. ábra 2.)

A Pogányvár közelében, a Pankai-ér völgye mentén emelkedik a Csencsevár. Az ÉNy-DK-i irányú hegyen erődítésre utaló nyomot nem találtam (a domb kiszélesedő DK-i részét szántják, az ÉNy-i, erődítésre alkalmas vége legelő).²

Megemlítendő, hogy a Böröczky Kornél - Deák István: Gyulaj. Bp. 1970, 23 o., és 23 számozatlan képtábla egyik képe a somolyi templomromot ábrázolja „Csencse-vár” aláírással.

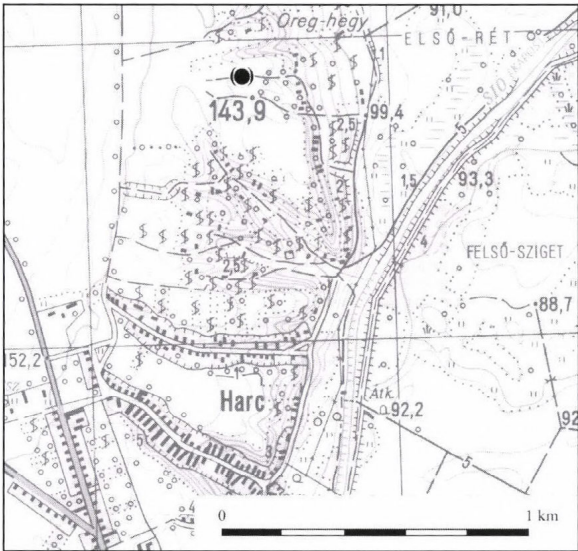
1 Gaál-Kőhergyi (1975) II. 311; Tolna megye földrajzi nevei 251.

2 Miklós Zsuzsa terepbejárása, 1993. nov. 4.

HARC-PISTA-VÖLGY ÉS PÁL-TAKÁCS-VÖLGY

Wosinsky szerint „Nyanya-pusztá és Harcz között, a Sió-Sárvíz-völgy mentén, északról délre vonuló magas partokon, egy helyen két széles és igen mély völgy között egy őskori erődítmény van, mely a völgy oldalán már távolról is feltűnik. E völgyek egyike „Pista-völgy”, a másik „Pál-Takács-völgy” nevet visel. Ezek eredetileg emberi kéz által, erődítési célból, mesterségesen készült sánczárkok voltak, melyeket idővel a magas fensíkről leszakadó víztömeg tetemesen kiszélesített és mélyített. E kétoldali sánczárkok egyenes irányban mélyen nyulnak be a fensíkba s ott egy-

koron egy keresztben vont, még most is tisztán kivethető sánczárók kötötte össze mindkettőt s ez által a közbe zárt, 350 m hosszú s 108 m széles sánczterületet három oldalról védte, a negyedik vagyis keleti oldala a Sió-völgyre lejt.”¹ (395. ábra)

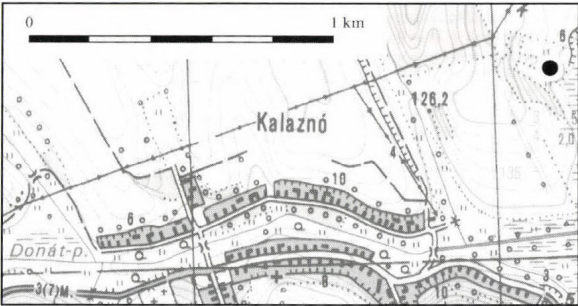
395. Harc-Pista-völgy és Pál-Takács-völgy. Helyszínvázlat

A sáncnak szőlővel beültetett felszínén Wosinsky leleteket nem talált.
A Wosinsky által jelzett területen 1993-ban és 1998-ban végeztem terepbejárást. Vetésben és szántásban sem találtam leleteket. A két völgy jelenleg egyértelműen természetesnek látszik. Az ezeket összekötő „átvágás” szintén természetes völgynek tűnik, amely DK-i irányban lejt a Sió-völgy felé.
Erődítésre utaló nyomot légi felderítés során sem láttam.²
A fentiek alapján ezt a helyet nem tartom erődítettnek.

1 Wosinsky (1896) 265.
2 1998. márc. 3. MTA RI Neg. sz. 178.237-239.; 2003. február 28. MTA RI Neg. sz. 200.838-839.

KALAZNÓ-SÁNC

A Wosinsky Mór által kiküldött kérdőívre a helybeliek az alábbiakat válaszolták: „A »Warsader wegäcker dülöben« van egy mindkét oldalon mesterséges bevágások által alakított őskori földerődítmény 'Sáncz' név alatt ismeretes. Régiségek még eddig nem találtattak, mert nem is kutatta senki.”¹

396. Kalaznó. Helyszínvázlat

A helybeliek által jelzett dűlő felett emelkedik egy ÉNy-DK-i irányú domb. Feltehetően ez lehetett a „Sánc”. (396. ábra) Az 1858. évi kataszteri térképen helynévmegírás itt nem szerepel. A hosszasan elnyúló dombtető három oldala mintha teraszozott lenne. Legalábbis erre utal a telkek kiosztása.² A dombtető jelenleg erdős, illetve bozótos. Oldala Ny felől meredek, szakadékos, K felé enyhén lejt. Erődítésre utaló nyomokat nem találtam.³

1 Kalaznó 1891. júl. 31. – SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény 91.63.84.

2 TMÖL K 53/7.

3 A Szerző terepbejárása, 2000.

KISTORMÁS

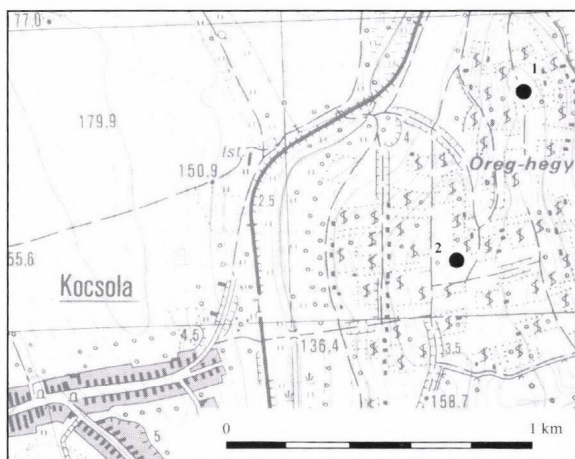
Kistormással kapcsolatban közelebbi helymegjelölés nélkül, csak rövid leírást ad Wosinsky Mór: Kistormásnak „átellenében kelet felé, egy tágas völgy mentén huzódó hegyláncnak vége hatalmas védművé van átalakítva, melyet széles sánczárók fut körül, a hegygerincnek többi részétől pedig mély bevágás választja el.”¹ A leírás alapján Kölesd-Kastélyhegy jöhet számításba. Itt azonban a többszöri bejárás, légi felderítés ellenére sem találtam földvárra utaló nyomokat.²

1 Wosinsky (1896) I. 252.

2 A Szerző terepbejárásai, 1992, 2003.

KOCSOLA-ÖREG-HEGY

A falutól ÉK-re, a Túr-víz és Vörös-víz között emelkedő, É-D-i irányban hosszasan elnyúló hegyhátat Wosinsky Mór szerint az őskorban körbefutó sáncgyűrűvel földvárrá alakították át. Kb. a hegylejtő közepén 12–15 m széles teraszt figyelt meg. A dombtető 120 m széles és kb. 1000 m hosszú. K-i oldalon még egy második sáncgyűrűt is látott; a felszínen szemcsés cserepeket és a K-i oldalon embercsontokat talált.¹ (397. ábra 2.) Torma István terepbejárása során megállapította, hogy a teraszozás valószínűleg földművelés következtében keletkezett. A felszínen néhány jellegtelen őskori és egy kora bronzkori edénytöredéket gyűjtött.² 1992-ben Nováki Gyulával végeztünk itt terepbejárást. Akkor a hegyet szőlő, illetve erdő fedte. A dombvonulat folytatásánál, a nyaknál átvágást nem ta-

397. Kocsola-Öreg-hegy. Helyszínvázlat

láltunk, a Ny-i oldalon a terasz újkorinak tűnik, ami valószínűleg a földműveléssel kapcsolatos. Az Öreg-hegy szerintünk sem erősített.³

1 *Wosinsky* (1896) I. 252-253.

2 Torma István terepbejárása 1962. ápr. 4. – 75. lh. Bándi Gábor – Torma Istvánra hivatkozva – az Öreg-hegyet, mint a zóki kultúra telepét ismerteti, ahol néhány mészbetétes díszítésű edénytöredék is előkerült. *Bándi* (1967) 11. Patek Erzsébet szintén nem talált erősítésnyomokat. A lelőhelyet ásatás nélkül csak feltételesen kapcsolja az urmamezős kultúrához. *Patek* (1968) 60–61. Kőszegi Frigyes – a környéken előforduló leletek alapján – feltételezi, hogy a lelőhely késő bronzkori lehet. *Kőszegi* (1988) 152. – Hivatkozik *Wosinskyra* (*Wosinsky* 1896, I. 252.) és Tormára (A Kapos és Koppány völgy őskori települései).

3 Miklós Zsuzsa – Nováki Gyula terepbejárása, 1992. július 23.

KOCSOLA-POGÁNY-HEGY

A falutól ÉK-re elhelyezkedő dombon a hagyomány szerint valamikor falu volt.¹ (396. ábra 1.) *Wosinsky* szerint a név őskori sáncra utal, de ennek nem látta megbízható nyomait. Csupán a Ny-i lejtőn figyelt meg olyan helyet, ahol egykor sáncárok lehetett, de bevágást nem talált.² Torma István sem talált terepbejárása során földvárra utaló nyomokat.³ *Wosinsky* tehát tévedett, amikor a név alapján őskori sáncra következtetett ezen a dombon. A hegy az itt állt középkori Pogány falu nevét őrizte meg.

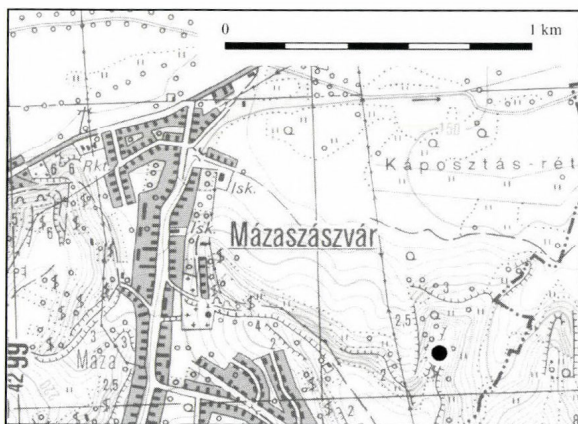
1 TMFN 46/150. 246. old.

2 *Wosinsky* (1896) I. 253.

3 Torma István terepbejárása, 1962. április 5. 84. lh.

MÁZA-BARÁT-HEGY

A Barát-hegy a falutól K-re kb. 1 km-re emelkedik. Az ÉK-DNy- irányú hegy tengerszint feletti magassága 225 m, a völgy feletti relatív magassága kb. 75 m. (398. ábra) A 135 m hosszú, 25 m széles platót É, Ny és K felől, néhány méterrel lejjebb terasz határolja. Déli lezárása bizonytalan. Patton Gábor és Lebedy János ezt a dombot várnak tekintik, és feltételezik, hogy „egy összefüggő védel-

398. Máza-Barát-hegy. Helyszínvázlat

mi rendszer része volt ez a vár.”¹ A felszínen leleteket nem találtak, de feltételezik, hogy a „később-ronzkori, urnamezős kultúrához köthetők ezek a nagykiterjedésű erődítések. Figyelemreméltó az északkeleti oldalon a vár feljárója, mely többszörösen is sáncokkal megerősítve felügyelte a bejárást. A hegy északi lábát is végig meredekre alakították, bár itt ez a növényzet miatt nehezen érzékelhető.”

A dombot 2001-ben légi fényképeztem, és 2002-ben végeztem terepbejárást. Sem a légi felvételeken, sem terepbejáráskor nem találtam erődítésre utaló nyomokat. A terasz minden bizonnyal újkori, szőlőműveléssel kapcsolatos. A felszínen ottjártamkor igen magas fű és gaz volt, így leleteket sem ott, sem délebbre, a szántott területen nem találtam.

1 Patton Gábor levele Miklós Zsuzsának, 2002. február 24.

MÖZS-SÁNCI-DŰLŐ

A falutól Ny-ra, a Szekszárdra vezető közút és a vasút által alkotott háromszögben, a Gábszeg-tó K-i oldalán jelzi a két világháború között készült 1:25000-es térkép az Auf der Schanz nevet.¹ A hagyomány szerint itt ütköztek meg a kurucok, Béri Balogh Ádám vezetésével 1711-ben Heister generálissal.² (399. ábra)

399. Mözs-Sánci-dűlő. Helyszínvázlat

Terepbejárás

A térképen jelzett területet 1992-ben jártam be: az ÉK-DNy-i irányú, hosszan elnyúló dombhát – a felszíni nyomok alapján – természetesnek tűnik.³

Légi fényképezés

1996 óta rendszeresen fotózom ezt a dűlőt, egyértelműen sáncre utaló nyomok azonban eddig nem mutatkoztak. Csupán a 2000. november 23-i felvételen látható félkör alakú, illetve hosszanti világos sáv,⁴ amely talán egykori – immár szétszántott – sáncre utalhat. Ez azonban túlságosan bizonytalan ahhoz, hogy elfogadjassuk mesterséges földtöltésnek.

1 5461/2. szelvény.

2 TMFN 96/92. – 452. old.; A hagyomány az időpontban téved, mivel Béri Balogh Ádámot 1710. október 29-én elfogták, 1711. február 6-án pedig Budán kivégezték.

3 Miklós Zsuzsa terepbejárása, 1992. nov. 13.

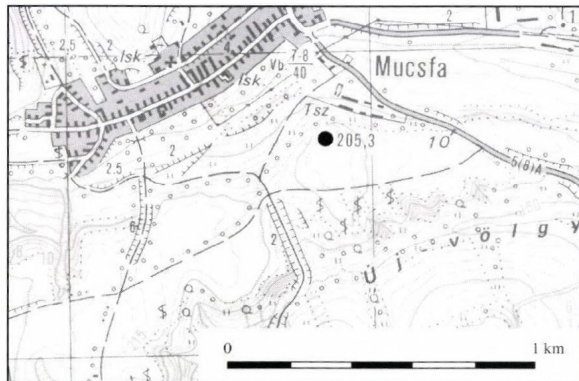
4 MTA RI Neg. sz. 189.674.

MUCSFA

Wosinsky szerint „A község déli oldalán levő, „Ratzenberg” nevű földerődítményen egy fekete szarukőből csiszolt, lapos golyó-alakú buzogány találtatott...”¹

„A község átellenében, a déli oldalon egy magas hegy emelkedik, mely a völgybe kelet felé mélyen benyúló, nagy földnyelvet alkotja. E földnyelv volt egykoron védművé átalakítva s kétségtelen nyomai északi oldalának egész hosszában manap is láthatók. A védmű keleti sarkát a závod-apari országút szeli. A nyugati oldalon egész hosszában meredek part húzódik, itt a mesterséges átalakításnak semmi nyoma sem látszik s valószínűleg már eredetileg sem volt ez oldal átalakítva, mert maga a természet nehezített meg ez oldalról a hozzáférhetést. Nyugati oldalán eredetileg valószínűen árok választotta el e földnyelvet a fensík többi részétől, az állandó földművelés azonban eltüntette azt már. Északi oldalán kettős sánczárók vonul a földnyelv egész hosszában és pedig felül egy kisebb s alatta egy jóval nagyobb. A sáncz felső szélétől egy 3 1/2 méter magas, meredek part nyúlik lefelé, hol a kisebb, 4,85 méter széles árkot találjuk, ez alatt pedig egy 40 m magas meredek part következik s ott van a második, 20 m széles sánczárók, melynek szélétől ismét meredek part nyúlik egészen a völgy aljáig. E méreteket a sáncz észak-keleti oldaláról, a závod-apari út mellett vettem fel, hol legimposansabban maradt meg az erődítmény alakja. E kettős árok nyugat felé jobban elenyészik, de tisztán kivehető egészen a völgy kezdetéig. A sáncz fensíkjának átmérője 320 m.

Magán a sánczon, Kramer nevű polgár dülőjén, állítólag égett emberi csontokkal teli urnák találtak volna, a sáncz északnyugati szögletében, az úgynevezett »erdész földjében« pedig nagyon sok a cserép, szén, égett föld s csont. A sánczon kívül, de közvetlen környékén is találtak régiségek, így a délkeleti részen, az »Aparer Höche« nevű dülőben sok a tűzhely és porladozó cserépdarab s ugyanonnet, a lelkes földjéről kaptam egy nagyon ritka (vékony s igen széles, félkör-alakú), csiszolt kőbaltának töredékét. Az északkeleti részen pedig az úgynevezett »Käsbuckel« dülőben szintén nagyon gyakoriak a tűzhelyek s cserepek, magam is találtam több, vessző mélyedést feltűnítő tűzpaddarabot s ugyane tájról kaptam egy igen nagy silex-nucleust. A sáncztól egészen Aparig terjedő völgy lejtőjén nagyon sok a porladozó cserépdarab.”²

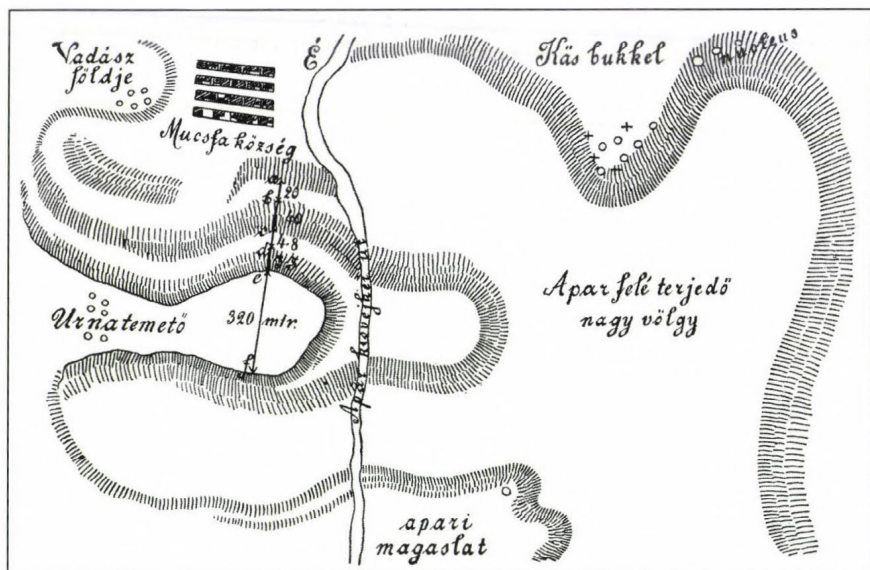

400. Mucsfa. Helyszínvázlat

Terepbejárás

A Wosinsky által leírt dombhát a falutól D-re, Ny-K-i irányban húzódik. Tengerszint feletti magassága 204,4 m, relatív magassága 55 m. (400. ábra)

Wosinsky leírása alapján többször is végeztünk itt terepbejárást, de erődítésre utaló nyomokat nem találtunk. A nagy kiterjedésű, lapos tetejű domb É, ÉNy és K felől meredek. A Ny-i oldalon meredek partot említ Wosinsky. Itt azonban csupán változó mélységű mélyút figyelhető meg. A Wosinsky által leírt teraszok újkorinak látszanak, és éppen ott helyezkednek el, ahol a domb meredeksége elég természetes védettséget nyújtott. A természettől nem védett D-i és Ny-i oldalon

401. Mucsfa. Wosinsky Mór rajza

viszont nincs nyoma átvágásnak, terasznak. A dombtetőn, a fiatal vetésben, illetve szántásban leletet nem találtunk.³ (401. ábra)

Az úttól K-re sok bronzkori és újkőkori cserép található. Úgy látszik, hogy a hármastagolású domb két hosszanti oldalán 10-15 m széles terasz húzódik, a domb folytatása felől pedig árok választotta el a lakóterületet. Mindez azonban nem egyértelmű bizonyíték arra, hogy itt egykor földvár lehetett.⁴

Légi fényképezés

1998 óta több alkalommal fényképeztem a dombot, de erődítésre utaló nyomokat így sem találtam.

1 Wosinsky (1896) I. 190.

2 Wosinsky (1896) I. 261-262. old., képpel.

3 1985: Miklós Zsuzsa, Nováki Gyula, Sándorfi György, Skerletz Iván; 1997: Miklós Zsuzsa terepbejárása.

4 RKM 2001, 193.

NAGYKÖNYI-SÁG-HEGY/BAGÓ-HEGY

A falutól D-re, a Túr-víz és Vörös-víz között É-D-i irányban húzódó dombhát a szakirodalomban Ság-hegyként szerepel, Tolna megye földrajzi nevei szerint viszont Bagó-hegynek nevezik. A hagyomány szerint a török hódoltság idején vár állt rajta. Ugyanitt kb. 8-10 m széles bevágás, Vaskapu látható.¹ (402. ábra)

Wosinsky megfigyelései szerint ezen a hegygerincen, „az »alsó-inokai« malom átellenében, még a laicusnak szeme is megakad egy 8,30 méter mély s felül 10-15 méter széles bevágáson, melyet most is »Vaskapu«-nak neveznek. Innét délfelé egy 293 m hosszú s 50 méter széles hegyhát után a második, 14,90 méter mély s az előbbeninél jóval szélesebb, mesterséges bevágás (Vaskapu) következik. Ez után találjuk déli irányban a tulajdonképpeni védművet, melynek fensíkja 387 méter hosz-

szű, 120 m széles, s ennek nyugati oldalán egy 55 méter széles terrassozás vonul végig. A sáncz déli végét széles bevágás választja el a hegyláncz többi részétől. E legutolsó, mesterséges bevágás már betemetetett, de azért még tisztán kivehető. A két „Vaskapu” közötti keskeny hegyháton nem látszik a terrassozásnak semmi nyoma s csak elővédművét képezte a tulajdonképeni nagy sáncznak. Ez elővédmű jelenleg legelő s így csak egyetlen-egy szemcsés anyagú edénytöredéket találtam a felszínen. A tulajdonképeni sáncz már szántott terület s itt elég sok porladozó edénytöredéket s hasogatott kőeszközt találtam már a föld felszínén. Különösen sok hasogatott kőeszközt (tűzköveket) találnak a sáncz keleti oldalán, a vörösvízi völgyben, melynek egyik nagyobb tábláját tűzkő-dülőnek nevezik. E sánczon porladozó edénytöredékeken kívül 42 silex- és jaspis-darabot találtam...”²

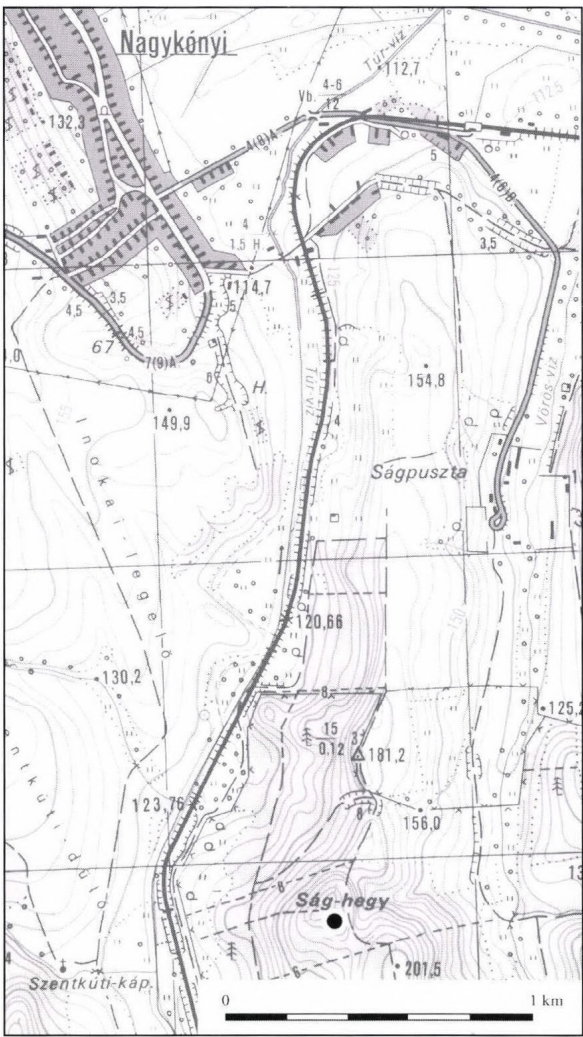
Terepbejárás

Patek Erzsébet terepbejárás során nem talált mesterséges erődítési nyomot. Ásatás nélkül csak feltételesen kapcsolja a lelőhelyet az urna-síros kultúrához.³

2005 májusában megnéztem a Sághegyet: a hegy erődítésre alkalmas, de a K-i oldal enyhén lejtő, és itt nincs nyoma erődítésnek. É-i végén egy szakaszon mélyút látható, amely akár átvágás is lehetett. Ez K felé sekélyen bemélyedő mélyútban folytatódik. A hegy D-i végén természetesnek látszó nyereg van. A Ny-i oldal meredek. Leletet nem találtam.⁴

A fentiek miatt a Ság-hegyet nem tartom erődítettnek.

1 TMFN 19/230. 122. old.
2 Wosinsky (1896) I. 255–256.
3 Patek (1968) 60–61.
4 RKM 2005, 278.

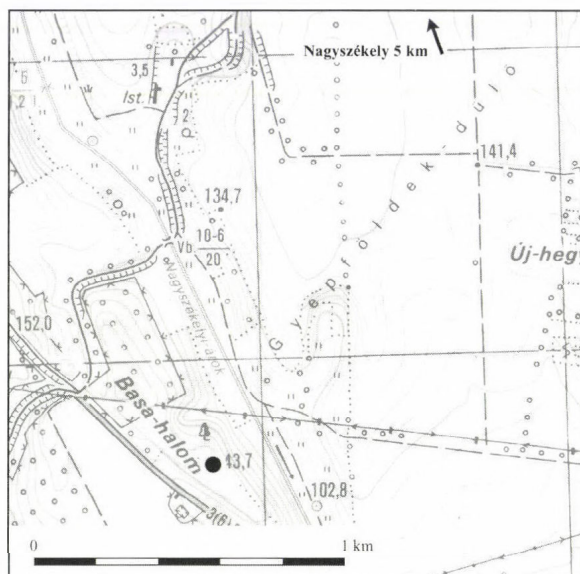

402. Nagykovács-Sághegy. Helyszínvázlat

NAGYSZÉKELY-BASAHALOM

A falu határának DK-i szélén, a Csillag-völgy feletti, hosszan elnyúló ÉNy-DK-i irányú domb te-
tején mesterséges halom emelkedik. Tengerszint feletti magassága 143,7 m, relatív magassága kb.
9 m. (403. ábra)

A hagyomány szerint „Dónat, szántóföldek, rét és legelő, mind Uri birtok, ennek közepén egy
emelkedettebb hegyen egy nagyszerű domb van, melyet kuruczdombnak neveznek, és az a’ véle-
mény, hogy ez a’ régi háborús időkbe lett itt felhányva.”¹ Ez a domb nagy valószínűséggel azonosít-
ható lelőhelyünkkel.

403. Nagyszékely-Basahalom. Helyszínvázlat

A halmot név nélkül jelzi az I. katonai felmérés.² Az 1973-as kiadású 1:10 000-es térképen Basahalom néven szerepel.³

Kutatástörténet

A Basahalom elnevezés először Wosinskynál tűnik fel, aki egyúttal az első pontosabb leírást adja a halomról: Csillagmajornál van egy 164 m (felül 13 m) átmérőjű, a részsűjén 3 m magas mesterséges halom.⁴ Ugyanő közli, hogy itt egy szépen díszített hátú római kori bronzfibulát találtak.⁵ Dénes József a terepbejárások, a felmérés és az ásatás ismeretében a királyi motték között tartja számon a lelőhelyet.⁶

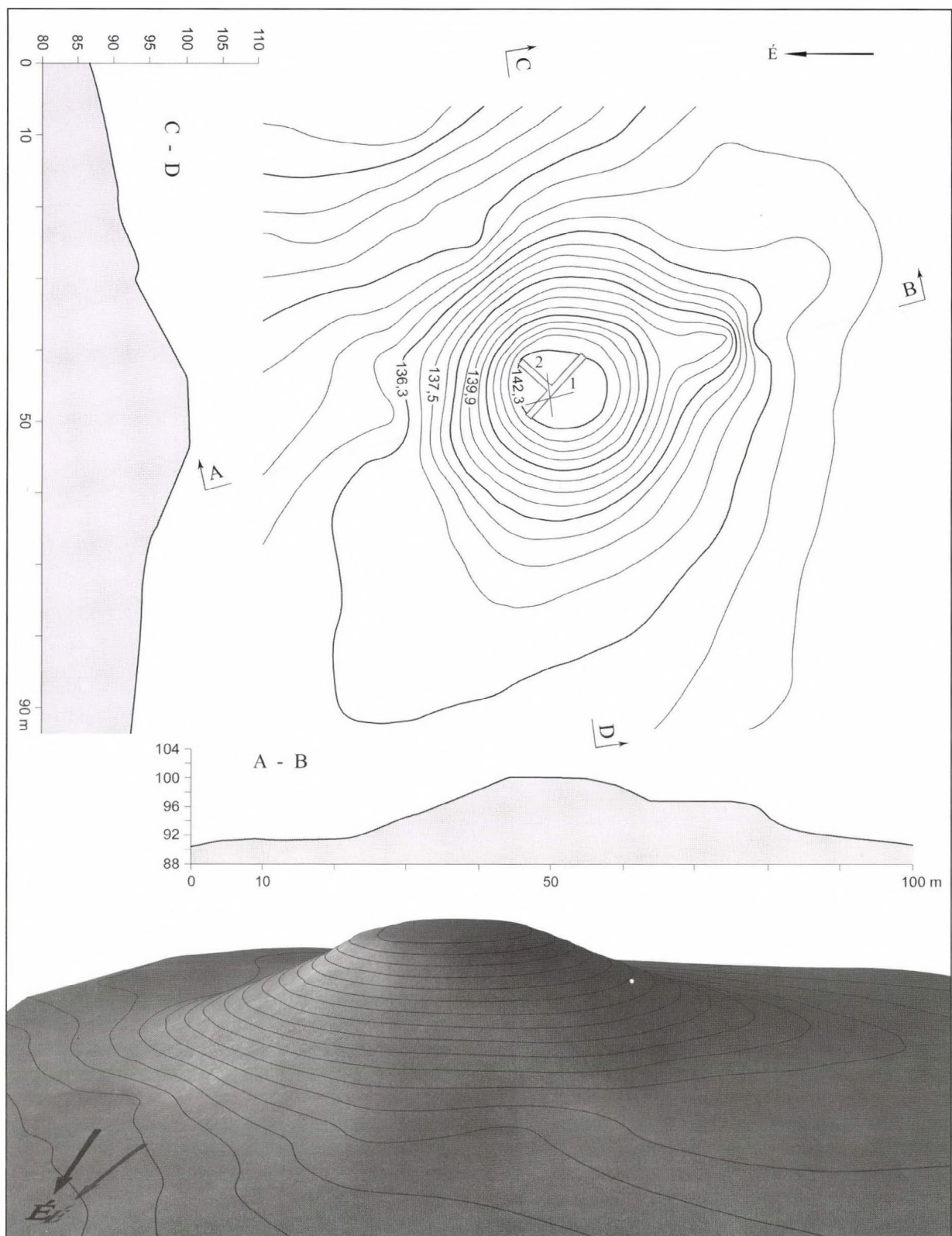
Terepbejárás, felmérés

Az 1993. évi terepbejárásom után a geodéziai felmérést 1995-ben készítettük el Nováki Gyulával. (404. ábra)

A halom oldalát és tetejét is sűrű bozót fedi. A felszínen nem találtunk leleteket. A csonkakúp alakú halom tetejének átmérője 11 m (0,0095 ha), környezetéből kb. 9 m-rel emelkedik ki. A lapos, kerek tető széle az É-i oldalon kissé magasabb, mint a belső rész. Oldala egyenletesen meredek. Az ÉNy-i oldalon azonban keskeny gerinc indul ki az oldalából. A lelőhely – alakja, méretei alapján – motténak látszik. Miután felszíni lelet nincs, ásatással szeretnénk volna tisztázni a domb jellegét, korát.

Ásatás

1997-ben a domb tetejét két kutatóárokkal vágtuk át. Mindkét árok metszetében jól látható, hogy mesterségesen felhányt halomról van szó. Középen egy kerek, függőleges falú gödröt találtunk, amelynek betöltéséből néhány apró állatsont töredék került elő. A lapos aljú gödör alatt egy másik, lényegesen nagyobb gödör mutatkozott. Ez nagyjából ovális lehetett, laza betöltése jól elválzik a mesterségesen felhányt, megdöngölt talajtól. Itt is néhány állatsont töredéket találtunk. Ennek a gödörnek csak kis részletét tudtuk feltárni; 4,25 m mélységben omlásveszély miatt abbahagytuk a bontását.⁷

404. Nagyszékely-Basahalom. Szintvonalas felmérés: Nováki Gyula, terepmodell: Réti Zsolt

Ezzel az ásatással tehát csak annyit tudtunk bizonyítani, hogy a domb mesterséges, de korát megállapítani nem lehetett. Ha motténak építették, akkor talán nem fejezték be, mivel épületre és esetleges paliszádra utaló nyomot nem találtunk. Ha esetleg volt rajta épület, az csakis felszíni építmény lehetett, és az nyomtalanul elpusztult. A másik lehetőség, hogy ez az objektum sírhalom volt. Ezt viszont csak teljes feltárással lehet egyértelműen bizonyítani.

1 *Gaál-Kőhegyi* (1977) III. 283.

2 Coll. XII. Sect. 27.

3 705-114. szelvény.

4 *Wosinsky* (1896) II. 592.

5 *Wosinsky* (1896) II. 798.

6 *Dénes* (2003) 8. Kézirat.

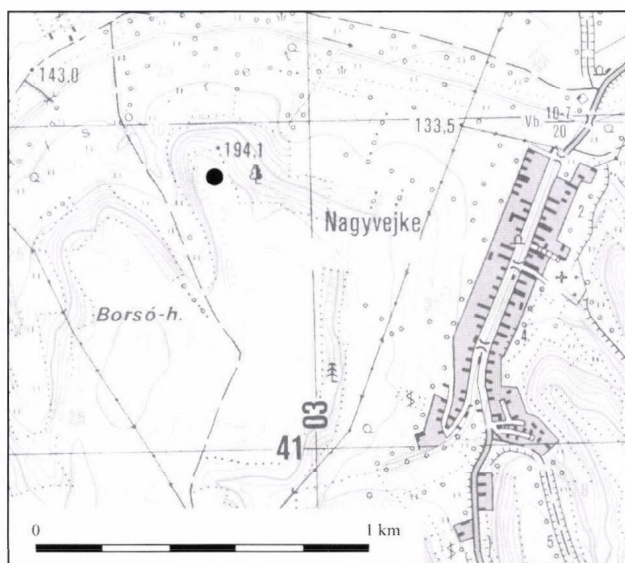
7 Rég. kut. 1997, 183-184.

NAGYVEJKE-BORSÓ-HEGY

Wosinsky Mór a Kisvejkéről Nagyvejkére vezető völgyben jelez földvárat: „a Trapp-féle malom fölötti, még most is tisztán kivehető, praehistoricus erődítményen egy kőbaltát találtatott...”¹

Ez a lelőhely minden bizonnyal azonosítható a jelenleg Borsó-heggynek nevezett, É-D-i irányú dombbal. Állítólagosan erődített voltára Csiszér Antal aparthanti lakos hívta fel figyelmemet.

A falutól Ny-ra kb. 1 km-re, a Kisvejkei-patak D-i oldalán emelkedik a Borsó-hegy: É, K és Ny felől meredek oldalú, D felől összeszűkülő nyereg határolja. (405. ábra) Oldalát sűrű bozót fedi, tetejét szántják. Itt elég sűrűn fordulnak elő bronzkori cserepek, és több paticsos, szürke folt is megfigyelhető. A nyereg felől sötét sáv mutatkozik. A másik három oldalon, illetve elsősorban az É-i oldalon – Csiszér Antal szerint – teraszozás látható. A domb orrán – lombmentes időszakban – valóban látható egy terasz, a dombtetőtől lejjebb kb. 15 m-rel. Ez azonban – véleményem szerint – nem erődítés nyoma, hanem egykori földművelésre utaló szántási határ. A domb ugyanis enyhén, egyenletesen lejt a teraszig, onnan lefelé pedig hirtelen meredekbe vált át. Ez a terasz elsősorban a domb orránál figyelhető meg, a két hosszanti oldalon alig látható, és ott is inkább szántásra utal. A légi felvételen is látható mélyedés, amely a domb É-i végét elválasztja a D-i folytatástól, szintén természetes eredetű, amely a K-i oldalon húzódó vízmosásba torkollik.²

405. Nagyvejke-Borsóhegy. Helyszínvázlat

406. Nagyvejke-Borsóhegy. Légi felvétel (2003. február 28.)

A terepbejáráson megfigyelteket megerősítik a hóban készült légi felvételek. (406. ábra)
A fentiek alapján ezt a lelőhelyet nem tekintem földvárnak, hanem csupán magaslati telepnek.

1. *Wosinsky* (1896) 192.

2. *Miklós Zsuzsa* terepbejárása, 1997, 1998.

NAK-NOSZTÁNY

A Nak határához tartozó Nosztány pusztá környékén a 19. század óta „régi vár dűledékei”-t említik.¹ *Wosinsky* Nosztány-Hanzli dűlőben négyszögű földsáncról ír: A „Hanzli nevű dűlőben, egy széles völgy nyugati végénél, négyszögű földsáncz áll, s ugyanazon völgy kanyarulatánál, ... római téglák darabjait találtam. A körülötte elterülő szántóföldeken nagyobb területen hevernek iszapolt agyagú s korongon készült edények töredékei, melyek egyikén hullámvonalas díszítést találtam. Állítólag ugyanitt nagy, faragott köveket, ezüst és réz pénzeket, valamint rézből készült sodronytercseket találtak volna.”²

A *Wosinsky* által jelzett terület környékén többször végeztem légi felderítést – eredmény nélkül.

1296 előtt Sándor fia Mojs egy hatalmaskodás során a pécsi püspök nosztányi birtokközpontjáról (curtis) többek között ezer kisebb-nagyobb állatot, nemesektől, jobbágyoktól ingóságokat vitt el; a temetőt és egyházat is kirabolta.³

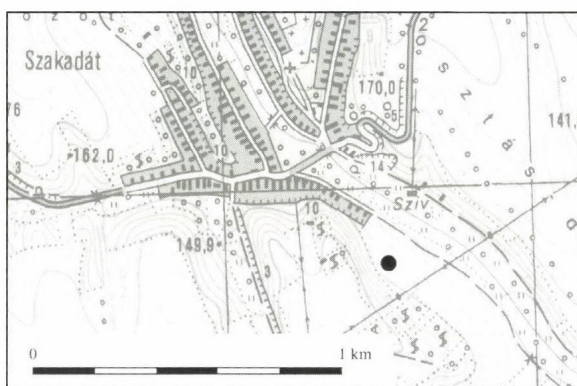
A helytörténeti irodalomban erre az oklevélre hivatkoznak a várral kapcsolatban.⁴ Az oklevélben azonban várról nem esik szó, csupán a curtist említik, amelyről azonban nem tudunk közelebbit.

A templom maradványai a 18–19. század fordulóján még álltak, mert ekkortájt egy vizitáció „Nosztány pusztán ősi templomromot” említ.⁵ A várról azonban nem tudunk közelebbit, volt-e egyáltalán, és ha igen, hol állt. Ennek tisztázásához további légi felderítések, terepbejárások szükségesek.

- 1 Fényes (1851) 333; Gerecze (1906) 896.
- 2 Wosinsky (1896) II. 785.
- 3 Szentpétery – Borsa (1987) 4076. reg; K. Németh (2006) 131; Fejér VI/2. 17–20. (Sloztam olvasattal).
- 4 Kiss (1984) 414.
- 5 K. Németh (2006) 131.

SZAKADÁT-TÖRÖK-DOMB

A hagyomány szerint egykor ide temettek el a törökök egy agát vagy béget, majd mindegyik katonára egy-egy sapka földet vitt föléje. Így egy kis domb emelkedett a sír felett.¹ (407. ábra) Miután

407. Szakadát-Török-domb. Helyszínvázlat

esetenként az ilyen típusú helynevek mesterséges halomra, mottéra utalhatnak, a térképen jelzett helyen és környékén több alkalommal végeztem terepbejárást és légi felderítést. Erődítésre, mesterséges dombra utaló jeleket azonban nem találtam.²

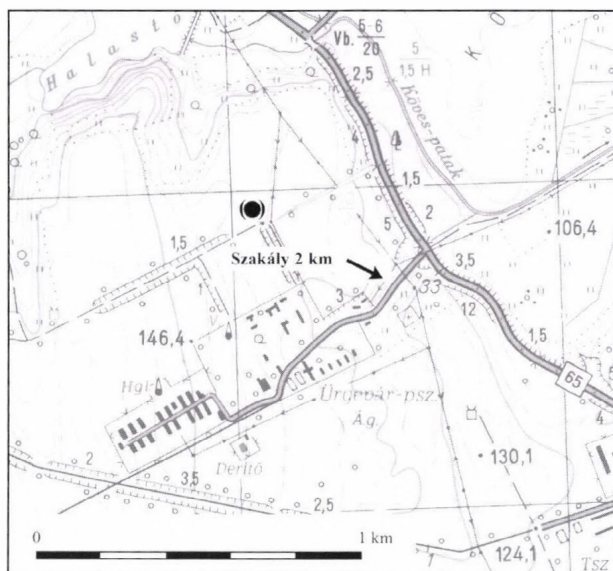
- 1 TMFN 26/73. 145. old.
- 2 Miklós Zsuzsa terepbejárása, 1992.

SZAKÁLY-ÜRGEVÁR

A falutól Ny-ra, a Köves-patak D-i partján emelkedő domb Wosinsky szerint hétszeres teraszozással erődített. Megfigyelései szerint az ÉK-i lejtőn látszanak legtisztábban a teraszok, az É-i oldalon azonban alig látszanak. K-en és É-on széles völgy határolja a dombot, Ny és D felől pedig mesterséges árokkal választották el a domb folytatásától.¹ (408. ábra)

Terepbejárás

Torma István megfigyelései szerint a Wosinsky által jelzett erődítésnek csak elmosódott nyomai láthatók, éppen az előreugró részt a fennsíkkal összekötő részen hiányzik.² Jelenleg a domb orrán, az ÉK-i végén több terasz is látható, ezek azonban a földműveléssel kapcsolatosak. A dombnak ez a része erdős, bokros, a teteje szántó. Oldalán nincs erődítési nyom.³

408. Szakály-Ürgevár. Helyszínvázlat

Légi fényképezés

1998 márciusában fiatal vetésben fotóztam a lelőhelyet, de egyértelműen földvárra utaló nyomok nem mutatkoztak.⁴ A későbbi átrepülések során sem láttam erődítési nyomokat.

Leletek

Wosinsky mészbetétes edénytöredékeket talált a dombon.⁵ Torma István neolitik és kora bronzkori cserepeket gyűjtött. A felszíni és légi megfigyelések szerint azonban itt erődítésnyom nincs, a lelőhely nem tekinthető földvárnak.

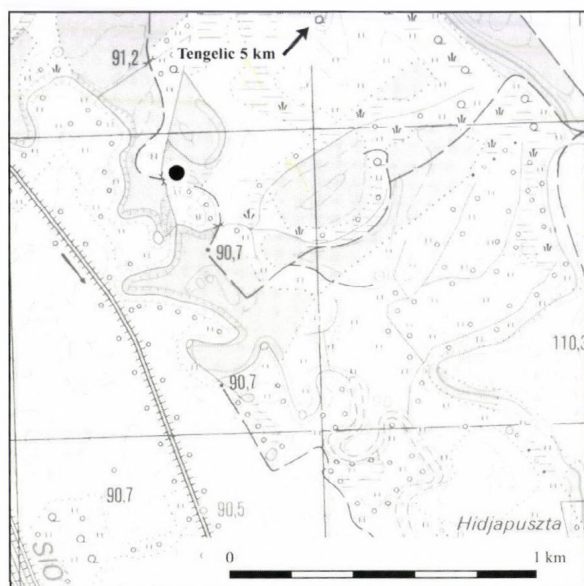
- 1 Wosinsky (1896) 274–275.
- 2 Torma István terepbejárása, 1962. okt. 6. (124. lelőhely).
- 3 A Szerző terepbejárása, 1998.
- 4 1998. márc. 4. – MTA RI Neg. sz. 178.264–265.
- 5 Wosinsky (1896) 275.

TENGELIC-TÖRÖK-DOMB

A lelőhely a falutól DNy-ra, a Sió-Sárvíz mocsarai között található. Tengerszint feletti magassága kb. 96 m, relatív magassága 6–7 m. (409. ábra)

Kutatástörténet

Az 1860. évi kataszteri térképen Nagy halom néven szerepel.¹ Első leírását Wosinsky Mórnak köszönhetjük: „... magasan emelkedik ki egy szépen conservált ősi várhegy. ... E védmű meredek oldalfalait széles terrass veszi körül, fensíkja azonban alig 5 lépés széles s így kétségtelen, hogy nem tulajdonképeni földvár volt, hanem kies berekben pogány áldozó-hely.”²

409. Tengelic-Török-domb. Helyszínvázlat

Csalogovits 1934-ben járt itt: „... A Sárvíz keleti partjához közel, a völgyfenéken a medinai halomhoz hasonló, s azzal még méreteiben is megegyező mesterséges dombra akadtam. Érdekes, hogy ezen szintén hallstattkori tumulus eredetét a nép ugyancsak »török«-időkre vezeti vissza.”³

Dénes József – Szedres-Hidja-puszta néven – a terepbejárások és a felmérés ismeretében királyi földhalomvárnak tekinti a lelőhelyet.⁴

Terepbejárás

A mocsárból erősen kiemelkedő domb mesterséges halomnak tűnik. Jelenleg a teteje és az oldala is erősen bolygatott: Az oldalából két helyen is földelhordás nyomai látszanak, Hegedűs János, a környék egykori kerületvezető erdésze szerint a közeli Sió töltéséhez hordtak belőle földet. A teteje sem egyenletes, sok kisebb-nagyobb gödör, rókalyuk mélyed bele. Perem, sánc nem látszik. Árok nem veszi körbe, de az egykor mocsaras terület miatt erre talán nem is volt szükség.

A dombnak határozott vár-jellege nincs. Tetejének átmérője kb. 15 m. Oldala körben meredek, a bolygatások miatt azonban ma már nem dönthető el, hogy valóban volt-e körbefutó terasz. Az egész dombot – helyenként elég sűrűn – fedik a fák, bokrok.⁵

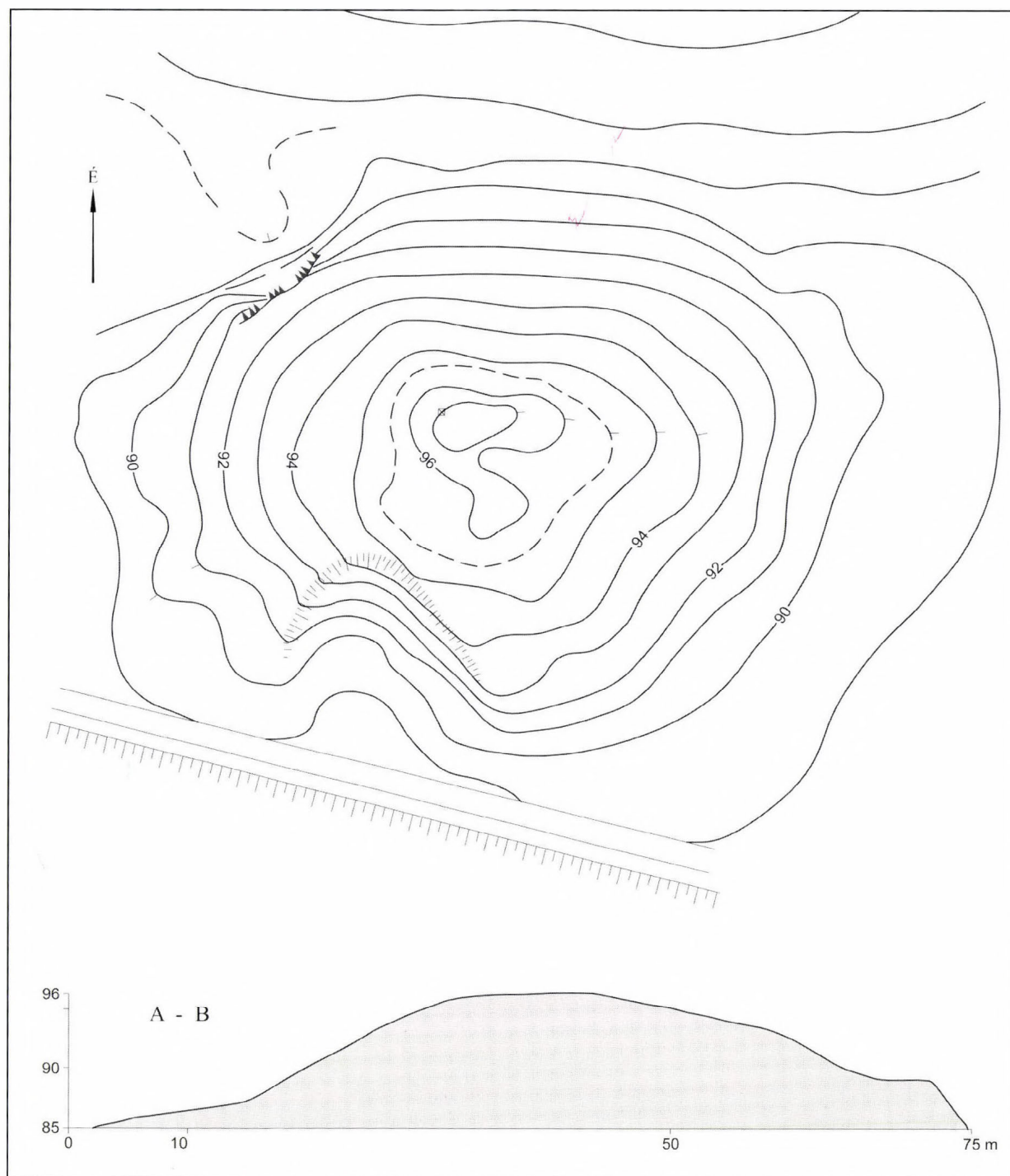
Felmérés

Az első felmérést 1993-ban készítettük el Nováki Gyulával. Akkor a lelőhely területe erősen bozós volt. 2003 őszén újramértük a dombot. (410. ábra) Az 1993. évihez képest jobb volt a helyzet, a bozót kevésbé volt sűrű. Felszíni leletet akkor sem találtunk. A domb tetején a humusz – a bolygatások falán mérve – kb. 20 cm vastag. A Ny-i oldalon levő bányafalon viszont egységes sárga talaj látszik.

Összegzés

Dénes József feltételezi, hogy ez a lelőhely királyi curtis lehetett.⁶

Szerintem ez a halom – jelenlegi formájában – inkább lehetett sírhalom, mint motte. Legalábbis az erődítésnek felszíni nyoma nincs. A kérdés eldöntéséhez mindenképpen ásatás szükséges.

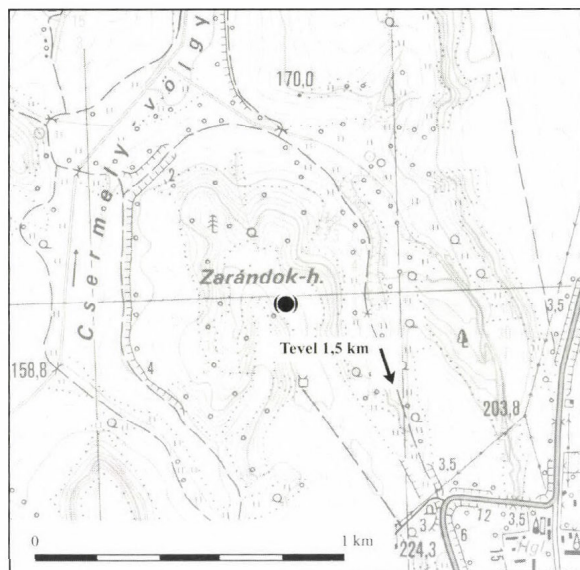

410. Tengelic-Török-domb. Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula, 1993)

- 1 TMÖL K 45.
- 2 *Hőke* (1982).
- 3 SZWM Adattára 1934-48.
- 4 *Dénes* (2003) 9. Kézirat.
- 5 Miklós Zsuzsa és Nováki Gyula terepbejárása, 1993, 2001, 2003.
- 6 *Dénes* (2004).

TEVEL-ZARÁNDOK-HEGY

Wosinsky szerint „A Tevel és Hőgyész közötti országuton, a teveli városmalomtól rézsutosan északnyugat felé, egy magas hegynek fensikjáról három, mesterségesen készült, mély bevágás nyílik a Tevel-Hőgyész közötti széles, mocsaras völgyre. Itt kétségtelenül őskori védművel van dolgunk, melynek védsystemája egészen elűtő megyénk többi, sánczyűrűvel övedzett védműveitől...”¹ (411. ábra)

411. Tevel-Zarándok-hegy. Helyszínvázlat

A fent leírt hely a jelenleg Zarándok-hegynek nevezett dombvonulattal azonosítható. A domb tetejét szántják, illetve legeltetik, oldalát fenyőerdő fedi. Terepbejárás során csupán természetes mélyedéseket találtam, mesterséges, erősítési nyomok nem mutatkoztak. A felszínen leleteket nem találtam.²

1 Wosinsky (1896) 279.

2 Miklós Zsuzsa terepbejárása, 1993.

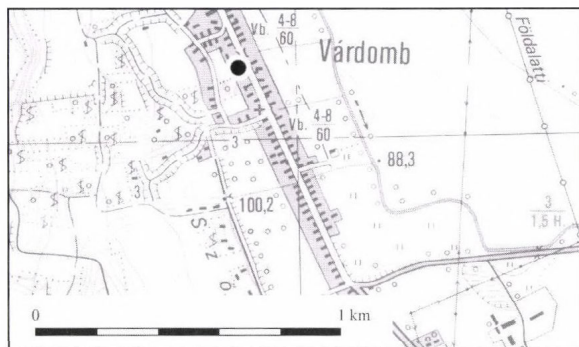
VÁRDOMB

Kutatástörténet

Az 1876. évi régészeti kongresszusi kötetben – Hőke Lajosra hivatkozva – Várdombon őskori erődtérny szerepel.¹ Hőke Lajos később – részletezés nélkül – „avar győr”-t említ innen.²

Wosinsky a falu neve alapján feltételezi egy őskori földvár létét, már csak azért is, mivel Rómer a kongresszusi kötetben hivatkozik ilyen lelőhelyre. Wosinsky szerint a falu feletti hegyoldal majdnem végig teraszozott, de ezt inkább természetes eredetűnek tartja. Megjegyzi azonban, hogy ezen a területen éltek a bronzkorban, hiszen a szőlőkben sok bronzkori leletet talált ő is és mások is.³

Wosinsky szerint a jelenlegi Várdomb falu az itt elhelyezkedő római várról, Ad Statuas-ról kapta nevét. A falu É-i végén, egy kis dombon állt erődtérny területén hosszú alapfalakat, peremes téglákat találtak.⁴ (412. ábra) Helyesnek tartja Wosinsky meglátását Visy Zsolt: az új eredmények (kü-

412. Várdomb. Helyszínvázlat

lőnböző földmunkák során felszínre került falmaradványok, valamint a falu feletti domboldalon előbukkant sírok) is azt támasztják alá, hogy a római erőd, Ad Statuas a település középrészén, a legmagasabb helyen épült fel.⁵

A fentiek ismeretében Dénes József mégis ugyanerre a helyre loklizál egy mottét, amely szerint valószínűleg királyi udvarhelyen állt.⁶

1 Rómer (1878) II. 101.

2 Hőke (1882).

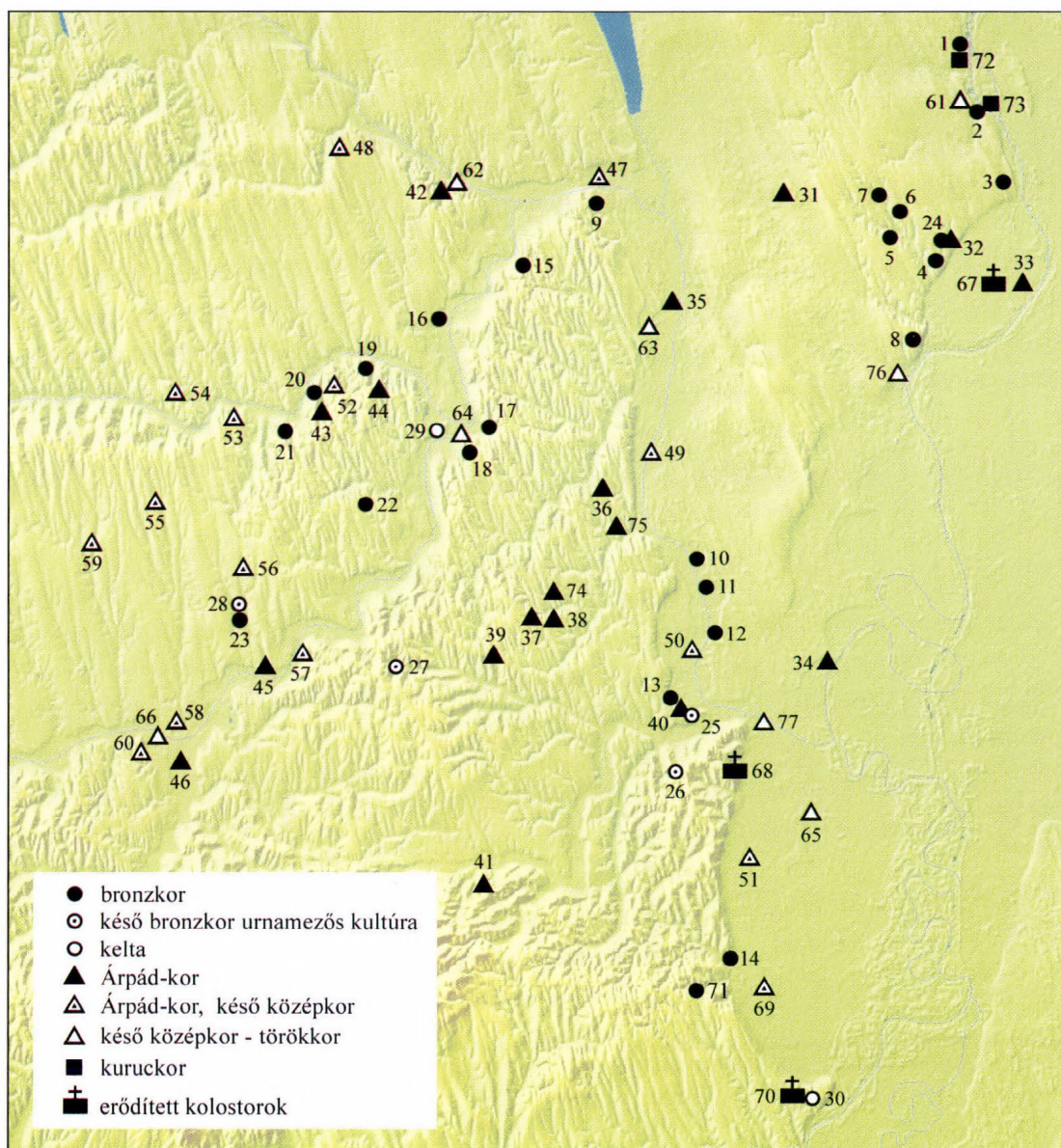
3 Wosinsky (1896) 511.

4 Wosinsky (1896) 650.

5 Visy (2000) 96.

6 Dénes (2003).

A LELŐHELYEK ÁTTEKINTŐ TÉRKÉPE

- 1 Dunaföldvár-Macskalyuk
- 2 Dunaföldvár-Kálvária
- 3 Bölske-Vörösgyár
- 4 Bölske-Hadai-hegy 1.
- 5 Bölske-Bolondvár
- 6 Bölske-Szélesdombi-dűlő
- 7 Dunaföldvár-Gyűrűs tábla
- 8 Paks/Dunakömlőd-Bottyánvár (Sánchegy)
- 9 Simontornya-Mozsi-hegy
- 10 Szedres-Hidja-pusztá
- 11 Szedres-Horgásztanya
- 12 Szedres-Kajmád
- 13 Harc-Várhegy

- 14 Alsónyék-Gubaci-hegy
- 15 Tolnanémedi-Nebojsza
- 16 Pincehely-Tamási útra dűlő
- 17 Gyöng-Gerenyás
- 18 Szárazd-Vaskapu
- 19 Tamási-Henye
- 20 Tamási-Dorombos
- 21 Pári-Schanzberg
- 22 Gyulaj-Pogányvár
- 23 Döbrököz-Tűzköves
- 24 Bölske-Hadai-hegy 2.
- 25 Sióagárd-Leányvár
- 26 Kakasd-Schlossberg

27 Mucsi/Lengyel-Sánc	53 Nagykónyi-Eledény
28 Döbrököz-Kétvíz köze	54 Értény-Képesfai dűlő
29 Regöly-Sánc	55 Szakcs-Leányvár
30 Bába-Öreghegy	56 Dalmand-Sánc
31 Németkér-Közlegelő	57 Döbrököz-Vár
32 Bölcske-Hadai-hegy 3.	58 Dombóvár-Szigeterdő
33 Madocsa-Alsónyilas	59 Nak-4. tábla
34 Tolna	60 Jágónak-Dáróvár
35 Bikács-Belső-sziget	61 Dunaföldvár-Vár
36 Gyöng-Szabaton	62 Ozora-Várkastély
37 Murga-Schanz (Sánc)	63 Sárszentlőrinc-Birkajárás
38 Felsőnána-Szállás-hegy	64 Szárazd-Gerenyás
39 Tevel-Schanzenberg	65 Őcsény-Oltovány
40 Harc-Cukorhegy	66 Dombóvár-Gólyavár
41 Váralja-Várfő	67 Madocsa-templom
42 Ozora-Kálvária	68 Szekszárd-Vár
43 Pári-Kleine Schanz	69 Báticasék-Ciszterci apátság
44 Regöly-Pogányvár	70 Bába-Klastromhegy
45 Dombóvár-Szarvasd	71 Báticasék-Gesztenyész
46 Kaposszekcső-Leányvár	72 Dunaföldvár-Bottyánsánc
47 Simontornya-Vár	73 Dunaföldvár-Felső-sziget
48 Felsőnyék-Várhegy	74. Felsőnána-Ónána
49 Kajdacs-Sánc	75. Kölesd-Csonthegey
50 Sióagárd-Janyavár	76. Paks-Palánk
51 Decs-Etevéra	77. Szekszárd-Jenipalánk
52 Tamási-Várhegy	

ÖSSZEFOGLALÁS

A Tolna megyei várak kutatását az 1980-as évek elején kezdtem el. A hagyományos módszereken (szakirodalom, múzeumi adattárak, levéltárak, terepbejárások, ásatások) kívül 1990-től a légi felderítést, légi fényképezést is alkalmazom, kis magasságban készült felvételek készítésével. Ezek segítségével a már teljesen szétszántott sáncok, árkok is észlelhetők, dokumentálhatók; a geodézi-ai felmérések kiegészíthetők. A több mint 20 éves kutatómunka eredményeként a jelenlegi Tolna megyében (nem számítva a Visy Zsolt által felderített római őrtornyokat, táborokat) 77 lelőhely tekinthető biztosan várnak, közülük 31 őskori (bronzkortól a kelta korig), 46 az Árpád-kor-kuruc kor közötti időszakból származik. A bizonytalan korú/rendeltetésű objektumok száma 21. Hét – különböző forrásokból ismert – lelőhely azonosítatlan, 23, korábban várnak tekintett objektumról pedig bebizonyosodott, hogy – a jelenlegi felszíni nyomok alapján – nem tekinthetők erődítettnek. Az utóbbi három csoportnál a korábbi szakirodalomban, illetve terepbejárásaim, légi felderítéseim során felmerült, hogy esetleg erődítettek, ezt azonban csak ásatással lehetne bizonyítani vagy cáfolni. A hat, azonosítatlan lelőhely többnyire Wosinsky kutatásaiból ismert, de mára már elpusztultak, vagy a bizonytalan lelőhely-meghatározás miatt nem tudtam lokalizálni őket.

A Tolna megyei várak többsége – korszaktól függetlenül – erősen lepusztult állapotú. Ennek legfőbb oka a magasabb dombokon a szőlőművelés, alacsonyabb helyeken pedig az utóbbi évtizedek intenzív talajművelése, valamint a fenti tevékenységekkel elindított erózió.

ŐSKOR

Az őskori kultúrák belső kronológiai kérdéseivel, a földvárak társadalmi, történelmi szerepével nem foglalkozom. Ilyen jellegű értékeléshez sok ásatásra (a sánc, illetve árok átvágására is!) lenne szükség. Az eddigi kutatások során azonban – *Mucsi/Lengyel* és *Regöly* kivételével – egyetlenegy őskori sáncot, árkot sem vágta át. Ezért pl. a több kultúra által folyamatosan, vagy hiátusokkal lakott, egyébként ásatással kutatott lelőhelyek esetében sem tudjuk, hogy melyik periódusban készült a földvár.

A Tolna megyei földvárak közül – az eddigi kutatások szerint – 30 bizonyult őskorinak. Ezek többsége a bronzkor valamelyik szakaszából származik. A 30 lelőhelyből csupán öt helyen (*Bölcske-Vörösgyár*, *Dunaföldvár-Kálvária*, *Dunaföldvár-Macskalyuk*, *Mucsi/Lengyel-Sánc*, *Regöly-Sánc*) volt nagyobb ásatás, illetve Wosinsky néhány próbaárkot húzott *Gyöng-Gerenyáson* és *Tamási-Doromboson*. A leletek zöme tehát felszíni: terepbejárás alkalmával vagy bolygatásnál kerültek elő. Éppen ezért, miután rétegmegfigyelésre csak az említett 5 esetben volt lehetőség, több lelőhelynél nem lehet eldönteni, hogy a bronzkoron belül mikor készült az erődítés.

A Kr. e. 1900–1700 közötti *kora bronzkort* 7 lelőhely képviseli, közülük *Döbrököz-Tűzköves* a késő Vucedol-korai Somogyvár-Vinkovci kultúra; a *Pincehely-Tamási útra dűlő*ben levő földvár a Somogyvár-Vinkovci kultúra időszakából származik. Két lelőhelyen zóki és mészbetétes leletek is előfordultak, ezeknél egyelőre nem lehet eldönteni, hogy az erődítést melyik kultúra népe készítette.

A kora bronzkori földvárak közül három helyezkedik el a Duna völgyét kísérő löszparton (mind-egyik a nagyrévi kultúra idejéből származik (*Dunaföldvár-Kálvária* és *Bölcske-Hadai-hegy 1–2*); *Bölcske-Bolondvár* ettől nyugatabbra, a Gyűrűs-patak mentén; a többi a megye Ny-i felén található, kisebb patakok (*Döbrököz-Tűzköves*, *Gyulaj-Pogányvár*), illetve a Kapos völgyében (*Pincehely-Tamási útra dűlő*, *Tolnanémedi-Nyebojsza*). Relatív magasságuk 19–125 m között váltakozik; alapterületük 0,77–4 ha közötti. Az erődítés során felhasználták és továbbfejlesztették a természetes védettséget. A domb folytatásától általában egy árokkal választották el a lakóterületet. Ez az árok többnyire természetes eredetű horhoshoz kapcsolódik. Többszörös árkot *Döbrököz-Tűzköves*en

figyelhetünk meg. Az egykori árkok jelenleg már általában terasz formájúak; néhány esetben még látható, hogy ott egykor árok és sánc nyújtott védelmet. Máshol viszont (*Döbrököz–Tűzköves, Pincehely–Tamási útra dűlő*) a légi fotókon látható elszíneződések jelzik az elszántott árkokat. Dunaföldvár–Kálvária kivételével az erődítésen kívül a külső telep nyomai is megfigyelhetők.

A kora bronzkort a Dunántúl nagy részén a kisapostagi kultúra zárja le. Ennek szerves továbbfejlődéseként alakult ki a mintegy 500 évig (Kr. e. 1900/1800–1400/1300) élő *dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája*, amelynek D-dunántúli csoportja a mai Tolna és Baranya megye területén terjedt el.¹ Tolna megye ÉNy-i része, a Kapostól É-ra az É-dunántúli csoporthoz tartozik; az elterjedés keleti határát a Börzsöny, a Vértes és a Balaton K-i széle határozta meg. A népesség később keletebbre, a Sárvízig is előrenyomult. Tolna megye délebbi részein a Sió és a Kapos folyása határolta a kultúra területét. A D-dunántúli csoport a Sió és a Kapos által határolt területen terjedt el, csupán a Kapos torkolatánál lépte át kissé a folyót.²

Két földvárnál a felszíni nyomok alapján nem dönthető el, hogy a kisapostagi vagy a mészbetétes kultúra népe készítette-e az erődítést (*Gyulaj–Pogányvár, Tolnanémedi–Nyebojsz*). A mészbetétes kerámia kultúráját 5 földvár képviseli: *Harc–Várhegy és Simontornya–Mozsihegy* a Sió mentén, *Szárazd–Vaskapu* a Kapos–Koppány torkolatánál, *Tamási–Dorombos* és feltehetően *Tamási–Henye* pedig a Koppány völgyében helyezkedik el. Relatív magasságuk 40–89 m között váltakozik; alapterületük 0,25–0,66 ha közötti. *Tamási–Doromboson* Wosinsky Mór és Csalogovits József ásott néhány szondát; a többi helyen még ennyi kutatás sem folyt. Erődítésként ebben a korszakban is elsősorban az árkot alkalmazták, amely jelenleg többnyire terasz formájú. A domb folytatásától Simontornyán és Harcon átvágással választották el a lakóterületet (Simontornyán – a légi fotók tanúsága szerint háromszoros átvágást alkalmaztak). A külső település nyomai – *Tamási–Dorombos és Henye* kivételével – megfigyelhetők. Utóbbi helyeken a bozótos erdő, illetve a parlag miatt korlátozottak a megfigyelési lehetőségek.

A *vatyai kultúra* a mészbetétesekkel azonos időszakban terjedt el az ország középső részén, a Duna mentén és a Mezőföldön. A kultúra jelenleg ismert legnyugatibb erődített települése Fehérvárcsurgó, legdélibb Hajós–Hildpuszta, legészakibb Solymár–Mátyásdomb, legkeletibb pedig Alpár–Várhegy magaslati, erődített földvárak.³ A telkek a számukra stratégiaileg fontos helyeken találhatók. Ezeket sáncokkal, árkokkal erősítették meg, védve a kultúra határát és ellenőrizve a fontos dunai átkelőhelyeket.⁴

Tolna megyében az eddigi kutatások során 4, a vatyai kultúrába sorolható földvár vált ismertté. Közülük kettő a Duna mentén helyezkedik el (*Bölcske–Vörösgyőr, Dunakömlőd–Sánchehy*), egy a Sárvíz mellett (*Szedres–Horgásztanya*), egy pedig a Dunába torkolló pataknál (*Dunaföldvár–Gyűrűs tábla*). Valamennyi a kultúra jelenleg ismert elterjedési területén belül található.

Bölcskén és Dunakömlődön szisztematikus ásatások folytak, illetve utóbbi helyen folynak jelenleg is; a másik két lelőhely a légi fotózásnak köszönhető. Relatív magasságuk 3–50 m között váltakozik: a Sárvíz árterében levő földvár csupán 3 m-re emelkedik ki a mocsárból; a másik három lelőhely 23, 35, 50 m magas. Alapterületük 0,25–2,6 ha. A többi bronzkori földvárhoz hasonlóan, ebben a korszakban is enyhén ívelt árokkal választották el a lakóterületet a domb folytatásától, ahol a külső telep található. Az árok többnyire egy-egy természetes eredetű vízmosásba torkollik. Dunakömlődön a Ny-i hosszanti oldalon széles terasz is megfigyelhető, amely az árok-nál ér véget.

A Kr. e. 1400/1300 körül kezdődő, 900/800 körül záródó *késő bronzkor* második feléből, az *urnamezős kultúra* időszakából 6 erődítmény ismert: *Báta–Öreg-hegy* a Duna-menti löszpart egyik magaslatán, *Sióagárd–Leányvár* a Sió–Sárvíz torkolatánál, *Kakasd–Schlossberg* a Völgységi-patak völgyéből erősen kiemelkedő hegytetőn található. Nagy kiterjedésűek (4,7, illetve 17,5 ha), a völgyek feletti relatív magasságuk is nagy (110, illetve 30 m). Erődítési módjuk hasonló: Kakasdon az egész földvárat széles terasz övezi, ezen felül a bejáratot sáncsal is megerősítették; Sióagárdon a támadható oldal felől figyelhető meg széles terasz. *Mucsi/Lengyel–Sánc és Regöly–Sánc* kiemelkedően jelentős urnasíros központ volt. Megerősítésük akkor is megkezdődhetett a késő bronzkorban, ha a sáncátvágás egyelőre a kora vaskori építést támasztja alá. Ezek közel állnak Kakasdhoz és Sióagárdhoz mind elhelyezkedésüket, mind alapterületüket, illetve erődítésüket tekintve. Mérete és a leletek alapján *Döbrököz–Kétvíz köze* is ebbe a csoportba sorolható, de relatív magassága igen kicsi: csupán 15–16 m.

RÓMAI KOR

A Duna menti római kori őrtornyokat, táborokat Visy Zsolt részletesen feldolgozta, publikálta,⁵ ezért én csak akkor foglalkozom velük, ha ugyanazon a lelőhelyen más korszakból származó erődítés is található. A belső-pannóniai erődök közül az alsóhetényi helyezkedik el Tolna megyében. Ennek kutatását, közzétételét Tóth Endre végezte el.⁶

ÁRPÁD-KOR

Az alább ismertetett vártípusnak a kutatása hazánkban mindössze néhány évtizedes múltra tekint vissza. Ha észlelték is őket a terepmunkák során, sokáig nem tekintették várak a kisméretű, gyengén erődített objektumokat.⁷ Első ízben Patay Pál foglalkozott részletesebben a Nógrád megyei kisméretű földvárakkal, korukat azonban bizonytalanak tartotta. Felfigyelt ugyan arra, hogy némelyiknek a felszínén 12–13. századi kerámia fordul elő, ásatás hiányában azonban nem tudta eldönteni, hogy ezek a leletek egykorúak-e az erődítéssel.⁸

Ez a vártípus nagyobb számban a régészeti topográfiai munkák során⁹ bukkant fel. Részben ezekkel egyidőben, részben később folytak regionális kutatások Nógrád megyében,¹⁰ a Börzsöny-hegységben,¹¹ a Gödöllői-dombvidéken,¹² a Mátrában,¹³ majd Borsod-Abaúj-Zemplén megyében.¹⁴ A Dunántúlon Vas,¹⁵ Zala,¹⁶ Somogy,¹⁷ Tolna,¹⁸ Baranya¹⁹ és Fejér megyében²⁰ foglalkoztak, illetve foglalkoznak most is ezzel a témával. Jelentős mértékben segíti ezeket a lelőhelyeknek a kutatását, értékelését az, hogy az 1980-as évek második felétől a történészek is (elsősorban Engel Pál és Kubinyi András) bekapcsolódtak ebbe a munkába.

Elnevezés: A korábbi szakirodalomban különböző neveken emlegették ezt a vártípust:²¹ Felmerült a „korai feudális magánvár”,²² a „földvár”,²³ a „történelem nélküli várak”,²⁴ a „lakótorony”.²⁵ Az utóbbi időben elterjedt a „kisvár” elnevezés. Az ezzel kapcsolatos problémákra Kubinyi András hívta fel a figyelmet.²⁶ Megfelelőbb kifejezés azóta sincs, ezért – jobb híján – egyelőre én is ezt használom.

Nehezíti ezeket a váraknak a pontos elnevezését az is, hogy – általában – vegyes technikával készültek. A sáncok, árkok alapján földváraknak tekinthetők (bár hegyvidéken, ahol a sánc az árokból kikerülő sziklatörmelékből készült, ez csak részben igaz). A lakóterület szélén húzódó „fal” készülhetett fából (cölöpökből álló, akár többsoros palánkfal, vagy egyszerűen csak sövényfonásos kerítés); de építhették téglából, kőből is. Ugyanez érvényes a lakóépületre is: anyaga lehetett fa, téglavagy kő, esetleg vegyesen felhasználva (pl. kő alapon téglafalú épület). Mindebből jelenleg a felszínen általában már csak a sánc, árok, és némi téglavagy kőtörmelék látható. Az, hogy valójában miből, milyen technikával épült a vár, csak ásatással deríthető ki.

Elhelyezkedés

Az ún. „kisvárak” a síkságokon, dombvidéken és hegyvidéken egyaránt megtalálhatók. Közös jellemzőjük, hogy nagymértékben kihasználták a természet által nyújtott védeltséget, és ezt egészítették ki – a terepalakulattól függően – árokkal, sáncsal, a domb gerincének átvágásával, terasszal stb.

A településekhez viszonyított helyzetükben lényeges különbségek figyelhetők meg: ebből a szempontból 3 csoport különböztethető meg. Egy részük a falvak közvetlen szomszédságában, vagy akár a település belsejében, lényeges szintkülönbség nélkül helyezkedik el; szintén gyakoriak azok, amelyeket a települések közelében, de attól elkülönülve, lényegesen magasabb ponton építettek fel. Végül a 3. csoportba azok sorolhatók, amelyek minden településtől messze, nehezen megközelíthető helyen, nagy relatív magasságban találhatóak.²⁷ Nyilvánvaló, hogy ezek a csoportok nem véletlenül alakultak ki. Egyrészt az erősségek rendeltetése is más-más lehetett, másrészt valószínűleg időbeli különbség is van közöttük. Feld István feltételezi, hogy a településközelbeli várak lehetnek a korábbiak, az „extrém” helyzetűek pedig a későbbiek.²⁸ Véleményem szerint ezt ma még

nem lehet eldönteni: egyrészt sok ásatás, másrészt a rendelkezésünkre álló okleveles anyag, valamint a már megásott várak ilyen irányú vizsgálata szükséges a kérdés tisztázásához.²⁹

Alak: A síkvidékiek négyzetes vagy kör alakúak, a domb- és hegyvidékiek viszont általában alkalmazkodtak a természeti adottságokhoz. Lehetőség szerint azonban igyekeztek kör vagy ovális formát kialakítani, ami – miután kis területről volt szó – többnyire sikerült is (ellentétben a nagy kiterjedésű őskori földvárakkal, ahol – a hegy alakjához igazodva – helyenként teljesen szabálytalan a forma).

Ezek a várak többnyire egyrészesek, de előfordul néhány 2–3 részes is. Egyelőre – a kevés ásatás miatt – az elővárak, illetve a lakórész mögötti erődítések rendeltetését nem ismerjük. Azon a néhány feltáráson, amelyek eddig ezeken a helyeken folytak, lelet, illetve települési objektum ezeken a részekben nem került elő.³⁰

Erődítés: E várak többségét általában egyszeres árok, és az árok külső szélén sánc övezi. A helyi adottságok függvényében esetenként ezen felül átvágták a domb, illetve hegy gerincét a védelem fokozása érdekében. Előfordul a hegy- illetve domboldal meredekre faragása is. A lakóterület peremét többnyire palánkkal, kerítéssel vagy fallal (kő vagy tégl) védték.

Alapterület: Közös jellemzőjük az igen kicsi alapterület. Leggyakoribb a 0,02–0,15 ha (200–1500 m²) közötti védett terület.

Lakóépület: Az eddigi kutatások szerint többnyire kis alapterületű, kerek vagy négyszögletes toronyszerű épület állt ezekben a várakban. Azt, hogy ez az épület minden bizonnyal lakótorony lehetett, csak feltételezhetjük a rendelkezésünkre álló, ásatásokon előkerült alapokból, esetleg a felmenő falak részleteiből, mivel fennálló építmény alig maradt. Ezt is csak a tégl- és kőépítményeknél figyelhetjük meg; abban az esetben, ha gerendákból rótt épület állt a felszínen (pl. talpgerendákon), semmi nyoma nem marad az épületnek. Éppen ezért nehéz megállapítani rendeltetésüket is. Feld István lakótoronynak tekinti „a legtöbb egyszerű erősség egyetlen építményét”.³¹ Maga a lakótorony azonban nem tartható önálló vártípusnak. Viszont azok az erődítmények, amelyeknek az alaprajzában és megjelenésében ilyen lakható torony dominál, a nemzetközi terminus technicus-nak megfelelően toronyvárnak nevezhetők.³²

Az, hogy egy birtokos milyen anyagból és mekkora épületet emelt a várában, egyrészt a helyi adottságoktól, másrészt az építető anyagi lehetőségeitől függött.

Leletek: Az ún. „kisvárak”-ban a felszínen esetleg 1–2 edénytöredéket találunk. Ásatáson is általában kevés a lelet: edénytöredékek, állatsontok, néhány vastárgy (patkó, kés, zabla, sarkantyú, övcsat). Ritkán fordul elő, hogy gazdag a leletanyag (ld. pl. Mende, Felsőnyék). Előfordul a másik véglet is, amikor alig néhány darab bukkan elő (Tinnye–Kisvár, Ozora–Kálvária, Szokolya–Királyrét-Várhegy). Utóbbi esetben valószínűsíthető, hogy a várat csupán felépítették (ha egyáltalán befejezték), de menedékhelynek szánták, ezért nem keletkezett hulladék – leletanyag. A közbülső helyzet, amikor a kevés lelet és az ásatási megfigyelések arra utalnak, hogy laktak a várat, nyilván azzal magyarázható, hogy kevés ember, rövid ideig tartózkodott ott. Nagy mennyiségű leletanyag huzamos ott tartózkodáskor keletkezhet. Az továbbra is kérdéses, hogy vajon a várak építetői, tulajdonosai is ezekben laktak, vagy pedig csak a (fegyveres) szolgák. Komolyabb várépítmény és igényesebb háztartásra utaló leletek esetén feltételezhetjük, hogy – ha nem is állandóan – de a tulajdonos és/vagy a családja is ott lakhatott.

Kor: A kutatás jelenlegi helyzetében az a nézet a legelterjedtebb, amely szerint ezek a várak a 12. század második felében – végén, 13. században jelennek meg, és a 13. század végén, 14. században pusztulnak el, illetve hagyják el őket. Csupán kis részük él tovább; ezeknek a léte általában a 16. század elejéig követhető.³³ Feld István e típus megjelenésének időpontjával vitázik. Úgy véli, hogy „leszámítva a kevés kifejezett királyi központot, azaz Esztergomot és esetleg Székesfehérvárt – az 1200-as évek előtt még aligha igazolható a habarcskötésű kőfalakkal védett várak vagy épp a többé-kevésbé szabadon álló kőtoronyok szélesebb körű elterjedése a középkori Magyarország területén.”³⁴ Korábbi álláspontja szerint ennek a kisméretű vártípusnak a „12. századi megléte egyelőre aligha tekinthető egyértelműen bizonyítottnak.”³⁵ Úgy tűnik, hogy később ezt a nézetét módosította: „Az a megfogalmazásom, hogy „1200 körül”, magába kívánja foglalni a 12. század utolsó negyedét-harmadát is, annál is inkább, mivel e kronológiai határ megjelölésére régészeti adatok vezettek. Így elsősorban az ország középső és északkeleti részeire jellemző ún. fehér kerámia feltűnése, mely ugyan ma még aligha helyezhető hitelesen 1200 elé, de nem alkalmas évtizednyi pon-

tosságú korhatározásra. Ezzel szemben az időszak felső határa – 1320 körül – elsősorban már a történeti események, azaz az írott források alapján került meghatározásra, ettől az időponttól kezdve a megerősödő királyi hatalom aligha adott módot tömegesebb várépítésre.³⁶ Az igaz, hogy a kevés – és gyakran nehezen keltezhető – lelet alapján nehéz eldönteni, hogy a vár a 12. század végén, vagy a 13. század első felében keletkezett-e, illetve a 13. század első vagy második felében élt. Egyelőre azonban csupán néhány szerencsés esetben áll rendelkezésünkre jobb keltezési lehetőség.³⁷ Tehát általában nem lehet eldönteni azt sem, hogy a vár a tatárjárás előtt vagy után épült, építésében, illetve pusztulásában szerepet játszott-e ez az esemény.

Pontos keltezésüket nagymértékben megnehezíti az a körülmény, hogy csak igen kis részük szerepel oklevélben. Engel Pál ezt a történelmi körülményekkel magyarázza: „A korai várszervezet a királyság kizárólagos uralmi rendszere volt, és sem az egyházi, sem a magánnagybirtokon nem találkozunk hasonlóval... Valószínű, hogy a „várregále” elvét az 1200 körül meginduló nagyarányú birtokadományozások törték át...”³⁸ Ezzel lehetővé vált, hogy magánosok is várat építsenek birtokaikon, engedéllyel vagy anélkül. Ezek a „magánvárak” – a királyi várakkal ellentétben – nem képezték egy tartozékrendszer, „uradalom” központját, hanem a felépült vár a föld tartozéka lett. Egyrészt ezzel magyarázható, hogy igen kevés – ebből a korszakból származó – vár szerepel a forrásokban, hiszen a „birtokjog szempontjából ... a vár léte vagy nem léte ekkoriban még tökéletesen mellékes körülmény volt.”³⁹ A történettudomány részéről Engel Pál kutatásai segíthetik a keltezés pontosítását: összehasonlítva az írott forrásokban 1240 előtt és 1241 és 1301 között először említett várakat, arra a következtetésre jutott, hogy az utóbbi csoport túlélt az Árpád-kort, míg az előbbiekből csak nagyon kevéssel találkozunk később. „A mondottak alapján – ellentétben korábbi feltevéssel – bizonyosnak vélem, hogy a régészet által feltárt anoním földvárak túlnyomó része csakis az 1241 előtti időből származhat, és a 13. század végére már igen kevés élhetett közülük.”⁴⁰

Rendeltetés: Korábban felmerült, hogy ezek a „kisvárak” azonosíthatók az Árpád-kori prédiu-mokkal.⁴¹ Az 1980–90-es években kibontakozó vita azonban nem igazolta ezt a feltevést. Az írott források alapján a prédiu-m fogalmának sokkal szélesebb jelentéstartalom tulajdonítható.⁴²

Az újabb eredmények fényében valószínűsíthető, hogy e kisebb, egyszerűbb építmények egy részét várnak, castrumnak tekintették, és birtokosaik gyakran a legjelentősebb úri nemzetségekből kerültek ki. Nem indokolt tehát, hogy csak a nemesség alsó rétegeiben keressük építetőiket.⁴³

Ezen objektumok rendeltetésének megállapításánál további tényezőket is figyelembe kell vennünk. Miután – mint már utaltam rá – *alapterületük* igen kicsi, ezért semmiképpen nem alkalmasak nagyobb tömegek, így a környék lakosságának befogadására. A néhány száz négyzetméteres alapterület csupán egy „kiscsalád”, néhány szolga és néhány állat védelmét biztosíthatta. Tekintetbe véve az erődítés jellegét, szerkezetét, természetes, hogy ez is csak kisebb csapattal szemben biztosíthatott tényleges védelmet.

Fontos szempont az is, hogy milyen magasságban épült a vár. Bizonyára más-más céllal létesítettek ilyen objektumot egy, a település közelében vagy felette emelkedő, kis relatív magasságú dombtetőn, illetve egy hegység belsejében, nagy magasságban levő hegytetőn, amely a településektől távol, nehezen megközelíthető helyen van.

Egyelőre nyitott kérdés, hogy mennyiben kell számolnunk más – jogi, katonai vagy egyéb ismérvek alapján meghatározható – csoportokkal.⁴⁴

Valószínű, hogy az elkövetkező kutatások eredményeiből sem lehet általánosító megállapítást tenni. Minden egyes „kisvár” esetében egyedileg kell értelmezni a régészeti eredményeket, az esetleg rendelkezésre álló okleveles adatok figyelembe vételével. Remélhető, hogy sok ilyen vár ásatása és a további történeti kutatás együttes értelmezése lehetővé teszi azt, hogy árnyaltabb képet kapjunk ebben a kérdésben is.

A fentiekben ismertetett vártípust Tolna megyében 29 lelőhely képviseli. Egy részük (14 db) a 13. század vége körül elpusztult, illetve tulajdonosuk elhagyta őket (*Bikács–Belső-sziget, Bölske–Hadai-hegy 3., Dombóvár–Szarvasd, Felsőnána–Szállás-hegy, Gyöng–Szabaton, Harc–Cukor-hegy, Kaposszekcső–Leányvár, Madocsa–Alsónyilas, Murga–Sánc, Ozora–Kálvária, Pári–Kleine Schanz, Regöly–Pogányvár, Tevel–Schanzberg, Váralja–Várő*). Más részük (15 db) továbbélt és a 16. század elején pusztult el, esetleg még a török kort is átvészelte (*Dombóvár–Szigeterdő, Döbrököz–Vár, Értény–Képesfai dűlő, Felsőnána–Ónána, Felsőnyék–Várhegy, Kajdacs–Sánc, Jágónak–Dáróvár, Nagykónyi–Eledény, Nak–4. tábla, Németskér–Közlegelő, Simontornya–Vár, Sióagárd–*

Janyavár, Szakcs-Leányvár, Szárazd-Gerenyás, Tamási-Várhegy). Elhelyezkedésük változatos: nagyobb folyók (Duna, Kapos, Koppány, Sárvíz, Sió) és kisebb patakok mentén egyaránt megtalálhatók. Tengerszint feletti magasságuk 93–232 m, relatív magasságuk 0–84 m között váltakozik (a 0 m-es magasság Madocsa–Alsónyilasra vonatkozik, amely a Duna árterében épült fel).

A dombvidéki várak közül 5 (*Dombóvár-Szigeterdő, Értény-Képesfai dűlő, Nagykőnyi-Eledény, Nak-4 tábla, Németkér-Közlegelő, Szakcs-Leányvár*) helyezkedik el a völgyre enyhén lejtő domboldalon, illetve tetőn, ezek relatív magassága 4,5 és 20 m között váltakozik.

Környezetükből erősen (kb. 30–84 m-rel) kiemelkedő domb-, illetve hegyháton találjuk *Felsőnána-Ónánát, Felsőnyék-Várhegyet, Jágónak-Dáróvárat, Tamási-Várhegyet*.

Az egykori falu területén helyezkedett el az *értényi, felsőnáni, naki, szakcsi* vár. A *felsőnáni*-val kapcsolatban felmerül annak lehetősége, hogy a dombtetőn, ahol a téglatörmelék, embercsont középkori templomra utal, korábban kisméretű vár állhatott, és a templomot annak felhagyása után építették fel. A kisebb relatív magasságú várak közvetlen közelében található egy-egy hasonló korú település (*Bölcske-Hadai-hegy 3., Gyöng-Szabaton, Ozora-Kálvária, Tevel-Schanzberg, Értény-Képesfai dűlő, Felsőnána-Ónána, Kajdacs-Sánc, Nagykőnyi-Eledény, Nak-4. tábla, Szakcs-Leányvár*), többségükre azonban az jellemző, hogy a (többnyire templomos) falu 1–2 km távolságban helyezkedik el (*Döbrököz-Vár, Felsőnyék-Várhegy, Simontorny-Vár, Sióagárd-Janyavár, Szakcs-Leányvár, Tamási-Várhegy*). *Jágónakon* a vár közelében csak egy kicsi, 13. századi leletekkel keltezett településnyomot találtam. A völgy többi része elvadult, bozótos, terepbejárásra nem alkalmas.

A különböző elhelyezkedésű várak között az alapterület szempontjából nincs lényeges eltérés: 0,015–0,35 ha között váltakozik. Jelenlegi formájában legkisebb *Harc-Cukorhegy*, legnagyobb *Szárazd-Gerenyás*.

Az erődítés módja hasonló az ország más részein tapasztaltakhoz. Hét vár helyezkedik el mocsaras környezetben (*Bikács-Belső-sziget, Döbrököz-Vár, Kajdacs-Sánc, Kaposszekcső-Leányvár, Madocsa-Alsó nyilas, Simontornya-Vár, Sióagárd-Janyavár*). Ezeknél teljes mértékben kihasználták a vízenyős terület nyújtotta természetes védelmet (a Sió, a Sárvíz, a Kapos és a Duna árterében), és ezt fokozták egy, illetve Bikács esetében többszörös árokkal. Kaposszekcsőn, a mocsárból szigetszerűen kiemelkedő domb peremén körítőfalat is építettek. A dombvidéki várak általános jellemzője, hogy árokkal vagy átvágással választották el a védendő területet a domb illetve hegy folytatásától. Ez az árok vagy átvágás pedig többnyire árokban folytatódott, amely körülölelte a lakóterületet. Ennek az ároknak a külső szélén eredetileg sáncot is emelhettek, ennek azonban – a nagyfokú pusztulás miatt – ma már alig van nyoma. Ezért az árok-sánc helyett ma már inkább teraszt találunk. A tolnai várak általában egyrészesek, csupán néhány esetben figyelhető meg elővár, illetve többszörös átvágás: *Murgán és Tevel*en kettős átvágás fokozza a védelmet, *Ozora*n pedig elővár.

Az erődítés módja meglehetősen változatos: megtalálható a legegyszerűbb forma (kör, ovális vagy szögletes alakú árok, kívül sánc (*Dombóvár-Szigeterdő, Németkér-Közlegelő, Sióagárd-Janyavár*); valószínűleg ilyen erődítés készült *Értény-Képesfai dűlőn, Felsőnána-Ónánán, Nak-4. táblán* és *Szakcs-Leányváron* is, de ezeken a lelőhelyeken a mezőgazdasági művelés már nagyon lekoptatta a sáncot, betöltötte az árkot, ezért itt csak ásatással lehet tisztázni a védelmi vonal szerkezetét. Hasonló, de komolyabb védelmet nyújtott a kettős átvágás, illetve árok-sánc *Nagykőnyi-Eledényben*. Valószínűleg csak egy árok választotta el a domb folytatásától *Kajdacs-Sáncot*. *Felsőnyék-Várhegy, Jágónak-Dáróvár* és *Tamási-Várhegy* erődítésének szerkeze igen hasonló. *Felsőnyéken* és *Jágónakon* a domb folytatásától két (Tamásiban egy) átvágás választja el a lakóterületet, amelyet három oldalról terasz, illetve árok és sánc övez. Ezen felül *Felsőnyéken* és *Tamásiban* a késő középkorban egy, illetve két teraszt alakítottak ki, ahol egykor szintén épületek álltak.

Eddig 9 várban (*Bölcske-Hadai-hegy 3., Dombóvár-Szigeterdő, Felsőnána-Szálláshegy, Felsőnyék-Várhegy, Murga-Sánc, Nak-4. tábla, Ozora-Kálvária, Simontornya-Vár, Váralja-Várfő*) folyt kutatás,⁴⁵ amelynek alapján következtethetünk a védett területen levő építményekre, az erődítés szerkezetére. A *bölcskei* lelőhelynél felmerül annak lehetősége, hogy a feltárt kör alakú épület rotunda volt.⁴⁶ A körülötte megfigyelhető erődítésnyomok alapján azonban az is lehetséges, hogy ott eredetileg egy kisméretű vár állt, amelybe később építették a rotundát. Ugyanez a helyzet *Bikács*on is, ahol a felszíni nyomok alapján téglalapú épület állt. A kevés embercsont töredék templom jelenlétére utal; a többszörös védelmi vonal viszont várra enged következtetni. *Murgán* már Wosinsky is

kutatott, szerinte nagyméretű fa torony állt a védett területen. *Váralja-Várfő*t teljesen feltártuk: a fallal övezett dombtetőn 7 × 7,5 m alapterületű kő (vagy téglá) lakótorony állt. Kaposszekcsőn a felszínen kőből épült körítőfal figyelhető meg, amelyhez az ÉNy-i oldalon kőépület (?) csatlakozott. Mindez azonban kevés ahhoz, hogy általánosítható megállapításokat tegyünk. Nem tudjuk, milyen épület állt *Értényben*, *Kajdacson*, *Nagykőnyiban*, *Nakon*, *Németkéren*, *Szakcson*. Ezekben a helyeken a terepbejárásokon legfeljebb paticsdarabok utaltak valamilyen építményre, ez azonban lehett palánk is. Tégláépítményre utaló nyomokat figyeltünk meg *Felsőnána-Ónánán*, *Tamásiban és Jágónakon*. *Sióagárd-Janyavárban* téglá- és kőépületek egyaránt állhattak. Mindenesetre a körítőfal – az egyik rablógödör megfigyelése szerint – kőből készülhetett. A fentieknél részletesebb adatok csak a már megásott váraknál állnak rendelkezésünkre. A nagyméretű pusztulás ellenére viszonylag pontos képet alkothatunk *Dombóvár-Szigeterdő* beépítettségéről: a védett terület közepén állt a 10 × 10 m-es, téglá lakótorony. Az építkezéshez szükséges téglákat a helyben létesített tégláégetőben állították elő. A torony D-i fala mellett volt egy faszerkezetű épület, a domb É-i peremén pedig egy kemence. Paliszádra utaló nyomok – a vizsgált szakaszon – nem kerültek elő. *Felsőnyék-Várhegy* is erősen bolygatott, ami korlátozta a megfigyelési lehetőségeket. Itt az ÉNy-i részen a körítőfalhoz egy 4 × 7 m alapterületű, kő alapozású, (valószínűleg) téglá felmenő falú palota(?) alapfal maradványait találtuk meg. Ennek D-i oldalánál volt a kővel kifalazott, kívül agyagköpennyel szigetelt ciszterna. *Simontornyán* a műemléki helyreállításához kapcsolódva folyt régészeti feltárás: Lócsy Erzsébet szerint a 13. század végén a korai várat a lakótorony képviselte, amelyet fallal öveztek.⁴⁷

Az ország más részeihez hasonlóan Tolna megyében is megtalálhatók a „leletmentes” várak: egyáltalán nem találtunk felszíni leleteket *Dombóvár-Szarvasdon*, *Gyöng-Szabaton dűlőben*, *Harc-Cukorhegyen*, *Pári-Kleine Schanzon*, *Regöly-Pogányváron*, *Tevel-Schanzbergen*. A szondázó ásatás ellenére nem került elő Árpád-kori lelet *Felsőnána-Szálláshegyen*; *Ozora-Kálvárián* pedig csupán néhány Árpád-kori fazéktöredék utal a vár korára. Ezeket a várakat nyilván menedékhelynek szánták, de soha nem laktak ott. Az is elképzelhető, hogy nem is készültek el teljesen.

A leletanyag alapján ott-lakásra lehet következtetni *Dombóvár-Szigeterdő*, *Felsőnyék-Várhegy*, *Kaposszekcső-Leányvár*, *Murga-Schanzberg*, *Simontornya-Vár és Váralja-Várfő* esetében.

Okleveles említés egyik Árpád-kori várunkról sem maradt fenn.

A fenti várak közül öt esetben azért nem lehet pontos kormeghatározást adni, mert az erődítés a középkori falu területén helyezkedik el, és a mezőgazdasági művelés következtében keverednek a falu és a vár leletei.

Az Árpád-korban keletkezett, és továbbélt várak közül csupán *Simontornyán* lehetett megfigyelni a belső beépítés változásait: az ásató Lócsy Erzsébet szerint a 13. század végén épült lakótoronyhoz a 14. század derekán épült a K-i oldalon a lakóépület és az udvart É-ről és Ny-ról határoló fal. Az így keletkezett É-i falszorost a 15. század közepén építették be. A D-i oldalon a kaputorony és nagytorony a 15. század 2. felében épült. A korábbi gótikus épületrészeket a 15. század végén, 16. század elején reneszánsz stílusban alakították át és díszítették.⁴⁸

KÉSŐ KÖZÉPKOR – TÖRÖK KOR

A középkori Tolna megye területén – az erődített kolostorokkal együtt – 13 vár állt (*Anyavár* [Sióagárd-Nyanyavár], *Dáró* [Kapospula-Dárovár], *Debregecz* [Döbrököz], *Dombó* [Dombóvár], *Györke* [Őcsény-Oltovány], *Máré* [Magyaregregy-Márevár – jelenleg Baranya megye], *Nyék* [Felsőnyék-Várhegy], *Ozora* [Ozora-Vár], *Simontornya* [Simontornya-Vár], *Szász* [Szászvár-Baranya megye], *Szék* [Bátaszék], *Szekszárd* [Szekszárd], *Tamási* [Tamási-Várhegy]).⁴⁹ Szakály Ferenc kutatásai szerint a mohácsi csata idején és az azt követő szakaszban valószínűleg 12 vár állt.⁵⁰ Ezek közül kettő (Szász és Szekszárd) egyházi birtokos (a pécsi püspök, illetve a szekszárdi apát) kezében volt. Valószínűleg mindvégig, tehát a török foglalásig az egyház birtokában maradtak.⁵¹

A fent felsorolt várak közül *Máré* és *Szász* jelenleg Baranya megyéhez tartoznak, ezekkel itt nem foglalkozom. *Szék* és *Szekszárd* pedig megerősített kolostorok voltak, róluk ld. alább. A többi vár – *Dombó* kivételével – a felszíni leletek alapján nagy valószínűséggel még a 13. század második

felében – végén felépülhetett. Dombó létesítésének ideje bizonytalan: egy 1310-es oklevél említi a dombói várat, azt azonban nem tudjuk, hogy ez a jelenleg Gólyavárnak nevezett, mocsaras környezetben elhelyezkedő várra vonatkozik, vagy pedig a Szigeterdőben levő, árokkal-sáncsal védett erősségre. Ásatás hiányában alakját sem ismerjük: a 17. század végi – 18. század eleji leírások, illetve Rómer Flóris vázlata szerint szabályos négyszög alaprajzú volt, belső beépítettségére vonatkozóan részletes feljegyzések maradtak fenn, és jelenleg is áll még két, többszintes falmaradvány. Ez azonban csupán a legkésőbbi állapotra vonatkozik. Nem ismerjük korábbi alakját, kiterjedését.

A fent felsorolt várak többségében egyelőre csupán felszíni kutatás folyt. Ezért belső beépítettségükről, az építkezések időrendjéről semmit sem tudunk. Jelenleg látható formájuk a legkésőbbi periódust jelzi, korábbi időszakokra következtetni sem lehet. Mostani formájuk alapján annyi megállapítható, hogy a síkvidéki, illetve mocsaras környezetben elhelyezkedő várak többnyire négyszögletesek (*Döbrökőz-Vár, Sióagárd-Janyavár, Dombóvár-Gólyavár, Szárazd-Gerenyás és a castellumként szereplő Györke-Őcsény-Oltovány*), a dombvidékiek viszont a domb alakjához alkalmazkodtak. Kivételek természetesen vannak: pl. a szigeten épült Simontornya alakja kerek.

A Szárazd határában levő *Gerenyás* 1539-ben „Castri Gernos” néven szerepel.⁵² Azt nem tudhatjuk, hogy a vár működött-e, vagy pedig az 1529. évi ostrom alkalmával véglegesen elpusztult. Elhelyezkedésük hasonló: a dombói vár a Kapos árteréből szigetszerűen kiemelkedő dombon épült, Gerenyás pedig a Kapos és Koppány folyók mocsaraiban helyezkedett el. Ezzel szemben Gerenyáson csak a külső védművek (árok, sánc) részletei figyelhetők meg. A felszíni nyomok alapján a domb peremén palisád állhatott; az egykori épületekre vonatkozóan azonban nincs támpontunk.

Döbrökőz-Vár jelenlegi formájában szabálytalan négyszög alakú, de ez nem jelenti azt, hogy az Árpád-korban is hasonló alakú és méretű volt. Első okleveles említése 1309-ből származik, a felszíni leletek azonban korábbi, 13. századi építésre, illetve használatra utalnak.

Késő középkori kastélyok

A késő középkori várkastélyokat Tolna megyében a Filippo Scolari által építtetett *ozorai kastély* képviseli. Feld István szerint a „megjelenésében reprezentatív, várszerű, de mégsem a védhetőséget előtérbe helyező kiképzés – ez jellemzi ezeket a XIV. sz. végétől emelt vidéki főúri székhelyeket. Mindenekelőtt építtetőjük és uruk hatalmát, tekintélyét voltak hivatva hirdetni egy olyan történelmi időszakban, amikor inkább a belső stabilitás, és nem a komoly külső fenyegetettség volt jellemző az országra. Valami egészen másról volt tehát szó, mint amit a 13. század kicsi, és sokszor extrém helyen fekvő, alig lakható várai képviseltek, hiába nevezik őket egyformán castrumnak, azaz várnak a korabeli források.”⁵³ Az ozorai várkastély két részből állt: a szabályos négyzet alaprajzú, belső udvaros palotából, illetve az ezt körülvevő, ugyancsak szabályos elrendezésű várfalból, amelynek négy sarkán egykor kerek tornyok emelkedtek.

Nem szerepel a fenti felsorolásban a *dunaföldvári vár*, amelyről az első írott adat 1543-ból származik, ez azonban nem jelenti azt, hogy a vár 1526 után épült. Koppány Tibor szerint a 15–16. század fordulóján épült kő torony egy ma már elpusztult védművekkel övezett késő középkori castellum maradványának tekinthető.⁵⁴

Kisebb méretű, egyszerű kivitelű volt az őcsényi (a középkori *Györke*) és *sárszentlőrinci castellum*. Mindkettő mocsaras környezetben (a Bába, illetve a Sió mellett helyezkedik el. Relatív magasságuk 3, illetve 8 m; alapterületük 0,09, illetve 0,52 ha. Erődítményük hasonló: mindkettőt árkok, sáncok védik. Őcsényben a teljes feltárásnak köszönhetően ismerjük a belső beépítettséget: a háromosztatú, tömésfalú ház mellett két cölöpszerkezetű és egy paticsfalú – valószínűleg gazdasági épület – is állt, körülöttük tároló- illetve hulladékgyűjtővel. A domb peremén egy, illetve többsoros palánk, azon kívül pedig kettős árok és sánc biztosította a védelmet. Formailag hasonló, de lényegesen nagyobb alapterületű a Sárszentlőrinc-Birkajárás dűlőben megtalált, eddig ismeretlen erődítés. Míg azonban az őcsényiről tudjuk, hogy castellum volt, utóbbiról csupán feltételezhetjük azt. Az eddigi szondázó ásatás alapján annyit tudhatunk róla, hogy a domb peremén több soros palánk állt; belsejében késő középkori temető, valamint cölöpszerkezetű épület(ek) részleteit tártuk fel. A sírok alapján valószínűsíthető, hogy templom is állt itt, erre utaló nyomok azonban egyelőre nincsenek.⁵⁵

Tolna megyében 4 kolostor erődítettségéről rendelkezünk adatokkal: *Báta*, *Bátaszék*, *Szekszárd*, *Madocsa*. Mindegyik védelmi rendszer középkori eredetű, amelyet – Báta kivételével – a török korban felhasználtak, esetleg továbbfejlesztettek. *Madocsán* Gaál Attila végzett szondázó ásatást; *Szekszárdon* elsősorban a templomra és közvetlen környékére terjedt ki a kutatás; a történeti adatok szerint Buda eleste (1541) után foglalták el végleg a törökök, és itt is létesítettek palánkot. *Bátaszéken* a ciszterci apátságot a középkor folyamán erődítéssel látták el. Ezt a törökök lerombolták, majd a helyére palánkot emeltek. Az egykori *bátai* bencés apátság erődített voltára egy 1457-ből származó oklevél utal.⁵⁶ Itt csupán az 1930-as években történt kisebb feltárás. Ezért egyelőre nem alkothatunk pontos képet az erődítésekről.

Török kor

A török korban Tolna megye a budai vilajethez, azon belül nagyrészt a simontornyai, kisebb részben a szekszárdi és koppányi szandzsákhöz tartozott. A Tolna megyeiek közül Földvár a budai szandzsákhöz tartozott.⁵⁷

Az 1543. évi török hadjárat Szekszárdot és közvetlen környékét a török birodalomhoz csatolta. A törökök a Buda-eszéki országút biztosítására az erődített helyeken állandó helyőrségeket helyeztek el. A Paktól D-re Eszékig terjedő szakasz menti helyőrségeket Kászim mohácsi szandzsákbég kormányozta, hozzá tartozott Paks, Anyavár, Tolna, Szekszárd és Bátaszék.⁵⁸

1545-ben elfoglalták a Dunától nyugatabbra elhelyezkedő várakat (Simontornyát, Ozorát, Tamásit és Döbröközt) is.⁵⁹ A törökök felhasználták az elfoglalt középkori várakat, de újakat is építettek. Az általuk létesített erősségek minden esetben palánkvárak voltak. A meghódítottakat következetesen várnak, kalénak nevezték, az általuk emeltet pedig palánknak.⁶⁰

A Tolna megye területén levő török kori palánkvárak többsége a Duna mentén, egymástól átlagosan 20 km-re helyezkedtek el. Többségük valamilyen középkori kőépület maradványai köré épült, hadászati jelentőségük csekély volt. Szerepükkel kapcsolatban Gaál Attila kiemeli, hogy pusztá létükkel felügyeletet gyakoroltak a környékre; figyelték a buda-eszéki utat, amely a hódoltság egyik legjelentősebb hadfelvonulási, kereskedelmi és követjárási útvonala volt. Ennek az útnak a mintegy 80 km-es Tolna megyei szakasza az egyik legveszélyesebb része volt a mocsaras területek, szurdokos útszűkületek, valamint a magyarok támadásai miatt.

A középkori várak közül a törökök hetet foglaltak el és láttak el őrséggel. Közülük Simontornya szandzsákszékhely lett, és ide tartozott Anyavár, Ozora, Tamási, Döbrököz; Szekszárd szintén szandzsákszékhely lett; Dombó pedig a koppányi szandzsákhöz került. A korábbi kolostorok közül a szekszárdit és a (báta)székit alakították át. Új palánkot emeltek Pincehelyen, Pakson, Szerdahelyen (Jenipalánk), Tolnán. A koppányi szandzsákban szerepel Kónyi, amelyről csak 1615-ből és 1619-ből maradt fenn adat. Ezt a palánkot Hegyi Klára a Tolna megyei Nagykónyi területére lokalizálta.⁶¹

Ezeknek a palánkoknak igen fontos szerepük volt abban, hogy biztosítsák a révek és vámhelyek őrzését, hiszen az újpalánki hídnál, a bátai, tolnai, dombori, paksi és földvári réveknél folyt az Alföld felé (és felől) a kereskedelem. Az átkelőhelyek közelében levő nagyobb helységeket (Tolna, Paks, Földvár) gyakran voltak vásárok, amelyeket szintén ezeknek az erősségeknek kellett biztosítaniuk.⁶²

KURUC KOR

A Rákóczi-szabadságharcban Tolna megye, ezen belül pedig Dunaföldvár és Simontornya környéke fontos szerepet töltött be. Az átkelőhelyek megerősítésére a kurucok különböző méretű és szerkezetű erődítéseket, „sáncokat” építettek. Leírásukat Rákóczi Ferenc emlékirataiban találjuk meg. A kurucok többnyire a korábbi várak – részben még meglevő – erődítéseit használták fel,

szükség esetén pótolták, kiegészítették azokat. Ezen felül – a korabeli harcmódorhoz szükséges – ágyúállásokat, kisebb sáncokat, a dunai átkelőket biztosító is építettek.

* * *

Végezetül Wosinsky Mór szavait idézem: „senki sem fogja elvárni, hogy kifogástalan legyen munkám, de még kevésbbé gondolhat arra, hogy kimerítettem volna az őskori adatok tárlatát. Sőt ellenkezőleg, e dolgozat csak kezdete azon nagy munkának, mely ...az utódokra vár. ... a jövő nemzedék elég munkát talál e téren kutatásra, a megye pedig gyűjtésre.”⁶³ Amit Wosinsky a megyei monográfia előszavában írt, azt én is elmondhatom a Tolna megyei várkutató munkáról. Ezt a kötetet abban reményben indítjuk útjára, hogy adatait a helytörténeti, régészeti és történeti kutatásban is hasznosítani fogják, és az elkövetkező időszakban ásatásokkal is pontosítják az egyes erődítések korára, szerkezetére vonatkozó ismereteinket.

- 1 Legutóbb *Torma* (2006) 11. foglalkozott ezzel a kérdéssel.
- 2 *Kiss* (2001) 3.
- 3 *Horváth* (2004).
- 4 Dombokká vált évszázadok 1991–1992, 10.
- 5 Ld. *Visy* (2000).
- 6 *Tóth* (1988) 22–61.
- 7 Ld. pl. Wosinsky Mór, aki felfigyelt ugyan a Tolna megyei objektumokra, de azokat kis méretük miatt áldozóhelyeknek tekintette. *Wosinsky* (1896).
- 8 *Patay* (1954) 30.
- 9 MRT 1–10. köt.
- 10 *Gádor* (1967); *Nováki – Sándorfi* (1991, 1992a,b).
- 11 *Nováki – Sándorfi – Miklós* (1979).
- 12 *Miklós* (1982).
- 13 *Dénes* (1990b).
- 14 *Nováki – Sándorfi* (1992); *Nováki – Sárközy* (1999).
- 15 *Dénes* (1990a).
- 16 *Vándor* (1987, 1990).
- 17 Nováki Gyula és Sándorfi György kutatásai, felmérései; *Nováki* (1996).
- 18 *Miklós* (1988a, 1998). – A Szerző 1981 óta vezet feltárásokat Tolna megyei „kisváarak”-ban; a megye őskori és középkori várainak szisztematikus kutatását kb. 1993 óta végzi.
- 19 *Tolnai* (1996).
- 20 *Terei* (1998).
- 21 Itt most figyelmen kívül hagyom pl. a Wosinsky Mór által alkalmazott megjelölést, az áldozóhelyet, mivel ő – kis méretük miatt – ezeket nem is tartotta váraknak. *Wosinsky* (1896).
- 22 *Nováki – Sándorfi – Miklós* (1979) 90–94.
- 23 *Miklós* (1982).
- 24 *Kubinyi* (1990) 292–293.
- 25 *Parádi* (1982) 9–30.
- 26 *Kubinyi* (1990) 294.
- 27 Vö. *Feld* (1991) 210–211.
- 28 *Feld* (1991) 211.
- 29 Hangsúlyozza a probléma vizsgálatának fontosságát Kubinyi András is. *Kubinyi* (1992) 120.
- 30 *Miklós* (1981) 233.
- 31 *Feld* (1991) 212.
- 32 *Feld* (1991) 212.
- 33 *Miklós* (1985) 149; *Kubinyi* (1990) 292.
- 34 *Feld* (1991) 201.
- 35 *Feld* (1987) 7.

- 36 *Feld* (1991) 208. – Ugyanígy vélekedik legújabb értékelésében is: ezek a várak az 1200-as években megszáporodtak, majd 1320 után nagyrészt felhagyták őket. *Feld* (2000) 26.
- 37 Ld. pl. Márianosztra–Bibervár: *Miklós* (1983) 22; MRT XIII/2. köt. 17/13. lh. 186–188.
- 38 *Engel* (1987) 11.
- 39 *Engel* (1987) 13.
- 40 *Engel Pál* előadásának kivonata. Az előadás a Mátrafüreden 1989-ben tartott konferencián hangzott el.
- 41 *Nováki – Sándorfi – Miklós* (1979) 93–94.; *Miklós* (1982) 76–81.
- 42 *Feld* (2000) 25.
- 43 *Feld* (2000) 25.
- 44 *Feld* (2000) 25–26.
- 45 *Csalogovits József* tamási ásatásáról sajnos nem maradt fenn dokumentáció, a leleteket sem lehet azonosítani.
- 46 A különböző ásatások eredményeinek értékelését ld. részletesen a lelőhely leírásánál.
- 47 *Lócsy* (1975) 246.
- 48 *Lócsy* (1975) 246.
- 49 *Csánki* (1897) III. 403–407.
- 50 *Szakály* (1969) 16. – A várakról ír *Csánki* (1897) III. 403–407. Említi Györke és Báticaszék várát is, azonban ezekre csak egy-egy korábbi adatot idéz. Uo. *Csánki Koppányt* csak faluként ismeri (uo. 436. old.), várát csak 1543-tól emlegetik. – Vár állt viszont Gerenáson: Martonfalvai 134–135. old. és MOL Eszterházy cs. lt. Rep. 35. Fasc. BB. Nr. 952. 1539-ben: Castri Ghernos.
- 51 *Szakály* (1969) 16.
- 52 MOL Eszterházy cs. lt. Rep. 35. Fasc. BB. No. 952.
- 53 *Feld* (2003) 9.
- 54 *Koppány* (1999) 144.
- 55 A lelőhely *Koppány Tibor* adattárában Egres néven szerepel. *Koppány* (1999) 141. Alapterülete tévesen 50 × 50 m-rel szerepel a 95 × 55 m helyett.
- 56 *Sörös* (1912) 127.
- 57 *Hegyi* (2007) 108.
- 58 *Gaál* (1985) 185–186.
- 59 *Hegyi* (2007) 76.
- 60 *Hegyi* (2007) 78.
- 61 *Hegyi* (2007) 1250.
- 62 *Gaál* (1985) 185–186.
- 63 *Wosinsky* (1896) 2.

ZUSAMMENFASSUNG

Anfang der 1980-er Jahre habe ich begonnen, die Burgen des Komitats Tolna zu erforschen. Seit 1990 setze ich dazu neben herkömmlichen Methoden (Fachliteratur, Museums- und öffentliche Archive, Geländebegehungen, Grabungen) auch die Luftaufklärung bzw. Luftfotografie ein, indem ich Luftfotos aus geringer Höhe anfertige. Mit ihrer Hilfe lassen sich selbst die schon vollständig untergepflügten Wälle und Gräben erkennen, dokumentieren bzw. ihre geodätischen Aufnahmen ergänzen. Im Ergebnis der mehr als zwanzigjährigen Forschungstätigkeit sind im gegenwärtigen Komitat Tolna (mit Ausnahme der von Zsolt Visy aufgedeckten römischen Wachttürme bzw. Militärlager) 77 Fundorte definitiv als Burgen zu betrachten, davon entstammen 31 der Vorzeit (Bronze- bis Eisenzeit) und 46 den Jahrhunderten zwischen der Arpaden- und Kuruzenzeit. 21 gehören zur Kategorie der Objekte ungewissen Alters bzw. ungewisser Funktion. Sieben der – aus verschiedenen Quellen bekannten – Objekte sind nicht zu identifizieren, bei 23 der früher für Burgen gehaltenen Objekte erwies sich, dass man sie – auf Grund der gegenwärtigen Oberflächenspuren – nicht als befestigt einstufen kann. Bei den drei letzteren Gruppen ergab sich aus der früheren Fachliteratur bzw. im Zuge meiner Begehungen und Luftaufklärung die Möglichkeit, dass sie eventuell befestigt waren, was sich allerdings nur mit einer Ausgrabung bestätigen oder widerlegen ließe. Die sechs nicht identifizierbaren Fundorte sind zumeist aus den Forschungen von Mór Wosinsky bekannt, heute jedoch schon untergegangen, oder ich konnte sie wegen der ungenauen Fundortbestimmung nicht lokalisieren.

Die Mehrzahl der Burgen des Komitats Tolna befindet sich – unabhängig von ihrer Zeitstellung – im Zustand des starken Verfalls. Hauptursache dafür ist auf höheren Hügeln der Weinanbau, an niedriger gelegenen Stellen dagegen die intensive Bodenbewirtschaftung der letzten Jahrzehnte sowie die von diesen Tätigkeiten ausgelöste Erosion.

VORZEIT

Auf die Fragen der inneren Chronologie der prähistorischen Kulturen bzw. die gesellschaftliche und historische Rolle der Erdburgen gehe ich hier nicht ein. Zu einer derartigen Auswertung bedürfte es einer Vielzahl von Grabungen (einschließlich des Durchschneidens der Wälle bzw. Gräben!), da man im Laufe der bisherigen Forschungen, mit Ausnahme der Fundorte *Mucsi/Lengyel* und *Regöly*, noch keinen einzigen prähistorischen Wall oder Graben durchschnitten hat, so dass wir beispielsweise selbst im Fall der von mehreren Kulturen kontinuierlich oder mit Unterbrechungen bevölkerten, mit Grabungen ansonsten erforschten Fundorte nicht wissen, in welcher Periode die Erdburg errichtet wurde.

Im Rahmen der bisherigen Forschungen konnten unter den Erdburgen des Komitats Tolna 31 als prähistorisch bestimmt werden, die mehrzählig einer der Perioden der Bronzezeit entstammen. An lediglich fünf der 31 Fundorte (*Bölcske-Vörösgyár*, *Dunaföldvár-Kálvária*, *Dunaföldvár-Macskalyuk*, *Mucsi/Lengyel-Sánc*, *Regöly-Sánc*) fanden größere Grabungen statt, bzw. in *Gyönk-Gerenyás* und *Tamási-Dorombos* ließ Wosinsky einige Probegräben ziehen. Bei den meisten Funden handelt es sich also um Lesefunde: sie kamen anlässlich einer Geländebegehung oder Störung der Oberfläche zum Vorschein. Nachdem stratigraphische Beobachtungen nur in den erwähnten fünf Fällen möglich waren, ist daher bei mehreren Fundorten nicht zu entscheiden, wann genau innerhalb der Bronzezeit die Befestigung entstand.

Die den Zeitraum zwischen 1900 und 1700 v. Chr. besetzende *Frühbronzezeit* vertreten insgesamt sieben Fundorte; darunter gehört *Döbrököz-Tűzköves* in die Periode der spätere Vučedol – frühe Somogyvár-Vinkovci Kultur und die Erdburg vom Fundort *Pincehely-Tamási útra dűlő* in

den Abschnitt der Somogyvár-Vinkovci-Kultur. An zwei Fundorten kamen sowohl Zóker als auch inkrustierte Funde ans Licht; bei diesen kann man noch nicht entscheiden, welches der Völker die Befestigungen angelegt hat.

Drei der frühbronzezeitlichen Erdburgen liegen an dem das Tal der Donau begleitenden Lössuferstreifen (alle drei stammen aus der Zeit der Nagyrév-Kultur: *Dunaföldvár-Kalvária* und *Bölcske-Hadai-hegy 1-2*), *Bölcske-Bolondvár* ist von diesen westlicher, entlang des Gyűrűs-Bach. Die übrigen befinden sich in der westlichen Hälfte des Komitats, an kleineren Bächen (*Döbrököz-Tűzköves*, *Gyulaj-Pogányvár*) bzw. im Kapos-Tal (*Pincehely-Tamási útra dűlő*, *Tolnanémedi-Nyebojsza*). Ihre relative Höhe differiert zwischen 19 und 125 m, ihre Grundfläche zwischen 0,77 und 4 ha. Beim Bau der Befestigung wurde der naturgegebene Schutz ausgenutzt und weiterentwickelt. Den Wohnbezirk trennte in der Regel ein Graben von der Fortsetzung des Hügels. Dieser Graben ist meist mit einer Bodensenke natürlichen Ursprungs verbunden. Mehrfachgräben kann man in *Döbrököz-Tűzköves* beobachten. Gegenwärtig sind die vormaligen Gräben überwiegend schon terrassenförmig; in einigen Fällen ist noch zu erkennen, dass dort einstmals Gräben und ein Wall Schutz boten. Andernorts (*Döbrököz-Tűzköves*, *Pincehely-Tamási útra dűlő*) markieren die auf den Luftfotos sichtbaren Verfärbungen die untergepflügten Gräben, und mit Ausnahme des Fundorts *Dunaföldvár-Kalvária* sind auch Spuren der außerhalb der Befestigung liegenden äußeren Siedlung zu beobachten.

In einem Großteil Transdanubiens ging die Frühbronzezeit mit der Kisapostag-Kultur zu Ende. Als ihre organische Weiterentwicklung hat sich die rund 500 Jahre (1900/1800–1400/1300 v. Chr.) bestehende *transdanubische Kultur der inkrustierten Keramik* herausgebildet, deren südtransdanubische Gruppe sich im Gebiet der heutigen Komitate Tolna und Baranya ausbreitete.¹ Der nordwestliche Teil des Komitats Tolna, nördlich des Kapos-Flusses, gehörte zur nordtransdanubischen Gruppe; die östliche Verbreitungsgrenze bildeten das Börzsöny- bzw. Vértess-Gebirge sowie das Ostufer des Plattensees. Später drang die Population im Osten bis zum Sárvíz vor. Im südlichen Komitat Tolna begrenzte der Verlauf der Flüsse Sió und Kapos das Gebiet der Kultur. Die südtransdanubische Gruppe bevölkerte das Gebiet zwischen Sió und Kapos, nur an der Kapos-Mündung hat sie sich etwas über den Fluss hinaus vorgewagt.²

Bei zwei Erdburgen kann man auf Grund der oberflächigen Spuren nicht feststellen, ob die Kisapostagi oder der inkrustierten Kultur die Befestigung errichtete.

Transdanubische Kultur der inkrustierten Keramik: Aus dieser Periode stammen fünf Erdburgen: *Harc-Várhegy* und *Simontornya-Mozsihegy* am Sió-Fluss, *Szárasd-Vaskapu* an der Mündung von Kapos und Koppány sowie *Tamási-Dorombos* und vermutlich *Tamási-Henye* im Koppány-Tal. Ihre relative Höhe schwankt zwischen 40 und 89 m, ihre Grundfläche zwischen 0,25 und 0,66 ha. Am Fundort *Tamási-Dorombos* führten Mór Wosinsky und József Csalogovits einige Sondierungsgrabungen durch, an den übrigen Orten fanden keinerlei Forschungen statt. Als Befestigung wurden auch in diesem Zeitalter in erster Linie Gräben genutzt, die gegenwärtig zumeist terrassenförmig sind. In Simontornya und Harc wurde der Wohnbezirk mittels Durchschneiden von der Hügel fortsetzung getrennt (Luftaufnahmen zufolge wandte man den Schnitt in Simontornya dreifach an). Außer in *Tamási-Dorombos* und *Tamási-Henye* sind Spuren der äußeren Siedlung zu beobachten; An letzterem Fundort waren die Beobachtungsmöglichkeiten wegen des Waldes mit dichtem Unterholz begrenzt.

Die *Vatya-Kultur* trat zeitgleich mit den Gruppen der inkrustierten Keramik im mittleren Landesteil, entlang der Donau und im Mezőfold genannten Gebiet, auf. Die nach gegenwärtigem Erkenntnisstand am weitesten westlich gelegene befestigte Siedlung der Kultur ist Fehérvárcsurgó, ihre südlichsten, nördlichsten bzw. östlichsten befestigten Höhengründungen sind die Erdburgen von Hajós-Hildpuszta, Solymár-Mátyásdomb bzw. Alpár-Várhegy.³ Die Telle befanden sich an für die Kultur strategisch wichtigen Punkten. Man hatte sie mit Wällen und Gräben befestigt, wodurch die Grenzen geschützt und zugleich wichtige Donau-Flussübergänge kontrolliert werden konnten.⁴

Im Komitat Tolna wurden im Zuge der bisherigen Forschungen vier der Vatya-Kultur zuzuordnende Erdburgen bekannt: zwei an der Donau (*Bölcske-Vörösgyár*, *Dunakömlőd-Sánchegy*), eine am Sárvíz (*Szedres-Horgásztanya*) und eine an einem in die Donau mündenden Bach (*Dunaföldvár-Gyűrűs tábla*). Alle vier liegen im gegenwärtig bekannten Verbreitungsgebiet der Kultur.

An den Fundorten Bölske und Dunakömlöd fanden bzw. am letzteren Ort finden noch immer systematische Ausgrabungen statt, die beiden anderen sind der Luftfotografie zu verdanken. Ihre relative Höhe bewegt sich zwischen 3 und 50 m. Die im Überschwemmungsgebiet des Sárvíz gelegene Erdburg erhebt sich nur 3 m über das Sumpfland, die drei anderen Fundorte sind 23, 35 und 50 m hoch. Ihre Grundfläche ist 0,25–2,6 ha. Ähnlich den übrigen bronzezeitlichen Erdburgen trennt man auch in dieser Periode den Wohnbezirk durch einen leicht gekrümmten Graben von der Fortsetzung des Hügels, wo sich die äußere Siedlung befindet. Der Graben mündet zumeist in eine natürliche Bodensenke. In Dunakömlöd ist auf der westlichen Längsseite zusätzlich eine breite Terrasse zu beobachten, die an den Graben grenzt.

Aus der zweiten Hälfte der um 1400/1300 v. Chr. einsetzenden und um 900/800 v. Chr. endenden *Spätbronzezeit*, aus der Phase der *Urnenfelderkultur*, sind vier Telle bekannt: *Báta-Öreg-hegy* ist auf einer Erhöhung neben der Donau, *Sióagárd-Leányvár* befindet sich an der Mündung von Sió und Sárvíz, *Kakasd-Schlossberg* auf einem weit aus dem Tal des Völgyseg-Baches aufragenden Bergkamm. Beide haben große Ausdehnung (4,7 bzw. 17,5 ha) sowie eine große relative Höhe über das Tal hinaus (110 bzw. 30 m). Ihre Befestigungsweisen ähneln einander: in Kakasd umgibt die ganze Burg eine breite Terrasse, zusätzlich sichert ein Wall den Eingang; in Sióagárd ist von der angreifbaren Seite her eine breite Terrasse zu beobachten. *Mucsi/Lengyel-Sánc* und *Regöly-Sánc* waren Zentren herausragender Bedeutung der Urnenfelderkultur. Mit ihrer Befestigung kann selbst dann in der Spätbronzezeit begonnen worden sein, wenn das Durchschneiden der Wälle vorläufig auf deren früheisenzeitliche Errichtung hindeutet. Sowohl hinsichtlich ihrer Lage wie auch ihrer Grundflächen bzw. Befestigungen stehen sie Kakasd und Sióagárd sehr nahe. Nach der Grundfläche und der Funde kann *Döbrököz-Kétvíz köze* auch in diese Gruppe eingereiht werden, aber ihre relative Höhe ist sehr klein: nur 15–16 m.

RÖMERZEIT

Die römischen Wachttürme bzw. Militärlager längs der Donau hat Zsolt Visy detailliert aufgearbeitet und publiziert,⁵ weshalb ich mich nur dort mit ihnen befasse, wo am gleichen Fundort auch Befestigungen aus anderen Zeitaltern zu finden sind. Unter den innerpannonischen Festungen liegt das Kastell von Alsóhetény im Komitat Tolna. Seine Erforschung bzw. die Veröffentlichung der Ergebnisse übernahm Endre Tóth.⁶

ARPADENZEIT

Die Forschung des nachfolgend beschriebenen Burgtyps blickt in Ungarn auf eine kurze Vergangenheit von wenigen Jahrzehnten zurück. Soweit man sie bei Geländearbeiten überhaupt wahrnahm, betrachtete man die kleinen, schwach befestigten Objekte lange Zeit nicht als Burgen.⁷ Als Erster beschäftigte sich Pál Patay mit den kleinen Erdburgen des Komitats Nógrád, deren Alter er jedoch für ungewiss hielt. Zwar war ihm aufgefallen, dass an der Oberfläche einzelner Keramik des 12–13. Jahrhunderts vorkommt. Doch mangels Ausgrabung konnte er nicht entscheiden, ob diese Funde zeitgleich mit den Befestigungen sind.⁸

In größerer Zahl tauchte dieser Burgtyp im Zuge der archäologisch-topographischen Arbeiten auf.⁹ Teils gleichzeitig mit diesen, teils später kam es zu regionalen Forschungen im Komitat Nógrád,¹⁰ im Börzsöny-Gebirge,¹¹ im Hügelland von Gödöllő,¹² im Mátra-Gebirge¹³ und im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén.¹⁴ In den transdanubischen Komitaten Vas,¹⁵ Zala,¹⁶ Somogy,¹⁷ Tolna,¹⁸ Baranya¹⁹ und Fejér²⁰ war bzw. ist man auch jetzt noch ebenfalls mit diesem Thema befasst. In bedeutendem Maße trägt zur Erforschung dieser Fundorte bzw. deren Auswertung bei, dass ab der zweiten Hälfte der 1980-er Jahre sich auch Historiker (insbesondere Pál Engel und András Kubinyi) daran beteiligten.

Bezeichnung: Die frühere Fachliteratur bedachte diesen Typ Burg mit den verschiedensten Namen:²¹ so begegnet man u.a. der Bezeichnung „frühe feudale Eigenburg“,²² „Erdburg“,²³ „Burgen ohne Geschichte“²⁴ oder „Wohnturm“²⁵. Seit jüngster Zeit wird der Begriff „Kleinburg“ verwendet. Auf die damit verbundenen Probleme hat András Kubinyi schon hingewiesen.²⁶ Eine angemessene Bezeichnung gibt es bis heute nicht, weshalb auch ich – in Ermangelung einer Besseren – vorläufig diese benutze.

Auch der Umstand, dass die Burgen in gemischter Technik entstanden, erschwert ihre exakte Bezeichnung. Auf Grund der Wälle bzw. Gräben darf man sie als Erdburgen betrachten (was aber in Höhenlagen, wo man den Wall mit den aus dem Graben geborgenen Felsbrocken aufführte, nur zum Teil stimmt). Die am Rande des Wohnbezirks gezogene „Mauer“ dürfte aus Holz gewesen sein (eine aus zuweilen in mehreren Reihen gesetzten Pflöcken bestehende Palisadenmauer oder nur ein einfacher Flechtwerkzaun); man könnte sie aber auch aus Ziegeln bzw. Steinen errichtet haben. Dasselbe gilt für Wohngebäude: ihr Material könnten Holz, Ziegel oder Steine gewesen sein, eventuell gemischt verwendet (z.B. ein Ziegelbau auf Steinfundament). Von alldem sind an der gegenwärtigen Oberfläche im Allgemeinen nur noch der Wall bzw. Graben sowie etwas Ziegel- und Steinschutt auszumachen. Woraus und mit welcher Technik die Burg tatsächlich erbaut wurde, lässt sich nur mit einer Grabung klären.

Lage: Den sog. Kleinburgen begegnet man im Tiefland ebenso wie im Hügel- oder Bergland. Ihr gemeinsames Charakteristikum ist, dass sie den von der Natur gebotenen Schutz weitgehend ausnutzten; dieser wurde dann – abhängig von der Geländeformation – mit einem Graben, Wall, dem Durchschneiden des Hügelkamms, einer Terrasse usw. ergänzt.

Hinsichtlich ihrer Lage sind, verglichen mit den Siedlungen, wesentliche Unterschiede zu beobachten: nach diesem Gesichtspunkt lassen sich drei Gruppen unterscheiden. Ein Teil liegt in unmittelbarer Nachbarschaft der Dörfer oder – ohne beträchtlichen Niveauunterschied – sogar inmitten einer Siedlung; ebenfalls häufig sind die in der Nähe von Siedlungen, aber abgesondert von diesen und auf einem weitaus höheren Punkt erbauten Burgen. Zur dritten Gruppe schließlich gehören die fern von jeder Siedlung, an einer schwer zugänglichen Stelle und in großer relativer Höhe errichteten Burgen.²⁷ Es liegt auf der Hand, dass sich diese Gruppen nicht zufällig herausgebildet haben. Einmal dürften die Burgen jeweils verschiedene Funktionen erfüllt haben, zum anderen besteht zwischen ihnen wahrscheinlich auch ein zeitlicher Unterschied. István Feld vermutet, dass die siedlungsnahen Burgen die früheren, die in „extremer“ Lage dagegen die späteren Objekte sind.²⁸ Meiner Meinung nach lässt sich das heute noch nicht entscheiden. Um die Frage zu klären, sind einerseits noch viele Grabungen und andererseits entsprechende Untersuchungen des verfügbaren Urkundenmaterials sowie der schon freigelegten Burgen erforderlich.²⁹

Form: Die Flachlandburgen haben quadratische oder Kreisform, die Burgen im Hügel- und Bergland dagegen passten sich im Allgemeinen den natürlichen Gegebenheiten an. Nach Möglichkeit war man aber bestrebt, sie kreisförmig oder oval zu gestalten, was – da es sich nur um kleine Grundflächen handelte – zumeist auch gelang. (Im Gegensatz zu den großflächigen prähistorischen Erdburgen, die – der Form des Berges angepasst – stellenweise ganz unregelmäßige Formen aufweisen.)

Diese Burgen sind überwiegend einteilig, es kommen aber auch einige zwei- bzw. dreiteilige vor. Die Funktion der Vorburgen bzw. der hinter dem Wohnteil verlaufenden Befestigungen ist infolge der wenigen Grabungen vorerst unbekannt. Bei den wenigen dort bislang durchgeführten Freilegungen kamen in diesen Teilen keine Funde bzw. Siedlungsobjekte zum Vorschein.³⁰

Befestigung: In der Regel umgibt die Burgen ein einfacher Graben und am äußeren Rand des Grabens ein Wall. Abhängig von den lokalen Gegebenheiten hat man im Interesse des erhöhten Schutzes fallweise den Hügel- bzw. Bergkamm oben durchschnitten. Mitunter wurde ein Hügel- bzw. Berghang künstlich steiler gestaltet. Der Rand des Wohnbezirks war zumeist durch Planken, einen Zaun oder eine Mauer (aus Stein oder Ziegeln) geschützt.

Grundfläche: Gemeinsames Merkmal ist ihre äußerst kleine Grundfläche. Am häufigsten ist das geschützte Gebiet zwischen 0,02 und 0,15 ha (200–1500 m²) groß.

Wohngebäude: Den bisherigen Forschungen zufolge stand in den Burgen zumeist ein runder oder viereckiger turmartiger Bau mit kleiner Grundfläche. Dass dieser Bau höchstwahrscheinlich ein Wohnturm war, kann man auf Grund der bei Grabungen zum Vorschein gelangten Grundmauern

bzw. eventuell aufgehenden Mauerreste lediglich vermuten, da kaum ein Bauwerk erhalten blieb. Auch das ist nur bei Ziegel- und Steinbauten zu beobachten; denn wo ein aus Balken gefügtes Gebäude an der Oberfläche stand (z.B. auf Sohlenbalken), gibt es von dem Gebäude keine Spur mehr. Eben deshalb ist es schwierig, ihre Funktion zu bestimmen. István Feld stuft „das einzige Bauwerk der meisten einfachen Burgen“ als Wohnturm ein.³¹ Allerdings kann man den Wohnturm nicht für einen selbständigen Burgtyp halten. Jene Festungen wiederum, deren Grundriss und Erscheinungsbild ein solcher wohnbarer Turm dominiert, sind gemäß internationalem *terminus technicus* als Turmburgen zu bezeichnen.³² Aus welchen Materialien und in welcher Größe ein Grundherr in seiner Burg ein Gebäude errichten ließ, hing sowohl von den lokalen Gegebenheiten als auch seinen materiellen Möglichkeiten ab.

Funde: In den sog. Kleinburgen finden sich an der Oberfläche eventuell ein oder zwei Gefäßscherben. Auch Grabungen bringen im Allgemeinen wenig Funde an den Tag: Gefäßfragmente, Tierknochen, einige Eisengegenstände (Hufeisen, Messer, Trense, Sporn, Gürtelschnalle). Selten kommt es vor, dass man auf reiches Fundmaterial stößt (Tinnye-Kisvár, Ozora-Kálvária, Szokolya-Királyrét-Várhegy). Im letzteren Fall ist verifizierbar, dass die Burg zwar aufgebaut (wenn überhaupt beendet) wurde, jedoch als Zufluchtsort vorgesehen war und daher kein Abfall-Fundmaterial anfiel. Sofern die wenigen Funde und Grabungsbeobachtungen darauf deuten, dass die Burg bewohnt war, ist das offenbar damit zu erklären, dass sich wenige Menschen nur kurze Zeit dort aufhielten. Eine große Menge Fundmaterial kann nur bei einem längeren Aufenthalt entstehen. Fraglich bleibt weiterhin, ob auch die Bauherren bzw. Eigentümer der Burgen diese bewohnten oder nur deren (bewaffnete) Bedienstete. Im Fall der auf stabilere Burgbauten und eine anspruchsvollere Haushaltung deutenden Funde darf man annehmen, dass der Eigentümer und/oder dessen Familie die Burg – wenn auch nicht ständig – wohl ebenfalls bewohnt hat.

Zeitstellung: Am verbreitetsten beim gegenwärtigen Stand der Forschungen ist die Ansicht, derzufolge diese Burgen in der zweiten Hälfte bis Ende des 12. Jahrhunderts bzw. im 13. Jahrhundert erscheinen und schon Ende des 13. Jahrhunderts bzw. im 14. Jahrhundert untergehen bzw. verlassen werden. Nur ein kleiner Teil davon lebt weiter, deren Existenz sich bis zum Beginn des 16. Jahrhunderts verfolgen lässt.³³ István Feld bezweifelt den Zeitpunkt des Erscheinens dieses Typs. Er meint, dass „abgesehen von den wenigen ausgesprochen königlichen Zentren, also Esztergom und eventuell Székesfehérvár, die weitreichende Verbreitung der durch Steinmauern mit Mörtelbindung geschützten Burgen oder eben mehr oder weniger freistehenden Steintürme im Gebiet des mittelalterlichen Ungarn vor den Jahren um 1200 noch kaum zu belegen ist“.³⁴ Nach einem früher geäußerten Standpunkt ist „das Vorhandensein dieses kleinen Burgtyps im 12. Jahrhundert vorerst kaum als eindeutig erwiesen zu betrachten“.³⁵ Wie es scheint, hat er diese Ansicht später geändert: „Meine Formulierung »um 1200« will auch das letzte Viertel bzw. Drittel des 12. Jahrhunderts mit einschließen. Das umso mehr, als archäologische Angaben zur Festlegung dieser chronologischen Grenze geführt haben. Und zwar in erster Linie das Auftauchen der für die mittleren und nordöstlichen Landesteile typischen sog. weißen Keramik, obwohl diese momentan noch schwer glaubhaft vor 1200 platziert werden kann, sich für eine Datierung mit Jahrzehnt-Genauigkeit aber nicht eignet. Zur Bestimmung der Obergrenze des Zeitalters – um 1320 – kam es dagegen vorrangig schon auf Grund historischer Ereignisse, d.h. der Schriftquellen; ab diesem Zeitpunkt bot die erstarkende Königsmacht kaum noch Gelegenheit zum massenhaften Burgenbau.“³⁶ Es trifft zu, dass es auf Grund der wenigen – und oftmals schwer zu datierenden – Funde schwierig ist zu entscheiden, ob die Burg Ende des 12. oder in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts gebaut wurde bzw. in der ersten oder zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts bestand. Doch einstweilen bietet sich nur in wenigen Glücksfällen eine bessere Datierungsmöglichkeit.³⁷ Im Allgemeinen kann also auch nicht entschieden werden, ob man die Burg nun vor oder nach dem Mongolensturm errichtet bzw. ob bei ihrem Bau oder Untergang dieses Ereignis eine Rolle gespielt hat.

Zudem erschwert die exakte Datierung der Burgen, dass nur ein kleiner Teil von ihnen urkundlich erwähnt ist. Pál Engel erklärt das mit den historischen Umständen: „Das frühe Burgsystem war das ausschließliche herrscherliche System des Königtums, etwas ähnlichem begegnet man weder auf kirchlichem noch auf privatem Grundbesitz... Wahrscheinlich ist, dass die um 1200 einsetzenden großzügigen Besitzschenkungen das Prinzip des „Burgregals“ durchbrachen...“³⁸ Dadurch wurde es auch Privatleuten möglich, auf ihren Besitzungen – mit oder ohne Genehmigung – Burgen zu

bauen. Diese „Eigenburgen“ bildeten – anders als die königlichen Burgen – kein Pertinenzsystem bzw. „herrschaftliches“ Zentrum, sondern die erbaute Burg wurde Zubehör des Bodens. Teilweise damit ist es zu erklären, dass nur sehr wenige aus diesem Zeitalter stammende Burgen in den Quellen vorkommen, war doch „aus besitzrechtlicher Sicht ... die Existenz oder Nichtexistenz der Burg damals noch ein ganz und gar nebensächlicher Umstand“.³⁹ Die Forschungen von Pál Engel können seitens der Geschichtswissenschaft zur präziseren Datierung beitragen: die in den Schriftquellen vor 1240 sowie zwischen 1241 und 1301 erstmals erwähnten Burgen vergleichend gelangte er zu dem Schluss, dass die letztere Gruppe die Arpadenzeit überlebt hat, während man aus der ersten Gruppe später nur wenige antrifft. „Auf Grund des Gesagten halte ich es – im Gegensatz zu meiner früheren Vermutung – für gesichert, dass die meisten der von der Archäologie freigelegten anonymen Erdburgen ausschließlich aus der Zeit vor 1241 stammen und nur wenige von ihnen das Ende des 13. Jahrhundert noch erlebt haben dürften.“⁴⁰

Funktion: Früher vermutete man, dass diese „Kleinburgen“ mit den arpadenzeitlichen Prädien zu identifizieren sind.⁴¹ Doch der in den 1980-er bis 90-er Jahren entflammte Disput bestätigte diese Annahme nicht. Auf Grund der Schriftquellen hat der Begriff Prädium ein wesentlich breiteres Bedeutungsspektrum.⁴²

Im Licht der neuen Ergebnisse ist zu verifizieren, dass man einen Teil dieser kleineren, einfacheren Bauwerke als Burgen (*castrum*) betrachtet hat und dass deren Eigentümer häufig den bedeutendsten Adelsgeschlechtern angehörten. Es gibt also keinen Grund, ihre Bauherren nur in den unteren Schichten des Adels zu suchen.⁴³

Bei der Klärung der Funktion dieser Objekte sind weitere Faktoren in Betracht zu ziehen. Da ihre *Grundfläche* – wie bereits erwähnt – sehr klein ist, waren sie auf keinen Fall zur Aufnahme großer Massen, wie z.B. der Bevölkerung der Umgebung, geeignet. Die wenige hundert Quadratmeter umfassende Grundfläche konnte nur einer „Kleinfamilie“, einigen Dienern und Tieren Schutz gewähren. In Anbetracht des Charakters bzw. der Konstruktion der Befestigung bot diese natürlich auch nur einem kleineren Trupp gegenüber tatsächlichen Schutz.

Ein ebenfalls wichtiger Aspekt ist, in welcher Höhe man die Burg erbaute. Gewiss mit jeweils anderem Ziel wurde ein solches Objekt auf dem Rücken eines nahe einer Siedlung gelegenen oder sich darüber erhebenden Hügels geringer relativer Höhe oder im Inneren einer Ortschaft oder auf einem Bergkamm in großer Höhe, an einer schwer zugänglichen Stelle, fern von jeder Siedlung errichtet.

Vorläufig offen ist die Frage, inwiefern wir mit anderen – auf Grund von juristischen, militärischen oder sonstigen Kriterien bestimmbaren – Gruppen rechnen müssen.⁴⁴

Höchstwahrscheinlich lassen sich auch mit den Resultaten künftiger Forschungen keine verallgemeinernden Feststellungen treffen. Die archäologischen Ergebnisse müssen im Fall jeder einzelnen „Kleinburg“ individuell interpretiert werden, unter Berücksichtigung der eventuell verfügbaren urkundlichen Angaben. Bleibt zu hoffen, dass es die gemeinsame Interpretation der Freilegung vieler solcher Burgen und der weiteren historischen Forschung zukünftig ermöglichen wird, auch in dieser Frage ein differenzierteres Bild zu erhalten.

Im Komitat Tolna vertreten den oben beschriebenen Burgtyp 29 Fundorte. Ein Teil davon (14 Burgen) ist um das Ende des 13. Jahrhunderts untergegangen bzw. wurde von den Eigentümern verlassen (*Bikács-Belső-sziget*, *Bölcske-Hadai-hegy 3*, *Dombóvár-Szarvasd*, *Felsőnána-Szállás-hegy*, *Gyöng-Szabaton*, *Harc-Cukor-hegy*, *Kaposszekcső-Leányvár*, *Madocsa-Alsónyilas*, *Murga-Sánc*, *Ozora-Kálvária*, *Pári-Kleine Schanz*, *Regöly-Pogányvár*, *Tevel-Schanzberg*, *Váralja-Várfő*). Der andere Teil (15) lebte weiter und ging Anfang des 16. Jahrhunderts unter bzw. hat eventuell sogar die Türkenzeit überlebt (*Dombóvár-Szigeterdő*, *Döbrököz-Vár*, *Értény-Képesfai dűlő*, *Felsőnána-Ónána*, *Felsőnyék-Várhegy*, *Kajdacs-Sánc*, *Jágónak-Dárovár*, *Nagykónyi-Eledény*, *Nak-4. tábla*, *Németkér-Közlegelő*, *Simonytornya-Vár*, *Sióagárd-Janyavár*, *Szakcs-Leányvár*, *Szárazd-Gerenyás*, *Tamási-Várhegy*). Man findet sie in unterschiedlicher Lage vor: an größeren Flüssen (Donau, Kapos, Koppány, Sárvíz, Sió) ebenso wie an kleineren Bächen. Ihre Höhe über dem Meeresspiegel wechselt zwischen 93 und 232 m, ihre relative Höhe zwischen 0 und 84 m (die Höhe 0 m bezieht sich auf Madocsa-Alsónyilas, die im Inundationsgebiet der Donau errichtet wurde).

Unter den Höhenburgen sind fünf (*Dombóvár-Szigeterdő*, *Értény-Képesfai dűlő*, *Nagykónyi-Eledény*, *Nak-4. tábla*, *Németkér-Közlegelő*) am sanft ins Tal abfallenden Hang bzw. auf der Kuppe eines Hügels erbaut; ihre relative Höhe liegt zwischen 4,5 und 20 m.

Auf einer hoch (ca. 30–84 m) aus seiner Umgebung aufragenden Hügel- bzw. Bergkuppe erheben sich *Felsőnána–Ónána*, *Felsőnyék–Várhegy*, *Jágónak–Dáróvár* und *Tamási–Várhegy*.

Die Burgen von *Értény*, *Felsőnána*, *Nak* und *Szakcs* liegen im Gebiet eines ehemaligen Dorfes. Im Fall von *Felsőnána* wäre es denkbar, dass auf dem Hügelkamm, wo Ziegelschutt bzw. Menschenknochen auf eine mittelalterliche Kirche hindeuten, früher eine kleine Burg gestanden hat, nach deren Verlassen dort die Kirche erbaut wurde. In unmittelbarer Nähe einiger Burgen mit geringerer relativer Höhe trifft man eine Siedlung ähnlichen Alters an (*Bölcske–Hadai-hegy 3*, *Győnk–Szabaton*, *Ozora–Kálvária*, *Tevel–Schanzberg*, *Értény–Képesfai dűlő*, *Felsőnána–Ónána*, *Kajdacs–Sánc*, *Nagykónyi–Eledény*, *Nak–4. tábla*, *Szakcs–Leányvár*), doch für die meisten ist kennzeichnend, dass sie in 1–2 km Entfernung von einem Dorf (überwiegend mit Kirche) standen (*Döbrököz–Vár*, *Felsőnyék–Várhegy*, *Simonytornya–Vár*, *Sióagárd–Nyanyavár*, *Szakcs–Leányvár*, *Tamási–Várhegy*). In *Jágónak* stieß ich in der Nähe der Burg nur auf einen kleinen, mit Funden des 13. Jahrhunderts datierten Siedlungsrest. Die übrigen Teile des Tals sind verwildert, von Gestrüpp überwuchert und zur Begehung ungeeignet.

Im Hinblick auf ihre Grundfläche besteht zwischen den Burgen verschiedener Lage keine wesentliche Abweichung, sie differiert zwischen 0,015 und 0,35 ha. In der gegenwärtigen Form ist *Harc–Cukorhegy* die kleinste und *Szárazd–Gerenyás* die größte Burg.

Befestigt wurden die Burgen ähnlich wie in anderen Landesteilen. Sieben Burgen liegen in morastiger Umgebung (*Bikács–Belső-sziget*, *Döbrököz–Vár*, *Kajdacs–Sánc*, *Kaposszekcső–Leányvár*, *Madocsa–Alsónyilas*, *Simonytornya–Vár*, *Sióagárd–Anyavár*). Bei diesen hat man den durch das wasserbestandene Gelände gebotenen natürlichen Schutz voll und ganz ausgenutzt (im Überschwemmungsgebiet der Flüsse Sió, Sárviz, Kapos, Donau) und diesen mit Hilfe eines Grabens, bzw. im Fall von *Bikács* mehrerer Gräben, erhöht. In *Kaposszekcső* umgab den Rand des sich inselartig aus dem Sumpf erhebenden Hügels noch eine Einfriedungsmauer. Allgemein charakteristisch für Hügellandburgen ist, dass man das zu schützende Gebiet mittels Graben bzw. Durchschneiden von der Fortsetzung des Hügels bzw. Berges trennte. Dieser Graben bzw. Durchschnitt setzte sich zu meist in einem Graben fort, der den Wohnbezirk umschloss. Am äußeren Rand dieses Grabens war ursprünglich wohl auch ein Wall aufgeschüttet, von dem jedoch – infolge des hochgradigen Verfalls – kaum eine Spur übrigblieb, so dass man heute an Stelle der Gräben bzw. Wälle eher Terrassen vorfindet. Die Burgen des Komitats Tolna sind im Allgemeinen einteilig; nur in einigen Fällen konnte eine Vorburg (*Ozora*) bzw. ein doppelter Durchschnitt (*Murga* und *Tevele*) beobachtet werden.

Die Art und Weise der Befestigung ist mannigfaltig; der einfachsten Form (ein kreisförmiger, ovaler oder eckiger Graben, außen ein Wall) begegnet man an den Fundorten *Dombóvár–Szigeterdő*, *Németkér–Közlegelő*, *Sióagárd–Anyavár*. Über eine solche Befestigung verfügten wahrscheinlich auch die Burgen *Értény–Képesfai dűlő*, *Felsőnána–Ónána*, *Nak–4. tábla* und *Szakcs–Leányvár*; doch als Folge der Bodenbewirtschaftung ist der Wall an diesen Fundorten schon stark abgetragen bzw. der Graben verfüllt, weshalb sich die Struktur der Verteidigungslinie nur mit Hilfe einer Grabung klären lässt. Ähnlichen, aber ernsthafteren Schutz bot der doppelte Durchschnitt bzw. das Graben-Wall-System in *Nagykónyi–Eledény*, während *Kajdacs–Sánc* vermutlich nur durch einen Graben von der Fortsetzung des Hügels getrennt war. Die Befestigungen von *Felsőnyék–Várhegy*, *Jágónak–Dáróvár* und *Tamási–Várhegy* weisen große Ähnlichkeit auf. In *Felsőnyék* und *Jágónak* trennen zwei Durchschnitte (in *Tamási* einer) den Wohnbereich von der Hügel fortsetzung; zusätzlich ist der Wohnbezirk an drei Seiten von einer Terrasse bzw. Graben und Wall umgeben. Darüber hinaus hat man in *Felsőnyék* und *Tamási* im Spätmittelalter eine bzw. zwei Terrassen angelegt, auf denen zu dieser Zeit ebenfalls Gebäude standen.

Bislang fanden in neun Burgen (*Bölcske–Hadai-hegy 3*, *Dombóvár–Szigeterdő*, *Felsőnána–Száláshegy*, *Felsőnyék–Várhegy*, *Murga–Sánc*, *Nak–4. tábla*, *Ozora–Kálvária*, *Simontornya–Vár*, *Vár-alja–Várfő*) Forschungen statt,⁴⁵ auf deren Grundlage sich Rückschlüsse bezüglich der Gebäude des befestigten Gebiets bzw. der Struktur der Befestigungen ableiten lassen. Am Fundort *Bölcske* gab es Anzeichen, dass der freigelegte kreisförmige Bau eine Rotunde sein könnte.⁴⁶ Angesichts der in seinem Umkreis zu beobachtenden Befestigungsspuren ist es jedoch auch möglich, dass dort ursprünglich eine kleine Burg gestanden hat, in der später der Rundbau errichtet wurde. Dasselbe ist in *Bikács* der Fall, wo auf Grund der Oberflächenspuren vermutlich ein Ziegelbau stand. Die wenigen menschlichen Knochenfragmente deuten auf die Existenz einer Kirche, die mehrfache

Verteidigungslinie dagegen lässt auf eine Burg schließen. In *Murga* hat schon Wosinsky geforscht, nach dessen Ansicht in dem befestigten Gebiet ein großer Holzturm stand. *Váralja-Várfő* wurde vollständig freigelegt: auf der mit einer Mauer umfriedeten Hügelkuppe erhob sich auf einer Grundfläche von 7 × 7,5 m ein Wohnturm aus Steinen (oder Ziegeln). In *Kaposszekcső* ist eine aus Steinen errichtete Einfriedungsmauer zu beobachten, an die auf der NW-Seite ein Steinbau(?) grenzte. Das alles reicht jedoch nicht aus, um verallgemeinernde Feststellungen treffen zu können. Wie die Bauten in *Értény*, *Kajdacs*, *Nagykónyi*, *Nak*, *Németkér* und *Szakcs* beschaffen waren, weiß man nicht. Die an diesen Orten bei Begehungen aufgelesenen Strohlehmstücke zeugen von irgendeinem Bauwerk, das ebenso gut ein Plankenzaun gewesen sein könnte. Auf einen Ziegelbau deutende Spuren konnten wir in *Felsőnána-Ónána*, *Tamási* und *Jágónak* beobachten. Am Fundort *Sióagárd-Anyavár* standen vermutlich sowohl Ziegel- wie auch Steingebäude; die Einfriedungsmauer zumindest dürfte – nach den Beobachtungen der einen Plündergrube – aus Stein gewesen sein.

Detailliertere als die obigen Angaben stehen nur bei den schon ergrabenen Burgen zur Verfügung. Ein relativ genaues Bild kann man sich, ungeachtet des hochgradigen Verfalls, von der Bebauung der Burg zu *Dombóvár-Szigeterdő* machen: in der Mitte des befestigten Gebiets stand auf einer Grundfläche von 10 × 10 m ein Ziegel-Wohnturm. Die zum Bau benötigten Ziegel wurden in der vor Ort eingerichteten Ziegelei hergestellt. An die südliche Turmmauer grenzte ein Gebäude mit Holzkonstruktion, am Nordrand des Hügels befand sich ein Brennofen. Auf Palisaden deutende Spuren kamen im untersuchten Abschnitt nicht zu Tage. Auch *Felsőnyék-Várhegy* ist stark gestört, was die Beobachtungsmöglichkeiten einschränkt. Hier erstreckte sich die Einfriedungsmauer im nordwestlichen Teil über eine Grundfläche von 4 × 7 m, und wir stießen auf Reste der Grundmauer eines Palais(?) mit Steinfundament und (wahrscheinlich) aufgehenden Ziegelmauern. An dessen Südseite befand sich eine aus Steinen gemauerte, außen mit einem Lehm mantel isolierte Zisterne. In *Simontornya* fand die archäologische Freilegung im Rahmen der Restaurierung als Kunstdenkmal statt. Erzsébet Lócsy zufolge hat die frühe Burg Ende des 13. Jahrhunderts ein von Mauern umgebener Wohnturm repräsentiert.⁴⁷

Ähnlich wie in anderen Teilen des Landes trifft man auch im Komitat Tolna „fundfreie“ Burgen an: in *Dombóvár-Szarvasd*, *Gyölk-Szabaton dűlő*, *Harc-Cukorhegy*, *Pári-Kleine Schanz*, *Regöly-Pogányvár* bzw. *Tevel-Schanzberg* wurden überhaupt keine Lesefunde geborgen. Am Fundort *Felsőnána-Szálláshegy* kamen entgegen der Sondierungsgrabung keine arpadenzeitlichen Funde zum Vorschein, und in *Ozora-Kálvária* deuten lediglich einige arpadenzeitliche Topfscherben auf das Alter der Burg. Im Fall von *Dombóvár-Szigeterdő*, *Felsőnyék-Várhegy*, *Kaposszekcső-Leányvár*, *Murga-Schanzberg*, *Simontornya-Vár* und *Váralja-Várfő* ist aus dem Fundmaterial zu schließen, dass diese Burgen ehemals bewohnt waren.

Urkundliche Erwähnungen sind von keiner unserer arpadenzeitlichen Burgen überliefert.

Bei fünf der obigen Burgen ist eine genaue Altersbestimmung nicht möglich, weil die Befestigungen sich im Gebiet eines mittelalterlichen Dorfes erstrecken und in Folge der landwirtschaftlichen Tätigkeit die Funde des Dorfes bzw. der Burg nicht auseinander zu halten sind.

Von den im Arpadenzeitalter entstandenen und weiterlebenden Burgen konnten einzig in *Simontornya* die Veränderungen der inneren Bebauung beobachtet werden. Laut der Ausgräberin, Erzsébet Lócsy, hat man Mitte des 14. Jahrhunderts auf der Ostseite des seit Ende des 13. Jahrhunderts bestehenden Wohnturms ein Wohngebäude sowie die den Hof im Norden und Westen begrenzende Mauer errichtet. Der so entstandene nördliche Zwinger wurde Mitte des 15. Jahrhundert zu gebaut. Der Torturm und große Turm auf der Südseite stammen aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Ende des 15. bzw. Anfang des 16. Jahrhunderts wurden die gotischen Gebäudeteile im Renaissancestil umgebaut und verziert.⁴⁸

SPÄTMITTELALTER – TÜRKENZEIT

Im Gebiet des mittelalterlichen Komitats Tolna gab es – zusammen mit den befestigten Klöstern – insgesamt 13 Burgen (*Anyavár* [Sióagárd-Nyanyavár], *Daró* [Jágónak-Dárovár], *Debregecz* [Döb-

rököz], *Dombó* [Dombóvár], *Györke* [Őcsény-Oltovány], *Maré* [Magyaregregy-Márévár, gegenwärtig Komitat Baranya], *Nyék* [Felsőnyék-Várhegy], *Ozora* [Ozora-Vár], *Simontornya* [Simontornya-Vár], *Szász* [Szászvár, Kom. Baranya], *Szék* [Bátaszék], *Szekszárd* [Szekszárd], *Tamási* [Tamási-Várhegy]).⁴⁹ Den Forschungen von Ferenc Szakály zufolge bestanden zur Zeit der Schlacht bei Mohács und im nachfolgenden Zeitraum wahrscheinlich 12 Burgen.⁵⁰ Zwei davon waren im Besitz der Kirche (des Bischofs von Pécs [Fünfkirchen] bzw. des Abts von Szekszárd), und sind vermutlich bis zum Schluss, d.h. bis zur türkischen Eroberung, auch kirchliches Eigentum geblieben.⁵¹

Unter den oben aufgezählten Burgen gehören Maré und Szász gegenwärtig zum Komitat Baranya, mit ihnen befaße ich mich hier nicht. Szék und Szekszárd dagegen waren befestigte Klöster, auf diese gehe ich weiter unten ein. Die übrigen Burgen sind – Dombó ausgenommen – auf Grund der Lesefunde mit großer Wahrscheinlichkeit noch in der zweiten Hälfte bis Ende des 13. Jahrhunderts entstanden. Die Entstehungszeit von Dombó ist ungewiss: eine Urkunde aus dem Jahr 1310 erwähnt zwar die Burg zu Dombó, allerdings weiß man nicht, ob der Eintrag sich auf die gegenwärtig Gólyavár genannte, in sumpfiger Umgebung errichtete oder die mit Graben und Wall befestigte Burg von Szigeterdő bezieht. Ihre Form ist mangels Grabung ebenfalls unbekannt: nach Beschreibungen vom Ende des 17. bzw. Anfang des 18. Jahrhunderts bzw. einer Skizze von Flóris Rómer hatte sie einen regelmäßigen viereckigen Grundriss. Bezüglich ihrer inneren Bebauung blieben detaillierte Aufzeichnungen erhalten, und auch heute stehen dort noch zwei mehrstöckige Mauerreste, die jedoch nur über den spätesten Zustand etwas aussagen. Ihre frühere Form bzw. Ausdehnung kennen wir nicht.

In den meisten der oben aufgezählten Burgen wurde bislang nur an der Oberfläche geforscht, so dass man über ihre innere Bebauung bzw. Bauperioden gar nichts weiß. Ihre gegenwärtige Form markiert die jeweils späteste Periode, auf frühere Phasen kann nicht einmal gefolgert werden. Nur soviel ist auf Grund der jetzigen Form feststellbar, dass die im Flachland bzw. in morastiger Umgebung gelegenen Burgen zumeist viereckig waren (*Döbrököz-Vár*, *Sióagárd-Janyavár*, *Dombóvár-Gólyavár*, *Szárazd-Gerenyás* und, als Kastell geführt: *Györke=Őcsény-Oltovány*), während in hügeligem Gelände errichtete Burgen sich der Hügelform anpassten. Natürlich gibt es Ausnahmen: z.B. die Rundform der auf einer Insel stehenden Burg von Simontornya.

Die in der Gemarkung von Szárazd gelegene Burg *Gerenyás* wird 1539 unter dem Namen „Castrum Gernos“ erwähnt.⁵² Ob sie bewohnt war oder anlässlich der Belagerung des Jahres 1529 endgültig unterging, weiß man nicht. In ihrer Lage ähneln Dombó und Gerenyás einander: die Burg von Dombó stand auf einem inselartig aus dem Überschwemmungsgebiet des Kapos-Flusses aufragenden Hügel und Gerenyás inmitten der die Flüsse Kapos und Koppány begleitenden Sümpfe. Demgegenüber sind in Gerenyás nur Details der äußeren Befestigung (Graben, Wall) zu beobachten. Auf Grund der Oberflächenspuren könnte am Hügelrand eine Palisadenmauer verlaufen sein, doch bezüglich früherer Bauten gibt es keinen Anhaltspunkt.

Döbrököz-Vár bildet in ihrer gegenwärtigen Form ein unregelmäßiges Viereck, was aber nicht bedeutet, dass die arpadenzeitliche Burg von ähnlicher Form und Größe gewesen sein muss. Ihre erste urkundliche Erwähnung stammt aus dem Jahr 1309; Lesefunde deuten allerdings darauf hin, dass sie früher, im 13. Jahrhundert, errichtet bzw. benutzt wurde.

Spätmittelalterliche Schlösser

Den Typ des spätmittelalterlichen Burgeschlosses vertritt im Komitat Tolna das im Auftrag von Filippo Scolari gebaute *Schloss von Ozora*. István Feld formuliert, es ist „in seiner Erscheinung repräsentativ, burgartig, und dennoch nicht die Verteidigungsfähigkeit in den Vordergrund stellend gestaltet – das charakterisiert diese ab dem Ende des 14. Jahrhunderts errichteten ländlichen Adelssitze. Sie waren vor allen Dingen berufen, von der Macht bzw. dem Ansehen ihrer Bauherren zu künden, und zwar in einer historischen Periode, da für das Land eher innere Stabilität denn ernsthafte Bedrohung von außen kennzeichnend war. Es handelte sich also um etwas ganz anderes als es die kleinen, oftmals an extremer Stelle gelegenen und kaum bewohnbaren Burgen des 13. Jahrhunderts vertraten, selbst wenn die zeitgenössischen Quellen sie übereinstimmend als *castrum*, d.h. Burg, bezeichnen“.⁵³

Das Burgschloss von Ozora besteht aus zwei Teilen: dem Palais mit einem regelmäßigen viereckigen Grundriss und Innenhof bzw. der diese umgebenden, ebenfalls regelmäßig angeordneten Burgmauer, an deren vier Ecken sich einstmals runde Türme erhoben.

Nicht enthalten in der obigen Aufzählung ist das Burgschloss von *Dunaföldvár*. Eine erste schriftliche Angabe stammt aus dem Jahr 1543, was aber nicht heißt, dass es nach 1526 entstand. Nach Tibor Koppány hat man den an der Wende des 15./16. Jahrhunderts erbauten Steinturm als Überrest eines von bereits untergegangenen Wallanlagen umgebenen spätmittelalterlichen Kastells zu betrachten.⁵⁴

Kleiner bzw. von einfacherer Ausführung waren die Kastelle von Öcsény (das mittelalterliche *Györke*) und *Sárszentlőrinc*. Beide liegen in morastiger Umgebung (am Bába- bzw. Sió-Fluss). Ihre relative Höhe beträgt 3 bzw. 8 m, ihre Grundfläche 0,09 bzw. 0,52 ha. Ihre Befestigungsweisen sind ähnlich: beide schützen Gräben bzw. Wälle. Dank der vollständigen Freilegung ist in Öcsény auch die innere Bebauung bekannt. Neben dem dreifach unterteilten Haus mit Füllmauern standen noch zwei Gebäude mit Pfostenkonstruktion bzw. eines mit Strohlamwänden (vermutlich Wirtschaftsgebäude), und in deren Umkreis lagen Speicher- bzw. Abfallgruben. Für Schutz sorgten am Hügelrand eine bzw. mehrfache Palisaden, darüber hinaus ein doppelter Graben und ein Wall. Der Form nach ähnlich ist das am Fundort *Sárszentlőrinc-Birkajárás* entdeckte, bis dahin unbekannte Burgschloss, obwohl es eine weitaus größere Grundfläche aufweist. Während wir im Fall von Öcsény jedoch wissen, dass es ein Kastell war, kann man das bei Letzterem nur vermuten. Die Sondierungsgrabung ergab bis jetzt lediglich, dass am Hügelrand mehrere Palisadenreihen verliefen; im Inneren wurden Teile eines spätmittelalterlichen Friedhofs sowie Details eines (oder mehrerer) Gebäude mit Pfostenkonstruktion aufgedeckt. Angesichts der Gräber ist es wahrscheinlich, dass hier auch eine Kirche stand; darauf hindeutende Spuren gibt es bis jetzt nicht.⁵⁵

Befestigte Klöster

Angaben liegen über die Befestigung von vier Klöstern im Komitat Tolna vor: *Báta*, *Bátaszék*, *Szekszárd*, *Madocsa*. Jedes der Verteidigungssysteme ist mittelalterlichen Ursprungs und man hat es – mit Ausnahme von Báta – in der Türkenzeit verwendet bzw. eventuell weiterentwickelt. In *Madocsa* wurde bislang noch nicht gegraben, in *Szekszárd* erstreckten sich die Forschungen vorrangig auf die Kirche und deren unmittelbare Umgebung. Laut historischen Angaben fiel Szekszárd nach der Eroberung von Buda (1541) entgültig in die Hände der Türken, die auch hier eine Plankenbefestigung errichteten. Die Zisterzienserabtei von *Bátaszék* wurde im Laufe des Mittelalters befestigt. Diese Befestigung rissen die Türken nieder und ersetzten sie durch Planken. Auf die Befestigung der ehemaligen Benediktinerabtei *Báta* deutet eine Urkunde aus dem Jahr 1457 hin.⁵⁶ Hier kam es nur in den 1930-er Jahren zu einer kleineren Freilegung, so dass man sich von den Befestigungen vorläufig kein genaues Bild machen kann.

Türkenzeit

Im türkischen Zeitalter gehörte das Komitat Tolna zum Budaer Vilajet; innerhalb dessen wiederum der größere Teil zum Sandschak von Simontornya, der kleinere Teil zum Sandschak von Szekszárd und Koppány, während das im Komitat Tolna gelegen Földvár zum Sandschak Buda gehörte.⁵⁷

Mit dem türkischen Feldzug des Jahres 1543 wurde Szekszárd und dessen unmittelbare Umgebung dem Osmanischen Reich angegliedert. Zwecks Sicherung der Landstraße Buda-Eszék richteten die Türken an den befestigten Orten ständige Garnisonen ein. Die Garnisonen im Abschnitt zwischen südlich von Paks und Eszék waren Kassim, dem Sandschakbey von Mohács unterstellt; dazu gehörten Paks, Anyavár, Tolna, Szekszárd und Bátaszék.⁵⁸

Im Jahr 1545 besetzten die Türken auch die weiter westlich der Donau gelegenen Burgen (Simontornya, Ozora, Tamási und Döbrököz).⁵⁹ Sie nutzten sowohl die eroberten mittelalterlichen Burgen, bauten aber auch neue. Die nach ihren Plänen errichteten Burgen waren in jedem Fall sog.

Plankenburgen (Bretterburgen). Eine eroberte Burg bezeichneten sie konsequent als Burg, Kalena, die von ihnen erbaute dagegen als Plankenburg.⁶⁰

Die Mehrzahl der im Gebiet des Komitats Tolna befindlichen türkenzeitlichen Plankenburgen stand an der Donau, mit einem gegenseitigen Abstand von durchschnittlich 20 km. Die meisten hatte man um die Reste eines mittelalterlichen Steingebäudes herum errichtet, ihre strategische Bedeutung war gering. In Verbindung mit ihrer Rolle hebt Attila Gaál hervor, das sie mit ihrer bloßen Existenz Kontrolle über ihre Umgebung ausübten; sie kontrollierten die Straße Buda-Észék, die eine der bedeutendsten militärischen Aufmarsch routen im eroberten Gebiet, zugleich aber auch Handelsstraße und Gesandtschaftsweg war. Zu den gefährlichsten Strecken dieses im Komitat Tolna verlaufenden 80 km langen Straßenabschnitts gehörten die Sumpfgebiete, und zwar wegen der Engpässe sowie der Angriffe von Seiten der Ungarn.

Die Türken eroberten sieben der mittelalterlichen ungarischen Burgen, in die sie eine Garnison legten. Davon wurde Simontornya Sandschak-Sitz, und hierzu gehörten Anyavár, Ozora, Tamási sowie Döbrököz. Auch Szekszárd avancierte zum Sitz eines Sandschak, und Dombó gehörte zum Sandschak Koppány. Von den früheren Klöstern wurden Szekszárd und (Báta)Szek umgebaut. Neue Plankenburgen entstanden in Pincehely, Paks, Szerdahely (Jenipalánk) und Tolna. Im Sandschak von Koppány findet Kónyi Erwähnung, über das jeweils nur eine Angabe aus den Jahren 1615 bzw. 1619 erhalten blieb. Diese Plankenburg hat Klára Hegyi im Gebiet von Nagykónyi (Kom. Tolna) lokalisiert.⁶¹

Eine sehr wichtige Rolle spielten die Plankenburgen in der Sicherung der Fähr- und Zollstellen, wurde doch über die Brücke von Újpalánk bzw. die Fähren von Báta, Tolna, Dombor, Paks und Földvár der Handelsverkehr in Richtung (und aus) der Großen Tiefebene abgewickelt. In den größeren Ortschaften nahe der Flussübergänge (Tolna, Paks, Földvár) wurden häufig Märkte abgehalten, die ebenfalls von den Besatzungen dieser Burgen gesichert werden mussten.⁶²

KURUZENZEIT

In den Befreiungskämpfen unter Rákóczi erfüllte das Komitat Tolna, und innerhalb dessen besonders Dunaföldvár und dessen Umgebung, eine wichtige Funktion. Zur Verstärkung der Flussübergänge errichteten die Kuruzen Befestigungen, „Schanzen“ unterschiedlicher Abmessung und Konstruktion. Ihre Beschreibungen kann man in den Memoiren des Fürsten Ferenc Rákóczi lesen. Gyula Nováki hat diese befestigten Stellen erforscht, aufgenommen und in jüngster Vergangenheit publiziert. Deshalb befasse ich mich hier nur mit denjenigen, welche mit einer der – in einem anderen Zeitalter entstandenen – Burgen verbunden sind.⁶³

Abschließend möchte ich Mór Wosinsky zitieren: „Keiner wird erwarten, dass mein Buch fehlerfrei sein möge, und noch weniger daran denken, dass ich den ganzen Fundus der prähistorischen Angaben ausgeschöpft hätte. Im Gegenteil: dieser Aufsatz ist erst der Anfang jener großen Arbeit ... die der Nachkommen harrt ... die kommende Generation findet auf diesem Gebiet genügend Arbeit zur Forschung, das Komitat aber zum Sammeln.“⁶⁴ Das, was Wosinsky in seinem Vorwort zur Monographie des Komitats geschrieben hat, kann auch ich von meiner Burgforschungstätigkeit im Komitat Tolna sagen. Den vorliegenden Band schicken wir in der Hoffnung auf seinen Weg, dass seine Angaben auch in der ortsgeschichtlichen, archäologischen und historischen Forschung genutzt und dass im kommenden Zeitraum auch Grabungen zur Präzisierung unserer Kenntnisse in Bezug auf das Alter bzw. die Konstruktion dieser Burgen beitragen werden.

1 Mit dieser Frage hat sich zuletzt *Torma* (2006) 11. beschäftigt.

2 *Kiss* (2001) 3.

3 *Horváth* (2004).

4 *Dombokká vált évszázadok [Zu Hügeln gewordene Jahrhunderte]* (1991–1992) 10.

5 *Visy* (2000).

6 *Tóth* (1988) 22–61.

- 7 S. z.B. Mór Wosinsky, der den Objekten im Komitat Tolna zwar Beachtung schenkte, sie wegen ihrer geringen Größe aber als Opferstätten ansah. *Wosinsky* (1896).
- 8 *Patay* (1954) 30.
- 9 MRT [Archäologische Topographie Ungarns] Bd. 1–10.
- 10 *Gádor* (1967); *Nováki – Sándorfi* (1991, 1992a–b).
- 11 *Nováki – Sándorfi – Miklós* (1979).
- 12 *Miklós* (1982).
- 13 *Dénes* (1990b).
- 14 *Nováki – Sándorfi* (1992); *Nováki – Sárközy* (1999).
- 15 *Dénes* (1990a).
- 16 *Vándor* (1987, 1990).
- 17 Die Forschungen bzw. Aufnahmen von Gyula Nováki und György Sándorfi. *Nováki* (1996).
- 18 *Miklós* (1988a, 1998) – Die Verfasserin leitet seit 1981 Freilegungen in den „Kleinburgen“ des Komitats Tolna; der systematischen Forschung der prähistorischen und mittelalterlichen Burgen im Komitat widmet sie sich seit etwa 1993.
- 19 *Tolnai* (1996).
- 20 *Terei* (1998).
- 21 Hier lasse ich die z.B. von Mór Wosinsky verwendete Bezeichnung als Opferstätte außer Acht, da er diese – wegen ihrer geringen Größe – gar nicht für Burgen hielt. *Wosinsky* (1896).
- 22 *Nováki – Sándorfi – Miklós* (1979) 90–94.
- 23 *Miklós* (1982).
- 24 *Kubinyi* (1990) 292–293.
- 25 *Parádi* (1982) 9–30.
- 26 *Kubinyi* (1990) 294.
- 27 Vgl. *Feld* (1991) 210–211.
- 28 *Feld* (1991) 211.
- 29 Die Wichtigkeit einer Untersuchung des Problems betont auch András Kubinyi. *Kubinyi* (1992) 120.
- 30 *Miklós* (1981) 233.
- 31 *Feld* (1991) 212.
- 32 *Feld* (1991) 212.
- 33 *Miklós* (1985) 149; *Kubinyi* (1990) 292.
- 34 *Feld* (1991) 201.
- 35 *Feld* (1987) 7.
- 36 *Feld* (1991) 208. – Daran hält er auch in seiner jüngsten Auswertung fest: in den 1200-er Jahren mehrte sich die Zahl dieser Burgen, nach 1320 hat man sie dann zum Großteil aufgegeben *Feld* (2000) 26.
- 37 S. z.B. Márianosztra-Bibervár, *Miklós* (1983) 22; MRT XIII/2, Bd. 17/13. Fundort 186–188.
- 38 *Engel* (1987) 11.
- 39 *Engel* (1987) 13.
- 40 Auszug aus dem Referat von Pál Engel (anlässlich der Konferenz 1989 in Mátrafüred).
- 41 *Nováki – Sándorfi – Miklós* (1979) 93–94; *Miklós* (1982) 76–81.
- 42 *Feld* (2000) 25.
- 43 *Feld* (2000) 25.
- 44 *Feld* (2000) 25–26.
- 45 Über die von József Csalogovits in Tamási durchgeführte Grabung blieb leider keine Dokumentation erhalten, auch die Funde lassen sich nicht identifizieren.
- 46 Die Auswertung der Ergebnisse der verschiedenen Grabungen s. detailliert in der Fundortbeschreibung.
- 47 *Lócsy* (1975) 246.
- 48 *Lócsy* (1975) 246.
- 49 *Csánki* (1897) III. 403–407.
- 50 *Szakály* (1969) 16. – Über die Burgen s. *Csánki* (1897) III. 403–407; daselbst sind auch Györke und Bátaszék erwähnt, allerdings jeweils nur in Form einer früheren Angabe. *Csánki* (1897)

III. 403–407. Koppány kennt Csánki nur als Dorf (S. 436), seine Burg wird erst ab 1543 erwähnt.
– Ein Burg stand dagegen in Gerenás: Martonfalvai, S. 134–135 und MOL (Ung. Staatsarchiv) Eszterházy cs. Lt. Rep. 35. Fasc. BB. Nr. 952. Im Jahr 1539: Castri Ghernos.

51 Szakály (1969) 16.

52 MOL Eszterházy cs. Lt. Rep. 35. Fasc. BB. No. 952.

53 Feld (2003) 9.

54 Koppány (1999) 144.

55 Der Fundort trägt im Datenarchiv von Tibor Koppány den Namen Egres. Koppány (1999) 141.
Seine Grundfläche ist irrtümlich mit 50 × 50 m an Stelle von 95 × 55 m angegeben.

56 Sörös (1912) 127.

57 Hegyi (2007) 108.

58 Gaál (1985) 185–186.

59 Hegyi (2007) 76.

60 Hegyi (2007) 78.

61 Hegyi (2007) 1250.

62 Gaál (1985) 185–186.

63 Nováki (2004) 69–104.

64 Wosinsky (1896) 2.

IRODALOM – ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- ActaArchHung
Ádám–Marosi–Szilárd (1959)
Ádám (1969)
- Andrásfalvy* (1965)
- Andrásfalvy* (1976)
- AnjOkmt*
- Anjou okl.
 Ant. Tan.
 ArchÉrt
 Arch. Hung.
 ArchKözl
Árvay (1936)
 ÁÜO
 BÁMÉ
Bánáti–Magyar–Stallenberger (é.n.)
Bándi–F. Petres (1969)
- Bándi–Kovács* (1969–1970)
- Bándi* (1962)
- Bándi* (1967)
- Bánkúti* (1969)
- Báta évszázadai (1993)
- Békefi* (1894)
Benda–Fügedi (1979)
Bendefy (1974)
- Beszédes* (1864)
 Birckenstein
- BMFN
Bóna (1975)
- Bónis* (1971)
- Acta Archaeologia Hungarica
Ádám L. – Marosi S. – Szilárd J.: A Mezőföld természeti földrajza. Bp. 1959.
Ádám L.: A Tolnai-dombság kialakulása és felszínalaktana. Bp. 1969, 186 old. (Földrajzi Tanulmányok 10.)
Andrásfalvy B.: A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században. Pécs, 1965.
Andrásfalvy B.: Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Tanulmányok Tolna Megye Történetéből VII (1976) 1–476.
 Anjoukori okmánytár. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. Bp. 1878–1920. (Monumenta Hungariae Historica. I. Okmánytárak.)
 Anjou-kori oklevéltár. Szerk. Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 1990–Antik Tanulmányok
 Archaeológiai Értesítő
 Archaeologia Hungarica
 Archaeológiai Közlemények
Árvay J.: Kakasd község településföldrajza. Pécs, 1936.
 Árpád-kori Új Okmánytár
 A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve
Bánáti Z. – Magyar S. – Stallenberger J.: Szemelvények a Tolna megyei Váralja község történetéből. Váralja, é.n.
Bándi G. – F. Petres É.: Ásatás Lovasberény–Mihályváron. ArchÉrt 96 (1969) 170–176.
Bándi G. – Kovács T.: Adatok Dél-Magyarország bronzkorának történetéhez (a Szeremle-csoport). JPMÉ 14–15 (1969–1970) 97–110.
Bándi G.: Adatok a Közép-Dunamedence korai és középső bronzkorának települési kérdéseiről. JPMÉ 1962. 103–109.
Bándi G.: A dél-dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának elterjedése és eredete. Pécs, 1967. (Dunántúli Dolgozatok 4.)
Bánkúti I.: Tolna megye a Rákóczi-szabadságharcban (1703–1711). In: Tanulmányok Tolna megye történetéből II. Szekszárd, 1969.
 Báta évszázadai. Emlékkönyv a bátai apátság alapításának 900 éves évfordulójára. Szerk. Kápolnás Mária. Báta, 1993.
Békefi R.: A cikádori apátság története. Pécs, 1894.
Benda K. – Fügedi E.: A magyar korona regénye. Bp. 1979.
Bendefy L.: Dunaföldvár régi vára. Műemlékvédelem XVIII (1974) 65–71.
Beszédes S.: A simontornyai régi vár. Vasárnapi Újság 1864. 553–554.
Rózsa Gy.: A Birckenstein-féle metszeteskönyv (Justus van der Ny-poort magyar vonatkozású művei). Bp. 1957.
 Baranya megye földrajzi nevei. Szerk. Pesti János. Bp. 1982.
Bóna, I.: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstliche Beziehungen. Bp. 1975.
B. Bónis, É.: Die Siedlungsverhältnisse der pannonischen Urbevölkerung und einige Fragen ihres Weiterlebens. ActaArchHung 23 (1971) 33–39.

- Bonyhád* (2006) Előkészületek Bonyhád monográfiájához. Előadások a IV. Völgységi Konferencián (2005. november 26.) Szerk. László János, Szóts Zoltán. Bonyhád, 2006.
- BTM Budapesti Történeti Múzeum
- Budától Belgrádig (1987) Budától Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerk. Szita László. Pécs, 1987.
- Bulla* (1962) *Bulla B.*: Magyarország természeti földrajza. Bp. 1962. 424 old.
- ComArchHung Communicationes Archeologicae Hungariae
- Czajlik–Holl* (2003) *Czajlik, Z. – Holl, B.*: Die Luftbildprospektion der urzeitlichen Erdburgen in Ungarn. In: Régészeti műemlékek kutatása és gondozása a 3. évezred küszöbén. Szerk. Visy Zsolt. Pécs, 2003. 67–81.
- Czinár* (1858–1860) *Czinár, M.*: Monasteriologia regni Hungariae libri duo totidem totis comprehensi. I–II. Pest, 1858–1860.
- Cziráký* (1910) *Cziráký Gy.*: A tolna megyei Dunaföldvár múltja és jelene. Duna-földvár, 1910.
- Csalog* (1940) *Csalog J.*: Tolna vármegye múzeumának bátai ásatása. In: Kónyi Mária–Holub József–Csalog József–Dercsényi Dezső: A bátai apátság és Krisztusvére ereklyéje. [Pécs], 1940. 49–59.
- Csalog* (1941) *Csalog J.*: A „Vučedol-zóki típusú kerámia lelőhelyei Tolna vármegyében. ArchÉrt III. folyam (1941) 6–14.
- Csalog* (1941) *Csalog J.*: Alisca–Ad Latus. ArchÉrt III. folyam (1941) 103–105.
- Csalog* (1952) *Csalog J.*: Őskori földvárkutatásunk. ArchÉrt 79 (1952) 91–93.
- Csalogovits* (1936) *Csalogovits J.*: Tolna vármegye múzeumának újabb szerzeményei I. Szekszárd, 1936. (Tolna vármegye múltjából 2.)
- Csánki* (1897) *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. köt. Bp. 1897.
- Cseke–Miklós* (2004) *Cseke Á. – Miklós Zs.*: Geodéziai felmérések Nemetkér, Közlegelön. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2003. Bp. 2004. 87–95.
- Csizmadia* (1990) *Csizmadia G.*: [Paks és környékének régészeti topográfiája.] Szakdolgozat, 1990. (Janus Pannonius Tudományegyetem Történettudományi és Nemzetiségi Intézet Tanárképző Kar. Ltsz. 1393.)
- Csorba* (1972) *Csorba Cs.*: A Sárvíz mente településtörténete a X–XVII. században. In: Tanulmányok Tolna Megye Történetéből. III. Szekszárd, 1972. 49–92.
- Csorba* (1974) *Csorba Cs.*: Erődített és várrá alakított kolostorok Dél-Dunántúl török kori végvári rendszerében. In: Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 5. (1974) 13–47.
- Csorba* (1974a) *Csorba Cs.*: A magyarországi várkutatás története. Vázlatos áttekintés. MTA II. Osztály Közleményei 23 (1974) 289–310.
- Danielik Emlékkönyv Danielik Emlékkönyv. 1–2. köt. Pest 1852.
- Darnay* (1947) *Darnay (Dornyay) B.*: A Sió-csatorna története. Siófok, 1947.
- Darnay* (é.n.) *Darnay K.*: Somogy vármegye őskora. Magyarország Vármegyéi és Városai. Somogy. Bp. é.n.
- Dávid* (1982) *Dávid G.*: A simontornyai szandzsák a 16. században. Bp. 1982.
- Der römische Limes... (1976) *Der römische Limes in Ungarn.* Szerk. Fitz Jenő. Székesfehérvár, 1976. 139 old. (Az István Király Múzeum Közleményei A. sor. 22. sz.)
- Dercsényi* (1940) *Dercsényi D.*: A bátai apátsági templom. In: A bátai apátság és Krisztus vére ereklyéje. 60–65. Pécs, 1940. 65 old. (Tolna Megye Múltjából 5.)
- Dénes* (1990a) *Dénes J.*: Árpád-kori vár Gőr-Kápolnadombon. In: Castrum Bene 1989. Gyöngyös, 1990. 203–207.
- Dénes* (1990b) *Dénes J.*: A Mátra-hegység Árpád-kori várai. In: Castrum Bene 1989. Gyöngyös, 1990. 42–55.

- Dénes* (2004) Földhalomvárak az Árpádok királyi udvarhelyein. In: „Quasi Liber et Pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Budapest, 2004. 123–129.
- Dombokká vált évszázadok (1991–1992) Dombokká vált évszázadok. Bronzkori tell-kultúrák a Kárpát-medence szívében. Szerk. Raczkó Pál. Budapest-Szolnok, 1991–1992.
- Egyed* (1829) *Cserna A. – Kaczián J.*: Egyed Antal összeírása és korrajz Tolna vármegyéről. Szekszárd, 1986.
- Egyed* (1832) *Egyed A.*: Duna Földvár leírása. Tudományos Gyűjtemény 1832. XVI/X.
- Engel* (1977) *Engel P.*: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). Bp. 1977.
- Engel* (1987) *Engel P.*: Ozorai Pipo. In: Ozorai Pipo emlékezete. Szerk. Vadas Ferenc. Szekszárd, 1987. 53–88.
- Engel* (1987) *Engel P.*: Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problémájáról. Műemlékvédelem 1987. 9–14.
- Engel* (1988) *Engel P.*: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). Századok 122 (1988) 89–146.
- Engel* (1996) *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája (1301–1457). Bp. 1996. (História Könyvtár)
- Eperjessy* (é.n.) *Eperjessy K.*: A bécsi hadilevéltárban fekvő II. József kori országleírás Tolna megyére vonatkozó része betűhű másolata. Tolna megyei Levéltár. Kézirat, é.n. 26.
- Erdélyi* (1908) *Erdélyi L.*: A pannonthalmi Szent Benedek Rend története. X. A tihanyi apátság története. Bp. 1908.
- Érszegi* (1978) *Érszegi G.*: Okmánytár Dunapentele középkori történetéhez. In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv 12 (1978) 285–291.
- ETE Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. (Szerk. Bunyitay, Rapaics Rajmund, Karácsonyi János). I–V. köt. Bp. 1902–1912.
- Evlia Cselebi* (1660–1664/1985) *Evlia Cselebi* török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Ford. Karácson Imre. Bp. 1985.
- Fejér* *Fejér G.*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae, 1829–1844.
- Feld–Gerelyes–Gere–H. Gyürky–Tamási* (1989) *Feld I. – Gerelyes I. – Gere L. – H. Gyürky K. – Tamási J.*: Újabb késő középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból. CommArchHung 1989. 177–207.
- Feld–Gerelyes* (1985) *Feld I. – Gerelyes I.*: Késő középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból. CommArchHung 1985. 163–184.
- Feld–Gerelyes* (1986) *Feld I. – Gerelyes I.*: Hódoltságkori leletegyüttesek az ozorai várból. CommArchHung 1986. 161–182.
- Feld–Kisfaludi–Vörös–Koppány–Gerelyes–Miklós* (1988) *Feld I. – Kisfaludi J. – Vörös I. – Koppány T. – Gerelyes I. – Miklós Zs.*: Jelentés az ozorai várkastélyban és környékén 1981–1985-ben végzett régészeti kutatásokról. BÁMÉ XIV (1988) 261–338.
- Feld–Koppány* (1984) *Feld I. – Koppány T.*: Az ozorai vár. Dunatáj 7 (1984) 5–14.
- Feld–Koppány* (1987) *Feld I. – Koppány T.*: Az ozorai vár. In: Ozorai Pipo emlékezete. Szerk. Vadas Ferenc. Szekszárd, 1987. 89–95.
- Feld–Koppány* (1987a) *Feld I. – Koppány T.*: Az ozorai vár. In: Művészet Zsigmond király korában (1387–1437) (Katalógus). Bp. 1987. 332–346.
- Feld* (1981) *Feld I.*: Az ozorai várkastély. In: Régészeti kutatások Tolna megyében. Szekszárd, 1981. 21–24.
- Feld* (1987) *Feld I.*: Megjegyzések az Árpád-kori, ún. kisvárak kérdéséhez. Műemlékvédelem 1987. 1–8.
- Feld* (1994) *Feld I.*: Simontornya. In: Korai magyar történeti lexikon 9–14. század. Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994.

- Feld* (2000) *Feld I.*: Ozora várkastély. Bp. 2000. (Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára 660.)
- Feld* (2000a) *Feld I.*: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. A régészeti kutatások eredményei. Sárospatak, 2000. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 38.)
- Feld* (2003) *Feld I.*: Ozora várkastély. Bp. 2003. (Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára 660.) 2. javított kiadás.
- Feld* (2003a) *Feld I.*: Az ozorai várkastély története. Műemlékvédelem XLVII (2003) 1–13.
- Fényes* (1836) *Fényes E.*: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. I–VI. (Pest, 1836–1840).
- Fényes* (1841) *Fényes E.*: Magyarországnak mostani állapotja... I. köt. Pest, 1841.
- Fényes* (1847) *Fényes E.*: Magyarország leírása. II. Pesten, 1847.
- Fényes* (1851) *Fényes E.*: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. Pest, 1851.
- Fenyvesi* (2000) *Fenyvesi L.*: Tolna megye középkori történetéhez kapcsolódó oklevelek regesztái. Szekszárd, 2000. (Tolna Megyei Levéltári Füzetek 8.)
- Fitz* (1956) *Fitz J.*: Útjavítások Aquincum és Mursa között. ArchÉrt 83 (1956) 197–206.
- Fitz* (1976) *Fitz J.*: Der römische Limes in Ungarn. Székesfehérvár 1976. (Az István Király Múzeum Közleményei. A sorozat 22. sz.)
- Fodor* (1952) *Fodor F.*: A magyar térképrás. I. Bp. 1952.
- FolArch* *Folia Archaeologica* (Budapest)
- Földvári képes krónikáskönyv* (1989) *Földvári képes krónikáskönyv.* Egy Duna-menti település életrajza okmányokban és képekben. Szerk. dr. Krizsán László. Dunaföldvár, 1989.
- Földvály* (1898) *Földvály L.*: A dunamelléki ev. ref. egyházkerület története. Bp. 1898.
- Fraknoi* (1879) *Fraknoi V.*: A szekszárdi apátság története. Bp. 1879.
- Fügedi* (1977) *Fügedi E.*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977.
- Gaál-Kőhegyi* (1973) *Gaál A. – Kőhegyi M.*: Tolna megye Pesthy Frigyes Helynévtárában I. BÁMÉ II–III. (1971–1972) 271–332.
- Gaál-Kőhegyi* (1975) *Gaál A. – Kőhegyi M.*: Tolna megye Pesthy Frigyes Helynévtárában II. BÁMÉ IV–V. (1973–1974) 297–339.
- Gaál-Kőhegyi* (1977) *Gaál A. – Kőhegyi M.*: Tolna megye Pesthy Frigyes Helynévtárában III. Mutató Tolna megye Pesthy Frigyes helynévtárában I–III. közleményéhez. BÁMÉ VI–VII (1975–1976) 279–360.
- Gaál-Kőhegyi* (1984) *Gaál A. – Kőhegyi M.*: Tolna megye földrajzi nevei régészszemmel. Dunatáj VII (1984) 1. sz. 58–67.
- Gaál* (1979) *Gaál A.*: Késő középkori leletek Tolna megyéből I. BÁMÉ VIII–IX (1977–1978) 109–131.
- Gaál* (1979a) *Gaál A.*: Nemetkér-Látóhegy. Rég. Füz. Ser. I. No. 32. 125.
- Gaál* (1983) *Gaál I.*: Mucsi. Rég. Füz. Ser. I. No. 36. (1983) 20.
- Gaál* (1984) *Gaál A.*: Az 1686 őszi felszabadító hadjárat grafikai lapjainak Tolna megyei vonatkozásai. BÁMÉ XII (1984) 123–155.
- Gaál* (1985) *Gaál A.*: Török palánkvárak a Buda-eszéki út Tolna megyei szakaszán. In: Magyar és török végvárak (1663–1684). Szerk. Bodó S. – Szabó J. Eger, 1985. 185–197. (Studia Agriensia 5.)
- Gaál* (2002) *Gaál A.*: Török palánkvárak a buda-eszéki út Tolna megyei szakaszán. In: A hódoltság régészeti kutatása. Szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Bp. 2002. (Opuscula Hungarica III.)
- Gaál* (é.n.) *Gaál A.*: „...Vagyon az hatalmas császárnak egy Földvár nevű vára...” Dunaföldvár, é.n.

- Garay* (1846) *Garay J.*: Szegszárdi régiségek. In: Garay János: Tollrajzok. III. köt. Pest, 1846. 56–62.
- Gádor* (1967) *Gádor J.*: Középkori várak Nógrád megyében. Egyetemi szakdolgozat. Kézirat. ELTE BTK, 1967.
- Gedai–Kőhegyi* (1970) *Gedai I. – Kőhegyi M.*: XVII. század végi pénzlelet Őcsényből. BAME I (1970) 237–249.
- Genthon* (1951) *Genthon I.*: Magyarország műemlékei. Bp. 1951.
- Genthon* (1959) *Genthon I.*: Magyarország művészeti emlékei I. Dunántúl. Bp. 1959.
- Gere–Miklós* (2006) *Gere L. – Miklós Zs.*: Döbrököz–Vár. *Castrum* 2006/2. 71–86.
- Gere* (2003) *Gere L.*: Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból. Az ozora várkastély régészeti monográfiái I. Bp. 2003. (Opuscula Hungarica IV.)
- Gerecze* (1906) *Gerecze P.*: A műemlékek helyrajzi irodalma. Bp. 1906. (Magyarország műemlékei II.)
- Gerelyes–Feld* (1986) *Gerelyes I. – Feld I.*: Hódoltság kori leletegyüttesek az ozorai várkastélyból. *CommArchHung* 1986. 161–182.
- Géresi* (1882–1897) *Géresi K.*: A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltára. Bp. 1882–1897.
- Gerő* (1955) *Gerő L.*: Magyarországi várépítészet. Bp. 1955.
- Gerő* (1968) *Gerő L.*: Magyar várak. Bp. 1968.
- Gerő* (1975) *Gerő L.*: Ozora. In: Várépítészetünk. Szerk. Gerő László. Bp. 1975. 309.
- Gervers-Molnár* (1972) *Gervers-Molnár V.*: A középkori Magyarország rotundái. Bp. 1972. (Művészettörténeti Füzetek 4.)
- Györffy* (1940) *Györffy Gy.*: Besenyők és magyarok. Bp. 1940.
- Györffy* (1976) *Györffy Gy.*: Die Entstehung der ungarischen Burgorganisation. *ActaArchHung* 28 (1976) 323–358.
- Györffy* (1977) *Györffy Gy.*: István király és műve. Bp. 1977.
- Györffy* (1987) *Györffy Gy.*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1987.
- Gyűrky* (1986) *Gyűrky K. H.*: Az üveg. Katalógus. A Budapesti Történeti Múzeum középkori gyűjteménye. Bp. 1986. (Monumenta Historica Budapestiensia V.)
- Gyűrky* (1991) *Gyűrky K. H.*: Üvegek a középkori Magyarországon. Bp. 1991. 151 old. (BTM Műhely 3.)
- Haas* (1852) *Haas M.*: Emlékek a Duna' mentén Földvártól Vukovárig. Emlék-Könyv. Kiad. Danielik János. II. köt. Pest, 1852.
- Hampel* (1892) *Hampel J.*: A bronzkor emlékei Magyarhonban. II. Bp. 1892.
- Harangozó–Marton–Nováki* (1995) *Harangozó J. – Marton E. – Nováki Gy.*: Sándorfi György számítógéppel támogatott terepfelmérési módszere. In: Múltunk jövője '95. Kivonatok, 12. old. Konferencia az informatika és a számítógép alkalmazásáról a régészetben és a múzeumi munka egyéb területein. Budapest, 1995. május 18–19.
- Hartyáni–Nováki–Patay* (1967–1968) *P. Hartyáni B. – Nováki Gy. – Patay Á.*: Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (1967–1968) 5–81.
- Haugh* (1908) *Haugh B.*: Wosinsky Mór életrajza. Szekszárd, 1908.
- Havassy–Vizi* (2004) *Havassy P. – Vizi M.*: Árpád-kori templom maradványai Regölyben. In: Quasi liber et pictura... Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp. 2004. 221–234.
- Havassy* (1994) *Havassy P.*: Bölcske története és családjai. Bölcske, 1994. (Bölcskei tanulmányok 2.)
- Hegedűs* (1979) *Hegedűs L.*: Tolna megye nyugati felének települései (1580–1704). In: Tanulmányok Tolna megye történetéből. IX (1979) 5–103.

- Hegedűs* (1997) *Hegedűs L.*: Kelet-Tolna települései (1500–1686). In: Tanulmányok. Szerk. Dobos Gyula. Szekszárd, 1997. 115–208. (Tolna Megyei Levéltári Füzetek 6.)
- Hegedűs* (é.n.) *Hegedűs Gy.*: Pincehely nagyközség története és népszokásai. Pincehely, é.n.
- Hegyi* (2007) *Hegyi K.*: A török hódoltság várai és várkatonasága. I–III. köt. Bp. 2007. (Historia Könyvtár Kronológiák, Adattárak 9.)
- Hervay* (2001) *Hervay F. L.*: A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon. In: Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 2001. 461–548. HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Térképtára
- HIM HT
- Hollós* (1894) *Hollós L.*: Régiségek Tolna megyéből. ArchÉrt XIV (1894) 70–73.
- Hollós* (1894b) *Hollós L.*: Tolnamegyei régiségekről. ArchÉrt XIV (1894) 354.
- Holub* (1927) *Holub J.*: A Tolnavármegyei Múzeumban őrzött oklevelek és iratok. Levéltári Közlemények 1927.
- Holub* (1936) *Holub J.*: Szekszárd a török kiűzése utáni első évtizedekben. Szekszárd, 1936.
- Holub* (1958) *Holub J.*: Ete város története (Adalékok a Tolna megyei Sárköz település- és gazdaságtörténetéhez). Történeti Statisztikai Közlemények 1958/3–4.
- Horler–Tabajdi* (1983) *Horler M. – Tabajdi M.*: A simontornyai vár. Bp. 1983. (Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára 138.)
- Horler–Tabajdi* (1987) *Horler M. – Tabajdi M.*: A simontornyai vár. Szerk. Vadas Ferenc. Szekszárd, 1987. (Múzeumi Füzetek)
- Horler* (1975) *Horler M.*: A simontornyai vár helyreállítása. Magyar Építőművészet 1975/5. 46–56.
- Horler* (1980) *Horler M.*: A simontornyai vár. Kandidátusi értekezés tézisei. Kézirat. Bp. 1980.
- Horváth* (2004) *Horváth T.*: A vatyai kultúra településeinek kőanyaga. PhD-disszertáció. Bp. 2004.
- Höke* (1872) *Höke L.*: [c. n.] ArchÉrt VI (1872) 313.
- Höke* (1876) *Höke L.*: Duna-Földvár s vidékének története, különös tekintettel Tolnamegyére. Tolnamegyei Közlöny 4. (1876) 3–5. sz.
- Höke* (1876a) *Höke L.*: Bativár. Pesti Napló 1876. szeptember 23.
- Höke* (1882) *Höke L.*: Szekszárd. Vasárnapi Újság 1882. február 5.
- Höke* (1889) *Höke L.*: Szekszárd–Bativár. Fővárosi Lapok 1889. szeptember 20.
- Hpl.* (1895) *Hpl.*: A N. Múzeumi régiségtár gyarapodása. ArchÉrt 1895. 273–277.
- Hunyadi* (1957) *Hunyadi I.*: Kelták a Kárpát-medencében. Leletanyag. Rég. Füz. Ser. II. 1957.
- Ilon* (1992) *Ilon G.*: Római kori erőd Kemenesszentpéter határában. Vasi Szemle 46 (1992) 413–421.
- Ilon* (1995) *Ilon G.*: A Magyarország Régészeti Topográfiája 4. kötetének (hajdani pápai járás) kiegészítése 1970–1994. In: Acta Musei Papensis–Pápai Múzeumi Értesítő 5 (1995) 63–137.
- Jerem* (1971) *Jerem E.*: Regöly. In: Az 1970. év régészeti kutatásai. Szerk. Sz. Burger Alice. Rég. Füz. Ser. I. No. 24. Bp. 1971.
- Jerem* (1972) *Jerem E.*: Regöly. In: az 1971. év régészeti kutatásai. Szerk. Sz. Burger Alice. Rég. Füz. Ser. I. No. 25. Bp. 1972.
- Jerem* (1975) *Jerem E.*: Vaskori kutatások a Dél-Dunántúlon. Somogyi Múzeumok Közleményei 2 (1975) 269–274.
- JPMÉ
- K. Németh* (2000) *K. Németh A.*: A somolyi templomrom. WMMÉ XXII (2000) 155–176.
- K. Németh* (2002) *K. Németh A.*: Kammerer Ernő életéről, munkásságáról és hagyatéka régészeti vonatkozásairól. WMMÉ XXIV (2002) 275–303.

- K. Németh* (2003) *K. Németh A.*: „Mostan helyét az eke hasítja és a szél fojdogálja.” Középkori templomok Paks környékén. Mutatvány egy készülő megyei összefoglalásból. Paks, 2003. 3–41. (Paksi Múzeumi Füzetek 3.)
- K. Németh* (2006) *K. Németh A.*: A középkori Tolna megye templomai. Doktori (PhD) disszertáció. ELTE BTK Régészettudományi Intézet. Bp. 2006.
- Káldy-Nagy* (1960) *Káldy-Nagy Gy.*: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Bp. 1960. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 103.)
- Káldy-Nagy* (1966) *Káldy-Nagy Gy.*: Török adóajstrom Baranyából a XVI. századból. In: Szigetvári Emlékkönyv. Szerk. Rúzsás Lajos. Bp. 1966. 115–155.
- Káldy-Nagy* (1985) *Káldy-Nagy Gy.*: A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok. Bp. 1985. (Pest megye múltjából 6.)
- Karácsonyi* (1900–1901) *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1900–1901.
- Katona* (1962) *Katona I.*: Sárköz. Bp. 1962.
- Kázmér* (1993) *Kázmér M.*: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp. 1993.
- Kemenczei* (1968) *Kemenczei T.*: Adatok a Kárpát-medencei halomsíros kultúra vándorlásának kérdéséhez. ArchÉrt 95 (1968) 159–187.
- Kenessey* (1870) *Kenessey A.*: A magyar Duna és melléke. III. Budapesttől Bajáig. In: Nagy Miklós (szerk.): Magyarország képekben. Honismertető album. I. rész. Pest, 1870.
- Kerényi* (1957–1958) *Kerényi A.*: A regölyi típusú barbár bronzpénzeink kronológiájához. Numizmatikai Közöny LVI–LVII (1957–1958) 9.
- Kiss* (1938) *Kiss I.*: Simontornya krónikája. Simontornya, 1938.
- Kiss* (1978) *Kiss L.*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1978.
- Kiss* (1984) *Kiss G.*: Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon. Bp. 1984. (Panoráma útikönyvek–Utazások a múltban és a jelenben)
- Kiss* (1997) *Kiss L.*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. köt. Bp. 1997.
- Knauz* (1859) *Knauz N.*: Az országos tanács és országgyűlések története 1445–1452. Pest, 1859.
- Kogutowicz* (1930) *Kogutowicz K.*: Dunántúl és Kisalföld írásban és képben. I. köt. Szeged, 1930.
- Kollányi* (1906) *Kollányi F.*: A magánkegyúri jog hazánkban a középkorban. Bp. 1906.
- Kónyi–Holub–Csalog–Dercsényi* (1940) *Kónyi M.–Holub J.–Csalog J.–Dercsényi D.*: A bátai apátság és Krisztus vére ereklyéje. Pécs, 1940. (Tolna Megye Múltjából 5.)
- Koppány* (1979) *Koppány T.*: Filippo Scolari ozorai vára. Műemlékvédelem 1979/3. 193–203.
- Koppány* (1994) *Koppány T.*: A Tolna megyei Dombó vára. In: Tanulmányok Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Bp. 1994. 159–168. (Művészet-történet–Műemlékvédelem VI.)
- Koppány* (1999) *Koppány T.*: A középkori Magyarország kastélyai. Bp. 1999. (Művészettörténeti Füzetek 26.)
- Kosztá* (1994) *Kosztá L.*: Dunaföldvár. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Bp. 1994. 175.
- Kovách* (1904) *Kovách A.*: Regölyi ásatásról. ArchÉrt XXIV (1904) 255–261.
- Kovács* (1969) *Kovács T.*: A százhalombattai bronzkori telep. ArchÉrt 96 (1969) 168.
- Kozák É.* (1967) *Kozák É.*: Dunaföldvár, Öregtorony. Rég. Füz. 20 (1967) 78.
- Kozák É.* (1970) *Kozák É.*: Régészeti és műemléki kutatások a dunaföldvári öregtoronyánál. BÁMÉ I (1970) 181–208.
- Kozák É.* (1973) *Kozák É.*: A dunaföldvári (Tolna m.) öregtorony régészeti feltárása. Műemlékvédelem XVII (1973) 4. sz. 193–198.
- Kozák É.* (1975) *Kozák É.*: Dunaföldvár, Vár. Rég. Füz. 28 (1975) 93–94.

- Kozák É.* (1975a) *Kozák É.*: Dunaföldvár. In: Várépítésetünk. Szerk. Gerő László. Bp. 1975. 134–138.
- Kozák É.* (1993) *Kozák É.*: Mezősiné: Adatok a dunaföldvári bencés apátságról. In: Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. (Művészet-történet–Műemlékvédelem). 1993. 137–150.
- Kozák K.* (1970) *Kozák K.*: A szekszárdi bencés apátság feltárása. BÁMÉ I (1970) 155–180.
- Kozák K.* (1972) *Kozák K.*: A szekszárdi bencés apátság feltárása II. BÁMÉ II–III (1971–1972) 229–269.
- Kozák K.* (1975) *Kozák K.*: A szekszárdi bencés apátság feltárása III. BÁMÉ IV–V (1973–1974) 167–202.
- KÖH Kultúrális Örökségvédelmi Hivatal
- Kőhegyi–Szabó* (1996) *Kőhegyi M.–Szabó G.*: Wosinsky Mór szakfelügyelői tevékenysége és a századforduló vidéki múzeumai. BÁMÉ 18 (1996).
- Kőszegi* (1960) *Kőszegi F.*: Beiträge zur Geschichte der ungarischen Urnenfelderzeit. (H A-B). ActaArchHung 12 (1960) 137–186.
- Kőszegi* (1988) *Kőszegi F.*: A Dunántúl története a későbronzkorban. Bp. 1988. (BTM Műhely 1.)
- Kőszegi* (1993) *Kőszegi F.*: A Regöly–Veravár késő bronzkori leletegyüttes tipológiai és időrendi kérdései. A WMMÉ XVIII (1993) 225–235.
- Kristó* (1988) *Kristó Gy.*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988.
- Kubinyi* (1990) *Kubinyi A.*: Árpád-kori váraink kérdése. Castrum Bene 1990. 117–121.
- Kubinyi* (1992) *Kubinyi A.*: Középkori váraink néhány kérdéséhez. Műemlékvédelem 1992. 2. sz. 117–121.
- Kubinyi* (1997) *Kubinyi A.*: Egy késő középkori főrangú hölgy végrendelkezésének tanulságai. Történelmi Szemle XXXIX (1997) 401–410.
- Kulcsár* (2002) *Kulcsár G.*: A Kárpát-medence kora bronzkori problémái a Makó-Kosihy-Čaka- és a Somogyvár-Vinkovci-kultúra időszakában. PhD disszertáció, ELTE BTK Régészettudományi Intézet, kézirat. Bp. 2002.
- Lázár* (1956) *Lázár J.*: A magyarországi korai vaskor történetének kérdései. AntTan III (1956) 1–22., 1–3. ábra
- Lócsy* (1966) *Lócsy E.*: Simontornya, Vár. Rég. kut. 1965. 74.
- Lócsy* (1967) *Lócsy E.*: Simontornya, Vár. Rég. kut. 1966. 98–99.
- Lócsy* (1974) *Lócsy E.*: Előzetes jelentés a simontornyai várban végzett építéstörténeti kutatásról (1960, 1964–1966). ArchÉrt 101 (1974) 127–138.
- Lócsy* (1975) *Lócsy E.*: Simontornya. In: Várépítésetünk. Szerk. Gerő László. Bp. 1975. 245–249.
- Lővei–Engel* (1983) *Lővei P.–Engel P.*: Székesfehérvári kőfaragványok Györgyi Bodó Miklós prépost címerével. MűÉ XXXII (1983) 1–7.
- Lukcsics* (1931) *Lukcsics P.*: XV. századi pápák oklevelei. I–II. Bp. 1931–1938. (Monumenta Hungariae Italica 2.)
- Magyar–Nováki* (2005) *Magyar K.–Nováki Gy.*: Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig. Kaposvár, 2005.
- Maráz* (1977) *Maráz B.*: Délkelet-Magyarország La Tène-korának kronológiai kérdései. ArchÉrt 104 (1977) 47–64.
- Martonfalvay* (1881) Martonfalvay beteges Imre deák szolgálatjárul rövidedőn való emlékezet. Közli Szopori Nagy Imre. Bp. 1881. (Monumenta Hungariae Historica Scriptores 31.)
- Márton* (1913) *Márton L.*: A magyarroni fibulák osztályozása II. ArchÉrt 1913.
- Márton* (1933) *Márton L.*: A korai La Tène-kultúra Magyarországon. Bp. 1933. (Arch. Hung. 11.)
- Mehrwerth* (1884) *Mehrwerth I.*: Jegyzőkönyv. Tolnamegye monographiájának megírásához beszerzett adatokról Szekszárd nagyközséget illetőleg. Kiad. a „Szekszárd Vidéke”. Paks, 1884.

<i>Mendele–Kozák</i> (1984)	<i>Mendele F. – Kozák É.</i> : A dunaföldvári vár. Bp. 1984.
<i>Merényi</i> (1905)	<i>Merényi L.</i> : A dombóvári uradalom a XVIII. század elején. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (1905) 320–338.
<i>Mészáros</i> (1961)	<i>Mészáros Gy.</i> : Preszkíta lándzsahüvely Kakasdról. ArchÉrt 88 (1961) 210–217.
<i>Mészáros</i> (1966)	<i>Mészáros Gy.</i> : Wosinsky Mór és a szekszárdi múzeum. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Füzetei 6 (1966) 3–7.
MFME	A szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
<i>Miklós–Vizi</i> (1999)	<i>Miklós Zs. – Vizi M.</i> : Előzetes jelentés a középkori Ete mezőváros területén végzett kutatásokról. WMMÉ XXI (1999) 207–269.
<i>Miklós–Vizi</i> (2002)	<i>Miklós, Zs. – Vizi, M.</i> : Beiträge zur Siedlungsgeschichte des mittelalterlichen Marktfleckens Ete. ActaArchHung 53 (2002) 195–253.
<i>Miklós</i> (1981)	<i>Miklós Zs.</i> : Árpád-kori földvár Mende–Lányváron. ArchÉrt 108 (1981) 233–250.
<i>Miklós</i> (1982)	<i>Miklós Zs.</i> : A Gödöllői dombvidék várai. Aszód, 1982. (Múzeumi Füzetek 21.)
<i>Miklós</i> (1983)	<i>Miklós Zs.</i> : Ásatás Márianosztra–Biberváron. ArchÉrt 110 (1983) 10–23.
<i>Miklós</i> (1985)	<i>Miklós Zs.</i> : Árpád-kori (12–14. századi) kisváarak Magyarországon. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Bp. 1985. 143–158.
<i>Miklós</i> (1988a)	<i>Miklós Zs.</i> : A Tolna megyei Nyéki vár (Felsőnyék–árhegy). BAME XIV (1988) 205–259.
<i>Miklós</i> (1988b)	<i>Miklós Zs.</i> : A Kálvária domb Árpád-kori sáncvára. In: Feld István – Kisfaludi Júlia – Vörös István – Koppány Tibor – Gerelyes Ibolya – Miklós Zsuzsa: Jelentés az ozorai várkastélyban és környékén 1981–85-ben végzett régészeti kutatásokról. BAME XIV (1988).
<i>Miklós</i> (1998)	<i>Miklós Zs.</i> : Váralja–Várfő XIII. századi vára. WMMÉ XX (1998) 127–156.
<i>Miklós</i> (1999)	<i>Miklós Zs.</i> : Dombóvár, Szigeterdő–középkori téglaegető. In: Régészeti kutatások Magyarországon 1999. 155–164.
<i>Miklós</i> (2002)	<i>Miklós Zs.</i> : A légi fotózás szerepe a templomkutatásban. Két Tolna megyei középkori templom felfedezése. Műemlékvédelem XLVI (2002) 1. sz. 30–35.
<i>Miklós</i> (2002a)	<i>Miklós Zs.</i> : Sárszentlőrinc–Birkajárás (Homokos) szondázó ásatása. WMMÉ XXIV (2002) 169–191.
<i>Miklós</i> (2003)	<i>Miklós Zs.</i> : Légi régészeti kutatások 2003-ban. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2003. Bp. 2004. 127–145.
<i>Miklós</i> (2004)	<i>Miklós Zs.</i> : A légi fotózás szerepe a templomkutatásban II. Újabb Tolna megyei templomok felfedezése. Műemlékvédelem XLVIII (2004) 1. sz. 5–11.
<i>Miklós</i> (2005)	<i>Miklós Zs.</i> : Légi régészeti kutatások 2004-ben. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2004. Bp. 2005. 143–157. (Aerial archaeological investigations in 2004)
<i>Miklós</i> (2006)	<i>Miklós Zs.</i> : Légi régészeti kutatások 2005-ben. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2005. Bp. 2006. 161–170.
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum
MOB	Műemlékek Országos Bizottsága
MOL	Magyar Országos Levéltár
<i>Moldoványi</i> (1824)	<i>Moldoványi J.</i> : Tolna vármegyének Geographiai, Statistikai, és Topographiai esmertetése. Tudományos Gyűjtemény 1824. X. 49. 40–83.
Mon. Eccl. Strig.	<i>Monumenta ecclesiae Strigoniensis</i> . I–II. Ed. Ferdinandus Knauz. Strigonii 1874–1882; III. Ed. Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1924; IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska – Geysa Érsegi – Andreas Hegedűs – Tiburcius Neumann – Cornelius Szovák – Stephanus Tringli. Strigonii–Budapestini, 1999.

- Mon. Vat. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. I/1-4. Bp. 1885-1891.
- Mozsolics (1969) *Mozsolics, A.*: La stratigraphie base de la chronologie de l'âge du bronze de la Hongrie. *Origini* 3 (1969) 275-294.
- Mozsolics (1967) *Mozsolics, A.*: Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás. Bp. 1967.
- MRT Magyar Régészeti Topográfia
- MTA RI Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete
- MűÉ Művészettörténeti Értesítő
- Nekuda (1975) *Nekuda, V.*: Pfaffenschlag. Zaniklá stredoveká ves u Slavonic. Brno, 1975.
- Németh (1976) Paks nagyközség monográfiája. Szerk. Németh Imre. Paks, [1976].
- Németh (1990) *Németh G.*: A regölyi földvár későbronzkori időszaka. Egyetemi szakdolgozat. ELTE BTK 1990.
- Nováki (1952) *Nováki Gy.*: Fejér megye őskori földvárjai. *ArchÉrt* 1952. 3-17.
- Nováki (1963) *Nováki Gy.*: A magyarországi földvárkutatás története. Bp. 1963. (Rég. Füz. Ser. II. No. 12.)
- Nováki (1969) *Nováki, Gy.*: Änderungen der Weizenarten in Ungarn von der Bronzezeit bis zum Mittelalter. *MFME* 1969/2. 39/45.
- Nováki (2004) *Nováki Gy.*: Kuruc kori várak, sáncok Dunaföldvár-Solt-Dunakömlőd térségében. Műemlékvédelmi Szemle XIV (2004) 69-104.
- Nováki-Regius (1968) *Gy. Nováki-J. Regius*: Methodischer Versuch der Schichtenerschließung auf der bronzezeitlichen Siedlung in Bölske. *MFME* 1966-1967 (1968) 85-90.
- Nováki-Sándorfi (1991) *Nováki Gy.-Sándorfi Gy.*: Nógrád megye középkori várai I. Műemlékvédelem 1991. 258-267.
- Nováki-Sándorfi (1992) *Nováki Gy.-Sándorfi Gy.*: A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). Bp. - Miskolc 1992.
- Nováki-Sándorfi (1992a) *Nováki Gy.-Sándorfi Gy.*: Középkori várak Nógrád megye nyugati felében. Műemlékvédelem 1992. 52-58.
- Nováki-Sándorfi (1992b) *Nováki Gy.-Sándorfi Gy.*: Nógrád megye középkori várai III. A megye középső része és a Mátra északi lejtője. Műemlékvédelem 1992. 147-154.
- Nováki-Sándorfi-Miklós (1979) *Nováki Gy.-Sándorfi Gy.-Miklós Zs.*: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Bp. 1979. (Fontes Archaeologici Hungariae)
- Nováki-Sárközy (1999) *Nováki Gy.-Sárközy S.*: Várak a magyarországi Gömörben. *HOMÉ* XXXVII. Miskolc 1999. 329-348.
- Nováki-Sárközy-Feld (2007) *Nováki Gy.-Sárközy S.-Feld I.*: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Miskolc, 2007.
- Oross (2005) *Oross A.*: Az 1702. évi magyarországi várrombolások (tervezet és valóság). *Castrum* 2005/2. 89-100.
- Ortvay (1882) *Ortvay T.*: Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig. I. köt. Bp. 1882.
- Ortvay (1891) *Ortvay T.*: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. Bp. 1891.
- Ottendorff (1663/1943) *Hermann E.*: Ottendorf Henrik képes útleírása. Pécs, 1943.
- P. Hartyáni-Nováki-Patay (1968) *P. Hartyáni B.-Nováki Gy.-Patay Á.*: Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1967-1968. 5-84.
- Paks (1976) Paks nagyközség monográfiája. Paks, [1976.]
- Pamer (1964) *Pamer N.* (szerk): Az OMF ásatásai 1959-60-ban. Simontornya, Vár. In: Magyar Műemlékvédelem 1959-1960. Bp. 1964. 246.
- Papp (2000) *Papp I.*: A tamási járás évszázadai. Sajtó alá rendezte és bev. Torma István. Tamási, 2000.

- Parádi* (1982) *Parádi N.*: A kácsi középkori lakótorony. HOMÉ XXI (1982) 9-30.
- Pásztor* (2004) *Pásztor E.*: Útikalauz. Bronzkori, vaskori földvárak és halomsírok a Dunántúlon. Kecskemét, 2004.
- Pataki* (1937) *Pataki J.*: Adalékok a Sárköz népességének történetéhez. Pécs, 1937.
- Patay* (1954) *Patay P.*: Nógrád megye régészeti emlékei. In: Nógrád megye műemlékei. Bp. 1954. 13-34.
- Patek* (1968) *Patek E.*: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Bp. 1968. (Arch. Hung. XLIV.)
- Pesty* (1882) *Pesty F.*: A magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században. Bp. 1882.
- Pesty* (1888) *Pesty F.*: Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. Bp. 1888.
- Petres-Bándi* (1969) *F. Petres É. - Bándi G.*: Ásatás Lovasberény-Mihályváron. ArchÉrt 96 (1969) 170-176.
- Pfeiffer* (1947) *Pfeiffer J.*: A veszprémi egyházmegye legrégibb egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1554-1670). Veszprém, 1947. (A veszprémi egyházmegye múltjából 10.)
- Polónyi* (1966) *Polónyi N. T.*: Egy tolnai táj a XVIII. században. (Kísérlet kézíratos térképek forrásértékének vizsgálatára). Bp. 1966. (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 61. Series Historica 28.)
- Poroszlai* (2000) *Poroszlai, I.*: Die Grabungen in der Tell-Siedlung von Bölske-Vörösgyűrű (Kom. Tolna) (1965-1967). ActaArchHung LI (2000) 111-145.
- PRT *A pannonhalmi Szent-Benedek rend története. III-IV. Bp. 1905-1906. XII/B. Bp. 1912.*
- Pusztai* (2002) *Pusztai T.*: A bátaszéki török palánk kerámiája. In: A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Szerk. Gerelyes Ibolya-Kovács Gyöngyi. Bp. 2002. 289-298.
- RA *Szentpétery I. - Borsa I.*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I-II. Bp. 1921-1987.
- Ráth-Thaly* (1866) *Ráth K. - Thaly K.*: II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól végig (1711). Pest, 1866.
- Regöly-Régen *Regöly-Régen. Szemelvények Regöly múltjából. Szerk. Torma István. Regöly, 2001.*
- Rég. Füz. *Régészeti Füzetek*
- Rég. kut. *Az ... év régészeti kutatásai. Régészeti Füzetek I.*
- Reuter* (1970) *Reuter C.*: Gyűjtés Baranya középkori településtörténetének adattárához. JPMÉ 14-15 (1969-1970) 133-152.
- RKM *Régészeti Kutatások Magyarországon 1998-*
- Rómer* (1874) *Rómer F. F.*: Régi falképek Magyarországon. Bp. 1874. (Monumenta Hungariae Archaeologica 3.)
- Rómer* (1878) *Rómer F.*: Les camps barbares fortifiés. Cte-Rdu. Bp. 1878. II.
- Romhányi* (2000) *Romhányi B. F.*: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus. Bp. 2000.
- Rupp* (1870) *Rupp J.*: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre vagyis a nevezetes városok, helységek, s azokban létezett egyházi intézetek, püspökmegyék szerint rendezve. I-III. Pest-Bp. 1870-1876.
- Sándorfi* (1979) *Sándorfi Gy.*: A magyar várépítészet korai szakaszáról, irodalmi adatok és terepbejárások alapján. ArchÉrt 106 (1979) 244-254.
- Schilling* (1933) *Schilling R.*: Dunakömlőd és Németkér telepítése, népiség- és nyelvtörténete. Bp. 1933.
- Sebestyén* (1994) *Sebestyén Á.*: Kakasdi stációk. Kakasd, 1994.

- Sedlmayr-Máté* (2003) *Sedlmayr J. – Máté Zs.*: Az ozorai vár(kastély) helyreállításáról (1980–2002). Műemlékvédelem XLVII (2003) 14–20.
- Solymár* (1996) *Solymár I.*: Várak a Völgyességben. In: A Völgyesség ezeregyszáz éve a kultúra és az életmód változásainak tükrében. Előadások a II. Völgyességi Konferencián (1995. november 24–25). Szerk. Szita László–Szóts Zoltán. Bonyhád, 1996. 15–22.
- Sörös* (1912) *Sörös P.*: Szekszárd. In: Az elenyészett bencés apátságok. A pannonthalmi Szent-Benedek-Rend története. 12/B. köt. Bp. 1912. 53–69.
- Sudár* (1999) *Sudár G.*: Harc község krónikája. TMLF 7 (1999).
- Sümegei* (1991) *Sümegei J.*: Az Oltáriszentség és a Szent Vér tisztelete a középkori Magyarországon. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 3. köt. Bp. 1991. 107–119.
- Sümegei* (1997) *Sümegei J.*: Bátaszék és környéke a középkorban. In: Bátaszék története a kezdetektől 1539-ig. Bátaszék, 1997. 76–416.
- Sümegei* (2006) *Sümegei J.*: A bátai apátság kutatástörténete és alaprajzának rekonstrukciós kísérlete. WMMÉ XXVIII (2006) 141–170.
- Sümegei–V. Kápolnás* (2005) *Sümegei J. – V. Kápolnás M.*: A középkori bátai apátság és a Szent Vér templom története. Bába, 2005. (Bátai Helytörténeti Füzetek I.)
- Szabó–Szécsi* (1994) *Szabó G. – Szécsi A.*: Bölske határának régészeti lelőhelyei. In: Múlt és jelen Bölskén. Bölske, 1994. 69–114. (Bölskei Tanulmányok I.)
- Szabó* (1954) *Szabó D.*: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. Bp. 1954. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 85. sz.)
- Szabó* (1971) *Szabó M.*: A kelták nyomában Magyarországon. Bp. 1971.
- Szabó* (1992) *Szabó G.*: A Dunaföldvár–Kálvária tell-település kora bronzkori régtsorsa. WMMÉ XVII (1992) 35–94.
- Szakály* (1968) *Szakály F. ifj.*: A szekszárdi konvent hiteleshelyi és oklevéladó működése 1526-ig. Tanulmányok Tolna megye történetéből I. köt. Szekszárd, 1968. 9–60.
- Szakály* (1969) *Szakály F. ifj.*: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). In: Tanulmányok Tolna Megye Történetéből II. Bp. 1969. 5–85.
- Szakály* (1975) *Szakály F.*: Források Tolna megye XVII. századi történetéhez. BAME IV–V (1973–1974) 259–295.
- Szakály* (1992) *Szakály F.*: A mohácsi csatától a szatmári békekötésig 1526–1711. In: Tolna mezőváros monográfiája. Tolna, 1992. 91–174.
- Szakály* (1998) *Szakály F.*: Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt (1314–1525). Szekszárd, 1998.
- Szalay* (1830) *Szalay A.*: Tamási leírása. Tudományos Gyűjtemény 1830. IX. 65–102.
- Szamota* (1891) *Szamota I.*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten 1054–1717. Bp. 1891.
- Szelle* (1889) *Szelle Zs.*: Bölskei ásatásról. ArchÉrt IX (1889) 353–356.
- Szelle* (1894) *Szelle Zs.*: Duna-Földvár régi emlékei. ArchKözl 17 (1894) 3–34.
- Szentpétery–Borsa* (1987) *Szentpétery I. – Borsa I.*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. Bp. 1921–1987.
- Szerémi* (1961) *Szerémi Gy.*: Magyarország romlásáról. Bp. 1961.
- Szigetvári Emlékkönyv* (1966) *Szigetvári Emlékkönyv* Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára. Szerk. Rúzsás Lajos. Bp. 1966. (A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések 1966.)
- Szilágyi* (1982) *Szilágyi M.*: Régészeti leletek és leletmentések híre a szekszárdi újságokban (1897–1910). BAME X–XI (1979–1980) 413–423.
- Szófejtő szótár* *Szóke* (1971) *Szóke S.*: Dombóvár. Bp. 1971.
- SZWM* Szekszárdi Wosinsky Mór Múzeum

<i>Takács</i> (1970)	<i>Takács M., H.</i> : Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI–XVII. század). Bp. 1970.
<i>Takáts</i> (1915)	<i>Takáts S.</i> : Rajzok a török világból. 2. 1915.
<i>Terei</i> (1998)	<i>Terei Gy.</i> : Fejér megye középkori és koraiújkorai erődítményei. Kézirat. Egyetemi szakdolgozat. ELTE BTK Bp. 1998.
<i>Thaly</i> (1865)	<i>Thaly K.</i> : Bottyán János, II. Rákóczi Ferenc fejedelem vezénylő tábornoka. Pest, 1865.
<i>Thaly</i> (1868)	<i>Thaly K.</i> : Bottyán vára. Magyarország és a Nagyvilág 1868. 4. július 5.
<i>Thúry</i> (1893)	<i>Thúry J.</i> : Török történetírók. I. Bp. 1893. (Török–magyarkori történelmi emlékek)
<i>Thúry</i> (1896)	<i>Thúry J.</i> : Török történetírók. II. Bp. 1896. (Török–magyarkori történelmi emlékek)
<i>Timár</i> (1992)	<i>Timár Gy.</i> : Tolnavár Mohács előtt. In: Tolna mezőváros monográfiája. Tolna, 1992. 39–90.
<i>Timár</i> (1999)	<i>Timár Gy.</i> : Tolnavármegye templomos helyei. TMLF 7 (1999) 277–314.
TMFN	Tolna megye földrajzi nevei. Szerk. Végh József, Ördög Ferenc, Papp László. Bp. 1981.
TMLF	Tolna Megyei Levéltári Füzetek
TMÖL	Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, Szekszárd
<i>Tolnai</i> (1996)	<i>Tolnai G.</i> : Középkori várak a Baranyai dombság területén. Kézirat, egyetemi szakdolgozat. ELTE BTK Régészettudományi Intézet Bp. 1996.
<i>Tolnai</i> (2001)	<i>Tolnai G.</i> : Templomvárak, erődtemplomok Magyarországon. Esztergom 2001. (Az Esztergomi Vármúzeum Füzetek 1.)
<i>Tompa</i> (1929)	<i>Tompa, F.</i> : Die Bandkeramik in Ungarn. ArchHung V–VI. (1929).
<i>Tompa</i> (1934/35)	<i>Tompa F.</i> : 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. Bericht der Römisch–Germanischen Kommission 1934/35.
<i>Tompa</i> (1942)	<i>Tompa F.</i> : Óskor. In: Tompa F.–Alföldi A.–Nagy L.: Budapest az ókorban. I. Bp. 1942. 1–121.
<i>Torma</i> (1964)	<i>Torma I.</i> : A Kapos és Koppány völgy őskori települései. Egyetemi szakdolgozat. Bp. 1964. ELTE BTK. Kézirat.
<i>Torma</i> (1997)	<i>Torma I.</i> : A tamási vár története. Az 50 éves tamási Béri Balogh Ádám Gimnázium jubileumi évkönyve 1947–1997. Tamási, 93–103.
<i>Torma</i> (1999)	<i>Torma I.</i> : Leányvár. Névtani Értesítő 21 (1999) 168–175.
<i>Torma</i> (2006)	<i>Torma I.</i> : A tamási vár története. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk. Kovács Gyöngyi–Miklós Zsuzsa. Bp. 2006. 81–89.
<i>Torma</i> (2006a)	<i>Torma I.</i> : Bonyhád és környéke az őskorban és a népvándorlás korában. In: Előkészületek Bonyhád monográfiájához. Előadások a IV. Völgységi Konferencián (2005. november 26.) Szerk. László János, Szóts Zoltán. Bonyhád, 2006. 7–26.
<i>Tóth</i> (1988)	<i>Tóth E.</i> : Az alsóhetényi 4. századi erőd és temető kutatása 1981–1986. Eredmények és vitás kérdések. ArchÉrt 114–115 (1987–1988) 22–61.
<i>Török</i> (1970)	<i>Török L.</i> : XI. századi palmettás faragványaink és a szekszárdi vállkő. BÁMÉ I (1970) 96–154.
U et C	Urbaria et Conscriptiones. Művészettörténeti adatok 7/1–2. füzet (101–200. fasc.) 7/1. A–Nagybánya. 7/2. Nagyjenő–Zs. Szerk. Bodné dr. Bobrovsky Ida. Bp. 1984. (A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Forráskiadványai XIX.)
<i>Valter</i> (1998)	<i>Valter I.</i> : A cikádori ciszterci apátság kutatása. In: Hermann Egyed emlékkönyv. Szerk. Sümegi József–Zombori István. Bp. 1998. 155–166.

- Valter* (2001a) *Valter I.*: A magyar keresztény államiság építészeti emlékei a Dél-Dunántúlon–Zala, Somogy, Tolna megyében. In: *Kereszténység és államiság Baranyában*. Pécsvárad, 2000–2001. Katalógus. Szerk. Huszár Zoltán. Pécs, 2000. 111–131.
- Valter* (2001) *Valter I.*: Bátaszék ciszterci romkert és a plébániatemplom. *Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára* 679. Bp. 2001.
- Várady* (1984) *Várady Z.*: A bátai sírkő és epigráfiai összefüggései. *BÁMÉ* XII (1984) 105–121.
- Vargha* (1975) *Vargha László Gy.*: A 700 éves simontornyai vár. *Honismeret* 1975/3. 38.
- Varjú* (1933) *Varjú E.*: Magyar várak. Bp. é.n. [1933].
- Vass* (1989) *Vass E.*: Szekszárd a város alapításától a török kiveréséig. In: *Szekszárd város történeti monográfiája*. I. Szerk. K. Balog János. Szekszárd, 1989. 39–94.
- Vattai* (1960) *Vattai E. F.*: A kölesdi ezüstkincs. *FolArch* XII (1960) 243–248.
- Vándor* (1987) *Vándor L.*: A Hahót-nemzetség korai központjai (Adatok a zalai vár-építészet kezdeteihez). *A. Dunántúl településtörténete VII.* Veszprém 1987. 53–60.
- Vándor* (1990) *Vándor L.*: A várépítészet kezdetei Zala megyében. *Castrum Bene* 1989. Gyöngyös, 1990. 56–67.
- Velics–Kammerer* (1890) *Velics A. – Kammerer E.*: Magyarországi török kincstári defterek. I–II. köt. Bp. 1886–1890.
- Vendel* (1941) *Vendel I.*: Szekszárd megyei város monográfiája. Szekszárd, 1941.
- Veszprémi regeszták* (1953) *Kumorovitz L. B.*: Veszprémi regeszták 1301–1387. Bp. 1953.
- Visy* (1989) *Visy Zs.*: A római limes Magyarországon. Bp. 1989.
- Visy* (2000) *Visy Zs.*: A Ripa Pannonica Magyarországon. Bp. 2000.
- Wallner* (1961) *Wallner E.*: Dunaföldvár településtérképe. *Földrajzi Értesítő* 10 (1961).
- Weidlein* (1934) *Weidlein J.*: Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. *Századok* LXVIII (1934) 611–630.
- Weidlein* (1937) *Weidlein J.*: A Tolnamegyei német telepítések. [Pécs] 1937. (Tolna vármegye múltjából 3. Szerk. Holub József.)
- WMMÉ *A szekszárdi Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve*
- Wosinsky* (1891) *Wosinsky M.*: Ásatások Gerjenben. *ArchÉrt* XI (1891) 301–312.
- Wosinsky* (1892) *Wosinsky M.*: A harczi (Tolna m.) földváráról. *ArchÉrt* XII (1892) 339–341.
- Wosinsky* (1896) *Wosinsky M.*: Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig. I–II. köt. Bp. 1896.
- Wosinsky* (1904) *Wosinsky M.*: Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművészete. Bp. 1904.
- [*Wosinsky*] (1886) [*Wosinsky M.*]: Leletek a lengyeli őskori telepről. *ArchKözl* XIV (1886) 1–50.
- Zalai-Gaál* (1980) *Zalai-Gaál I.*: A lengyeli kultúra a Dél-Dunántúlon. *BÁMÉ* X–XI (1979–1980) 3–58.
- Zichy okmt. *A Zichi és Vásonkeői gróf Zichy család idős ágának okmánytára*. Szerk. Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső–Kammerer Ernő–Lukcsics Pál. Pesten–Bp. 1871–1931. I–XII. köt.
- ZSO *Mályusz E.*: Zsigmondkori oklevéltár. Bp. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok.)

LELŐHELY SZERINTI NÉVMUTATÓ

<i>Dűlőnév</i>	<i>Községnév</i>	<i>Oldalszám</i>
Alsónyilas	Madocsa	22, 251-254
Anya, Anyavár	Sióagárd	14, 311-315
Bagó-hegy	Nagykónyi	414-415
Bajszlakás	Kaposszekcső	383-384
Baracs-puszta	Dunaföldvár	71-73
Barát-hegy	Máza	411-412
Basahalom	Nagyszékely	21, 24, 415-418
Bativár	Kakasd	15, 94-95
Békepark	Dombóvár	18, 20
Belső-sziget	Bikács	21, 149-154
Birkajárás	Sárszentlőrinc	21, 24, 300-305
Bolondvár	Bölcske	14, 21, 36-41
Borsó-hegy	Nagyvejke	418-419
Bottyánsánc	Dunaföldvár	21, 357-362
Bottyánvár	Paks/Dunakömlőd	74-77
Ciszterci apátság	Bátaszék	366-369
Cukor-hegy	Harc	233-234
Csencsevár	Gyulaj	408
Csereföldek	Értény	380-381
Csetény	Sárszentlőrinc	395-396
Csonthegy	Kölesd	21, 23, 24, 247-251
Dáróvár	Jágónak	15, 21, 234-238
Dorombos	Tamási	21, 23, 136-140
Dömörkapu	Bátaszék	401
Eledény	Nagykónyi	21, 263-266
Erdős-hegy	Kisdorog	385
Etevéra	Decs	15, 21, 24, 167-170
Faluhely	Szekszárd	399
Farkasd	Bátaszék	405
Felső-sziget	Dunaföldvár	361-362
Földvár	Dunaföldvár	14
Gerenyás	Gyömk	22, 23, 77-80
Gerenyás	Szárazd	20, 21, 319-323
Gesztenyész-völgy	Bátaszék	33-35
Gólyavár	Dombóvár	15, 21, 171-180
Gubaci-hegy	Alsónyék	21, 27-29
Gyűrűs-tábla	Dunaföldvár	22, 64-67
Hadai-hegy 1.	Bölcske	21, 41-45
Hadai-hegy 2.	Bölcske	21, 23, 46-50
Hadai-hegy 3.	Bölcske	24, 154-159
Hajdúles	Dunaföldvár	378-379
Hegyespuszta	Paks	392-393
Henye	Tamási	22, 140-143
Hidja-puszta	Szedres	22, 127-130
Hidja-puszta	Tengelic	21
Homokos	Sárszentlőrinc	21, 300-305
Horgásztanya	Szedres	22, 130-133

Janya, Janyavár	Sióagárd	14, 21, 311–315
Jenipalánk	Szekszárd	14, 324–325
Juhászat	Belecska	377–378
Kajmád	Szedres	22, 133–136
Kálvária	Dunaföldvár	18, 21, 23, 67–71
Kálvária	Kisszekely	21, 386–388
Kálvária	Ozora	20, 21, 275–278
Karima-hegy	Simontornya	402
Képesfai dűlő	Értény	18, 21, 205–209
Kétvíz köze	Döbrököz	21, 57–60
Kistabód	Bonyhád	406–407
Kistormás	Kistormás	410
Klastrom-hegy	Báta	23, 363–366
Kleine Schanz	Pári	14, 21, 295–297
Közlegelő	Németkér	22, 273–274
Kurbasa	Döbrököz	402
Külső rétek	Simontornya	397
Lajvér-pusztá	Alsónyék	27–29
Látóhegy	Németkér	392
Leányvár	Bölcske	14
Leányvár	Értény	14
Leányvár	Kaposszekcső	21, 22, 243–247
Leányvár	Sióagárd	21, 118–123
Leányvár	Szakcs	21, 316–319
Legelő dűlő	Alsónyék	375
Lustigthali dűlő	Varsád	399–400
Macskalyuk	Dunaföldvár	21, 23, 71–73
Mozsi-hegy	Simontornya	18, 21, 115–118
Mucsfa	Mucsfa	413–414
Nebojsza	Tolnanémedi, Pincehely	14, 22, 143–147
Nosztány	Nak	419–420
Nyanya, Nyanyavár	Sióagárd	14, 311–315
Ódánypusztá	Kéty	384–385
Oltovány	Ócsény	21, 24, 281–293
Ónána	Felsónána	22, 209–213
Öreghegy	Báta	21, 30–33
Öreg-hegy	Kocsola	410–411
Palánk	Paks	293–294
Palánk	Szekszárd	14
Pál-Takács-völgy	Harc	408–409
Pincehely	Pincehely	402
Pista-völgy	Harc	408–409
Pogány-hegy	Kocsola	411
Pogányvár	Gyulaj	14, 21, 80–84
Pogányvár	Regöly	21, 298–300
Pula vára	Decs	15
Rétföldek	Szakadát	398
Ság-hegy	Nagykónyi	414–415
Sánc	Dalmand	14
Sánc	Kajdacs	22, 238–243
Sánc	Kalaznó	409–410
Sánc	Kurd	14
Sánc	Lengyel	22, 23, 95–101
Sánc	Mucsi	22, 23, 95–101

Sánc	Murga	15, 254–262
Sánc	Regöly	22, 23, 24, 108–114
Sánc	Tevel	334–338
Sánchegy	Paks/Dunakömlőd	14, 23, 74–77
Sánci dűlő	Mözs	14, 412
Sánci-dűlő	Dalmand	18, 21, 24, 159–167
Sánci-dűlő	Kurd	21, 389–391
Schanz	Murga	15, 21, 24, 254–262
Schanzberg	Pári	20, 21
Schanzberg	Pári	21, 101–105
Schanzberg	Tevel	15
Schanzenberg	Tevel	21, 334–338
Schlossberg	Kakasd	15, 21, 90–95
Schöneichel	Kakasd	403
Somos-hegy	Dunaföldvár	407
Süllyedtvár	Dombóvár	15
Szabaton	Gyöng	22, 231–233
Szálláshegy	Felsőnána	21, 24, 213–218
Szarvasd	Dombóvár	21, 181–183
Szélesdombi dűlő	Bölcske	22, 51–53
Széptölgyes	Kakasd	403
Sziget-domb	Regöly	21, 24, 393–395
Szigeterdő	Dombóvár	18, 20, 21, 24, 184–190
Szűcs-oldal	Csikóstöttös	401
Tamási útra dűlő	Pincehely	22, 105–108
Temető	Értény	380–381
Templom	Madocsa	369–370
Tolna	Tolna	338–340
Törökdomb	Szakadát	15, 420
Törökdomb	Váralja (ld. Váralja-Várfőnél)	
Török-domb	Tengelic	22, 421–423
Töröksánc (ld. Sánc)	Mucsi	15
Tudom-hegy	Dunaföldvár	379–380
Tűzköves	Döbrököz	21, 60–63
Ürgevár	Szakály	15, 420–421
Vár	Döbrököz	21, 23, 190–197
Vár	Dunaföldvár	23, 24, 198–204
Vác	Ozora	15
Vár	Simontornya	23, 24, 305–310
Vár	Szekszárd	23, 371–374
Vár	Tamási	15
Váracska	Alsónyék	15, 375–376
Várad	Gerjen	382–383
Várdomb	Dunaszentgyörgy	15
Várdomb	Várdomb	424–425
Várfő	Váralja	15, 21, 24, 340–355
Várhegy	Döbrököz	15
Várhegy	Felsőnyék	15, 20, 21, 23, 219–230
Várhegy	Harc	15, 18, 21, 85–90
Várhegy	Tamási	15, 21, 23, 325–334
Várkastély	Ozora	23, 24, 278–281
Vaskapu	Dunaföldvár	15
Vaskapu	Kajdacs	15
Vaskapu	Szárazd	22, 123–127

Vilmos-pusztá
Vörösgyír
Zarándok-hegy
4. tábla

Dunaföldvár
Bölcske
Tevel
Nak

71-73
20, 21, 23, 24, 54-57
424
22, 24, 266-273

KÖZSÉGNEVEK SZERINTI NÉVMUTATÓ

<i>Községnév</i>	<i>Dűlőnév</i>	<i>Oldalszám</i>
Alsónyék	Gubaci-hegy	21, 27–29
Alsónyék	Lajvér-pusztá	27–29
Alsónyék	Legelő dűlő	375
Alsónyék	Váracská	15, 375–376
Báta	Klastrom-hegy	23, 363–366
Báta	Öreghegy	21, 30–33
Bátaszék	Ciszterci apátság	366–369
Bátaszék	Dömörkapu	401
Bátaszék	Farkasd	405
Bátaszék	Gesztenyész-völgy	33–35
Belecska	Juhászat	377–378
Bikács	Belső-sziget	21, 149–154
Bonyhád	Kistabód	406–407
Bölcske	Bolondvár	14, 21, 36–41
Bölcske	Hadai-hegy 1.	21, 41–45
Bölcske	Hadai-hegy 2.	21, 23, 46–50
Bölcske	Hadai-hegy 3.	24, 154–159
Bölcske	Leányvár	14
Bölcske	Szélesdombi dűlő	22, 51–53
Bölcske	Vörösgyír	20, 21, 23, 24, 54–57
Csikóstöttös	Szücs-oldal	401
Dalmand	Sánc	14
Dalmand	Sánci-dűlő	18, 21, 24, 159–167
Decs	Etevéra	15, 21, 24, 167–170
Decs	Pula vára	15
Dombóvár	Békepark	18, 20
Dombóvár	Gólyavár	15, 21, 171–180
Dombóvár	Süllyedtvár	15
Dombóvár	Szarvasd	21, 181–183
Dombóvár	Szigeterdő	18, 20, 21, 24, 184–190
Döbrököz	Kétvíz köze	21, 57–60
Döbrököz	Kurbasa	402
Döbrököz	Tűzköves	21, 60–63
Döbrököz	Vár	21, 23, 190–197
Döbrököz	Várhegy	15
Dunaföldvár	Baracs-pusztá	71–73
Dunaföldvár	Bottyánsánc	21, 357–362
Dunaföldvár	Felső-sziget	361–362
Dunaföldvár	Földvár	14
Dunaföldvár	Gyűrűs-tábla	22, 64–67
Dunaföldvár	Hajdúles	378–379
Dunaföldvár	Kálvária	18, 21, 23, 67–71
Dunaföldvár	Macskalyuk	21, 23, 71–73
Dunaföldvár	Somos-hegy	407
Dunaföldvár	Tudom-hegy	379–380
Dunaföldvár	Vár	23, 24, 198–204
Dunaföldvár	Vaskapu	15

Dunaföldvár	Vilmos-pusztá	71-73
Dunaszentgyörgy	Várdomb	15
Értény	Csereföldek	380-381
Értény	Képesfai dűlő	18, 21, 205-209
Értény	Leányvár	14
Értény	Temető	380-381
Felsőnána	Ónána	22, 209-213
Felsőnána	Szálláshegy	21, 24, 213-218
Felsőnyék	Várhegy	15, 20, 21, 23, 219-230
Gerjen	Várad	382-383
Gyöng	Gerényás	22, 23, 77-80
Gyöng	Szabaton	22, 231-233
Gyulaj	Csencsevár	408
Gyulaj	Pogányvár	14, 21, 80-84
Harc	Cukor-hegy	233-234
Harc	Pál-Takács-völgy	408-409
Harc	Pista-völgy	408-409
Harc	Várhegy	15, 18, 21, 85-90
Jágónak	Dáróvár	15, 21, 234-238
Kajdacs	Sánc	22, 238-243
Kajdacs	Vaskapu	15
Kakasd	Bativár	15, 94-95
Kakasd	Schlossberg	15, 21, 90-95
Kakasd	Schöneichel	403
Kakasd	Széptölgyes	403
Kalaznó	Sánc	409-410
Kaposszekcső	Bajszlakás	383-384
Kaposszekcső	Leányvár	21, 22, 243-247
Kéty	Ódánypusztá	384-385
Kisdorog	Erdős-hegy	385
Kistormás	Kistormás	410
Kisszékely	Kálvária	21, 386-388
Kocsola	Öreg-hegy	410-411
Kocsola	Pogány-hegy	411
Kölesd	Csonthegy	21, 23, 24, 247-251
Kurd	Sánc	14
Kurd	Sánci-dűlő	21, 389-391
Lengyel	Sánc	22, 23, 95-101
Madocsa	Alsónyilas	22, 251-254
Madocsa	Templom	369-370
Máza	Barát-hegy	411-412
Mözs	Sánci dűlő	14, 412
Mucsfa	Mucsfa	413-414
Mucsi	Sánc	22, 23, 95-101
Mucsi	Töröksánc (ld. Sánc)	15
Murga	Sánc	15, 254-262
Murga	Schanz	15, 21, 24, 254-262
Nagykónyi	Bagó-hegy	414-415
Nagykónyi	Eledény	21, 263-266
Nagykónyi	Ság-hegy	414-415
Nagyszékely	Basahalom	21, 24, 415-418
Nagyvejke	Borsó-hegy	418-419
Nak	4. tábla	22, 24, 266-273
Nak	Nosztány	419-420

Németkér	Közlegelő	22, 273–274
Németkér	Látóhegy	392
Ozora	Kálvária	20, 21, 275–278
Ozora	Vác	15
Ozora	Várkastély	23, 24, 278–281
Ócsény	Oltovány	21, 24, 281–293
Paks	Hegyespuszta	392–393
Paks	Palánk	293–294
Paks/Dunakömlőd	Bottyánvár	74–77
Paks/Dunakömlőd	Sánchehy	14, 23, 74–77
Pári	Kleine Schanz	14, 21, 295–297
Pári	Schanzberg	20, 21
Pári	Schanzberg	21, 101–105
Pincehely	Pincehely	402
Pincehely	Tamási útra dűlő	22, 105–108
Regöly	Pogányvár	21, 298–300
Regöly	Sánc	22, 23, 24, 108–114
Regöly	Sziget-domb	21, 24, 393–395
Sárszentlőrinc	Birkajárás	21, 24, 300–305
Sárszentlőrinc	Csetény	395–396
Sárszentlőrinc	Homokos	21, 300–305
Simontornya	Karima-hegy	402
Simontornya	Külső rétek	397
Simontornya	Mozsi-hegy	18, 21, 115–118
Simontornya	Vár	23, 24, 305–310
Sióagárd	Anyá, Anyavár	14, 311–315
Sióagárd	Janya, Janyavár	14, 21, 311–315
Sióagárd	Leányvár	21, 118–123
Sióagárd	Nyanya, Nyanyavár	14, 311–315
Szakadát	Rétföldek	398
Szakadát	Török-domb	15, 420
Szakály	Ürgevár	15, 420–421
Szakcs	Leányvár	21, 316–319
Szárazd	Gerenyás	20, 21, 319–323
Szárazd	Vaskapu	22, 123–127
Szedres	Hidja-pusztá	22, 127–130
Szedres	Horgásztanya	22, 130–133
Szedres	Kajmád	22, 133–136
Szekszárd	Faluhely	399
Szekszárd	Jenipalánk	14, 324–325
Szekszárd	Palánk	14
Szekszárd	Vár	23, 371–374
Tamási	Dorombos	21, 23, 136–140
Tamási	Henye	22, 140–143
Tamási	Vár	15
Tamási	Várhegy	15, 21, 23, 325–334
Tengelic	Hidja-pusztá	21
Tengelic	Török-domb	22, 421–423
Tevel	Sánc	334–338
Tevel	Schanzberg	15
Tevel	Schanzenberg	21, 334–338
Tevel	Zarándok-hegy	424
Tolna	Tolna	338–340
Tolnanémedi, Pincehely	Nebojsza	14, 22, 143–147

Váralja	Várfő	15, 21, 24, 340-355
Váralja (ld. Váralja-Várfőnél)	Törökdomb	
Várdomb	Várdomb	424-425
Varsád	Lustigthali dűlő	399-400

TARTALOM

Előszó	7
Bevezetés	9
Földrajzi környezet	9
A várak nevei	14
Kutatástörténet, kutatási módszerek	16
Őskori földvárak	27
Alsónyék-Lajvér-pusztá (Gubaci-hegy)	27
Báta-Öreghegy	30
Bátaszék-Gesztenyész-völgy	33
Bölcske	36
Bölcske-Bolondvár	36
Bölcske-Hadai-Hegy 1.	41
Bölcske-Kis- és Nagy Lesvölgy Között (Hadai-Hegy 2.)	46
Bölcske-Szélesdombi-dűlő	51
Bölcske-Vörösgyír	54
Döbrököz-Kétvíz köze	57
Döbrököz-Tűzköves	60
Dunaföldvár-Gyűrűs tábla	64
Dunaföldvár-Kálvária	67
Dunaföldvár-Macskalyuk	71
Paks/Dunakömlőd-Bottyánvár (Sánchehy)	74
Gyönk-Gerenyás	77
Gyulaj-Pogányvár	80
Harc-Várhegy	85
Kakasd-Schlossberg	90
Schlossberg-Bativár	94
Mucsi (Lengyel)-Sánc	95
Pári-Schanzberg	101
Pincehely-Tamási útra dűlő	105
Regöly-Sánc	108
Simontornya-Mozsi-hegy	115
Sióagárd-Leányvár	118
Százard-Vaskapu	123
Szedres-Hidja-pusztá	127
Szedres-Horgász tanya	130
Szedres-Kajmád (Fácánkert-Fácántelep)	133
Tamási-Dorombos	136
Tamási-Henye	140
Tolnanémedi-Nebojsza	143
Középkor – Török kor	149
Bikács-Belső-sziget	149
Bölcske-Hadai-hegy 3.	154
Dalmand-Sánci-dűlő	159
Decs-Etevéra	167
Dombóvár-Gólyavár (A dombói vár)	171
Dombóvár-Szarvasd	181
Dombóvár-Szigeterdő	184
Döbrököz-Vár	190
Dunaföldvár-Vár	198
Értény-Képesfai-dűlő	205

Felsőnána-Ónána	209
Felsőnána-Szállás-hegy	213
Felsőnyék-Várhegy	219
Gyöng-Szabaton	231
Harc-Cukor-Hegy	233
Jágónak-Dáróvár	234
Kajdacs-Sánc	238
Kaposszekcső-Leányvár	243
Kölesd-Csonthegy	247
Madocsa-Alsónyilas	251
Murga-Schanz (Sánc)	254
Nagykőnyi-Eledény	263
Nak-4. tábla (Ökörélés-Nyugati)	266
Németkér-Közlegelő	273
Ozora-Kálvária	275
Ozora-Várkastély	278
Őcsény-Oltvány	281
Paks-Török palánk	293
Pári-Kleine Schanz	295
Regöly-Pogányvár	298
Sárszentlőrinc-Birkajárás (Homokos)	300
Simontornya-Vár	305
Siógárd-Anyavár (Janyavár, Nyanyavár)	311
Szakcs-Leányvár	316
Szárazd-Gerenyás	319
Szekszárd-Jenipalánk	324
Tamási-Várhegy	325
Tevel-Schanzenberg	334
Tolna	338
Váralja-Várfő	340
Kuruc kor	357
Dunaföldvár-Bottyánsánc	357
Dunaföldvár-Felső-sziget	362
Erődített Kolostorok	363
Báta-Klastromhegy	363
Bátaszék-Ciszterci apátság	366
Madocsa-Templom	369
Szekszárd-Vár	371
Bizonytalan korú és rendeltetésű lelőhelyek	375
Alsónyék-Legelő-dűlő	375
Alsónyék-Váracska	375
Belecska-Juhászat	377
Dunaföldvár-Hajdúles	378
Dunaföldvár-Tudom-hegy	379
Értény-Temető (Csereföldek)	380
Gerjen-Várad	382
Kaposszekcső-Bajszlakás	383
Kéty-Ódánypusztá	384
Kisdorog-Erdős-hegy	385
Kisszekely-Kálvária	386
Kurd-Sánci-dűlő	389
Németkér-Látóhegy	392
Paks-Hegyespusztá	392
Regöly-Sziget-domb	393

Sárszentlőrinc-Csetény	395
Simontornya-Külső rétek	397
Szakadát-Rétföldek	398
Szakály-Bogárvölgy	398
Szekszárd-Faluhely	399
Varsád-Lustigthali-dűlő	399
Azonosítatlan lelőhelyek	401
Bátaszék-Dömörkapu	401
Csikóstóttós-Szűcs-oldal	401
Decs-Pulavár	402
Döbrököz-Kurbasa	402
Pincehely párkánya	403
Simontornya-Karima-hegy	404
Széptölgyes (Schöneichel)	404
Nem bizonyultak földvárnak	405
Bátaszék-Farkasd	405
Bonyhád-Kistabód	406
Döbrököz-Várhegy/Homok-hegy	406
Dunaföldvár-Somos-hegy	407
Felsőnyék	408
Gyulaj-Csencsevár	408
Harc-Pista-völgy és Pál-Takács-völgy	408
Kalaznó-Sánc	409
Kistormás	410
Kocsola-Öreg-hegy	410
Kocsola-Pogány-hegy	411
Máza-Barát-hegy	411
Mózs-Sánci-dűlő	412
Mucsfa	413
Nagykónyi-Ság-Hegy/Bagó-hegy	414
Nagyszékely-Basahalom	415
Nagyvejte-Borsó-hegy	418
Nak-Nosztány	419
Szakadát-Török-domb	420
Szakály-Ürgevár	420
Tengelic-Török-domb	421
Tevel-Zarándok-hegy	424
Várdomb	424
A lelőhelyek áttekintő térképe	427
Összefoglalás	429
Őskor	429
Római kor	431
Árpád-kor	431
Késő középkor – török kor	435
Kuruc kor	437
Zusammenfassung	441
Vorzeit	441
Römerzeit	443
Arpadenzeit	443
Spätmittelalter – Türkenzeit	448
Kuruzenzeit	451
Irodalom- és rövidítésjegyzék	455
Lelőhely szerinti névmutató	469
Községnevek szerinti névmutató	473

A VARIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA
eddig megjelent kötetei

1 (1986)

TAKÁCS Miklós: Die arpadenzeitliche Tonkessel in Karpatenbecken / Miklós Takács. - Budapest : Inst.Arch.Acad.Sc., 1986. - 172 p., 56 t. - (Varia archaeologica Hungarica ; 1.)

2 (1989)

Neolithic of South-Eastern Europe and its Near Eastern connections : international conference Szolnok - Szeged 1987 / ed. by Sándor Bökönyi. - Budapest : Pytheas, 1989. - 316 p. : ill. - (Varia archaeologica Hungarica, ISSN 0237-9090 ; 2.) - ISBN 96 73 391-57-6 (sic!)

3 (1990)

Der Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihre Varianten / hrsg. von Csanád Bálint. - Budapest : Arch.Inst.UAW, 1990. - 372 p. : ill. - (Varia archaeologica Hungarica, ISSN 0237-9090 ; 3.) - ISBN 963 7391 56 8

4 (1991)

BÁLINT Csanád: Die spätawarenzeitliche Siedlung von Eperjes /Kom. Csongrád/ / Csanád Bálint. - Budapest : Akaprint, 1991. - 103 p., 17 t. - (Varia archaeologica Hungarica, ISSN 0237-9090 ; 4.) - ISBN 963 7391 59 2

5 (1992)

BENKŐ Elek: A középkori Keresztúr-Szék régészeti topográfiája / Benkő Elek. - Budapest : MTA Rég.Int., 1992. - 272 p., 41 t. - (Varia archaeologica Hungarica, ISSN 0237-9090 ; 2.) - ISBN 963 7391 64 9

6 (1994)

KOVÁCS László: Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs / László Kovács. - Budapest : Balassi K., 1994. - 224 p., 4 t. : ill. + 1 mell. - (Varia archaeologica Hungarica, ISSN 0237-9090 ; 6.) - ISBN 963 506 002 5

7 (1997)

KOVÁCS László: A kora-Árpád-kori magyar pénzverésről : éremtani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. /Szent/ István és II. /Vak/ Béla uralkodása közötti időszakának /1000-1141/ érméiről / Kovács László. - Budapest : [MTA Rég.Int.], 1997. - 406 p., 10 t. : ill. - (Varia archaeologica Hungarica, ISSN 0237-9090 ; 7.) - ISBN 963 7391 72 X

8 (1999)

VIDA Tivadar: Die awarenzeitliche Keramik / Tivadar Vida. - 1.[Bd.] 6.-7. Jh. - Berlin ; Budapest : DAI ; MTA Rég.Int., 1999. - 324 p., 173, VIII t : ill. - (Varia archaeologica Hungarica, ISSN 0237-9090 ; 8.) - ISBN 963 506 226 5

10 (2000)

Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6.-7. Jahrhundert : Int. Symposium, Rom 25.-28. Oktober 1993 / hrsg. von Csanád Bálint. - Budapest ; Napoli ; Roma: [MTA Rég.Int.], 2000. - 329 p. : ill. - (Varia archaeologica Hungarica, ISSN 0237-9090 ; 10.) - ISBN 963 7391 81 9

11 (2000)

Die Ausgrabungen in Pilisszentkereszt. 12.Bd.: Funde aus dem Zisterzienkloster von Pilis / Imre Holl. - Budapest : [MTA Rég.Int.], 2000. - 230 p. : ill. - (Varia archaeologica Hungarica, ISSN 0237-9090 ; 11.) - ISBN 963 739 175 4

12 (1999)

SIKLÓSI Gyula: Die mittelalterlichen Wehranlagen Burg und Stadtmauern von Székesfehérvár. -

Budapest : [MTA Rég.Int.], 1999. - 73 p., 176 t. : ill. - (Varia archaeologica Hungarica, ISSN 0237-9090 ; 12.) - ISBN 963 739 168 1

13 (2002)

Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa : in memoriam Professoris Stephani Bóna _1930-2001/ / hrsg. von József Szentpéteri; Übersetzung Thurman, Gotlind B. - : 1.Teil - Budapest : Archäologisches Institut der UAW, (Akaprint Nyomdaipari Kft.) 2002. - 436 p. ; 30 cm. - (Varia archaeologica Hungarica, ISSN 0237-9090 ; 13:1. - ISBN 963-7391-78-9. 2. Teil. - Budapest : Archäologisches Institut der UAW, (Akaprint Nyomdaipari Kft.) 2002. - 437-700 p. ; 30 cm + 61 mell. - (Varia archaeologica Hungarica, ISSN 0237-9090 ; 13:2. - ISBN 963-7391-79-7

14 (2004)

HEROLD Hajnalka: Die frühmittelalterliche Siedlung von Örménykút 54. 1. Teil. - Budapest : Arch. Inst. der UAW, 2004. - 237 p., 80 t. + 1 mell. - (Varia archaeologica Hungarica, ISSN 0237-9090 ; 11.) - ISBN 963 7391 84 3

15 (2004)

BÁNYFY Eszter: The 6th Millennium BC boundary in Western Transdanubia and its role in the Central European neolithic transition (The Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb settlement) / Eszter Bánffy ; translated by Magdalena Seleanu. - Budapest : Arch. Inst. of the HAS, 2004. - 451 p. - (Varia archaeologica Hungarica, ISSN 0237-9090 ; 11.) - ISBN 963 7391 85 1

16a (2004)

BÁLINT Csanád: A nagyszentmiklósi kincs : régészeti tanulmányok / Bálint Csanád. - Budapest : Balassi Kiadó, 2004. - 659 p. : ill. - (Varia archaeologica Hungarica ; ISSN 0237-9090 ; 16a.) - ISBN 963-506-604-X

17 (2005)

HOLL Imre: Fundkomplexe des 15.-17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda / Imre Holl. - Budapest : Archäologisches Institut der UAW, (Akaprint Nyomdaipari Kft.) 2005. - 180 p. : ill. - (Varia archaeologica Hungarica ; ISSN 0237-9090 ; 17.) - ISBN 963-7391-86-X

18 (2005)

Research on the prehistory of the Hungarians: a review : Papers presented at the meetings of the Institute of Archaeology of the HAS, 2003-2004 / ed. by B. G. Mende ; Arch.Inst. of the HAS. - Budapest : Akaprint, 2006. - 404 p., ill. - (Varia archaeologica Hungarica, ISSN 0237-9090 ; 18.) - ISBN 963 7391 87 8

19 (2005)

Environmental Archaeology in North-Eastern Hungary / ed. by E. Gál - I. Juhász - P. Sümegi. - Budapest : Arch.Inst.of the HAS, 2006. - 424 p. : ill. - (Varia archaeologica Hungarica, ISSN 0237-9090 ; 19.) - ISBN 963 7391 88 6

20 (2007)

Environmental Archaeology in Transdanubia. (eds. by Zatykó, Cs. - Juhász I. - Sümegi P.) Budapest : Arch.Inst.of the HAS, 2007. - 424 p. : ill. - (Varia archaeologica Hungarica, ISSN 0237-9090 ; 20.) - ISBN 978-963-739194-1

21 (2007)

The Early Neolithic on the Great Hungarian Plain : investigations of the Körös culture site of Ecsefalva 23, County Békés / ed. by A. Whittle and the School of History and Archaeology, Cardiff University. - Budapest, Cardiff : Arch.Inst.of the HAS, 2007. - (Varia archaeologica Hungarica, ISSN 0237-9090 ; 21.) - ISBN 978-963-7391-90-3. - 1.vol. - VI, 394 p. : ill. -- ISBN 978-963-7391-91-0. 2.vol. - VI, 395-809 p. : ill. - ISBN 978-963-7391-92-7

